

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Bañcerowski Janusz: Metanyelvi struktúrák szerepe a jelentésmódosításban

Balázs Géza: A média nyelvi normája

Pátrovics Péter: Nyelvhasználat a bíróságon

Szabó Zsolt: A zenei szaknyelv néhány kérdése

Lengyel Klára: Az állítmány

Keszler Borbála: A szóképzés

Kemény Gábor: A nyelvi kép: „rendellenesség” és „szabályszerűség”

Nyomárkay István: A hangváltozások klasszikus és modern interpretációi

Varga László: A magyar mellékhangsúly fonológiai státusáról

Pete István: Férfinyelv-e a magyar?

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
II. ELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Bañcerowski Janusz</i> : Metanyelvi struktúrák szerepe a jelentésmódosításban	1
<i>Balázs Géza</i> : A média nyelvi normája	5
<i>Pátrovics Péter</i> : Nyelvhasználat a bíróságon	25
<i>Szabó Zsolt</i> : A zenei szaknyelv néhány kérdése	32

Nyelv és iskola

<i>Lengyel Klára</i> : Az állítmány	47
<i>Keszler Borbála</i> : A szóképzés	59

Nyelv és stílus

<i>Kemény Gábor</i> : A nyelvi kép: „rendellenesség” és „szabályszerűség”	74
---	----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Nyomárkay István</i> : A hangváltozások klasszikus és modern interpretációi	86
<i>Varga László</i> : A magyar mellékhangsúly fonológiai státusáról	91
<i>Pete István</i> : Férfinyelv-e a magyar?	108

Kisebb közlemények

<i>Szathmári István</i> : Minden ’mindenki’ jelentésben	116
<i>Szathmári István</i> : Milyen elemekből áll a <i>Hegykő</i> falunév?	117

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János</i> : <i>Agármony</i> és <i>bakszakáll</i>	118
--	-----

MAGYAR NYELVŐR

124. ÉVF.

*

2000. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

Metanyelvi struktúrák szerepe a jelentés módosításában

A nyelvi metakód mechanizmusának a nyelvi kommunikációban betöltött szerepét több tanulmányban is igyekeztünk bemutatni (Bańcerowski 1980: 83–101, 1994: 30–41, 1995: 69–71). Jelen cikkünknek az a célja, hogy rámutasson azokra a metanyelvi operátorokra, amelyek a fogalmak jelentésének a terjedelmét módosítják oly módon, hogy azokat a tapasztalataink általános rendszeréhez, magatartásunkhoz és meggyőződésünkhöz, a bennünket körülvevő valóság osztályozásához és kategorizációjához viszonyítják. Olyan metanyelvi (metainformációs) operátorokról van itt szó, mint például: *pontosan fogalmazva, tudományos szempontból, a tudósok szerint, általában véve, valószínűleg, feltételezhető, alapjában véve, bizonyos szempontból, szerintem, komoly (mértékadó, hiteles) források szerint* stb. Hasonló szerepet játszhatnak az írott kód síkján bizonyos írásjelek is, például az idézőjel, amely többek között a metaforizációs folyamatot (pl. *Te vagy a „szemem fénye”*), valamint a fogalom minősítésének megváltoztatását is jelölheti (pl. *„Ilyen zsenikből” sok van az országban; „Ilyen emberekkel” nem jutunk messzire* stb.). Az ilyen funkciójú struktúrákhoz hozzátartoznak még bizonyos mondattani szerkezetek is (pl. *Jól tájékozott források azt állítják, hogy...*), a függőbeszéd-jelenség, a személytelen alakok használata, valamint a meghatározott intonációs típusok is, amelyek korábban észrevehetetlen jelentéseket képesek felszínre hozni. Például a *Nagyon szívesen látták* mondatnak a jelentése megváltozik attól, hogy milyen intonációval használjuk. Kifejezhet örömet, nem titkolt közömbösséget vagy a nyílt iróniát is.

Nézzük meg közelebbről, hogy mit bizonyítanak a fellebb említett operátorok, és milyen a szerepük a világ nyelvi kategorizálásában. Hasonlítsuk össze a következő magyar mondatokat:

- (1) *Tudományos szempontból a pingvin madár.*
- (2) **Tudományos szempontból a liba madár.*
- (3) ***Tudományos szempontból a galamb madár.*

E három mondat közül legszembetűnőbb a harmadik (3) mondat, mivel a galamb éghajlati viszonyaink mellett tipikus képviselője a „madár” kategóriának. A liba bizonyos távolodást jelent a prototípustól, a pingvin viszont a mi tudatunkban a halakra és a madarakra jellemző bizonyos jegyeknek a keveréke-

ként jelenik meg, és csak a *tudományos szempontból* metanyelvi szekvencia határozza meg a pingvin státuszát a „madár” kategórián belül. Tehát, ez a metanyelvi operátor teszi lehetővé, hogy a pingvint a „madár” kategóriához soroljuk oly módon, hogy az operátor bővíti e kategóriának a határait. Azt mondhatjuk, hogy a *tudományos szempontból* operátor a kategória periferikus reprezentánsait a kategória elemeként értelmezi.

(4) *Tudományos szempontból a denevér nem madár.*

A mondatban ez a metanyelvi operátor azt jelzi, hogy bizonyos elemek valamilyen módon kapcsolatban állnak az adott kategóriával, de nem tartoznak hozzá.

(5) *Tudományos szempontból a kanna nem madár.*

E mondatban a kanna státusza egész más, mint a denevére a hasonló típusú szerkezetben. A denevér jobban hasonlít a madárra, mint a nagyon távoli összehasonlítás révén a kanna (amely a „madárjegyekből” csak csőrrel rendelkezik), annak ellenére, hogy *tudományos szempontból* sem a denevér, sem pedig a kanna nem madarak.

Nézzük meg, hogy hogyan funkcionál egy másik metanyelvi operátor, az *általában véve* (vagy a hozzá hasonló szekvenciák: *nagyjából, nagy vonalakban, általában, többé-kevésbé, általánosságban, főbb vonalaiban, összességében, többnyire* stb.) jelentésmódosító funkciójában:

(6) *Általában véve a denevér madár.*

(7) *Általában véve a pingvin madár.*

(8) ***Általában véve a liba madár.*

(9) ****Általában véve a galamb madár.*

Láthatjuk, hogy az *általában véve* operátor oly módon változtatja meg a „madár” kategória határait, hogy hozzá sorolja azokat az elemeket, amelyek *tudományos szempontból* nem tartoztak hozzá. Így a tipikusabb, illetve a prototipikus madarak (liba, galamb) e metanyelvi operátor szemantikai hatásán kívül maradnak. Létezik azonban egy bizonyos határ, amelyen kívül a metanyelvi operátor hatástalanná válik. Ezért az

(10) **** Általában véve a kanna madár.*

mondat nagyon furcsán hangzik a magyar fül számára.

Hasonlítsunk össze olyan mondatokat, amelyekben a *bizonyos szempontból* metanyelvi operátor szerepel:

(11) *Bizonyos szempontból a halak és a bálnák egyformák.*

(12) *Bizonyos szempontból a fű és a széna egyforma.*

(13) * *Bizonyos szempontból a jég és a víz egyforma.*

(14) ** *Bizonyos szempontból a fa és a vas egyforma.*

Észrevehetjük, hogy ez az operátor lehetővé teszi, hogy összehasonlítsuk azokat az elemeket, amelyek különböző kategóriákhoz tartoznak, de ennek az a feltétele, hogy az adott reprezentánsok minél több közös jeggyel rendelkezzenek. Érdekes az, hogy ugyanahhoz a kategóriához tartozó, de csak látszólag különböző elemek összehasonlításakor ez az operátor már hatástalan (a *víz* és a *jég* nem más, mint H_2O). Ha figyelembe vesszük azonban azt, hogy a *víz* és a *jég* térfogat tekintetében különböznek, akkor a mondat szemantikai szempontból helyesnek tűnik:

(15) *Bizonyos szempontból a víz és a jég különböző szubsztanciák.*

Ha szemügyre vesszük a *bizonyos szempontból* operátor szerepét a *fű* és a *széna* elemek összehasonlításában, akkor azt tapasztaljuk, hogy a (12) mondat szemantikailag kifogástalan, mert az alapvető különbség a *víz* – *jég* és a *fű* – *széna* párok között abban rejlik, hogy az első pár kétirányú megfordítható relációt fejez ki, a másik pedig egyirányú és megfordíthatatlan állapotot tükröz. A (14) mondat azt mutatja, hogy az egymástól nagyon távol eső kategóriák képviselői (a *fa* és a *vas*) összehasonlíthatatlanok. A *bizonyos szempontból* operátor csak akkor alkalmazható, ha az egybevethető kategóriák képviselői a hasonlóságot vagy a köztük fennálló különbségeket korlátozott számú jegyek tekintetében mutatják. Érdemes megjegyezni, hogy ennek az operátornak nagyon gyakran alapvető szerepe van a metaforák képzésében, mivel oly módon szélesítheti a jelentés terjedelmét, hogy az egymástól távol eső kategóriák képviselői a metafora két elemévé válnak: a madárnak és a kannának csőre van, adhatunk nekik innivalót stb.

Nézzük meg a következő metanyelvi operátort, nevezetesen a *szerintem* metanyelvi sort az alábbi mondatokban:

(16) *Szerintem, a dolgok másképpen alakultak.*

(17) *Szerintem, a denevér nem nagyon különbözik a galambtól.*

(18) *Szerintem, a galamb sokban hasonlít a kannára.*

A példák alapján láthatjuk, hogy ezen operátor segítségével szélsőségesen különböző, szubjektív állításokat fogalmazhatunk meg: egyéni meggyőződéseinket, véleményeinket és minősítéseinket. Ez a metanyelvi kifejezés fellazítja a kategória eredeti egységét, és ezáltal olyan helyzetet teremt, amelyben az adott kategória képviselői többértelmű státuszt kapnak.

A médiák kedvenc metanyelvi operátorai közé sorolhatjuk még a következőket: *jól értesült források szerint, egyes hírek szerint, mintha, feltehető, feltételezhető, valószínű, állítólag* stb., ahol az eredeti információforrás nincs megnevezve, viszont olyan látszat teremődik, hogy az adott témáról kifejtett vélemények objektívak, és attól eltérő értékelés nem létezik (Bańcerowski 1997: 190–204).

Elemezzünk néhány metanyelvi struktúrát a mondat síkján:

- (19) *János hűtlen férj.*
 (20) *János nem hűséges férj.*
 (21) *Nem hiszem, hogy János hűséges férj.*

A tagadás hatása annál határozottabb, minél közelebb van ahhoz az elemhez, amelyet tagadunk. Tehát a metanyelvi operátor funkcióját ebben az esetben az a távolság tölti be, amely a negáció különböző fokait jelzi. Hasonló funkció érvényesülését a többszörösen összetett mondatokban is megfigyelhetjük, ahol a struktúra megnyújtása révén az átadott információktól való távolodásunkat fejezhetjük ki, például:

- (22) *Az államcsíny az afrikai országban nem sikerült.*
 (23) *A jól értesült források arról tájékoztatnak, ami egyébként köztudottá vált, hogy úgy tűnik, mintha az államcsíny az afrikai országban nem sikerült volna.*

Ebben az esetben az egész közlemény, amelynek logikai szerkezete *Az afrikai országban volt államcsíny, amely nem sikerült* formát öltött, módosuláson ment át.

A „mondattani operátor” nagyon gyakran személytelen alakok használatában nyilvánul meg. Ilyenkor az egész közlés mint kategória módosul:

- (24) *Azt mondják, hogy a világvége elkerülhetetlen.*
 (25) *Arról beszélnek, hogy a gazdaság válságban van.*
 (26) *Arra kell gondolni, hogy a jövő nem lesz kegyelmes számunkra.*

Az ilyen alakú megnyilatkozások azokat – a közvéleményben élő – véleményeket közvetítik, amelyekért senki nem vállal felelősséget.

Ez a rövid eszmefuttatás azt mutatja, hogy a feljebb tárgyalt metanyelvi operátorok különféle funkciókat töltenek be a nyelvi kommunikációs folyamatban: megkülönböztetik a kategória központi és periferikus reprezentánsait; az adott kategóriához sorolják azokat az elemeket, amelyek nem tartoznak hozzá; összehasonlítják a különböző kategóriákhoz tartozó elemeket; jelzik a bemutatott világnézet szubjektív értelmezését; kifejezik a tagadás különböző fokait, a közölt információhoz való viszonyt stb. Ezek az operátorok a metanyelv olyan láncszemei, amelyek felhasználhatók a világ nyelvi képének ábrázolásában, valamint a továbbított információk manipulációs céllal történő igénybevételeiben is.

Természetesen, ezzel a jelzett téma tárgyalását nem merítettük ki, további kutatásra van szükség ezen a területen.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski J. 1980. Az információ és a metainformáció a nyelvi közlés struktúrájában. *Nyelvtudományi Közlemények*. 82. kötet. 1–2. szám.
- Bañcerowski J. 1994. Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján. *MNy*. XC.
- Bañcerowski J. 1995. Az eufémizmusok használatát jelző metainformációs operátorokról. *MNy*. XCI.
- Bañcerowski J. 1997. A nyelv titkai. *Nyr*. 121.

Bañcerowski Janusz

Bañcerowski, Janusz: The role of metalinguistic structures in the modification of meaning. In this paper, some Hungarian metalinguistic operators are investigated, operators that participate in the modification of linguistic meaning. In particular, the metalinguistic (meta-informational) operators concerned are of the following kind: *pontosan fogalmazva* ‘exactly speaking’, *tudományos szempontból* ‘in scientific terms’, *a tudósok szerint* ‘as scientists claim’, *általában véve* ‘generally speaking’, *valószínűleg* ‘probably’, *feltehetően* ‘presumably’, *alapjában véve* ‘basically’, *bizonyos szempontból* ‘in a certain respect’, *szerintem* ‘in my view’, *komoly (mértékadó, hiteles) források szerint* ‘according to serious/relevant/authentic sources’, *mintha* ‘as if’, *feltehetőleg* ‘presumably’, *állítólag* ‘supposedly’, etc. Such operators indicate differences among central vs. peripheric representatives of a category; include in a category items that do not properly belong there; make comparisons between items belonging to different categories; indicate subjective interpretations of the world view presented, etc.

A média nyelvi normája*

1. Bevezetés

Nem is olyan régen azt hallottuk egy politikustól, hogy „vidéki, tiszta beszédű” fiatalokkal kell felfrissíteni a médiát; később mások mindenféle nyelvi tesztelést, szabályozást, kritikát a személyiség elleni támadásnak fogtak fel; majd ismét egy kis idő elteltével arra hivatkozva távolítottak el hosszú ideje foglalkoztatott tévériportert, hogy beszédhibás. Nyilvánvaló, hogy ezekben az esetekben fölvehető a szakmaiságba burkolt politikai vagy egyéb személyes szándék, és ilyenhez a nyelvész nem nyújthat segítséget. Tudomásom szerint nem is történt ilyen, sokkal inkább az ellenkezője: vagyis az, hogy a nyelvész nyelvi kérdésben megvédett egyes személyeket, egy intézményt.

Nem akarok abba a hibába esni, hogy a nyelvről vallott tudományos felfogást **esztétikai** szempontokkal összekeverjem. Erre hajlamosak vagyunk, ahogy erre egy korábbi nyílt levél fogalmazói utalnak – mert „a nyelv számos szempontból értékekkel kapcsolódik össze. Nemcsak azért, mert az irodalomnak kö-

* Készült az OTKA T 020275 *A pragmatikai kommunikáció*, valamint az FKFP 0577/1999. *Pragmatikai kommunikáció szemiotikai keretben* című kutatási program keretében.

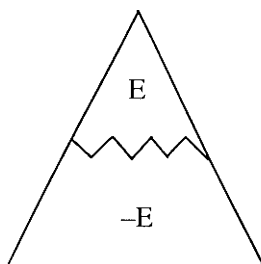
zege, és irodalmi szövegek esetében helyénvaló is a szépség kategóriáját alkalmazni. Azért is, mert a nyelv különböző változatai különböző társadalmi rétegekhez, vidékekhez és kulturális csoportokhoz kötődnek, s ezeknek különböző a tekintélyük a közvélekedésben.” (Nyilatkozat, 1997.) Mindezt elfogadva és óvakodva a „presztízscsoportok” vagy a magam „választékosnak ítélt” nyelvhasználatának fetiszizálásától, mégis megkísérlem objektív eszközökkel megközelíteni a **nyelvi norma, szépség, médianorma** stb. feltételezett jelenségét. A tudomány-nak ugyanis meg kell kísérelnie a nehezen körüljárható jelenségek leírását is.

Jelen megközelítésben a nyelvi normából kiindulva a **médianorma, médiastílus**, s azon belül elsősorban a hangos- és hangos-képes média, vagyis a rádió és a televízió normájáról lesz szó.

2. A rádiós vokalizáció, a tömegkommunikációs beszéd

A magyar kommunikációtan úttörője, Buda Béla (1979) tudósított először arról, hogy egyes országokban külön **„rádiós vokalizáció”** (magyarul: **rádiós hangvétel**, stílus – a későbbiekben ugyanezre vonatkozik a **tömegkommunikációs beszéd**) alakult ki. Ennek oka, hogy a közvetlen emberi kommunikációval szemben a tömegkommunikációban nincs visszajelzés, a kommunikátor maga szabja meg a pozícióját: „A rádióban minden metakommunikációt hanggal kell kifejezni, ezért a beszéd tempója és a hang érzelmi modulációja nagyon lényeges, általában szándékosan gazdagabb, mint a valós interakcióban lenne, amikor a hallgató támaszkodhatna kinezikus impressziókra is. Eleve inkongruens az a rádiós kommunikáció, amely ezzel nem számol, és a közlés metakommunikatív tartalmát nem fokozza, hanem csak a természetes beszédtonusban marad. Ezt a szabályszerűséget a külföldi rádiók egy része nagyon jól ismeri és alkalmazza, és így szinte külön »rádiós« vokalizáció ismerhető fel, például a francia vagy az olasz nyelvben... A kongruencia mértéke különösen élesen ismerhető fel a televízióban” (Buda 1979: 209).

A kétpólusúvá váló magyarországi médiában viszont a kongruens-nem kongruens törésvonal mellett látványosan megjelent az **emelkedett (E)** és a **nem emelkedett (–E)** (magas és alacsony szintű) médianorma (rádiós, tévés hangvétel, stílus).

1. ábra: Emelkedett és nem emelkedett médianorma

Mivel csoportos és feltűnő jelenségről van szó, elnevezhetjük **közszolgálati és kereskedelmi normának, stílusnak**. Mindazokban az országokban felbukkan ez a jelenség, ahol korábban állami, központi („közszolgálati”) médiumok alakítottak ki egy sajátos normát, majd megjelentek a kereskedelmi médiumok – látványosan, feltűnően megkülönböztethető nyelvi jegyekkel (stílussal). Nyugat-Európában két évtizeddel korábban lezajlott az a folyamat, amely Magyarországon igazából csak a rendszerváltozás után kezdődött. A „kereskedelmiesülés” sokszor a kommunikációs-nyelvi megkülönböztetés, elkülönülés hirdetésével indult. Ennek főbb kommunikációs jelei: „lazaság”, oldottság, harsányság; valamint nyelvhasználati jelei: szlengesedés, ironizálás, túlzott szójátekok, a köznyelvi szabályok (normák) határának kitágítása, illetve megkérdőjelezése stb. A kereskedelmi médiumok rendszerint hamar rájöttek ennek zsákutcás voltára: mert az első „rácsodálkozást” hamar követte a hallgatók-nézők részéről a kiábrándulás. Többeket bántó, sértő kommunikációs modorral ugyanis egyetlen kereskedelmi médium sem érhet el célt – ugyanis létalapjuk a minél nagyobb és szélesebb körű tömeghez való eljutás.

Természetesen korántsem csak európai (főleg nem kelet-közép-európai) problémáról (nyelvi „sirámról”) van szó. Bizonyításként néhány – a nyelvpolitikai írásokban közreadott – távoli példát mutatok be a média nyelvhasználatával kapcsolatos kritikákból.

A rádiósok által beszélt nyelv miatti aggodalom mindenhol megfigyelhető. A Hindustan Times helyteleníti azt, hogy „az All India Radio-ban, különösen pedig a televízióban használt nyelv immár hemzseg a szanszkrit elemektől és hogy a rádió- és tévéadások érthetatlenné és unalmassá váltak” (Jernudd 1999: 153). Az egyik indiai államban, Maharashtrában 1983–1984-ben vita bontakozott ki a tévébemondók minősítésével kapcsolatban. A helyes kiejtés bizonyult az egyik legfontosabb feltételnek, a második a természetes és hangos olvasás képessége, a harmadik pedig a fordítói tudás: angolról marathira. Srí Lankán ugyancsak 1983-ban megrótták azokat a rádióriportereket, akik csúfot üznek a nyelvtenből, népszerűsítik a nyelvtani hibákat, a „szolecizmusokat”. Az is előfordul, hogy az újságok saját stilisztikai útmutatót készítenek, vagy a nyelvészeti tanácsadókra hivatkoznak, mint például a szingapúri Straits Times. Számos rádióadó és televíziós csatorna ellenőrzi és javítja bemondóinak nyelvét.

A média nyelvi normája Wacha Imrénél (1999: 56–7) a **tömegkommunikációs beszéd** kategóriájaként szerepel. Összetett fogalom: a hírolvasó bemondó felolvasásától a gyakran félreproduktív, tehát leírt, de szabadon előadott műsorvezetői szövegen át a teljesen kötetlen, élő adásban elhangzó (pl. sport) riporter beszédig sok minden belefér. Pontos bemutatása pedig: „a hangképzés folyamatában és realizálódásában általában igényes, a hangállománybeli nyelvjárásiasság legfeljebb nyomokban fedezhető fel. A beszéd ritmusában – a normalizálthoz viszonyítva – a hosszú-rövid beszédhangok időtartamának eléggé erőteljes ingadozását tapasztalhatjuk. (Körülbelül oly módon, mint a magyar nyelvközösség egész területén: a felolvasásban kisebb, az élőszóban nagyobb mértékben.) Hangfekvése a felolvasók többségénél a természetesnél hol magasabbra, hol pedig mélyebbre csúszik, a beszéddallam hangterjedelme is össze-

szűkül kissé, noha a megnyilatkozók megpróbálják az élőszó felé közelíteni a beszéd hangzását. Ez lehet az oka annak is, hogy a reprodukív-interpreatív beszéd nagyon sokszor csinált lesz: éneklésbe, kántálásba csúszik, természetellenes, illogikus dallamvezetéssel és értelemáttoló hangsúlyozással. Az igényesen beszélők többségének dallamvezetése, kiemelése (hangsúlyozása) azonban az értelmet szolgálja. Jellemzője, hogy viszonylag kevés az úgynevezett szökőzár, eléggé gyakori a tagmondatoknak a lezárása az úgynevezett »biztonsági pont«-hanglejtéssel. A beszédtempó, ritmus két fő formát mutat. A felolvasások többségében viszonylag egyenletes(en gyors, gyakran már hajszolt) tempójú; az élőszóhoz közelítő beszédben többé-kevésbé igyekszik követni az élő beszéd gondolkodásának lüktetését, olyan formában, hogy a közrezárt mondategységeket, bizonyos alászerkesztett vagy nem lényeges információt hordozó szószerkezetek, mondategységek kimondásának tempója a többihez viszonyítva felgyorsul. A felolvasók, beszélők törekszenek a szöveg grammatikai szerkezetének érzékeltetésére (a hangsúlyozás, hanglejtés, tagolás segítségével). A felolvasásban az »elegáns«, értelmező dallam- és hanglejtésformák dominálnak. A spontán beszédben gyakoriak az emelkedő, végén szökő dallamformák” (Wacha 1999: 57).

És az említett negatív jelenségeken túl még néhány, valóban nem követendőnek tekintett példa: „pongyola, elkent artikulálás, sok rádiós munkatárs beszédhibás, gyakran illogikus hangsúlyozás (kiemelés) és vele párhuzamosan éneklésbe csúszó beszéddallam, öncélúan melodizált hanglejtés, a hajszolt beszédtempó. Ez utóbbiak abból adódnak, hogy a szöveget megszólaltatója megpróbálja »feldobni«, »eladni«, kívülről rávitt hang eszközökkel akarja érdekessé, figyelemfelkeltővé tenni” (Wacha 1999: 57).

3. A nyelvi norma – médianorma

Tolcsvai Nagy Gábor nyelvi normáról szóló dolgozatának (Tolcsvai Nagy 1998) végkövetkeztetése egyértelmű: **van nyelvi norma**, sőt többféle felfogása létezik a nyelvi normának, s nagyon fontos ezek helyzetétele, mert nem mindegy, hogy melyiket mikor, mire használjuk. (Könyvében erre a nyelvstratégiai feladatra nem tér ki.)

A magyarországi normafelfogások középpontjában történetileg is – véleményem szerint egy kiterjesztett normafogalom – **a norma mint követendő szabály, minta** áll. Ezt elnevezhetjük minta- vagy pozitív felfogásnak. Ennek összetevői: az **irodalmi** (tulajdonképpen az írott, rögzített nyelv), illetve a **köznyelv**, a hagyomány, a szélesebb körben való elterjedtség, az egységesség, az igényesség, dialektikusan a **van** és a **kell** mozzanat. Benne van tehát a szabályismeret és a minta. Kritikusai szerint ez a normafelfogás túlszabályozó, zárt.

Az újabb szakmai felfogásokban a norma sokkal inkább **mint a beszélni, viselkedni tudás** és ennek **folyamata** jelenik meg. Így a „szociokulturális” norma része a társadalmi viselkedésnek, cselekvésnek. Ez az antropológiai, szociolingvisztikai, kognitív normafogalom, úgy is mondhatjuk, hogy a tudományos kutatásokban használt normafogalom. Elnevezhetjük szociokulturális normának

is (nem kérdőjelezve meg a korábbi normafelfogás szociokulturális kötöttségét sem). Támogatói szerint ez a normafelfogás befogadó, nyitott.

Ám – meglátásom szerint – a szétválasztás ellenére a nyelv művelés számára is marad normafogalom. Tolcsvai Nagy Gábor (1998: 71) kutatásai nyomán: „A nyelvi norma tartalma valóban a helyesség, ám úgy, ahogy azt a magyar szellemtudományokban Kazinczy vagy Gombocz megfogalmazta: a helyesség tér és idő függvénye.” Ezek a függvények **a nyelvi, a szocioregionális és az interakciós behatároltság**, amelyhez pontosan meg nem jósolható **motivációs tényezők** járulnak.

Értelmezésemben olyan jelenségekről van szó, mint az embernek a törekvése a szép, jó, társadalmilag helyesnek tartott, illő nyelvhasználatra, arra, hogy nyelvhasználatával is befogadják, elfogadják közösségei; és nyelvi, s rajta keresztül társadalmi sikerei legyenek stb.

Összegezve, van tehát:

- a) minta- vagy pozitív (zárt) és
- b) szociokulturális (nyitott) normafelfogás.

És ezekben részben keveredve a következő összetevők:

- a) a magunkban kialakított (megtanult) ismeret, tudás, ítélet, szabály és másodlagosan
- b) a magunk elé tűzött, a mások szemében is jónak tartott minta.

Ezt pedig **dialektikusan** kell értelmezni, az egyik folyamatos történésben tartja fenn a másikat és viszont, ahogy Humboldt írja: „A nyelvet ugyanis nem tekinthetjük kész, egészében áttekinthető vagy lépésről lépésre közölhető anyagnak, hanem úgy kell felfognunk, mint ami szakadatlanul létrehozza önmagát, úgy, hogy a létrehozás törvényei meghatározottak, ellenben a létrehozott terjedelme és bizonyos mértékig jellege is teljesen határozatlan” (idézi: Tolcsvai Nagy 1998: 7).

Ily módon valójában eléggé nehéz nyelvi normáról, s azon belül média-normáról stb. beszélni; s különösen nehéz helyzetben van az, aki ezek jellegét, kiterjedését kívánja körüljárni. A tudományos elemzés óvatosságra int; de talán ezen túlmenően is lehet gyakorlati hozadéka.

Hogy a normafelfogások nemcsak a magyar nyelvészetben keltenek érdeklődést, horvát és lengyel példákkal is bizonyítják kollégáim. Nyomárkay István (2000: 436) idézi Josip Silicet, aki Coseriu nyomán ekként határozza meg a nyelvi absztrakció fokozatait:

Miért beszélsz így?

Úzus	– mert általában így beszélnek
Norma	– mert így kell beszélni
Kodifikáció	– mert így kötelező beszélni

Az úzus, norma és kodifikáció alkotja a sztenderdizált nyelvet, amely – Brozovic szerint – „a nyelv autonóm formája, mindig szabályozott... és funkcióját tekintve polivalens, s akkor jön létre, miután egy etnikai vagy nemzeti formáció belekapcsolódik a nemzetközi civilizációba, használni kezdi saját idiomáját, amely addig csupán az etnikai civilizáció szükségleteit elégítette ki” (fordította: Nyomárkay 2000: 436).

Bańcerowski Janusz (1998: 129) Miodeket idézi, aki szerint a norma nem más, „mint azoknak a lexikális és grammatikai eszközöknek, szabályoknak a tára, amelyek a legnagyobb mértékben stabilizálódtak a nyelvben, a legszélesebb körben szerepelnek a nyelvi szövegekben, és amelyeket mintának ismernek el...” Mások a normát szubjektív módon értelmezik, „mint olyan szabályrendszert, amely meghatározza a lexikális és a grammatikai eszközök helyesnek tartott használatát”.

E normafelfogások jellemzői:

- a) általános elterjedtség (stabilitás)
- b) helyesség (szubjektivitás)

Bugajski nyomán Bańcerowski megjegyzi, hogy a norma nem eléggé precíz felfogását többen kifogásolták. A kritika a következő kérdéseket érinti:

- a) az elmélet és a gyakorlat között megfigyelhető eltérések,
- b) a nyelvi jelenségek értékelésének relatív volta,
- c) a norma fogalmának hasznossága a nyelvtudományban.

Bańcerowski (1998: 129) a nyelvi normával kapcsolatban felhívja a figyelmet arra, hogy ma már:

- a nyelv nem mindenki számára képez alapvető értéket,
- az egységesen értelmezett norma nem jellemző a nyelvi gyakorlatra,
- az irodalom, az írott nyelv nem képezheti a norma alapját,
- mintává a beszélt nyelv válik,
- a nyelvi kultúra kommunikációs kultúrává válik.

Ennek alapján kell az új nyelvi, s azon belül a médianormát meghatározni.

Nem említettem még a normák, s köztük a nyelvi normák fölöttébb változatos formáit. Mivel a norma az emberi viselkedés, cselekvés alapja, sokkal nagyobb számban léteznek **íratlan (erkölcsi) normák**, mint **írottak** (ezek lennének a szabályok, törvények). Azonkívül vannak **rejtett** és vannak **elismert normák**. Ráadásul mindezek társadalmanként, csoportonként és időszakonként eltérő módon.

A nyelvtanok, nyelvhelyességi kézikönyvek, a szótárak az írott normához tartoznak (egy szlengszótár természetesen a szleng normájához). A nyelvhasználat ezer apró kérdése többnyire íratlan norma; ezek közül természetesen néhányal foglalkozik a nyelvművelés. A kiejtés kevéssé, a helyesírás jelentős mértékben van kodifikálva. Az írott normák általában elismert normák; bár min-

dig akadnak megkérdőjelezők. Az íratlan norma lehet rendkívül biztos alapon álló és nehezen változó (az írásbeliséggel nem vagy csak alig rendelkező népek jellemzője ez), de a változásban lévő és tagolt társadalmakban bonyolult, szövevényes, sőt egymásnak ellentmondó is. Bizonyos történelmi korszakokban megkettőződhet az írott norma is (így történt ez a magyar helyesírással a 20. század elején: volt akadémiai és volt iskolai – reform- – helyesírás).

Wacha Imre (1999) is arra hívja föl a figyelmet, hogy norma alatt mást és mást értünk, a viták tulajdonképpen terminológiai jellegűek, s javasolja, hogy az egyes jelenségeket leíró módon különböztessük meg, természetesen éppen azért, hogy tudjunk beszélni a nyelvi normáról, különösen a média szempontjából.

Többféleképpen nevezhetjük, de tény, hogy minden nyelvközösség tudatában van egy szociokulturálisan kialakított belső és külső kép az **igényes nyelvhasználatról**, amelyet illendőnek, műveltnek tart. Az is igaz, hogy a társadalom tagolt, a kép is sokféle lehet, de leginkább elmosódott. Mégis mindennapi tapasztalataink mutatják, hogy a nyelvközösség számára van olyan közös nevező, amely ezt a normát hordozza, még akkor is, ha tudományosan ezt alig tudjuk meghatározni. Ezért különféle jelzőkkel (*művelt, igényes*) vagy kommunikációs helyszínekkel, eszközökkel (templom, iskola, irodalom, színház, rádió, televízió) szoktuk megjelölni a normatív nyelvhasználatot. Mivel ez utóbbi rendszerint nem elegendő, további finomításokat teszünk: *magas irodalom, klasszikus színház, közszolgálati rádió, televízió*. Wacha Imre (1999: 61–2) 1991-ben írta: „a köznyelvi kiejtés mintája a magyarul beszélő nyelvi közösség számára a Magyar Rádió és Televízió hivatásos munkatársainak kiejtése és beszéde, annak ellenére, hogy egyre többen szólalnak meg olyanok, akinek a beszédét a nyelvi közösség egyáltalán nem tartja példamutatónak”. Ezt a kijelentést azóta többen leírták. Magam is leszögeztem, hogy a szigorú kiválasztási szempontok miatt a Magyar Rádió bemondóinak többsége a legszebb, legtisztább magyar nyelvet beszéli, a rádió nyelvhasználata általában nyelvi etalonnak tekinthető – s általában a rádió hivatásos beszélőiről elmondható, hogy az összkép az igényes, választékos nyelvhasználat példáját mutatja (nyilván a szakmai összetartás és odafigyelés eredményeként).

Ezek után visszatérek a média nyelvi hatásaival foglalkozó eszmefuttatásra. Javaslatom szerint a nyelv legalapvetőbbnek, legelvitathatatlannak tartott tulajdonságát, a **változást** kiváltó okokat korunkban új és leginkább jellemző külső tényezővel egészítsük ki: a **média** hatásával. Eddig erről főleg a nyelvjáráskutatók írtak, föltételezve, hogy a rádió (és a televízió) köznyelvterjesztő, egységesítő hatást gyakorol, ennek következtében a nyelvjárások visszaszorulnak. Ez utóbbi eddig nem történt meg, és semmi jel nem mutat arra, hogy a (magyar) nyelvjárások kihalnának. A köznyelvterjesztés azonban igaz, és egyértelműen bizonyítható; ha nyelvjárásvesztést nem is, de belső kétnyelvűsödést (kettősnyelvűsödést, diglossziát) eredményez a média hatása.

Mások figyelmeztetnek rá, hogy a nyelvi norma komplex, összetett jelenség (folyamat), s egyetlen összetevőjét sem lehet leegyszerűsíteni, s úgy tekinteni, mint valamiféle statisztikai többletet vagy átlagot. Ezt fogalmazza meg Péntek János – médiakutatót is segítségül hívva. Szerinte nem lehet a norma alapja valamiféle statisztikai átlag: „A nyelvi normával foglalkozó újabb szakirodalom

óva int attól, hogy eszményinek tekintsük, nyelvi ideálnak. Magam legalább annyira veszélyesnek tartom azt az álláspontot, hogy a norma az átlag volna, a statisztikai átlag. Umberto Eco 1961-ben jelezte azt a veszélyt, amelyet a média-átlag jelent, a televízió által közvetített átlagtudás, átlagérdeklődés, átlagnyelv: »a mennyiségi jelenségek terén az átlag értelemszerűen köztes mértéket jelent, és annak aki még nem uniformizálódott, célként lebeg a szeme előtt... A minőségi jelenségek terén viszont az átlaghoz való igazodás valójában a nullához közelít... Mike Bongiorno basic italian nyelvet használ. Beszéde a maximális egyszerűséget valósítja meg. Megszünteti a kötőmódokat, az alárendelt mondatokat, a mondattani szintet majdhogynem láthatatlanná teszi. A teljes alanyt ismételve kerüli a névmásokat, túlbiztosítja magát fogódzókkal. Zárójeles, közbeszúrt mondatokba merészkedik, elliptikus kifejezéseket nem használ, nem célozgat, olyan metaforákkal él, amelyek már beépültek a közös szókincsbe. Az általa használt nyelv szigorúan referenciális jellegű, neopozitivisták öröme. A megértéshez nincs szükség semmiféle erőfeszítésre. Bármelyik néző érzi, hogy a helyében ékebben tudna szólni. Mike Bongiorno el sem tudja képzelni, hogy egy kérdésre több válasz adható« (Péntek 1999: 51–2). Nyilvánvalóan valamennyien tudnánk más nevet is behelyettesíteni: műsorvezetőket, akiknek csak pár száz szavuk, s többnyire egyetlen jelzőjük van, például: *Következik egy fantasztikus sláger..., Öt óra magasságában híreket mondunk...*

Van olyan nyugati, multinacionális érdekeltségű laptulajdonos, aki/amely szótárt adott ki újságíróinak a legfontosabb, sokszor használandó szavakból – mert ezeket értik az emberek, ezekkel biztos a siker.

Végül fölteszi a kérdést Péntek János (1999: 52): „Eszmény-e vagy átlag a nyelvi norma? Lehet, ez csak olyan dilemma, amelyre két vagy három válasz adható. Az iskola semmiképpen nem képviselhet a nyelvi norma nevében egy szürke átlagot!” Hadd tegyem hozzá: felfogásom szerint a média sem, akkor sem, ha ezzel nem sikerül mindenkor a népszerűségnek áldoznia.

4. Normatípusok. Eszmény – norma – standard

Hogy tudományosan is megtalálhassuk a közös nevezőt, több szerző is javasolja a nyelvi norma fogalmának újrameghatározását, sőt differenciálását. Wacha Imre (1999: 46–7) a következő „finom” terminológiai rendszert javasolja:

nyelvi eszmény
nyelvi norma
nyelvhasználati norma
Nyelvi vagy nyelvhasználati standard
(belső vagy) rétegnorma

2. ábra: Wacha Imre felosztása

Nyilvánvaló, hogy a normatív–nem normatív, igényes–igénytelen tengely mentén kívánja megkülönböztetni a nyelvinorma-típusokat.

Felfogásában megjelenik a **nyelvi eszmény**, az az ideál és szabályrendszer, mely a nyelvet beszélő közösség tagjainak tudatában él arról, hogy milyennek kell(ene) lennie az igényes, szép, adekvát, sőt esztétikai értékeket is tartalmazó nyelvváltozatoknak és nyelvhasználatnak, ha valaki igényesen, művelt emberhez illően akarja kifejezni magát, igényes beszédhelyzetben. Ennek mintája nagyjából a hagyományos értelemben vett szépirodalom és költészet nyelve, nyelvhasználat. Láthatjuk, hogy ebben a felfogásban a korábbi minta- vagy pozitív nyelvi norma felfogása rejlik.

Wachánál a **nyelvi norma** az a szabályrendszer, amely meghatározza annak a két nyelvi rétegnek (vagy szintnek) megfelelő nyelvhasználatot, melyet általában irodalmi és (igényes) köznyelvként szokás megnevezni. Ezt írják le bizonyos mértékig – a szótárak, nyelvtanok, nyelvkönyvek, nyelvművelő tanulmányok. Bizonyos értelemben leíró (deskriptív) jellegű, de előíró, azaz preskriptív is. Wacha Imre nem említi, de ide kell sorolni a legkodifikáltabb, vagyis legpontosabban rögzített írásos normát, a helyesírást, valamint – az egyébként sokat vitatott, de a médianorma szempontjából fontos – kiejtési normát (amelynek kodifikációja nem történt meg). A nyelvi norma ilyen felfogása tulajdonképpen a **nyelvi kompetenciának** felel meg, szembeállítva a következő, a kommunikatív kompetenciával.

A **nyelvhasználati norma** a nyelvi eszközök szituatív nyelvhasználatát meghatározó „előíró” (tudati, azaz nem minden esetben rögzített) gyakorlati szabályrendszer. Vonatkozhat a nyelvi normának, de a belső vagy rétegnormának megfelelő nyelvhasználatra is. (Részben rögzítik a szótárak, nyelvtanok stb.)

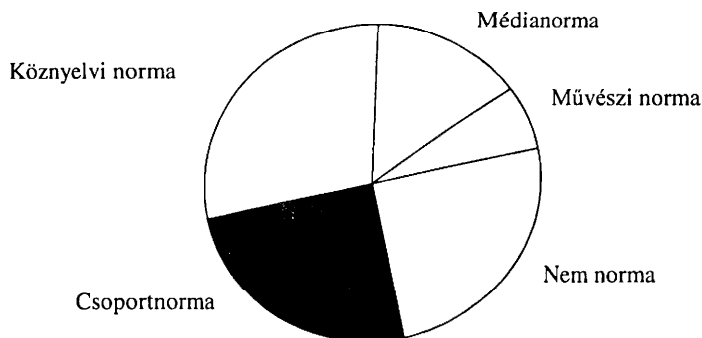
Ennél „oldottabb” a **nyelvi vagy nyelvhasználati standard**: a nyelvi normának az átlagosan művelt emberek – mindig szituatív – nyelvhasználat (az úzus vagy szokás) alapján kialakult változata, a nyelvi norma gyakorlati realizálódása, illetőleg az ennek alapján (részben) megfogalmazott szabályrendszer. A magam rétegződési rendszerében ennek a köznyelvi vagy regionális köznyelvi réteg vagy szint felel meg. A többi réteg ilyen értelemben már „norma alatti” szintnek minősíthető, bár mindegyik szintnek–rétegnek megvan a maga belső szabályozó rendszere.

Wacha Imre utolsó normatípusa a **belső vagy rétegnorma**: az a nyelvszokás (és társadalmi réteg- vagy csoportmagatartás) kialakította szabályrendszer, mely meghatározza, szabályozza az egyes nyelvi rétegeken belüli, azoknak megfelelő nyelvhasználatot. Így belső normájuk, belső szabályrendszerük van az egyes nyelvjárásoknak, az egyes rétegnyelveknek, az egyes csoportnyelveknek. Másutt ezt Wacha (1999: 68) **norma alatti szintnek** nevezi, nyilván a nyelvi norma alatti, **kevésbé normalizált** szintre gondol – hiszen minden csoportnorma valamilyen szempontból normatív, előíró, legfőljebb írásban nem kodifikált.

Magam ugyancsak fontosnak tartom a **normátlanság (kevésbé normatívizált)–norma** tengelyen elhelyezni a különféle normatípusokat. S itt már a médianorma is helyet kap. Egy korábbi tanulmányomban (Balázs 1997: 275) be is mutattam nyelvinorma-tipológiámat. Nem normának (nem normalizált nyelvváltozatnak) tekintem az alkalmi és a csoporthoz nem vagy nehezen köthető nyelvváltozatot. A csoportnorma (a nyelv vízszintes és függőleges tagolódásá-

nak megfelelően) viszonylag jól kutatott és meghatározható terület. Erre rétegződik a köznyelvi norma és a médianorma. „Médianorma alatt a köznyelven alapuló, de a közvetlen kommunikációban használt köznyelvénél szándékosan gazdagabb, 'művesebb' nyelvváltozatot értem... Az ideális médianyelvhasználat központja a köznyelvi normán alapuló 'emelkedettebb' médianorma, amely szüntelen érintkezésben van a köznyelvi normával, valamint a művészi normával. A média ideális 'belső' normája így a médianorma, közvetlen 'külső' normája a köznyelvi és a művészi norma, s nem befogadott külső normája a csoportnorma. A kimaradó rész a 'nem ideális' médianorma, amely ha betört a köz-műsor-szolgáltató médiumokba, indulatot, felháborodást vált ki...” (Balázs 1997: 275). Ha mindezt kördiagramban ábrázoljuk, fönt foglalnak helyet az ideális médianyelvhasználat kategóriái:

Nem norma	Csoportnorma nyelvjárás, szleng	Köznyelvi norma	Médianorma	Művészi norma
	Külső norma	Külső norma	Belső norma	Külső norma
Ideális médianyelvhasználat				

3. ábra: Balázs Géza nyelvinorma-felosztása

Ha csak a szigorúan normatív nyelvváltozatokat vesszük figyelembe, akkor a következő táblázatot alkothatjuk meg (látható, hogy ebből hiányzik a művészi és a „nem normának” tekintett terület):

Nyelvi norma			
médianyelvi	Köznyelvi	Rétegnyelvi	területi nyelvi

a média szempontjából			
saját norma	központi norma	külső norma	külső norma

4. ábra: A nyelvi normák a média szempontjából

Bańcerowski Janusz (1998: 130–2) Wacháénál egyszerűbb megoldást kínál: a nyelvi és a kommunikációs norma megkülönböztetését, amelynek alapja a nyelv alanyi és tárgyi értelmezése.

A kommunikációs magas vagy mintanorma a nyelv alanyi felfogásából következik: a cél a kommunikációs közösség létrehozása, a beszédaktus optimális volta. „Ezen kívül tudatában vannak annak, hogy a nyelv egyrészt értékeket továbbít, másrészt értékeket teremtet. A mintakommunikációban a beszélgető partnerek teljes kommunikációs kompetenciájukat igénybe veszik... A mintanorma... életben tartja a már látszólag nem funkcionáló modelleket, erősíti a nyelvet a kultúrával fennálló kapcsolatait, egyesíti a múltat a jelenrel. Így a nyelv mint a társadalmi kommunikáció univerzális eszköze, a kultúra átadásának a fő biztosítója, amely őrzi a nemzeti azonosságot, a tudatot, erősíti a kultúrkompetenciát és a nemzeti tradíciót egyaránt.” A használati norma alapja ezzel szemben a funkcionalitás, a hatékonyság, kritériumai a funkcionálisan értelmezett gazdaságosság, a sorozatosság, általánosság. Ez a norma csak a kommunikációs minimumot képes garantálni. Bańcerowski (1998: 132) szerint fontos feladat manapság a kommunikációs mintanorma népszerűsítése, amikor az érdeklődés a magas kultúra iránt rohamosan csökken, a nyelvi tudat pedig igen alacsony: „Érdeemes viszont minden eszközzel propagálni ennek a normának a gazdagságát, lehetőségeit, szépségét, fontosságát, az emberi fejlődést és felemelkedést szolgáló tényezőit, hogy a nyelvhasználó belássa: érdemes azt magas fokon elsajátítania.”

Stabilitás és változékonyság szempontjából különbség van az egyes normatípusok között. A kisközösségi normák között vannak **hagyományörzők** (pl. általában a nyelvjárások a köznyelvhez viszonyítva hagyományörzők, de Európa-szerte a legváltozékonyabb területi nyelvváltozatok; vagy régi szakmák nyelvhasználata), ezzel szemben a szleng fő jellemzője éppen a gyors változás, a frissesség.

Továbbá azt is meg kell jegyezni, hogy a normatípusok között állandó **mozgás, átadás-átvétel** van. Jól mutatja a közreadott kördiagram azt is, hogy az egyébként tagolt művészi norma miként érintkezhet éppen a kódmegújítás céljából a nem normával, a normátlansággal. Ez a fokú szabadság a médianormára nem vagy csak kevésbé áll. Hiszen minél szubkulturálisabb egyik oldalról vagy normátlan a másik oldalról, annál antidemokratikusabb, mert a tömegkommunikáció legalapvetőbb tételét, a nyilvánosságot tagadja. Amikor tehát az igényes, a lehető legnagyobb megértést, egyúttal nyilvánosságot jelentő médianorma mellett érvelünk, akkor éppen a polgári nyilvánosság, a demokrácia szellemében járunk el. Úgy vélem, hogy ez éppen a participációs (részvételi) demokrácia egyik fontos „nyelvi” kritériuma. Talán nem véletlenül Amerikában indult el a Plain English Campaign (a Közérthetően angolul mozgalom), amelynek célja a nyilvános, s különösen a politikai-jogi nyelvhasználat világossá, érthetővé tétele (Heltai–Nagy 1997). Aki pedig ezt az egyéni szabadság, az önkifejezés egyébként tisztelnivaló értékeivel érvelve tagadja, s a médianormát ezekkel állítja szembe, azonkívül, hogy demagóg, a társadalmi együttműködésben kíván zavart kelteni. Mert ami alapvető és megkérdőjelezhetetlen érték például a művészi

normában (igen, az író írjon úgy, ahogy akar), az lehet a médianormában kizáró jellemvonás (a bemondó nem beszélhet úgy, ahogy neki tetszik).

A nyelvi normát és standardot másként így különbözteti meg Wacha Imre (1999: 68–9): „a normát úgy határozom meg, mint valamiféle nyelvi eszményt vagy tudati szabályrendszert, amely a nemzeti nyelv eszköztárából a legválasztékosabb elemeket választja ki és használtatja fel a mondanivaló kifejezésére. Ennek vagy az úgynevezett nyelvi helyességnek, de nem okvetlenül a kommunikációs adekvátságának a tekintetéből találjuk a nyelvi inventárban a legtöbb olyan nyelvi eszközt, melyeket »stigmatizált« elemeknek tekinthetünk és tekintünk (pl. a suksükölés, szukszükölés, iktelen ragozás, nákolás – azután a selypesség, pöszeség, raccsolás, betűejtés stb.). A standard már valamivel kevesebb, igénytelenebb: a nyelvi eszmény realizálódása: még mindig elég sok a stigmatizált elem, ezeket a standard is kerüldőnek tartja, de jóval engedékenyebb a változatok tekintetében, s inkább szituatív, mint norma. Az imént említett stigmatizált jelenségek nem illenek bele a standarba sem, de már beletartozik a standardba a népies beszédmód, a regionális köznyelv, az í, ú, ü hangoknak a dunántúli rövid ejtése..., elfogadható az enyhe nyelvjárási színezet a kiejtésben, ha a szóhasználat, mondat szerkesztés igényes stb.”

5. Közmagyar norma

A norma-standard-normátlanság fogalma mellett, illetve a köznyelvi („köz-ponti”) norma fogalma helyett hasznos lenne bevezetni Péntek János javaslatára a **közös magyar (közmagyar) normát** is, amely magában foglalja a határon túli magyarság normáját és tudatos normaigényét (Péntek 1999: 40, 122). Mert ennek figyelembe nem vétele, kifejejtése diszkriminatív, illetve a magyar nyelv jövője szempontjából meglehetősen veszélyes, konvergens fejlődés elindítója lehet. A médiának a nyelvre gyakorolt hatása miatt a közmagyar normát a médianormában is értelmezni kell. Péntek János (1999: 121–2) a határon túli magyarnyelv-megtartás érdekében négy lehetséges cselekvési módszert állít eléink (kérdés formájában, de itt a kérdőjeleket elhagytuk, mert állítások is lehetnének):

- 1) A régiók nyelvi változatainak önállósítása, kodifikálása.
- 2) A régióknak az egyoldalú és határozott igazodása, alkalmazkodása a meglévő, anyaország-központú standardhoz.
- 3) A nyelvi standard közösként, nem központiként való értelmezése alapján a normák rugalmasabb kezelésével az anyaországnak és a régióknak egymáshoz való igazodását szorgalmazni.
- 4) Ez utóbbit egészítené ki a szélső régiók nyelvhasználatának határozottabb diglossziás (belső, egy nyelven belüli több nyelvváltozat használata) elrendeződése, amelyben a helyi változatokat a közös standard általános ismerete és használata ellensúlyozná.

A szakmán belül azonban eltérő vélemények vannak ezzel kapcsolatban. Péntek János (1999: 122) a harmadik és a negyedik alternatívát tartja célravezetőnek.

zetőnek, „amely a régiók nyelvi hagyományait és értékeit sem mellőzi, nem ösztönzi és nem hangsúlyozza túl a különfejlődést, és nem sérti a relatív nyelvi egység, egyfajta közös nyelvi eszmény elvét sem”.

A médianorma esetében ugyanezek a kérdések föltehetők, a médianorma esetében hasonló megközelítések lehetségesek. Nyilvánvaló, hogy csak egyfajta kiegyenlítő modellel lehet felelősen valamit kezdeni.

6. A média nyelvi normája

Mindez az áttekintés elengedhetetlen volt ahhoz, hogy megközelítő jelleggel tisztázhassuk, mit is jelent(het) a **médianorma** fogalma.

Először is: milyen a kiterjedése? **Média** alatt mindhárom médiumot (tömegtájékoztatási közeget) érthetjük, vagyis a hagyományos sajtót, a rádiót és a televíziót. Természetesen a három médium között jelentős különbség van értelemszerűen technikai, történeti, befogadásmódszertani és korosztályi tekintetben. Norma szempontjából nyilván külön is beszélhetnénk sajtós, rádiós és televíziós normáról; egy-egy adott médium rendszerint íratlan módon (olykor írásosan is) meghatározza normáját. Beszélhetnénk – az elektronikus médiumok esetében – külön közszolgálati és kereskedelmi médianormáról. (Az újságok esetében így nem; ott a „normák” sokféleségét testesíti meg a lapkultúra; s inkább „stílusról” beszélünk: *polgári, baloldali, pletyka- vagy bulvárstílus*.)

Most **médianormán** főként csak a hangos- és hangos-képes média, vagyis a rádió és a televízió normáját értem. Hogy ne bonyolítsam tovább a fogalmakat, nem tartom szükségesnek, hogy médianorma, egészen pontosan a média nyelvi normája mellett külön beszéljek a média nyelvhasználati normájáról és standardjáról. Tehát a **(hangos és hangos-képes) média nyelvi normájának** az összetevői:

a) **Hangzó nyelv**, ebben a megközelítésben nemcsak a nyelvi, hanem ezen túlmenően, ezt tovább „szabályozva” a kiejtési normához is igazodik (ha a médianormát kiterjesztjük a sajtóra is, akkor természetesen a hangzó helyett **írott nyelvről** lesz szó, és a kiejtési norma helyébe a helyesírási norma lép; érdekes módon a magyar helyesírás egyes elveit egyesek vitatják, de föl sem merül egyetlen laptípusban sem, hogy saját helyesírást alkalmazzanak). A hangzó nyelv alapja gyakran **részben írott nyelv** – ez az előadásmódban sajátos kommunikációs (hangoztatási) problémákat vet fel.

b) Legáltalánosabban a köznyelvi normatív nyelvhasználat jellemzőire, típusaira terjed ki (kommunikációs mintanorma, nyelvhasználati norma), széleskörű elterjedtséget jelent, s közös köznyelvi (tehát a magyar nyelv határon túli változatait is magába foglaló) jellemzői vannak.

c) **Deskriptív és preskriptív**, amennyiben alapvető szótárakban, kézikönyvekben, meghatározó írásos munkákban rögzítve van, és egyúttal társadalmi elvárás van annak követésére.

d) Fontos szerepet kap benne a **hagyomány**: amely a megértés és a megértetés biztosítója, a kultúra és nyelv folyamatosságának eszköze (ezzel szem-

ben korlátozott szerepet kap benne, de természetesen szerepet kap a neologizmus, a nyelvi kísérletezés).

e) **Értékelő** aspektusa az eszményi, az ideális mozzanata; általánosan megfogalmazva benne van az igényesség, a választékoság esztétikai értékítélete.

f) A sajtónak írott szabályozó normája a helyesírás, íratlan normája az etika (ennek korlátozottan írásban rögzített változata a sajtóetika). A hangos médiának csak a Magyar Rádióban van írott normája (Követelménymínimum...), íratlan norma természetesen minden médiában létezik önszabályozó módon.

normatípusok	Íratlan	írott
médiatípusok		
sajtó		helyesírás
rádió	helyes beszéd	helyes beszéd
televízió	helyes beszéd	

5. ábra: A médianorma jelenlegi szabályozottsága

Ilyen alapon a médianorma is, mint a többi norma magában foglalja az ismeret (tudás) és a minta, a **van és kell** mozzanatát, tehát **tükör és minta** egyben!

Aligha állíthatjuk azt, hogy a médiában bárkinek célja volna a kommunikációs zűrzavar, sőt a „normatív” nyelvhasználat iránt újból és újból óhaj fogalmazódik meg, de ugyanakkor mindenféle szabályozási kísérletnek is rögtön támadnak ellenzői. Éppen ezért a média nyelvi normájának jellemző területeit érintve néhány példával is alátámasztom, hogy miként is szabályozható a médianorma:

a) Ha nincs „kiejtési norma”, akkor miképpen szabályozható a hangzó nyelv?

Kifejtett **kiejtési norma** valóban nincs, és nem lenne szerencsés azt nyilvánítani, amit sokszor mondtak nyelvészek, nyelv művelők, hogy a kiejtési norma a „művelt” fővárosi (pesti) beszéd. Az azonban bátran kijelenthető, hogy a magyar nyelv természetéből adódóan alapkövetelmény a médianorma számára a **tiszta hangképzés** a beszéd folyamat egészében. Ezen alapul a **jó (értelem- és érzelemtükörző) hangsúlyozás** és a nyelv zenei eszközeinek a pontos szövegértelmezés és -átadás érdekében való használata. Ezeknek a területeknek a tipikus hibáit a szakkönyvek tartalmazzák.

Kiemelem azonban azt is, hogy a köznyelvben nem használt **bizonyos nyelvjárási jelenségek** értéként kezelendők, s ezek közül a regionális köznyelvekben élő zárt *ē* kiejtését kimondottan támogatni kellene, mert ez a 15. magánhangzónk a magyar nyelv hangzását kellemesebbé, változatosabbá teszi. Aki tehát nyelvjárásából hozza magával a zárt *e* hangot, mindenképpen őrizze is meg, és használja minden körülmények között!

Korábban a nyelvészek sokszor félreverték a harangot a nyelvjárások pusztulásán. Ez a folyamat minden jóslás ellenére nem következett be. Már egy évtizede annak, hogy leírtam: a magyar nyelvjárások, amelyek teljesen más jellegűek, mint a többi európai nyelv nyelvjárásai, nem pusztulnak, hanem stabilan élnek. Mivel tehát a magyar nyelvjárások között nincs akkora különbség, mint más nyelvekben, s mivel élő jelenségről van szó, a médiában is kíváncsian nézik a csekély különbségnek a megjelenése, bemutatása. Nem arra gondolok, hogy mindenki korlátlanul használja az anyanyelvjárását (erre egyébként nyilvános környezetben a nyelvjárást beszélő nem is egykönnyen képes, mert automatikusan alkalmazkodik a köznyelvhez), hanem arról, hogy bizonyos, nem nagyon markáns nyelvjárási jelenségek a köznyelvi és a médianormában üdvözlendők, sőt a témától függően, például vidéki tudósítók, riportok, műsorok nyelvhasználatában egyenesen támogatandók! Ezt azért kell hangsúlyozni, mert a Magyar Rádió mikrofonbizottságában már többször volt vita a nyelvjárásiasságról; volt, akit emiatt el is marasztaltak. Tény, hogy hírek, politikai vitaműsorok, slágerlista stb. vezetésénél a nyelvjárásiasság nem illendő és nem támogatandó (ugyanis fő tendencia: mindenkinek a maga nyelvjárása a legszebb, s ez így természetes, a másiké pedig kevésbé), az előbb említett, tájakhoz, helyszínekhez köthető műsorok kapcsán viszont igen. Ám nehogy valaki ennek olvastán átesse a ló túlsó oldalára: az erőszakolt, „visszanyelvjárásiasítás” tréfaként vagy leereszkedésként, sértésként hat. Tehát, ha nem belülről és természetesen jön, akkor senki ne próbálkozzék vele!

Hogy ez ne vessen fel további értelmezési nehézségeket, javaslom a Mikrofonbizottság számára egy új típusú mikrofonengedély kiadását. A meglévők jól jelzik a rádiós **médianorma szintjeit** (A nyelvi követelményekről, 1999):

A – bemondói, B – műsorvezetői, C – riporter, D – szakriporter

Az általam szorgalmazott nyelvjárásias beszéd a C és D kategóriába befér, de szó lehet egy újabbról is:

E – (vidéki) tudósító, helyi rádiós

Különös tekintettel arra, hogy sok helyi rádió a Magyar Rádiónál vizsgáztatja le munkatársait.

A nyelvjárások, s véle együtt a helyi kultúra (kultúrák) kultiválásának (népszerűsítésének, terjesztésének) nagyon szép példája lenne ez. Bár a magyar nyelv művelés a kinyilatkoztatás szintjén mindig nyelvjáráspárti volt („a nyelvjárások értékek”), de ténylegesen keveset tettek a (gyakorlatban még oly kissé eltérő magyar) nyelvjárások népszerűsítéséért. Norvégiában állítólag nyelvjárás-felismerő versenyeket rendeznek; milyen jó lenne, ha Magyarországon is (a Duna Televízió 1997. szeptemberi anyanyelvi napját nem számítva) nyelvjárási vetélkedők, szavalóversenyek lennének.

A kiejtési norma kapcsán kell említeni a **hangsúlyozás** kérdését is. A magyar hangsúlyozás alapelveit beszédtankönyveink tartalmazzák. A természetes hangsúlyozást az emberek egyébként nem könyvből tanulják, hanem a beszélő-közösségben öntudatlanul sajátítják el. A téves, hibás (mert értelemzavaró) hangsúlyozás a kizökkentett élet- és kommunikációs helyzeteknek köszönhető. Általában ilyen helyzet a **felolvasás** is, mert szétválhat az olvasás és az értelme-

zés. Az ember gépiesen olvashat hangosan anélkül, hogy értené a szöveget. E jelenségek miatt a hangsúlyozás és hanglejtés tévesztéseit helyre kell igazítani; de e sorok írója, még ha nagy tisztelője és elvbarátja is a kiejtés ügyében fáradozóknak, nem osztja azt a nézetet, hogy egyetlen rossz hangsúly mérénylet volna a magyar nyelv ellen. Éppen azért nem, mert érzelmi okból bármi lehet hangsúlyos; a kommunikáció ezerarcúságát, sokféleségét pedig egy-egy kiragadott mondattal nem ítélni meg. Természetesen itt nem a „divatos” tömegkommunikációs hangsúlyhibákról van szó: a magyar nevek rossz hangsúlyozásáról, a sorozathangsúlyról vagy a szóvégi dallambegetetésről stb.

b) Mit jelenthet a gyakorlatban az, hogy a médianorma alapja a legáltalánosabban a köznyelv, sőt a közös (a határon túli változatokat is magában foglaló) köznyelv?

A köznyelv (Magyarországon) valóban **presztízshelyzetben** van, egy fölmérés szerint az emberek többsége azt tartja „szépnek” (második helyen rendszerint saját anyanyelvjárását és harmadik helyen valamelyik nagyon távolit); bár a nyelvi szépség objektív kritériumainak (pl. hangzásbeli változatosság) ez ellentmond. Mivel ez a legelterjedtebb nyelvváltozat, s mivel a magyar nyelvben valóban nem vet fel különösebben nagy nyelvtervezési-nyelvművelői feladatot a nyelvváltozatok közötti eltérés, nyugodt szívvel, mindenféle kirekesztés nélkül tarthatjuk azt a felfogást, hogy a médianorma alapja a közös köznyelv. Fölösleges elé tenni a „művelt” jelzőt, az esztétikai minősítést ugyanis az utolsó pont tartalmazza. Fontos azonban hangoztatni a „közös” jelzőt, mivel ez új terjesztendő szempont: tehát a köznyelvközpontúság nem jelentheti azt, hogy a különböző (akár határon túli) nyelvváltozatokban föltalált jó nyelvi megoldásokat (*belépő* – a papucs Szlovákiában, *várakozóhely* – a parkolóhely Romániában, *előszám* – a költségvetés Szlovéniában) ne terjesszük, ne tegyük tudatosan a köznyelv részévé. Minden erőfeszítés ellenére a köznyelv és egyéb nyelvváltozatok viszonya és hatása egyoldalú lesz. Ez fakad a köznyelv – már emlegetett és öntudatlanul használt – presztízserértékéből, de fakad a határon túl széttagozódásnak, leszakadásnak indult magyar nyelvváltozatok problémájából, amelyek számára a helyi normalizálás mintája is főként a közös köznyelv.

Óriási feladat tehát a tömegkommunikáció számára, hogy rendszeresen megjelenítse a határon túli magyar nyelvhasználat kérdéseit; a hasznos formákat a közkinés részévé tegye, és segítse az új, magyarországi terminológiával a helyi hivatali és szaknyelveket.

c) Mit értünk azon, hogy a médianorma deskriptív és preskriptív, és egyúttal társadalmi nyomás van annak követésére?

Természetesen minden norma előíró, a médianorma részben preskriptív, tehát írásban is előíró. A minden írásos kultúrában meglévő deskriptív hagyomány (pl. nyelvtan- és szótárkészítés) eleve **normásít**: egy kitüntetett, ideális nyelvi állapotot mutat be; olyat, amilyen „nyelvváltozaton” senki sem beszél. Ez a deskripció általában a viszonyítás alapja; s ha viszonyítunk, akkor valaminek a megítélése, értékelése jegyében tesszük, azaz preskripciót („írott” előírást) al-

kalmazunk. Bátran állíthatjuk, hogy egyes időszakokat és különösen nem hivatásos nyelvművelőket leszámítva a magyar nyelvművelés sohasem volt a kemény preskripció híve; sokkal inkább a tanítás, a magyarázat, a türelem (a kivárás: „ez is jó, az is jó”) elvét alkalmazta. A nyelvművelőket a társadalom rendszerint túl enyhének (liberálisnak), a szakma egy része pedig túlzottan konzervatívnak, sőt diszkriminatívnak tartja. Ez nyilván helyes utat tükröz: mert a két szélsőség kioltja egymást.

d) Ha a médianorma csak részben írott (teljes egészében nem is kodifikálható), és jórészt íratlan társadalmi szabályok alakítják, akkor mihez lehet viszonyítani?

A nyelv elvitathatatlan és kevésbé kiszámítható irányú tulajdonsága a **változás**. A normalizálás az emberi közösségek spontán viselkedése; eleinte mindig íratlan, rejtett formában jelenik meg. Tehát tudatában kell lennünk annak, hogy vannak olyan nyelvi változók, amelyek kiszámíthatatlanok, éppen ezért a tudományos nyelvművelés óvatos a változási irányok előrejelzésében; de arra vállalkozik, hogy a magyar nyelv fejlődési törvényeinek, irányainak ismeretében tanácsot adjon, és előzetesen is értékelje a változókat.

e) Milyen aránya lehet a médianormában a hagyománynak és a kísérletezésnek (nyelvi játéknak), a neológiának?

Élő nyelv esetében önmagában egyik sem lehet kizárólagos érték. A hagyománykövetésen azt értjük, hogy a megszokott, bevált, ismert formák használatát következetesen kell alkalmazni. Ennek alapja a biztos anyanyelvtudás és a „hibaérzékenység”; azaz a nem szerencsés változók tudatosítása. Végso soron minden megnyilatkozás kis mértékben módosítja a nyelvet. Azonkívül az egyik alapvető nyelvi készség az alkotókészség – a kóddal való kísérletezgetés, játékoság. A médianorma keretében népszerűsíteni kell a nyelvi játékoságot, örömet (ösztönt), támogatni kell az új, hasznos kifejezéseket, ezeket célszerű magyarázó módon bevezetni, használni. Kiváló példa erre a hírolvasásban az a fajta „fültre fogalmazás”, amikor egy idegen vagy nehezen érthető terminust magyarul is elmondanak, szinonimákat használnak, és kerülnek az érthetetlen vagy félreérthető, titkosságot sugalló betűszókat.

f) Ki hivatott az értékelő mozzanatra, illetve mi az igényesség, a választékoság esztétikai megítélésének az alapja?

A hangoknak van **esztétikai tulajdonságuk**. Vékássy László (1997) kísérletekkel bizonyította, hogy sokféle hangminőség alkotja a vokalizációs tulajdonságokat, amelyekkel a mindennapi érintkezésünk során tájékoztatunk és tájékozódunk. E szerint a hangminőségből megállapíthatók magatartásformák, pillanatnyi lélektani állapotok. „Pusztán hang útján ítélve, mindenkinek van valamilyen elképzelése a még ismeretlen beszélőről, ugyanis a hangnak egyéniséget tulajdonítunk.” (Vékássy 1997: 11.) Másutt Vékássy (1994: 16) elmondja, hogy minden kultúrának megvan a maga jellegzetes **artikulációs hangereje és szépsége**. Az északi népek „halkabbak”, a déliek „hangosabbak”. A figyelmet inkább

leköti a közép- vagy a mélyfekvésű hang, mint a vékony, magas fekvésű, „száraz” hang. A férfiaknál a bariton, a nőknél a mezzoszoprán-alt hangot tartjuk szépnek.

Alapvetően minden anyanyelvi beszélőben él az igényesség, választékoság, a „felfelé” való igazodás vágya. Ennek alapja alighanem antropológiai ösztön. Az életet az ember útnak tekinti, az út motívuma részben leképezi a fa motívumát (el-ág-azás stb.). Az út az előrehaladás, a fel- és lejutás jelképe, mint az ősi, archaikus népi imában: „Hegyet hágék, / Lötöt lépék...” (’Felmegyek a hegyre /Lejövök a hegyről’). A példának tekintett, népszerű társadalmi rétegek nyelvhasználata, nyelvhasználati igényessége lesz a minta. Különös felelősség hárul ennek folytán a népszerű műfajok sztárjaira, de nagy a felelőssége minden nyilvános megszólalónak.

A **sztárok**at egyértelműen a piac „építi fel” – láthatóan nem a társadalmilag hasznosnak vélt szolidáris értékek alapján. Ezért például a közszolgálati médianorma sem rendelhető alá soha népszavazásnak, tetszési indexnek, gazdasági támogatottságnak vagy valamilyen statisztikai többségi adatnak. Persze nagyszerű lenne az, ha a közszolgálati média normája tekintetében legalább valamilyen minimális konszenzusra jutna, juthatna a meghatározó szellemi elit.

A legrégibb és legkövetkezetesebb „puha” médianyelvi kiejtési szabályozást a Magyar Rádió Nyelvi Bizottsága, illetve Mikrofonbizottsága látja el. E bizottságok 1975 óta működnek, több elnöki utasítás (a legutóbbi: A nyelvi követelményekről, 1999.) rendelkezik tevékenységükről. Bár az elmúlt években többször és több irányból is bírálták, sőt támadták ezt a nyelvészekből, újságírókból, rádiósokból stb. álló grémiumot, következetes aprómunkával, nem egészen sikertelenül dolgozhatott, és igyekezett elemzéseivel, szerkesztőség-látogatásaival, kihelyezett üléseivel, tudományos publikációival, a Mikrofonbizottság pedig képzéseivel és vizsgáival a rádiós nyelvi norma szabályozását ellátni. Hogy nem egészen sikertelenül, azt leginkább negatív példákkal, a „nyelvvizsgát sem megállt” rádiósok által működtetett helyi, kereskedelmi rádiók nyelvezetével bizonyíthatjuk.

Szerepüket és működésüket sokan bírálják; mások viszont fontosnak tartják: a helyi rádiók a foglalkoztatásnál sokszor a Magyar Rádió beszédképzését és mikrofonvizsgáját veszik alapul, illetve egyesek megkövetelik azt. A Magyar Rádió nyelvi és mikrofonbizottsága a médianorma kialakításának és szabályozásának egyik legfontosabb műhelye lett. Tanulmányok, kötetek sokasága jelzi ezt az irányt; valamint a rádiós beszéd „normáját” legpontosabban leíró *Követelménymínimum a rendszeresen megszólalók mikrofonjogának megadásához* című összeállítás (A nyelvi követelményekről..., 1999), ebben fel vannak sorolva a követelmények és a kizáró okok. A legfontosabb követelményeket ennek alapján bemutatom:

1. Hangtalan beszédlégzés.
2. Egészséges, természetes, jó rezonanciájú, modulációra képes beszédhang, mely rokonszenvessé teszi a beszélőt, valamint vivőerőt (hangzósságot), hangerőt, hangterjedelmet biztosít.

3. Tiszta hangképzés a beszédfolyamat egészében (időtartam, mássalhangzótörvények, szótagképzés).

4. Mondat- és szövegfonetikai eszközökkel (hangsúly, hanglejtés, szünet, beszédtempó, illetve hangerő, hangterjedelem, tagolás, beszédritmus) helyesen értelmező szövegfelolvasás, szövegmondás.

5. A szövegnek mint hangzási egységnek az értelmi felbontására és akusztikai újraépítésére való előadói-felolvasói készség.

6. Az adott témához, szituációhoz (rádiós szerephez) illő (adekvát) beszédstílus.

A konkrét beszéd iránti vágy legalább annyira alapvető, mint más társadalmi kapcsolatrendszerben a szabadság iránti vágy. Egyik sem zárja ki a másikat, s olcsó hatásvadászat egymás ellenében kijátszani őket. A normativitás iránti vágy éppen mint a demokratikus nyilvánosságba vetett hit már a rendszerváltozáskor is megfogalmazható volt. Terestyéni Tamás 1989-ben figyelmeztetett rá, a korábbi korszak nem túl érdekes politikai stílusára utalva: „Egy olyan állapot viszont, amelyben felelősség nélkül bárki bármit mondhat, a normativitás leépüléséhez, a társadalmi alanyok kiszámíthatatlanságához és ezáltal koordinátlansághoz vezet. Az emberi kapcsolatok szétzilálódnak, a szerveződés működésképtelenné válik.”

Azután a médiaháborúban új érvelésekkel új frontok nyíltak, a kérdések új formában tétettek fel. Most ismét ott tartunk, hogy tisztázzuk a fogalmakat.

7. A szép beszéd esztétikája és etikája

A médianorma kapcsán sokszor emlegettem, egyik meghatározójának is tartottam az **esztétikai, értékelő mozzanatot**. A Követelményminimum... egyes pontjai között is fölbukkant az esztétikai mozzanat: „az egészséges, természetes, jó rezonanciájú... beszédhang... rokonszenvessé teszi a beszélőt”; „indulatmentes beszédben a középhangszávon tanácsos beszélni. Ettől felfelé vagy lefelé – értelmi vagy érzelmi okból térhetünk el”. Bár ez az a terület, amelyet a nyelvész csak meglehetősen óvatossággal közelíthet meg, mégis, társadalmi szempontból nélkülözhetetlen.

Ha a beszéd az emberi kultúra hordozója, és kétségtelenül az, mert nélküle az emberi kultúra megszakadna, akkor a „szép beszéd” az emelkedett, a magas kultúra hordozója. Az anyanyelv legősibb, legellenállóbb, legidőtállóbb formája pedig a ritualizált, hagyományozódó szöveg, ez védi meg a legjobban és legtovább a nyelvet a külső hatásoktól. Ezért a hagyományos kultúra, szövegek és szövegmondás fenntartása és terjesztése alapvető fontosságú.

Az emberi közösségekben pedig él a vágy az eszményekhez való igazodáshoz. Ezért az eszmények ápolására, népszerűsítésére a társadalomnak szüksége van. Ha ezt nem támogatjuk, akkor az emberiség eddig alapvetőnek tekintett értékét veszíti el. Lehet, hogy az emberiség e nélkül is tovább élhet, de feltételezéseink az ilyen életről nem biztatóak.

A médianormára vonatkoztatva helyes a *Követelményminimum...*-ban megfogalmazott stilisztikai álláspont: „Követelmény az adekvát beszédstílus.

Mind felolvasáskor, mind kötetlen beszédben (például riportban) a rádióhoz és annak munkatársához, a hallgató(ság)hoz és a beszédsszituációhoz (műfajhoz, adástípushoz, műsortípushoz) illő beszédmodor, amely szolgálja, de nem kiszolgálja a hallgatót.” Ennek fényében a médianorma fontos összetevőjévé válik a mintajelleg!

SZAKIRODALOM

- A nyelvi követelményekről és a megszólalás feltételeiről az MR Rt.-ben. 3/1999. sz. MR Rt. elnöki utasítás. (1999)
- Balázs Géza 1997. A média nyelvhasználatának kritikai megközelítése. *Nyr.* 274–82.
- Bañcerowski Janusz 1998. Néhány gondolat a nyelvi és a kommunikációs normákról. *Nyr.* 129–33.
- Buda Béla 1979. *A közvetlen emberi kommunikáció szabályszerűségei*. Második, bővített kiadás. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest.
- Heltai Pál–Nagy Róbert 1997. Nyelvművelés Angliában és Amerikában: Plain English Campaign. *Nyr.* 396–409.
- Jernudd, Björn H. 1999. Nyelvi problémák a harmadik világból. 140–54. In: Szépe György–Derényi András szerk.: *Nyelv, hatalom, egyenlőség. Nyelvpolitikai írások*. Corvina, Budapest.
- Követelménymínimum... Lásd: A nyelvi követelményekről..., 1999.
- Nyilatkozat, 1997. (39 aláírás) *Élet és Irodalom* május 9. 4.
- Nyomárkay István 2000. A horvát nyelvi sztemerdizáció és a klasszikusok nyelve. 436–9. (Megjelenés alatt egy emlékkötetben.)
- Péntek János 1999. *A megmaradás esélyei*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága, Budapest.
- Terestyéni Tamás 1989. Elkötelezés és felelősség a kommunikációs cselekvésben. *Jel-Kép* 3/24–32.
- Tolcsvay Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések* 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vékássy László 1994. Gondolatok a riporter, műsorvezetői magatartás néhány pályakövetelményéről. *Magyar Rádió*, Budapest.
- Vékássy László 1997. A rádiós személyiségről. A hivatásos beszéd és a személyiség. *Magyar Rádió*, Budapest.
- Wacha Imre 1999. *Szöveg és hangzása*. Cikkek, tanulmányok a beszédről. Magyar Rádió Rt., Budapest.

Balázs Géza

Balázs, Géza: Linguistic standards of the media. The phenomenon of „broadcasting vocalisation” has been described by media specialists in a number of countries. In Hungary, a dual media system (public vs. commercial media) came into being after the political changes of 1990. As a consequence, the language of the media underwent serious changes, too. Meanwhile, numerous Hungarian linguists were involved in a debate about linguistic standards. The author thinks that linguistic norms for the media *can* be determined. Their characteristics include the following points. They should be based on a common standard variety of Hungarian (used both inside and outside Hungary); they should involve a standardised spelling/pronunciation relationship; they should be both descriptive and prescriptive at the same time; and they should be traditionalist and include aesthetic aspects, too.

Nyelvhasználat a bíróságon

Az egyes szakszókincsrétegeket (politika, jog, különböző tudományágak stb.) eddig csaknem kizárólag a lexika szempontjából kutatták. A XIX. század közepén került először sor arra, hogy az Osztrák Monarchia népeinek nyelvén kifejezetten jogi-politikai szótár jelenjék meg. A *Juridisch-politische Terminologie* címet viselő szótár tulajdonképpen több kiadásban megjelenő német-cseh, horvát, szlovén–szerb szószerkesztet. Elméleti koncepciót az összeállítás nem tükröz, s az egyes kiadások előszavai sem utalnak szerkesztési vagy anyaggyűjtési elvekre. Mindössze annyit állapíthatunk meg, hogy ezek a szótárak gyakorlati céllal készültek, s ennek a célnak a lényege, hogy a leggyakrabban használt (a szó legtágabb értelmében vett) jogi és politikai szavakat és kifejezéseket anyanyelvén visszaadva tegye hozzáférhetővé a lehető legszélesebb rétegek számára. Ilyen módon kapcsolódik ez a törekvés a XIX. század közepe táján kibontakozó közép-európai nyelvújítási mozgalmakhoz.

A tudomány hosszú ideig nem lépett túl az anyaggyűjtésen. A korabeli magyar szótárak szolgáltak ebben a tekintetben mintaként a szomszédos népek hasonló jellegű lexikográfiai munkái számára (Nyomárkay 1988: 131–41).

Az utóbbi évtizedekben került előtérbe a nyelv kommunikációs funkciójának vizsgálata. Ehhez azonban a lexikai anyagnak rendelkezésre kell állnia. Ez a különböző jogi eljárások nyelvének funkcionális vizsgálatánál is alapfeltétel. Ha ezt a kommunikációs funkciót speciális helyzetekben, például esetünkben a bírósági tárgyalások nyelvében elemezzük, a már klasszikussá vált típusszabályokat módosítanunk kell. A módosítás megfelel a közlés adott szituációban elérni kívánt céljának.

1. A Grice által bevezetett úgynevezett kooperációs elv, azaz a társalgást szabályozó maximák (Grice 1975), amelyeket később Leech az udvariassági elvvel bővített (Leech 1974: 319–41), Lakoff pedig mindössze egy maximára kívánt korlátozni (Lakoff 1973: 292–305), csupán a hagyományos beszédhelyzetekre vonatkozóan és ideális interlokútorok esetében tekinthetők érvényesnek. A fenti elmélet hiányosságairól legutóbb Bańcerowski szól, rámutatva többek között arra, hogy a manipulációs aktusok vizsgálatára is szükség lenne a fenti elmélet keretein belül (Bańcerowski 1997a: 54). A nyelvi manipulációt, valamint a nyelvhasználat etikai dimenzióit érintő kérdésekről később több cikke is napvilágot látott (Bańcerowski 1997b: 190–203, 1997c: 270–4). Ezek azt az állítást támasztják alá, hogy a nyelvhasználat és a diskurzusok leírására bizonyos speciális élethelyzetekben módosult szabályokat kell alkalmaznunk. A grice-i elveknek például nem mindegyike tekinthető egyformán érvényesnek akkor, ha a társalgásban résztvevő egyik fél deklarált célja a másik manipulálása: meggyőzése vagy félrevezetése. Jelen cikkünkben azt kívánjuk megvizsgálni, hogy a jogi nyelvhasználatban, például a bírósági tárgyalás során mennyire tekinthetők érvényesnek, illetve hogyan módosulnak a Grice és Leech által az általános beszédhelyzetekre vonatkozóan megállapított elvek. Mennyiben térnek el az itt alkalmazott konverzációs stratégiák a hétköznapi életben szokásosaktól?

2. A bírósági tárgyalás egyike azon helyzeteknek, amikor a nyelvi eszközökkel történő manipuláció igen nagy szerephez jut. Ennek a jogi nyelvnek bizonyos elemei – az egyre terjedő, részben vagy teljesen a bíróságon játszódó filmeknek is köszönhetően – már a köznyelvbe is bekerültek. Természetesen a jogi nyelvhasználat sok köznyelvi szót is átemelt a konkrét síkról absztrakt síkra, valamint speciális jelentéssel ruházott fel több egyházi, vallási kifejezést is.

A jogi nyelvből átvett kifejezések, az üzleti nyelvből kölcsönzöttekhez hasonlóan kezdenek mindennapi nyelvhasználatunk is részévé válni. Olyan kifejezésekről van szó elsősorban mint: *végső fokon, előítélet nélkül, sine ira et studio* 'harag és részrehajlás nélkül', *de facto, vis maior, alias, alibi* stb. Több állandósult szókapcsolat eredete is bírósági eljárásra, perre megy vissza, például *perbe száll, él a gyanúperrel, nyomon követ, nyoma veszett* stb. (vö. Hadrovics 1995). Ez a folyamat elsősorban amerikai előzményekre nyúlik vissza, hiszen mint műfaj talán itt lett először népszerű a tárgyalást folyamatában bemutató, az eseményeket a vád és a védelem lebilincselően izgalmas párbeszédeinek kettős prizmáján át feltáró bírósági darab, az úgynevezett „courtroom drama” (Crystall 1988: 100). Ugyancsak angol nyelvterületen indult fejlődésnek az úgynevezett törvénytudományi nyelvészet: *forensic linguistics*, amely tulajdonképpen a szerzőségi kutatás: *authorship research* alkalmazott válfajának tekinthető. Ezt főként bizonyos – az adott ügy szempontjából jelentőséggel bíró – szövegszegmentumok szerzőjének megállapítására használják. Ezt az ún. stilisztikai bizonyítékot az esetek többségében igen gyengének ítélik, hiszen a vizsgálandó anyag általában igen rövid, és a benne előforduló nyelvi jelek szerzőségi szempontból nem túl relevánsak (Nagy 1980). Néha azonban ez bizonyító erejű is lehet. Az egyik – talán leghíresebb – ilyen eset az úgynevezett Timothy Evans-ügy volt. Evanst 1950-ben felesége és gyermeke meggyilkolása miatt ítélték halálra. Három évvel az ítéletvégrehajtást követően újabb vizsgálatra került sor, amelynek során az Evans-házban több más tetemet is találtak. A gyilkosságokkal kapcsolatban John Christie-t letartóztatták, majd nem sokkal az ítélethirdetés után fel is akasztották. Az ügy ismételt részletes kivizsgálása Timothy Evans ártatlanságának megállapításához vezetett, akit 1966-ban posthumus rehabilitáltak. Evans ellen a fő bizonyíték egy Londonban 1949. december 2-án tett beismerő vallomás volt. Mivel Evans teljesen írástudatlan volt, a vallomást szóban tette, majd azt egy rendőrségi alkalmazott jegyezte le. A tárgyaláson Evans mindvégig tagadta, hogy bármilyen köze volt a gyilkosságokhoz, arra hivatkozva, hogy őt kényszerítették a vallomásra, és az általa elmondottakat megváltoztatták. 1968-ban egy svéd nyelvész, Jan Svartvik foglalkozott Evans közel 5000 szót tartalmazó vallomásának stilisztikai szempontból történő vizsgálatával. Ennek során megállapította, hogy a szövegben több helyen is stílustörés található, illetve hogy az több olyan szót és szó szerkezetet is tartalmaz, amelyeknek használata egy írástudatlan ember esetében igen kevésbé valószínű. Ezek, mint ezt egy későbbi egybevetés igazolta, azokban a bekezdésekben fordultak elő, amelyeket Evans a tárgyalás során tagadott (Crystall 1988: 128–31; Svartvik 1968). Mindez alátámasztani látszik azt, hogy a nyelvi elemzés, illetve kutatás a nyelvészetén kívüli területeken is alkalmazható, sőt adott esetben a nyelvi érv döntő is lehet. Ugyan-

akkor, amint erre a későbbiekben megpróbálunk majd rámutatni, a választott nyelvi viselkedésmódnak, nyelvi stratégiának (mind az ügyész, mind az ügyvéd esetében) is fontos szerepe lehet az ítéletre nézve. Nagyobb mértékben érvényesül ez például Amerikában, ahol a vád-, illetve a védőbeszédnek egy csoportra – az esküdtek csoportjára: *jurors* – kell hatást gyakorolnia. Végso soron az ő döntésük, amelyet egy erre kijelölt személy, az úgynevezett *Jury Foreman* hirdet ki, a mérvadó. Az ügyvédnek választási joga is van az esküdtek személyét illetően. Magyar bírósági gyakorlatban ez másként van, a bíróság (tkp. a mindenkori bíró) találja bünösnek vagy ártatlannak a vádlottat, és természetesen az ő döntésének a függvénye az ítélet mértéke is. Így tehát egyetlen személyre kell hatást gyakorolnia a vád-, illetve védőbeszédnek. Megjegyzendő, hogy bizonyos ügyekben a magyar bíróságokon is „kollégiumban járnak el”, ami általában három személyt jelent a *tres faciunt collegium* értelmében. Különbséggként említhető továbbá az eset- vagy precedensjog (*case law*) és az írott jog (*statute law*) ellentéte, melynek messzemenő következményei vannak az egész bírósági gyakorlatra nézve. Mi azonban, mivel ez témánkhoz szorosan nem kapcsolódik, ezzel most bővebben nem foglalkozunk. Vizsgálódásunk szempontjait ez talán annyiban érinti, hogy míg angol nyelvterületen pro vagy kontra érvként hozható fel, s így hivatkozási alap lehet egy hasonló esetben meghozott bírói döntés, addig ennek a magyar gyakorlatban nincs ilyen nagy jelentősége.

3. A jogi nyelv vizsgálatánál célszerű annak írott és beszélt változatát egymástól különválasztani. Az ezek közötti különbség főként olyan okokra vezethető vissza, hogy míg a törvények megfogalmazásánál és a jegyzőkönyvek felvételénél elsődleges szempont az egyértelműség és a minden jelentőséggel bíró részletre kiterjedő pontosság, a beszélt változatban a bizonytalan értelmű kifejezések használata a rugalmasabb értelmezés lehetőségét teremti meg. Az írott jogi nyelvre jellemző a formális kifejezésmód. A magyarban ezt latin szavak, germanizmusok (pl. *a rendelkezésre álló eszközök* [*die zur Verfügung stehenden Mittel*], az *kizárt, hogy...* [*es ist ausgeschlossen, dass...*], *ő ebben érdekelt volt* [*er war daran interessiert*]), a szenvedő szerkezet gyakori használata (pl. *ügye elintéződött, elrendeltetik, közhírré tétetik*), illetve különféle, a hivatalos stílusra jellemző utalószókat és kötőszókat tartalmazó (pl. *annál fogva, minek következtében*) többszörösen összetett mondatok jelzik (a német hatásról lásd: Nyomárkay 1980: 436–47, 1993: 180–9). Az úgynevezett terpeszkedő kifejezések nemcsak a jogi nyelv írott, de annak beszélt változatában is gyakoriak (ilyenek például *alkalmazásra kerül = alkalmazzák, intézkedés foganatosítására kerül sor = intézkednek, belépést eszközöl = belép, érvényesítést nyer = érvényesül*).

Crystall az angol nyelvről szólva megjegyzi, hogy a köznyelvben mára már elavult (pl. óangol, középagol és latin) szavak használata erre is jellemző, bár az angol jogi terminológiában előforduló szavak fő forrásaként a franciát jelöli meg. Azt, hogy a francia nyelvi hatás ezen a téren korántsem elhanyagolható, az is bizonyítja, hogy az angol törvényhozásban is számos francia nyelvű formula maradt fenn. Ezek egyike a törvények szentesítésénél használatos *La Reine le veult* (a királynő így akarja) kifejezés is. Ha a bíróság belép a tárgyalóterembe, a

hírnök a francia eredetű *Oyez! Oyez!* (Halljátok! Halljátok!) felkiáltással inti csendre a hallgatóságot, amely az azonos jelentésű latin *Audite!* francia változata. A mindenkori angol király vagy királynő hozzájárulását a szavazásnál a *Soit fait comme est désiré* (legyen ahogy óhajtják), míg ellenvetését a *Le Roy s'avisera* (a király majd utasítást ad) formulával fejezi ki. Pénzügyi javaslatok megszavazásánál a *Le Roi remercie ses bon sujets, accepte leur benevolence et ainsi le veult* (a király megköszöni jó híveinek, elfogadja jóakarataikat, s maga is így akarja) régies franciasággal íródott (a király nem *Roy* hanem *Roi*) mondat használatos (Tempefői 1998: 20, 104). Természetesen a hagyományon túl minden ilyen elemnek megvan a maga szerepe és jelentése a jogi diskurzusok folyamataiban – egyesek az adott megnyilatkozás hatásának fokozását, mások annak konkrétabbá tételét, megint mások pedig éppen ellenkezőleg: a többféle értelmezés lehetőségének megteremtését szolgálják. A felkészültség, a kiterjedt háttérismeretek, a tudományosság látszatát kelthetik például a latin kifejezések: *corpus delicti*, *Corpus Iuris*, *sui juris*, *nolle prosequi*, *eiusdem generis*, *ipso iure*, *non bis in idem*, *error in persona*, *in absentia*, *ad acta*, *ex postfacto*, *indicium*, *szubszidiaritás* használata. Megjegyzendő azonban, hogy a mindennapi magyarországi bírósági gyakorlatban a tárgyalás során ezeket a kifejezéseket csak igen korlátozott mértékben használják. A köznyelvben ma már elavultnak vagy körülményeskedőnek ható kifejezőmód, például: *ezennel*, *ennek okán*, *ennélfogva*, *a fent említett eset kapcsán rá kívánok mutatni/meg kívánom jelezni*, *továbbá*, *az utolsó szó jogán még el kívánom mondani*, *idegenkezűség esete forog fenn*, *szigorú ítélet meghozatalára került sor* ang. *herewith*, *henceforth*, *aforesaid*, *thereby*, *witnesseth*, *forthwith* egyfajta komoly ünnepélyességet sugall. Mindez a jelenlétükben azt az érzést keltheti, hogy ami ilyen keretek között elhangzik, az feltétlenül hitelt érdemlő és igaz. A manipulatív aktusok körébe sorolható a vallomás előtti eskü is, amikor a tanú kezét felemelve elmondja, hogy „*az igazat, a teljes igazat és csakis az igazat – the truth, the whole truth and nothing but the truth*” fogja vallani. Megjegyzendő, hogy ez 1945 utántól nem szerepel a magyar bírósági gyakorlatban.* Crystall ezzel kapcsolatban arra is rámutat, hogy a fentihez hasonló tautologikus vagy alliterációt tartalmazó kifejezések a régi korokból maradtak ránk, amikor a nyomdászat és az írástudás még meglehetősen ritka jelenségnek számított, és ezért a jogi formulák megjegyezhetősége igen fontos szempont volt. Hasonló tautologikus kifejezések vagy szópárok (*doublets*) angol nyelvű dokumentumokban is előfordulnak: *made & signed*, *last will & testament*, *breaking & entering*. A jelenség okát Crystall abban látja, hogy a középkori angol fogalmazók nem voltak biztosak abban, hogy az idegen szó jelentése ugyanaz, mint az angol-szászé, s így a pontosság érdekében mindkettőt jobbnak látták leírni (Crystall 1998: 480).

A bírósággal szembeni tisztelet megnyilvánulásai is manipulációs aktusoknak tekintendők, amennyiben végső soron ezek célja is a másik befolyásolása: a személyes jóindulat elnyerése, azaz az úgynevezett *captatio benevolentiae*. A

* Dr. Pátrovics Zoltán megyei bírósági bírósági közlése.

megnyilatkozások egyértelműségét olyan szakkifejezések segítik, mint például *alperes (defendant)*, *felperes (plaintiff)*, *kezesség (bail)*, *zálogjog (lien)*, *gondatlanság (negligence)*, *fellebbezés (appeal)*, *szolgalmi jog (easement)*, *bírói végzés (injunction)*, *foglaló (deposit)*, *jogelőd (legal predecessor)*, *haszonbérlet (lease)*, *haszonélvezet (usufruct)*, amelyek jelentésüket tekintve jól körülhatárolható jogi szakterminusok. Az értelmezés flexibilitását elősegítő vagy támogató jelenség a kevésbé pontos fogalmazás, például *nem megfelelő (improper)*, *rosszindulat (malice)*, *előre megfontolt szándékkal (with malice afterthought)*, *a lehető legrövidebb időn belül (as soon as possible)*, *állítólagos (alleged)*, *előítélet nélküli (impartial)*, *tényállás (facts of the case)*, *méltányos (fair, equitable)*, *indokolatlan (unjustified)*.*

4. A tárgyalóteremben használatos konverzációs stratégiák irányelveit O'Barr rögzítette (O'Barr 1982: 100–1). Ezek olyan tanácsok, amelyeket követnünk kell, ha azt akarjuk, hogy megnyilatkozásunk eredményes legyen. O'Barr két szempontból, a jogász (jelen esetben ügyész vagy ügyvéd), valamint a tanú oldaláról világította meg a kérdést.

Az ügyész/ügyvéd szempontjából a következő elvek érvényesülnek:

1. Változtassa a kérdésfeltevés módját!
2. Adjon a saját tanújának módot arra, hogy hosszan beszéljen, a keresztkérdésekre szánt időt korlátozza rövidre, bizonyos kérdésekhez rendeljen előre megbeszélt válaszokat!
3. Éreztesse a bíróval és az esküdtekkel, hogy a tanúk beidézése és vallomásai, valamint az ön ezekkel kapcsolatos megjegyzései egymásra épülnek!
4. A különböző tanúkat (pl. nők, idősek, gyerekek) más és más stílusban kérdezze!
5. Arkifejezése mindvégig maradjon rezzenéstelen, meglepődését akkor se árulja el, ha egy kérdésre teljesen váratlan választ kap. A drámai megnyilvánulásokat tartogassa különleges alkalmakra!
6. A beszédritmus és a beszédtempó fontos. Ne untassa a bírót és az esküdteket lassú beszéddel! A hangsúlyozásban legyen körültekintő!
7. Az ismétlés hasznos lehet az emfázis szempontjából, de óvatosan kell bánni vele, nehogy mondandója ezáltal unalmassá váljék.
8. A tanút válaszadás közben soha ne szakítsa félbe! Ez ugyanis azt a látszatot keltheti, hogy ön nem akarja, hogy bizonyos tényekre fény derüljön.
9. Ne éljen túl gyakran a tiltakozással! Az nemcsak felhívja a figyelmet arra, ami ellen tiltakozik, de még azt a látszatot is kelti, hogy ön meg kívánja akadályozni, hogy bizonyos információk a bíró, illetve az esküdtek tudomására jussanak.

* Az, hogy mit ítélünk megfelelőnek, méltányosnak vagy indokolatlannak, mit értünk rosszindulatnak, bizonyítható-e minden kétséget kizáróan valakinek az előre megfontolt szándéka, illetve, hogy mi a konkrét jelentése *a lehető legrövidebb időn belül* kifejezésnek, csak az adott aktuális helyzet ismeretének függvényében határozható meg (vö. Kovács 1964).

A tanú szempontjából az alábbi elvek irányadóak:

1. Változtassa a válaszadás módját!
2. Adjon hosszú válaszokat, amikor csak lehetséges! Törekedjék rá, hogy az ellenfél képviselője sokszor félbeszakítsa válaszadás közben. Ez azt a látszatot kelti majd, hogy az ellenfél képviselője nem akarja, hogy ön elmondja, amit szeretne.
3. Próbálja meg összezavarni azt a gondolatmenetet, amit az ellenfél képviselője követni szándékozik!
4. Válaszoljon az önt kérdezőknek más és más stílusban! (Pl. mindig tisztelettel feleljen a bírónak, kedvesen válaszoljon az ellenfél képviselőjének kérdéseire.)
5. Ne mutassa ki meglepődését akkor se, ha egy kérdés váratlanul éri. A drámai reakciókat tartogassa a megfelelő alkalomra!
6. Fordítsa a beszédritmus és a beszédtempó nyújtotta lehetőségeket a saját javára! Zavarja össze az ellenfél képviselőjét a válasz időzítésével! (Pl. mondja az ellenfél képviselőjének egy különösen hosszú és bonyolult kérdés után: Kérem ismételje meg a kérdést!)
7. Reagáljon arra, ha az ellenfél képviselője ismétli a már elhangzottakat! (pl. így: Miért kérdezi tőlem állandóan ugyanazt?)
8. Szakítsa félbe az ellenfél képviselőjét önkéntes közbeszólásokkal, amikor erre alkalma nyílik! Ez azt a látszatot kelti, hogy ön hajlandó az együttműködésre, s összezavarja az ellenfél képviselőjét.
9. A véletlenség látszatát keltve fecseljen ki fontos tényeket a vallomás során, akkor is, ha az ellenfél képviselője esetleg megpróbálja korlátozni a válaszadásra szánt időt. Ezzel elérheti, hogy a bíróban vagy az esküdtekben olyan érzés alakuljon ki, hogy az ellenfél képviselője akadályozni próbálja önt abban, hogy bizonyítékait a bíróság elé tárja.

Mindezekből az elvekből jól látszik, hogy a tárgyalóteremben – bizonyos célok elérése érdekében – nem egyenlő mértékben tekinthetők érvényesnek a Grice által megfogalmazott, majd később pedig Leech által kibővített maximák. A változás Grice-nak minden maximáját érinti. Ebben az esetben természetesen a grice-i maximák önkényes értelmezésével van dolgunk. A mennyiségi maxima például, melynek pontjai szerint (a) *részvétele olyan informatív legyen, ahogy ezt a beszélgetés célja megkívánja*, (b) *nem kell, hogy részvétele a kívánatosabbnál informatívabb legyen* aszerint módosul, hogy mi az adó (a jelen esetben tanú, ügyész vagy ügyvéd) aktuális célja. Természetes, hogy a bírósági tárgyalásokon az adó és a vevő célja eltérő. Míg az egyik az adott esetben szeretne minél több információhoz jutni, a másik célja éppen az, hogy csak a számára előnyös információkat közölje, s a hátrányosakat megpróbálja elhallgatni. Az például, hogy a vádlottnak joga van ahhoz, hogy ne közölje a rá nézve terhelő adatokat, törvényileg biztosítva van, amire a letartóztatás esetén a letartóztató köteles is őt figyelmeztetni, azaz köteles ismertetni a jogait, ahogy ez általában meg is történik a „*Figyelmeztetem, hogy joga van hallgatni. Minden, amit mond, felhasználható maga ellen*” formulával. Grice minőségi maximája is módosul, hiszen

az adónak nem biztos, hogy az a célja, hogy részvétele megfeleljen az igazságnak, vagy az, hogy a témáról beszéljen. Adott esetben a mellébeszélés, a csúsztatás, azaz a tények önkényes és tendenciózus ismertetése, sőt a másíknak a tárgytól való eltérítése igen fontos eszköz lehet. Az érthető beszéd és a világos megfogalmazás sem mindig célszerű. Néha – amint O’Barr pontjaiból kítűnik – éppen az az elérendő cél, hogy bonyolult mondatszerkesztéssel, homályos fogalmazással megzavarjuk az ellenfelet, kizökkentsük gondolatmenetéből, és így esetleg azt adjuk a szájába, amit előzőleg nem is volt szándékában mondani. Arra, hogy a bonyolult fogalmazásmód, a nehézkes, sokszor szinte követhetetlen stílus a tudományosság látszatát kelti, és sokszor kedvezőbb megítélésben részesül, mint a világos, egyszerűbb változat, Lutz hoz példákat egy, a kétértelmű beszédről szóló művében (Lutz 1990: 57–8).

5. Leech az udvariassági elv ismertetésénél, amely több maximát is (tapintat-, szerénység-, nagylelkűség-, jóváhagyás-, megegyezés-, rokonszenvmáxima) magában foglal, elmondja, hogy az udvariassági elvet erkölcsi normák szabályozzák. Bańcerowski ennek kapcsán megjegyzi, hogy az udvariasság pólusa körül különféle ingráciációs stratégiák helyezkednek el, ezeknek pedig az a célja, hogy az információadó alkalmazásuk által valamilyen személyes haszonhoz jusson (Bańcerowski 1998: 15–20). A továbbiakban Brownra és Levinsonra hivatkozik, akik szükségesnek tartják a pozitív és a negatív udvariassági stratégia egymástól való megkülönböztetését is. Míg a pozitív stratégia esetében a vevőnek az adóhoz való viszonyát az érdeklődés és az elfogadás jellemzi, addig a negatív stratégia alkalmazása esetén az adó és a vevő kapcsolatában a bizalmatlanság dominál (Brown–Levinson 1987). Véleményünk szerint a felperes és az alperes képviselőinek a bíró személyéhez, illetve az esküdtekhez fűződő kapcsolatában olyan ingráciációs stratégia figyelhető meg, amelynek célja a rokonszenv, illetve a jóindulat megszerzése, és amelynek során fenn kell tartani az együttműködés szándékának legalább a látszatát. Az alperes és a felperes képviselői között azonban feltétlenül a negatív udvariassági stratégia alkalmazása kerül előtérbe, hiszen itt a partnerek közötti érdekellentét mindvégig fennáll.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski J. 1997a. A nyelvi közlés rejtett pragmatikai információiról. *Nyr.* 49–62.
 Bańcerowski J. 1997b. A nyelv titkai. *Nyr.* 190–203.
 Bańcerowski J. 1997c. A rejtett axiológikus információk dekódolásáról. *Nyr.* 270–274.
 Brown, P., Levinson D. St. 1987. *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge, Cambridge University Press.
 Crystal, D. 1990. *The English Language*. London, Penguin Books.
 Crystal, D. 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Budapest, Osiris.
 Grice, H. P. 1975. Logic and Conversation. In: Cole and Morgan (eds.).
 Hadrovics L. 1995. *Magyar frazeológia*. Történeti áttekintés. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 Kovács F. 1964. *A magyar jogi terminológia kialakulása*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
 Lakoff, R. 1973. The Logic of Politeness or Minding your p’s and q’s. *Chicago Linguistics Society* 9.

- Leech, G. 1974. *Semantics*. Pelican Books.
- Lutz, W. 1990. *Doublespeak*. New York. Harper Perennial.
- Nagy F. 1980. *Kriminalisztikai szövegnyelvészet*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Nyomárkay I. 1988. Die ungarischen Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung im Spiegel der zeitgenössischen terminologischen Wörterbücher. *Wiener Slawistischer Almanach* 22.
- Nyomárkay I. 1980. Német tükörfordítások a horvátban és a magyarban. *MNy.* 76.
- Nyomárkay I. 1993. A tükörfordításokról – különös tekintettel a szerbhorvatra. *MNy.* 89.
- O'Barr, W. 1982. *Linguistic Evidence: Language, Power and Strategy in the Courtroom*. London, Academic Press.
- Svartvik, J. 1968. *The Evans Statements: A Case for Forensic Linguistics*. Gothenburg. Almqvist and Wiksell.
- Tempefői (Sibelka-Perleberg A.) 1998. *A sziget nyelve*. (Barangolás az angol nyelvben) Budapest, Tempefői Alapítvány.

Pátrovics Péter

Pátrovics, Péter: Language use in court. The present paper deals with legal language in its Hungarian and English variants. The author gives a brief description of typical words and constructions found in written legal documents and in the spoken language of the courtroom, and pays special attention to the linguistic strategies used in court by lawyers and witnesses.

A zenei szaknyelv néhány kérdése

E dolgozatban a ma használt klasszikus zenei szaknyelv elméleti (zeneelmélet) és gyakorlati (hangszerek, zsargon) oldalát tekintettem át – a szűk terjedelmi keretek miatt röviden. Nem vizsgáltam a könnyű- és népzenehez, illetve az Európán kívüli kultúrák zenéjéhez tartozó vagy az elavult kifejezéseket. Néhány jelentősebb szó történetéről részletesebben írtam a rendszeres példaanyagban belül.

A témához kapcsolódó szakirodalom híján zenei témájú, illetve a szaknyelveket általában tárgyaló munkákra és nyelvészeti kézikönyvekre támaszkodtam. A diakrón vizsgálat előtt külön részben foglaltam össze a zenei szaknyelv általános vonásait.

I. Általános rész

„Ahol hiányzik a fogalom, ott helyébe csúszik a szó.”
(Goethe)

Metaforák

A zenei szaknyelv sajátos szakszókészletet jelent, melyhez természetesen frazeológiai egységek is tartoznak (például: *dúrba modulál, tonikára oldódik*). Nagyon jellemzőek a metaforikus, szemléletes kifejezések – különösen a zenei

publicisztikában, amelyek alkalmasak arra, hogy áthidalják az egymástól távol eső értelmi területeket (szavak, nyelv – hangok, zene), amelyeket a zenéről beszélve érintünk. A zenei zsargon bővelkedik ezekben (*lépegető* basszus, *ugráló* dallam), de a hivatalos szaknyelv sem mellözi ezt a típust (*futam, visszatérés, feloldás, bővítés*). E képszerű kifejezések érthetőbbek, kifejezőbbek, mint az idegen eredetű szavak, amelyeket köznapi fogalmakkal lehetetlen megmagyarázni (*dúr, tonalitás, moduláció*). Találkozunk azonban olyan elvont fogalmakkal is, amelyek jelölésére magyar eredetű szót használunk, például a *hangnem* esetében, ahol az etimológiai fejtegetés nem vezet sehová.

Magyarosodás

A zenei műszavak általában nehezen magyarosodnak, főképp az erős, egyseges nemzetközi használat miatt (kivételek azért akadnak: *refrén, kvartett* stb.). Ezenkívül, az egyes területekhez kapcsolódó szavak mennyisége olyan nagy, hogy lehetetlen azokat egyhamar, „fájdalommentesen” a magyarba átültetni, azaz magyar hangzókészlettel ejtett (és írt) változatot létrehozni. Ha ez a folyamat mégis végbemegy, akkor a szó kiejtése a mérvadó, tehát a kiejtés marad meg, ehhez igazodik az új írásképp; hiszen nyelvünk alapvetően kiejtés szerinti írásmódot használ (*suite* ’szvit’, *etüde* ’etüd’, *cantata* ’kantáta’ stb.). A több tagból álló kifejezések nem magyarosodnak: *szonáta*, de: *sonata da chiesa; opera*, de: *opéra comique*. Megesik, hogy egy idegen alak egy jó magyar szót szorít ki (például: *taktus* ’ütem’). Előfordul, hogy egyazon fogalom megnevezésére egyszerre él a köztudatban a magyar és az idegen alak (például: *Auftakt* ’felütés’, *pozan* ’harsona’, *Durchführung* ’kidolgozás’, *Ansatz* ’szájtartás’, *gestopft* ’fojtva’). Maga a használat határozza meg leginkább a szó alakját: a gyakran használt, fontos, ismertebb kifejezések többnyire vagy belső keletkezésűek, vagy megmagyarosodtak. A magyarosodás lehet a jelentésváltozás jele is: ha egy szakszó később is felbukkan a zenetörténet folyamán, eltérő lehet az írásmód is (*chanson de geste* – sanzon, *ballade* – ballada).

A zenei szaknyelv és a köznyelv kapcsolatai

A zenében is megtalálható a szaknyelvhez kapcsolódó műhelyzsargon (Pusztai István 1976). Az idetartozó kifejezések nem mindig szerepelnek szótárakban, használatuk gyakran hanyag és pongyola, de egyúttal rövid, tömör. Itt is meghatározó a német hatás: *blatolni* annyit tesz: ’lapról, első látásra énekelni’ (Blatt ’lap’). *Stimm* a. m. ’szólam’, innen eredhet a *stimmel* ’jól hangzik’, ’egyez’ik’, ’rendben van’ értelemben, utalva a hibátlan zenekari összjátékra. De gyakoriak a nem is mindig elterjedt, sokszor alkalmi, metaforikus szavak. A rossz zongorajátékos például *nyomogat*, *ken* esetleg *vakar*. A zenei műhelynyelv a hangszeres játékokra, a zene gyakorlati megvalósítására korlátozódik, és főleg a hangszeresek körében él. Ehhez a területhez tartozik a hangszerek egyes részei-

nek neve, amelyek állatnevek vagy testrészek nevei: *csiga, béka, lélek, nyak, láb* (hegedű), *csőr* (klarinét), *nyelv* (orgona).

Szokás a szakszókészleteket más módon két részre, terminológiára és nomenklatúrára osztani (Bíró Ágnes 1989). Ezt a zene esetében is megtehetjük, ti. ha különválasztjuk a szókészlet általánosabb, a mindennapi ember számára is érthető, gyakran használt szavait (*terminológia* 'kifejezéstan') a tudományosabb, részletező, kevésbé ismert szókincstől (*nómenklatúra* 'nevezéktan'). A zene terminológiájából sok bekerült a köznyelvbe, és fordítva. Ezek a szavak a zenén kívül máshol nem fordulnak elő, mégis mindenki megérti – vagy legalábbis használja őket (*harmónia, szimfonikus, ária, szoprán, opera, duó*). A zenei nomenklatúra nemcsak ismertségében, hanem származásában is különbözik a terminológiától: jóval több benne az idegen kifejezés – nem meglepően.

Fábián Pál a szaknyelv és köznyelv kapcsolatában négy csoportot különít el. A **műszóként használt köznyelvi szók** még a szaknyelv és a köznyelv határán vannak (*hang, ritmus*). A **szakmai jelentésárnyalattal bíró köznyelvi szók**nak már van a köznapitól elszakadt jelentésük (*kulcs, ütem*). Az ellentétes irányú (szaknyelvből köznyelvbe) folyamatot jelzi a **régi szakmai jelentésükben használt köznyelvivé vált szók** csoportja (*szimfonikus, harmónia*). Végül tisztán szaknyelvi a **köznyelvben nem használt műszók** (*diminúció, codetta*). Láthatjuk, hogy a termékeny szaknyelv–köznyelv kapcsolat nem egyoldalú (Fábián Pál 1991).

Történetiség

A zenei szaknyelv jellegzetes vonása, hogy nagy múltra tekint vissza, és folyamatosan változik. Zenei jelenségek cserélődnek, váltakoznak, de a hangalak marad. Az évszázadok folyamán megtörtént, hogy egy műfaji megnevezés az egyes korstílusokban mást és mást jelentett (*szonáta, kantáta, szimfónia*). A *szonáta* (*sonare* 'hangzani') terminus kialakulásának idején pusztán hangszerrel előadott művet jelentett. A bécsi klasszicizmus korában már kötött hangszerelésű (*szóló, duó* vagy *trió*), zárt formával rendelkező mű volt. Sok esetben a szó eredetét magyarázva juthatunk el a fogalom létrejöttének történetéhez: az *ária* eredetileg egyetlen levegővétellel elénekelhető részletet jelentett (*aria* 'levegő'), később magát a dallamot, végül – ahogyan ma is – az egész darabot.

Előfordult persze a fordítottja is: ugyanazt a fogalmat korszakonként más és más megnevezéssel illették. Az 'alsó szólam' a többszólamú vokális zenében előfordult *bourdon, tenor*, végül *basszus* néven egyaránt. Köztük ugyanakkor lényegi különbség volt; az elnevezéssel együtt a fogalom is megváltozott. Az egyes fogalmak magyarázatában az adott kor szemléletének egy része rejlik, etimológiájuk pedig a kor zeneesztétikai magyarázatához segít hozzá. A fenti példánál maradva, a *tenor* igei alapszavának jelentése: 'tartani, hordani' (lat.). Ez nem csupán annyit fejez ki, hogy a *tenor* (legalábbis akkor) a legalsó szólam, hanem hogy a tenor a zenei szöveg támasztéka, alapja, egyben a fődallam, amelyhez a többi szólam íródott, nem pedig fordítva. És ez egyben a stílus egyik

meghatározó eleme, hiszen később, a barokkban már a dallam a felső szólamban van (*korál, ária*).

A zenei terminológia tehát ugyanúgy történeti jelenség, mint maga a zene. Kutatása a zene elméletének magyarázata mellett fontos történeti forrás is – egyfajta kódolt zenetörténet –, amely így a zenetörténetet magát is segít megismerni, az egyes terminus technikusok pusztá grammatikai magyarázatával is. A fogalmak magyarázhatósága is sokat elárulhat, hiszen a nyelvinél mélyebb struktúrákra, kifejezésmódokra mutathat rá, sokat elárulhat az adott időszakról (az esetleges jelentésváltozás is tájékoztató lehet), és ezáltal mintegy kibonthatjuk belőle egy kor zeneesztétikai hitvallását. Az eredetvizsgálattal meghatározhatjuk a szó és az általa kifejezett fogalom keletkezési helyét is, mivel a dolgok neve többnyire egyidős a dolgokkal. (Kivételekkel persze mindig találkozunk: a bécsi klasszicizmus elméletét részletesen csak a későbbi romantikus zenetudomány írta le, a terminológia kialakításával együtt.)

A zenei szakszókincs egyes szavai tehát már önmagukban is sok mindenről árulkodnak. Ha meg akarunk magyarázni, köznyelvre lefordítani egy zenei szakkifejezést (ahol ez egyáltalán lehetséges), sokszor jobban járunk, ha nemcsak köznyelvi szavakkal vagy más területekről vett analógiákkal, metaforákkal próbálkozunk, hanem segítségül hívjuk a szó eredeti jelentését és használati körét, akár az alapszóét is, amelyből kialakult. Így kapcsolódik össze a zenében a szaknyelv története és magyarázhatósága: egy fogalmat gyakran a történetével lehet igazán megmagyarázni. Láthatjuk, hogy egy kifejezés eredeti, régi és mai jelentése között legtöbbször olyan a kapcsolat, mint egy metafora képi és gondolati síkja között.

II. Történeti rész

„Nulla res sine verbo”
(latin közmondás)

Ókor – görög nyelv

A legalapvetőbb zenei fogalmakat, kifejezéseket is, de például az ábécés hangneveket is a görögök használták először. Ilyen eredetű a *szimfónia*, a *melódia*, a *muzsika* (vö. *múzsza*), a *harmónia* (vö. *harmonika*, *harmónium*). De a zene nómenklatúrája is elképzelhetetlen lenne a görög eredetű szavak nélkül (*kromatikus*, *enharmonikus*, *diatonikus* stb.). A legelterjedtebb görög hangszer, a *khitara* is tovább él nyelvünkben. Utódai: a *gitár* és a *citera*. Előbbinek a neve arab, majd spanyol, a másiké latin közvetítéssel került a görögből hozzánk.

A görög eredetű szavak végigmentek a magyar szóvá válás útján. Magyar hangzókészlettel ejtjük ki és magyar betűkkel írjuk le őket, és teljesen hajlékonyak: a magyarban előforduló illeszkedések – összetétel, toldalékolás – lehetségesek velük. Ám alakilag megőrizték ismertetőjegyüket: az *-ia* végződés, az összetételekben szereplő *-fon*, *-ton* elárulja eredetüket. Ezek a szavak nemcsak alakji, de jelentésváltozáson is átmentek. Ma sokukat nem eredeti jelentésükben

használjuk (*kromatika, szimfónia, enharmónia*). A görög zeneelmélet hatása olyan erősnek bizonyult, hogy sokszor új zenei fogalmak is görög nevet kaptak (*politonalitás*). Hasonló folyamat játszódott le a latin nyelvvel is: *aleatória* (*alea* 'kocka', a véletlen zenéje, mely a kockavetés esetlegességére utal), *szerializmus* (*seria* 'sor', a sorszerkezettel való komponálás). E szavak a klaszszikus latinban sohasem léteztek.

Néhány szó óriási „karriert” futott be: a kezdetektől szinte folyamatosan használták. Ilyen egyik legrégebbi zenei szavunk, a *szimfónia* is, amelynek érdekes a története. Eredeti jelentése a görögben: 'összezseng'. Átvitt értelemben: 'összehangzik, megegyezik'. A latinba átkerülve 'összehangzó zene', 'zenekari zene', 'hangverseny' jelentésű, később egy ütős hangszert jelöl. Ezután – ugyancsak a latinban – több forrás húros hangszerként, hárfaként, lantként említi. Az ókori asszír-babiloni zenében azonban dudaszerű (tehát fúvós) hangszert jelent. „A középkorban hol fúvós, hol húros hangszer” (Hexendorf Edit 1951). Van azonban egy másik jelentése, amelynek szintén van utóélete. Már a görögöknél konszonáns hangköz – speciálisan oktávot – is jelentett. A rómaiak olyan hangszert is értek alatta, amely oktávban kíséri az éneket. A VII. században *symphoniaci*: a pápai énekkar gyermekkara, amely a férfiak énekét ugyancsak oktávban kísérte. Többszólamú hangszeres darabok jelölésére csak a XIV–XV. századtól használják. Ilyen értelemben tovább specializálódott, a bécsi klasszicizmus idején egy sajátos műfajt, négyteteles zenekari művet jelölt, ami több-kevesebb változással ma is érvényes. Először tehát 'összezseng', majd 'konszonáns hangköz', majd valamilyen (vonós, fúvós vagy akár ütős) hangszer, végül maga a (hangszeres!) mű, műfaj. Manapság a *szimfonikus* többnyire egyszerűen 'zenekari'-t jelent ('szimfóniák előadására alkalmas'). Végig logikus, rész-egész viszonyon alapuló jelentésátvitel.

Középkor – latin nyelv

A rómaiak a zeneelméletben nem hoztak újat – ám új hangszereket hoztak létre, a tubát, mely azonban nem hasonlított mai változatára, a cornut, amely a kürt elődje volt. A latin középkor felé haladva mindinkább egyeduralgó lett az egyház a kultúra – és így a zene – művelésében. Sok korabeli fogalom megmaradt eredeti jelentéskörében, a mai napig is szorosan kapcsolódik a katolikus liturgiához (*antifóna, alleluja, responzórium*). A 'zene' fogalmát eleinte a *cantus, cantilena* fejezte ki, és csak a késő középkortól a *musica*. A magyar nyelv is az utóbbit vette át, de az előzőknek is számos nyoma van nyelvünkben: *kantáta, kántor, kántál, kantiléna*. Figyelemre méltó, hogy a szó eredeti jelentése: 'ének, dallam' – ez is mutatja a középkorban a vokális zene elsőbbségét. A középkor hosszú évszázadai alatt körvonalazódott a *dúr-moll* rendszer, kialakult a *konszonancia-disszonancia* fogalompár mai, illetve a legutóbbi ideig érvényes felfogása. A hangközők nevei is latin számnevekből származnak (*oktáv, kvint, kvart* stb.), a későbbi szolmizációs nevek (*do, re, mi* stb.) pedig eredetileg egy latin himnusz sorkezdő szótagjai voltak.

A ma is használatos gregorián énekekben a latin nyelvű szöveg határozza meg a dallamot. Néhány korabeli zenei műfaj így egy-egy szövegrészről kapta a nevét (*alleluia*). Kezdték kialakulni a később meghatározó fontosságú hangnemi vonások, az *alaphang* és a *dallami főhang* viszonya, nevük azonban ekkor még más volt: *finalis* és *tenor*. Utóbbi tehát először központi hangot jelentett, ami köré a többi hang csoportosul, tehát mintegy „tartja” a dallamot (*tenere* ’tartani’). Érdekes a *szekvencia* szó története: eredetileg speciális gregorián műfajt jelentett (*sequentia*), később azt a jelenséget, amelynél azonos motívum különböző hangmagasságokról ismétlődik meg. A kettő közti összekötő kapocs, a magyarázat a műfajban rejlik: ott is azonos dallamrészekről van szó, amelyek ismétlődnek (a szó eredeti latin jelentése ’sorozat’).

A XII. századi egyházi dal formái (*conductus*) a mise egyes részeire utalnak (*conducere* ’vezetni, kísérni’; *conductus* ’kísérőzene’, amely a mise alatt, a papok „haladása” közben hangzik). A *tenor* még mindig nem felső szólamot jelent, az ugyanis a *discantus* ’széttartó ének’, hanem fődallamot, dallamrészt. Megszületett az első francia nevű műfaj, a *motet* (’verssor’). Ez volt az első rés a latin nyelv hegemoniáján.

A hangjegyzés tökéletesedése lehetővé tette, hogy ne csupán a hangok magasságát, hanem időtartamát is jelöljék. Ez utóbbi volt a *tempus* ’idő’, amely az olasz *tempo* elődje.

A többszólamúság megjelenésével alapvető fogalompár jelent meg: *cantus* (v. *musica*) *mensurabilis*, a többszólamú, ritmikailag egységes és szabályozott zene (*mensurabilis* ’mért’) és a *cantus planus*, az egyszólamú (gregorián) ének, kötetlen ritmussal. Ez az „egy-több” fogalompár a későbbi zenében mindenütt megtalálható: *monódia* – *vokálpolyfónia*, illetve *homofónia* ’egyszólamúság’ (vagyis egy uralkodó szólam és kíséret) – *polyfónia* ’többszólamúság’ (azaz egyenrangú szólamok). A nagy zenei paradigmaváltások során e fogalmakat újra meg újra átértelmezték, ami lecsapódott a terminológiában is.

Reneszánsz – a nemzeti nyelvek megjelenése

A XIV. században a világi zene átvette a vezető szerepet. A *tenor* ekkor hangszeres, támasztó szólam, amelynek dallama átalakított (ritmizált) gregorián melizma. Népszerűvé váltak a francia világi műfajok: *ballade* (*balar* ’táncolni’), *rondeau* ’kördal’ (*rond* ’kerek, kör’), *virelai* ’refrénes dalforma’ (*viver* ’fo-rogni’), *chasse* ’vadászat’. Az utóbbi háromszólamú prímkanon, amely a vad üldözését illusztrálja. Nevezték *fúgának* is, ami menekülést, kergetőzést jelent, és később népszerű szerkesztési móddá vált. Újabb példa ez a képszerű szóalkotásra: az egymás után belépő szólamokból álló, dinamikus műfaj valóban emlékeztethet váltóversenyre is.

A hangszeres zene is ebben a korban alakult át, hiszen a középkor nagyrészt az ókor hangszereit (és azok neveit) használta. Nem volt céltudatos fejlesztés, szabályozás; hagyományos összetételű zenekarokról nem, csupán alkalmi hangszercsoportokról lehet beszélni. A hangszernevekben néha feltűnik az

arab hatás, hiszen néhány hangszer, például a *lant* arab közvetítéssel került hozzánk. A *kithara* név alakjai ekkor: *crut* (ír), *crotta*, *rotta* (német). Ez volt az ír bárdok hangszere, a líra egyik típusa. Hasonlóan fejlődött a rézfúvós hangszerek neve: *tuba* – *trumba* – *trumpet*.

A reneszánsz hangszerei már kifinomultabbak, fejlettebbek voltak – német, illetve olasz nevük is ezt mutatja (*blockflöte*, *pommer*, *oboa d'amore*, *viola da gamba*). A vezető szerep ekkor a fúvósoké. Újdonságképpen megjelentek a basszushangszerek, kialakult az – azóta hagyományos – négyszólamú vokális szerkezet. Szólamai: *szoprán* (*sopran* 'legfelső'), *alt* (*altus* 'magas'), *tenor* (eredetileg a főszólam, most csak „harmadik”) és *basszus* (*bassus* 'mély').

Ekkorra végérvényesen szétvált a latin nyelvű nemzetközi egyházi zene és az anyanyelven megszólaló világi zene. Ez utóbbit a francia *chanson*, *vaudeville* (*voix de ville* 'a város hangja'), az olasz *frottola* ('tréfás dal, füllentés'), *villanella* (*villano* 'paraszt'), a spanyol *villancico* (*villano* 'paraszt'), a német *Lied* ('dal') és az angol *aire* képviseli. E műfajok elsősorban polgári körben terjedtek el, ez is indokolja nemzeti nyelvű nevüket. A reneszánsz korában indult hódító útjára a billentyűs zene. Két fő műfaja: a *preludium* ('előjáték', lat.) és a *toccata* (*toccare* 'érinteni', speciálisan billentyűt, ol.).

Barokk – olasz nyelv

A barokk időszakában a zenei szaknyelvben egyre több az olasz elem, a szaknyelv olasz kifejezései szinte teljes egészében ebben és az ezt követő korban születtek. A barokk zene legfontosabb újításainak nevei is olasz eredetűek: a *koncertálás* elve, azaz hangszerek, hangszercsoportok önállósítása, versengése, és a *basso continuo* ('folyamatos basszus'), a megszakítatlan basszus szólam harmóniákkal, amely a darab harmóniai vázát képezi.

Ekkor találkozunk először a ma leggyakrabban használt műfajok megnevezéseivel is. Ilyen az *opera* 'munka, mű', a *szonáta* (*sonare* 'hangzani'), a *kantáta* (*cantare* 'énekelni'). Idetartozik az *oratórium* is, amelynek eredeti jelentése 'imaterem, kápolna', mivel egyházi témájú műfajról van szó. Érdekes szabályosságot mutat a végződésekben a szavak olasz nyelvből való átvétele:

A műfaj neve	Olasz infinitív alak	Jelentése	Olasz „participio passato” alak	Az olasz műfajnév szó szerinti fordítása
<i>szonáta</i>	<i>sonare</i> (ered. <i>suonare</i>)	megszóltatni	<i>sonata</i>	(a) megszóltatott (mű)
<i>kantáta</i>	<i>cantare</i>	énekelni	<i>cantata</i>	(az) elénekelt (darab)
<i>toccata</i>	<i>toccare</i>	érinteni	<i>toccata</i>	(a) megérintett (tárgy)

Az ötödik jellegzetes műfaj, a *concerto*, amely szintén a barokkban alakult ki, teljesen új nevet kapott a magyarban: *versenymű*. Ez példa arra a ritka esetre, amikor nem az eredeti kifejezés vagy annak magyarított változata terjed el, hanem új keletkezésű, ráadásul találó kifejezés. (Egy speciálisabb változata, a *con-*

certo grosso azonban nem kapott magyar megfelelőt – mint ahogy a több szóból álló kifejezések rendszerint megmaradnak eredeti alakjukban.) A szó eredeti jelentése 'együttjátás', amely valamelyest tovább él a magyarba átkerülve a *koncert* szóban.

Az *opera* sokáig jellegzetesen olasz műfaj volt, hiszen Itáliában alakult ki. Ennek köszönhetően sok az olasz operai fogalom: a *bel canto*, a tipikusan olasz énekstílus, amely lassan az olasz opera fő énekmódja lett, a *libretto* 'könyvecske' az opera szöveggönye. A fő operastílusok is olasz eredetűek (*opera buffa*, *opera seria*). Az opera fő alkotóelemei is olasz nyelvűek vagy eredetűek (*aria*, *arietta*, *recitativo*, *intermezzo* vagy a *cabaletta* és *cavatina*, amelyek az ária fajtái).

A barokk zene fontos eleme a *recitativo*, az 'énekbeszéd', amely szabad, kötetlen ritmusban (a beszéd ritmusában), de kötött hangmagasságon való éneklést jelent. A szó eredete magyarázza használatát: *re-citare* jelentése 'vissza-idézni', ami arra utal, hogy recitativókat események elmesélésére, elbeszélésre használtak.

Az olasz tempójelzések és előadási utasítások nem lépték át a magyar szóvá alakulás legalsó lépcsőfokát sem. Kétségtől ezek képezik a zenei szaknyelv legérdekesebb és egyben legnagyobb részét. A szó szigorúan vett értelmében igazán nem is szakszavak, inkább jelnek minősülnek, ugyanis többnyire csak a partitúrában használják őket, informatív értékük gyakran nem több egy vonásnál, jelnél; mindig valamilyen utasítást hordoznak. Jelentésüket egyszerűen megkaphatjuk: elegendő lefordítani őket magyarra.

A barokkot megelőző időszakokban csupán elvétve fordultak elő hasonló utasítások, rendszertelenül és nem következetesen. Ez jórészt azzal függött össze, hogy a barokkban és az azt megelőző időkben a helyes tempó, dinamika és karakter megtalálása hozzátartozott a zene „mesterségéhez”; azt tehát a jó zenész elsajátította, és – mint hagyományt – alkalmazta. Ez összefüggött a stílus erős dominanciájával; a konvenció szabta határokat nem hágták át. Általános volt, hogy bizonyos díszítéseket, átmenő hangokat, tempóváltásokat nem írtak ki: mindenki tudta, hogyan kell játszani azokat. A hangszeres zene nagymértékű fejlődésével a XVI. század végén, a XVII. század elején igény mutatkozott egy egységes „jelrendszer” létrehozására, amely valamelyest behatárolta az előadás körülményeit. Betudható ez annak a barokk sajátjának is, amely nagy súlyt fektetett az érzelmek megjelenítésére, a színes, kifejező előadásmódra. De tévedés azt gondolni, hogy csupán ez volt a kiváltó oka annak a folyamatnak, amely egy szerteágazó, szinte átláthatatlan szócsoporthoz vezetett. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az a tény, hogy effajta szavak csupán hangszeres művekben fordulnak elő. Vokális művekben, például madrigálokban, amelyekben, mint érzelmek kifejezésére alkalmasabb műfajokban, e logika szerint nagyobb szükség lenne rájuk, szinte teljesen hiányoznak: a kor szerzői a gyakorlott énekesekre bízta a megoldást. (A *madrigál* egyébként a barokk egyik legkedveltebb olasz műfaja volt a kezdeti időben. A szó eredete a legnagyobb valószínűséggel az 'anyaméhéből való', azaz 'olyan együgyű, mint aki most született' jelentésű kései latin *matricalis*ban keresendő.)

Tény, hogy az első olasz, kifejezetten előadásmódra utaló szó az *allegro* 'vidáman, gyorsan' volt, első ismert megjelenése 1596-ra tehető. A továbbiak időrendben: *largo* (1601) 'szélesen, lassan', *adagio* (1610) 'lassan', *presto* (1611) 'gyors tempóban', *grave* (1611) 'súlyosan', *lento* (1619) 'lassan'.

Ezek a szavak az olasz élő nyelv részei ma is. Akkori, mai, illetve a zenében használt jelentésük megegyezik. Mindegyikük névszó, az igéből származtatott utasítások majd csak később jelentek meg. E szavak egyben megadják a barokk zene legfontosabb műfajainak sajátosságait, a leggyakoribb stílusbeli elemeit. A szórványos használatból gyorsan egységes rendszer lett. A *tutti*, *forte*, *piano*, *presto*, *lento* és *adagio* kifejezéseket a klasszika időszakában rendszerelesen, szinte kötelezően használták.

De mire is használják ezeket a szavakat pontosan? Három fő csoportot lehet elkülöníteni. Az első, amelybe a tempót leírók tartoznak, a legrégebbi. Ilyenek a már említettek is. Később kibővült a csoport, és megjelentek olyanok is, amelyek valamennyire előírták a karaktert is (*vivace* 'élénken', *moderato* 'mérsékeltén'). Ám tempó és karakter a zenében összefügg, sok utasítás mindkettőre utal. Néhány szó később műcímmé, pontosabban műfajjá lépett elő (*largo*, *allegro*).

A második csoport tagjai a hangerőt szabályozzák (dinamikai jelzések). Közülük az elsők, a *forte* 'hangosan, erősen' és a *piano* 'halkan' 1597-ben jelentek meg Giovanni Gabrieli leleményeként. Eleinte párban használták őket, és így a *forte* csupán a *piano* végét, feloldását jelentette.

A harmadik csoportba az előadási utasítások tartoznak, amelyek az előadás technikai megvalósítására vonatkoznak (*pizzicato* 'pengetve', *con sordino* 'hangfogóval', *sul ponticello* 'a húr lábhoz közeli részén játszani', *glissando* 'csúsztatva' stb.). Ezek a legkésőbbiek.

Ebben az időben az olasz befolyás olyan erős volt, hogy később is érezte hatását: gyakran az olasz hegemonia után, vagy az Itáliától távolabb kialakult zenei fogalmaknak is olasz nevet adtak, hogy a rendszerbe illeszkedjenek. Sőt, előfordulnak álolasz kifejezések, „olaszoskodó” szóalkotással (*leggeramente* 'könnyedén'), amelyek persze jóval az 1600-as évek után keletkeztek. A XX. század előadási utasításai is megtartották a hagyományt; a szerzők az új előírásokat is olaszul tették meg: *senza tempo* 'tempó nélkül', *bocca chiusa* 'zárt szájjal'.

Ezzel párhuzamosan persze történtek kísérletek francia és angol nyelvetre utalóan is hasonló rendszer kialakítására, de a szavak közül csak azok maradtak használatban, amelyeknek nem terjedt el az olasz megfelelőjük. Így a táncok nevei, a barokk kor táncai majdnem mind francia nevűek, néha a más nemzettől származók is: *allemande* 'német', *polonaise* 'lengyel', *sarabande*, *gigue*. Francia táncok: *menüett*, *courante*, *bourré*, *gavotte*. Ritkán, de (főleg francia szerzők) használtak francia előadási utasításokat is, főleg olyan esetekben, amikor jellegzetesen franciás jelenségről volt szó (*gracieusement* 'kecsesen'). Bach ilyen módonban írt műveihez (Francia szvit) a hagyomány miatt azonos nyelvű utasításokat használt.

A speciálisan francia műfajok neve természetesen francia eredetű. A két legfontosabb: a *szvit* (*suite* 'sorozat'), tánctételek sorozata és a fényes, csillogó

ouverture 'nyitány' hamar elterjedtek (a mi *nyitány* szavunk belső keletkezésű, nyelvújításkori képződmény).

A barokkal kezdődő időszak a hangszerek terén is az olasz nyelvnek kedvezett, az újonnan kifejlődő hangszertípusok és nem utolsósorban a kiváló itáliai hangszerkészítő műhelyek révén. A reneszánszsal szemben, ahol a fúvósoké volt a vezető szerep, a barokk főleg a continuohangszereket (akkordhangszereket) és a vonósokat kedvelte. Ekkor fejlődött ki a cselló (*violoncello* 'violácska'), a brácsa (*viola da braccio* 'kézi viola') és a hegedű (*violino*), utóbbinak olasz nevét, csakúgy mint a nagybőgőét (*contrabasso*) nem vettük át. Fontos hangszer volt a *viola da gamba* 'lábas viola' és a csembaló (*cembalo*). Ebből a szóból származik egyébként a *cimbalom* szavunk, amely olaszul: *cembalo ungherese* 'magyar csembaló'. A fafúvósoknál már más a helyzet. Jellemző, hogy csak egynek a neve olasz eredetű: a fagotté (*fagotto* 'köteg'; utalás a hangszer felépítésére, amelyet egy összehajtogatott cső képez). A többi francia, német (oboa: *hautbois* 'magas fa', fr.; klarinét: népi eredetű, ném.), mivel már a klasszicizmus korában keletkeztek, amikor Itália a zenében még jelentős, de már nem meghatározó hatalom volt. A rézfúvós hangszerek nevei, mint láttuk, régebbiek, latin eredetűek. A művek elején a hangszer-összeállítást azonban hagyományosan a *partitúra* ('felosztás') nyelvűvé választott olasz nyelven adják meg ma is a szerzők, holott sok hangszernek (*szaxofon*, *vibrafon*, *nagydob*, *cin-tányér*) semmi köze Itáliához.

Klasszika

A klasszika időszakában alakult ki a hagyományos szimfonikus zenekar, annak bizonyos hangszerei (kivéve a tubát, melynek csak a neve ezeréves) és a „klasszikus” zeneelmélet alapjai – melynek rendszerezését a jövő teoretikusai végezték el. Maga a korstílus megjelölése: *klasszika* vagy *bécsi klasszicizmus* (azaz a három nagy zeneszerző: Haydn, Mozart és Beethoven kora) Beethoven halála után keletkezett. A műfaji viszonyok is csak később tisztázódtak. *Szerenád* (*sera* 'este'), *notturmo* 'éji zene', *divertimento* 'szórakozás', *cassazione* 'elbocsátás' majdnem ugyanazt jelentette: egyfajta „szórakoztató” zenét.

A korszak egyéb fontos újításokat is hozott. Ilyen az olasz eredetű *kamara-zene* (*camera* 'szoba') és a *banda* ('sereg') kifejezés is. A klasszika idején terjedt el a kalapácszongora (*Klavier*). Az elnevezés a latin *clavis* 'kulcs' szóból származik, amellyel az egyes hangok megjelölésére szolgáló betűjelzéseket nevezték meg (a betűket a középkorban ráírták a billentyűkre). A szó így később billentyűt jelentett, innen származik a *klaviatúra* 'billentyűzet' és a *klavichord* (a zongora elődje) szavunk.

A barokkra a teraszos dinamika volt jellemző, hirtelen, átmenet nélküli hangerőváltásokkal. A klasszika egy másik újítása a dinamikai fokozatosság volt. Ehhez persze új jelölésrendszer kellett: megjelentek a partitúrában a *crescendo* 'növekedve, növekvő hangerővel' és a *decrescendo* 'csökkenve, csök-

kentve a hangerőt' kifejezések. Tovább bővült tehát az olasz utasítások köre. Olyan karakterjelzések tűntek fel, amelyek az addigi stílustól idegenek voltak (*grazioso* 'kecsesen', *dolce* 'lágyan'). A tempójelzések egyébként szinte kötelezővé váltak. Korábban a lassabb tempót hosszabb értékű hangokkal, a gyorsat rövidekkel jegyezték le. A klasszikában ez megszűnt, a lejegyzést szabadon választották, a tempót tempójelzésekkel adták meg.

Ezek a tempójelzések a XVIII. század végéig nyelvtanilag melléknevek voltak; az olasz alak valamilyen névszói származék volt. Az 1700-as évek vége felé azonban változás történt: előtérbe kerültek az igei származékok, például a határozói igenevek, a befejezett melléknévi igenév (azaz a participio passato alak: *legato*, *moderato* 'kötött, mérsékelt', illetve a gerundio semplice alak: *accelerando* 'gyorsítva', *crescendo* 'hangosítva'). Ez a fontos változás a klasszika új jelenségeinek köszönhető: ilyenek a gyorsítás, hangosítás, halkítás. A zene „aktívabb”, „cselekvőbb” lett; ez a dinamizmus a műszavakban is megmutatkozott. Előfordult, hogy egy igéből képzett főnevet határozói igenév váltott fel: a *retardatio* 'visszatartás' helyett a *ritardando* 'visszatartva' kezdték használni. Ezek az alakok közvetlenebbek voltak, az előadásra érzékletesen hatottak. Mindezek folytán megnőtt a szóalkotás lehetősége is, a műszavak száma emelkedett.

A német nyelv ebben az időben kezdett betörni a zenei szaknyelvbe. A *hangnem* (Tonart), *felütés* (Auftakt), *késleltetés* (Vorhalt) kifejezéseknek inkább a német neve ismert, mint az olasz; sokáig a német megnevezéseket használták a magyar helyett (ez néha még ma is előfordul). A kottában előforduló összes utasítás és jelzés azonban olasz maradt. Ezek kiterjednek a legkülönbözőbb területekre: dinamika, tempó, karakter, játékmód, hangszerelés, forma (*da capo*, *attacca*, *cadenza*). Német nemigen fordul elő, de néhány utasításnak a francia neve terjedt el. Ezek többnyire még csak egy-egy speciális játékmódra korlátozódnak. A hegedűjátéknál fordul elő sok ilyen (*détaché*, *martelé*, *sautillé*, *ricochet*, *flageolet*). Ennek oka az, hogy Párizs – az 1796-ban alapított Conservatoire révén és hangversenyei miatt – a hegedűjáték központjává vált. Új, német találmány a *scherzo* 'tréfa' műfaja – a szó maga azonban olasz. Beethoven egyik ismert darabcíme: *Sonata quasi una fantasia*. A kor további divatos műfajainak nevei (*fantázia*, *variáció*) szintén olasz eredetűek. (Természetesen az egyházi műfajok neve – még ha újak is – latin maradt: *Missa brevis*, *Missa solemnis*, *Requiem*, *Te Deum*, *Stabat mater*.)

A klasszicizmus kora után már kevés igazán új műfaj jelent meg; többnyire az addigiak változtak, fejlődtek tovább. Megmutatkozik ez a későbbi korok műfajneveiben, amelyek nem nómenklatúra-jellegűek, hanem a köznyelv szavaiból, idegen elemek nélkül állnak össze: *zenedráma*, *szimfonikus költemény*, *karakterdarab*. Ennek a folyamatnak még egy oka van: a szigorú, zárt, ökonóm műfaji keretek fellazulása, a műfajok keverése, szabad kezelése, a művészeti ágak érintkezése. Így jelent meg a zenei „műfajok” között az *epigramma*, a *himnusz*, az *óda*, a *sírfelirat*, a *torzó* – ezek azonban néha inkább címek, programadó megjegyzések, mint műfajok. Mindez már egy új korra, a romantikára utal.

A zenei szaknyelv magyar elemeinek fejlődése

De még mielőtt egy új korszakra térnénk át, érdemes megvizsgálni, hogy ezalatt hogyan fejlődött a magyar zenei szaknyelv. A nyelvújítás előtti zenei szavaink nem alkottak még szaknyelvet, főként hangszernevekre szorítkoztak (*bőgő, tárogató, citera, dudu, síp*). Károli bibliafordítása már említ néhány hangszert: „zengő ércz, pengő czimbalom” (Újtestamentum, I. Kor. 13. I.). Ezenkívül egy-két régi forrás említ zenei szavakat: *hangoslat, hangitsalo szerszámok*. Hexendorf Edit szerint régi *hangoslat* szavunk ’zene’ jelentésű, és a *hang* szó elődjének tekinthető (Hexendorf Edit 1951).

A nyelvújítás kora a zenei szaknyelvben is virágzást hozott: sok új szó keletkezett. Ekkor alakult ki a *hangszer* és a *zene*(!), a már említett *nyitány*, továbbá három új hangszernév: *harsona* (kitalálója Bajza, 1836 előtt), *fuvola, zongora* (1787, Barczafalvitól); de a *karnagy, vezényelni* és *billentyű* szavaink is e korból származnak (Szily Kálmán 1994). Ekkor kezdett megszűnni (de véglegesen nem tűnt el) az a gyakorlat, hogy írott magyar szövegekben eredeti idegen szóalakokat használtak, vagy önkényesen, alkalmasszerűen fordítottak le idegen kifejezéseket. Ez a visszaszorulás természetes volt a nyelv kiművelése idején, Süle Jenő szavaival: „A nyelvi öntudat kifejlődését megelőző korokban, a műveltség kezdetleges fokán a nyelvi érintkezés, a keveredés sokkal ösztönszerűbb, észrevétlenebb, mint a magasabb műveltségi színvonalon” (Süle Jenő 1968). A szigorú szakszóhasználat kultúrája azonban igazán a XX. században alakult ki nálunk, amikor a magyar elemek mennyiségüket tekintve felvették a versenyt az idegenekkel.

Az erős idegen hatás megtörésére több kísérlet is történt, az egyik ilyenről Zolnai Gyula tudósít (Zolnai Gyula 1915). Miniszteri rendelet született Magyarországon (és Ausztriában is) 1915-ben az olasz terminológia helyett magyar szakszókészlet kialakítására. Nem tudjuk, mi volt a kísérlet közvetlen következménye, ma azonban látjuk, hogy eredménytelen volt: ilyen erőszakos beavatkozás a szaknyelvbe nem lehet tartós, eredményes. Mesterséges szóalkotás nem veheti fel a versenyt a nemzetközileg elterjedt, hagyományos szóhasználattal.

Romantika – német nyelv

A XIX. században indult meg a német nyelv diadalútja a zenei szaknyelvben, hiszen a zenei romantika elsősorban német sajátosság, továbbá a XIX. század a német zenetudomány egyedülálló korszaka. A romantika érzelemgazdag, kifejező zenéjénél a minél pontosabb lejegyzésre kellett törekedni. Ezt szolgálták az egyre gyakoribbá váló előadási utasítások. A kötelező olasz affektusjelzések mellett elterjedtek a német kifejezések: *sehr zart* ’nagyon gyengéden’, *etwas zögernd* ’tétován’, *sehr mäßig bewegt* ’mérsékeltén’, *langsam* ’lassan’. De a nemzeti nyelv másutt is előretört: a századforduló francia zeneszerzőinél (Ravel, Debussy) a kottában gyakoriak a francia szavak: *modéré* ’mérsékeltén’, *doux et expressif* ’édesen és kifejezően’, *tremblement* (tremoló: két vagy több hang

gyors váltakozása). Még néhány magyar szó is bekerült rövid időre a nemzetközi használatba: *lassú, friss*. Ezek – ha ritkán is, és főleg magyar szerzőktől – a magyaros, népi zene hűebb előadását voltak hivatottak szolgálni.

A romantikus zenetudomány rendszerezte és rögzítette a klasszikus zene összhang- és formatani elméletét. Ekkor kezdték a mai formatani fogalmakat használni. Ezeknek külön magyar nevük van (belső keletkezésű vagy magyarosított idegen szó): *két-, háromtagú forma; szonáta-, rondó forma; triós forma; bevezetés (expozíció), kidolgozás, visszatérés repríz, tétel, mondat, periódus, frázis, zárlat*; de ekkor kezdték tudományos értelemben használni a *dallam, téma, motívum, zenei anyag* fogalmakat is. A harmóniai folyamatokat leíró szavak viszont érdekes módon szinte kizárólag latin eredetűek (*moduláció* 'hangnemváltás', *alteráció* 'módosítás', *anticipáció* 'előlegzés').

A hangszerek is addig soha nem látott mértékben fejlődtek. Az alapvető hangszercsoportok (vonós, fa-, rézfúvós, ütős hangszerek) egyenrangúvá váltak, létrejött a modern szimfonikus zenekar, élén a karmesterrel (*Dirigent* 'karmester', ném.). Bizonyos, átmeneti hangszerek – amelyeknek már nem is alakult ki magyar nevük – eltűntek (*viola da gamba, blockflöte*), de újak is jöttek létre (például a feltalálójáról, Saxról elnevezett *saxofon*). Az új hangszerek új lehetőségeket hoztak. Egy sor új effektus, játékmód, hangfaj jelent meg, melyek elnevezései túlnyomórészt németek (*Flatterzunge* 'remegő nyelv', *gestopft* 'fojtva'). Ahogy eddig is láthattuk, elsősorban a zene gyakorlati oldalának szavai köszönhetőek a német nyelvnek. Persze vannak kivételek: elég, ha Wagner *Gesamtkunstwerkjére* 'összművészeti alkotás' (a wagneri zenedráma), *Leitmotivjára* 'vezérmotívum' gondolunk, amelyek fogalomká váltak a zenetörténetben.

A korábbi műfajok is átalakultak a romantikus zeneszerző kezében: Bach *prelúdiumának* romantikus utóérzéseit jelenti Chopin *prelúdja*, a klasszikus *notturmo* romantikus holdfénymuzsikává, sokszor *noktürné* vált. A kifejezések a divat hatására elfranciásodtak, Liszt sokszor a programneveket is franciául adta meg. A zene a szalonok kedvelt vendégévé vált, ahol a hallgatók főleg a polgárság képviselői voltak. Sok új zongorás műfaj alakult ki (*impromptu* 'rögtönzés', *divertissement* 'szórakoztatás', *ecossaise* 'skót'), némelyik egy-egy konkrét zeneszerzőhöz kapcsolódott (*valse sentimentale* 'ézelmes keringő', *moments musicaux* 'zenei pillanatok'). Pedig a felsorolt műfajok nagy művelői csaknem egytől egyig németek voltak.

XX. század

Századunk folyamán a zenében nem játszódtott le az a robbanásszerű mennyiségi fejlődés a szaknyelvben, mint például a természettudományok területén. A változás más jellegű: a nemzeti nyelvek további előtérbe kerülése a szaknyelvben. Az angol kifejezések is ekkor jelentek meg: *cluster* 'fürt, hal-maz'; *minimal music* 'minimális zene'.

A század elején a német hatás a zenei szaknyelvben továbbra is jelentős volt, hiszen az új fogalmak a német újításokhoz kapcsolódtak. Ilyenek voltak a

Reihe 'sor', Schönberg kompozíciós alapegysége; az újfajta énekbeszéd, a deklamáló *Sprechgesang* vagy a hárfaszerű hanghalmazokból összeálló „dallam”, a *Klangfarbenmelodie*. A teljesen új fogalmaknak – talán, hogy ezzel is legitimálják őket, tekintélyt kölcsönözzenek nekik – az elemzők gyakran alakítottak ki latin–görög nevet (*dodekafónia* 'tizenkéthangúság', *atonalitás* 'hangnemnélküliség').

Nem először fordul elő a zenetörténetben az a ma is ismert jelenség, hogy a tudósok több száz éves fogalmakat gondolnak újra át, és adnak nekik mestersegesen új nevet (*viszszatérés* – *repríz* – *rekapituláció*). Ennek jelentősége nem lebecsülendő, hiszen az elnevezés mikéntje a dolgok felfogásának egy bizonyos módjáról árulkodik, így gyakran az elnevezés hordozza a lényegét. Nem öncélú, pusztán a nyelvhasználatot érintő változtatásról van tehát szó.

A zenei szaknyelv mára igen színessé vált. Az elektronikus és könnyűzene zsargonja, a népzene kifejezései ezt még tovább fokozzák. Ez a szaknyelv folyamatosan változik, rendeződik, csiszolódik: kifejezések jelennek meg és tűnnek el, vándorolnak egyik nyelvből a másikba, a legmaradandóbbnak mégis a legrégebbiek bizonyulnak; a zenei szaknyelv gerincét – az idegen eredetűek közül – a görög–latin, olasz és német elemek képezik a nemzetközi használatban is, igaz, néha az eredetitől eltérő jelentéssel.

A mértéktartó magyarosítás (a régebbi kifejezések ezt egy idő után maguk is megteszik), a bizonytalan, ésszerűtlen szóhasználat felszámolása, a rendszerezés a jövő teoretikusaira marad. Sosem szabad azonban elfelejteni, hogy az egyes jelenségekhez tartozó kifejezések nem pusztán „nevek”, „szavak”, amelyeknek egyetlen feladata a hozzájuk kapcsolódó valóságdarab félreértésmentes jelölése. *Nomen est omen* – tartja a közmondás, és ez itt is igaz: a jó szakszó tömörsége és egyértelműsége mellett rávilágít az ábrázolt jelenségre, és szoros kapcsolatot tart vele, nem válik absztrakcióvá. Sok mindenről árulkodhat az elnevezés módja is – például arról, hogy egy adott korban a fogalomról mit tartottak fontosnak, vagy hogy hogyan alakult ki. A jó szakszónak szükségképpen magyarosnak is kell lennie: ez biztosítja a legzökkenőmentesebb átmenetet a különböző értelmi területek között. Különösen igaz mindez az olyan érzékeny, elvont és nagy hagyományokkal rendelkező területekre, mint amilyen a zene.

SZAKIRODALOM

Lexikonok, szótárak, kézikönyvek

Benkő Loránd (szerk.) 1967–84. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Böhm László 1961/1990. *Zenei műszótár*. Zeneműkiadó, Budapest.

Csörögi István 1980. *A magyar szaknyelv kutatás bibliográfiája*. ELTE, Budapest.

Dahlhaus, Carl–Eggebrecht, Hans Heinrich (szerk.) 1978–79/1983–85. *Brockhaus Riemann zenei lexikon*. F. A. Brockhaus, Wiesbaden – B. Schott's Söhne, Mainz, 1978–79., magyarul: Zeneműkiadó, Budapest, 1983–85.

Grove's Dictionary of Music and Musicians. Macmillan Publishers Limited, London, 1980.

- Hétnyelvű zenei szótár. Terminorum musicae index septem linguis redactus.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- Juhász József–Szöke István–O. Nagy Gábor–Kovalovszky Miklós 1972. *Magyar értelmező kézi-szótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Michels, Ulrich 1994. *Zene. SH-atlasz 11.* Springer Hungarica, Budapest.
- Szily Kálmán 1902/1994. *A magyar nyelvújítás szótára.* Nap, Budapest.

Könyvek, cikkek

- Bencze Ildikó 1992. A szaknyelv paradoxona: a jelentésváltozás. *Nyelvpedagógiai Írások 13.*
- Bencsdy József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1968. *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bíró Ágnes (szerk.) 1989. *Szaknyelvi divatok.* Gondolat, Budapest.
- Breuer János (szerk.) 1977. *Zeneelmélet, stílselemzés.* Zeneműkiadó, Budapest.
- Grétsy László 1964. *Szaknyelvi kalauz.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Hahn, Walter von 1983. *Fachkommunikation.* Sammlung Götschen, Berlin–New York.
- Hexendorf Edit 1951. Hangoslat, hangos, hang. *MNy.* 47: 35–41.
- Keszler Lőrinc 1952. *Összhangzattan.* Zeneműkiadó, Budapest.
- Molnár Antal 1975. *Zenekultúra.* Zeneműkiadó, Budapest.
- Pusztai István 1975. Szaknyelv és műhelyzsargon. *Nyr.* 99: 395–404.
- Süle Jenő 1968. Magyarosítsunk, de hogyan? *Nyr.* 92: 1–10.
- Till Géza 1989. *Opera.* Zeneműkiadó, Budapest.
- Zolnai Gyula 1915. Magyarosítás a zeneoktatás terén. *Nyr.* 44: 369.

Szabó Zsolt

Szabó, Zsolt: Issues in the language of musicology. In this paper, the author first discusses general characteristics of the language of musicology. Then, he summarises the history of musical terminology: Greek and Latin musical traditions, and the features and innovations of (Italian) Renaissance and Baroque, (German) Classicism and Romanticism, and those of the music of the 20th century. He investigates the origins and development of the theoretical terminology of musicology proper as well as those of practical terms pertaining to music (names of instruments, musicians' jargon, etc.). However, he does not discuss terms referring to popular and folk music, the terminologies of non-European traditions, or obsolete terms. For lack of specialised literature connected to this topic, the author relies on the musicological literature, on books on professional language in general, as well as on linguistics handbooks.

Az állítmány*

1. Az állítmány fogalma, funkciója

Az állítmány a tagolt mondat központi szerepű, fő mondatrésze. Az egyetlen olyan mondatrész, mely önállóan, más mondatrészek részvétele nélkül képes teljes (nem hiányos) szerkezetű mondatot alkotni, például *Jössz?; Fürödjünk!; Esteledik; Fáradt vagyok*. Az állítmányt ezért a mondat minimumának vagy minimális mondatnak is szokták nevezni. (A 3. személyű állítmányok mellett azonban általában kötelező vonzat az alany.) Az állítmány szervezi meg a tagolt mondat minimális struktúráját. Szemantikai és grammatikai tulajdonságaitól függ, hogy van-e a mondat minimális szerkezetében alany, tárgy, határozó vagy jelző. Lásd: *Pirkad* – az igei állítmány semmiféle kiegészítést nem kíván meg, minimális szerkezete: *Á. Kék az ég; A madarak csiripelnek* – az állítmány alanyi bővítményt hív elő; a mondat minimális szerkezete: *Á – A. Feri a feleségére gondol; Feri nem hajlandó fürödni* – az állítmány alanyi és határozói bővítményt kíván meg; a mondat minimális szerkezete *Á – A – H; stb.* Az állítmány a legszélesebben bővíthető mondatrész; kötelező bővítményeivel együtt a mondat szerkezeti vázát alkotja.

2. Az állítmány szerepű szavak szófaja

Az állítmány igei természetű mondatrész, azaz grammatikai szófajisága igei. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az állítmány kizárólag ige lehet, hanem azt, hogy rendelkezik mindazon grammatikai kategóriákkal, melyek az igét is jellemzik. Az állítmány grammatikai jelentései az időjelentés, a módjelentés, a személy- és a számjelentés. Ezeken kívül – mint az ige – aspektuális, valamint egyéb modális jelentéseket is kifejezhet. Az ige és az állítmány grammatikai kategóriáinak egyezéséből adódik az, hogy az ige az egyetlen szófaj, mely önmagában (segédszó hozzáadása nélkül) állítmány lehet. Igei állítmányok: *Szállnak a fecskék; Épp most megy le a nap; A lányok tollasoznak; Lépek se zaja hallatszott; Mikor lesz a születésnapod?*

Az igei szófaj az állítmányi szerepből származik. Az ige állítmányi szerepre specializálódott alapszófaj.

Ha az állítmány lexikális-fogalmi jelentését nem ige, hanem valamely névszó hordozza, az állítmány kötelezően kiegészül segédigével (kopulával), pél-

* Próbafejezet a Magyar Grammatikából.

dául: *Légy figyelmesebb; Ez oroszlánüvöltés volt; Én vagyok a csapatkapitány.* (A segédige az állítmány alapalakjában, tehát jelen időben, kijelentő módban, egyes szám, harmadik személyben \emptyset fokú: *András pincér \emptyset* ; de nem kell megjelennie a többes számban sem: *Szépek \emptyset a képeid.*) A névszói alapú állítmányok segédigéje tartalmazza az állítmány kötelező grammatikai jegyeit: az időt, a módot, a számot és a személyt. A *Légy figyelmesebb* állítmány jelen idejű, felszólító módú, egyes számú és 2. személyű; a *lehattünk volna első* állítmány múlt idejű, feltételes módú, többes szám 1. személyű.

Az állítmány grammatikai igeiségét a névszó melletti segédige biztosítja, illetőleg megfordítva: a segédigét a névszó mellett az állítmány grammatikai igei természete hívja elő.

Az állítmány szófaja szerint tehát kétféle lehet: **igei állítmány**: *Gábor úszik; Otthon maradtunk; Figyeljetez rám!*; és **névszói-igei állítmány**: *Tegnap óta lázas vagy; Jók legyetek a kiránduláson!*. A névszói-igei állítmányban a következő szófajok vehetnek részt. Főnevek: *Hamupipőke és Piroska ismert mesehősök; Te az én barátom vagy; A varjú énekesmadár.* Melléknevek: *Még zöld a cseresznye; A mi focistáink nagyon gyorsak; Te nem tizenhatalcadik vagy a névsorban?; Ez már nekem is sok.* Névmások: *Olyan vagyok, mint te; Mi az ott?; Én nem vagyok ő.* Az igevekre általában nem jellemző az állítmányi szerep. A főnévi és a határozói igenév soha nem állítmány. A melléknévi igenévi szóalakok közül csak azok lehetnek állítmányok, amelyekben a melléknévi jelleg dominál: *A leves még gőzölgő volt, amikor behozták;* illetőleg melyek melléknevekké váltak: *Ez a hely kitűnő; Sápadt voltál ma reggel; Imre ruhái nagyon elhanyagoltak mostanában.* Az *-andó/-endő* képzős melléknévi igenév szükségszerűséget kifejező modális jelentéstöbbletet tartalmazó állítmány: *A második feladat lemásolandó, a harmadik pedig megtanulandó.* A melléknévi igenévi alakú állítmányok szófaja vitatható (legtöbbjük melléknév vagy igen közel áll a melléknévhez), ezért besoroljuk őket a névszói-igei állítmányok közé, s nem veszünk fel egy harmadik, igenévi állítmányi csoportot.

A hagyományosan névszói állítmánynak nevezett mondatrész valójában névszói-igei állítmány, melyben a kopula \emptyset fokú.

Az ige jövő idejű alakjában szereplő főnévi igenévi szóalakot (*el fog utazni*) nem tartjuk valódi főnévi igenévnek. A *le van írva* típusú szerkezetet az állapothatározós, igei alaptagú szintagmákhoz soroljuk.

3. Az állítmány szerkezeti felépítése

Az állítmányban szereplő szóalakok száma, minősége, valamint (több tartalmas szóalak esetén) kapcsolódásmódja alapján megkülönböztetünk **egyszerű, összetett, kettős és halmozott** állítmányokat.

3.1. Az egyszerű állítmány mindig ige; az ige mindig egyszerű állítmány: *Ég a tűz; Épül a ház.* Az igealak lehet analitikus szerkesztésű is: *csöngetni fo-*

gunk, elhittem volna. Az igekötő és az ige egyetlen szóalakot alkot: *megnézi, összeszedi*; így az elváló igekötőt is az egyszerű állítmány részének tekintjük: *nézd meg, szedjem össze.* Az analitikus szerkesztésű igekötős igék így több szóból álló egyszerű állítmányt eredményeznek, például *Nem nézhettem volna meg a meccset, ha nem jössz; Össze fogom szedni a szemetet.*

3.2. Az összetett állítmány névszói és igei egyszerre, melyben a lexikális tartalmi jelentést egy névszó, az igei grammatikai jelentést segédige (kopula) hordozza: *szép vagy, nyugdíjas leszel.* Az összetett állítmány kopulája a *van* segédige szóalakjai (*vagyok, voltatok, leszünk, lenne, legyél* stb.), a *marad* vagy a *múlik, elmúlik*, például *író vagyok, tiszta maradtál, húszéves múltál.* A segédigei szóalak lehet analitikus szerkesztésű is, tartozhat hozzá elváló igekötő: *Ha nem múlt volna el hétéves, most ingyen utazhatna;* kiegészítheti segédszó: *Lehetettek volna kedvesebbek is a vendégekhez.*

Kapcsolódhat hozzá szóalakteremtő segédige: *Márton szokott leggyorsabb lenni a terítésnél; Csak nem tetszik álmos lenni?; Ha a fiam beteg talál lenni, bizony, gondban leszek.*

A kopula használatával az összetett állítmány morfológiai szerkezete az egyszerű állítmány szerkezetéhez válik hasonlóvá, vö. *komoly-kod-t-ál* és *komoly vol-t-ál.*

Az összetett állítmány létigei alakú (*van*) kopulája \emptyset fokú az állítmány alapelakjában, tehát olyan szintaktikai előfordulásban, amelyben az egyszerű állítmány grammatikai jelentéseit is a \emptyset morféma hordozza: *Ő figyel \emptyset – Ő figyelmes \emptyset* (ilyenkor szoktuk a névszói állítmány kifejezést használni). Az állítmányban \emptyset jelöli a jelen időt a jövő és a múlt idővel szemben (*hangos \emptyset – hangos lesz, hangos volt*); a kijelentő módot a felszólítóval és a feltétellessel szemben (*bátor \emptyset – bátor legyen, bátor lenne*); a 3. személyt az 1. és a 2. személlyel szemben (*ő szőke \emptyset – én szőke vagyok, te szőke vagy*). Ha tehát az állítmány jelen idejű, kijelentő módú, egyes szám 3. személyű, a *van* kopula elmarad. Az állítmány többes számát a névszói részen is meg tudjuk jelölni, ezért a kopula használatára többes számú (3. személyű, kijelentő módú, jelen idejű) állítmány esetén nincs szükség, vö. *az ismerősym német \emptyset – az ismerőseim németek \emptyset ; a narancs édeskés \emptyset – a narancsok édeskések.*

Az állítmány alapelakjában megjelenő segédigék jelentéstöbbletet hordoznak.

Sohasem áll \emptyset fokon a *marad* és a *múlik* segédige, melyek aspektuális jelentéstöbbletet tartalmaznak a *van* segédigéhez képest: *Bence okos \emptyset – Bence okos marad; Kati néni hetvenhét éves \emptyset – Kati néni hetvenhét éves múlt.* Nem áll \emptyset fokon a *szokott, talál* és *tetszik* segédigével kiegészülő kopula az állítmány alapelakjában: *nem szokott fáradt lenni; bánatos talál lenni; képes tetszik lenni.* Az állítmányoknak itt aspektuális vagy modális jelentéstöbbletük van. Az alapelakban levő *-het* képzős kopulát is ki kell tennünk: *jó lehet, görbe lehet*, hiszen modális jelentéstöbblet hordozója.

A jelöltség nélküli *van* kopulát akkor tesszük ki kivételesen, ha az állítmány (vagy a szerkezetes állítmány) minőséget, fokot, mértéket nevez meg, és

modális jelentéstöbbletet is hordoz. Például *Van ő már harmincéves is* (vö. *ő legalább harminc éves*); *Vannak ők olyan okosak, hogy ne menjenek oda*; *Van Péter olyan szakember, hogy még ezt a gépet is meg tudja javítani*. A kopula ilyenkor mindig mondathangsúlyos rész. Jellegzetessége, hogy időnként igekötőt is kaphat: *Megvan ez a zsák huszonöt kiló is*.

3.3. A kettős állítmány alanyi alárendelő összetett mondat tagmondatainak átszővődése során keletkezett mondatrész: *el kell menjünk* (= *kell az, hogy elmenjünk ~ el kell mennünk*). A kettős állítmány egyik tagja a *kell* ige valamely szóalakja, a másik pedig egy felszólító módú ragozott igealak, illetőleg esetleg kopulás névszó. Például *Öt-re otthon kell legyek*; *Be kellene vedd az orvosságot*; *El kellett olvassunk néhány könyvet*; *Most aztán gyors kell legyél*.

A *kell* igének kettős állítmány tagjaként nincsen szám- és személyparadigmája, hiszen az állítmány személykategóriáit a felszólító módú igealakon jelöljük: *el kell induljak / indulj / induljon* stb. Az állítmány idő- és módbeli jelentéseit azonban a *kell* alakjai hordozzák: *el kellett induljak, nehogy most kelljen elinduljunk, el kellene induljunk*. Az állítmány teljes paradigmájának jelölésében tehát sajátos megosztás figyelhető meg a két állítmányi rész között: a jeleket a *kell*, a ragokat a felszólító módú igealak hordozza. A ragos igealak felszólító módját a *kell* modális jelentése hívja elő, az csupán formális, nem fejez ki valódi felszólítást.

A kettős állítmány egyes nyelvi rétegekben a *szabad* és a *muszáj* állítmányi szerepű szavakkal is előfordulhat: *be szabad menjek, muszáj elmenjek*.

3.4. A halmazott állítmány két vagy több egymásnak mellérendelt állítmány. Például *Judit olvas és eszik egyszerre*; *Ő szép és okos is*. A névszói-igei állítmányok halmozásában a morfológiai természetű szerkezetek ismétlődő tagja általában törlődik: *Te erős vagy és maradsz*; *A gyerekek aranyosak, kedvesek voltak*.

Minthogy az állítmány a tagolt mondat minimuma, bonyolultabb, halmozásos szerkezetek elemzésében problémát okozhat a két vagy több állítmány megjelenése. Sokszor nehéz eldönteni ugyanis, hogy az állítmányok egyszerű mondatok halmazott mondatrészei-e, vagy két külön tagmondat főtagjai.

4. Az állítmány jelentése

Az állítmányok fogalmi jelentései az őket alkotó szófajok fogalmi jelentéseivel azonosak. Így az igei állítmány cselekvést, történést, létezést, állapotot fejez ki: *Pakold össze a színes ceruzákat*; *Erősen fúj a szél*; *Nincs bennem erő*; *Napok óta köhög*; a főnévi állítmány személyt, dolgot, fogalmat: *Az a fiú a testvérem*; *A legegyszerűbb lábbeli a saru*; a melléknévi állítmány tulajdonságot, mennyiséget, állapotot jelent: *Az intézet ma kétszázötven éves*; *Kevés a zöldség a levesben*. A névmási állítmány szófaji értékének megfelelő indirekt denotatív jelentést hordoz: *Ki vagy te?*; *Akkora maradtál, mint amilyen tizenöt éves korodban voltál*.

A névszói állítmány és az alany jelentésviszonyai alapján megkülönböztetjük a **minősítő** és az **azonosító állítmányokat**. Minősítőnek tartunk minden melléknévi és melléknévi névmási állítmányt, illetőleg a főnévi és a főnévi névmási állítmányok közül azokat, melyeknek jelentésköre tágabb az alany jelentéskörénél. Például: *Végre tiszta a lakás!*; *Mitől foltos a ruhád?* – minősítő melléknévi állítmányok; *Sohasem leszek olyan, hogy ezt megtegyem*; *Mennyi az alma?* – minősítő melléknévi névmási állítmányok. Az *-é* birtokjeles főnév és főnévi névmás állítmány szerepében mindig tulajdonító jelentésű minősítő állítmány: *A játszótér a gyerekeké*; *A paprikás krumpli a bátyátoké*; *Kié ez a fél szandál?* *A töltőtoll mától fogva az enyém*. A minősítő jelentésű főnévi állítmányi szerkezetek leggyakrabban besoroló, osztályozó jelentésűek: *Géza öccse vámtiszt*; *A sas ragadozó madár*; *Ez fontos dolog*. Gyakori a mértéknévvvel, mértéknévi szerkezettel kifejezett minősítő főnévi állítmány is: *Az autó sebessége 160 kilométer óránként*; *Sportolóink átlagmagassága 182 centiméter*.

Az azonosító állítmány csak főnévi típusú szófaj lehet (főnév, főnévi névmás vagy főnevesült más szófaj). Az azonosító állítmány jelentésköre az alany jelentéskörével azonos: *A bíró a barátunk*; *A bátrak mindig a legjobbak*; *Ő nem te*. Az alany és az állítmány is egyedi vagy egyedített személyt, dolgot, fogalmat kifejező szó, így lehet tulajdonnév, személyes vagy mutató névmás, névelős főnév, kijelölő jelzős főnév, birtokos jelzős főnév.

Az azonosító viszony esetén nehéz megállapítani, hogy az alany-állítmány szerkezetben melyik tag az állítmány, és melyik az alany, vö. *János a győztes*; *A praliné a legjobb édesség*; *A víz víz*. Ilyenkor nincsen logikai különbség alany és állítmány között; grammatikai különbségük azonban kimutatható. Bármelyik tagot is tekintsük a mondat alanyának vagy állítmányának, a kopula az állítmány része, az állítmányként kiválasztott szóhoz kapcsolódik. A névszói-igei állítmány az alany fölé rendelt alaptag, melyet személy és szám tekintetében egyeztetünk az alannyal.

Az állítmány kötelező egyeztetése bizonyos mondatfajtákban megkönyvíti az elemzést. Azokban a mondatokban, melyekben 3. személyű személyes névmás van, megegyezés szerint a névmást tartjuk alannak. *Ő a legkiválóbb tanuló*; *Ők a mi segítők*.

Ha az azonosító szerkezet alanyának és az állítmány névszói részének személyjelentése eltérő, a kopula személyjelentésének megfelelő névmás, esetleg főnév lesz az alany. Például: *Te – nem vagy én*; *Én – nem vagyok te*; *Én – nem vagyok ő*; *Péter – nem lesz te*; *Te – nem vagy Péter*.

Az azonosító mondatok szerkezetének elemzéséhez nyelvtanaink többféle szempontot ajánlanak. Az egyik az, hogy figyeljük meg, melyik mondatrész az, ami eleve szűk körű, s melyik az, amelyet nyelvtani eszközök segítségével szűkítettünk le. Így például a *Péter a bajnok* mondatban a *Péter* tulajdonnév egyedet jelöl, a *bajnok* szó pedig köznév, melynek jelentéskörét a névelő szűkíti. A nyelvi eszközökkel szűkített mondatrészek állítmánynak tekintendők, szemben az eredetileg is egyedet jelentő alanyokkal. Lásd még: *Budapest Magyarország fővárosa*; *A Balaton a magyar tenger*; *A Nap a központi égitest*.

A másik fogódzó annak kipróbálása, hogy a kérdéses mondatrészek közül átalakítható-e valamelyik igei állítmánnyá. Az igévé alakítható mondatrészt

tekintjük állítmánynak: *A barátom a tanár* \rightarrow *A barátom tanárkodik*. (Megjegyezzük, hogy az igévé alakítás nem a nyelvtani különbségekre, hanem a logikai viszonyokra mutat rá, így természetes, hogy lesznek olyan mondatok, melyek kétféle elemzési módot is megengednek: *A tanár katonáskodik*; *A katona tanárkodik*.)

Egy másik fogódzó az azonosító mondatok elemzésében a mondatrészek határozóvá alakítása. Az állítmány ugyanis sokszor átalakítható eredmény- és állapothatározóvá, míg az alany eredethatározóvá alakítható, lásd: *A testvérem a barátom* \rightarrow *A testvérem a barátommá vált* (eredményhatározó); *A testvéremet a barátomnak (is) tartom* (állapothatározó); *A testvéremből lett a (legjobb) barátom* (eredethatározó).

A fenti próbák és átalakítások csak az azonosító mondatok egy részének elemzéséhez nyújtanak segítséget. Úgy véljük, az azonosító viszony elemzésénél érdemes figyelembe venni ezeket a szempontokat, de több esetben meg kell engednünk az azonosító szerkezet logikai viszonyait tükröző kétfajta elemzési módot.

5. Az állítmány és az alany viszonya

5.1. Logikai és grammatikai viszony az állítmány és az alany között

Az állítmány és az alany terminusokat a nyelvtudomány a logika fogalomtárából vette át. Keletkezésük és használatuk azon a megfigyelésen alapul, hogy a nyelv legtöbb mondatában van egy állítást tartalmazó mondatrész, melynek jelentése egy másik mondatrésze, általában az alanyra vonatkoztatható. A klasszikus grammatikák felfogása szerint az állítmány és az alany kapcsolata alkotja a mondat nyelvtani, szemantikai, logikai magvát, hordozza a mondat predikatív (valósághoz viszonyító) jelentésének meghatározó elemeit. A hagyományos nyelvtanok ezért az állítmány és az alany kapcsolatát elhatárolják a többi (tárgyas, határozós, jelzős) alárendelő, valamint a mellérendelő szószervezettípustól. Funkciója alapján predikatív szerkezetnek, szerkezetformájára szerint hozzárendelő szintagmának nevezik az állítmány-alany viszonyt.

A mondat logikai szerkezete azonban nem feltétlenül egyezik a mondat grammatikai szerkezetével. Állítást nem csupán az állítmány fejez ki, és az állítás nem kizárólag a grammatikai alanyra vonatkozhat. Például *melegem van* (állítás) – *nekem* (az állítás vonatkoztatottja); *el kell indulnia* (állítás) – *a vonatnak* (az állítás vonatkoztatottja); *bőrből van* – *a ruha*; *bokáig ér* – *a víz*.

Néhány nyelvtan az állítást tartalmazó mondatrészt vagy mondatrészletet predikátumnak, az állítás vonatkoztatottját szubjektumnak nevezi, elhatárolva őket a kizárólag grammatikai értelemben használható állítmány és alany fogalmától. A logikai értelemben vett állítás és a grammatikai állítmány a magyar nyelvben is megkülönböztethető, hozzátéve, hogy az esetek többségében az állítást tartalmazó mondatrész nálunk is az állítmány. A predikátum és a szubjektum között valóban hozzárendelő viszony van: *én* – *megyek*; *nekem* – *mennem*. A két tag kölcsönösen függ egymástól. A kölcsönös függést grammatikailag az egyeztetés jelzi még abban az esetben is, ha a szubjektum nem grammatikai alany. A hozzárendelő kapcsolat tehát logikai fogalom, nem grammatikai. A predikatív jelentésviszony is a predikátum és a szubjektum között jelenik meg, s nem az állítmány-alany nyelvtani viszonyhoz kötődik.

A mondat grammatikai felépítése eltér vagy eltérhet a logikai szerkezettől. Ha az állítmány ige, akkor alanya hozzátartozik szófaji jelentéséhez. Az alany az igének mindig vonzata, tehát

annak alá van rendelve. A névszónak azonban nincsen saját alanyi vonzatuk, állítmányként mégis kiegészülhetnek alannyal. A névszói állítmányokat a segédige alakítja át igei természetű szerkezetekké; s ennek az igei természetű morfológiai szerkezetnek lesz alárendelt szerkezettagja az alany: *jó vagy – te; értékes volt – a felszólalás*. Az alany a névszói állítmánynak strukturális (a mondat struktúrájából adódó) bővítménye.

Az alany tehát grammatikai szempontból mindig alárendeltje az állítmánynak, akár igei, akár azonosító névszói-igei, akár minősítő névszói-igei alaptagú szerkezet része.

Az alany és az állítmány kettős (logikai és grammatikai) függését szerkezetviszonyuk jelöltségének kettősségében is megfigyelhetjük. Logikai (hozzárendelő jellegű) kapcsolatok jelölője az egyeztetésből származó személyrag az állítmányon. Grammatikai (alárendelő típusú) kapcsolatok jelölője a viszonyítást kifejező \emptyset esetrag az alanyon.

Meg kell jegyeznünk, hogy az alany bővítmény volta csupán igei állítmány esetében egyértelmű. A teljes azonosítást tartalmazó alany-állítmány szerkezetek (*A pénz pénz; Ő ő*) hozzárendelő jellege erős, különösen abban az esetben, ha a kopula \emptyset fokon van. Az alany-állítmány meghatározásában azonban nem tehetünk különbséget az állítmányok szófaja és jelentéstartalma alapján, így egységesen alárendelőnek tekintünk minden alany-állítmányi szerkezetet. Tisztában vagyunk döntésünk vitathatóságával. Kétségtelen azonban, hogy az alany vonzata az igeinek, tehát nem elemezhető hozzárendelt szerkezettagként. Az is vita tárgya lehetne, ha az igei és a névszói alaptagú állítmányokat eltérő típusú szerkezetekként kezelnénk (vö. *én megbetegedtem* – alárendelő szintagma; *én beteg vagyok* – hozzárendelő szintagma; *szőkül a haja* – alárendelő szintagma; *szőke a haja* – hozzárendelő szintagma?).

5.2. Az állítmány és az alany egyeztetése

Az állítmány és az alany közötti egyeztetés a két mondatrész kölcsönös függését jelzi. Az egyeztetés grammatikai eszközökkel kifejezett logikai viszonyjelentés, mely a grammatikai kategóriák közül ez esetben a számra és a személyre terjed ki. Az állítmány-alany szerkezetbeli egyeztetést az alany irányítja: az állítmány szóalakját az alany számához és személyéhez igazítjuk. Az igei állítmány, valamint az összetett állítmány kopulája számban és személyben, az összetett állítmány névszói része pedig számban egyeztetődik az alany grammatikai kategóriáival. Például *Én dolgozom, te dolgozol, ő alapos* \emptyset , *ők alaposak* \emptyset , *mi rokonok vagyunk, ti rokonok vagytok*.

A számbeli és a személybeli egyeztetés általános szabályaitól nyelvünk több esetben eltérhet.

A) A számbeli egyeztetés

a) Halmozott, egyes számú alanyok esetén az állítmány általában egyes számú, de néha lehet többes számú is. *Mátyás és József is ott volt / voltak; Tanár és diák együtt pakol / pakolnak a szertárban*. Az egyes számú állítmány az alany alakjához igazodik, ezért ezt **alaki egyeztetésnek** nevezzük. A többes számú állítmány használatával az egyes számú alanyok együttes jelentését, a többséget vesszük figyelembe, ez az **értelmi egyeztetés**. Az értelmi egyeztetés akkor gyakori, esetleg kötelező is, ha az összetett állítmány névszói része kölcsönösséget kifejező névszó. Például *Péter és Pál barátok / ellenfelek / testvérek*

voltak; *A kék és a zöld nem illenek egymáshoz; A Petőfi utca és a Molnár utca párhuzamosak egymással.*

b) Ha a halmozott alanyok különböző számúak, az állítmány alaki egyeztetéssel a hozzá legközelebbi alany számához igazodik. Például *Az üveggyöngyök, a szalvéta, a díszdoboz lepotyogott a földre; Két rendőr és katonák segítettek a mentésben – Katonák és két rendőr segített a mentésben.* Értelmi egyeztetés esetén az állítmány ilyenkor mindig többes számú: *Pacsirták és egy gólya látszanak a fényképen; Papírzacskó, újságlapok és egy szakadt rongydarab repülnek a szélben.* Ez az egyeztetés jobban érezteti a halmozott alany egységes voltát.

c) Nem egyeztetjük az állítmányt az olyan többes számú alannal, mely egyedi, egyes számú fogalmat fejez ki, például *Az Évggyűrűk időseknek szóló tévé-műsor; Az Egyesült Államok elnökválasztásra készül; Győzött a Bácskai Sasok.*

d) A gyűjtőnévi vagy összefoglaló jelentésű állítmányi névszót nem kell egyeztetnünk a többes számú alannal: *Ők a legkiválóbb osztály; Szorgalmas kis csapat vagytok.*

e) Az alanyhoz tartozó értelmező átveheti az alany irányító szerepét az egyeztetésben; s ha az alany és az értelmező nyelvtani száma különböző, az állítmány számbeli kategóriája az értelmezőhöz igazodhat. Például *Kár, hogy éppen a csoportvezetők, a két legismertebb fiú nem tudott eljönni.*

f) Speciális esete a számbeli egyeztetés hiányának az, amikor a névszói állítmány minősítő jelentésű anyagnevet tartalmaz: *Ti meg csupa sár vagytok; Tiszta víz lettünk* (nem sarak és vizek).

B) A személybeli egyeztetés

a) Különböző személyű halmozott alanyok esetén az állítmány mindig a „kisebb számú” személyhez igazodik: *Én és te szeretjük* (1. személy) *egymást, Ti és ők mikor ismerkedtetek meg* (2. személy)?

b) *Én, aki mindent megtettem értetek, most egyedül maradtam.* A második tagmondat alanya az *aki* vonatkozó névmás 3. személyű. Az állítmány 1. személyét az első tagmondat személyes névmása „sugározza át”. A vonatkozó névmási alanyt tartalmazó értelmezői mellékmondatokban a közvetett egyeztetés kötelező, például *Itt látszotok ti, akik mindenkinél előbb értek a célba.*

c) A magázó mondatokban az alanyt kizárólag alakilag egyeztetjük: *Ön nem jön?; Maga is üljön ide!* Itt jelenhet meg az egyeztetésnek egy különleges fajtája (nevezhetjük pragmatikai egyeztetésnek is), amikor a 2. személyt kifejező határozott alanyok egyike tegez, a másik pedig magázó alany; az állítmány pedig 3. személyű. Például *Őn, Pista bácsi és te, Jóska, üljenek ide!*

6. Az állítmány összefüggései más mondatrészekkel

Az állítmány bővítményei az alanyon kívül lehetnek tárgyak, határozók és jelzők is. Tárgya kizárólag az igei állítmánynak lehet. Határozót az igei és a névszói-igei állítmány is kaphat, például *Nem aludtam a zaj miatt; A társunk mindenkől részesedni fog; Képes vagy ezt megtenni?; Ez a hely nem alkalmas a*

rakodásra. Az állítmányhoz tartozó tárgyak és határozók többsége az állítmányt alkotó szófajok lexikális bővítményei. Az állítmányhoz azonban járulhatnak olyan bővítmények is, melyek nem tartoznak az állítmányt betöltő szófaj jelentésstruktúrájához, tehát nem lexikális bővítmények. Például *A szomszédunk Salgótarjánban főpincér* (a főnévi állítmánynak helyhatározói bővítménye van); *Te még bárányhimlősen is szép vagy* (a melléknévet tartalmazó állítmánynak állapothatározói bővítménye van); *Nézd meg, milyen voltam tíz évvel ezelőtt!* (a névmást tartalmazó állítmányhoz időhatározói bővítmény kapcsolódik). Ezeket szerkezeti bővítményeknek nevezzük, mert használatukat a mondat szerkezet kívánja vagy engedi meg. A bővítmények ilyenkor az állítmány egészéhez tartoznak. Szerkezeti bővítmények a névszói állítmányhoz tartoznak; a főnév, a melléknév és az őket helyettesítő névmások a hely-, idő- és állapothatározókat állítmány szerepében kapják meg. A fenti határozók tehát valójában mondatrészt bővítenek, nem szófajt. (A névmásra például a bővíthetetlenség jellemző, állítmányként azonban megkaphatja a fenti határozófajtaikat: *Kíváncsi vagyok, milyen lehetsz otthon este tízkor pizzában.*)

A jelenség magyarázatát az állítmány lexikai és grammatikai szófaji tartalma közötti különbségben találjuk. Az állítmány grammatikai szófaji jellege olyan bővítményeket is megenged, melyek nem jellemzők az őt alkotó szó lexikális szófaji tulajdonságaira.

Az igei állítmány nem bővíülhet jelzővel, de nem kaphat jelzőt – grammatikai igei jellege miatt – a névszói-igei állítmány egésze sem. Az összetett állítmányhoz kapcsolódó jelzők az állítmány névszói részének saját, lexikális bővítményei. Például *A ló négylábú állat*; *A híradó a legjobb tévéműsor*; *János Katalin testvére*.

7. A létígevel és a kopulával szerkesztett állítmányok elemzési kérdései

A létíge a tartalmas, fogalmi jelentéssel rendelkező szavak közé tartozik, a vele azonos alakú kopula pedig viszonyzó. Megkülönböztetésük nem csupán szófaji, hanem mondattani szempontból is fontos, hiszen a létíge önmagában egyszerű állítmány, a segédige pedig összetett állítmány része.

A létíge egyszerű állítmány, valamint a segédigés összetett állítmány néha nehezen különböztethető meg.

Az egyszerű és az összetett állítmány elhatárolásában elsősorban az segít, ha az állítmányt alapalakba (kijelentő mód, jelen idő E/3. alakba) helyezzük, és megfigyeljük, megjelenik-e a létíge alakú szó, vagy sem. Vö. *Háromig otthon leszek* → *Ő háromig otthon van*; *Háromig ügyeletes leszek* → *Ő háromig ügyeletes*. A létígei alakú szó „eltűnése” az állítmány alapalakjában arra utal, hogy ennek szófaja itt segédige, hiszen a *van* kopula alapalakban Ø fokú.

Az átalakítás a *marad* ige és kopula megkülönböztetésében is segít, ha a *marad* szót azonos környezetben helyettesítjük a *van* szóalakkal. Pl. *egyedül maradtam* → *egyedül voltam* → *egyedül van* (a *marad* ige); *édzett maradtál* → *édzett voltál* → *édzett vagy* → *ő edzett* Ø (a *marad* segédige).

A létigés és a segédigés mondatok megkülönböztetésében továbbá segítséget jelenthet a létigei szóalakokhoz közvetlenül kapcsolódó névszók vizsgálata. A segédige mindig ragtalan főnév, melléknév vagy névmás grammatikai kiegészítője: *eladó voltál, takarékosak vagytok, akkora volt. A házban van, rosszul van, ott volt, írva van, egyedül van* stb. szerkezetekben a létigékhez ragos névszók vagy határozószók kapcsolódnak szorosan.

A létigéhez vagy a létigéből képzett igenevekhez kötődő fogalomszó alaki vizsgálata segít az olyan szerkezetek megítélésében, mint például *jó egészséges lenni* és *jó egészségesnek lenni*; *nehéz kiváló lenni* és *nehéz kiválónak lenni*. Az *egészséges lenni*, *kiváló lenni* összetett alanyokat tartalmaznak. Az összetett alany az összetett állítmányból vezethető le (*ő egészséges / kiváló Ø*), s az összetett alany névszói része sem lehet viszonyragos. Az *egészségesnek lenni*, *kiválónak lenni* szerkezet névszói tagjai viszonyragosak, így nem elemezhetjük őket összetett alany részeként. Az *egészségesnek lenni* szerkezet mellékleve állapothatározó; a *kiválónak lenni* szerkezet mellékleve eredményhatározó.

A létigét a tartalmas szófajok közé soroljuk, de jelentése bizonyos használatban, szerkezetípusokban annyira általános, hogy igeként is gyakran van segédigékre emlékeztető jelentése, funkciója. A létige és a segédige, csupán a jelentéseit tekintve, nem minden esetben különíthetők el egymástól. A **létige előfordulásai több jelentéstípusba is besorolhatók.**

a) Tartalmasság szempontjából legteljesebb, legönállóbb a csupán létezést jelentő létige, mely alanyi kiegészítőn kívül semmilyen bővítményt nem kíván meg. Például *Van igazság; Nincs kardfogú tigris*. A létezést jelentő létige minden határozója szabad bővítmény: *Van igazság a földön; Ma már nincs kardfogú tigris*. Sajátos az előfordulása a létigének a természeti, környezeti állapotot, helyzetet kifejező szerkezetben: *Meleg van; Csend van; Béke van; Hétfő van*.

b) A birtoklást kifejező mondatok létigéjét „birtoklásigének” is nevezik. Például *Andráséknak három tévéjük van; Máriának van férje; A pókoknak nyolc lábuk van*. A birtoklást kifejező létige egyrészt kapcsoló szerepet tölt be birtokoszó és birtokszó között, másrészt egyszerre létezést és birtoklást is kifejez. A birtokost megnevező főnév a létige részeshatározói bővítménye, a birtokot megnevező főnév alany: *Jánosnak van autója; Az autónak nincsen kereke*. Bizonyos esetekben nehéz a létigés mondatban szereplő, birtoklást kifejező részeshatározó megkülönböztetése a birtokos jelzőtől: *Jánosnak van autója* és *Jánosnak a garázsban van az autója*. A megoldásban az segíthet, ha kipróbáljuk, kaphat-e a birtokszót kifejtő alany névelőt, illetőleg megfigyeljük, van-e névelője. Az úgynevezett birtoklásige tudniillik nem kaphat határozott alanyt, pl. **Nekem van a kutyám*, de: *Nekem van kutyám* és *Nekem van egy kutyám*. Az is hozzásegíthet a megoldáshoz, ha (esetleg a szórendi változtatással) kipróbáljuk: elmaradhat-e a *-nak/-nek* rag a birtokost megjelölő szótól. Mint tudjuk, a részeshatározós esetben álló főnév ragja kötelező, míg a birtokos jelzői szerepű főnév esetragja fakultatív, illetőleg a szórendtől függően szabad vagy kötelező, pl. *A gyakornoknak van naplója* → **Van a gyakornok naplója / *A gyakornok*

naplója van (a *gyakornok* szó részeshatározó); illetőleg *A gyakornoknak a naplója az asztalon van* → *A gyakornok naplója az asztalon van* (a *gyakornok* szó birtokos jelző szerepében áll).

A gyakornoknak van egy naplója típusú mondatokban a létige birtoklást fejez ki, míg *A gyakornoknak az asztalon van a naplója* típusú mondatokban a létige nem birtoklást, hanem helyben, időben vagy állapotban lételt fejez ki.

A hely-, idő-, állapot- és egyéb határozói vonzattal rendelkező létige nem birtoklásige; a birtoklásigék ezeket a bővítményeket nem is vehetik fel vonzatként.

c) A létezést jelentő ige partitívusi jelentéssel is társulhat: *Van még szőlő* (= *Van még a szőlőből*); *Nincs már egy csöpp sem a málnaszörpből*.

A létígés partitívusi mondatok kötelező vonzata egy partitívusi jelentésű névelőtlen főnévi bővítmény; a mondat szerkezettől függően szabad vagy kötött fakultatív bővítménye pedig egy mennyiséget jelentő névszó. A partitívusi jelentésű főnévi bővítmény lehet alany: *Kenyér van még (három)*; *Kenyerünk már alig van (valamennyi)*. Ilyenkor a mennyiséget jelentő szó (általában melléknév) értelmező jelző szerepében áll. A partitívusi jelentésű főnév megjelenhet partitívusi határozóként is. A mennyiségjelentést hordozó szó ilyenkor azonban az alany pozíciójába kerül: *A kenyérből van még három*; *A kenyérből már alig van valamennyi*. A mennyiséget jelentő alany fakultatív vonzat, például *Kenyérből van még sok/valamennyi*.

d) A létigék többi fajtája kötelezően társul valamilyen határozói bővítménnyel. Ilyenkor a nyelvtanok a létigék jelentéstöbbletéről beszélnek, ám ez a jelentéstöbblet nem a létigék sajátja, hanem a bővítmény jelentéséből származik, és a szerkezet jelentéséhez tartozik. Például *A só az asztalon van*; *A cipőm bőrből van*. Valójában ilyenkor a létigék tartalmas jelentése gyengül. Szorosan kapcsolódnak bővítményeikhez, semleges mondatban mindig hangsúlytalanok: a hangsúlyt a bővítmény viseli.

A létigék a következő bővítményekkel kapcsolódnak össze leggyakrabban. Helyhatározóval: *A hús a sütőben van*; *A cékla a tányéron van*; *A bokor a fánál van*; *Ferenc Pécssett van*. Időhatározóval: *A születésnapja májusban van*; *Az edzés ötkor van*; *Naponta vannak a vizitek*. Számhatározóval: *Kétszer van edzés hetente*. Állapothatározóval: *Már jobban vagyok*; *Kutyául vagyok*; *Kocsival van*. Számállapot-határozóval: *Hárman vannak a szobában*. Eredethatározóval: *A pénz aranyból van*. Eszközhatározóval: *Csak pénzért van szolgáltatás*. Főnévi igenévi célhatározóval: *Vásárolni van, dolgozni van*.

e) Sajátos többtagú szerkezet típus az, melynek alaptagja a létezést kifejező létige, ennek alanyi bővítménye a főnévi igenév. A főnévi igenévi alany azonban kötelezően kiegészül egy tárgyi vagy határozói bővítménnyel, melyet kérdő formájú névmás tölt be. (A kérdő névmás funkciója leginkább a határozatlan névmáséhoz hasonlítható.) Például *Van mit olvasni*; *Van hová mennünk*; *Van hol aludnod?*; *Lesz mire tenned*; *Lett volna miből fizetni*.

A létigékhez a mondatelemzés során a felsoroltaknál több fajta határozót is kapcsolhatunk. Sok olyan határozónk van, melyek nem a pusztá létigét bővítik, hanem az alannyal, tárggyal vagy határozóval bővített létigei alapú szerkezet egészét. Például *kedve van vmihez, van ereje vmihez; nincs fogalma vmiről, nincs ötlete vmihez, van pénze vmire, öröme van vmiben;* illetőleg *Koncerten voltam a barátaimmal; A sámlí reggel még darabokban volt; Így van ez az állatoknál is; A terítő a sarokban van, gyűrötten.*

SZAKIRODALOM

- Antal László: A szintaktikai viszonyok egy lehetséges hierarchiája. *MNy.* 75 [1979]: 69–72.
- Berrár Jolán: Megjegyzések a szintaktikai viszonyok formális meghatározásához. *NytudÉrt.* 46. [1965]: 17–24.
- Berrár Jolán: Alany és állítmány. In: Rácz Endre és Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv mondatana köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1977. 79–93.
- Deme László: *Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.
- Deme László: *A nyelvről felnőtteknek.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.
- Deme László: *Az általános nyelvészet alapjai.* Slovenské Pedagogické Nakladateľstvo, Bratislava, 1969.
- Elekfi László: A mondat elemzésének fő szempontjai. *MNy.* 49 [1953]: 69–76.
- Elekfi László: Az aktuális mondattagolás egyik alapformája a magyarban. *NyK.* LXVI. [1962]: 331–70.
- Elekfi László: A predikatív viszony. *Nyr.* 90 [1966]: 62–75.
- Farkas Vilmos: A hozzárendelő (alany-állítmányi) szerkezet. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 632–48.
- Farkas Vilmos: Az állítmány. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995. 223–46.
- Gaál Edit: Leíró nyelvtani vázlatok. *MNy.* 75 [1979]: 416–21.
- Huszár Ágnes: A predikatív viszony szintaktikai kategóriái. *NytudÉrt.* 101 [1979].
- Jakab István: Gondolatok az összetett mondatrészekről. *Nyr.* 105 [1981]: 286–92.
- Károly Sándor: Az alany és az állítmány elemzéséhez. *Nyr.* 88 [1964]: 158–68.
- Keszler Borbála: Elmélet és gyakorlat viszonya az igenevek mondatbeli szerepének tárgyalásában. *NytudÉrt.* 104 [1980]: 481–9.
- Kicska Emil: *A subjectum és a praedicatum a grammatikában.* Budapest. 1908.
- Kiefer Ferenc: A tud segédige jelentéséről. *MNy.* 80 [1984]: 144–60.
- Klemm Antal: *Magyar történeti mondatan.* 1928–1942.
- Kocsány Piroska: Adalékok az állítmányi mellékevek szemantikájához. *MNy.* 72 [1976]: 450–6.
- Márk Tamás: A nem igei állítmányról. *NytudÉrt.* 104 [1980]: 553–7.
- Pap Mária: Generatív grammatikai vázlatok a koordinációról. *NyK.* 73 [1971]: 113–28.
- Rácz Endre: A mondat fő részei. In: Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó, Budapest, 227–56.
- Rácz Endre: *Az egyeztetés a magyar nyelvben.* Akadémiai Kiadó. 1991.
- Sauvageot, Aurélien: A predikatív viszony kérdéséhez. *MNy.* 54 [1958]: 411–6.
- Szalamín Edit: A mondatformák kérdéséhez. *NyK.* 78 [1976]: 453–65.
- Szathmári István: Személytelen formák a mai magyar nyelvben. *MNy.* 82 [1986]: 385–92.
- Szépe György: Megjegyzések a magyar nominális mondatról. *ÁNyT.* V. [1967]: 269–83.

- Tompá József: Melléknévi igeneveink állítmányi használatáról. *MNy.* 49 [1953]: 129–40.
- Tompá József: A főmondatrészek. In: Tompá József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962. 105–46.
- Tompá József: „S néked én te vagyok”. *MNy.* 59 [1963]: 322–32.
- Varga László: A magyar névszói állítmány. *NyK.* 83 [1981]: 79–95.
- Zolnai Gyula: Igenév és állítmányi ige. *MNy.* 40 [1944]: 1–9.

Lengyel Klára

Lengyel, Klára: The predicate. This paper is a chapter from the forthcoming university textbook “Hungarian Grammar” (Borbála Keszler ed., *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó, to be published in 2000). It is a detailed study of the central constituent of the sentence: the predicate. After a description of the concept and function of the predicate, the part-of-speech specification of words used as predicates and the structural make-up of (simple, complex, double, and accumulated) predicates are discussed. In terms of semantic properties, the author primarily discusses what she calls ‘qualifying’ and ‘identifying’ predicates. She gives some advice with respect to the analysis of the latter type. The section on the relationship between subject and predicate explores the logical and grammatical relationship of those two constituents and provides theoretical evidence that the subject is a complement of the predicate, i.e. that the relationship between them is that of subordination. This is where agreement is also discussed. The introduction of the subject complement is followed by that of the direct object, adverbial, and attributive complements. The last section of the paper describes predicates involving an existential verb or copula, predicates whose recognition and classification is usually a problem for analysts.

A szóképzés*

A szóképzés a szóalkotásnak az a módja, amikor a szótőhöz egy képző hozzájárulásával új szó jön létre.

A képzők jellemző sajátosságai

A képző új szótári szót hoz létre.

A képző nem része valamilyen jól szervezett kategóriarendszernek (szemben a ragokkal és jelekkel).

Az adott szófaji kategória nem minden eleméhez tehető hozzá (kivételek az igenévképzők, az *-ás/-és* képző, a *-hat/-het* képző stb.: írni, író, írva, írás, írhat).

Korlátozottan termékeny (kivételek az igenévképzők, az *-ás/-és* főnévképző, a *-hat/-het* képző, a műveltető képző stb.).

Nem kötelező elem. Hiánya miatt nem veszünk fel Ø morfémát.

Legbelsőbb helyzetű (a tő után következik).

Más kötött morféma állhat utána.

* Próbafejezet a Magyar grammatikából.

Általában megtűr maga mellett más képzőt. Persze nem mindegy, hogy maga előtt, maga után vagy mindkét helyen. Egyes képzők előtt ugyanis nem állhat más képző. Ez jellemző például az *-n* mozzanatos, a *-g* gyakorító és a *-t* folyamatos ige képzőjére; de hasonlóan nem állhat más képző az *-alom/-elem* főnévképző vagy az *-atag/-eteg* melléknévképző stb. előtt sem. Más képzők előtt és után is állhat képző, például: *halászgathat*; megint mások után nem állhat. Igen ritkán vagy egyáltalán nem áll például újabb képző a következő képzők után: *-hat/-het* igeképző (de: *lakhatás, láthatás, tehetős*); *-só/-ső* (de: *belsőség, felsőség*) és *-i* melléknévképző (de: *európaiság, maradiság, néhaiság, prózaiság, sehonnaiság, szegedies, tanyaias*), *-nyi* melléknévi mértékképző, főnéviigenév- és a határozóiigenév-képzője. (Itt a magyarázatot csak a képzők történetében találhatjuk meg. A fenti képzők ugyanis a bizonytalan eredetű *-só/-ső* kivételével más típusú toldalékokból keletkeztek. Az *-i* képző az *-é* birtokjellel azonos eredetű, a *-nyi* melléknévi mértékképzőben eredetileg lativusrag volt. A *-ni* főnéviigenév-képző az uráli *-n* képzős nomen actionis lativusragos alakjából magyarázható, a határozói igenév képzője pedig egy igenévképzőből és egy *-i* lativusragból. Mivel jelek és ragok után nyelvünkben nem következhet képző, világos, hogy a történetiség lenyomata az oka annak, hogy a magyar képzőknek van egy ilyen sajátos kategóriája a nyelvünkben. Ez az oka annak is, hogy a főnévi igenév képzője után jel sem állhat, sőt a határozói igenév képzője után rag sem.)

Jellemzően állhat utána jel és rag (nem állhat azonban jel a főnévi igenév képzője után, s nem állhat sem jel, sem rag a határozói igenév képzője után: *írni, írva*).

Nem köti meg a szóalak szófaját; nem akadályozza meg a további szófaváltást (megakadályozza azonban a főnévi igenév képzője, a határozói igenév képzője s többnyire a *-nyi* melléknévi mértékképző, a *-só/-ső* képző stb.: *írni, sírva, újjnyi, középső*).

A képző lehet szófajtartó (halász), szófajváltó (zongorázik) és szófajjelölő (pattan).

A képző megváltoztathatja a szintaktikai környezetet, azaz a szó bővítési lehetőségeit, például: *levelet ír* (az igének tárgya és határozója lehet): *fontos irat* (a főnévnek jelzője lehet); *nagyon tiszta* (a melléknévnek fokhatározója lehet); *ruhát tisztít* (az igének tárgya vagy határozója lehet). Vannak azonban olyan képzők, melyek nem változtatják meg a szó bővítési lehetőségeit, például az igenévképzők, valamint az *-s* és az *-ú/-ű, -jú/-jű* melléknévképző: *levelet ír* → *levelet írni; piros tető* → *piros tetejű*.

A képzők több szinonim változatban jelenhetnek meg, például: *adó, adat, adás, adalék, adomány; írás, irat, iromány* stb. (de nincs szinonim változata a következő képzőknek: *-d* sorszámnévképző; *-at/-et, -tat/-tet* műveltető képző; *-i* melléknévképző; *-talan/-telen, -atlan/-etlen* fosztóképző stb.).

Több szóosztály (tehát például ige, főnév, melléknév) **tőveikhez is járulhatnak,** például: *bátortalan, örömtelen, tehetetlen; állít, szépít; heveredik, sőtétedik*; stb.

A szemantikai kapcsolat a tö és a képzett származék között nem mindig átlátható, például: *fészkelődik*, *házasság*, *mosogat* 'edényt elmos', *otthonka*, *ügyes* stb. (Ezekben az esetekben a képző csak formálisan választható le a szótőről. A párhuzamosan elemezhető jelkombináció ugyanis tömbösödött, a jelentése megváltozott, s nem elemezhető párhuzamosan.)

A fentiek alapján megállapítható, hogy vannak olyan képzők, amelyek minden szempontból képzők, vannak olyanok, amelyek csak néhány szempontból, s vannak, amelyek esetleg csak egyetlen szempontból. Éppen ezért tartják többen a *-hat/-het* képzőt jelnek, mások a főnévi igenév képzőjét jelszerű, a határozói igenév képzőjét pedig ragszerű képzőnek.

Fordított esetekre is van példa, mikor egy jel vagy rag mutat képzőszerű tulajdonságot. A középfok jele például megelőzi az *-ít* és az *-odik/-edik/-ödik* képzőt (*nagyobbít*, *nagyobbodik*), éppen ezért a fokjelet képzőszerűnek szokták minősíteni. (Egyébként a *-beli* képzőszerű utótag előtt is állhat jel, mégpedig az általános többesjel, illetve a birtokos személyjel: *századokbeli*, *korombeli*.)

Néhány esetben a rag is megelőzheti a képzőt. Ez az úgynevezett képzőszerű ragmorfémák esetében fordul elő, például: *-szor/-szer/-ször*; *-nként*. Ezek a ragok általában az *-s* és az *-i* képzőmorfémákat előzik meg, például: *sokszoros*, *hetenkénti*.

A szóképzéssel kapcsolatos legfontosabb fogalmak

A szóképzéssel kapcsolatos legfontosabb fogalmak: 1. a **produktivitás**, **termékenység**; ezzel összefüggésben a szabályszerűség, 2. a **gyakoriság**, 3. a **képzőfunkció** és 4. a **rokonértelműség**.

1. A produktivitás, termékenység

Bármelyik nyelv szóképzésének a leírásában a képzőknek viszonylag nagy számával találkozunk. Ha azonban a nagy képzőtömegből kiválasztjuk azokat a képzőket, amelyeket ma is használunk új szavak képzésére, akkor ez a nagy szám rendszerint kicsire csökken.

A képző csak akkor termékeny, ha az adott szemantikai és szintaktikai feltételek mellett új szavak képezhetők vele. Ilyen például a denominális *-z* és *-l* igeképző. Termékenységüket mutatják az újabb származékok: *doppingol*, *internetez*, *klónoz*, *printel* stb. – Nem vagyunk azonban szabatosak, ha általában beszélünk egy-egy képző produktivitásáról. Nem minden képző produktív ugyanis minden jelentésében. Lehetséges ugyanis, hogy egy-egy képző egyik jelentésében vagy funkciójában, vagy morfológiai kötöttségében produktív, a másikon nem.

A *-z* denominális verbumképző például a legtöbb jelentésében produktív, például: 'az alapszóban megnevezett dologgal végez valamit' (*dartsozik*, *grillez*, *szaunázik*, *szoláriumozik*, *szolizik*, *tamagocsizik*, *videózik*), 'az alapszóban meg-

nevezett dologgal ellát' (*ketchupöz, programoz, tupíroz*), 'az alapszóban megnevezett dologgal muzsikál' (*szintetizátorozik*), 'az alapszóban megnevezett dologon megy, utazik' (*BMX-ezik, gokartozik, mountainbike-ozik, szörföz*), 'az alapszóban megnevezett dolgot fogyasztja' (*hamburgerezik, heroinozik, marihuánázik, pizzázik*), 'az alapszóban megnevezett dologban részt vesz' (*aerobikozik, diszkózik, dzsúdózik, karatézik, kempingezik, teakwandózik*) stb.

Ugyancsak több jelentésben produktív az *-l* denominális igeképző is: 'az alapszóban megnevezett dologgal működik' (*faxol, printel, szkeccsel* 'a lemezlovas oda-vissza húzogatja a lemezt a lemezjátszón'), 'az alapszóban megnevezett dologon megy, utazik' (*raftingol, trekkingel* [mindkettő vadvízi csónak!]), 'az alapszóban megnevezett dolgot létrehozza' (*jammel* 'zenészek közösen improvizálnak', *jumperol* 'illesztőkárttyákon kis áramkörü elemek beillesztésével konfigurációs beállításokat végez', *rappel* 'rapzenét énekel') stb.

Az *-ás/-és* képző azonban csak a cselekvés folyamatának a jelölésére (*internetezés, lobbizás, szörfözés, tévzés*) produktív, a cselekvés eredményének a jelölésére (erre csak korábbi példáink vannak: *írás* 'irat', *hímzés*) improduktív.

A képzőproduktivitás vizsgálata adja kezünkbe a kulcsot a képzőjelentés meghatározásához is. Képzőjelentésről ugyanis lényegében csak akkor beszélhetünk, ha a képzőnek tulajdonított jelentés mint a képző sajátága könyvelhető el, azaz az a jelentéskülönbség (ami az alapszó és a képzett szó között van) több, lehetőség szerint egy egész sor képzett szóban felismerhető, tehát szabályba foglalható. Termékeny képzésnél a képzett szó mindig párhuzamosan elemezhető, jelentése tehát mindig kompozicionális, azaz levezethető az alapszó és a képző jelentéséből. Van azonban példa arra is, hogy a terméketlen képzés is szabályszerű, ilyen például az *-aj/-ej* deverbális főnévképző, mely rendszerint passzív tövekhez járul, s a vele alkotott származékok magát a cselekvést jelölik: *moraj, dörej, zörej, röhej, ricsaj*; vagy a *-tyű/-tyű* (*-attyű/-ettyű*) deverbális névszóképző, mely többnyire tárgyas igékhez járul, s a vele alkotott származékok a cselekvés eszközét jelölik: *billentyű, csappantyú, csengettyű, dugattyú, emeltyű, pörgettyű, röppentyű, szivattyú, tolattyú*.

2. A gyakoriság

A **gyakoriság** az előfordulások számát jelenti egy adott korpuszban (például szótári gyakoriság, szöveggyakoriság a sajtónyelvben vagy a beszélt nyelvben stb.). A termékenység és a gyakoriság azonban nem feltétlenül függ össze.

Vannak gyakori, produktív képzők, például *-l*, *-z*, *-ás/-és* (*faxol, tupíroz, szörfözés*); gyakori, improduktív képzők: *-ászik/-észik* (*bogarászik, legelészik*); ritka, produktív képzők: *-atik/-etik* (*kiprinteltetik*) és ritka, improduktív képzők: *-tyű/-tyű* (*dugattyú, billentyű*).

3. A képzőfunkció

A **képzőfunkció** kérdése bonyolult és sokrétű. Beletartozik az, hogy a képző miből (milyen szófajú szóból) mit (milyen szófajú szót) hoz létre, de beletartozik a képző jelentése is. A képző jelentése = a képzett szó és az alapszó jelentésének a különbsége. Vannak azonban tisztán szintaktikai szerepű, új szótári jelentést nem adó képzők is, például: *ad* – *adás*, *megy* – *menés*, *okos* – *okosság*, *ír* – *írat*. Ezek megváltoztatják az alapszó szintaktikai felhasználhatóságát anélkül, hogy az alapszó szótári jelentésén változtatnának.

Egyes képzők jelentése megadható egy szótári szóval, s ilyenkor a képzett szó jelentése szintagmával egyenértékű: *egerészik* → *egeret fog*, *fehérít* → *fehérré tesz*. (Az ilyen típusú szóképzést a szakirodalom lexikai szóképzésnek is nevezi.)

A képzők jelentését nehéz pontosan meghatározni, jelentésük ugyanis sokszor nagyon általános (például az *-s* melléknévképző jelentése = olyan, hogy jellemző rá X dolog), s ez az általános jelentés az alapszó jelentésétől függően különféleképpen realizálódhat. (Jelen esetben az X dolog lehet: benne van, rajta van, nála van, vele van, része, következménye, birtokosa stb. Például: *sós* = sóval ízesített, vagy amiben só van; *festékes* = festékkel bekent, vagy amiben festék van; *halálos* = halált okozó; stb.) A képzők egy része tehát az alapszó jelentésétől (is) függő jelentésű származékot hoz létre. Az alapszó jelentésének érvényesülését a képzett szóban **az alapszó besugárzásának** (irradiációjának) nevezzük.

4. A rokonértelműség

Ugyanazt a jelentésmódosítást gyakran több különböző képzővel is véghezvihetjük. A cselekvés eredményét kifejezhetjük például *-ás/-és* (*írás* 'írat', *intézkedés*), *-at/-et* (*akarat*, *melléklet*), *-mány/-mény* (*adomány*, *hirdetmény*), *-vány/-vény* (*beadvány*, *ültetvény*), *-alom/-elem* (*síralom*, *győzelem*) képzős főnévvel; a cselekvés helyét *-ás/-és* (*lakás*, *ülés*), *-at/-et* (*bejárat*), *-ó/-ő* (*nyaraló*, *ebédlő*), *-da/-de* (*járda*, *étkezde*) képzővel stb. Az ilyen hasonló jelentésváltozást létrehozó képzőket **rokon értelmű (szinonim) képzőknek** nevezzük.

A képzett szavakkal kapcsolatos problémák

Felmerül a kérdés, eldönthető-e minden esetben, hogy **képzett szóval** vagy **tőszóval** van-e dolgunk?

Az esetek többségében igen. Vagy azért, mert a szóban semmiféle képző nincsen, vagy azért, mert világosan felismerhető(k) a tő és/vagy a képző(k), vagy azért, mert már annyira elhomályosult a tő és a képző, hogy a mai nyelvérzék számára a szó már egyértelműen tőszónak számít, például: *agyar*, *álmom*, *arasz*, *háló*.

Nehezebb a helyzet a passzív töveket tartalmazó szavak esetében. A passzív vagy fiktív tövek olyan kötött morfémák, amelyek csak bizonyos, meghatározott (gyakran improduktív) toldalékokkal (képzőkkel) fordulnak elő. Mivel bennük a képző világosan felismerhető, disztribúciós elemzéssel kielemezhető a tö is. Többen az elemezhetőség elengedhetetlen kritériumának tartják, hogy ezek a képzők önálló előfordulású, azaz szabad tövekből is alkossanak származékokat. Tehát szerintük például a *csattog*, *csattan* lexémából kielemezhető *csatt*-tövet azért lehet elfogadni leíró szempontból is tőnek (természetesen passzív tőnek), mivel létezik *csavarog*, *tekereg*, *fogan* lexéma is, melyekben a -g, illetőleg az -n képző szabad tövekhez járul. Ilyen passzív töve például a *zörren*, *zörög*, *zörrent* igéknek és a *zörej* főnévnek a *zör(r)*-; a *loccsant*, *loccsint* igéknek a *loccs*-; az *ébred*, *ébreszt* igéknek az *ébr*-; a *legyez*, *legyint* igéknek a *legy*-; a *téved*, *tévelyeg*, *téveszt* igéknek a *tév*-; stb.

A felsorolt igéket tehát képzetteknek tartjuk, annak ellenére, hogy tudjuk, egy részük (például: *csobog* ~ *csobban*) valójában nem tényleges szóképzés útján (hanem analógiával) keletkezett. Mivel azonban ezekben a szavakban mindkét morféma többnyire improduktív, így az adott morfémaszerkezet erősen hűz a hagyományozott, leíró szempontból már nem szegmentálható formákhoz.

Több problémát okoz, ha az egyik elemnek már nincs disztribúciója, tehát ha például olyan szavakat kell elemeznünk, mint a *kerek*, *segéd*, *hasáb* szó. Ha disztribúciós elemzéssel ki is elemezzük a *kerít*, *kerül*, *kerek*; a *segéd*, *segít* s a *hasáb*, *hasít* közös tövét, tehát a *ker*-t, a *seg*-et és a *has*-t, nem tudunk mit kezdeni a *kerek* -ek-jével, a *segéd* -éd-jével, s különösen a *hasáb* -áb-jával. Mondhatnánk ugyan, hogy ezek egyedi morfémák, de ez ellentmondásos állítás lenne, hiszen a morféma egyik sajátossága, hogy más környezetben is előfordul. Kérdés tehát, hogy az egyedi tö és toldalékmorfémákat tekinthetjük-e leíró szempontból morfémáknak. S kérdés az is, hogy hány-szor kell előfordulnia a morfémának ahhoz, hogy leíró szempontból is morfémának tarthassuk, hiszen a -t ígéképzőre, mint láttuk, akadt néhány példa, s a -k névszóképző is előfordul a *kerek*-en kívül a *titok* szóban, s az -áb is a *nyaláb* szóban. – Véleményünk szerint e példák ellenére a *kerek*, *segéd*, *hasáb* szavak leíró szempontból már tőszavak.

Furcsa állítás persze az is, hogy a *kerít* és a *kerül* képzett szavak, mivel a tö és a képző is előfordulhat más morfémákkal együtt, a *kerek* viszont tőszó, mivel az -ek majdhogynem egyedi morfémának számít. Vagy hogy a *hasít*, *hasad* képzett szó, mivel a tö és a toldalék is előfordulhat más morfémákkal, a *hasáb* viszont tőszó, mivel az -áb egyedi morféma.

További kérdés, hogy a képzett szónak minősítés során kritériumként elég-e csupán a morfémáknak több szóban való előfordulása, vagy követelmény a képző produktivitása is, azaz az, hogy új származékokat is lehessen vele létrehozni. A szakkönyvek ugyanis gyakran foglalkoznak ritka, már elavult képzőkkel, melyek csupán egy-két régebbi származékban fordulnak elő.

Megoldás lehet az is, hogy elfogadjunk minden felsorolt típust képzettnek, s a magyar képzőrendszert nem egységes halmazként fogjuk fel, hanem inkább egy számegyenes tagjaiként. Ezen a számegyenesen aztán vannak olyan képzők, amelyek ugyan ritkák vagy éppen egyediek, de disztribúciós elemzéssel mégis kimutathatók, vannak azonban gyakori improduktív, ritka produktív és gyakori produktív képzők is.

Előfordul, hogy biztosan felismerjük, hogy **képzett szóval** van dolgunk, **de nem tudjuk pontosan eldönteni, hogy hol van a tő és a toldalék határa:** például: *példa: példány; puha: puhány; séta: sétány; akna: aknász; bánya: bányász; gazda: gazdász; zene: zenész; erdő: erdész.*

Leíró szempontból itt a következő elemzések lehetségesek: a) a *puhány* a *puha* szó véghangzóiányos töve + *-ány* képző (ezt tartjuk a leghelyesebb megoldásnak, hiszen a *puha* szónak a *puhit*, *puhul*-ban ilyen töve van); b) a *puhány* szó a tövégi időtartamot váltakoztató *puha* töve + az *ny* képző alakulata (ilyen főnévképzőt azonban nem tart számon a leíró grammatika, mint ahogy nem szoktunk az *-ász/-ész* képző hosszú magánhangzó nélküli változatáról sem beszélni, ami persze nem zárja ki azt, hogy ilyen lehetséges). Felvehetnénk még egy c) variációt is, hogy a tő a rövid magánhangzós *puha*, *bánya*, *gazda* stb., s ehhez járul az *-ány* és az *-ász* képző oly módon, hogy a rövid és a hosszú magánhangzó eggyé olvad.

A fenti esetek elemzését, sajnos, még a nyelvtörténet segítségével sem tudjuk megoldani. A régiségben ugyanis létezett *-ny* és *-sz* képző, de *-ány/-ény*, *-ász/-ész* is, bár az *-ny* és az *-sz* csak az ősmagyar korban volt produktív.

Hasonló problémát látszik felvetni az *eszmény* szó is: vajon ez az *eszme* tövégi időtartamot váltakoztató tövéből és az *-ny* képzőből áll, vagy az *eszme* véghangzóiányos tövéből és az *-ény* képzőből? – A nyelvtörténeti kutatások alapján egyikből sem, ugyanis nem az *eszme*, hanem az *ész* származéka, s benne nem *-ány/-ény*, hanem *-mány/-mény* képző van.

Olykor nem csupán annak az eldöntése okozhat gondot, hogy egy szó töszó vagy képzett szó-e, s hogy valójában hol van a tő és a toldalék határa. A világos képzések esetében is akadhatnak bizonyos **elemzési nehézségek**.

Egyes grammatikák például a műveltető igéknél felvesznek tökéletlen és álműveltető, a visszaható igéknél pedig álvisszaható kategóriát is, nyilván abból a megfontolásból, hogy az *-at/-et*, *-tat/-tet* stb. képzők történetüket tekintve műveltetők, a *-kozik/-kezik/-közik* stb. képzők pedig visszahatók. S ha már nem ilyen funkciót töltenek be, akkor ezek nem valódi, hanem álműveltető és álvisszaható igék.

Az ilyen megfogalmazásokban a leíró és a történeti szemlélet erős keveredésével van dolgunk, s ez helytelen. Tudomásul kell vennünk, hogy hasonlóan az ősi állapothoz, amikor is az egyelemű képzőkre a poliszémia volt jellemző, ma is igen gyakori az, hogy egy képző lehet cselekvő és műveltető vagy cselekvő és visszaható egyaránt. Például a *kopogtat*, *vágtat* *-tat/-tet* képzője, a *hárít*, *kerít*, *szakít* *-ít*-je, a *vágyódik*, *vívódik* *-ódik*-ja vagy a *bizakodik*, *gondolkodik* *-odik* képzője ma már egyértelműen cselekvő képzők. A leíró elemzésben tehát mindig a jelenlegi funkciót kell nézni, s nem a képző eredeti szerepét. Egyébként a *kopogtat* és az *épített*, a *mosakodik* és a *bizakodik* stb. képzői ma már homonimáknak tekinthetők.

A képzők alaktani problémái

1. Egyszerű és összetett képzők

A képzők lehetnek **egyszerűek** és lehetnek **összetettek** (azaz egy képzőelemből vagy több képzőelemből állók).

Mivel vizsgálatunk kizárólag leíró szempontú, nem tartjuk összetettnek a csupán történeti szempontból több képzőelemből (vagy egyéb szuffixumból) álló képzőket, mint: *-gat/-get*; *-gál/-gél*; *-ni*; *-va/-ve*; *-ván/-vén* stb.

Sokszor nem könnyű eldönteni, hogy két képző egymásutánjáról vagy egy összetett képzőről van-e szó. Biztosan összetett képzővel van dolgunk azonban, ha közbülső (egyképzős) származék nem létezik. Az összetett képzők között tartják számon a következőket: *-ható/-hető* (választható, élvezhető); *-hatatlan/-hetetlen* (elvégezhetetlen, megoldhatatlan); *-ságos/-séges* (jóságos, túlságos, bőséges, felséges, gyönyörűséges, szépséges); *-ias/-ies* (gépies); *-sias/-sies* (falusias); *-kás/-kés* (bohókás, édeskés); *-sít* (államosít, állandósít); *-sul* (állandósul).

Előfordul olykor az is, hogy ugyanaz a képzőcsoport bizonyos származékokban összetett képző módjára viselkedik, más hasonló szerkezetű származékokban viszont továbbképzésről van szó (bár a két típus elhatárolása nem könnyű). Összetett képző van például a *jóságos*, *szépséges*, *vagylagos* szóban, továbbképzés történt azonban az *egészséges*, *végleges* származékokban.

Vannak olyan összetett képzők is, melyeknek egyik tagja rag. Így a *-szor/-szer/-ször* határozóragból és az *-i* melléknévképzőből alakult például a *-szori/-szeri/-szöri* összetett képző (például: *háromszori*, *négyszeri*, *ötszöri*); a *-szor/-szer/-ször* ragból és az *-s* melléknévképzőből a *-szoros/-szeres/-szörös* képző (például: *háromszoros*, *négyszeres*, *ötszörös*); a *-lag/-leg* ragból és az *-s* melléknévképzőből a *-lagos/-leges* (*fajlagos*, *vagylagos*, *érdemleges*).

Alaktani szempontból külön csoportot alkotnak a *-né* (asztalosné, Feketé-né), a *-féle* (kunyhóféle, másféle, százféle), a *-fajta* (jófajta, magamfajta), a *-szerű* (célszerű, szabályszerű) és a *-rét*, *-rétű* (hétrét, sokrétű) képzőszerű utótagok.

2. Egy- és többalakú képzők

A képzők lehetnek **egy- vagy többalakúak**. Az alábbi összefoglalás a toldalékok alakváltozatait listázza.

Egyalakúak: *-int*: *csavarint*, *emelint*; *-ít*: *kékít*, *pödörít*; *-dít*: *perdít*; *-t*: *csöppent*; *-ék*: *vegyülék*; *-i* (becéző képző): *csoki*; *-i* (melléknévképző): *gyári*, *házi*; *-csi*: *Jancsi*, *repcsi*; *-ista*: *humanista*; *-nyi*: *maroknyi*.

Többalakúak. A változatok között fennálló alaki különbségek a következő főbb típusokat mutatják.

a) Az eltérés a magánhangzó minőségében van: palatális-veláris eltérés: *-gat/-get*: *nógat*, *beszélget*; *-ul/-ül*: *nyomul*, *merül*; *-ás/-és*: *futás*, *verés*; *-ó/-ő*: *olvasó*, *fésülködő*; labiális-illabiális eltérés: *(-kod)/-ked/-kőd*: *(csap)kod*, *(lép)ked*, *(röp)kőd*; *(-od(ik))/-ed(ik)/-öd(ik)*: *(okos)odik*, *(sötét)edik*, *(vörös)ödik*.

b) Az eltérés a kezdő magánhangzó meglétében és hiányában van: *-ni* ~ *-ani/-eni*: *sétálni*, *tanítani*, *felejtetni*; *-s* ~ *-os/-es/-ös*: *erős*, *kalapos*, *keretes*, *pöttyös*.

c) Az eltérés a kezdő mássalhangzó meglétében vagy hiányában van: **-at/-et** ~ **-tat/-tet**: *irat, olvastat*; **-al/-el** ~ **-lal/-let**: *forral, nevel, fájlal, érlel*; **-at(ik)/-et(ik)** ~ **-tat(ik)/-tet(ik)**: *adatik, engedtetik*; **-ú/-ű** ~ **-jú/-jű**: *arcú, fülű, ajtajú, tetejű*.

d) Az eltérés a mássalhangzó időtartamában van: **-t** ~ **-tt** (főnévképző): *lét, tét, főzte, jötte*; **-ni** ~ **-nni**: *olvasni, enni*; **-t** ~ **-tt** (befejezett melléknévi igenév képzője): *megírt, olvasott, rótt*.

e) Az eltérés a hangzóhiány szempontjából jelentkezik: **-talan/-telen** ~ **-tlan/-tlen**: *szótlan, boldogtalan*; **-alom** ~ **-alm-**: *hatalom : hatalma*; **-dalom** ~ **-dalm-**: *fájdalom : fájdalma*.

f) Az eltérés a végső magánhangzó meglétében és hiányában van: **-ni** ~ **-n-**: *főzni, főznöm*.

g) Egyéb típusú toldalékváltozatok: **-óz(ik)/-őz(ik)** ~ **-ódz(ik)/-ődz(ik)**: *fogózik ~ fogódzik, kapálózik ~ kapálódzik*; **-z(ik)** ~ **-dz(ik)**: *borjazik ~ borjadzik, sorjázik ~ sorjádzik, nyálazik ~ nyáladzik*.

h) Többféle eltérés is van: **-tyű/-tyű** ~ **-attyú/-ettyű**: *billentyű, dugattyú*; **-ni** ~ **-ani/-eni** ~ **-n-** ~ **-an/-en-** ~ **-nni** ~ **-nn-**: *főzni, tanítani, felejtetni, főznöm, tanítanom, fejtenem, enni, ennem*.

A képzők csoportjai az alapszó és a származékszó szófaja szempontjából

A képzők csoportjai az alapszó és a származékszó szófaja szempontjából: 1. szófajváltó, például: *fehérit*; 2. szófajtartó, például: *olvastat*; 3. szófajjelölő, például: *zörren* (fiktív tövek esetén).

A képzőket (a hagyományos tárgyalásmódot követve) aszerint osztályozzuk, hogy milyen szófajú szóból milyen szófajú szót hozunk létre. Főnévből képezhetünk főnevet, melléknévet és igét. Melléknévből képezhetünk főnevet és igét. Végül igéből főnevet, melléknévet, igét és igenevet.

Igeképzők

1. Igéből igét képző képzők (deverbális verbum képzők)

Gyakorító és folyamatos cselekvést kifejező képzők: **-gat/-get**: *ápolgat, beszélget, öltöget*; **-ong/-eng/-öng**: *hajlong, dülöng, fészeng*; **-z, -oz(ik)/-ez(ik)/-öz(ik)**: *kötöz, öntöz, kiáltozik, sóhajtozik*; **-g (-og/-eg/-ög)**: *pattog, totyog, mekeg, füstölög, zümmög*; **-ász(ik)/-ész(ik)**: *kotorászik, legelészik*; **-kod/-ked/-kőd**: *csapkod, lépked, tömköd*; **-kol/-kel/-köl**: *horkol, prüsszköl*; **-gál/-gél, -igál**: *húzgál, nevetgél, taszigál*; **-ol/-el/-öl**: *kortyol, kelepel, püföl*; **-doz(ik)/-dez(ik)/-döz(ik)**: *ámuldozik, hűledez, rémuldózik*; **-dos/-des/-dös**: *kapdos, nyeldes, lökdös*; **-dal/-del, (-dál)**: *tördel, harapdál*; **-dokol/-dekel/-dököl**: *fuldokol, nyeldekel, öldököl*; **-dogál/-degél/-dögél**: *fújdogál, mendegél, üldögél*.

Mozzanatos képzők: **-an/-en:** *durran, csörren*; **-ant/-ent:** *horkant, tüsz-szent*; **-int:** *kanyarint, emelint*; **-ít:** *csavarít, pödörít*; **-aml(ik)/-eml(ik)/-áml(ik):** *csuszamlík, gyülemlik, villámlík*; **-all/-ell:** *fuwall, szökell*.

Kezdő értelmet kifejező képzők: **-ad/-ed:** *lázad, ébred*; **-od(ik)/-ed(ik)/-öd(ik):** *felháborodik, elpityeredik*; **-dul/-dül:** *kondul, perdül*; **-dít:** *fordít*.

Egyéb cselekvő igéket létrehozó képzők: **-aszt/-eszt:** *akaszt, éleszt*; **-t:** *csöppent, serkent*; **-ít:** *hárít, szakít*; **-ajt/-ejt:** *szakajt, veszajt*; **-al/-el, -lal/-lel:** *aszal, nevel, fájlal, érlel*; **-ód(ik)/-őd(ik):** *vonzódik, leskelődik*; **-kod(ik)/-ked(ik)/-kőd(ik):** *gondolkodik, kereskedik*; **-koz(ik)/-kez(ik)/-köz(ik):** *várakozik, ölelkezik*; **-óz(ik)/-öz(ik), -ódz(ik)/-ődz(ik), -oz(ik)/-ez(ik)/-öz(ik):** *akarózik ~ akarózik, kergetőzik ~ kergetődik, változik*; **-ul/-ül:** *nyomul, vonul*.

Műveltető képzők: **-at/-et, -tat/-tet:** *mosat, véset, gondolkodtat, festet*.

Szenvedő igék képzői: **-at(ik)/-et(ik), -tat(ik)/-tet(ik):** *adatik, megnézetik, engedtetik*.

Visszaható igék képzői: **-kod(ik)/-ked(ik)/-kőd(ik):** *fésülködik, ruházkodik*; **-koz(ik)/-kez(ik)/-köz(ik):** *borotválkozik, törülközik*.

A ható igék képzője: **-hat/-het:** *moshat, fészülhet*.

2. Névszóból igét képző képzők (denominális verbum képzők)

Névszóból igét képző képzők: **-z(ik):** *csákányoz, kettőz, szalonnázik, szemez, zongorázik*; **-l(ik):** *burkol, csapol, hegedül, nyergel, pecsétel, talpal, teleg, kéklik*; **-ll(ik):** *kevesell, rosszall, sárgállik*; **-ít, -sít:** *alakít, sárgít, világosít, államosít, fásít, nevesít*; **-kod(ik)/-ked(ik)/-kőd(ik); -lkod(ik)/-lkőd(ik)/-lked(ik); -skod(ik)/-sked(ik)/-sköd(ik):** *kontárkodik, kertészkedik, büszkélkedik, atyáskodik, betegeskedik, erősködik*; **-od(ik)/-ed(ik)/-öd(ik):** *okosodik, sötétedik, hűvösödik*; **-ul/-ül, -sul:** *butul, zöldül, állandósul*.

Névszóképzők

1. Igéből névszót képző képzők (deverbális nomen képzők)

Főnévképzők

Főként a cselekvést magát jelentik: **-ás/-és:** *futás, tanulás*, de az **-ás/-és** jelölheti a cselekvés eredményét (*írás 'irat', himzés*), helyét (*lakás, ülés*) és a cselekvés mértékét is ([egy] *harapás* [kenyér], *sütés*); **-t, (-tt):** *lét, keltében, röptében, tett*, de a **-t** jelölheti olykor a cselekvés eredményét is: *főztöm*; **-aj/-ej:** *moraj, dörej*; **-alom/-elem:** *bizalom, gyötrelm*; **-dalom/-delem:** *fájdalom, hiedelem*; **-ság/-ség:** *fáradtság, segítség, sietség*, de a **-ság/-ség** jelölheti a cselekvés eredményét is: *nyereség*; **-adal/-edel:** *viadal*; **-tal/-tel:** *behozatal, jövetel*.

Főként a cselekvés, történet eredményét, illetőleg tárgyát jelölik: **-at/-et:** *mondat, ítélet*, de az **-at/-et** képző jelölheti magát a cselekvést is (*fordulat*), valamint a cselekvés helyét (*bejárat*) vagy idejét (*kikelet*) is, sőt **-ász/-ész** képzős

névszó után összefoglaló mellékjelentéssel intézmény, vállalat, foglalkozás nevét is (*fodrászat, fogászat, erdészet, szemeszet*); **-mány/-mény**: gyártmány, készítmény, de lehet egy-egy származék tréfás, lekicsinylő hangulatú is (*iromány, szülemény*); **-vány/-vény**: ásvány, emelvény, de jelölheti olykor a cselekvés alanyát is (*jövevény, szökevény*); **-ék**: hasadék, származék, de jelölheti a cselekvés eszközt is (*boríték, festék, támaszték*); **-dék (-adék/-edék)**: szándék, fonadék, olykor gyűjtő jelentésárnyalata is van (*hulladék, söpredék*); **-lék (-alék/-elék)**: moslék, adalék, főzelék; **-ték**: hagyaték; **-omás**: áldomás; **-tal/-tel**: ital, étel.

Főként a cselekvés eszközt jelentők: **-tyú/-tyű (-attyú/-ettyű)**: dugattyú, billentyű; **-óka/-őke**: szívóka, ülőke; **-ány/-ény**: nyitány; **-ál/-él**; **-al/-el**: fonál, fődél, huzal; **-ály/-ély**: akadály, szegély.

A cselekvőt vagy a cselekvés helyét jelölők: **-ó/-ő**: igazgató, nyomozó, ebédlő, rendező, vendéglő (jelölhetik ritkábban magát a cselekvést is: bemutató, találkozó); **-da/-de (-oda/-öde)**: járda, nyomda, iroda, tanoda, kötöde; **-ár/-ér**: búvár, hordár.

Melléknévképzők

-ós/-ős: csipős, félős; **-ékony/-ékeny**: hajlékony, feledékeny; **-atag/-eteg**: hervatag, téveteg; **-i**: játszi, maradi; **-ánk/-énk**: nyúlánk, félénk; **-ag/-eg**: hallgatag, reszketeg; **-a/-e**: lenge, pörge; **-tlan/-tlen (-atlan/-etlen)**; **-talan/-telen**: főitlen, tanulatlan, készületlen, neveletlen, nyugtalan; **-hatatlan/-hetetlen**: pótolhatatlan, tehetetlen; **-ható/-hető**: iható, ehető.

2. Névszóból névszót képző képzők (denominális nomen képzők)

Főnévképzők

Kicsinyítő, becéző képzők: **-cska/-cske (-acska/-ocska/-ecske/-öcske)**: fiúcska, szánkócska, felhőcske, kanalacska, ablakocska, rögcse; **-ka/-ke**: asztalka, leányka, legényke; **-i**: Ági, Kati; **-csi**: Jancsi, repcsi; **-ca**: Teca; **-ci**: Anci; **-u**: Etu, apu; **-us**: Katus, apus; **-ikó**: házikó, ládikó; **-csa/-cse**: Borcsa, tócsa, üvegcsé; **-kó**: Palkó; **-is**: Andris; **-ó/-ő**: Kató, Pető; **-dad/-ded**: tojásdad, édesded(en).

Különféle jelentésű főnévképzők: **-s (-as/-os/-es/-ös)**: hajós, órás, fazekas, boltos (foglalkozásnevek); **akácos**, **gyümölcsös** (gyűjtőnevek); **négyes**, **ötös** (számjegynevek); **kilós**, **tíz** (pénz- és mértéknevek); **-ság/-ség**: bátorság, jószág, távolság, egység, minőség, szelídség (elvont tulajdonságot jelölők); **álmos-ság**, **egészség** (állapotot jelölők); **asztalosság**, **számítógépesség** (mesterséget, szakmát jelölők); **fiatalság**, **hallgatóság**, **elnökség**, **vezetőség** (gyűjtőnevek); **szabóság**, **pékség** (vállalatot, illetőleg annak helyét jelölők); **-ász/-ész**: jogász, művész (foglalkozásnevek); **-zat/-zet**: alakzat, padlózat, felhőzet, kövezet (összefoglaló jelentésűek); **-sdi**: háborúsdí, katonásdi (játéknevek, komolytalan cselekedetek megnevezése); **-onc/-enc/-önc**: tanonc, újonc, kegyenc; **-lat/-let**: bizonylat, segédlet; **-alék/-elék**: százalék, ezrelék; **-ista**: humanista, idealista, marxista.

Melléknévképzők

-s (*-os/-es/-ös*): *fás, bokros, kavicsos* ('valamivel ellátott' jelentésű); (*száz*)*forintos* (papírpénz); *hetes* (villamos); *daliás, fiús* (hasonlítást jelölők); *családias, házias; futólagos, fölösleges; kékes, feketés* (kisebb mértékű tulajdonságot jelölők); **-ú/-ű, -jú/-jű**: (piros) *arcú, (piros) tetejű* ('valamivel bíró, valamivel ellátott' jelentésűek); **-i**: *balatoni, benti, gyári, idei, kinti, rokon, téli, városi, világnézeti*; **-tlan/-tlen** (*-atlan/-etlen*); **-talan/-telen**: *szótlan, nőtlen, pártatlan, egyetlen, gondtalan, lélektelen*; **-nyi**: *öklömnyi, morzsányi*; **-szori/-szeri/-szöri**: *háromszori, kétszeri*; **-szoros/-szeres/-szörös**: *hatszoros, hétszeres, ötszörös*.

Törtszámnévképzők: **-d** (*-ad/-od/-ed/-öd*): *század, tized, ötöd*.

Sorszámnévképzők: **-dik** (*-adik/-odik/-edik/-ödik*): *harmadik, negyedik, ötödik*.

Korábban ide sorolták az úgynevezett utótag jellegű képzőket is. Ezek a **-féle** (*ételfele, többféle*), **-fajta** (*magamfajta, másfajta*) és **-szerű** (*kötelességszerű, ötletszerű*). Újabban azonban kétségbe vonják képzőszerűségüket, mivel összetételek halmozása esetén önállóan, fogalomjelentésű előtag nélkül is képviselhetik az összetett szó egészét (*mindenfélé* és *-fajta*), illetőleg ismétlődés esetén elmaradhatnak, mint a valódi összetételi szóalakok (*fű- és gabonafélék; nem élet-, hanem álomszerű*).

Igenévképzők

A főnévi igenév képzője: -ni (*-ani/-eni*)/**-n** (*-an/-en*)/**-nni/-nn-**: *hallgatni, mondani, felejtetni, mosnom, tanítanom, felejtennem, inni, innom*.

A melléknévi igenév képzői: folyamatos: **-ó/-ő**: *olvasó, éneklő*; befejezett: **-t/-tt** (*-ott/-ett/-ött*): *zárt, elolvasott*; beálló történéssű: **-andó/-endő**: *elolvasandó, elvégzendő*.

A határozói igenév képzői: -va/-ve: *sírva, kérve*; **-ván/-vén**: *tudván, kérvén*.

Ma is termékeny képzők

A felsorolt képzők közül csupán igen kevés termékeny (a szóképzés mint szóalkotásmód egyébként sem mondható ma már a legaktívabb szóalkotásmódnak).

A termékeny képzők lehetnek:

Deverbális verbumképzők: **-gat/-get** gyakorító képző: *lobbizzgat, televíziózzgat, videózzgat, szörfözget*; **-at/-et, -tat/-tet** műveltető képző: *elfaxoltat, xeroxoztat, kiprinteltet*; **-hat/-het** képző: *televíziózhat, lobbizhat*. (Produktív, de ritka a szenvedő igék képzője: **-atik/-etik; -tatik/-tetik**: *kiprinteltetik*.)

Denominális verbumképzők: **-z(ik)**: *aerobikozik, BMX-ezik, diszkózik, gördeszkázik, grillez, hamburgerezik, karatézik, klónozik, lézerez, lobbizik, pizzázik, rexezik, szintetizátorozik, szipózik, szoláriumozik, szörfözik, tamagocsizik, televíziózik, tupíroz, valutázik, videózik*; **-l**: *csekkol, dzsoggingol, faxol, lízingel, printel, shoppingol*; **-ít**: *vírusztalanít*; **-izál**: *amerikanizál, ionizál, kalgonizál, klimatizál, komputerizál*; **-kodik/-kedik/-kődik, -skodik**: *diszpécserkedik, menedzserkedik, tanúskodik*.

Deverbális főnévképzők: **-ás/-és**: *klónozás, lobbizás, CT-zés, internetezés, printelés*; **-ó/-ő**: *szörföző*; **-da/-de**: *kajálta, másolta*.

Termékeny minden igenévképző is (**-ni**; **-ó/-ő**; **-t/-tt**; **-andó/-endő**; **-va/-ve**): *kiprintelni, szörföző, kiprintelt, kiprintelendő, kiprintelve*.

Deverbális melléknévképzők: **-tlan/-tlen**; **-talan/-telen**: *kiprinteletlen*; **-ható/-hető**: *xeroxozható, printelhető*; **-hatatlan/-hetetlen**: *xeroxozhatatlan, printelhetetlen, szkennelhetetlen*.

Denominális főnévképzők: **-ka/-ke**; **-cska/-cske**: *televíziócska, videócska*; **-acska/-ecske/-öcske**: *faxocska, szörföcske*; **-i**: *baki, fridzsi 'frizsider', pari 'paradicsom', ubi 'uborka', uzsi*; **-csi, -ci**: *dolcsi, pulcsi, turcsi 'turkáló', baci, foci, naci, ruci*; **-si**: *aksi 'akkumulátor', jogszi 'jogosítvány'*; **-ó**: *fridzsó*; **-s**: *AIDS-es, drogos, számítógépes, szipós, szörfös*; **-ság/-ség**: *AIDS-esség, másság, számítástechnikusság, szipósság*; **-sdi**: *számítógépesdi, televíziósdí* (komolytalan cselekedetek megnevezése); **-da/-de**: *bútorda, gombócda, bőrde*; **-árium**: *bronzárium*.

Denominális melléknévképzők: **-s**: *szipós (lány), szörfös (fiú)*; **-ú/-ű, -jú/-jű**: *(elcserélt) fájlú, (lopott) szoftverű*; **-beli**: *televízióbeli*; **-nyi**: *fájlnyi, karakternyi*; **-tlan/-tlen**; **-talan/-telen**: *televíziótlan (világban)*.

A **-féle, -szerű, -fajta** képzőszerű utótagok: *televízióféle, számítógépszerű, televíziófajta*.

A képzők sorrendje

A képző olyan toldalék, melyből több is lehet egy szón belül. A képzők sorrendje azonban nem tetszőleges: egymásutániségükre bizonyos szabályszerűség jellemző.

A deverbális igeképzők sorrendje: kezdő; mozzanatos/gyakorító/visszaható; műveltető; szenvedő; ható: *ébr-ed* (kezdő) *-ez* (gyakorító) *-het* (ható); *vagdál* (gyakorító) *-tat* (műveltető) *-hat* (ható); *mos-akod* (visszaható) *-tat* (műveltető) *-hat* (ható); *épít-tet* (műveltető) *-tetik* (szenvedő). A gyakorító képzők közül a *-gat/-get* állhat a műveltető képző után is: *töröl-tet* (műveltető) *-get*. (Természetesen mást jelent a *törölgettet* és a *töröltetget*.)

A denominális verbumképzőt hasonló sorrendben követhetik a képzők: visszaható, műveltető, gyakorító (az utóbbi kettő fordított sorrendben is állhat), szenvedő, ható.

Az **-ás, -és** főnévképző (valamint egyéb főnévképzők) és az igenévképzők természetesen minden igeét követhetnek.

Egyéb szabályszerűségek. A denominális verbumképzőket néhány, főként a cselekvést vagy a cselekvés eredményét jelölő főnévképző (*borítékol, kérvé-nyez, kifogásol, üzletel*), valamint a *-hatatlan, -hetetlen*; az *-s* és az *-ú, -ű* melléknévképző (*értetlenkedik, érthetetlenkedik, okvetetlenkedik, ügyetlenkedik; ügyeskedik; nagyképzűsködik*) előzheti meg.

A deverbális főnévképzőket vagy kicsinyítő képző (*vetéske, szerzőcske*), vagy valamilyen melléknévképző (*tanulmányi; vetési, vétségi, járásbeli; járásnyi; gyártmányú, nyomatékú, tanulságú, nézésű; fordulatos, tudományos; kilátástalan*) követheti.

A deverbális melléknévképzőket elvontfőnév-képzők követhetik (*robbanékonyság, érthetőség, hozzáférhetőség, tehetetlenség*).

SZAKIRODALOM

- Antal László: A magyar esetrendszer. *NyudÉrt.* 29. sz. 1965.
- Aronoff, Mark: *Word formation in generative grammar*. Linguistic Inquiry Monographs I. MIT Press, Cambridge–London, 1979.
- D. Bartha Katalin: *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1958.
- Bartha Katalin: Az igeképzés. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 60–104.
- Bassarac Arnim: Zur Abgrenzung zwischen Flexion und Derivation (Anhang türkischer Verbformen). *Linguistische Studien* 126 [1985]: 1–50.
- Bauer, Laurie: *English word-formation*. Cambridge U. P., Cambridge, 1983.
- Berrár Jolán: A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban. *ÁNyT.* V. 1967. 69–78.
- Berrár Jolán: Szóképzés, lexika, szintaxis. *ÁNyT.* III. 1965. 35–42.
- Berrár Jolán: Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1973. 99–124.
- Berrár Jolán–Keszler Borbála–Rácz Endre: A toldalék morféma-típusok elhatárolása. In: Faluvégi Katalin–Keszler Borbála–Laczkó Krisztina (szerk.): *Magyar leíró nyelvtani segédkönyv*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1994. 27–8.
- Carstairs-McCarthy, Andrew: *Current morphology*. Routledge, London, 1992.
- Dressler, Wolfgang: Prototypical differences between inflection and derivation. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 42/1: 3–10. 1989.
- Elekfi László: *Magyar ragozási szótár*. Az MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1994.
- Fabó Kinga: A gyakorító és mozzanatos igék szemantikája. *ÁNyT.* XVII. 1989. 31–48.
- Haspelmath, Martin: *Word-class changing inflection and morphological theory*. *Morphology*. 1995. 43–66.
- Károly Sándor: A szóelemek általános kérdései; Az igeképzők. In: Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere I.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1961. 295–312; 345–62.
- Károly Sándor: A szóképzés grammatikai jellegéről, a szuffixumfajták elkülönítéséről és a képzőproduktivitásról. *NyK.* 67 [1965]: 273–89.
- Károly Sándor: Egy morfológiai szerkezetten vázlata. *ÁNyT.* III. 1965. 85–96.
- Károly Sándor: A lexikológiai egységek fejezete a generatív grammatikában. *ÁNyT.* IV. 1966. 91–104.

- Károly Sándor: *Általános és magyar jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- Kenesei István: Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.): *Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól*. II. kötet. Janus Pannonius Tudományegyetem PSZM Projekt Programiroda, Pécs, 1996. 92–5.
- Kenesei István: A toldalékmorfémák meghatározásáról. *Nyr.* 122 [1998]: 67–80.
- Keszler Borbála: A szinkronia és a diakronia viszonya a képzők és a képzett származékok vizsgálatában. In: Horváth Katalin–Ladányi Mária (szerk.): *Állapot és történet – szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben*. Budapest, 1993. 99–103.
- Keszler Borbála: Képző-e a *-hat, -het?* *Nyr.* 121 [1997]: 86–90.
- Kiefer Ferenc: A magyar főnév esetei. *MNy.* 83 [1987]: 481–6.
- Kiefer Ferenc: Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 797–886.
- Kiefer Ferenc: A szóképzés. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest, 1997. 222–60.
- M. Korchmáros Valéria: Az *-ék*: többesjel! *NéprNytud.* 36 [1995]: 295–307.
- Nagy Ferenc: A lexikális szóképzés. *ÁNyT.* VI. 1969. 329–57.
- Papp István: A szó nyelvtani jellege. *MNy.* 49 [1953]: 359–70.
- Pete István: A szóképzés kompozicionális jellegéről. *Nyr.* 121 [1997]: 470–5.
- Plank, F.: Inflection and derivation. In: Asher, R. E. (ed.): *The encyclopedia of language and linguistics III*. Pergamon Press, Oxford–New York–Seoul–Tokyo, 1994. 1671–8.
- Spencer, Andrew: *Morphological theory*. Blackwell, London, 1991.
- Szabó Zoltán: A lexikológiai és a grammatikai szóképzésről. *MNy.* 65 [1969]: 39–45.
- Szegfü Mária: A névszóképzés. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 188–258.
- Velcsov Mártonné A *ható/hető* képző szerepe a mai magyar nyelvben. *NéprNytud.* 15–6 [1971–1972]: 109–17.

Keszler Borbála

Keszler, Borbála: Derivation. The author characterises derivational affixes in terms of several criteria used in the international literature and gives a specific interpretation of the most important concepts related to derivation. These are: (i) productivity, (ii) frequency of occurrence, (iii) the function of derivation, and (iv) synonymy. She then devotes separate sections to general problems connected with derived words (like ‘How can you decide if a word is derived or not?’ or ‘In what cases does the segmentation of a form into stem and suffix constitute a problem?’), to morphological problems of derivational suffixes (like the issue of simple vs. complex derivational suffixes or that of non-alternating vs. alternating suffixes), to the classification of derivational suffixes in terms of the part-of-speech character of the base and of the derived form (verbalising, nominalising, participialising suffixes), as well as to the ordering regularities among derivational suffixes. Finally, she gives an overview of all productive derivational suffixes of present-day Hungarian.

A nyelvi kép: „rendellenesség” és „szabályszerűség”

(Egy saját elgondolás körvonalai)¹

Mi lehet az oka annak az ellentmondásnak, hogy a nyelvi képet két és fél ezer éven keresztül hol „rendellenesség”-nek, hol „szabályszerűség”-nek minősíti a szakirodalom? Az irodalmárok inkább a különlegességet, az „eltérés”-t, a nyelvészek inkább a nyelv törvényeinek érvényesülését látják benne. A francia szerzők (régiek és maiak) inkább az előbbi, az angolszászok az utóbbi álláspont-hoz csatlakoznak. De ebben sincs teljes következetesség.

Látszólag mindvégig ugyanarról a jelenségről folyik a szó, valójában azonban az egyes szerzők nem egészen ugyanarról beszélnek, amikor *kép*-et, *nyelvi kép*-et, (*jelentés*)*alakzat*-ot, *metaforá*-t stb. emlegetnek.

1. A napjainkra egyre inkább áttekinthetetlenül terebélyesedett nyelviképzakirodalom egy részének áttekintése alapján az a benyomásom alakult ki, hogy a kérdésben véleményt nyilvánító szerzők legalább háromféle képet szerepeltetnek példaként és érvként (később látni fogjuk, hogy ez a három igazából csak kettő, de ez is elég ahhoz, hogy a vitapartnerek két malomban öröljenek).

1.1. Az első képtípus az **exmetafora** vagy – Charles Bally jelzőjével élve – **halott kép** (Bally 1909/1951: 195), amilyen a magyarban a hegy *gerince* vagy *hegygerinc*, a fésű *foga*, a szélmalom *vitórlája* (angolul is *sail*, de franciául és németül már ’szárny’: *aile*, ill. *Flügel*), vagy a gondolkodást jelentő igék közül szemelgetve: *mérlegel*, *fontol* (ma már csak *fontolgat*), ésszel *felfog* ’megért’. Egyébként az *ért*, mint köztudomású, a ’vmihez hozzáér’ jelentésű *ér* igének a származéka, tehát ez is metafora, de úgynevezett etimológiai metafora, vagyis olyasmi, amit csupán a nyelvtörténészek tartanak számon. (Ilyen még az *érdekel* ige is, ez eredetileg ’érintget’-et jelentett.)

Ezek egyúttal *katakrézis*-ek (elnevező, jelet pótló képek) is. A katakrézist olyan fogalmak jelölésére alkotja meg a nyelv, amelyekre saját szava addig nem volt. Ezek tehát nem esztétikai céllal, hanem kommunikációs szükségletből keletkeznek. (Nevezhetnénk őket akár *kényszerkép*-nek is.) A katakrézis vagy idegen nyelvből kölcsönzött szó, vagy a saját nyelvnek egy eredetileg más jelentésű, de az adott kontextusban alkalmazható szava, amely ily módon jelentésmódosulást szenved (vö. Szabó–Szörényi 1988: 159).

Már Quintilianus említ ilyeneket Szónoklattanában: a szőlővessző *szemei* ’rügyei’, *szomjúságtól epedő* vetések, *sínylődő* gyümölcs, *kemény* vagy *nyers*

¹ Részlet egy készülő értekezésből. Rövidebb változata előadásként elhangzott a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1999. március 23-i felolvasósülésén. A cikk előzményeit l. Nyr. 123 [1999]: 292–302, 395–403.

ember (VIII. 6. 6.; I. Quintilianus 1921: 137–8), anélkül azonban, hogy *katakrézis*-nek nevezné őket.

Fontanier kirekeszti a katakrézist a retorikai alakzatok sorából, még magát az *alakzat* szót is, minthogy „nincs a nyelvben más szavunk erre a fogalomra” (Fontanier 1818/1968: 63). Az *alakzat* tehát nem alakzat (*figure du discours*), nem metafora, hanem csupán katakrézis, szükségből alkotott kép.

Bally is ír francia stilisztikájában a képes nyelv (*langage figuré*) olyan termékeiről, amelyek kifejezőeszközeink elégtelenségéből fakadnak. A nyelvi kép ilyenkor hiányt pótol azzal, hogy nevet ad az új fogalomnak (Bally 1909/1951: 184).

Az exmetaforák, „halott” képek, katakrézisek stilisztikailag gyakorlatilag semlegesek, mivel a denotatív vagy referenciális funkció abszolút túlsúlyban van bennük. Ezek egyébként nem csupán a nyelvtörténet tényei, hiszen újak is folyton keletkeznek, a mindennapi kommunikáció igényei szerint. Ilyen például az előző cikkemben említett *pók* ’rögzítő gumikötél’. Ezeknek képszerűsége (egyelőre) valamivel erősebb.

1.2. A képek másik csoportját a **közhasználatú képek** (Fontanier-nál: *figures d’usage*) alkotják. Ezeket az jellemzi, hogy általában van mellettük (helyettük) valamilyen semlegesen köznyelvi megnevezés vagy kifejezés, amelytől stílusértékben eltérnek (általában a bizalmas, az argó, a durva, a tréfás irányába).

Ilyen képek a mai beszélt nyelvből (az értelmező kéziszótár készülő új kiadásának kézírata alapján): *duda* ’(nagy) női mell’, *gödör* ’(tartósan) rossz lelki-állapot’, *gubanc* ’bonyodalom, nehézség, kellemetlenség’, *gyűrődés* ’fáradalom, megpróbáltatás’, *araszolnak* a járművek ’lassan, kényszerűségből meg-megállva haladnak’, *kaszál, szakít* ’sok pénzt keres, nagy összeghez jut’, régebben gyakori volt a *dobbant* ’illegálisan nyugatra távozik; disszidál’ is.

Ezeknek a képeknek adott kontextusban állandó jelentésük van (ezért szótározhatók). Például a *gubanc* vagy ’összekuszálódott, összetapadt szálak csomója’ (köznyelvi jelentés), vagy ’kellemetlenség, zűrzavar’ (argónyelvi jelentés), mindig el lehet dönteni, melyik értelemben szerepel a mondatban. Ugyanígy az sem érthető félre, ha Varnus Xavér orgonaművésznek, mint könyvében írja, *kemény párnacsatája* van egy nővel (Varnus é. n. [1998]: 46). Nincs ingadozás a konkrét-átvitt jelentéssíkok közt: a kép egyszerűen **jelent** valamit, és csak abban különbözik semlegesen köznyelvi, stilisztikailag színezetlen megfelelőjétől, hogy sajátos stílusértéke (konnotációja) van: bizalmas, egyben tréfás.

Szemantikai jellegük folytán természetesen idetartoznak a választékosabb, például sajtónyelvi, közéleti nyelvi képek is, mint *áthallás*, *csomag*; *csúsztat*, *karcsúsít*; *csőlátás*, *élveboncolás*.

1.3. A harmadik típus az úgynevezett **költői kép**. Nem valami szerencsés ez az elnevezés (mert ilyen képek nemcsak költőktől erednek, és nemcsak a költészetben fordulnak elő), de elterjedtsége miatt nem változtathatók rajta. Fontanier *figure d’invention* (egyéni, alkalmi leleményből fakadó kép) néven tartja számon; a *kényszerkép* mintájára lehetne *leleménykép* is.

Szemléltesse most a költői képet két példa, az egyik József Attilától, a másik Krúdytól (az elemi képeket dőlt szedéssel emeltem ki):

Távol tar ágak *szerkezetei*
tartják *keccsel* az üres levegőt

(József Attila: Szürkület, 1934)

Utolért az eső, *mint a bánat*, és az elsötétedett éjszakából *könnyeket* vert a *részvétlen* ablakra.

(Krúdy Gyula: Az útitárs, 1918)

Nyomban feltűnik a szépirodalmi közlésmódnak az a sajátossága, hogy logikailag redundáns a másfajta, praktikus célú ismeretátadáshoz képest. József Attila verssorainak jószerével csupán ennyi az információtartalmuk: 'a távolban tar (csupasz, kopár) ágak (láthatók)'. A Krúdy-mondat pedig tényszerűen ezt közli: 'eleredt az eső, az esőcseppek végigfolytak az ablaküvegen'.

Ám költőileg éppen az a tartalmas, ami logikailag redundáns: József Attilánál a tar ágak *szerkezetei* (egy év múlva, az Ősz című versben mint „Tar ágak-bogak *rácsai*” térnek vissza), a *keccsel* megszemélyesítés (a természet antropomorfizálása lényegi mozzanat nála) és az *üres levegő* kísérteties oxymoronja. Az sem öncélú, hogy Krúdy a természeti-tárgyi környezet elemeihez (eső, esőcsepp, ablaküveg) képeket (és ilyen képeket!) asszociál: mindez, mint később kiderül, előreutalás, egy tragikus végkifejletű történet elbeszélésének hangulati előkészítése.

2. Miért érthető, sőt indokolt ezekről a heterogén jelenségekről (1. katalízis; 2. közhasználatú kép; 3. költői kép) együttesen mint *(nyelvi) képek-ről* beszélni?

Azért, mert szemantikai alapjuk, az alapjukul szolgáló szemantikai mechanizmus gyakorlatilag azonos, közös.

Ha egymás mellé állítjuk a *pók* 'rögzítésre való gumikötél', a *gubanc* 'bonyodalom' és a *könnyek* 'esőcseppek' metaforát, látnunk kell, hogy jelentés-tanilag ugyanaz a folyamat játszódik le mind a háromnak a keletkezésékor: a kép megalkotója felismeri a hasonló mozzanatokat (pl. a horgokban végződő hosszú gumiszalag és a pók lábai között), majd ennek alapján egy képet társít a megnevezésre szoruló tárgyhoz, végül pedig azonosítja vele. Így lesz a rögzítő-eszközből a szaknyelvben *pók*, a zavaros, kusza helyzetből az argóban *gubanc*, az esőcseppből a költői nyelvben *könny(csepp)*.

Az emberi gondolkodásban és az azzal összefonódott nyelvben készen állnak azok a mechanizmusok, bejáratott asszociációs pályák, amelyek mindezt lehetővé teszik. Fónagy Iván megfogalmazásában: „Nyilvánvaló, hogy a költői nyelv nem jöhetett volna létre, ha a nyelv maga nem lenne költői” (Fónagy 1992: 112).

3. Tehát mégiscsak ugyanarról a dologról beszélnek, akik „a képet” hol természetes, hol különleges jelenségnek minősítik?

Nem egészen így van ez. Mert akármilyen hasonlóan jönnek is létre ezek a képek, a továbbiakban, a tényleges nyelvi közlésben és megértésben már nagyon is eltérően működnek.

Lássunk egy példát! Állítsunk a szaknyelvi *pók* mellé egy költői nyelvi *pók*-ot:

(1) *pók* 'nagyobb tárgy(ak)at a gépkocsi tetőcsomagtartójához rögzítő, két végén horogban végződő gumikötél';

(2) „Virágkehelyben ronda *pók*” (Vajda János: A kárhozat helyén, 1872).

Az első, ami bizonyára feltűnik az olvasónak, az, hogy a költői nyelvi példa *pók* szavához nem adtam jelentést. De mit is adhattam volna? Talán ezt: 'kerekded testű, négy pár lábú, zsákmányát hálóval fogó gerinctelen állat' (ÉKsz.)? Maga az idézett verssor önmagában meg is engedné ezt az értelmezést. Csakhogy a kicsit is tágabb szövegösszefüggésből (és még inkább a vers egészéből) kiderül, hogy nem erről – pontosabban: nemcsak erről – van itt szó. A verset Vajda, mint ismeretes, abból az alkalomból írta, hogy felkereste „a kárhozat helyét”, egy Bécs környéki kastélynak azt a szobáját, amelyben ifjúkori reménytelen szerelme, Gina egy arisztokrata (a régebbi magyar irodalmi lexikon szerint „egy gróf Eszterházy”) karjaiban állítólag elveszítette ártatlanságát. Vegyük szemügyre ennek tudatában a közvetlen kontextust:

Hogy gyalázatfolt ég a napban,
Virágkehelyben ronda pók.
 Nincs szemérem a csillagokban,
 Zsibáru lett a szűzi csók.

 A fellegekben amig jársz-kelsz,
 A virágot letépi más.

Vagyis a kiemelt sorban levő *pók* egyrészt a fiatal nőt behálózó (!) és undorító módon magáévá tevő férfinak a metaforikus képe (a komplex kép *virágkehely* elemét, úgy gondolom, nem kell megmagyarázni), másrészt pedig általában a tisztátalanságnak, a hitványságnak a metaforája. Ugyanakkor azonban – épp a *virágkehely*, *virág*, *letép* képelemeknek köszönhetően – megőrzi vizuális konkrétságát, *pók* mivoltát is. A mai olvasatot egy kissé befolyásolhatja, hogy a *pók* főnévnek az argóban is van 'ember, férfi; alak, pasas' jelentése. Ez azonban jóval később, legalább ötven évvel Vajda versének megírása után alakult ki (a TESz. első ilyen értelmű adata 1939-ből való).²

² A *pók* mint nyelvi kép több 20. századi magyar versben is előfordul, például Juhász Gyula: A tékozló fiú (1908) (egyszerű metafora); Ady Endre: Akik majd elkísérnek (1908), Szomorú hitvallás magamhoz (1915), Juhász Gyula: Tiszai csönd (1910) (teljes metafora); Juhász Gyula: Nagyvárosok magánya (1905), Japánosan (1925), Kazinczy (1934), Tóth Árpád: Áldott nyári délután (1925) (hasonlat). Az adatok összegyűjtéséért Sudár Annamáriának, a budapesti Szent Imre Ciszterci Gimnázium magyartanárának tartozom köszönettel.

4. Ha ezek után megkíséreljük összehasonlítani az (1) és a (2) alatti, tehát a köznyelvi és a költői képet, az eredmény az lesz, hogy sokkal több közöttük a különbség, mint az azonosság (pontosabban: azonosság csak az az egy van, hogy mind a kettő hasonlósági képzettársításon alapul, és ez végeredményben azonossításra vezet).

A két képtípus közötti főbb szemantikai, stilisztikai és szövegtani különbségek az alábbiakban foglalhatók össze:

- az (1) típusú képnek állandó vagy állandósuló jelentése van, ezért hajlamos a lexikalizálódásra; a (2) típusú szemantikailag pulzál, oszcillál, egy időben több sík közötti ide-oda váltásra készlet, ezért szótározása problematikus (vö. 6. pont);

- az (1) típusú kép elsősorban denotálja tárgyát, a (2) konnotálja;

- az (1)-et rendszeresen használják, a (2)-t alkalmilag, sőt általában csak egyszer („hapax legomenon”);

- az (1) közösségi eredetű (de legalábbis nem köthető egy bizonyos személyhez); a (2) egyéni eredetű, egyvalakinek a műve;

- az (1) „köztulajdonban” van, vagy előbb-utóbb abba kerül; a (2) többnyire megmarad „egyéni tulajdonban”;

- az (1) a praktikus kommunikáció szempontjából informatív, a (2) redundáns;

- az (1) fő funkciója a (meg)jelölés (a katakrézis esetében ez egyszersmind elnevezés is); a (2) fő funkciója a minősítés, jellemzés, de különösen a kifejezés.

Mindezek alapján az (1) típusú képeket (exmetaforákat, katakréziseket és közhasználatú képeket) a továbbiakban **jelölő képnek**, a (2) típusúakat (a költői-eket) pedig **kifejező képnek** nevezem.

Jóllehet a kifejező kép ugyanazokon a nyelvi-szemantikai alapokon nyugszik, mint a jelölő, annyira másképpen működik, hogy nem vezethető le tökéletesen belőle. Véleményem szerint ez a lényege Borcila (1997) és Fónagy (1998; é. n. [1999]: 200–10) bírálatának is a Lakoff és szerzőtársai nevéhez fűződő úgynevezett konceptuális metaforaelmélettel szemben.

5. A kifejező kép természetes közege a szépirodalmi nyelv (a költészet és a művészi próza), de előfordulnak ilyen típusú képek a nem szépirodalmi nyelvhasználatban is. Elsősorban persze olyan műfajú írott szövegekben, amelyek jellegüknél fogva közel állnak a művészi prózához. Ilyen műfaj az esszé, a publicisztika egy része és a szónoklat (ünnepi beszéd). Ahhoz, hogy ezeknek a szövegtípusoknak a képalkotását s ezen belül a kifejező képek szerepét áttekinthessük, külön tanulmány(ok)ra lenne szükség. E helyütt be kell érünk néhány példa felvillantásával.

A nyelvhasználatában a művészi próza határesetének tekinthető esszé Magyarországon – múlt századi előzmények, mint Kemény Zsigmond és Péterfy Jenő után – a Nyugat első nemzedéke, különösen Babits, majd az ún. esszéíró nemzedék: Szerb Antal és társai honosították meg. Esszéstípusuknak egyik jellegzetessége az egyéni alkotású nyelvi képek alkalmazása. Ezek a képek nem pusztán díszítmények, hanem a gondolatmenetnek, az állásfoglalásnak a kifejezői. Például Szerb Antal a *Könyvek és ifjúság elégiája* című esszéjében azt a hatást, amelyet őrá gimnazista korában a Nyugat írói és a velük szellemi rokonságban levő külföldi költők gyakoroltak, a Csendes-óceán és a déltengeri szige-

tek metaforájával érzékelteti: „*Csendes-óceán nyílt meg előttem, Dél-tenger bűvös szigetekkel*, Ady és Babits költészete, Móricz, Szomory, az egész Nyugat, azután a külföldi rokon költők, ...” (Szerb 1938/1978b: 577). Erre a komplex képre csak részben illik rá az „egyéni alkotású” jelző, mert világirodalmi előzménye van: Keatsnek azok a verssorai (Szerb Antal idézi is őket), melyekben Homérosz megismerését ahhoz hasonlítja, amit Cortez konkvisztádorai érezhettek a Csendes-óceán megpillantásakor. Ady, Babits, Móricz és Szomory mint *bűvös dél-tengeri szigetek* azonban már Szerb Antal leleménye.

A mai esszéstílusban is gyakoriak a kifejező képek, mégpedig nemcsak a „humán” tárgyú, hanem a tudományos ismeretterjesztő írásokban is. Ez utóbbi műfajnak kiemelkedő művelője Marx György, aki többnyire súlyos természettudományi és környezetvédelmi kérdéseket feszegető esszéiben bátran folyamodik kifejező képekhez, egyrészt az elvont mondanivaló megértetésére, másrészt az olvasó figyelmének ébrentartására: „Hogy, hogy nem Földünkön egy szabályozott *léghőképződés* működik folyamatosan 3,5 milliárd év óta” (Marx 1997: 1237); „Mi lehetett az az automatikus *léghőképződés*, ami *elromlott* a Vénuszon és a Marson, de több milliárd éve *üzemzavar nélkül működik* a Földön?” (uo.); „Meglehet, hárommilliárd éve semmi *titkos együttműködési paktum* nem jött létre az algák között egy stabil bioszféra megszervezése érdekében” (uo. 1242). Az esszé végén hasonlattal érzékelteti, milyen csekély a valószínűsége annak, hogy egy bolygón ne csak kialakuljanak, hanem tartósan fenn is maradjanak az élet feltételei: „ez éppoly meglepő, *mintha valakinek egy éven át minden héten ötös találatok lennének a lottón*” (uo.). A kép hatását fokozza, hogy a hasonlatot nyomban metaforává tömöríti, majd ezt többször is megismétli, így mélyítve el és vésve az olvasó emlékezetébe az eredeti párhuzamot: „Földünkön már vagy hárommilliárd éve tart a *szerencsés találatok sorozata*” (uo.); „nincs garancia, hogy a *következő lottósorsoláson is bejön az ötös találat*” (uo.); „Ezt ismeri minden *szerencsejátékos, akinek a játékkaszinóban kezdeti csalogány sorozat után elúszott a vagyona*” (uo. 1243).

Az előbb azt írtam, az esszé a művészi próza határesetete. Ha az esszét egyfelől a széppróza határolja, másfelől bizonyára a publicisztika. Ennek nyelvhasználatában is fontos szerep jut a képeknek (vö. Kemény 1985), köztük a kifejező típusúaknak. Miközben e sorokat írom, ezt hallom az MTV1 esti híradójában: „A termelők *húsbombától* tartanak” (1999. március 19.), mivel a Németországból való soron kívüli sertéshús-behozatal *bombaként* robbanthatja fel a hazai hústermelők gazdasági számításait.

A magyar újságírásban mindig is nagy becsülete volt az irodalmi igényű, az úgynevezett veretes stílusnak. A közelmúltból Ruffy Péter alakja idéződik fel. Egyik utolsó nagy cikkét, az 1992. szilveszteri vezércikket a *piano* (halk hangon beszélni, érvelni) képével zárta (a címe is az a cikknek, hogy Piano): „dübörgő újévi vezércikk helyett csak *halk hangon (piano)* kívánok lelki békét és belső kiegyezést 1993-ra a régi népdal szavaival élve szép hazánknak, híres kis Magyarországnak” (Ruffy 1992).

A fiatalabb publicistanemzedék íásaiban is találni kifejező képeket. Lengyel László Kívül és belül című tárcája azon a hasonlóságon alapul, amely a

jármű ajtajában álló, se leszállni, se beljebb menni nem hajlandó utas és az el nem kötelezett publicista helyzete között van (Lengyel 1994). Ez az allegória egy kissé emlékeztet Kosztolányi egyik Esti Kornél-novellájára, melyben a vilamoson való utazás az emberi életút kifejezésévé tágul.

A mai sajtónyelvből Új (a cikk aláírásában a szójáték kedvéért kivételesen *Új*) Péter egyik tárcájára hivatkozhatom. A keretes szerkezetű cikk ezzel a szándékos képzavarral indul: „*A szervezett bűnözés mocskos mancsának nyoma* ottan van a kottámon (...) végül is megegyezhetünk abban, hogy aki a polgárok (...) akaratával bármi módon szembeszegülni merészel, (...) az az *alvilág setét szekerét tolja*”, s azzal is zárul: „*tolnám tovább a szervezett bűnözés mocskos mancsának szekerét*” (Új 1998). A szerző bizonyára azért zavarta össze a konvencionális nyelvi képeket, kliséket, hogy ezzel is gúnyolja a neki nem tetsző politikai stílust.

Részben más céllal és módon, de szívesen nyúl a kifejező kép eszközhöz a szónoki nyelv is. A tankönyvi példa Kossuth Lajosnak a képviselőház 1848. július 11-i ülésén a haderő megajánlásáért mondott beszéde. E nagy hatású szónoklatnak itt csak a kezdetét (a „*captatio benevolentiae*” remek példáját) idézhetjük: „Uraim! (...) Midőn a szószerkekre lépek, hogy önöket felhívjam, mentsék meg a hazát! e percnék irtózatossága egyszerűsége szorítva hat keblemre. *Úgy érzem magamat, mintha Isten kezembe adta volna a tárogatót*, mely felkiáltta a halottakat, hogy ha vétkesek vagy gyengék, örök halálba süllyedjenek, ha pedig van bennük életerő, örök életre éledjenek” (Kossuth 1848/1957: 424). A *mintha* kötőszós hasonlatból idővel szállóige, majd tréfás-gúnyos kiszólás lett (*kezébe adja a tárogatót*). A szónoki beszéd fajtái közül egyébként különösen az úgynevezett alkalmi beszéd (ünnepi, köszöntő és gyászbeszéd), valamint a prédikáció bővelkedik nyelvi képekben.

A kifejező képek alkalmazása az esszét, a publicisztikát és a szónoklatot a szépirodalomhoz, a művészi nyelvhasználathoz közelíti. Érdekes viszont, hogy a reklámszövegek nem válnak irodalmi, művészi jellegűvé attól, hogy ilyen típusú képeket tartalmaznak, jöllehet a mai reklámra már szinte jellemzőbb a metafora, mint a költészetre (vö. Wales 1989: 296). Például a magyar camembert sajt maga a *hófehér álom*; egy szállítóvállalat *gördülékeny* szolgáltatást nyújt; egy divatcég *melegen* ajánlja téli modelljeit (az utóbbiak egyben konkrét-élvont szójátékok is). A reklámban a poétikai funkció, ahogyan erre már Roman Jakobson is rámutatott (1960/1972: 239–41), nyilvánvalóan alá van rendelve más funkcióknak, elsősorban a konatív (meggyőző, befolyásoló) funkciónak. (A mai magyar reklámról és annak nyelvi vonatkozásairól vö.: Kemény 1993b; Fazekas 1996; Rába 1997; Agócs 1998; Szikszainé 1999a, 1999b; Virág 1999.)

A beszélt nyelvre inkább a jelölő típusú képek használata jellemző, de a székely népnyelvben – legalábbis Tamási Áron művei alapján így tudjuk – még él a „figurázás”-nak nevezett jelenség, a szavakkal, nyelvi képekkel való játék:

- Tán elhagyott a szeretőd, Ábel?
- Engem el, az *aranyhajú* – mondtam, és felfelé mutattam az égre.
- A zetelaki ember megértette, hogy *a napra céloztam*, és így szólt:

– Most *szépíti magát* a függöny mögött.

– Az igen – mondta egy másik –, de nem Ábelnek, hanem Szent Mártonnak [ti. Márton napja, november 11-e táján, „ősz farka felé” járunk] (Tamási 1932/1969: 52).

Az idézett párbeszéd szereplői kreatív módon nyúlnak az elhalványult köznyelvi képekhez, az *aranyló napsugár*-hoz meg a *felhők függönyé*-hez, s ezáltal azok kifejező képként funkcionálnak: nem jelölik tárgyukat, hanem ki-fejezik.

Hogy azután manapság is ilyenformán évődnek-e egymással a székeley legények, annak a népnyelvkutatók, szociolingvisták a megmondhatója.

6. Ha ennyi más nyelvi rétegben is előfordulnak az elvileg csak a szépirodalmi nyelvre jellemző kifejező képek, érdemesnek látszik felvetni a kérdést: létezik-e ennek fordítottja is, azaz vannak-e jelölő típusú képek a művészi nyelvhasználatban is?

Bármennyire megkívánná is szimmetriaérzékünk, hogy legyenek, az igazság az, hogy nincsenek, vagy alig vannak. Esetleg azok az ismétlődő költői képek tekinthetők ilyenek, amelyek egy-egy írói életműben állandó jelentésre, úgynevezett írói jelentésre tesznek szert. Ilyenek Krúdynál a *lepke*, a *kagyló* és néhány további ismétlődő motívum (vö. Kemény 1993a: 62–4, 166–7), vagy Füst Milánnál a *szív*, *lélek*, *mély*, *köd*, *sötét* stb. (vö. Büky 1989). Egy írói szótár, még inkább egy képszótár meg tudná mutatni, valóban jelentenek-e ezek a képek, vagy csupán vibrálnak, ingadoznak több jelentéssík között, ahogyan ez egy „rendes” költői, szépirodalmi képtől elvárható? (Úgy tudom, Büky László tervezi egy Füst Milán-képszótár elkészítését; ha ez megvalósul, ösztönzésül szolgálhat más költők, írók nyelvi képeinek szótárszerű feldolgozására is.)

Égészében véve azonban ez a „terminologizálódás” (tehát hogy például a *lepke* Krúdynál a szerelmet, de különösen egy nő utolsó szerelmét jelenti) valahogy idegen a szépirodalmi kommunikáció természetétől, a közlés polivalens, többbizotópiás, többcsatornás voltától. Minél inkább megrögzül egy-egy motívum jelentése, annál inkább fenyeget a szépirodalmi stílusban a modorosság.

7. Ha most az 1–6. pontban előadottak alapján válaszolni próbálunk arra a kérdésre, „természetes” vagy „rendellenes” jelenség-e a nyelvben a kép, azt a „lutheránus” választ kell adnunk, hogy ez is, az is.

Úgy értsük-e ezt, hogy a nyelvi kép egyik típusa (inkább) ez, a másik (inkább) az? Tehát hogy például a jelölő kép „természetes” (mert működése megfelel annak, amit a jel–jelentés–jeltárgy kapcsolatáról tudunk), a kifejező kép pedig „rendellenes” (mert eltér ettől, mert másképpen működik)?

Egy ilyen szembeállítás nem volna szerencsés, mivel a nyelv konvenciói nemcsak a jelölő képben érvényesülnek, hanem a kifejezőben is: az eltérés, az újítás valójában nem tekinthető „rendellenesség”-nek, mert, mint láthattuk, a nyelvben adott szemantikai mechanizmus alapján, annak keretei között zajlik. Jobb lenne tehát nem is rendellenességről, hanem különlegességről vagy sajátosságról beszélni.

Az „ez is, az is” választ a fentiek értelmében nem úgy kell érteni, hogy az egyik képtípus természetes, a másik pedig különleges, hanem úgy, hogy mind a

kettő természetes is, különleges is attól függően, milyen nyelvi környezetben működik.

Mind a két fajta kép természetes a maga közegében, és különleges a másikéban. A jelölő kép a nem költői kommunikációnak a természetes kifejezőeszköze, a költészetben ritka, különleges. És megfordítva: amilyen természetes a kifejező kép a költői nyelvben, annyira szokatlan, rendhagyó a mindennapi közlésben.

A költői nyelvtől idegen a terminologizáció, mert kijelentései per definitionem egyediék, egyszeriek, úgyszólván megismételhetetlenek. Maga a költő sem ismételheti meg őket! Ady csak egyszer írhatta le azt, hogy „Csillag-zuhító angyal-trombiták” (A csodák föntjén) vagy azt, hogy „mert minden ellovan” (A ló kérdez). Ha ezek nem egyszeri nyelvi események, hapax legomenonok volnának, már nem lennének azok, amik.

A nem költői nyelvtől viszont az indirekt (sugalló, sejtető, egyedi képek által történő) közlésmód az idegen. Képzeljük el, hogy például a bíróságon ezt kérdezik a vádlottól: „Neve?”, mire ő így válaszol (hogy Adynál maradjunk): „Vagyok, mint minden ember: fenség, Észak-fok, titok, idegenség, Lidérces, messze fény, Lidérces, messze fény”. Valószínűleg azt hinnék, hogy az illető megháborodott, vagy örültséget színelve akar kibújni a felelősségre vonás alól (esetleg azzal vádolnák meg, hogy gúnyt űz az igazságszolgáltatásból). Az ötlet, sajnos, nem egészen az enyém: Örkény István két egyperces novellát is írt a költői (filozofikus) beszédmód és a köznap beszédhelyzet összeütközéséről (Információ, Ballada a költészet hatalmáról; in: Örkény 1974: 61, 211–4).

8. Van-e „mobilitás” a két képcsoport között? Átkerülhet-e egy kép az egyikből a másikba?

8.1. Jelölő képből, ha megfelelő kontextusba kerül, válhat kifejező kép. Ezt a hagyományos stilisztika is jól ismerte, és „megújított köznyelvi kép” néven tartotta számon (vö.: Kocsány 1972; Kemény 1991: 105–10).

A költők szívesen merítenek (olykor persze öntudatlanul is) a nyelvi közkincsből, (szöveg)háttérből, tartalékból. Többek között képeket is. Ezáltal a jelölő kép alkalmilag kifejező funkcióra tehet szert.

A tankönyvi példa Arany Jánostól való: „Bence a kulacsnak *nyakát kitekerte*” stb. (Toldi, IV. 12). E helyett hadd idézzek még egyszer Szerb Antaltól! A Dulcinea című esszében Don Quijote szerelmi rajongásának jellemzésére ahhoz a toposzhoz (kevésbé tapintatos magyar néven: közhelyhez) folyamodik, hogy *a kagyló igazgyöngyöt növeszt a beléje került homokszem köré*. A megújítás csupán annyi, hogy a homokszemből *porszem* lesz, de ez is elég ahhoz, hogy a tobosói parasztlány jelentéktelenségét, egyszersmind az írói-lovagi-férfiúi fantázia „örült bölcsességét” kifejezze: „az emberről önmagáról nem tudhatunk semmit, (...) Csak annyit tudhatunk róla, amennyi bennünk tükröződött: a *porszemet*, ami énjükből az én tudatomba hullott, és ami körül idővel *gyöngy* növekedett, óceánok kincse, legenda” (Szerb 1936/1978a: 562–3). A kép néhány oldallal később, az esszé vége felé visszatér, ezúttal már mint magának a szerelemnek az allegóriája: „az a Dulcinea, akit Don Quijote szeret, nem azonos sem a tobosói parasztlánnyal, sem Don Quijote lovagi ábrándképeivel. Ez a szere-

lem. *Egy porszem belehullott Don Quijote lelkébe, és gyöngy növekedett köréje.* Alakulását megállítani vagy befolyásolni éppoly kevésbé tudja, mint ahogy nem lehet irányítani az álmot vagy a legendát” (uo. 565).

8.2. Az ellenkező irányú mozgás (kifejező képnek jelölő képpé válása) jóval kevésbé gyakori. Az igazi költői kép nemigen tud köznyelvivé válni, mert jelentésének hullámzó, vibráló, oszcilláló volta (élesebben fogalmazva: az, hogy jelentése nincs is, és éppen ez a jelentése!) alkalmatlanná teszi a jelölő funkció betöltésére. (Ezzel természetesen nem akarom azt állítani, hogy azok, amelyek mégis köznyelvivé váltak, korábban sem voltak költőiek!)

A köznyelv és a tudományos nyelv (jelölő típusú) képei minden nehézség nélkül lexikalizálódnak (legalább szaknyelvi szinten); a költői nyelv (kifejező típusú) képei viszont a nyelvszokás ellenében keletkeznek, ezért ellenállnak a lexikalizálódásnak (vö. Szikszainé 1994: 118).

Hogy ennek ellenére miképp lehet(ne) őket írói szótárba, képszótárba foglalni, annak megoldása már nem ennek a cikknek (és szerzőjének) a feladata.

9. Végére is mi a megoldás „rendellenesség” és „szabályszerűség” dilemmájára? Elgondolásom lényegét az alábbiakban foglalhatom össze.

A nyelvi kép *in abstracto* természetes és különleges egyszerre. Vagyis: mind a kettő, és így igazából egyik sem.

In concreto (valamely nyelvi tevékenység részeként) azonban a kép vagy jelölő, vagy kifejező. A nem művészi közlés természetes képfajtája a **jelölő kép** (sokszor: katakrézis, képpel való elnevezés), a művészié a **kifejező kép**, amely nemcsak tárgyát fejezi ki, hanem a közlőnek ehhez a tárgyhöz, a közlés módjához (pragmatikai körülményeihez), továbbá magához a közleményhez (szöveghez), végül pedig annak címzettjéhez (befogadójához) való viszonyát, attitűdjét is.

Az átmeneti műfajokban (esszé, újságcikk, szónoklat, reklám) a nem művészi jellegű, célú közlés művészi eszközökkel, így kifejező képekkel is történhet. Ez azonban nem csorbítja, csak árnyalja a fentiek érvényességét.

10. További magyarázatra, úgy gondolom, nincs szükség. Egy „utóirat”-ra azonban talán igen. Mégpedig erre: a jelölő kép és a kifejező kép kategóriája nem tartalmaz semmiféle értékelő mozzanatot. Egy kép nem jobb attól, hogy kifejező jellegű (és megfordítva). Vannak a nyelvben zseniális jelölő képek (ilyen volt például a *holdkomp* az angol *lunar module* helyett), és, mi tagadás, vannak gyengécske kifejező képek (nemcsak a sajtóban, hanem némelyik nagy költőknél is). Az ilyenekre azonban most nem idézek példát.

HIVATKOZÁSOK

- Agócs Ágnes 1998. Jól magyarul és jól „reklámul”: nem zárják ki egymást! *Magyar Tudomány* 1519–20.
- Bally, Charles 1951. *Traité de stylistique française*. I–II. Georg & Cie S. A.–C. Klincksieck. Genève–Paris. (Első kiadása: 1909.)
- Borcilă, Mircea 1997. The metaphoric model in poetic texts. In: Péntek János (szerk.): *Szöveg és stílus*. Szabó Zoltán köszöntése. A Babeş–Bolyai Tudományegyetem Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke. Cluj–Napoca. 97–104.

- Büky László 1989. *Képpalkotás és képrendszer Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvében*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Fazekas Ildikó 1996. Reklámparunk mostoha anyanyelve. *Magyar Tudomány* 1283–4.
- Fónagy Iván 1992. A költői kutatásról. In: Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 5. JGYTF Kiadó. Szeged. 77–117.
- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforáról. In: Zoltán András (szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom*. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára. ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék. Budapest. 140–53.
- Fónagy Iván é. n. [1999] *A költői nyelvről*. MTA Nyelvtudományi Intézet–Corvina. Budapest.
- Fontanier, Pierre 1968. *Les figures du discours*. Flammarion. Paris. (Első kiadása: 1818.)
- Jakobson, Roman 1972. Nyelvészet és poétika. In: *Hang – jel – vers*. Gondolat. Budapest. (Eredetije: 1960.)
- Kemény Gábor 1985. Kép és kommunikáció. In: Grétsy László (szerk.): *Nyelvészet és tömegkommunikáció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont. Budapest. 2: 119–205.
- Kemény Gábor 1991. *Szindbád nyomában*. Krúdy Gyula a kortársak között. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Kemény Gábor 1993a. *Képekbe menekülő élet*. Krúdy Gyula képpalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról. Balassi Kiadó. Budapest.
- Kemény Gábor 1993b. A minőségről, széles mosollyal. *Propaganda–Reklám* 4: 3–4.
- Kocsány Piroska 1972. Megújított köznyelvi szóképek Tamási Áron nyelvén. *Magyar Nyelvőr* 179–86.
- Kossuth Lajos 1957. Sinkovics István (szerk.): *Kossuth Lajos összes munkái*. XII. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Lengyel László 1994. Kívül és belül. In: *Magyar alakok*. 2000/Pénzügykutató. Budapest. 181–3.
- Marx György 1997. Lakható-e a Föld? *Magyar Tudomány* 1233–43.
- Örkény István 1974. *Egyperces novellák*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Quintilianus, M. Fabius 1921. *Szónoklattana tizenkét könyvben*. II. Ford. Prácser Albert. Franklin. Budapest.
- Rába Erzsébet 1997. Idegen szavak, idegenszerűségek a reklámokban. *Magyar Tudomány* 1002–4.
- Ruffy Péter 1992. Piano. *Magyar Nemzet*, dec. 31. 1.
- Szabó G. Zoltán–Szörényi László 1988. *Kis magyar retorika*. Bevezetés az irodalmi retorikába. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szerb Antal 1978a. Dulcinea. In: Kenyeres Zoltán (szerk.): *Esszépanoráma*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 3: 556–65. (Első kiadása: 1936.)
- Szerb Antal 1978b. Könyvek és ifjúság elégiája. In: Uo. 575–90. (Első kiadása: 1938.)
- Szikszainé Nagy Irma 1994. *Stilisztika*. Trezor Kiadó. Budapest.
- Szikszainé Nagy Irma 1999a. Jó bornak is kell cégér. Állandósult szókapcsolatok, szólások és közmondások a reklámszövegekben. *Édes Anyanyelvünk* 2: 3.
- Szikszainé Nagy Irma 1999b. Hogy oda ne rohanjunk... Szállóigék, idézetek, közhelyek a reklámhatás szolgálatában. *Magyar Tudomány* 848–9.
- Tamási Áron 1932/1969. *Ábel a rengetegben*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. (Első kiadása: 1932.)
- Új [= Uj] Péter 1998. Az új generáció. *Népszabadság*, okt. 7. 8.
- Varnus, Xaver é. n. [1998]. *Isten majd megbocsájt: az a mestersége*. Aquincum Archive. Budapest.
- Virág Olga 1999. Hatásosság és (köz)érthetőség a reklámban. *Magyar Tudomány* 729–30.
- Wales, Katie 1989. *A dictionary of stylistics*. Longman. London–New York.

Kemény, Gábor: Figures of speech as ‘irregularity’ and ‘regularity’. On the basis of the historical overview presented in the previous two papers (see *Magyar Nyelvőr* 123 (1999), pp. 292–302 and 395–403) and his own studies, the author comes to the conclusion that the ‘irregularity’ or ‘regularity’ of figurative speech are relative, rather than absolute, categories. In this respect, too, *descriptive* and *expressive* figures are to be distinguished. Both types are natural in their own settings (descriptive figures in everyday practical communication, expressive figures in poetic or literary discourse) and ‘irregular’ or special in that of the other type. Therefore, *in abstracto*, figures are both ‘irregular’ and ‘regular’ at the same time.

A hangváltozások klasszikus és modern interpretációi

1. Közhelyszámba megy az a megállapítás, hogy minden nyelv a szakadatlan változás állapotában van, minthogy azonban a nyelv „nem organizmus, nem él önállóan, hanem azoknak az embereknek a tevékenysége, akik használják, ezért a nyelvi változások különböző fizikai és pszichikai momentumokat tartalmaznak” (Ivšić, Stj. 1970: 23).^{*} A változások okainak felderítése így olyan feladat, amelynek csupán részleges megoldási kísérleteiben is fontos szerepe van a társadalmi és lélektani tényezőknek, tehát a szocio- és a pszicholingvisztikának is. Újabban a szociolingvisztikában merült föl ismét az a kérdés, megfigyelhetők-e, leírhatók-e mintegy menet közben, tehát folyamatukban a nyelvi változások? A legtöbb kutató szerint ugyanis az egyes változásoknak csupán következményei, eredményei mutathatók ki világosan. Ha azonban a nyelvet a közlés folyamatában, tehát működésében szemléljük, akkor az írott nyelv diakrón vizsgálatában is sokszor érhetünk tetten egy-egy változást. Megfigyelhetjük új szintaktikai kapcsolatok kialakulását, észrevehetünk olyan hangváltozásokat is, amelyek maguk után vonhatják szavak jelentésének vagy hangulatának megváltozását is (vö. Hadrovics 1992: 65–92; Wardhaugh, R. 1995: 169–91).

A történeti nyelvtudományban fontos kutatási tárgyként szerepeltek és szerepelnek a hangváltozások, mivel ismeretükben válnak érthetővé legkorábbi nyelvemlékeink, világítható meg számos újabb jelenség oka, valamint kutatható az egymással érintkező nyelvek kapcsolata. Tudjuk például, hogy a szlávban a nazálisok denazalizációja (az egyik átfogó, minden szláv nyelvre kiható hangváltozás) kb. a X. századra befejeződött, így azok a szláv eredetű szavak, amelyek a magyarba **vokális + nazális** hangkapcsolattal kerültek, X. század előtti kölcsönzések, például *abroncs*, *galamb*, *lencse* stb.

2. A hangváltozásokkal tudományosan először az újgrammatikusok kezdtek el foglalkozni, akik „a hangváltozások tanulmányozásához elkerülhetetlenül szükségesnek tartották az igen alapos fonetikai tudást, a beszédhangok természetének részletekbe menő és az életben való megfigyelésén alapuló ismeretét” (Bárczi 1955: 132). Kutatásaikat tehát a klasszikus és a rokon nyelvek, valamint a dialektusok hangrendszerén alapuló rekonstrukciókon túl kiterjesztették a fiziológiai és a pszichikai folyamatokra is. „Elsősorban Humboldt–Steinthal hatása érvényesült abban, hogy a nyelvet mind a külső forma, a hangállomány, mind a belső forma, a lélektani folyamat szempontjából azoknak a feltételeknek a figyelembevételével vizsgálták, amelyek között a beszédtevékenység végbe mennek.” (Bárczi i. h.) A legújabb nyelvtörténeti kézikönyvek is az újgrammatikusok által lefektetett alapokon írják le a hangváltozásokat, az általánosan jellemző hangfejlődési tendenciákat; például az utóbbi években megjelent ószláv nyelvtanok felépítése és tárgyalási módja sem tér el lényegesen a klasszikusokétól, mondjuk, Leskien nyelvtanától.

A hangváltozások felosztása, az egyes tipikus jelenségek elnevezése bizonyos mértékig önmagában is utal ugyan a feltételezett indítékokra, a lehetséges okok feltárásával azonban a tudomány máig adós, amint ezt többen meg is állapították (Abaffy 1991: 56; idézi Gósy 1998: 276).

Paul szerint a hangváltozások megértéséhez azokat a fizikai és pszichikai folyamatokat kell megvilágítani, amelyek a hangkomplexumok létrehozásában szerepet játszanak. Ezek: a beszélőszervek mozgásai, azok az érzetsorok, amelyek a mozgásokat kísérik, azaz a mozgásérzet, valamint

^{*} A külföldi szerzőket saját fordításomban idézem. Ny. I.

a hallgatókban keltett hangérzetek. Ezek az érzetek természetesen nem pusztán fiziológiai, hanem pszichológiai indíttatásúak is. A fizikai inger eltűntével emlékképek maradnak hátra, amelyek a hangváltozások tekintetében a legfontosabbak. A korábban végbement mozgások érzete által hátrahagyott emlékképek segítségével hasonló mozgások reprodukálhatók. A mozgás- és a hangérzetnek nem szükséges kapcsolatban állnia. Pusztán hallás nem kelt mozgásérzetet, és nem juttat el a hallott hangkomplexum utánzásának képességéhez sem; mindig keresés és begyakorlás szükséges ahhoz, hogy egy hangot, amelynek kiejtéséhez addig nem szoktunk hozzá, utánozzunk. A mozgásérzet és a hangérzet momentumai sem okvetlen tudatosak. „Nagy tévedés azt hinnünk, hogy egy szó hangzásának a maga sajátosságában történő felfogásához... minden egyes hangnak, amelyből a szó áll, világosan tudatunkba kell hatolnia” (Paul, H. 1898: 467). A kezdetben tudatosan ható képzetek gyakorlás folytán tesznek szert arra a képességre, hogy szinte automatikusan működjenek. Ez az ösztönös működés teszi lehetővé a képzetek gyors egymásutánját, így a mindennapi beszédet is. Az ösztönös működés azonban bizonyos kontrollt sem zár ki. Számtalanszor kiejthetünk vagy hallhatunk egy megszokott hangsort anélkül, hogy minden egyes alkalommal arra is gondolnánk, hogy éppen erről az így és így összetett hangsoportról van szó. Észrevehetjük azonban a megszokottól való legkisebb eltérést akkor is, ha az semmi különös percepciót zavart nem eredményez. Természetesen az eltérés felismerése nem jelenti egyúttal a változás természetének és okainak tudatosodását és megértését is (Paul, H. i. m. 49–50). Az egyes hangok közötti artikulációs átmenet számtalan fokozaton keresztül valósulhat meg. Ha az artikulációs ingadozások több szóban rendszeresen egy meghatározott irányban hatnak, akkor az artikulációs változás gyakran percepciót változással is jár. Ezt a típust Bárczi a finnugor szövekből **p- → magyar szövekből f-* változáson szemlélteti (Bárczi i. m. 63). Korunkban amerikai szociolingvisták térképeztek fel néhány hangváltozást (vö. Wardhaugh, R. i. m. 169–91), és írta le Labov a változások mechanizmusát, amelynek szerinte tizenhárom stádiuma van (ld. Wardhaugh, R. i. m. 183–4). Bailey szerint „egy hangváltozás fokozatosan terjed el azokon a szavakon keresztül, amelyeket érint... Kezdetben a szavaknak csak egy részében érvényesül a hatás, aztán másokban, aztán ismét másokban, míg nem a változás teljessé válik” (Wardhaugh, R. i. m. 186).

A nyelvtanulás során csak a hangok hagyományozódnak át, nem a mozgásérzetek. A sajátmagunk által produkált hangoknak a másoktól hallottakkal való egyezése nyújt garanciát arra, hogy helyesen beszélünk. Azt pedig, hogy az artikulációs mozgások is hasonlóak, csak azért tekinthetjük fel, mivel megközelítően azonos hangok csak a beszélőszervek megközelítően azonos mozgásának eredményeként jöhetnek létre. Amint lehetséges különböző beszélőszervi mozgásokkal megközelítően azonos hangokat képezni, ugyanúgy lehetségesnek kell lennie, hogy a nyelvet tanuló és tanító személy artikulációs mozgásérzete elüssön egymástól. A dorsális *t* és *s* hangok például hangzás tekintetében alig különböznek az alveolárisaktól, noha artikulációjuk lényegesen eltérő (vö. gyermeknyelv!). A lingvális és uvuláris *r* hangok viszont jól megkülönböztethetőek. Az egyiknek a másikba való átmenete Paul szerint elsősorban pszichikai okokra, restségre, hanyagságra vezethető vissza, valamint arra, hogy az ingadozó képzést nem korrigálták. „Tudomásom szerint a különböző nyelvjárásokban vagy az egyik (ti. az egyik fajta artikuláció, Ny. I.), vagy a másik elfogadott, de egyiknek a másikba való átmenete aligha magyarázható másként, mint úgy, hogy az ingadozó artikulációt nem korrigálták, mert a hangzás egyes eltérései nem voltak szembevetendők” (Paul, H. i. m. 59). Sajátos egybeesés Paul példájával, hogy újabban két amerikai nyelvész éppen az uvuláris *r* terjedését vizsgálva jutott arra a megállapításra, hogy ez az artikuláció a XVII. századtól kezdve Párizsból kiindulva kezdett terjedni, főként a városi lakosság körében. A társadalmi (szociális) tényezők hatására már Brugmann is utalt, amikor azt mondta, hogy a hangváltozások „helyileg és szociálisan behatárolt körből” indulnak ki (Brugmann, K. 1902: 37). Eckhardt Sándor az uvuláris *r* hangot párizsi *r*-nek nevezte, s megállapította, hogy „a hivatali nyelv útján terjedve ma már az egész országban hallható” (Eckhardt S. 1988: 42). Érdekes Eckhardt S.-nak az a megállapítása is, hogy az uvuláris *r* szemben az apikális *r* „derűsebb hangzású” (Eckhardt S. i. m. 43).

Megfigyelhető ugyanakkor, hogy a párizsi népnyelv „alacsonyabb rétegeiben” a német *ch*-val jelölt hanghoz hasonló veláris spiráns is ejtenek, amely „hanyag ejtésben” másoknál is hallható (Eckhardt S. i. m.). Erről a hangról mondja Péter Mihály, hogy „presztizskonnotációja érzelmi mozzanatok is tartalmazhat”, mint a régebbi arisztokratikus raccsolás, amely azonban az *r*-nek ezt az artikulációját nem tette általánossá (Péter M. 1991: 230).

A szociolingvisztikai szempontú leírás és elemzés sok mindent megvilágít, amire e kutatások előtt nem gondoltak, magukra a változásokat előidéző okokra azonban nem minden esetben ad magyarázatot. A részleteket tekintve itt ismét vissza kell mennünk az újgrammatikusokig.

3. Brugmann az előidéző okok szempontjából velső vagy spontán és külső vagy analógiás változásokat különböztet meg (Brugmann, K. i. m. 32–3). Lefolyásuk szerint Wundt is két csoportra osztja őket: a lassú, fokozatos változást *Lautwandel* ('hangváltozás'), az ugrásszerű *Lautwechsel* ('hangváltás') névvel illeti (Wundt, W. 1900: 362). Lassú, fokozatos változás olyan esetekben lehetséges, amelyekben a folyamatban résztvevő hangok az artikuláció kisebb eltolódásainak folyamatában átmehetnek egymásba (vö. az említett *p* → *f*-változást), míg olyan hangok esetében, amelyeknél a fokozatos átmenet nem lehetséges, ugrásszerű változást kell feltételeznünk. Az első esetet tekintve, a példaként felhozott *p* → *f*-típusú spontán változások mellett előfordulnak olyanok is, amelyeket más hang idéz elő (ez az analógiás változás egyik típusa), például az ófelnémet *gesti* ('vendégek') egy korábbi *gasti* ('ua.') alakból az *i* asszimiláló hatása folytán bekövetkező *a* → *e* változással állt elő, majd ebből jött létre a véghangzó hangsúlyának gyengülése következtében a középfelnémet *geste* alak. Az ugrásszerű változás – amint azt az indogermán **peṛkʷe* → latin *quinque* ('öt') klasszikus példája mutatja – független a hangkörnyezettől. A két szókezdő hang között semmiféle „közbülső állás” sem lehetséges. Ilyen változás a horvátban és a szerbben Ivšić szerint a szótagalkotó *l* *u*-vá válása (pl. *slunce* → *sunce* 'Nap') vagy az egykori veláris *i* (*y* ~ *u*) palatális *i*-vé fejlődése (pl. *syn* → *sin* 'vkinek a fia').

4. A hangváltozások sokat hangoztatott okaként sokszor említik a kényelemre (gazdaságosságra) való törekvést, hogy ti. a beszélőszerveknek minél kevesebb munkát kelljen végezniük. „Annak okát, hogy az eltávolodás (ti. valamely hang eredeti, egyedi képzési helyétől, Ny. I.) egyik esetben nagyobb, mint a másikban, aligha kereshetjük másban, mint abban, hogy az a beszélő szerveinek valamely tekintetben kényelmesebb” (Paul, H. i. m. 53). A kényelemre való fiziológiai törekvés azonban nem zárja ki a pszichikai feltételezettséget sem.

Számos olyan hangváltozással találkozunk, amelyekről valóban elmondható, hogy a változás eredményeként létrejött hangcsoport artikulációja kényelmesebb, a beszélőszervek számára kisebb erőfeszítéssel jár, mint azé a hangcsoporté, amelyből az új kialakult. Az olasz *sette* ('hét'), *otto* ('nyolc') artikulálása kisebb erőfeszítéssel és kevesebb munkával jár, mint az eredeti *septem*, *octo* kiejtése. Bárczi óvatosan szintén megállapítja, hogy „egyes esetekben ez (ti. a kényelmességre való törekvés, Ny. I.) valóban lehetséges; így lett például a *romt*, *bomt*, *himt*-ből *ront*, *bont*, *hint*” (Bárczi i. m. 65). Minden bizonnyal ez a törekvés nyilvánul meg idegen eredetű szavaink azon csoportjaiban is, amelyekben az átadó nyelvből mássalhangzó-torlódás a magyarban feloldódott. A feloldást szolgáló úgynevezett ejtéskönyvitő magánhangzók kerülhettek a szó elejére: szl. *stolb* → *asztal*, szl. *strugarb* → *esztergályos* vagy a szó belsejébe: szl. *brěštan* → *borostyán*, szl. *čatrnja* → *csatorna*, szl. *čqbrb* → *csombor* stb. Hasonlóan: latin *schola* → *iskola*, német *sturm* → *ostrom*, francia *clinche* → *kilincs* stb. (vö. Bárczi 1954: 89; Knieza I. 1974²). Ugyanezen okra vezethető vissza az ésszlávban a növekvő hangzósságra való törekvés, amely az ún. nyíltszótagos tendencia érvényesülésében mutatkozott meg. H. Tóth Imre szerint „az ésszláv nyelvbe és az egyes szláv dialektusokba bekerült jövevényszók gyakran tartalmaztak olyan hangkapcsolatokat, amelyekben a növekvő hangzósság nem érvényesült... Ilyenkor redukált magánhangzók betoldásával hozták létre a növekvő hangzósságot, illetve tették könnyebbé a kiejtést... Az ésszláv nyelv emlékei jól szemléltetik a redukált hangok betoldását: ószl. *orьganъ*, *zakъchei*, *рьsalъmъ* – gör. *ὄργανον*, *Ζακχαῖος*, *ψάλμος*” (H. Tóth I. 1996: 93). A kényelemre, a könnyebbnek tartott artikulá-

cióra való törekvés azonban relatív, mivel találkozunk olyan hangváltozásokkal is, amelyek – a magyar artikulációs változásokkal – éppen ellentétes tendenciát mutatnak. Így például a monoftongus \rightarrow diftongus változás a csehben ($o \rightarrow uo \rightarrow \ddot{u}$) vagy a német *Bruder*, amelynek mai *u*-ja ősgermán \bar{o} -ból való; ez az ófelnémetben *uo*-t adott, majd *ua*, *oa* átmeneti fokozatokon keresztül *u*-t (vö. Ivšić, Stj. i. m. 24). A szótagalkotó *r* artikulációja a szlávoknak semmiféle „kényelmetlenséget” nem okoz. Ezt mutatja néhány magyar szókölcsönzés a horvát és szerb nyelvjárásokban, így például *teher*, *tornác*, *törköly* szavaink ezekben a nyelvjárásokban *trh*, *trnac*, *trkulj* alakban honosodtak meg (Hadrovis 1985).

5. Wundt szerint a hangváltozások okai között szerepe van a természeti környezet hatásainak is. Kevés olyan nyelv létezik, amelyekben a szoros genetikai rokonság ellenére annyi hangrendszerbeli eltérés van, mint a németben és az angolban. Ezek az eltérések az artikulációban, a beszédprodukciónban mutatkoznak meg. Angol nyelvterületen született és ott élő német gyermek esetében a begyakorolt beszélszervi működés legyőzi az elsajátított tulajdonságokat. A környezet hatását látja Wundt abban is, hogy a hegyvidéki népek hangrendszere feltűnően gazdag guturálisokban. Lehetséges, hogy a hegyi klíma mellett az életmód is befolyásolja a hangképző szervek működését, például az egyik hegyről a másikra való kiáldozás, mint a kommunikáció egyetlen lehetséges formája. Az is megfigyelhető, hogy egymással rokonságban nem álló nyelvek hangrendszerükben akkor mutatnak szembeszökő hasonlóságot, ha hasonló földrajzi helyzetben beszélnek őket. (vö. Wundt, W. i. m. 297–400).

6. A hangváltozások egyik lehetséges oka a beszédtempó gyorsulása (vö. Gósy M. 1998). „A tempógyorsulás kétségkívül hatással van az ejtésre (artikuláció), másfelől azonban az észlelésre is. Minél gyorsabb az elhangzó beszéd, annál bizonytalanabban működnek a percepciók folyamatok, nagyobb a tévedés lehetősége, amely azután forrása lehet a lassú átalakulásoknak, a változásoknak” (Gósy M. i. m.: 280). Feltételezhető a beszédtempó gyorsulása a nyelvtörténet bármely időszakára vonatkozóan (Gósy M. i. h.). Ezzel a ma már bizonyítható feltételezéssel sok hangváltozás oka megmagyarázható. Az artikulációval együtt a percepció szerepe is meghatározó. Percepció átsapással magyarázza Gósy Mária az ősmagyar korban még feltehetően meglevő veláris *i* (*y*) palatális *i*-vé történő változását: „...ez az átsapás kétirányú lehet: egyfelől az illabiális palatális *i*-be... vagy a labiális palatális *ü*-be” (Gósy M. i. m.: 277). Valószínűleg ez lehet a magyarázata az ősszláv *jat* (*ĭ*; *ѣ*) sajátos fejlődésének a horvátban és a szerbben. Ez az indog. *ē*-re vagy kettőshangzóra visszavezethető, s az írott emlékek tanúsága szerint diftongikus artikulációjú hang a különböző dialektusokban *e*, *i* vagy (*i*)*je* hanggá fejlődött attól függően, hogy az eredeti diftongusnak melyik eleme vált uralkodóvá az artikulációban.

A beszédtempó gyorsulása lehet a sorvadó hangok eltűnésének és a hangkieséseknek is fő oka. Erre már Wundt is felfigyelt, amikor a Grimm-törvényt pszichofizikailag értelmezte: „Ha mindent figyelmen kívül hagyunk is..., van egy körülmény, amely az elmúlt évszázadok folyamán állandóan, kisebb időközökben észrevétlenül, egészében véve azonban feltartóztathatatlanul változott: ez a beszéd sebessége” (Wundt, W. i. m. 418). Ehhez hozzáfűzi még a zenei tempó gyorsulását is, hiszen – mint mondja – köztudott, hogy Beethoven szimfóniáit manapság (1900-ban) gyorsabb tempókkal adják elő, mint amilyenekben a zeneszerző megkomponálta őket, és ez a különbség még szembetűnőbb Haydn vagy Mozart, Händel vagy Bach művei esetében. A tempóváltozással függ össze a hangszerek magasabb tónusú hangzása is. Wundt arra is felhívja a figyelmet, hogy a nyelvek grammatikai konstrukciója alapján szintén következtethetünk korábbi nemzedékek beszédtempójára. Gottsched korában a német beszédstílus lassú, méltóságteljes lehetett, a vulgáris társalgásban pedig eseten, míg ugyanabban a korban a francia jóval hajlékonyabb és minden bizonnyal gyorsabb dikciójú volt. Leibniz vagy Nagy Frigyes franciául biztosan gyorsabban gondolkodott és beszélt, mint németül. A kultúra haladása, a gyorsabb gondolkodás és a gyorsabb beszédtempó összefüggnek egymással (Wundt, W. i. m. 420). Erről tapasztalati úton is meggyőződhet bárki, ha régi, ötven-hatvan év előtti magyar filmeket néz, illetve hallgat. A rossz hangmi-

nőség ellenére is minden szó tisztán artikulált, jól érthető, szemben jó néhány mai alkotással, amelyekben a beszéd sebessége szinte az érthetőség és percipálhatóság lehetőségének végső határáig fokozódik. Az artikuláció sebessége minőségi tekintetben is meghatározza a percepciót. A hosszabb időtartam „nyíltabb magánhangzó felismerését eredményezi” (Gósy M. i. m. 280). Ebben lehet a magyarázata annak, hogy az egykor főként idegen szavak kiejtésében hallható illabiális nyílt *a* (*á*) ma már eltűnt.

A Meseautó című régi magyar filmben a motorhiba miatt megálló autó sofőre (Törzs Jenő alakítja) ezt kérdezi: „Talán a kárburátorral van valami baj?” Lehetséges az is, hogy az ilyen típusú artikulációban bizonyos sznobizmus is kifejeződött (vö. Péter M. i. h.), noha manapság is lehetne erre ok, hiszen ma is beszélnek annyian idegen nyelveket, mint a két világháború közötti időszakban. Lehetséges, hogy az egyre jobban terjedő angol nyelv egyes artikulációs hatásai bizonyos idő múlva érzékelhetők lesznek, ám az kérdés, okoznak-e majd általános, köznyelvi hangváltozásokat.

7. A beszédtempóval összefügg a hangsúly szerepe a hangváltozásokban. Ennek jelentőségét a német Lautverschiebung ismeretében Verner fogalmazta meg. A gör. *δείκνυμι* szóval összefüggő német *zeihen* (*verzeihen* 'megbocsát') < ófelnémet *zihan* és *zeigen* ('mutat') < ófelnémet *zeigôn* mai alakjukat hangsúlyeltolódás eredményeként nyerték: „normális irányú” (tenuis → spirans) fejlődés a kötött, az ezzel ellentétes irányú pedig a mozgó hangsúly számlájára írható (Wundt, W. i. m. 432). A szláv nyelvekben a hangsúlynak különleges jelentősége van – egyebek mellett – az *r* és az *l* hangok metatézisében.

8. A fentiekben megkísértem a hangváltozással kapcsolatos feltételezéseket és megállapításokat röviden összefoglalni azzal a céllal is, hogy tudományunk klasszikusainak némely megállapítását föllevenítsem, hiszen némelyiküket a modern kutatások is igazolták, például a beszédtempó gyorsulásának artikulációs és percepciós változásokat indukáló hatását. Bizonyos, hogy a hangváltozásokat fiziológiai, pszichikai és szociális okok egyaránt motiválják. Ezek közül az utóbbiak közül különösen figyelemre méltó az idegen nyelvek hatása, amit annak idején az újgrammatikusok is hangsúlyoztak, s ami korunkban mindennapi aktualitássá is vált (vö. Bańcewowski J. 1999a, b).

SZAKIRODALOM

- Abaffy Erzsébet 1991. Id. Gósy Mária 1998.
 Bańcewowski Janusz 1999a. Nyelvek a mai világban. In: *Ember és nyelv*. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére. ELTE.
 Bańcewowski Janusz 1999b. Nyelvi kommunikációs problémák a mai világban. *Nyr.* 123: 382–7.
 Bárczi Géza 1954. *Magyar hangtörténet*. Tankönyvkiadó.
 Bárczi Géza 1955. *Bevezetés a nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó.
 Brugmann, Karl 1902. *Kurze vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen*. Strassburg.
 Eckhardt S. 1988.
 Gósy Mária 1998. Hangtörténeti változások feltételezett okairól. *MNy.* XCV, 276–83.
 Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentés*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Ivšić, Stjepan 1970. *Slavenska poredbena gramatika*. Priredili Josip Vrana i Radoslav Katičić. Zagreb.
 Kniezsa István 1974². *A magyar nyelv szláv jövevényszavai I. kötet* (2. kiadás). Akadémiai Kiadó. Budapest.
 Paul, Hermann 1898. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Dritte Auflage. Halle a. S.
 Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmektifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó. Budapest.
 H. Tóth Imre 1993. *Bevezetés a szláv nyelvtudományba*. JATEPress. Szeged.
 Wardhaugh, Ronald 1995. *Szociolingvisztika*. Ford. Pap Mária. Osiris–Századvég. Budapest.
 Wundt, Wilhelm 1900. *Völkerpsychologie*. Erster Band. Die Sprache. Leipzig.

Nyomárkay, István: On classical and modern interpretations of sound changes. The Neogrammarians were the first scientists who dealt with the problems of sound changes. The present paper starts with their statements, some of which have been confirmed by modern psycholinguistic and sociolinguistic investigations. This study provides an overview of some types of sound changes and also reflects on their presumable reasons.

A magyar mellékhangsúly fonológiai státusáról

1. Bevezetés

A magyar mellékhangsúlyok *fonológiai* jelentőségét nemrég megkérdőjelezték (l. Kálmán & Nádasy 1994). Az érvelés lényege az, hogy nincs olyan (ismert) fonológiai szabályunk, amely érzékeny lenne a mellékhangsúlyok jelenlétére vagy hiányára, ezért a mellékhangsúlyok, noha fonetikailag kétségtelenül léteznek, fonológiai elismerésre nem tarthatnak számot. Az alábbiakban ez utóbbi állítást kívánom cáfolni. Véleményem szerint létezik nyelvünkben egy szabály, az úgynevezett *dallambeékelés szabálya*, amely mellékhangsúlyos szótagokat keres a működéséhez, és így a magyar mellékhangsúlyok fonológiai relevanciáját bizonyítja.

A tanulmány felépítése a következő. A bevezetőt tartalmazó 1. rész után, a 2. részben röviden ismertetem a magyar hangsúlyrendszert, amelyben a mellékhangsúly középső helyet foglal el a főhangsúly és a zérushangsúly között. A 3. részben részletesen megvizsgálom a magyar mellékhangsúly négy típusát. Bemutatom, hogy az első három típus szóeleji szótagon jelenik meg és főhangsúlyból származik redukcióval; ám a negyedik típus, az úgynevezett ritmikai mellékhangsúly, a szó belsejében jelenik meg (rendszerint páratlan szótagokon), és egy posztlexikális szabálynak köszönheti létét; ez a szabály zérushangsúlyokat erősít fel mellékhangsúllá. A 4. részben cáfolom a magyar mellékhangsúly fonológiai jelentősége ellen Kálmán és Nádasy (1994) által felhozott érveket. Az 5–8. részben leírom a dallambeékelés szabályát, és ismertetem azt a 105 főre kiterjedő kísérletet, amely bizonyítja, hogy a dallambeékelés szabálya érzékeny a mellékhangsúlyos szótagokra. A 9. rész rövid összefoglalás.

2. A mellékhangsúly és a magyar hangsúlyrendszer

A magyar hangsúlyrendszer három tagból áll: *fő-*, *mellék-* és *zérushangsúlyból* (vö. Varga 1985: 209; 1998: 229). A *főhangsúlyos* (elsődleges hangsúlyú) szótagok prominenciája két komponensből tevődik össze: egyrészt dallamon kívüli prominenciából (ezt elsősorban intenzitástöbblettel, továbbá esetleg junkturális vagy hosszúsági eszközökkel érjük el), másrészt dallami prominenciából: ez azt jelenti, hogy a főhangsúlyos szótag hangmagassági akcentust ('pitch accent'-et) kap, mert egy bizonyos beszéddallamot, úgynevezett karakterdallamot indít. A főhangsúly jele: '.'. A *mellékhangsúlyos* (másodlagos hangsúlyú) szótagok viszont csak dallamon kívüli prominenciával (intenzitás-többlettel, stb.) rendelkeznek, dallami prominenciájuk nincsen. Jelük: ','. A *zérushangsúlyú* (hangsúlytalan) szótagok sem dallami, sem dallamon kívüli eszközökkel nem emelkednek ki. A főhangsúlyok akcentusoknak is hívhatók, a mellék- és zérushangsúlyos szótagok viszont akcentus nélküliek.

A három hangsúlyfokozat mindegyike diszkrét kategória, mert a dallami kitüntetettség megléte vagy hiánya, illetve a dallamon kívüli eszközök megléte vagy hiánya kategoriális különbség; a dallamon kívüli eszközökkel elért prominencia (intenzitástöbblet, stb.) mértéke pedig nem része a hangsúlyfokok definíciójának. Ezt mutatja az 1. táblázat.

1. táblázat: A magyar hangsúlyrendszer

prominencia hangsúly	dallamon kívüli prominencia	dallami prominencia
fő	+	+
mellék	+	–
zérus	–	–

A magyar magánhangzók minősége nem redukálódik szisztematikusan a hangsúlytalan szótagokban; vö. például Kerek (1971: 36–37).³ A szisztematikus redukció hiánya növeli a mellékhangsúlyok és zérushangsúlyok perceptuális megkülönböztetésének a nehézségeit, és emiatt a mellékhangsúly jelenlétének másféle bizonyítékaira is támaszkodnunk kell.⁴ Általában azonban a mellékhangsúly tiszta esetei könnyen előállíthatók és meghallhatók, és ezért a magyar mellékhangsúly *fonetikai realitását* nem vonják kétségbe. Mellékhangsúlyok a főhangsúly előtt és után egyaránt előfordulhatnak. Például az (1)-ben a főhangsúly előtt, a (2)-ben a főhangsúly után állnak. A betűsoroknak a dallam szerinti sematikus kanyarítása az intonációt, az aláhúzás pedig a hangsúlyos szótagokat jelzi.

- (1) ,Azért ez egy ,kissé 'furcsa.

fur-
Azért ez egy kissé
csa.

- (2) 'Nem lesz ,ennek jó vége.

Nem
lesz ennek jó vége.

A magyar mellékhangsúly nem kötelező: mindig helyébe léphet a zérushangsúly (vö. Kálmán & Nádasy 1994: 409, Varga 1998: 230). Így az (1) helyett a (3), a (2) helyett pedig a (4) is gyakori:

- (3) Azért ez egy kissé 'furcsa.

fur-
Azért ez egy kissé
csa.

- (4) 'Nem lesz ennek jó vége.

Nem
lesz ennek jó vége.

³ Ez valamelyest változott az elmúlt évtizedekben. Gósy (1997) szerint a spontán magyar beszédben a magánhangzók kvalitása gyakran elmosódik és a svához közelít. Mivel azonban a kvalitatív redukció mind hangsúlyos, mind hangsúlytalan szótagokban előfordul (még ha az utóbbiakban gyakrabban is), a redukció a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok elkülönítésére nem használható fel.

⁴ Hasonló a helyzet az angolban, amikor azt kell eldönteni, hogy egy főhangsúly utáni szótag, amelynek a magánhangzója nem redukálódott (mint például az *anecdote*, vagy a *dynamite* utolsó szótagja) mellékhangsúlyos-e vagy hangsúlytalan; vö. például Burzio (1994: 48).

3. A magyar mellékhangsúly típusai

A magyar mellékhangsúlyok alapvetően az alábbi négy típus valamelyikébe tartozhatnak:

- (5)a. **Szóösszetételi elem élén levő mellékhangsúly:** összetett szavak nem első tagjainak első szótagján jelenik meg, főhangsúly redukciójával,
- b. **Deakcentuált szó élén levő mellékhangsúly:** deakcentuált szavak első szótagján jelenik meg, főhangsúly redukciójával,
- c. **Funkciószó élén levő mellékhangsúly:** többszótagú funkciószavak első szótagján jelenik meg, főhangsúly redukciójával,
- d. **Ritmikai mellékhangsúly:** bizonyos szóbelseji (rendszerint páratlan) szótagokon jelenik meg, nem összetett szavakban, ritmikai okokból, zérushangsúly felerősítésével.

Ez a lista csak osztályozás, és nem pedig a mellékhangsúlyok kiosztását vezérlő algoritmus; vagyis nem tartalmaz instrukciókat a mellékhangsúlyok elhelyezésére nézve. Például az (5b) típus elkülönítésével nem kívánom azt mondani, hogy minden deakcentuált szó szükségszerűen mellékhangsúlyt visel.

A mellékhangsúlyos szótagok erős tendenciát mutatnak arra, hogy elkerüljék a főhangsúlyos szótagokkal való szomszédságot. Azt mondhatjuk, hogy valahányszor egy mellékhangsúlyos szótag közvetlenül szomszédos egy főhangsúlyos szótaggal ugyanabban a frázisban, a mellékhangsúly zérushangsúlylá redukálódik, hacsak jelenlétének nincs jelentésmegkülönböztető szerepe. Ezért szinte bizonyosra vehető, hogy a (2) példa *lesz* szava zérushangsúlyú; és a *vége* szó szintén zérushangsúlyú, mivel a *jó* szó közvetlenül előtte eredetileg főhangsúlyos volt.

Adataink azt mutatják, hogy az (5a), (5b) és (5c) típusú (szóeleji) mellékhangsúlyok előbb jelennek meg, mint az (5d) típusú (ritmikai) mellékhangsúlyok. Az (5d) típusú mellékhangsúlyok posztlexikálisak, és csak olyan szótagokon jelennek meg, amelyek nem szomszédosak sem főhangsúlyos szótagokkal, sem olyan szótagokkal, amelyek előzetesen (5a), (5b) vagy (5c) típusú mellékhangsúlyt kaptak.

Miután az (5d) típusú mellékhangsúlyok megjelentek, minden mellékhangsúlyt, beleértve az éppen megjelent (5d) típusúakat is, zérushangsúlyra redukálhat egy választható posztlexikális hangsúlytörölő szabály.

3.1 Ad (5a): A szóösszetételi elem élén levő mellékhangsúly

A szóösszetételekben a második tag első szótagján megjelenő mellékhangsúly lehetőségét általában elismerik, vö. Papp (1966: 159), Szende (1976: 120). Így például mellékhangsúly jelenik meg a (6) *mes-* szótagján. Ez főhangsúlyból jön létre, kötelező redukcióval. A mellékhangsúly azonban tovább redukálható zérushangsúlylá, ezért tesszük a mellékhangsúly jelét zárójel közé:

- (6) 'tanító(,)mester

Az irodalom kevesebb figyelmet szentel az olyan összetett szavak hangsúlyozásának, amelyek maguk is beágyazott összetett szavakat tartalmaznak. Kálmán és Nádasdy (1994: 408) szerint csak a legmagasabb (nem beágyazott) összetételek nem első tagjai kapnak mellékhangsúlyt, a mélyebben beágyazott konstituensek zérushangsúlyúak.

- (7)a. 'pót,kerékcspágy
b. 'pótkerék,csapágy

Kálmán & Nádasy (1994: 408)

Ez helyes megfigyelés, és egy két lépésből álló szabályban fejezhető ki, amit a (8a, b)-ben formalizálók:

- (8) *Magyar összetéti hangsúlyszabály*
a. 'Y → Y / ['X —] összetett szó, beágyazott
b. 'Y → ,Y / ['X —] összetett szó, nem beágyazott

ahol X és Y az összetett szó közvetlen összetevői.

Így a (7a) és (7b) derivációját a (9), illetve a (10) mutatja:

- (9) [['pót][['kerék][['csap][['ágy]]]] →
8a: [['pót][['kerék][['csapágy]]]] →
[['pót][['kerékcspágy]]] →
8b: ['pót,kerékcspágy]
(10) [[['pót][['kerék][['csap][['ágy]]]] →
8a: [['pótkerék][['csapágy]]] →
8b: ['pótkerék,csapágy]

Mivel azonban a magyar mellékhangsúlyt mindig felválthatja a zérushangsúly, a (7a) és (7b) közötti különbség elveszhet: ['pótkerékcspágy].

3.2 Ad (5b): A deakcentuált szó élén levő mellékhangsúly

A lexikai szavak deakcentuálása különböző okokból mehet végbe; ezek közül mutat be néhányat az alább következő rész. Minden esetben a szó első szótagjának mellékhangsúlya főhangsúlyból jön létre, redukcióval. Mivel a mellékhangsúly pedig zérushangsúlyra cserélhető, a példákban a mellékhangsúly jelét zárójelbe tesszük.

Először is, a deakcentuálást kiválthatja a szó szemantikai tartalma (jelentése); például az, hogy a szó részlegességre utal, vö. Varga (1983: 144). A részlegességre utaló kifejezések közepes fokot fejeznek ki valahol a pozitív és negatív magas és totális fokok között. Például a *néhány* szó ilyen részlegességet kifejező elem a *minden* (pozitív totális) és *semennyi* (negatív totális) szavak által meghatározott „pozitív-negatív teljességi egyenes” közepén, közvetlenül a *sok* (pozitív magas) és a *kevés* (negatív magas) kifejezések között:

2. táblázat: A pozitív-negatív teljességi egyenes

+totális	+magas	részleges	-magas	-totális
<i>minden</i>	<i>sok</i>	<i>néhány</i>	<i>kevés</i>	<i>semennyi</i>

A részlegesség a magyarban megjelenhet mennyiségben: *néhány, némi, egy kicsi*; idő- és térbeli disztribúcióban: *néha, néhol, egyelőre*; intenzitásban: *enyhén, kissé, némileg, valamelyest*; és egzisztenciálisan kvantált határozatlan névmásokban és határozószókbán: *valaki, valahol, valamikor, valahogyan* stb. Bár a főhangsúly szintén lehetséges az ilyen kifejezéseken, a mellékhangsúly sokkal valószínűbb. Amikor azonban a hangsúlyozás a jelentésmegkülönböztetés egyetlen eszkö-

ze, akkor a főhangsúly a részlegesség kifejezésére nem használható. Ez történhet például a *valamennyi* szóval. Ez a szó mind pozitív teljességet, mind részlegességet kifejezhet; vö. (11a, b).

- (11)a. 'Valamennyi 'megérkezett. (= Az összes, az egész.)
 b. (,)Valamennyi 'megérkezett. (= Egy bizonyos mennyiség.)

Másodszer, a deakcentuálás oka lehet az a szintaktikai pozíció, amelyet a szó a magyar mondatban elfoglal. Például, amikor a magyar mondat fókuszpozíciója be van töltve, az ige közvetlenül utána elveszíti a főhangsúlyát, és mellékhangsúlyt vesz fel.⁵

- (12) 'Bombát (,)találtak az 'udvaron.

Harmadszor, a funkció, amit a szó betölt a mondatban, szintén oka lehet a deakcentuálásnak. Például, a mondathatározók gyakran elveszítik a főhangsúlyukat. A *természetesen* határozószó módhatározóként szerepel a (13a) mondatban, de mondathatározóként a (13b)-ben:

- (13)a. 'Mozogj 'természetesen.
 b. 'Mozogj (,)természetesen.

Végül: a deakcentuálás egyik leggyakoribb oka az, hogy a szó csüggő helyzetben vagy egy irtóhangsúly után áll (ezekről l. Kálmán & Nadasdy 1994: 396), vagy egyszerűen a nyilatkozat „adott információt hordozó” szakaszában található. A (14a)-ban és (14b)-ben a *tudjátok* ige emfátiikus okokból irtóhangsúlyt kap, és az utána álló mellékmondat főhangsúlya ezért mellékhangsúlyra redukálódik. A (14a) és (14b) mellékmondatai különböző jelentésűek, de ha mellékhangsúlyuk zérushangsúlyra csökken, a hangzásbeli különbséggel együtt a szemantikai különbség is neutralizálódik: *'Tudjátok, hogy dolgozom.*

- (14)a. 'Tudjátok, hogy (,)dolgozom.
 b. 'Tudjátok, (,)hogy dolgozom.

Varga (1985: 209)

3.3 Ad (5c): A funkciósó élén levő mellékhangsúly

Feltételezem, hogy a funkciósószavak (névelők, kötőszók, személyes névmások stb., vagyis az olyan szavak, amelyek zárt rendszereket alkotnak) mellékhangsúllyal jelennek meg, ha több szótagúak, és zérushangsúllyal, ha egy szótagúak. A szóeleji mellékhangsúly itt is főhangsúlyból származik. A (15)-ben a *minket* névmás több szótagú, az *az* névelő egy szótagú funkciósó.

- (15) 'Meghívtak (,)minket az 'előadásra.

3.4 Ad (5d): A ritmikai mellékhangsúly

Hagyományos vélemény szerint a (nem összetett) magyar szavakban ritmikai mellékhangsúly jelenik meg bizonyos (rendszerint páratlan számú) szótagokon a főhangsúlyos első szótag után (vö. például Papp 1966: 159). Ezek a mellékhangsúlyok csak olyan szótagokon jelenhetnek

⁵ A magyar mondat topik-, kvantor-, fókusz-, ige- és ige utáni pozícióra bontásáról l. É. Kiss (1981).

meg, amelyek nem szomszédosak fő- vagy mellékhangsúlyos szótagokkal. Ilyen ritmikai mellékhangsúlyokat mutat be a (16a). A főhangsúly a szó első szótagjára esik, a mellékhangsúlyok a harmadik és ötödik szótagon jelennek meg. A példa alatti számok a szótagok számát mutatják:

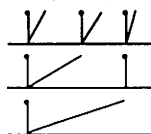
(16)a. 'mate,mati,kus
12 34 5

Az említett nézetek azt a benyomást kelthetik, hogy a ritmikai mellékhangsúlyok éppen olyan nyilvánvaló, állandó és automatikus jellemzői a magyar szavaknak, mint mondjuk a maranungku szavaknak.⁶ A valóságos helyzet azonban más, és a leírások ellentmondásosak.

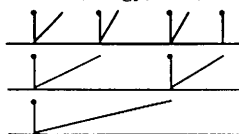
Hayes (1995: 330) – Kerek (1971) alapján – úgy találja, hogy az irodalom két mintát mutat fel a magyar szavak ritmikai mellékhangsúlyainak elhelyezésével kapcsolatban. A főhangsúly mindkettőben az első szótagra esik. Az A mintában, amelyet elsőnek Balassa (1890) írt le, a mellékhangsúlyok a főhangsúly utáni páratlan szótagokon jelennek meg. Ezzel szemben a B mintában, amelyet Szinnyi (1912: 12) közölt, „a mellékhangsúly a harmadik és ötödik szótagra esik, vagy (ha a harmadik szótag könnyű) a negyedikre és hatodikra, de sohasem az utolsó szótagra” (Hayes i. h.; saját fordításomban, V. L.). Hayes szerint az A mintában az „erős lokális elemzés” (két szótagú ütemeket létrehozó elemzés: „strong local parsing”), a B mintában pedig a „gyenge lokális elemzés” (három szótagú ütemeket is megengedő elemzés: „weak local parsing”) nyilvánul meg. A kétféle elemzőrendszer gyakran található egymás mellett.

Kager (1995: 374) azonban a B mintáról nem tud, és úgy beszél az A mintáról, mint a magyar szavak mellékhangsúly-helyezésének egyetlen módjáról. Hammond (1987) is úgy véli, hogy az A minta az egyetlen lehetőség, de ő a mellékhangsúlyoknak két fokozatát is megkülönbözteti. Ezt úgy éri el, hogy egy speciális colonréteget iktat be, amely nagyobb prominenciát juttat a páratlan számú ütemeknek. Ezt mutatják a (17) példái. A példákban pontosvesszőt használok az erősebb mellékhangsúly jelölésére.

(17)a. 'féle,mele;teid

b. 'Kiskun,félegy;házá,ban⁷

Hammond (1987: 268)

A mellékhangsúlyok továbbdifferenciálása erősebb és gyengébb fokozatokra azonban nem meggyőző. Magyar anyanyelvű beszélők (magamat is beleértve) egyszerűen nem hallják az állítólagos különbségeket, és Hammond példáit mesterkéltnek érzik.

További bizonytalanság forrásai azok a módosító indítványok, amelyek az ismertett hangsúlyozásokkal kapcsolatban morfológiai kritériumokra hivatkoznak. Például Szende (1976: 120) úgy véli, hogy az úgynevezett „élő” egy szótagos képzők magukhoz vonhatják a mellékhangsúlyt akkor is, ha egyébként a hagyományos leírások szerint ritmikailag nem esélyesek rá (nem páratlan számú szótagok). Így például a -ság képző mellékhangsúlyos lehet a 'hatalmas,ságok szóban. De ezt más források tudtommal nem erősítették meg.

⁶ Az Ausztráliában beszélt maranungku nyelv szavaiban „a főhangsúly az első szótagra esik, és ezt minden második szótagon mellékhangsúly követi” (Kenstowicz (1994: 555). (Saját fordításom, V. L.)

⁷ Hammond cikkében a *Kiskunfélegyháza* szó tévesen hosszú *ú*-val szerepel.

Kerek fentebb említett művében (1971) egy roppant fontos felismerést tesz, amit más leírásokban nem találunk. Szerinte a szóbelseji mellékhangsúlyok kijelölésének tartománya a fonológiai frázis (i. m. 41). Ezt saját kutatásaim teljes mértékben alátámasztják. A fonológiai frázis főhangsúlyos szótaggal kezdődő szótagfüzér, amely egy bizonyos intonációs kontúrt, beszéddallamot hordoz. Úgy látom, hogy a magyar szavak korlátlan hosszúságú ütemek (unbounded feet) formájában hagyják el a lexikont, vagyis csak főhangsúlyuk van (az első szótagjukon), és nincsenek mellékhangsúlyaik. Ez megváltozik a posztlexikális strátumban, ahol ritmikailag motivált mellékhangsúlyok jelennek meg a fonológiai frázisokba egyesült szavak bizonyos szótagjain (beleértve az egyetlen szóból álló fonológiai frázisokat is). De ezek a mellékhangsúlyok újra elveszhetnek, hiszen a beszélő tetszése szerint alkalmazhatja azt a végső hangsúlytörő szabályt, amely minden mellékhangsúlyt zérushangsúlyra fokoz le. Tehát a *matematikus* szó hangsúlyképletének szótári alapformája nem a (16a), hanem a (16b). A (16a) posztlexikálisan átalakított változata a (16b)-nek, és mivel opcionális, vissza is változhat (16b)-vé.

(16)b. 'matematikus

Kálmán és Nádasy (1994: 407) ennél tovább mennek, és tagadják a ritmikai mellékhangsúlyok létét. Számukra csak a (16b) létezik, a (16a) nem. Azt megengedik, hogy ritmikai hangsúlyok jelenhetnek meg bizonyos emocionálisan jelölt magyar megnyilatkozások páratlan számú szótagjain, de ezek főhangsúlyok, mert intonációs kontúrt indítanak, ahogyan azt Csúry híres példája mutatja:

(18) 'Mit csi'náljak, 'Uram'isten, 'mit csi'náljak?

Mit
 nál-
 csi- U-
 jak, is-
 ram- mit
 ten, nál-
 csi-
 jak?

Csúry (1925: 13)

4. A mellékhangsúlyok fonológiai jelentősége

Bár a magyar mellékhangsúly különböző elhelyezésével eltérő jelentéseket tudunk megkülönböztetni (vö. (7a, b), (11a, b), (13a, b), (14a, b)); a mellékhangsúly fonológiai jelentősége vita tárgya lett (vö. Kálmán & Nádasy 1994: 409–10).

Kálmán és Nádasy (i. m.) több érvet vonultat fel a magyar mellékhangsúlyok fonológiai jelentősége ellen. Szerintük a mellékhangsúlyok (a) a főhangsúlyok lefokozott változatai, (b) ingadozók (instabilak), és (c) jelenlétüknek vagy hiányuknak nincs fonológiai következménye, hiszen nincs fonológiai szabály, amely érzékeny lenne rájuk. Következésképpen úgy kezelendők, ahogyan például a nazális magánhangzókat kezeljük a magyar fonológiában. A nazális magánhangzók meglehetősen gyakoriak a magyarban, például [ã:] jelenik meg a *kazánház* szóban, amikor úgy ejtjük, hogy [közã:ha:z]. De a nazális magánhangzó felbukkanása pusztán fonetikai tény: semmiféle fonológiai következménye nincs, és mindig pótolható orális [a:] és [n] hangkapcsolattal, mint a [közã:nha:z] ejtésben. Ezért, ahogy a nazális [ã:]-nak nincs fonémikus értéke a magyarban, ugyanúgy a mellékhangsúlynak sincsen, akármennyire gyakori is fonetikai szinten.

Vizsgáljuk meg ezeket az érveket közelebbről. Az első szerint, amikor a mellékhangsúlyok jelentéseket különböztetnek meg, mindig szóeleji főhangsúly lefokozott változatai (tulajdonképpen álcázott főhangsúlyok). Kontrasztban állhatnak a nem lefokozott főhangsúllyal (mint a (11a, b) és (13a, b) példákban) vagy a zérushangsúllyal (mint a (7a, b) és (14a, b) példákban), de mindkét esetben az alapvetőbb főhangsúlyokból származnak, és nincs független státusuk. Ezzel az érveléssel az a probléma, hogy ezek a főhangsúlyból származó mellékhangsúlyok a főhangsúlynak nem valamiféle fonológiai kondicionált változatai, és így a független létük elismerést kíván. Ezt a következő analógia világítja meg: ahogy a *kapa* főnév a *kapál* igéből származik elvonás, fordított szóképzés (back-formation) eredményeként, és a magyar nyelv önálló szava, ugyanúgy a főhangsúlyból származtatható mellékhangsúlyok is önálló hangsúlyfokot képviselnek. A ritmikai mellékhangsúlyok (az (5d)-típusúak) pedig semmilyen kapcsolatban nem állnak a főhangsúlyokkal, tehát azokból egyáltalán nem eredeztethetők.

Másodszor, Kálmán és Nádasdy (1994: 409) szerint a magyar mellékhangsúly instabil: mindig lecserélhető zérushangsúllyra. Ez igaz, de a zérushangsúllyra való lefokozás kockázattal járhat: a jelentésmegkülönböztető erő megszűnésével. Amikor a mellékhangsúly a főhangsúllyal áll szemben (mint a (11a, b) és (13 a, b) példákban), zérushangsúllyra való lefokozása esetén a jelentéskülönbség megmarad, mert ezekben az esetekben a mellékhangsúly és a zérushangsúly szabad váltakozásban áll. De amikor a mellékhangsúly a zérushangsúllyal áll szemben (mint a (7a, b) és (14a, b) példákban), zérushangsúllyra való lefokozása esetén a jelentéskülönbség elvész. Ilyenkor, ha igény támad a megkülönböztetésre, a beszélőnek egyszerűen használnia *kell* a mellékhangsúlyokat.

Harmadszor, Kálmán és Nádasdy (1994: 406) szerint a magyarban nincs olyan fonológiai szabály, amely érzékeny volna a mellékhangsúlyok jelenlétére vagy hiányára. Az angolban például a főhangsúly előtti (prenukleáris) mellékhangsúly kiválthatja a jambikus megfordulás jelenségét (Lieberman & Prince 1977: 319), így a jambikus megfordulás lehetősége prenukleáris mellékhangsúly jelenlétéhez kötődik (és egyúttal annak bizonyítéka). A magyarban más a helyzet, a jambikus megfordulásnak megfelelő magyar ritmikai hangsúlyváltakozás főhangsúlyokat (hangmagassági akcentusokat) érint és nem mellékhangsúlyokat (Varga 1998). Ugyancsak az angolban: a főhangsúly utáni (poszt nukleáris) első mellékhangsúlyos szótag kezdi az alsó teraszt a stilizált eső dallam megvalósításakor (Gussenhoven 1985: 124). Ezzel szemben a magyar stilizált eső dallamban az alsó terasz az utolsó szótagon jelenik meg, és nem kötődik mellékhangsúlyokhoz (Varga 1990). Eddig tehát valóban úgy tűnhetett, hogy a magyarban nincs olyan fonológiai szabály, amely mellékhangsúlyt kíván.

Megjegyzendő, hogy a közelmúltban született egy javaslat (Gráf 1998), amely már nagyon közel áll egy mellékhangsúlyt kívánó szabály felállításához. Gráf feltételezi, hogy a /b, g és dʲ/ intervokális mássalhangzóknak a gyors beszédben bekövetkező lenizációja (erről l. Siptár 1995: 106) elmarad, ha ezek a mássalhangzók ütem elején állnak a magyar szóban. A Gráf-féle keretben az ütemképzés a szótagsúllyal (a szótag „könnyű”, illetve „nehéz” voltaival) függ össze, és nem a szótaghangsúllyal, de a javaslat konvertálható a hangsúly alapú ütemekre is. Ebben az olvasatban a javaslat azt jelentené, hogy az intervokális mássalhangzó lenizációja tilos, ha hangsúlyos (fő- vagy mellékhangsúlyos) szótag élén áll. Hogy ez igaz-e vagy sem, a jövő kutatásai döntenek majd el. A továbbiakban ezzel a lehetőséggel itt nem foglalkozom. Helyette bemutatok egy olyan szabályt, ami határozottan érzékenynek tűnik a mellékhangsúlyokra. Ez a **dallambeékelés szabálya**. A cikk hátralévő részében erről lesz szó.

5. A dallambeékelés szabálya

Dallambeékelés akkor fordulhat elő, ha a magyar intonációs frázis utolsó előtti főhangsúlyos szótagja féleső dallamot, az utolsó főhangsúlyos szótagja eső dallamot indít, és a két főhangsúlyos szótag között legalább három akcentus nélküli szótag található.⁸

Ha ezek a feltételek teljesülnek, akkor megtehetjük, hogy a féleső dallam megrövidítésével egy magas szinttartó dallamot iktatunk be a féleső és az eső dallamok közé, és ezáltal az új dallamot indító szótagot főhangsúlyossá léptetjük elő az eredetileg is meglévő két főhangsúly között. Ez a **dallambeékelés** jelensége. A dallambeékelés opcionális folyamat, amellyel egy attitudinálisan jelölt dallamképletet hozunk létre. Az így létrejövő, féleső + magas szinttartó + eső dallamokból (A + B + A profilokból, l. Bolinger 1986, 1989) álló sorozat azt fejezi ki, hogy a beszélő a mondat tartalmát magától értetődőnek (nyilvánvalónak, természetesnek, könnyen kitalálhatónak stb.) tartja. A dallamsorozat egyúttal a beszélő intellektuális vagy hivatali fölényét is érzékelteti, és így egyszerre leereszkedő és kategorikus attitűdöt is kifejezhet, de nem barátságtalan. Ezért gyakori a kisgyermekeknek adott tanítói magyarázatokban és előadásokban, de védekezésekben vagy tiltakozásokban sem ritka.

Ha csak három akcentus nélküli szótag van az eredeti két főhangsúly között, akkor az utolsó előtti fonológiai frázis (vagyis a féleső dallam tartománya) négy szótag hosszú. Ebben az esetben a tartomány harmadik szótagja fogadja a dallambeékelést. Így a közönséges (19n)-ből a dallambeékelő (19a) jöhet létre. A példák alatti számok az utolsó előtti fonológiai frázis szótagjainak a számát mutatják.

(19) Elmegyek a könyvtárba.

A közönséges változat:

n. El-

könyv-

megyek a

tárba.

1 2 3 4

A dallambeékelő változat:

a. El- gyek a

könyv-

me-

tárba.

1 2 3 4

Az új főhangsúly máshová nem kerülhet; sem a (19b), sem a (19c) nem fogadható el.

(19)b. * E megyek a

könyv-

l-

tárba.

1 2 3 4

⁸ A magyar intonációs frázisban több főhangsúlyos (akcentusos) szótag lehetséges. Az utolsó (jobbszélső) terminális dallamot indít (pl. esőt, eső-emelkedőt, emelkedőt, emelkedő-esőt stb.), míg a nem utolsó főhangsúlyos szótagok mindegyike féleső dallamot indít.

c. * El- a
 könyv-
 megyek
 tárba.
 1 2 3 4

Mivel a főhangsúly utáni harmadik szótagot általában a mellékhangsúllyal asszociálják, feltételezem, hogy a (19a) harmadik szótagja azért fogadja el a dallambeékelést, mert mellékhangsúlyos.

Viszont az olyan esetekben, ahol a féleső dallam eredeti tartománya négy szótagosnál hosszabb, a dallambeékelés helye már kevésbé nyilvánvaló. Mindenesetre az a valószínű, hogy a dallambeékelést ezekben az esetekben is mellékhangsúlyos szótag vonzza.⁹ Hogy ez a hipotézis igazolható vagy cáfolható legyen, egy kísérletet hajtottam végre.

6. A kísérlet

Négy mondat sorozatról a saját felolvasásomban magnófelvételt készítettem. Minden sorozat egy-egy mondatot tartalmazott többféle megvalósításban; a változatok a dallambeékelés helyében különböztek. A sorozatokat 105 magyar anyanyelvű egyetemista és főiskolás hallgatónak játszottuk le, akiknek életkora 18 és 36 év között volt. Az elhangzó mondatok meg voltak számozva. A résztvevők kérdőívet kaptak a felolvasott mondatok számaival, és miután minden mondatot kétszer meghallgattak, a mondatnak megfelelő szám mellett jelezték, hogy a hallott mondatot elfogadhatónak tartották-e, vagy sem. A továbbiakban egy harmadik meghallgatás után minden sorozatban azonosítaniuk kellett azt a mondatot, amelyet a saját sorozatában a legjobbnak tartottak. Minden „elfogadó” és minden „legjobb” szavazat 1 pontot ért. Az egy-egy mondat által nyert pontokat összeadtuk és elosztottuk 105-tel, hogy az adott mondat átlagpontszámát megkapjuk. Ezután statisztikai elemzés következett, melynek az volt a célja, hogy lássuk, hogy az átlagpontszámok egy-egy sorozaton belül szignifikánsan különböztek-e. Kétagú sorozatokban T-teszt statisztikát, többtagúakban egyirányú ANOVA-tesztet alkalmaztunk.¹⁰

A (20) és (21) sorozatban olyan mondatok szerepeltek, amelyekben a féleső dallam eredeti tartománya öt szótagos volt. A (20) sorozatban a (20a) mondat átlaga 0.40, a (20b) mondaté 0.83 volt. Ezek szignifikánsan különböznek egymástól a $p < .05$ szinten, vagyis a hallgatók szignifikánsan elfogadhatóbbnak találták a (20b)-t, mint a (20a)-t.

(20) A barátainknak Jóska.

A le nem játszott, közönséges változat:

n. ba-
 A Jós-
 rátaimnak
 ka.
 1 2 3 4 5

A lejátszott, dallambeékelő változatok:

Átlag:

a. ba- imnak
 A Jós-
 ráta-
 ka.
 1 2 3 4 5

0.40

⁹ Erre a lehetőségre É. Kiss Katalin hívta fel a figyelmemet (személyes közlésben).

¹⁰ A statisztikai elemzéseket Csölle Anita (ELTE, Angol Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék) végezte, amiért ezúton is köszönetet mondok.

b.	ba-	taimnak	0.83
A		Jós-	
	rá-		
		ka.	
	1	2	34
		5	

A (21) sorozatban az átlagértékek megint szignifikánsan különböztek: a (21a) esetében ez az átlagérték 0.60 volt, a (21b) esetében 1.10.

(21) A barátaival nem beszél így.

A le nem játszott, közönséges változat:

n.	ba-	
A		nem
	rátaival	
		beszél így.
	1	234
		5

A lejátszott, dallambeékelő változatok:

Átlag:

a.	ba-	ival	0.60
A		nem	
	ráta-		
		beszél így.	
	1	2	345

b.	ba-	taival	1.10
A		nem	
	rá-		
		beszél így.	
	1	2	345

A (20) és (21) eredményei egyértelműen mutatják, hogy amikor a féleső dallam tartománya öt szótag hosszúságú, a harmadik szótag a dallambeékelés legvalószínűbb helye, éppúgy mint a négy szótagú tartományok esetében. Azaz, úgy látszik, hogy a dallambeékelést az öt szótagú tartományokban is a mellékhangsúly vonzza.

A (22) sorozatban az eredeti féleső dallamhordozó hat szótagból áll.

(22) Ez egy kiapadhatatlan erőforrás.

A le nem játszott, közönséges változat:

n.	ki-	
Ez egy		e-
	apadhatatlan	
		rőforrás.
	1	23
		45
		6

A lejátszott, dallambeékelő változatok:

Átlag:

a.	ki-	padhatatlan	1.29
Ez egy		e-	
	a-		
		rőforrás.	
	1	2	3
		4	5
			6

b.	ki-	hatatlan	0.53
Ez egy		e-	
	apad-		
		rőforrás.	
	1 2 3 4 5 6		
c.	ki-	tatlan	0.61
Ez egy		e-	
	apadha-		
		rőforrás.	
	1 2 3 4 5 6		
d.	ki-	lan	0.44
Ez egy		e-	
	apadhatat-		
		rőforrás.	
	1 2 3 4 5 6		

Itt az átlagérték a (22a) esetében 1.29, a (22b) esetében 0.53, a (22c) esetében 0.61, a (22d) esetében pedig 0.44 volt. Az ANOVA-elemzés szerint (22a) szignifikánsan különbözött az összes többi mondattól a sorozaton belül. Ez azt jelenti, hogy itt is az eredeti féleső dallamú tartomány harmadik szótagja a legesélyesebb a dallambeékelésre (22a). A második legesélyesebb az ötödik szótag (22c). Ezek az eredmények további bizonyítékul szolgálnak amellett, hogy a mellékhang-súlyos szótagok vonzzák a dallambeékelést.

A (23) sorozatban a féleső dallam eredeti hordozója 8 szótagból áll.

(23) Kísérletezhetnétek egy másikkal.

A le nem játszott, közönséges változat:

n. Kí-	má-
sérletezhetnétek egy	sikkal.
1 2 3 4 5 6 7 8	

A lejátszott, dallambeékelő változatok:

a. Kí-	letezhetnétek egy	Átlag:
	má-	0.62
	sér-	
	sikkal.	
	1 2 3 4 5 6 7 8	
b. Kí-	tezhetnétek egy	0.50
	má-	
	sérle-	
	sikkal.	
	1 2 3 4 5 6 7 8	
c. Kí-	hetnétek egy	1.12
	má-	
	sérletez-	
	sikkal.	
	1 2 3 4 5 6 7 8	

d. Ki-	nétek egy	0.85
	má-	
	sérletezhet-	
	sikkal.	
1 2 3 4 5	6 7 8	
e. Ki-	tek egy	0.34
	má-	
	sérletezhetné-	
	sikkal.	
1 2 3 4 5	6 7 8	

A nyert értékek a következők voltak: (23a) 0.62, (23b) 0.50, (23c) 1.12, (23d) 0.85, (23e) 0.34. A szignifikánsan legmagasabb elfogadottságú megoldás, a (23c), az utolsó előtti dallamhordozó ötödik szótagjára teszi a dallambeékelést, és ez megintcsak egy hagyományosan elismert mellékhangsúlyos pozíciónak felel meg. Az 5-ik szótag azért győz a 3-ik felett, mert az 5-ik szótag az eredeti fésülő dallamhordozó közepén található, és azt két egyenlő részre osztja. Ugyanakkor elég sok hallgató inkább a hatodik szótagra tenné a dallambeékelést; vö. (23d).¹¹ Ennek az átlagértéke (0.85) relatíve szintén magas, és szignifikánsan különbözik az összes többi, alacsonyabb értéktől a $p < .05$ szinten. Lehetséges, hogy ezek a beszélők a mellékhangsúly-helyezés B-mintáját követik, l. 3.4. Ebben a mintában a mellékhangsúly a 4-ik vagy 6-ik szótagra eshet, ha a harmadik szótag könnyű (ez itt teljesül: a *-le-* könnyű szótag). Hogy a (23d)-ben a dallambeékelést miért a 6-ik (és nem a 4-ik) szótag vonzza, nem tudom; valamilyen okból talán az 5:3 szótagarány kellemesebb a fülnek, mint a 3:5 szótagarány.

A következő táblázat a statisztikai elemzéseket foglalja össze:

3. táblázat: Az átlagértékek statisztikai elemzésének összefoglalása

Mondat	Átlag	Standard	Valószínűség	Szignifikancia
20a	.40	.63	.000	*
20b	.83	.68		
21a	.60	.67	.000	*
21b	1.10	.69		
22a	1.29	.78	.000	*
22b	.53	.66		
22c	.61	.69		
22d	.44	.58		
23a	.62	.78	.000	
23b	.50	.60		
23c	1.12	.75		*
23d	.85	.67		(*)
23e	.34	.56		

* azt mutatja, hogy az átlagérték szignifikánsan különbözött az összes többi átlagértéktől ugyanabban a sorozatban.

¹¹ Én magam is inkább a 6-ik szótagra tettem volna a dallambeékelést.

A győztes megoldásokban a dallambeékelés a szó páratlan számú szótagján jelent meg (l. (20b), (21b), (22a), (23c)), azaz mindig olyan szótagon, amelyet hagyományosan mellékhangsúlyosnak tartanak. A (23d)-ben a dallambeékelés helye páros számú szótag, de – mint láttuk – a B mintában ez is mellékhangsúlyosnak tekinthető.

Észre kell azonban vennünk, hogy ezek a ritmikai mellékhangsúlyok függetlenek a szóhatároktól és így a szavaktól is. A szótagok számlálása az utolsó előtti kontúrhordozó (a féleső dallamot hordozó fonológiai frázis) első szótagjától indul, és a mellékhangsúlyok nem feltétlenül esnek egybe a szavak páratlan számú szótagjaival; vö. például (24).

(24) Azt mondtam, hogy elég.

A közönséges változat:

n. Azt

				e-
				mondtam, hogy
				lég.
1	2	3	4	

A dallambeékelő változat:

a. Azt tam, hogy

				e-
				mond-
				lég.
1	2	3	4	

A (24n)-ben az utolsó előtti kontúrhordozó harmadik szótagja a *mondtam* szó második szótagjával azonos, tehát a mellékhangsúly páros számú szótagra esik azon a szón belül. A *-tam* szótag itt nem egy szó részeként, hanem egy *fonológiai frázis* részeként kapta meg a mellékhangsúlyt. Ez azt mutatja, hogy a ritmikai mellékhangsúly elhelyezése a magyarban posztlexikális folyamat; a ritmikai mellékhangsúlyok a magyarban nem a szavak, hanem a fonológiai frázisok (intonációs kontúrhordozók) tulajdonságai.

A tradicionális leírások azért tekintik az ilyen mellékhangsúlyokat a szavak tartozékának, mert amikor egy szót izoláltan kimondunk, az fonológiai frázist alkot, és olyan intonációs egységgel esik egybe, amely egy megnyilatkozásnak felel meg. Például, a *matematikus* szó (16a)-ban bemutatott hangsúlyképlete úgy jöhet létre, hogy a szót mint elszigetelt szótári elemet valaki kimondja. Az elszigetelten kiejtett szótári elemek egyszerre megnyilatkozások, intonációs egységek és fonológiai frázisok.

7. A dallambeékelés egyéb esetei

Ha a dallambeékelés mellékhangsúlyokhoz kötődik, akkor nemcsak a ritmikai (szóbelseji) mellékhangsúlyokat érintheti, hanem a szó elejieket is. Mint látni fogjuk, ez a predikció helyesnek bizonyul. A 3.-ban rámutattunk, hogy a szó eleji mellékhangsúlyok (azaz az (5a), (5b), (5c) típusok) korábban létesülnek, mint a ritmikaiak (azaz az (5d) típusúak), és az utóbbiak csak olyan helyeken jelenhetnek meg, amelyek a szó eleji mellékhangsúlyok megjelenése után erre alkalmasak maradtak. A (25)-ben a dallambeékelés egy szó eleji mellékhangsúlyos szótagot céloz meg. Ez a *volna* szó első szótagja.

- (25) Elmentem volna az állatkertbe.

A közönséges változat:

n. El-
ál-
mentem volna az
latkertbe.

A dallambeékelő változat:

a. El- volna az
ál-
mentem
latkertbe.

A *volna* szó első szótagja normális körülmények között mellékhangsúlyos (vö. (25n)), és így dallambeékelést kap a (25a)-ban. Mivel a ritmikai mellékhangsúlyok később jelennek meg, mint a szóelejiek, a (25)-ben nem helyezhető mellékhangsúly a *-tem* szótagra, mert az szomszédos lenne a már mellékhangsúlyos *vol-* szótaggal. Ezért a (25b) valószínűtlen megoldás:

(25)b. * El- tem volna az
ál-
men-
latkertbe.

A (26) példában a szóeleji *mes-* szótag a *tanítómester* összetett szó második elemének első szótagja, és így a magyar összetételi hangsúlyszabály (8) értelmében mellékhangsúlyos. Ezért dallambeékelést kaphat; vö. (26a).

- (26) A tanítómester nem tudja.

A közönséges változat:

n. ta-
A nem
nítómester
tudja.

A dallambeékelő változat:

a. ta- mester
A nem
nító-
tudja.

Mivel ritmikai mellékhangsúly nem jelenhet meg a korábban létesített összetételi mellékhangsúly szomszédságában, a (26b) valószínűtlen:

(26)b. * ta- tómaster
A nem
ní-
tudja.

A (27)-ben a *minket* személyes névmás mellékhangsúlyos kezdő szótagja a dallambeékelés helye.

egymástól, akkor új főhangsúly jelenhet meg egy mellékhangsúlyos szótagon a két eredeti főhangsúly között, és ez az új főhangsúly magas szinttartó dallamot indít.

$\sigma \rightarrow \neg\sigma / \neg\sigma \dots \dots \neg\sigma (\dots)$

ahol a ... egy vagy több szótagból álló szótagfüzér, főhangsúly nélkül; a $\neg\sigma$ mellékhangsúlyos, a $\neg\sigma$ magas szinttartó dallamot indító főhangsúlyos, a $\neg\sigma$ féleső dallamot indító főhangsúlyos, a $\neg\sigma$ pedig eső dallamot indító főhangsúlyos szótag.

Megjegyzések:

a) Ha a féleső dallamot hordozó szótagfüzér szó eleji mellékhangsúlyos szótagokat tartalmaz, ezek közül az utolsó lehet a dallambeékelés helye.

b) Ha a féleső dallamot hordozó szótagfüzér nem tartalmaz szó eleji mellékhangsúlyos szótagokat, akkor a dallambeékelés egy ritmikai mellékhangsúlyt vesz célba. Ez lehet a 3-ik vagy 5-ik szótag (illetve – bizonyos beszélők esetében – a 4-ik vagy 6-ik szótag, ha a 3-ik szótag könnyű). Az a mellékhangsúlyos szótag részesül előnyben, amelyik közelebb van az eredeti félig eső tartomány közepéhez.

9. Konklúzió

Ebben a tanulmányban megvizsgáltam a magyar mellékhangsúlyok létrejöttének módozatait, és bizonyítékot találtam arra, hogy a mellékhangsúlyok a magyarban fonológiailag jelentősek.

A tanulmány szerint (a) azok a mellékhangsúlyok, amelyek szó eleji pozícióban jelennek meg, korábban keletkeznek, mint a szó belseji mellékhangsúlyok; (b) a szó belseji mellékhangsúlyok – melyek a leírások szerint a szavak főhangsúlyos első szótagja után, leggyakrabban páratlan számú szótagokon jelennek meg – voltaképpen egy posztlexikális ritmikai folyamat eredményei; (c) következésképp ezeket a mellékhangsúlyokat helytelen a szóhoz kötni, mert valójában nem szavak, hanem fonológiai frázisok (intonációs kontúrhordozók) sajátosságai. A leírások azért asszociálják őket szavakkal, mert az izoláltan kiejtett szavak fonológiai frázisokat alkotnak. A tanulmány megmutatta továbbá, hogy (d) a magyar mellékhangsúlyok fonológiai jelentősége ellen felhozott érvek nem állják meg a helyüket; és hogy (e) a magyar mellékhangsúlyok fonológiailag jelentősek, mert (f) létezik egy fonológiai szabály a magyar nyelvben, amely érzékeny a mellékhangsúlyokra: ez a dallambeékelés szabálya.

SZAKIRODALOM

- Balassa J. 1890. Hangsúly a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények* 21: 401–34.
- Bolinger, D. 1986. *Intonation and its parts*. London, Edward Arnold.
- Bolinger, D. 1989. *Intonation and its uses*. London, Edward Arnold.
- Burzio, L. 1994. *Principles of English stress*. Cambridge, CUP.
- Csűrő B. 1925. A szamosháti nyelvjárás hanglejtésformái. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei* 22.
- É. Kiss, K. 1981. Structural relations in Hungarian: a 'free' word order language. *LI* 12: 185–213.
- Gósy M. 1997. A magánhangzók minőségváltozásai a spontán beszédben. *Magyar Nyelvőr* 121: 45–56.
- Gráf, Z. B. 1998. *The Outline of a Hungarian Foot Theory*. Unpublished manuscript. Budapest, ELTE.
- Gussenhoven, C. 1985. Intonation: a whole autosegmental language. In H. van der Hulst & N. Smith (eds.) 1985. *Advances in nonlinear phonology*. Dordrecht & Cinnaminson: Foris. 117–31.
- Hammond, M. 1987. Hungarian cola. *Phonology Yearbook* 4, 267–9.

- Hayes, B. 1995. *Metrical stress theory*. Chicago, London, The Univ. of Chicago Press.
- Kager, R. 1995. The metrical theory of word stress. In J.A. Goldsmith (ed.) *The handbook of phonological theory*. Cambridge, Mass. – Oxford UK, Blackwell. 367–402.
- Kálmán L. & Nádasy Á. 1994. A hangsúly In: Kiefer, F. (ed.) *Strukturális magyar nyelvtan 2*. Fonológia. Budapest, Akadémiai Kiadó. 393–467.
- Kenstowicz, M. 1994. *Phonology in generative grammar*. Cambridge, Mass. & Oxford, UK.
- Kerek, A. 1971. *Hungarian metrics (some linguistic aspects of iambic verse)*. Indiana University Publications Uralic and Altaic Series Vol. 117.
- Lieberman, M. & A. S. Prince 1977. On stress and linguistic rhythm. *LI* 8: 249–336.
- Papp I. 1966. *Leíró magyar hangtan*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Siptár P. 1995. *A magyar mássalhangzók fonológiája*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Szende T. 1976. *A beszédfolyamat alaptényezői*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Szinnyei, J. 1912. *Ungarische Sprachlehre*. Berlin, Göschen.
- Varga, L. 1983. Hungarian sentence prosody: an outline. *Folia Linguistica* XVII. 117–51.
- Varga, L. 1985. Intonation in the Hungarian sentence. In: Kenesei, I. (ed.) *Approaches to Hungarian. Volume one. Data and descriptions*. Szeged, JATE. 205–24.
- Varga L. 1990. Stilizált beszédhangok a magyarban. In: Balogh L. & Kontra M. (szerk.) *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 169–77.
- Varga, L. 1998. Rhythmical variation in Hungarian. *Phonology* 15: 227–66.

Varga László

Varga, László: On the phonological status of secondary stress in Hungarian. The phonological significance of Hungarian secondary stresses has been denied recently, on grounds that no phonological rule has been found that is sensitive to their presence or absence. This is what the present article challenges. The most important claims of the article are the following: (a) those secondary stresses which appear in word-initial position are assigned at an earlier stage than the word-internal secondary stresses; (b) the latter kind of stresses, which have been reported to appear on certain (usually odd-numbered) syllables after the primary stress in Hungarian words, are the result of a postlexical rhythmical process; (c) they are, contrary to common beliefs, a property of phonological phrases (multisyllabic intonation contour carriers) and not of words; (d) the arguments against the phonological significance of Hungarian secondary stresses do not hold; (e) there is a phonological rule, viz. Contour Insertion, which requires secondary stresses, and so secondary stresses do have a phonological status in Hungarian.

Férfinyelv-e a magyar?*

Az amerikai feminista teoretikusok kezdeményezése nyomán kialakult egy új tudományág, az úgynevezett *gender studies* 'a társadalmi nemek tudománya', amely több tudományágban nemi nézőpontból vizsgálja a női-férfi szerepeket a társadalomban, a gazdaságban, a nyelvben.

A magyartól eltérően számos nyelvben külön szavak jelölik a biológiai és a nyelvtani nemet. Vö.: orosz *noi* – *pođ*, német *Geschlecht* – *Genus*, angol *sex* – *gender*. Ezekben a nyelvekben az élőlényeket jelölő főnevek esetében beszélhetünk természetes és nyelvtani nemről, az élettelen tárgyakat jelölő főneveknek viszont csak nyelvtani nemük lehetséges. A természetes nemet első-sorban a szavak jelentése, a nyelvtani nemet pedig névelők (például német, francia), főnevek ragjai

* Köszönöm Forgács Erzsébetnek, hogy a kérdéssel kapcsolatos gazdag irodalomgyűjteményét rendelkezésemre bocsátotta.

(szláv nyelvek), képzők (szláv nyelvek, német) stb. fejezik ki. A biológiai és a nyelvtani nem el-
lentmondásba is kerülhetnek egymással. A németben például a *das Mädchen* 'lány', *das Weib*
'asszony' szavak semleges neműek. Közismert, hogy a magyarban a főneveknek nincs nyelvtani
nemük, a biológiai nem különbözősége azonban kifejeződik. Vö.:

természetes (biológiai) nemi különbségek

élőlényeket jelölő főnevek			élettelen tárgyak
emberek férfi – nő	állatok hím – nőtény	kétlaki növények porzó virág – termő virág	csak nyelvtani nemük lehetséges
hermafrodita: hím és nőtény ne- mi jelleg együtt van		egylaki növények: porzós és ter- mős virág egy növényen	

A magyarban az emberek és állatok biológiai nemi különbözősége elsősorban lexikálisan
fejeződik ki: *apa – anya, fiú – lány, király – királynő, bika – tehén, csődör – kanca*. De számos
esetben ugyanaz a szó jelölhet férfit és nőt, hímet és nőtényt is: *Gabi* (Gábor – Gabriella), *Tóni*
(Antal – Antónia), Kovács Tihamér/Ildikó *néprajztudós, kutatómérnök; gölya, leopárd*. A ma-
gyarban nincsenek hím-, nő- és kétnemű főnevek, mint például az oroszban, de vannak **férfi ne-**
met, női nemet és mindkét nemet jelölő vagy jelölni képes főnevek. Vö.: *özvegy – özvegyem-*
ber/özvegyasszony – özvegyen marad (férfi v. nő), az *özvegy Kovács – Both bajnok özvegye*, a
szalmaözvegy többnyire férfi, a *víg özvegy* és a *szép özvegy* viszont csak nő lehet, az *özvegy fá-*
tyolt is csak nő dobhatja el, *özvegy nyugdíjat* férfi és nő is kaphat, *özvegyi sorsra* is juthat mind-
két nem, de ezt régebben csak nők tudták a világgal ily módon: *özv. Szabó Lászlóné*. Egy *öz-*
vegyemberhez férjhez lehet menni, egy *özvegyasszony* pedig feleségül vehető.

A nők nyelvi egyenjogúsításáért folytatott mozgalom (Frauen sprachlich den Männern
gleichstellen) különösen azokban az országokban erős, amelyek nyelvében a nemi különbségek
nyelvtani nem (Genus) formájában is kifejeződnek. Ilyen nyelv többek között a német, amelyben
hím-, nő- és semlegesnem van. Luise F. Pusch 1984-ben megjelent könyvének a címe *A német*
mint férfinyelv (Das Deutsche als Männersprache). E könyv 1996. évi kiadásának az előszá-
vában a szerző nehezményezi, hogy útlevélben ez olvasható: „*Der Inhaber dieses Passes ist*
Deutscher”. (‘Ennek az útlevélnek a tulajdonosa német’ /a végződés hímnemű/.) Ha egy iskolai
fogalmazást írna, akkor a *német* szó hímnemű végződését aláhúznák, mivel a jelen esetben csak a
nőnemű alak a helyes. Ha azonban a *német* szót nőnemben használjuk, akkor a *tulajdonos* szónak
is nőneműnek kell lennie. Az inkriminált mondat tehát így helyes: „*Die Inhaberin dieses Passes*
ist Deutsche”. (Ennek az útlevélnek a tulajdonosnője német nő.) Harro Gross (1990: 176) rámutat,
hogy a Német Szövetségi Köztársaság férfiak és nők egyenjogúságát biztosító alkotmányának
néhány cikkelye a hímnemű alakok használata következtében úgy fogalmazódik meg, mintha
azok a nőkre nem vonatkoznának: *Jeder hat das Recht auf die freie Entfaltung seiner Persönlich-*
keit ‘Mindenkinek megvan az a joga, hogy szabadon kibontakoztassa személyiségét’. *Kein Lehrer*
darf gegen seinen Willen verpflichtet werden, Religionsunterricht zu erteilen. ‘Egyetlen tanár sem
kötelezhető, hogy akarata ellenére vallásoktatói feladatokat lásson el’. Szerinte (173) a hímnemű
alak csak akkor lehet „nemsemleges” (‘geschlechts-neutral’), ha az egyértelműen csak nőkre vo-
natkozik. Például: *Diese beiden Arbeiter nehmen ihren Schwangerschaftsurlaub*. ‘Ez a két dolgo-
zó szülési szabadságon van’. Peter Braun (1998: 56) kijelenti, hogy „a férfinyelv a férfiak és a nők
számára egyformán minta és norma, amely a társadalmi tevékenység során a nőket számos esetben
diszkriminálni képes”. A nőellenes nyelvhasználatnak (frauenfeindlicher Sprachgebrauch) a kö-
vetkező fő típusait különbözteti meg:

1. A nőket ignoráló, mellőző nyelvhasználat, amely azonban nem zárja ki, hogy őket is be-leérték. Például: *Kedves kollégák, a polgárok párja.*

2. A nőket a férfiak „függelékeként” megnevező nyelvhasználat: *Thomas Mann és Katja asszony, Meier úr a feleségével, élete párja/a jobbik fele, Kissné, Kiss Jánosné, báróné.*

3. A nőket csak a hagyományos női szerepkörökben megnevező nyelvhasználat: *házaszszy, anya, feleség, varrónő, Kisasszony!* (éttermekben a pincérmők megszólítása), *bejárónő, házvezetőnő, háziasszony-kötelesség, óvónő, fejőnő.*

4. A nőket leereszkedően, vállveregetően, lenézően megnevező nyelvhasználat (Luise F. Pusch /46/ Luthert is segítségül hívva /...dann ein Weib allzeit zwen nachteil, da ein man zwen vorteil hat 'egy nőnek mindenkor számos hátránya, egy férfinak viszont számos előnye van'/ megállapítja, hogy a *női, nőies* szó jelentése a „másodrangú” jelentéssel egyenlő: „Weiblich gleich zweitrangig”): a *gyengébb nem, szolgálólány, szipirtyó, vén csataló, céda, ringyó, buja nő, szuka, szajha, boszorka, boszorkány, fehérnép, férjvadász, asszonyság, szenteskedő/vakbuzgó nő, házisárkány, szószátyár, pletykafészek. Ez csak olyan asszonymunka (asszonybeszéd, női logika, női rafinéria, női szeszély, női hiúság). Lónak, asszonynak hinni nem lehet. Gyarlóság (hiúság) asszony a neved.*

5. Számos frazeologizmus alapszava férfiakat jelölő szó: *ura a helyzetnek, ura a szavának, adja az urat, nem ura indulatainak, a maga ura, Amilyen az úr, olyan a szolgálója, szép szál ember, felszarvazott férj, legény a talpán, a teremtés koronája, ügyes fickó, furfangos ember, ravasz kópé, a legszebb férfikorban van, ez férfimunka volt.*

6. Páros megnevezésekben általában férfi – nő a sorrend: *Ádám és Éva, Rómeó és Júlia, Caesar és Kleopatra, férfiak és nők, fiúk és lányok, férj és feleség, apja és anyja.*

7. Foglalkozások megnevezésekor a nőket jelölő elnevezéseket általában a megfelelő férfiakat jelölő főnevekből képezzük. A magyarban ez a *nő, asszony* szavakkal alkotott összetételekkel vagy pedig a *női* melléknév segítségével történik. Vö.: *munkás* → *nőmunkás, munkásnő, munkás-asszony, női munkás, női munkaerő.* Olyan példát azonban több nyelv alapján sem nagyon lehet találni, amikor női foglalkozást jelölő szóból képzünk férfi foglalkozást megnevező szót. A magyarban például a *fejőnő* hímnemű párja a *fejőgulyás*, de ezek egymástól független, önálló képzések. A *védőnő, szövőnő* szavaknak pedig nincs párhuzamos férfi nemet jelölő megfelelője, viszont van *szövőmester.* Az *óvónő* mellett igen ritkán már előfordul az *óvóbácsi* is.

Marlis Hellinger (1985: 4) alapján a fenti nyelvi „diszkriminációt” kiegészíthetjük még kettővel:

8. A párhuzamos férfi és női elnevezések esetében a két szó jelentésállománya nem mindig azonos. Ilyen szavak az angolban például a *master/mistress*, a németben a *der Gouverneur* 'kormányzó, helytartó'/'*die Gouvernante* 'nevelőnő', *Sekretär* 'titkár, íróasztal'/'*Sekretärin* 'titkárnő'. De a magyarban a *fejőnő* a teheneket feji, a *fejőgulyás* viszont a borjas teheneket őrzi, feji és gondozza, de a *doktor/doktornő* jelentései sem fedik egymást. A *bába* meg a *bábaasszony* szavak jelentése pedig azonos.

9. Ha a nőket férfiakkal hasonlítjuk, akkor ők felértékelődnek, ha a férfiakat a nőkhez, akkor ők leértékelődnek. Vö.: *Sie steht ihren Mann.* 'Megállja a helyét.' *Sie ist der Mann im Hause.* 'Ő az úr a háznál.' *Ebben a nőben férfierő van.* De: *asszonyos, elpuhult fickó, anyámasszony katonája, lányok kinézetű fiú.*

A feministák a nők nyelvi egyenjogúságának a megteremtésére is törekednek. Céljuk a már meglévő „férfi nyelvhasználat” mellé egy párhuzamos „női nyelvhasználat” létrehozása vagy pedig egy „nemsemleges nyelvhasználat” meghonosítása. Ennek eszköze lenne a nyelv feminizálása páros formák következetes alkalmazása révén (*Künstler – Künstlerinnen*), nemsemleges megfogalmazások előnyben részesítése (például az *apa* lett helyett *gyereke lett*, a hímnemű *kiadó* helyett az, *aki könyvet ad ki* vagy a semleges nemnek nemsemlegesként való használata (*das Gott, das Professor*). A feministáknak ezt a törekvését sokan múltó divatként kezelik. Kétségre vonják a femi-

nistáknak azt az állítását, hogy a német patriárhális férfinyelv (*Ist das Deutsche in erster Linie eine Männersprache? Die Weltwoche* N° 41 10 Oktober 1991), s felteszik a kérdést, hogy lehetséges-e az értelmes egyensúly létrehozása a passzív férfinyelv és a harcos női nyelv hívei között (*Gibt es den sinnvollen Ausgleich zwischen unreflektierter Männer- und streitbarer Frauensprache?*). A feministák néhány követelése már meghallgatásra talált. Nemcsak a férjes nőket szólítják *Frau*-nak, hanem valamennyi hajadont is 16–18 évtől kezdve, vagyis a régi *Fräulein*-okat is. Elindult az általános jelentésű névmások feminizálása. Például: *Von dort oben hat man/frau eine herrliche Aussicht.* (A *man* általános névmás eredeti jelentésében mindkét nemhez tartozó személyt jelölhetett, és nem is származik a *Mann* 'férfi' jelentésű szóból). *Jedermann/jedefrau weiß, wie schwierig das ist.* Új nőnemű szavak használata terjed: *der Professor – die Professorin, der Kaufmann – die Kauffrau, Medienfrauen ehren Medienmänner.*

A feminizálás a vallásos nyelvre is kiterjedt. A női lelkipásztorok egy része például a Miatyánkot is megváltoztatja. Vö.: *Vater unser, der du bist im Himmel* 'Mi Atyánk, ki vagy a mennyekben'; *Vater und Mutter unser im Himmel* 'Mi Atyánk és mi Anyánk a mennyben'. Ráirányult a figyelem a bibliában Mózes első könyvére, a Genezisre, amely a világ teremtését tárgyalja, s ezen belül az ember teremtésével kapcsolatos ellentmondásra. Az 1.1-ben „...*Gott schuf den Menschen zu seinem Bilde, zum Bilde Gottes schuf er ihn; und schuf sie als Mann und Weib*”. (Az Isten saját képére **férfiként és nőként** teremtette az embert.) Az 1.2-ben viszont „...*Gott der HERR sprach: Es ist nicht gut, daß der Mensch allein sei; ich will ihm eine Gehilfin machen, die um ihn sei... Und Gott der HERR baute ein Weib aus der Rippe, die er von dem Menschen nahm, und brachte sie zu ihm. ...man wird sie Männin nennen, weil sie vom Manne genommen ist*”. (Az Isten később teremtette az asszonyt az ember oldalbordájából s ez a nő **Männin** „férfiből nőt” elnevezésében is tükröződik.)

Úgy gondolom, hogy a szélsőséges feministák sem a nyelv törvényeit, sem a bibliai világképet nem ismerik igazából. A fent ismertetett 9 elmarasztaló pontnak, amelyek alapján férfinyelvről beszélnek, a forrása lényegében a keresztény világkép. Ha egy magyar férj élete párját *feleség*-nek nevezi, ezzel csak azt akarja mondani, hogy a *Feleség fél segítség*, ha pedig tréfásan *oldalbordájának* v. *oldalcsontjának*, akkor abban is a bibliai világteremtésnek az egyik változata tükröződik: *Hej, pedig immáron megdelelt a csorda, Mégse jó étellel a hű oldalborda* (Arany). A him- és nőnemű alakok állandó párhuzamos használata vétene a nyelvi ökonómia ellen. Vö. például: *Die Autofahrer werden zur Kasse gebeten.* → *Die Autofahrerinnen und Autofahrer werden zur Kasse gebeten.* Sok minden függ azonban a konszituációtól. Egy választási gyűlésen például jól hangzik egy ilyen mondat: *Every man and woman should have the job to deserve.* Más esetben a „nők” külön kiemelése felesleges, mivel a *minden ember* fogalomkörébe a nők is beletartoznak. Zavaró lehet, hogy némely esetben az *ember* 'férfj' jelentésben használatos vagy csak férfit jelöl: *Hazajött az emberem. A szép szál ember és a marha nagy ember* hallatán sem gondol senki sem nőre. *Nem embernek való munka ez, csinálják az asszonyok. Jó leány, csak ember kell neki.* Vö.: az angolban. *Be a man!* 'Légy férfi'; *A fiatalember* (молодой человек, young man) sem lehet nő.

A 9 elmarasztaló pont legtöbbjét egyébként lehetne cáfolni szintén tendenciózusan összeválogatott nyelvi példákkal, s ennek alapján talán még nőuralomról is beszélhetnénk. A páros elnevezésekben a férfi – nő sorrend a társadalmi hierarchiát tükrözi, amely – mint láttuk – a világ teremtésére nyúlik vissza. De a sorrend mindjárt megváltozik, ha a nő valamilyen szempontból fontosabb a férfinál. Például: *Mária és József, az angol királynő és férje, az igazgatónő és két tanár. A túlsó oldalon két nő és egy férfi handabandázik egy rendőr körül* (Ottlik Géza, Tényálás). Ha egy férfit jelölő foglalkozásnak nincs meg a párhuzamos női megfelelője, arról elsősorban nem a nyelv tehet. A magyarban például van *vándorlegény, vándortanító, legénylakás*, de nincs **vándorlány, *vándortanítónő*, mivel ilyen szavak használatára nem volt társadalmi igény. A *lánylakás* újabban viszont már előfordul. Az *Ilyen az asszonyhűség! – Ilyen a férfihűség!* mondásokban többnyire a férfiakra vonatkoztatott kijelentésnek van negatív töltete. *A férfiak nyelve is*

lehet hosszú, vagyis ők is szívesen pletykálnak (vagy inkább örömmel hallgatják azt). A *selyemfiú*, *himpellér*, *csirkefogó*, *gazember*, *gazfickó* szavaink sem nőket jelölnek. Az sem mindig felemelő, ha egy férfit jelölő szót nőre vonatkoztatunk, s „nőies” szavaknak férfiakra alkalmazott használata sem mindig megalázó. Vö.: *Az igazgatónőnk egy zupás őrmester*. – *Lány-arcotok' a nap meg nem süti nála* (Arany, Szondi két apródja). A tréfás *nőuralomra* (a feleség házasságbeli irányító szerepére) talán a legtöbb nő lelke mélyén vágyik, s számos családban ez így is van, de az a sejtésem, hogy igen kevés lány vágyik *papucsférjre*, sok nő viszont még egy *mintaférj*rel sem lenne elégedett, ha igen, akkor azt „átszabná” saját mintájára. A *Cherchez la femme!* 'Keresd a nőt!' mondas jelentése, hogy rejtett dolgok, események oka számos esetben nő. Gorkij ezt emelkedettebben megfogalmazva így fejezi ki: *От любви к женщине родилось всё прекрасное на земле*. 'A nő iránti szerelem hozott létre minden nagyszerű dolgot a földön'.

Mindezzel csak azt akarom mondani, hogy a nőmozgalmak résztvevőinek törvénykezésben, a gazdasági és a tudományos életben célszerű tevékenykedniük. Az itt elért eredményeik aztán nyelvi téren is változásokhoz vezetnek. Lásd Laczkó Krisztina (1996: 161–7) vizsgálatát a mai asszonynévhasználatról Budapesten, az 1974 évi családjogi törvény módosítása következtében lehetségessé vált ötféle névváltozat elterjedéséről. 298 adatközlő névválasztása a következőképpen oszlik meg:

1. Szabóné Tóth Éva	41%	(122)
2. Szabó Lászlóné (hagyományos)	35%	(104)
3. Tóth Éva	12,7%	(38)
4. Szabó Éva (Eu-ban a leggyakoribb)	10,5%	(31)
5. Szabó-Tóth Éva (külön engedéllyel)	0,6%	(2)
6. Szabó Lászlóné Tóth Éva	0,3%	(1)

Érdekes lenne a *csaplár* és *csaplárné* típusú megfelelések gyakorisági mutatóinak is a vizsgálata napjaink magyar nyelvén.

A rokonságviszonyok jelölése a különböző nyelvekben azt mutatja, hogy az egyes nyelvek minden feminista bábáskodás nélkül meg tudnak felelni a társadalom részéről felmerült igényeknek. Az oroszban például külön szavak jelölik a férj (*тесть – теща*) és a feleség (*свекор – свекровь*) apósát és anyósát, a nagyszülők (*бабушки и дедушки*) jelölésére azonban nincs külön szó.

A magyarban a nyelvtani nem hiánya lehetővé teszi, hogy minden olyan esetben, amikor a nőket megnevezzük, a foglalkozásnevet a férfiak foglalkozásával egyező módon használjuk. Például: Meghívó a II. Szegedi Polgári Estélyre. *Fővédnök: Dr. Dávid Ibolya országgyűlési képviselő, igazságügyminiszter*. A programban közreműködnek: *Dobos Katalin színművész, Maczelka Noémi zongoraművész, Vámosy Éva operaénekes*. Ez a jelölési mód az egész magyar sajtóban általános, s megfelel a nyelvi ökonómia követelményének is: *Berczik Sára, a ritmikus sportgimnasztika megteremtője, nemzetközi hírű mozgáspedagógus, Ayle Neusel, kasseli kutatómérnök, a támogató egyesület elnöke* (a szövegből később kiderül, hogy az Ayle női név).

Ha a nők családnévét keresztnév nélkül használjuk, vagy csak a nők foglalkozását nevezzük meg, akkor a *nő*, *asszony* szavak segítségét vesszük igénybe: *Neusel asszony még fontosabbnak tartja a demokratikus kutatónőket képviselve... Körülbelül 150 tudós- és kutatónő dolgozik majd együtt a világ minden tájáról érkező mintegy ezer hallgatónővel*.

Az *asszony* szó elsősorban magasabb állami tisztségek elnevezésével kapcsolatban jelöli a női nemet: *Albright asszony sokat kockáztatott. A magyar államfő Shipley miniszterelnök-asszony társaságában. A miniszterelnök-asszony nem látta akadályát a könnyítésnek. Az államiitkár-asszony szerint mintegy 60-80 gyógyszerrel kell eldönteni, hogy maradhat-e a betegek számára ingyenes kiváltható szerek között vagy sem. Az asszony szót férfi és női foglalkozások vagy cso-*

portok megkülönböztetésére is használhatjuk: *jós* 'jövendőmondó' – *jósnő*, *kuruzsló* – *kuruzsló asszony*, *kuruzsló nő*, *javasasszony* (mindhárom szó jelentése hasonló), *vajákos ember* – *vajákos asszony*, *parasztember* – *parasztasszony*.

A *nő* szó összetételek **utótagjaként** igen gyakran jelöl női foglalkozást: *bíró* → *bírónő*, *tanító* → *tanítónő*, *orvos* → *orvosnő*, *elnök* → *elnökasszony*, *elnöknő*, *igazgató* → *igazgatónő*, *tanár* → *tanárnő*, *bajnok* → *bajnoknő*, *barát* → *barátnő*, *bemondó* → *bemondónő*, *isten* → *isten-nő*, *kém* → *kémnő*, *munkás* → *munkásnő*, *munkásasszony*, *nőmunkás*, *sógor* → *sógornő*, *színész* → *színésznő*, *titkár* → *titkárnő*, *újságíró* → *újságírónő*, *virágárus* → *virágárusnő*. A *kéjnőnek* *védőnőnek*, *varrónőnek* nincs férfi megfelelője. A *nőszabó* és a *női szabó* viszont nem azonos jelentésű. Címekben, rangokban csak a *nő* szót használhatjuk, és csak az összetétel utótagjaként: *királynő*, *hercegnő*, *grófnő*, *bárónő* (**nőgróf*, **női gróf*), *cárnő*, *császárnő*. A *királyasszony* ma már elavult: *Királyasszony kertje kivirult hajnalra* (Arany). A *hercegasszony* azonban lehetséges. A *kisasszony* mint megszólítás ma már régies, de egy *bolton kisasszony* Hódmezővásárhelyen már képes egy élelmiszerboltban két álarcos, borkesztyűs fiatalembertől némi dulakodás után harmincezer forint körüli zsákmányt is visszaszerezni. Feltehetőleg olyan hírrel is találkozunk, amikor egy *postás kisasszony* elől futamodnak meg a rablók, és az ő karja lesz libabőrös, amikor felidézi a történeteket. Azt azonban szem előtt kell tartanunk, hogy *vénkisasszony* ma már nincs, *vénlányról* sem ildomos beszélni (a *vén legény* nyugodtan használható), az *aggszűz* szavunk pedig már gúnyolódásra is alkalmatlan.

A *nő* szó előtagként való használata férfi és női foglalkozások párhuzamos jelölésére ritkább és kevésbé köznyelvi. Vö.: *nőolvasó* – *olvasónő*, *nőbeteg*, kórterem *nőbetegek* számára (vkinek a páciense) – *beteg nő* (nem páciens), *nődolgozó* (vhol *nőalkalmazott*) – *dolgozó nő* (bárhol dolgozhat), *nőküldött*. Gyűjtő jelentésű fővekekkel többnyire a *nő* szót használjuk: *nőszö-vetség*, *nőegylet*, *nőbizottság*, *nőgyesület*, *nőgyűlés*, *nőtagozat*, *nőtársaság*, *nőszemélyzet*, *nőko-szorú*, de: *asszonyküldöttség/nőküldöttség*. A *férfikórus* megfelelője *asszonykórus*, *menyecske-kórus*. A *nő* szó összetett szavak előtagjaként egyaránt jelölhet nőket és férfiakat olyan foglalkozá-sok esetében, amelyek nőkkel vannak kapcsolatban: *nőorvos* – *orvosnő*, *nőfodrász* – *fodrásznő*, *nőgyógyász*. A *nőcsábász*, *nőcsábító*, *nőgyűlölő*, *nőgyalázó*, *nőhódító*, *nőimitátor* tárgyas össze-tételeink viszont csak férfiakat jelölnek. A *nőíró* – *írónő*, *nőismerős* – *ismerős nő*, *nőrokon* – *rokon nő* változatok ugyanazt a fogalmat jelölik.

A *női* melléknévet akkor használjuk, ha a *nő* vagy *asszony* szavakkal képzett összetételek nem használatosak. Vö.: *női futó*, *női sofőr*, *női sportoló*, *női vendég*, *női zenekar*, *női brigád*, *női csapat*, *női páros*. A *nőbolond* viszont férfi, a *bolond nő* nő, a *női bolond* pedig páciens.

Férfi és női nemi különbségeket a *fiú* és *leány/lány* szavakkal is jelölhetünk: *diákfű* – *di-áklány*, *gyámfiú* – *gyámlány*, *keresztfiú* – *keresztlány*, *parasztfiú* – *parasztlány*, *pincérfiú* – *pin-cérlány*, *kamasz fiú* – *bakfislány*, *serdülő fiú* – *serdülő lány*, *mostohafiú* – *mostohalány*, *királyfi* – *királylány*, *cseléd* – *cselédlány*, a Horváth fiú – a Horváth lány, de csak: *konyhalány*, *kézilány*, *nyoszolyólány*, *koszorúslány*, *varrólány*, *kölyökcsoport* (sport), *fiúcsapat* – *leánycsoport*.

A német feministák fő törekvése, hogy a nyelvben a nőket ne csak odaértsük a férfiak meg-nevezése kapcsán, hanem elkülönítve meg is nevezzük őket („Die Richtlinien sollen dafür sorgen, dass Frauen nicht nur mitgemeint, sondern ausdrücklich genannt werden”) (Drosdowski, Günther 1991)). A nyelvek rendszere azonban többnyire olyan, hogy a nőnem és a női nem **Genus com-mune**-ként csak a háziállatok neveinek gyűjtőjelentésben való használatakor lehetséges: *Tyúkok kapirgálnak az udvaron*. (Preszuppozíciós ismereteink feltételezik, hogy legalább egy *kakas* van közöttük.) *A réten tehenek legelnek*. (Ebben az esetben a tehenek mennyiségétől függ, hogy van-e közöttük *bika*. De a *tehenek* fogalomkörébe a *borjak* is beletartoznak, s ha borjakat is látunk kö-zöttük, nagy a valószínűsége, hogy *bikaborjú* is akad közöttük.) A háziállatok esetében több eset-ben 4 szó jelölhet egy „állatcsaládot”. Így például a *lovak* fogalomkörébe beletartozik a *kanca*, a *csődör* és a *csikó*. A feministák valami hasonló rendszert szeretnének meghonosítani az emberek

vonatkozásában is, amikor olyan javaslatok születnek, mint például *der Professor – die Professorin – das Professor*. Az emberek és a vadállatok Genus commune-je a hím és férfit jelölő szavak: *iskolánk tanárai és diákjai, egyetemünk professzorai és az egyetemi hallgatók, farkasok és medvék*.

Az álláshirdetéseken általában férfiakat jelölő foglalkozásneveket találunk, amelyek mindkét nem számára ajánlják az állásokat. Például: *Amerikai hajótársaság keres felszolgálót, szakács, cukrászt, szállodai takarítót munkakörbe szakképzett, gyakorlott, angolul beszélő fiatalokat. Munkatársakat keresünk egy új munkamódszer bevezetéséhez. Szeged és körzetében minimum érettségivel rendelkező munkavállalókat keresünk. Az állásra radiokémikus képzettséggel rendelkező személy pályázhat. Magas színvonalú cég fiatal vezetőket keres. Szakképzett ápolót és konyhai kiségitőt (mérlegképes könyvelőt) felvesszünk. Üzletkötőket (gépiró adminisztrátort, ügyes pénztárost) keresünk*.

Vannak kimondottan nőknek szóló álláshirdetések is: *Varrodába varrónőt, részvasalóst, szalagvégi speciálgépekre is alkalmaznák, szabász mellé rajzolókat keresek. Ajándékok várják Önt, ha kozmetikai tanácsadónőnek jelentkezik. Night Clubba keresünk csinos hölgyeket. A Neurológiai Klinika 3 műszakos szakképzett ápolónőt állást hirdet. Pultosnőt (fiatal női pultosokat, főzni tudó hölgyet) keresünk*.

A csak férfiaknak szóló álláshirdetés ritka: *Motorral rendelkező fiatalembert ételkiszállításra keresek*. Figyelembe kell vennünk azonban, hogy még számos olyan szakma van, amellyel nők nemigen foglalkoznak: *Asztalos (szobafestő) szakmunkást, forgácsolószerelőt, marózt, szerszámkészítő lakatos* keresünk. Vállalkozó igazolvánnyal rendelkező vagyondörök jelentkezését várom.

A férfiak megszólításánál egyre általánosabbá válik az *úr, uram*, a nőknél pedig az *Ágnes asszony, államtitkár asszony, tanárnő, asszonyom, hölgyem* forma.

E vonatkozásban érdekes az *úr* szavunk, amelyről azt gondolhatnánk, hogy csak férfit jelölhet, amelynek a jelentése szótáraink szerint 'a hatalom birtokosa', 'nem testi munkából élő ember', vagyis az értelmezésbe a nők is beletartozhatnak. Ennek ellenére, a ház ura csak férfi lehet, ha nőről van szó a ház úrnőjéről beszélünk, a fiúknál nevelhetünk urat, a lányunkból viszont úrnőt, esetleg úrhölgyet. Iskolás koromban még használatos volt a tanárúrnő megszólítás, levelek címzésében az úrhölgy, úrnő. Valaki azonban csak ura lehet a helyzetnek és a szavának, *úrnője v. úrhölgye azonban nem. (Érdekes, hogy egy időben a németben is használatos volt a Herrin megszólítás, a feministáknak azonban eszükbe se jut ennek az újabb használata, talán azért, mert „a nőket csak a férfi függetléként jelöli”.)

Végezetül, batorság lenne a magyar nyelvről azt állítani, hogy az férfinyelv, de el kell ismernünk, hogy kissé patriarkális, mint minden európai nyelv.

SZAKIRODALOM

- Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments*. Nach der deutschen Übersetzung D. Martin Luthers. Naumann & Göbel, 1964.
- Braun, Peter 1998. *Tendenzen in der deutschen Gegenwartssprache: Sprachvarietäten*. – 4. Aufl. Stuttgart; Berlin; Köln. Kohlhammer.
- Drosdowski, Günther '1991. Ist das Deutsche in erster Linie eine Männersprache? *Die Weltwoche* № 41, 10 Oktober 1991.
- Frank, Karsta, 1992. *Sprachgewalt: Die sprachliche Reproduktion der Geschlechterhierarchie. Elemente einer feministischen Linguistik im Kontext sozialwissenschaftlicher Frauenforschung*. Niemeyer.
- Gross, Harro 1991. Frauensprache – Männersprache. In: *Einführung in die germanische Linguistik*. München. 170–176.
- Hellinger, Marlis (Hrsg.) 1985. *Sprachwandel und feministische Sprachpolitik: Internationale Perspektiven*. Westdeutscher Verlag, Opladen.

- Laczkó Krisztina 1996. A mai asszonynévhasználat Budapestén. *Nyr.* 120: 161–7.
- Pusch, Luise F. 1984, 1996. Das Deutsche als Männersprache. *Aufsätze und Glossen zur feministischen Linguistik.* Suhrkamp 3324.
- Sprache Stil/DaF für Lehrer. Unterrichtsmaterialien* (Butzkamm, Wolfgang, Geist und Sprache – Mit einer Anmerkung über sprachlichen Sexismus. 74–7. Trömel-Plötz, Senta, Gewalt durch Sprache. 78–83. Guentherodt, Ingrid, Sprachliche Gleichbehandlung: Erkennen und Verwirklichen. 84–89.)

Pete István

Pete, István: Is Hungarian a ‘male language’? In some languages, gender is an important grammatical property of nouns and related words, marked by distinct forms. In German, for example, all nouns are either masculine, feminine, or neuter. Grammatical genders often do not coincide with natural genders, a biological rather than linguistic classification. In Hungarian, there are no grammatical genders, but natural gender distinctions are made in many words referring to males and females (e.g. ‘widower/widow’, ‘hero/heroine’, ‘god/goddess’). Other male/female noun pairs show no morphological connection (e.g. ‘father/mother’, ‘bull/cow’). Some aspects of the use of such words is often claimed to reflect a male-oriented view of the world, going back to the time of the Bible. Many masculine words also refer generically to males and females. This fact has been claimed to foster sexual discrimination and lead to a denigration of the role of women in society. The paper argues against this opinion.

Minden 'mindenki' jelentésben

1991 szeptemberében nyelvjárásgyűjtő úton voltunk – az Eötvös Loránd Tudományegyetemnek mintegy 30 magyar szakos diákja és 10 egynéhány tanár – Erdélyben, a Gyergyói és a Csíki-medencében, valamint a Gyimesi-szorosban. Kolozsvárra visszajövet – a székely kapukat megcsodálandó – a buszról leszállva gyalog mentünk végig Máréfalva főutcáján. A falusiak közül többen kijöttek a kapuba, vagy a kapun belülről néztek kedvesen bennünket. Az egyik kerítés mögött álló idősebb asszony így szólt, amikor illedelmesen köszönvén elmentünk a házuk előtt: „Be örvendünk, hogy magyar köszöntést hallunk. Jöjjenek *minden*!” Vagyis: jöjjenek mindnyájan. A *minden* úgynevezett általános névmás itt 'a szóban forgó, a számba jöhető személyek közül mindegyik; mindenki' jelentésben szerepel. Tehát úgy, ahogy első világirodalmi rangú költőnknek, Balassi Bálintnak a Katonaének című versében olvashatjuk:

Vitézek! mi lehet
Ez széles föld felett
Szebb dolog az végeknél?
Holott kikeletkor
Az sok szép madár szól,
Kivel ember ugyan él;
Mező jó illatot,
Az ég szép harmatot
Ád, ki kedves *mindennél*.

„Mindennél”, azaz: mindenkinél.

A Történeti-etimológiai szótár szerint a *minden* -en eleme valószínűleg módhatározórag, a szó tehát eredetileg 'mindannyian, összesen' értelmű volt. És folytathatjuk: mint ahogy Balassi Bálint versében, illetőleg ma is a máréfalviak nyelvében. A TESz. egyébként ilyen példát hoz a XIV–XV. századi Jókai-kódexből: „valaký magat alasztattya *menden* felmagasztatýk” és a XV. századi Apor-kódexből: „meg aggátok... *menden* kik kornol aiandokokat aiandokoztok”. Úgy látszik azonban, hogy a tiszántúli nyelvjárásokban is él a szó ilyen jelentésben máig. Csűry Bálint, a kiváló debreceni nyelvjárástudós 1936-os Szamosháti szótárában a Szatmár megyei Túrricse községből közöl idevágó adatokat: „Othű vóutak azok *míndenn*” és „*Míndenn* ot vóutunék.” Aztán Szabó Pál Szakadék című 1939-es regényében – tehát mondhatnánk: a biharugrai nyelvjárásban – találkozunk efféle mondatokkal: „Ezért csatangol az egész fiúiskola szétszóródva a faluban. [Új bekezdés.] Gyerünk a Vásártóba! – indítványozza Bakos Feri ... Most *minden* a Vásártó felé fordulnak.” „(Szita Pista mondja) ... itt azonnal kell valamit tenni, azonnal, míg az apja él, az anyja él, míg *minden* élnek.”

De hadd utaljak még arra is, hogy az Értelmező szótár Katona József Bánk bánjából idézi a következő mondatot: „Udvarod átkozza *minden*”, azaz: mindenki. És Petőfinél szintén találkozunk a szó ilyen használatával:

A halálos beteget
 Meggyógyítja szemsugára...
 Így írák le őt nekem,
 Így beszéle róla *minden*.

Tehát: mindenki. A Petőfi-szótár több hasonló példát is közöl.

Szathmári István

Milyen elemekből áll a *Hegykő* falunév?

Korábban a Magyar Nemzet többek között a következő balesetről tájékoztatott: „Nem az útviszonyoknak megfelelő sebességgel közlekedett *Hegykő* (Győr-Moson-Sopron megye) külterületén személygépkocsijával egy német állampolgár...” Kíváncsi voltam, hol lehet ez a falu. A térképem meg is találtam, viszont teljesen sík területen, a Hanság szélén, Fertőszentmiklóstól északnyugati irányban. Kérdés, honnan kaphatta a nevét, hiszen se hegy, se kő nem található a közelében.

A korábbi adatok megadják a magyarázatot. A Földrajzi nevek etimológiai szótára 1262-ből így jelzi a nevét: *Igku* (olv.: igykü). Tehát az *igy* és a *kő* szónak az összetétele. A régi **id* – *igy* szavunk azt jelenthette, hogy 'szent'. Ez őrződött meg az *egyház* szóban is, amely korábban 'szent ház', vagyis 'templom' értelmű volt (ma is azt mondjuk: székesegyház). A 'szent kő' jelentésű *igy kő* eredetileg arra utalt, hogy azon a helyen a pogány magyarok áldozati köve állhatott. Ezt igazolja a falu német neve is: *Heiligenstein*.

Később azonban az *id* – *igy* szó kiszorult nyelvünkől, aztán természetesen megszűnt a szent köveknél való áldozás is, ilyenformán az *igy kő* mintegy értelmetlenné vált. Ezen segített az úgynevezett népetimológia. Az összetételt úgy értelmesítették, hogy az *igy* előtagot a más helységnevekben gyakran előforduló *hegy* szóval helyettesítették, nem törődve ennek a szónak a más értelmével, illetve azzal sem, hogy a második elem, a *kő* milyen jelentést vesz fel az új összetételben.

A *hegy* szó – mint ismeretes – rendszerint a dombnál magasabb kiemelkedést jelenti; *kő* szavunknak pedig helységnevekben gyakran a következő az értelme: 'kúp alakú sziklacsúcs, sziklás hegy', illetve mint helynévi utótag a késő középkorban épült hegyi várak megnevezésére is szolgált (példa az előbbire: *Istállóskő* a Bükkben; *Oltárkő* Erdélyben, a Békás-szorosban; – az utóbbira pedig *Somoskő* Nógrádban vagy *Csókakő* Fejér megyében).

Szathmári István

Agármony és bakszakáll

Azt a szándékomat, hogy a magyar nyelv növényneveit szótörténeti, szóföldrajzi és etimológiai szempontból, a névadási motivációt megvilágítva feldolgozzam, részben talán az is indokolja, hogy a növények több ezer elnevezésének többsége a ma emberének – különösen első olvasatra, első hallásra – nem mond semmit, hiszen sem a név jelentését, sem a jelölt növényt nem ismeri. A kövek és beton között aszfalton járó, a növekvő jólét, a megszerezhető tárgyak és eszközök igézetében élő város lakó – a harmadik évezred küszöbén – azzal szembesül, hogy a növény- és állatvilág idegen lett számára. Az állatkertben megcsodált élőlényeket vagy a levegőig madarait képtelen megnevezni. Növényismerete szintén megdöbbentően alacsony; a füveket, fákat, virágokat nem tudja azonosítani. A hagyományos tapasztalatokon és a mindennapi közvetlen megfigyelésen és fölhasználáson alapuló népi növényismeret messze felülmúlja a természetes környezettől elidegenedettek ismereteinek szintjét. Az állandóan erdő-mező közelében élő ember hasznosítja a „füben-fában lévő orvosságot”, de el is gyönyörködik a növényekben, virágokban: „*ezér-milijőféle van! Ojan szípek, mikor ki vannak nyíva! Ugy elnisklém!*” (Danczi Villebald 1943: 159).

Ez idő tájt forgatja ki földjeikből a legközelebbi rokon nyelveinket beszélő vogulokat és osztjakokat az olajipar. Elszennyezve környezetüket, tönkretéve ép világukat iparvárosokba kényszeríti és bérabszolgákká teszi őket. A természettel harmóniában élő emberek ilyen hirtelen és erőszakos életformaváltásának pszichés, kulturális, nyelvi és etnikai következményei nagyon is beláthatóak. Rohanó világunkban a tv-csatornák közvetítette agymosás, a gyorsételők és gyorsüzemek szolgáltatásai közepette a szellemi gazdagodás helyett igénytelenség, elmagányosodás és kielégületlenség lesz úrrá a „fogyasztón”.

A nevek világában talán a földrajzi elnevezések vannak kivételes helyzetben, mert a mozgékényszeres állandó helyváltoztatás büvöletében a helynevek segítik az eligazodást. De a száguldásban legázolt növények és állatok neveit miért is kellene tudni? Pedig az ember elemi érdeke, hogy környezetéről minél gazdagabb és minél alaposabb tapasztalati tudásra tegyen szert. A növényvilágra vonatkozó szókészletünk hosszú évszázadok alatt jött létre. Az átvételek, a tükörszavak mellett az elnevezések túlnyomó többsége belső fejlődésű szó. A magyar nyelvben a képzett és az összetett szavak alkotásánál megmutatkozó teremtető a népi és a tudományos növénynévadásban egyaránt megmutatkozik. A gyakorlatiasság, a hasznosság vezérelvén létrejött népi növényismeretre, az etnobotanikai tudásanyagra talán jobban támaszkodhattak volna a botanika „műnyelvét” megalkotó fűvészek. Mivel a tárgy, a fogalom és a név egysége, azaz a növénynevek biztos és egyértelmű azonosítása alapvető követelmény, ugyanakkor a népi névhasználat sokszor egy név alá vont össze több nem rokon fajt, miközben a nem hasznosított fajok névtelenségbe burkolóztak, és az új nevezéktannak **genusnevekre** volt szüksége. A tudományos megismerés szaknyelvének létrehozása hatalmas feladat volt. A népi névadás legfontosabb motivációja az, hogy mire használhatják a jelölt növényt (pl. *májfű, lépű, kígyómarást gyógyító fű, bolhahalál, farkasölő fű* stb.). Nem különbözteti meg az egyes nemzetségbe tartozó fajokat (például egymástól rendszertanilag távol álló növényeket egyaránt *rózsának* nevez). Egy növény tudományos latin neve is változott a kutatás fejlődésével, így a különböző kézikönyvekben az egyes növények olykor más-más néven szerepelnek. Egy növénynek számos különböző neve is lehet, ugyanakkor egy elnevezés több

növényhez is kapcsolódhat. A következtetlenségek, szolgálai másolások, nyomdahibák okozzák a nómenklatúra zavarosságát, mai azonosítási nehézségeinket. Mivel a név megjelölésre, másoktól való megkülönböztetésre, egyértelmű azonosításra szolgál, a tudományos terminológiában az az ideális állapot a cél, hogy minden név egyetlen fogalmat (növényfajt) jelöljön, és hogy minden fogalomnak egy neve legyen; azaz kiküszöböljük a rokonértelműség (szinonímia), a többértelműség (poliszémia) és az azonos alakúság (homonímia) jelenlétét. Sajnos a linnéi nevezéktan szűkségszerű elfogadása és adaptálása is elmélyítette a szakadékokat a népi és a tudományos növényismeret között; a tudomány nyelve részben elidegenedett a köznyelvtől.

A botanika magyar nevezéktanában gyakoriak és sokfélék az állatnevekből és állati testrészek neveiből alkotott növénynevek. A közvetlen természeti környezet motiváló szerepe érthetően jelentős a növénynevadásban. A legtöbb hulló (*kígyófü, gyíkfü*), madár (*galambbegy, rucaöröm, bagolyfü, fecskefü, kakukkfü, gólyavirág*), háziszárnyas (*libatop, csirkegomba, koltóvirág, tyúkdió, tyúkvirág, kakasmandikó*), vad- és háziállat (*farkasalma, békavirág, egérfa, róka-gomba, tigrisliliom, báránvirág, kutyakapor, agárszilva, macskagyökér, tehéngomba, lómenta*), rovar (*dongóvirág, légyfü, pillangóvirág*) nevével képeztek az idők során növényeket jelölő szóösszetételeket. Ezernél is több az olyan összetétel, melynek az előtagja valamelyik állatnevünk, vagy valamilyen – megnevezett – állat testrészének (fej, fül, fog, láb, karom, here, száj, begy, csőr, fark stb.) elnevezése. Egyedül a *béka* névvel például legkevesebb 55 növénynév ismeretes. Némelyik persze csupán nyelvjárási szinten.

Nincs ez másképpen a többi nyelvben sem; növényneveink idegen nyelvi párhuzamait keresve gyakran találunk szláv, német, angol, francia, román megfelelőket. Erre sokszor a különböző nyelvet beszélők gondolkodásának és névadási szemléletének analóg volta is lehet a magyarázat, de nem ritka az sem, hogy a nevek mind valamely ókori – görög vagy latin – minta alapján keletkeztek.

A növénynevek állatnevekkel való fölruházása főként a népképzelet fáradhatatlan működésének az eredménye. A legtöbb állatról elnevezett növény attól a hasonlóságtól kapta nevét, amely a gyökerek, levelek, virágok és az állatok testrészei között fennállhat. Alak- és színbeli vagy íz- és szagbeli hasonlóságok motiválják az elnevezést például a következő nevekben: *báránycsecsfü, bikatök, borjúorrűfű, ebnyelv, egérfülfű, lófarkfü, ökörfarkkóró, ökörnaylv, tinóorrú gomba, bakfü, farkasfog, farkasköröm, egérfarkfü, medvefű, medvetalpűfű, oroszlánszaj, nyúlfülűgomba, kígyónaylvűfű, gólyaorr, kakasláb, kakasstaréj, madárlábűfű, daruláb, szarkaláb, poloskaszagú fű* stb. Sok növényt arról az állatról neveztek el, amelynek eledele, takarmánynövénye, például: *disznókenyér, juhperje, számartövis, nyúlsaláta, lúdpázsit, tyúkhúr, rucaöröm* stb. A növények élvezhetetlenségét, gyümölcstelenségét például a *kutya-, eb-, disznó-,* illetve vadságát, sőt mérgező voltát többek között a *farkas-* előtaggal juttatja kifejezésre a névadás: *ebszőlő, kutyahagyma, kutyaszilva, disznómogyoró, disznókömény, farkascseresznye, farkasszőlő, farkastej, farkashárs* stb. Az állatnév növénynevekben jelezhet méretkülönbséget, a normálistól, átlagostól eltérőt. A *ló-* előtag nagyságot, mértéken felüliséget, míg a *madár-* előtag apróságot, kicsiséget jelent: *lóbab, lógesztenye, lóborsó, lódió, de madárcseresznye, madárszőlő, madáreper*. Utalhat a növényvel közös élőhelyre is az állatneves összetétel: *békafű, békalencse, békavirág, zergefü, nyúlszegfü, medvehagyma* stb. A növény felhasználására, bizonyos állatok elleni hatására vonatkozó nevek: *kígyófü, farkasölő sisakfü, bolhafű, halmaszlag, lúdtettentőfü, farkasméregfü, halkábítófü* stb.

Leggyakoribbak tehát az állatnevekből alakult analitikus metaforák. Az előtag maga is lehet metaforikus (*kutyagyöngyvirág, kutyarózsa*). A zoomorf terminusok sorában az állatnak tulajdonított termék, tárgy stb. is szerepelhet növénynévként: *fecskefonal, kutyatej, kakukknayl, macskaméz, békakosár* stb.

Már Földi János (1793: 13) fölveti követelményként, hogy „a’ növényeknek nemi nevei az állatoknak ’s köveknay neveikkel ne egyezzenek, másként ezek zavarodást okoznak. Pl. *belénd, pészma*”. Noha még a növényrendszertan tudományos latin nómenklatúrájában is ismert neveket lát viszont a zoológus: *Chelidonium majus* ’vérehulló fecskefü’ (*Chelidonium argentatum* ’köforgia-

tó'); *Bielzia ruthenica* 'légyölő penész' (*Bielzia coerulans* 'kék kérpáti csupaszcsiga'); *Daphne mezereum* 'farkasboroszlán' (*Daphne pulex* 'közönséges vízibolha'); *Prunella vulgaris* 'közönséges gyíkfü' (*Prunella modularis* 'erdei szürkebegy'), félreértés, összetévesztés nem valószínű. Erre vall az állatok elnevezésére vonatkozó szabályzat (Blanchard 1905) első pontja, amely franciául (15), angolul (29) és németül (43) kimondja, hogy „az állattani nómenklatúra annyiban független a növénytanitól, hogy egy állatnak a nevét nem lehet azért elvetni, mert egy növény nevével betűröl betűre megegyezik”.

A zoomorf terminusok sorába, az állatnevekkel képzett analitikus metaforák közé tartozik *agármony* és *bakszakáll* növénynevünk, melyekben állatok testrészeinek a neve szerepel növénynévként. *Agár* előtagú összetett szóval a magyarban négy növénynevet ismerünk; vö. *agárcsecsfű* 'Sedum' (MNöv. 201), *agárkosbor* 'Orchis morio' (P. 149), (R. 1807: MFüvK. 494), *agárszilva* 'magvaváló szilva' (Szabó-Péntek 1996: 274) és az *agármony*.

Az *agármony* jelentése ma 'Orchis morio' (MNöv. 19). Első fölbukkanásának ideje a magyar írásbeliségben a XVI. sz. második fele: *agar mony* 'Orchis avag' 'vitez fü' (TermTudKözl. 1872: 400), *aghár moni* 'ua.' (NépNyelv 1935: 182), majd 1590: *agar mony* 'Orchis' (SzikszF. 22), 1604: *agarrmony*, *agarfü* 'ua.' (MA), 1643: *agár mony* 'vitez fü' (Com:Jan 26), XVII. sz.: *agar mony* 'Testiculus' (Dioscorides 165), 1698–1703: ua. 'vitézfű' (MedBorb. 171), 1708: *agár mony*, *agár fü* 'Orchis, Satyrion' (MA 2), 1762: ua. 'Orchis satyrion' (PP. 746), XVIII. sz.: *agar mony*, *agar fü* 'Satirion' (Herbolarium), 1775: ua. 'Geilwurz' (Csapó 297), 1793: *agármonyfü* (Földi 18), 1798: ua. (Veszelszki 329), 1813: ua. 'agár kosbor' (OrvF. 363), 1831: *agár-fű* 'Orchis satyrion', *agár-mony* 'ua.' (Kresznerics 1: 2), 1833: *agár fü*, *agár mony fü* 'Orchis morio' (Kassai 1: 125), 1843: *agárfű* 'ua.' (Bugát 3), 1845: *agárfű*, *agármony* 'vitézfű' (Műsz. 118), 1855: *agármony* 'ua.' (AkÉrt. 522), *agármonyfü* 'ua.' (uo. 526), 1862: *agárfű*, *agármony* 'Orchis morio' (CzF. 1: 43), 1867: ua. (Ballagi), 1893: *agárfű*, *agármonyfü* 'Orchis morio' (Pallas 1: 145), 1902: ua. (Nyr. 31: 138), 1909: *agárfű* 'ua.' (Graumann 1), 1911: ua. és *agármonyfü* 'Agrimonia' (Nsz. 6; 7), *emberevő agárfű* 'Orchis' (uo. 93).

Idetartozik Beythe Andrásnak egy fontos adata a XVII. század elejéről, melyben az összetett szó előtagja az *agár* név *eb* megfelelője; vö. 1601–16: *eb mony fü* 'Orchides, testiculi; ol. *testicolo di cane*, fr. *couillon de chien*; vitézfű' (StirpAdv. 62), valamint Pápai Párizé száz évvel később (1706), aki az Orchis magyar megfelelőjeként a *roka mony* elnevezést adja meg (PPNomH.).

Az 1911-es adat (Nsz. 7) 'Agrimonia' jelentésmegadása csak ebben a forrásban fordul elő. (Valószínűleg a gör. *argemone* 'mákfajta' szóból). Mivel ez minden egyéb szakmunkában egy más növényfajtat jelöl, gyanúsaknak tűnik, hogy Cserey csak a magyar *agármony* névhez föltűnően hasonló alakja miatt vonta ide.

N: SzegSz 1:48: *agármony* 'Orchis masculina trifolia'.

Metaforizációval mint összetétel vált növénynévvé; így botanikai terminusként tulajdonképpen nem összetétel, csak morfológiai tekintetben. A nyelvben már más jelentésben meglévő összetett szó vált egyszerű botanikai terminussá, részben idegen nyelvi mintára. A XIX. századi szakirodalomban volt olvasható a *Cynorkis* (Genaust 195) növénynév, mely a lat. *Cynosorchis* 'fiúfü, kutyahere' (Plinius 27: 65) (< gör. *kynos*, genitív *kyon* = kutya; és *orchis* = here) elnevezésére vezethető vissza; 1671-ben Orchis: Satyriumi Cynosorchis, seu testiculus canis (Bauhin 80). A lat. *orchis* 'fiúfü' (Plinius 26: 95; 26: 146) alapja a Theophrastosnál és Dioskoridesnél is szereplő gör. *orchis* 'ua.' növénynév volt, mely a gör. *orchis* 'here' szóból képzett, és a növény két hereformájú gyökérgumójára utal. Az alaki hasonlóság volt a névadás indítéka.

A magyar *agármony* név ellen egyébként többen kikeltek, például Földi szerint (19) „nem jobb lett volna é az ilyen Nevekre egy pohár Léthe vizet inni, az által magának a' Bészédőnek is azokat elfelejteni, és a' tanulni kívánó maradéknak Nemzeti Nyelvünk tsűfságára által nem adni??” Ő a „gyermeki, tsűf, alacsonyáságot mutató betstelen Nevek” között sorolja fel (18), noha jó képzésű, szemléletes és igen elterjedt név volt. Még a Debreceni Fűvészkönyv szerzői, a felvilágosodás

racionalizmusát képviselő Diószegi Sámuel és Fazekas Mihály is – Előljáró Beszédükben – hasonlóan vélekednek a népi növénynevekről, közöttük kétségtelenül erről is: „... meg kell vallni, hogy azok közt a bábaelte fünevek közt, melyek a köznép szájában forognak, sokan vannak botrányoztató, babonás, helytelen, csúf nevek, sőt olyan gyalázatosak is, melyeket becsületes ember szájára venni is áttallana”.

Az *agármony* elnevezés tehát átvitt értelmű; a növény gumójára utal, mivel azok az agár ivarszervére hasonlítanak; ez a magyarázata a névadásnak. Mint Kassai J. 1833-ban Szókönyvében (1: 125) fogalmazott: „gyökere hasonló a' kettős tojományhoz, iker petéhez”. Az alacsony szárú élő növénynek valóban két tagolatlan gumója, ikergumója van. Hasonló névadási szemléleten alapul a *lóhere*, *rókamony*, *szamárhely*, *kutyahely*, *macskahely*, *macskatők* stb. elnevezés, és ennek a növénynek van *embererőfű*, *kosborfű*, *nőszőfű*, *vitészfű* hasonló neve is, valamint az *agárkosbor*. Ez utóbbi szótörténete: 1807: *agár kosbor* 'Orchis morio' (MFüvK. 494), 1843: ua. (Bugát 252), 1862: ua. (CzF. 1: 43), 1893: ua. (Pallas 1: 146), 1909: ua. (Graumann 1), 1998: ua. (Term.búvár 53/1: 25).

Az *agárkosbor* összetétel utótagja önálló növénynevünk; vö. *kosbor* 'Orchis' (MNöv. 109) [R. 1585: *kosbor* 'Crataegonon' (Cal. 267), XVI–XVII. sz.: *kosborfű* 'Crataegus' (TermTudKözl. 1891: 441), 1647: *koszboly* (TESz. 2: 586), 1703: *kos bor* 'Orchis' (Botanicon), 1843: *kosbor* 'Orchis' (Bugát 251), 1876: ua. (Math. és TermTudKözl. 11: 255), 1909: *foltos*, *fűles*, *poloska*, *széleslevelű*, *vitész kosbor* 'Orchis' (Graumann 97)], melynek a TESz. szerint (2: 586) ismeretlen eredetű, és elhomályosult összetételként való magyarázata nem meggyőző. Pedig a *kos* állatnévvel való összefüggése vitathatatlanak tűnik. A szerelmi alkímiában nem csupán a nemi vágyat serkentő növényeknek, hanem az állati eredetű kivonatoknak is fontos szerepük volt. IX. Károly orvosa, Nostredamus óta tudjuk, hogy a hím veréb véréből a szarvas spermáján át a bika, a farkas és mindenekelőtt a kos porrá tört heréjén kívül mi mindent vettek igénybe a különleges recepteknek megfelelően. A szerelmi bájitalok és gyógyborok egyik fontos serkentő növénye volt a *kosbor*. Kétségkívül idetartozik egy régi forrásban fölbukkanó adat és annak német megfelelője, mely Rapaics állítását (l. alább) igazolja: R. XVI. sz. második fele: *kosmonj nőző fű* 'Satyrion trifolium; Stendelwurtz' (NépNyelv 1935: 184). A TESz. és az EWUng. (805) nem fogadja el Bárczi Géza 'kosmámorító' (SzófSz. 173) értelmű – szintén kérdőjeles – magyarázatát, mely a nevet elhomályosult összetételnek fogja föl. Pedig egy régi gyógynövény neve ez, melyet a mai korban a Viagra kezd helyettesíteni. Rapaics véleménye szerint (MNy. 39: 144) az *orchist* régen a magyarban a növénynevekben mindenkor a *mony*-nyal helyettesítették (*kos + bor* 'Orchis', melynek 'mony, here' a jelentése), és *kosbor* szavunkat Calepinus magyar munkatársa, Laskai Péter alkotta a *satyrion* magyar megfelelőjeként. Plinius idézi, aki természetrajzában a következőket írta a *satyrion*-ról: „már akkor is szerelmi ingert érez az ember, ha gyökerét a kezébe fogja, mely inkább, ha savanykás borban megissza. *Renyhébb kosoknak és bakoknak is adják italukban. Et a Sarmatis, equis ob adsidium laborem pigrioribus in coitu, quod vitium prosedamum vocant*”. A kiemelt sor bizonyítja, hogy Laskai mit értett *kosboron* (R. 1706. PP.NomH).

Ugyanezt igazolja a növény *meresztőfű* (MNöv. 109) hasonló neve is.

Figyelemre méltó az *agármony* – *agárkosbor* párhuzam is, melyek egymás mellett élése a szótörténet tanúsága szerint a múlt századtól követhető nyomon.

A kosborfélék mezőkön tenyésző, gumós gyöktörzsű növények. Sőt, két gumójuk van, amelyek már az ókorban kedvelt afrodisziákumnak számítottak. Mágikus rítusok keretében takarították be, és itallá vagy droggá dolgozták föl. Hírük Indiáig, az ájurvédikus orvosokig jutott, akik szintén arra a véleményre jutottak, hogy a kérdéses gumók az ondótermelést fokozzák, s így elősegítik az erőteljes, egészséges nemi életet. Kosborból font koszorút viseltek a görög ifjak a föld termékenységének ünneplésekor, Déméter nagy ünnepén.

Az ókori Görögországban az agárkosbort csodálatos hatású *szatürion*, szerelmi varázsszer gyanánt tartották számon, szerelemkeltő szernek hitték, amely minden férfit Priaposszá tesz. A

kosborgyökeret, a salepot, ezt a tápláló keményítőt egész Keleten dicsérték. Indiában arannyal fizettek érte, kivonatából erősítő és frissítő italt készítettek. A görögök erősítő bor keverékében áztatták. Bugát Pál Természettudományi szóhalmaz c. művében (251) szerepel 1843-ban a *Radix salep*, mint 'kosborgyök', azaz kosborgyökér (< lat. *radix* = gyökér). A kosbor kettős ikergumóját gyűjtötték. (*Salep* néven nemrég még ismert patikaszer volt.)

Erdélyben ikergumóját kiásták, megszáritották és porrá törték; a pornak nemi izgató hatást tulajdonítottak, ezért ott *bergőburján* [Gyimesbükk (NépismDolg. 25)] az *Orchis morio* neve. Csikban a kosborfajok neve *bergő burján* (Nyr. 28: 42), és a *bereg, bërëg, berreg, bërreg, börrög* ige a székeleyknél 'párosodik' (MTsz.) jelentésű. A *burján* utótag szláv eredetű a magyarban, 'dudva, gaz' a jelentése.

Az *agármony* elnevezéssel azonos névadási szemléletű a több európai nyelvben meglévő hasonnev, vö. ném. *Fuchsbode, Fuchshödlein, Bockhode, Bocksbeutel, Bocksgeilen*, fr. *testicule de chien* (Értekezések a Nyelv- és Széptud. 26/8: 16), ném. *Hahnenhoden, Pfaffenhödchen, Hordenkoriander, Hundshoden, Hundshödlein, Ochsenklöten, Fuchshödlein, Bockshoden, Hasenhode, Knabenhoden, Biberhödchen, Hammelhoden* (Aigremont: Volkserotik und Pflanzenwelt. Halle, 1908.), fr. *testicules de renard*, lat. *testiculus leporinus, testiculus vulpinus*, szlov. *pópovala móda* (tlk. paphere), *pásja jájca* (kutyahere) (Nyr. 51: 18).

A kosbor két gömbölyű vagy hosszúkas gumója közül az egyik a virágzó növényt táplálja, s azután elpusztul, a másik pedig előkészül arra, hogy a következő évben hasonló szerepet töltsön be. Ezek alakja a heréhez hasonlít, s ezért az ilyen gumókat *herégumóknak* 'az orchisok sajátos páros gumója' (Pallas 9: 102) is nevezik. A „debreceni Füvészkönyvben Diószegiék „golyós gyökerű” növényként, jellemzik (MFüvK. 494). Veszlészki – 1798-ban – írja erről a növényről: „A' gyökere kettős tökforma, egyike friss, a' másik pedig meghervadt forma. A' kettős gyökérnek kettős a' haszna: mert a' frissel élünk, hogy a' férjfiúság megerősödjön; a' hervadtal pedig ad coercendam libidinem, hogy a' bujaságot el-óltuk magunkban” (330).

Már Szikszai Fabricius Balázs (1590) is idézi a *Satirion, Orchis nősző fü* nevét, Benkőnél a nősző fü 1783-ban *embererő* (M.Könyvház 1: 421) alakban fordul elő.

Maga a tudományos névben szereplő *orchis* (< gör. *orchis*) is 'here' jelentésű.

Az 1621-től kezdve szótárból szótárba vándorló *kosbőr* 'nőszőfü' (MA) nyomdahiba eredménye: 1834: *kos-bőr-fü* 'Orchis, v. nőszőfü' (Kassai 3: 202).

Az *Orchis morio* társneve, a *vitészfü, vitézkosbor* 'Orchis militaris' (Mi. 254). A növénynek mind a latin, mind a magyar elnevezését a virág sisakformája motiválja. Ez a sisakhoz hasonló virág a három felső virágszirom összehajlásából képződik.

A tudományos név *morio* utótagja (< gör. *moros* 'buta, durcás') szintén azzal magyarázható, hogy a növény virágtakarói sapkaformájúra vannak összeborulva. Ezt hasonlítják a csörgősapkához, bohócsapkához.

Az *agármony* összetett szó utótagja az átvitt értelmű 'here' jelentésben már korán fölbukkan a magyar írásbeliségben: 1435 k.: *mon* 'testiculus' (SoprSzj. 39). A *mony* 'tojás v. here' utótagjából származik -r és -ó képzőkkel ellátva – alaki hasonlóság alapján – a finnugor eredetű *mogyoró* növénynevünk, melyből számtalan földrajzi név keletkezett.

A nyugati kereszténységhez való csatlakozásunk latin és német szavak, közöttük növénynevek átvételével járt együtt. A nyelvi kölcsönhatás rejtettebb formájaként tükörszavakként alakultak egyes növényneveink. A tükörszavak, tükörfordítások hívei nyilván gazdagítani szándékoztak nyelvünk szókészletét. Mint azt már Földi János (1793: 20) fölismerete: „vagynak a' Görög és Deák Nyelv példája szerént, magoknak a' Növényeknek belső és külső tulajdonságoktól ... vett Öszvetett Növény Neveink (Nomina composita)”. *Bakszakáll* szavunknál nem nehéz egyértelmű összefüggést találni a növény alakja és a név jellege között. Úgy tűnik, az elnevezés a magyar nyelvben alakult ki a (kecske)*bak* és a *szakáll* szó összetételéből, ám már a tudományos név hasonló jelentése – és a többi idegen nyelvi megfelelő – is mutatja, hogy szó szerinti fordítással

állunk szemben. Mint nem népi eredetű nevet, a mesterségesen létrehozott terminológiába sorolhatjuk. A *bakszakáll* 'Tragopogon' (P. 41) első fölbukkanása a magyar írásbeliségben Melius Juhász Péter művéből adatolható: 1578: *bak fakál, bakfű* 'Bocksbart' (Herbarium 80), aki elsősorban Lonicerus munkáját használta forrásul. Szerepel nála egy *bakfű* is: *back fű* 'Tragus.tranc.' (uo. 33a). A *bakszakáll* további alakváltozatai a szótörténetben: XVI. sz.: *bak zakal* 'Barba hirci' (MNY. 39: 332), *bak szakál fw* 'Tragopogon, Bocksbart' (NépNyelv 185), 1590: *bak szakallo fű* 'Barba hirci' (SzikszF. 11), *bak szakal* 'Tragopogon' (uo. 45), XVII. sz.: *bák fakala* 'Barbula hirci' (Dioscorides 166), 1703: *bak szakál* (Botanicon), 1706: ua. 'Barba hirci' (PPNomH.), 1762: *bak-fakállú fű* 'Tragopogon' (PP. 758), 1775: *bak-fű, bak-szakáll* 'ua.' (Csapó 23), 1781: *bakfakáll* 'Tragopogon porrifolium' (Benkő J.: Téli bokréta 19), 1783: *bak-fakáll, bak-fű* 'Bocksbart' (NclB. 408), 1792: *bak fű, bak fakál* (Váli 182, 183), 1793: *bak szakáll* (Földi 12), *bakszakállfű* (uo. 20), 1798: ua. (Veszelszki 94, 86), 1813: *bakszakáll* 'réti kecskedisz' (OrvF. 364), 1831: *bakszakállú-fű* 'Tragopogon' (Kresznerics 1: 28), 1833: *bak-szakáll-fű* 'ua.' (Dankovszky 91), 1835: *bak-szakáll* 'Tragopogon pratensis' (Kassai 4: 274), 1838–45: N. *baksza, bakszakál* (székelységi szó) 'ua.' (SzT. 1: 557), 1841: *bakszakál* 'kandilla' (NövTan. 7), 1843: *bakszakáll, bakszakállfű* 'Tragopogon pratensis' (Bugát 24), 1845: ua. (Műsz. 131), 1893: ua. 'Tragopogon' (Pallas 2: 500; 494).

Az – egyébként ma is szaknyelvi – szó jól ismert, szélesen elterjedt a nyelvjárásokban: ÚMTsz. 1: 321: *bakszaka* (Szemre, Szé.föld, Magyarókereke) 'réti bakszakáll', *bakszakál* (R.gyarmat) 'mohafajta, korpafű', (Bükkábrány) 'tejnedvű, sárga virágú réti növény', *bakszakál* (N.szalánc) 'lila mezei virág', *bákszaká* (Óbást) 'növ. fajta', 322: *bakszakál* (Kő.tárkány) 'ágas höltye', *bakszakáll* (Heves m.) / SzegSz. 1: 105: *bakszakállfű* 'Tragopogon' / NövKözl. 2: 24: *bakszaka* (Fotos, Háromszék) 'ua.' / Zelnik 14: *bakcëka, bakszaka* 'ua.' (Csügés) / Szabó-Péntek 117: ua. (Magyarókereke, Szentkirály, rapatak) 'ua.' / Nyárády 110: *bakszakáll* (Marosvh.) / Nyr. 22: 528: *bakszaka* (Nógrád), *bakszaká* (Gömör) 'ehető, soknedvű növényfaj' [Nyr. 25: 383: *bakszaka* (Csík m. Gyimes; Háromszék m. Fotos), *bakszoka* (Háromszék m.) 'Tragopogon orientalis'] MNY. 4: 30: *bakszakál* 'ua.', uo. 32: *madár bakszakáll* (Réty) 'Scorzonera purpurea' / MNY. 10: 458: *bakszakál* (Bihar m. Tárkány) 'Anthericum ramosum' / Nyr. 12: 380: *bakszakáll* (Vas m. Sennyeháza) 'famoha' / Nyr. 7: 330: ua. (Örség) 'moh' / MNY. 56: 267: ua. (Göcsej; Vas m. Rábagyarmat) 'Hypnum eupressiforme' / MNY. 4: 30: *bakszakál* (Brassó és Háromszék m.) 'Tragopogon orientalis' / NépimDolg. 25: *balcekakóró, bakszukakóró* (Gyimesbükk) 'ua.' / Nagy 39: *bakszakál* (Nagyvátý) 'Clematis vitalba' / NyiRK. 20: 58: *bakszaka* (Magyarókereke, Kalotaszentkirály) 'Tragopogon orientalis' / Ethn. 87: 207: *bakszoka* (Árapatak) 'ua.' / Gáspár 13: *bakszaka, baksza, bakszakáll* (Székelyföld) 'ua.' / Nyr. 4: 23: *babszaka* (Nógrád m.) 'ua.' / MNY. 23: 262: *bakszakáll, papszakáll* (Magyarlapád) 'Viola tricolor'.

A szó szemantikai megterheltsége, az, hogy hány jelentése van, a nyelvjárási adatok alapján az ismeret bizonytalanságára utal. Azt látjuk, hogy túllépve a monoszémiát, a szó többértelmű. Ez a többféle jelentés nem igazi poliszémia, hanem inkább földrajzi heteroszémia.

A botanikai terminológiában ennél az elnevezésnél szó szerinti fordítással, azaz tükörfordítással állunk szemben. A latin név alaptagja, a *Tragopogon* görög eredetű, a görögben pedig szintén összetett szó (*tragosz-pogon*), ugyanolyan jelentésű elemekből, mint a magyarban: 'kecskebak szakáll'. A középkor fűvészei *Barba hirci* (lat. *barba* = szakáll) 'bakszakáll' névvel jelölték a növényt, és Linnétől kapta a görög szavakból összetett *Tragopogon* nevet. Ez a név az éppen elvirágzott fészkeken a fészekpikkelyek közül szakállszerűen előmeredő magház-, illetve természőrkőn alapul. Azaz azon, hogy a növény termése a csőr tetején nagy szőrbóbitával díszített. [Hasonneve a *kecskedisz* 'Tragopogon' (Pallas 2: 500) is ezen a szemléleten alapul. Erre Diószegiék (1807: MFüvK) „magyarosították” a nevet.] A bóbitás kaszattermés a legtökéletesebb ejtőernyőszerkezet. Ha a növény termését elfújja a szél, a vackon visszamaradó fészekpikkelyek, mint a bak szakáll, lelógnak. Ahogyan Melius J. P. írta (Herbarium 81) már 1578-ban: „mint a ketske baknac vgyan *faórs* a virága”.

A legtöbb európai nyelvben – nem véletlenül – az erre a növényre vonatkozó elnevezések mind hasonló jelentésű szavakból alkotott összetételek; vö. ném. *Scharbockskraut* 'Ranunculus ficaria' (87), *Bockskraut* 'Galega officinalis' (Graumann 88), *Bocksbart*, *Bockskraut* (M. 56), r. *barba caprei*, blg. *kozja brada*, cs. *kozi brada*, le. *kozibród* 'Tragopogon' (LWb. K0816), a. *goat's beard* (Szabó-Péntek 171), or. *kozloborodnik* 'ua.' (MO. 49), fr. *barbe de bouc*, ol. *barba di becco*, sp. *barba cabruna* 'ua.' (Nyr. 15: 505), szb.-hv. *kozja brada*, *kozobrad*, szlk. *kozia brada* (Weeds 1694). Mindegyik elnevezés – a magyarral együtt – szó szerinti fordítás, tükörszava a görög eredetinek. Mivel a magyar növénynév már igen korai felbukkanású az írásbeliségben, valószínűleg nem a németből, hanem egyenesen a latinból való fordítás (azaz nem német tükörszó, mint azt többen feltételezték (pl. Barlay MNy. 45: 91) abból kiindulva, hogy Melius J. P. forrásmunkájában a német eredeti a *Bock* szóval alkotott növénynév, és ő alkotta volna a magyar nevet a német mintára).

A Jávorka Magyar Flórájában lévő *papszakáll* népetimológiás változata a *bakszakáll*nak.

A N. *bakszoka* 'Tragopogon orientalis' név Erdélyben, Háromszék megyében átkerült a románba, vö. r. N. *bocsoacă* 'ua.' (Ethn. 87: 207).

SZAKIRODALOM, VALAMINT A NEM KÖZISMERT FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEINEK FÖLOLDÁSA

Bauhin, C. 1671. *Theatri botanici, index in Theophrasti, Dioscoridis, Plinii et Basiliae*.

Blanchard 1905. *Règles internationales de la nomenclature zoologique*. Paris.

Botanicon = Dorstenius, Th.: *Botanicon*. Frankfurt, 1540. A füveskönyvbe bejegyzett magyar növénynevek 1703-ból.

Bugát = Bugát Pál: *Természettudományi szóhalmoz*. Buda, 1843.

Csapó = Csapó J.: *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1774.

Danczi Villebald 1943. Népi növénynevek Külről. MNy. 39: 158–61.

Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.

Dioscorides = Szabó T. Attila: Magyar növény- és gyógyszernevek a XVI–XVIII. századból (Magyar nyelvű bejegyzések Dioscorides De Medicinali Materia Libri sex (Marburg, 1543.) c. művében. (In: *Studia Universitatum V. B. Bolyai*. Tomus iii. Nr. 6. Cluj, 1958).

FK. = Beythe A.: *Fives könnv*. Németújvár, 1595.

Földi János 1793. *Rövid kritika és rajzolat a magyar fűvészhagyományról*. Béts.

Gáspár = Gáspár János tájshógyűjteményei. 1838–45. Bp., 1964.

Genaust = Genaust, H.: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1996.

Graumann = Graumann S.: *A magyar növénynevek szótára*. Langensalza, 1909.

Herbarium = Melius J.P.: *Herbarium a faknac fveknec nevekredl, természetekrl és haßnairol*. Kolozsvár, 1578.

Herbolarium = Herbolarium, Vincentiae. 1491. bejegyzései. MNy. 11: 132–5.

Kresznerics = Kresznerics F.: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.

LWb. = *Landwirtschaftliches Wörterbuch in acht Sprachen*. I–II. Prága, 1970.

M. = Marzell, H.: *Alphabetisches Verzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.

Mi. = Aichele, D.–Golte-Bechtle M.: *Mi virít itt? Virágkalauz*. Budapest, 1991.

MNöv. = Csapody–Priszter: *Magyar növénynevek szótára*. Budapest, 1966.

MO. = Magyarai B. V.: *Magyar–orosz mezőgazdasági szótár*. Budapest, 1953.

Műsz. = Kováts Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.

Nagy = Nagy R.: *Adatok a Baranya megyei Nagyváty...* Kolozsvár, 1943.

NclB. = Benkő J.: *Nomenclatura botanica*. (In: *Magyar Könyvház I.*) Pozsony, 1783.

NövTan. = Barra I.: *Növénytan*. Pest, 1841.

Nsz. = Cserey A.: *Növénysszótár*. Budapest, 1911.

Nyárádi = Nyárádi E. Gy.: *Marosvásárhely és környékén élő...* Marosvásárhely, 1914.

- OrvF. = Diószegi S.: Orvosi Fűvész Könyv. Debrecen, 1813.
- P. = Priszter Sz.: Növényneveink. Budapest, 1998.
- PPNomH. = Pápai P. F. följegyzései: Nomenclatura Herbarum. Anno 1706. Nyr. 29: 363–66.
- StirpAdv. = Beythe András följegyzései a Stirpium adversaria nova (London, 1570.) c. könyvből. Koruk: 1601–16. Nyr. 29: 362.
- Szabó A.–Péntek J.: Ezerjófű. Budapest, 1996.
- Váli = Váli M.: Házi orvosi szótárrotska. Győr, 1792.
- Veszelszki = Veszelszki A.: *A' növény-plánták' országából*. Pest, 1798.
- Weeds = Williams, G.–Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Budapest, 1987.
- Zelnik = Halászné Zelnik Katalin: *Moldvai csángó növénynevek*. Budapest, 1987. (Magyar csoportnyelvi dolgozatok 36).

Rácz János

Gósy Mária, *Pszicholingvisztika*. Corvina Kiadó, Budapest, 1999. pp. 270.

Az I. Balatonalmádi Pszicholingvisztikai Nyári Egyetemen két gyermekgyógyász szakorvos hívta fel a nyelvészekből és pszichológusokból álló résztvevők figyelmét azokra a problémákra, amelyeket csak kellő pszicholingvisztikai ismeretekkel lehet orvosolni, és amelyekkel ők nap mint nap szembesülnek a különböző tanulási nehézségekkel, részképességzavarokkal, illetőleg magatartászavarokkal küszködő gyermekek gyógykezelésekor. Szavaik: „Önök kiengedték a szellemet a palackból...”, arra utalnak, hogy már tudjuk, mi lehet az oka a nyelvelsajátítás során bekövetkező defektusoknak, amelyek előbb részképességzavarokhoz, később pedig tanulási nehézségekhez, magatartászavarokhoz vezetnek. Orvosolni azonban csak nagyon kevesen tudják ezeket a problémákat.

Gósy Mária egyike azoknak a szakembereknek, akik „kiengedték a szellemet a palackból”, akik az anyanyelv-elsajátítással és a logopédiai zavarokkal pszicholingvisztikai megközelítésben foglalkoznak. Ám szinte ő az egyetlen nyelvész, aki intenzíven tesz is annak érdekében, hogy a problémás gyermekeken, családokon segítsen. A számtalan gyakorlati útmutatót, tanácsadót és fejlesztő feladatgyűjteményt összeállító tudós ez alkalommal egy elméleti összegző munkát jelentetett meg a Corvina Kiadónál *Pszicholingvisztika* címmel. Az Egyetemi Könyvtár Alkalmazott Nyelvészeti sorozat ötödik kötete kiváló egyetemi tankönyv, az egyetemi hallgatón kívül azonban a pedagógus, a család is megtalálja benne a számára fontos és hasznos információt a beszédlétrehozás, beszédértés, valamint az anyanyelv-elsajátítás témakörében.

Pszicholingvisztikai jellegű egyetemi tankönyv eddig alig jelent meg Magyarországon. Pléh Csaba *A pszicholingvisztika horizontja* című kötete (Bp. 1980) inkább tudománytörténeti összefoglaló; a Lengyel Zsolt által írt egyetemi jegyzetből (*Bevezetés a pszicholingvisztikába*. Veszprém, 1993) az ország több egyetemén tanulnak. Gósy Mária jelenlegi könyvében foglalkozik a pszicholingvisztika legfontosabb vizsgálati területeivel: a beszédprodukciónal, a beszédészlelés és beszédmegértés folyamataival, a mentális lexikonnal, az anyanyelv-elsajátítással, a beszédprodukción és a percepción zavaraiival, valamint az olvasás folyamatával.

A fejezetek arányos terjedelműek, bár – mivel Gósy Mária munkásságának nagy részét a beszédészlelési folyamatoknak és azok zavarainak szenteli – a beszédpercepcióval foglalkozó részek a többinél bővebben kidolgozottak. A szerző kitűnő és sokoldalú tudásról és nagy tapasztalatról tesz tanúbizonyságot. Komoly, kiegyensúlyozott nyelvészeti, pszichológiai, fonetikai (akusztikai-fonetikai), neurológiai ismeretek szükségesek a téma ilyen szintű kidolgozásához.

A könyv nyolc fejezetre oszlik.

A pszicholingvisztika kialakulása című fejezet részletesen ismerteti a pszicholingvisztika mint önálló tudományág létrejöttének körülményeit. A lassan 50 éves múltra tekintő diszciplína szinte egyedülálló abban a tekintetben, hogy ennyire pontosan meg lehet határozni kialakulásának dátumát. Az alapítók között olyan neveket találunk, akik nem ismeretlenek az emberi beszéddel, nyelvvel foglalkozók számára: számos kortárs tanulmány, könyv szerzői. Az előzményeket tárgyaló alfejezet jobbára csak a nyugati irányzatokat veszi figyelembe, nem tér ki a harkovi iskola eredményeire.

A beszédfolyamatok szervezése: agy, agyműködés című második fejezet ismerteti az agy szerkezetét, a beszédhez szükséges központokat, a kezesség és a cerebrális lateralizáció össze-

függéseit, az agyféltekék, a memóriafajták funkcionális megoszlását és a beszéd során történő aktiválódását.

A beszédprodukciónak folyamata a spontán beszéd létrehozásának főbb modelljeivel ismerteti meg az olvasót. A makro- és mikrotervezési fázisok leírását ábrával is illusztrálja, mely bemutatja a gondolat megszületésétől a mondat kimondásáig végbemenő folyamatláncot. Kitér és magyarázatot ad a spontán beszédben ejtett hibákra (természetesen nem a grammatikai kompetencia hiányosságának betudhatókra!), valamint az időviszonyok említésekor szót ejt a szünetek és a kötőszavak fontosságáról és azok arányáról.

A beszédészlelés és beszédmegértés folyamatai című fejezet a legnagyobb terjedelmű – érthető, hiszen Gósy Mária kutatásának jelentős hányadát teszi ki a beszédpercepció vizsgálatára vonatkozó tevékenység. Ebben a fejezetben a beszédészlelés és a beszédmegértés modelljei, az invariancia fontossága kap hangsúlyt. Itt is találunk szemléltető ábrát, amely segít a bonyolult folyamatok értelmezésében. A beszédpercepció két lényeges mozzanatra oszlik: a beszédészlelésre és a beszédmegértésre. A beszédészlelési részfolyamatok nélkülözhetetlenek a beszédmegértéshez. A megértés három elkülöníthető folyamatból áll: szóértésből, mondatértésből és szövegértésből. Gósy Mária tesztsorozatot dolgozott ki a 3–12 év közötti gyermekek beszédészlelési és beszédmegértési szintjének mérésére. Ebben a fejezetben mindössze pár sor erejéig ír erről, pedig nagy érdeklődésre tarthat számot, hiszen – mint a cikk elején szó volt róla – egyre több, szövegértéssel és ennek következtében tanulási nehézségekkel küszködő gyermek van Magyarországon.

A mentális lexikon szerkezete, nagysága, felépítése és működése a témája a következő fejezetnek. Vajon milyen a felépítése? Milyen elrendezésben tároljuk a benne levő információt? Hogyan történik az egyes szavak lehívása, raktározása? Miként zajlik a lexikális hozzáférés folyamata? Mik a szófelismerés meghatározó tényezői, és milyen kísérletekkel lehet választ kapni a mentális lexikon összetételére? Ezekre a kérdésekre adja meg a választ a szerző.

Az anyanyelv elsajátítása című fejezet diakrón és szinkrón módon is áttekinti a gyermeknyelvi kutatások eredményeit. Olvashatunk a farkasgyermekről, az anyanyelv-elsajátítás során feltételezett kritikus periódusról, melynek lezárulása után már feltehetőleg nem lehet elsajátítani egyetlen emberi nyelvet sem. Ezután az újszülöttkortól 7 éves korig részletes áttekintést kapunk a beszédfejlődés egyes fázisairól. Olvashatunk a sírások kommunikációs tartalmáról, a gögicselésről, az egyszavas, kétszavas fázisról, a nemek közötti különbségekről, a telegrafikus beszédéről, a grammatikai morféim elsajátításának sorrendjéről, az artikulációs jellegzetességekről, a túlátlátnosítási és aluldifferenciálási folyamatokról, az időfogalom kialakulásáról, a szókincséről. A beszédpercepció fejlődése során először globális beszédmegértésről lehet csupán szó, amely a telegrafikus beszéd időszakában finomodik a nyelvi tartalom alapján.

A beszédprodukciónak és a beszédfeldolgozás zavarai című fejezet mind a gyermekkorban, mind a felnőttkorban fellelhető beszédzavarokkal foglalkozik. A fejlődési diszfázia a beszédindulás késését jelenti, a fejlődésre a lelassult beszédpercepció és beszédprodukciónak jellemző. Az afázia az agy meghatározott területének sérülése folytán bekövetkezett beszédzavar, súlyosabb esetben beszédvesztés. A hallás károsodása következtében is kialakulhatnak beszédproblémák. A hangképzési zavarokon kívül fellelhetnek egyéb beszédhibák is, agrammatizmus, dadogás, hadarás stb.

A beszédpercepciónak szintjén is különböző zavarok találhatók: a fonetikai, fonológiai, a szeriális észlelés, a beszédhang-diszkrimináció zavara, a mondatértés és szövegértés feldolgozási nehézsége. Több vizsgálatról is beszámol a szerző, amelyek egyértelműen kimutatják, hogy a mondatértésben és a szövegértésben a vizsgált személyek jelentős számban nem érték el az életkorukban elvárt teljesítményt. A tanulási nehézségekkel küzdő gyermekeknél mindig kimutatható a beszédmegértés zavara.

A könyv utolsó fejezete – *Az olvasás* – az olvasási folyamat két fő részével ismerteti meg: a dekódolással és a megértéssel. Hangsúlyozza a szerző a metanyelvi tudatosság fontosságát az olvasás során. Végigvezeti az olvasót az olvasástanítás különböző módszerein, túlnyomó többség-

ben diakrón módon. A mai módszerek közül egyet említ. Mint általában a nyelvelsajátítás tárgyalásakor, ebben a fejezetben is helyet kap a fejlődési zavar ismertetése, a manapság oly elterjednek tekintett diszlexia.

Külön erénye a könyvnek, hogy minden egyes fejezet után gazdag bibliográfia található, amely megkönnyíti az olvasó dolgát a további tájékozódásban. Bizton számíthat nagy sikerre mind a pszicholingvisztikát kedvelő egyetemi hallgatók, mind pedig a tanulási és elsajátítási folyamatokra érzékeny pedagógusok között. Joggal bízhatunk abban, hogy a könyvet elolvasva egyre több és több szakember fog érzékenyebben reagálni a környezetében tapasztalható bármiféle beszédzavarra, fejlődési rendellenességre, hogy megelőzhessük a részképesség-zavarok kialakulását, leküzdhezzük a tanulási nehézségeket; és az így felnövekvő nemzedékből egy értőbb, harmonikusabb felnőtt társadalom váljék.

Navracsics Judit

Molnár Zoltán Miklós, Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban.

A Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének Kiadványai III. Szombathely, 1999. 203 l.

Kétségtelen tény, hogy a szombathelyi Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke az utóbbi két évtizedben mind a magyar nyelvjárások vizsgálatában, mind pedig a tudományszervezői munkában jelentős eredményeket mondhat magáénak. Erről tanúskodnak azok az önálló kiadványok, kisebb-nagyobb terjedelmű tanulmányok, cikkek, melyeket az ottani nyelvész kollégák tettek közzé, továbbá a tanszékhez kapcsolódó diákkör tevékenysége és az eddig három alkalommal Szombathelyen megrendezett dialektológiai szimpóziumok is.

Ezeknek az eredményeknek az elérésében nyilvánvalóan közrejátszik az a körülmény, hogy az ott dolgozó kollégák többségének munkásságában a magyar nyelvjárások kutatása megkülönböztetett szerepet kap. Ez azért is fontos, mert éppen az utóbbi két évtizedben (különösen az 1990-es évektől) országszerte egyre kevesebb azoknak a kutatóknak a száma, akik dialektológiai vizsgálatokkal foglalkoznak. Ezért is üdvözlendő, hogy Molnár Zoltán Miklósnak kandidátusi értekezésként megvédett dolgozata a Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszékének újabb köteteként napvilágot láthatott.

Molnár Zoltán a magyar nyelvtudomány középnemzedékének tehetséges és igen eredményes kutatója. Tudományos tevékenységére sokoldalúság jellemző, hiszen cikkei, tanulmányai például a stilisztika, a nyelvjáráskutatás, a névtudomány, a tantárgypedagógia, a nyelvművelés területére egyaránt kiterjednek. Az utánpótlás gondokkal küszködő magyar dialektológia szempontjából azonban igen öröndetes, hogy különböző témájú kutatásaiban nyelvjárásaink vizsgálata jelentős helyet foglal el, s azt is nagyon fontosnak tartom, hogy igazi pedagógusként arról sem feledkezik meg, hogy hallgatóit is bevonja a nyelvjárási anyaggyűjtés és feldolgozás folyamatába, fölkészítve őket ezzel az önálló kutatómunkára is.

A kiadvány témaválasztása aktuális, a gyűjtőterület kijelölése szerencsés és a szerző számára szinte magától értetődő volt, hiszen a Szombathely környéki kutatópontok vizsgálata a tanszéki munkálatokhoz kapcsolódik, a Lendva vidéki faluk nyelvjárásának megismerésére és elemzésére pedig a Mariborban végzett lektori tevékenysége nyújtott neki kedvező lehetőséget. A két régió kiválasztásában, melyet egyébként meggőzően indokol a szerző, a földrajzi, településtörténeti párhuzamok mellett az a nem kevésbé lényeges szempont is közrejátszott, hogy a város és a városkörnyék nyelvi kapcsolata mindkét tájegység esetében számításba vehető körülmény. Említésre

méltónak vélem, hogy a Szombathely környéki kistáj és a Lendva-vidék földrajzi, demográfiai, etnikai, szociológiai, vallási tagolódásáról és az onnan kijelölt kutatópontok rövid történetéről egyaránt kitűnő áttekintést olvashatunk (17–8, 23–6, 35–8, 80–4). Vizsgálódásainak alapjául Szombathely környékéről Dozmat, Köszegdoroszló és Sorokpolány község nyelvjárása szolgált, Lendva vidékéről pedig Csente (Čentiba), Felsőlakos (Gornji Lakoš) és Hosszúfalu (Dolga Vas) helységek népnyelve. Az utóbbi három falu nyelvjárásának vizsgálatával szinte tanszéki hagyományt folytat a szerző, ugyanis egy évtizeddel korábban például Guttman Miklós végzett a Muravidéken – többek között Csente, Felsőlakos és Hosszúfalu községekben – anyaggyűjtést és feldolgozást (vö. Guttman Miklós–Köbölkúti Katalin: Hangutánzó igék vasi és muravidéki atlasza. MNyTK. 182. sz. Bp., 1987), valamivel később pedig Bokor József elemezte három másik muravidéki falu tájszavait (vö. Regionális lexikológiai vizsgálatok a nyugati magyar nyelvtérületen. MNyTK. 203. sz. Bp., 1995).

A kiadvány szerkezeti fölépítése kifogástalan, arányos. A bevezető fejezetben vizsgálódásainak célját és előzményeit, az anyaggyűjtés és a feldolgozás módszertani kérdéseit fejti ki részletesen a szerző (7–34). Kiemelendőnek és követendőnek tartom azt az elmélyült szakirodalmi tájékozottságot, amely a bevezető és az elemző részben egyaránt megmutatkozik. A dolgozat végén felsorolt szakirodalmi bibliográfia nem valamiféle tiszteletkőr hazai és külföldi előzmények és kutatók előtt, hanem az értekezésbe szervesen, alkotó módon beépített háttér. A hazai és külföldi szakirodalom felhasználásának aránya is példamutató, ugyanis Molnár Zoltán nem talmi csillogásként, tájékozottságát mutatta utal külföldi példákra és eredményekre, hanem úgy és akkor építi be azokat dolgozatába, ahol és amikor valóban fontos, s közben sohasem feledkezik meg a hazai előzményekről, sőt – kutatásainak tárgyából és jellegéből adódóan – főképpen a magyar szakirodalmi háttérre alapoz.

Vizsgálódásainak kiindulási alapjául több mint hetvenórás szövegfölvétel és 200 gépelt lapnyi gyűjtőfüzetes adatmennyiség szolgált, s ebből mintegy 15000 adatot dolgozott föl. Kitűzött kutatási céljainak megvalósításához ezt az anyagot lényegében véve elegendőnek tartom, de ami a számszerű adatokat illeti, egy észrevétel fölmerült bennem. A vizsgálatra kijelölt kutatópontok számát magam is jónak ítélem, a kutatópontonkénti három adatközlőt viszont keveslem, hiszen nyelvhasználati sajátágaikból több szempontból is próbál a szerző tanulságokat megállapítani. Így például a nemek és nemzedékek szerinti nyelvi-nyelvjárási különbségek feltárásához is jobb lett volna legalább hat (3–3 nő és férfi, illetőleg 2–2 fiatal, középkorú és idős) adatközlőt kiválasztania. A falvanként kapott értékek, mutatók így ugyanis kissé esetlegesek, igaz ugyanakkor az is, hogy a régióként, tehát a 3–3 kutatóponton összesített adatok már megbízhatóbb alapot nyújtanak a különféle (például nyelvföldrajzi, szociolingvisztikai és egyéb) szempontok szerinti következtetések levonásához. Bíráló megjegyzésemhez azonban hozzá kell tennem, hogy a szerző a hat fő kutatópontról az alapvizsgálathoz kiválasztott 19 adatközlőjének a számát a kiegészítő tájékozáshoz 12-vel növelte, és mindegyikükről mintaszerű nyelvi életrajzot is készített (26–31). Hogy adatközlőinek kiválasztása sikeres lehetett, arra nemcsak szakirodalmi ismeretei, hanem saját gazdag tapasztalatai is megfelelő biztosítékot jelentenek. A viszonylag kevés adatból leszűrt tanulságok buktatóival egyébként a szerző is tisztában van, óvatos következtetések megállapítását mégis lehetségesnek véli. A 48. lapon például a következőképpen fogalmaz: „Ezek a statisztikai adatok, noha nem nagy terjedelmű anyag mennyiségi kivonatai, megkönnyítik az azonos nagyságrendű részkorpuszok áttekintését, és – óvakodva attól, hogy előítélkezéssé merevüljenek – bizonyos minőségi erővonalakat is jeleznek”.

Az anyaggyűjtésben alapvető segédeszköze a Szabó Géza összeállította szókészletű kérdőfüzet volt, s ez nemcsak azért bizonyult hasznosnak, mert 255 címszós anyaga a magyar nyelvtérület nyugati régióihoz készült, hanem amiatt is, hogy a „I–III. tétele egybeesik a MNyA. megfelelő részeivel, alkalmas a más vidéken való kutatásra, következőképpen az összehasonlító vizsgálatokra is” (20). A szóban forgó kérdőfüzetet nemcsak szókészletű anyaggyűjtésre használta föl, hanem

szövegfeldvételek készítéséhez is, ugyanis a terepmunka „tájékozódó, hangulatteremtő beszélgetéssel szokott kezdődni” (21). Hogy az anyaggyűjtésbe egyetemi és főiskolai hallgatóit bevonta, az pedagógiai tekintetben helyeselhető, szakmai szempontból viszont elengedhetetlenül fontos és szükséges volt, hogy a diákok gyűjtötte adatokat a szerző ellenőrizze, s ezt ő meg is tette.

A kiadvány gerincét a Tüzetes rész című fejezet képezi (35–129), amely a Szombathely környékén és Lendva vidékén folytatott anyaggyűjtés alapján – a két gyűjtőterületnek megfelelően – két nagyobb egységre tagolódik. Elismerésre méltó az a módszertani következetesség és alaposág, amellyel a szerző – jól végiggondolt szempontok szerint – szókészleti és szövegfeldvételes anyagát elemezte. Vizsgálódásai alapvetően szókészlettaniak, kiegészítésként azonban hang- és alaktani szempontú elemzést is végzett. Kutatása – amint az értekezés címe is utal rá – lényegében nyelvföldrajzi és szociolingvisztikai megközelítésű, s nyelvészociológiai tekintetben szerteágazó (például nemek, nemzedékek, foglalkozás szerinti) vizsgálati szempontjait még azzal is kibővítette, hogy saját szókészleti gyűjtését A Magyar Nyelvjárások Atlaszának adataival is összevetette, és – elsősorban magyar–szlovén nyelvi kapcsolatok miatt – a két régió közötti nyelvi-nyelvjárási különbségeket is figyelembe véve kontaktusproblémákat is érint. Hogy ez a sok szempontú, statisztikai adatokban és grafikonos ábrázolásokban is gazdag, igen alapos mikrofilológiai vizsgálódás milyen sok munkát, kitartást és pontosságot igényelt, azt aligha szükséges hangsúlyozni. A szerző dicséretére legyen mondván, hogy sok részletre kiterjedő, nagy szakirodalmi tájékozottságot és körültekintő, gondos helyszíni anyaggyűjtést igénylő nyelvi-nyelvjárási elemzései megbízhatóak, megállapításai mértéktartóak és meggyőzőek. Vizsgálódásainak fő eredményeit maga a szerző így összegzi: „A nyelvi valóság elsősorban kisebb részlegeinek árnyalt megrajzolását igyekezett miniatűr elemzések láncolatával teljesíteni a dolgozat. Az egyénekből összeálló társadalmi rétegeknek, e csoportokból összetevődő településeknek, az ezekből összerakódó régióknak a nyelvi vizsgálatával szándékozott olyan következtetéseket levonni, amelyek alapul szolgálhatnak még nagyobb területi, társadalmi egységek, illetőleg egység nyelvi jellemzőinek megállapítására. A Szombathely és a Lendva vidéki anyag összehasonlítása az élőnyelvi kontrasztivitáson kívül az úgynevezett hungarológiai kapcsolattartást is támogatja. Az egyéni nyelvi ismeret és tudat ugyanis a falutudat, a regionális tudat, de talán ezen túlmenően a nemzettudat, a magyarságtudat elemének is minősülhet. A nyelvjárásiasság-köznyelviesség arányai a helyi és a szélesebb körű közösséggel való azonosulás tudatának fontosságát is hangsúlyozhatják. Mindennek muravidéki vonatkozásai napjainkban nagyon is időszerűek” (130).

A lexikai adattár (133–60) és a nyelvjárási szövegek (161–76) – érthető okokból – mellékelteként szerepelnek a dolgozatban. Említésre érdemesnek tartom azonban, hogy mind a két fejezet több pusztán illusztrációnál: elemzésük, tanulmányozásuk – a bennük rejlő nyelvi-nyelvjárási sajátosságok miatt – oktatási és tudományos tekintetben egyaránt hasznos. – A földrajzi és a nyelvföldrajzi térképek – a grafikonokhoz hasonlóan – igen gondos munkát tükröznek (177–186). A kötetet a felhasznált irodalom bibliográfiája zárja (188–203).

Molnár Zoltán Miklós könyvéről összegzésül azt állapíthatom meg, hogy mind a feldolgozott anyag mennyisége és témaköre, mind annak részletes elemzése és az így kapott tanulságok alapján jól beleillik a szombathelyi dialektológiai műhely munkálataiba, s azokat új színekkel és eredményekkel gazdagítva jó mintája lehet a későbbi, hasonló jellegű vizsgálódásoknak is.

A szinonimitásról. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához I. Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által 1997 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete. Szerkesztette és lektorálta Geccső Tamás és Spannraft Marcellina. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 1998. 143 l.

Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által rendezett első konferencia előadásainak tanulmánykötetét veheti kezébe a nyelvészet iránt érdeklődő szakember és nem szakember, de a téma iránt érdeklődő és a szinonimitás kérdésében eligazítást váró olvasó is.

A kötet sorrendben első tanulmányát Andor József írta. A szakirodalom alapos áttekintése alapján a szerző arra a következtetésre jut, hogy a szinonímia alapvető kritériumának sokan az értelemazonosságot tartották, emellett neves kutatók (vö. O. Nagy, Károly) felhívják a figyelmet a behelyettesíthetőség, felcserélhetőség kritériumára is. A dolgozat szerzője a szinonimitás tágabb értelmezését tartja célravezetőnek, amely a keretszemantikai bázisú megközelítés, illetve a praktikus nyelvhasználói szemléletet veszi figyelembe. „Egy ilyen megközelítés esetében igen fontos az egyes tagok argumentumszerkezeti bázisának azonosítása, szelekciós, kollokációs és úgynevezett keret-jegyeinek leírása” (10. o.).

Balázs Géza a szinonímia jelenségét antropológiai nézőpontból vizsgálja. A szerző szerint a szinonímia „antropológiai jegy”, azaz a nyelv megteremti azokat a nyelvi formákat, amelyre a beszélőközösségnek szüksége van, így a szinonimitás kifejezőeszközeit is. A tanulmány a szinonimahasználat egyes eseteit a következő szinonim korrelációkban elemzi:

1. Lefordító, magyarázó korrelációk, 2. megerősítő, nyomatékosító korrelációk, 3. esztétikai-stilisztikai célú korrelációk, 4. értelmezési alapú korrelációk, 5. korrelációvesztés; egyeduradalomra törő szinonimák.

Balázi József Attila a szóláshasonlatok szinonimitásával foglalkozik. A szerző dolgozata bevezetőjében szembesíti egymással a különböző szinonimafogalmakat, dolgozata második részében a színnévi alapú frazeológiai egységeket elemezve részletesen szól a szóláshasonlatok szinonimitásáról. Arra a kérdésre keresi a választ a szerző, hogy milyen kritériumok alapján fogadják be a különböző szinonimasorok az egyes frazeológiai egységeket. A tanulmányt a *fehér* színnév magyar és orosz szóláshasonlatokban való előfordulásának bemutatása és költői példatár zárja.

Bencze Lóránt a szinonimitás szövegtani vonatkozásait kísérli meg feltárni mozaikszerűen. A szerző szerint a szinonimitás szövegtani, ezen belül szöveggrammatikai fogalom. A szinonimák mellett használni kell a proforma fogalmát is, hiszen ennek egyik alfaja, a pronomen régóta ismeretes a grammatikában. Így például III. Béla proformái lehetnek *a király, az uralkodó, az egykori császári trónörökös* stb. Ezek azonban nem mind szinonimák, csak *a király* és *az uralkodó*. A proformák új ismereteket közlő szerepét a szövegtan vizsgálja.

Borbás Gabriella Dóra a szinonimitás különböző fogalmainak egybevetésével foglalkozik, majd saját szinonimadefinícióját is megalkotja: „Két vagy több lexéma szinonimának tekinthető, amennyiben legalább egy olyan nyelvi – nem idiomatikus – kontextust fel tudunk mutatni (vagyis van olyan nyelvi kontextus), amelyben úgy cserélhetők föl az adott lexémák, hogy a mondat denotatív jelentése nem változik, azaz (amennyiben a nyelvnek csak a kommunikatív funkcióját vesszük figyelembe): a John L. Austin-i perlokúciós aktus (máshogy fogalmazva: a pragmatikai vagy kommunikációs jelentés) azonos marad.”

Büky László előadásában a költői nyelv szinonimahasználatával foglalkozik. A szerző megállapítja, hogy a költői szövegek szinonimahasználatának vizsgálatához a szinonimasorok mellett az egyes szavak mezőösszefüggéseit is vizsgálnunk kell, így kaphatunk teljes képet a költői szövegekről.

Czegléd Katalin a földrajzi nevekben előforduló szinonimitást vizsgálja. A szerző megállapítja, hogy a köznévi szinonimitás mellett a tulajdonnevekkel kapcsolatos szinonimitás is szá-

mottező jelenség. Czeglédy Katalin a *hungar* népnévnek a Volga–Urál vidéki földrajzi nevekben való előfordulása kapcsán elemzi a tulajdonnévi szinonimitást.

Deme László a szinonimitás vizsgálatát kiterjeszti a **nyelvtani elemek** vizsgálatára is. „A *nyelvtani elemek* a fogalomjelölő elemek viszonyait jelölő s ezzel azokat mondatokká szerkesztő eszközök.” A szerző több olyan elem szinonimasorát veszi nagyító alá, amelyekről korábban a nyelvvelő megállapították, hogy egyik vagy másik elemük helytelen. Például: *bélyeg nélküli, bélyegmentes, bélyegtelen*.

Dési Edit az új Orosz magyarázó szinonimaszótár integrális nyelvleírás módszerét ismerteti. Az új Orosz magyarázó szinonimaszótár három alapelve épül: **aktivitás, integralitás és rendszerszerűség**. A szerző dolgozatában részletesen bemutatja azt a nyolc információs sávot, amely alapján a szótár szócikkei felépülnek.

Gecső Tamás a szinonimitás és jelentésintegráció kapcsolatát vizsgálja. A szerző dolgozatában arra a kérdésre keresi a választ, hogy kimutathatók-e a természetes nyelvekben az egyes jelentések szinonimitásának objektív kritériumai. „A jelentésintegráció számos nyelvi jelenség univerzális magyarázó elve; a lexikális szinonímiának és a jelentésintegrációnak a fentiekben meghatározott oksági kapcsolata: nyelvi univerzálé.”

Horváth Katalin a szinonímia és metaforizálódás közötti összefüggéseket vizsgálva megállapítja, hogy a két jelenség együttese a nyelv egymást ellentétesen feltételező, korrelatív jelensége. Horváth Mária a szinonímiát a poliszémiával való kölcsönös viszonyban vizsgálja érintve a homonímia néhány, a poliszémiával érintkező kérdését is.

Kiss Gábor *Egy- és kétnyelvű szótárak mint szinonimasorok forrásai* című dolgozatában a készülő (azóta megjelent) *Magyar Szókincstár – Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára* munkálatairól számol be.

Ladányi Mária a magyar melléknévképzés példáján a szóképzési szinonímiáról és poliszémiáról értekezik. Az *-i* és *-s* képzők esetében azt vizsgálja a szerző, hogy szinonímiáról vagy funkciómegoszlásról beszélhetünk-e a deriváció során.

Lőrincz Jenő a *köt* ige szinonimitását vizsgálva népi szerződési jogszokásainkba enged bepillantást. A *köt* ige 1130 körül fordul elő először nyelvemlékeinkben mint személynév, majd a Halotti Beszédben, és ettől kezdve különböző forrásokban 'csomóz', 'kötelez', 'varázserővel megront', 'egybefűz', 'nehezen hisz', 'kötelezettséget vállalva létrehoz' jelentésekben. A szerző megállapítja, hogy az ige értelmi szinonimái: *kötöz, csomóz, láncol, kapcsol, lép valamire, ragasz-kodik, rögzít, terem, tömörít, fűz, ízesül* nem rendelkeznek jogi értelemmel.

N. Lőrincz Julianna dolgozatában a szinonimitás, a variativitás és az alternáció fogalmát egybevetve az orosz igei paradigmán belül jelentkező szinonimitást és variativitást vizsgálja.

Nagy L. János előadásában lírai szövegek ismétlésszerkezeteivel foglalkozik. Példaanyagát nagyjából Weöres Sándor költészetéből vett ismétlések adják.

Ruzsiczky Éva a különböző szinonimitásfogalmak egybevetése kapcsán elméleti és gyakorlati szempontokra egyaránt rámutat. A szinonimákkal kapcsolatban arra a vitás kérdésre is felhívja a figyelmet, hogy a szinonimák fölcserélhetősége mekkora korpuszra érvényes, azaz hány szövegben/mondatban kell a szóképzési elemeknek fölcserélhetőnek lenniük, hogy szinonimáknak tekinthessük őket. A szerző véleménye ezzel kapcsolatban az, hogy „alighanem azok a szinonimikusok állnak inkább a valóság talaján, akik beérik azzal, hogy a szinonimitás szemszögéből vizsgált szóképzési elemek egy vagy egy-két mondatban/szöveggörnyezetben »fölcserélhetők« legyennek.”

Spannraft Marcellina a *fecseg* ige szinonimáinak számbavétele mellett egy gyermekdal szövegének rövid elemzése kapcsán a *fecseg* ige parafrázisairól beszél. Az előadás harmadik részében pedig egy vers egyetlen sorának elemzésével arra mutat rá a szerző, hogy a parafrázisok mellett az ellentéteknek is nagy szerepük van a jelentések elemekre bontásában.

Szij Enikő dolgozatában a finnugor rokonságnevek szinonimakérdéseiről ír. Arra a problémára is felhívja a figyelmet, hogy az angolban ismert, a rokonságnevekre alkalmazott betűszimbólumok a finnugor nyelvekre nem alkalmazhatók.

Tóth Szilárd dolgozatában a szinonímiának mint nyelvi jelenségnek a finnugor folklórban betöltött szerepét vizsgálja. Rámutat arra, hogy míg nyelvünkben a szinonimahasználat a szóismétlések elkerülésére irányuló törekvéseken kívül alig jellemző, addig a finnugor rokon népek folklórában ennek éppen az ellenkezője figyelhető meg.

Tótfalusi István dolgozatában az azóta már megjelent közkezdvelt *Színes szinonimaszótárát* mutatja be. A szótár újdonsága az addig megjelent szinonimaszótárakkal szemben az, hogy nemcsak a lexémákat rendezi szinonimasorba, hanem a velük rokonértelműségi kapcsolatban lévő lexémaértékű nyelvi elemeket is, így például a szólásokat.

Vargha-Haszonits Zsuzsa a szinonimitás jelenségét az eszperantóban mint mesterséges nyelvben vizsgálja. Felveti a kérdést, vajon mennyire konvencionális a hangalak és a jelentés viszonya a mesterséges nyelvekben. Zamenhof nyelvszerkesztői elve az volt, hogy egy jelhez egy jelentés kapcsolódjon, de belátta, hogy a különböző jelentésárnyalatok kifejezése érdekében szükség van a nyelv természetes fejlődésére is. „A hangalak – jelentés viszony így az eszperantóban egy kettős, sajátos konvención alapul. Ennek egyik oldala az átvett, a másik oldala pedig a nyelvben kialakult konvenció.”

A kötet valamennyi dolgozata a lexikális jelentések egyik legvitatottabb típusával, a szinonímiával foglalkozik, ezért jól hasznosíthatók mind a kutatásban, mind pedig az oktatásban.

N. Lőrincz Julianna

Simonyi Zsigmond (1853–1919). *Vár ucca tizenhét*. Veszprém VII/1999/4. Szerk.: Géczi János, Kenesei Andrea.

Régóta esedékes válogatás látott napvilágot Simonyi Zsigmond életművéből a *Vár ucca tizenhét* könyvek között. A Géczi János szerkesztésében megjelenő sorozatban a negyedévkönyvek vonulatát olyan neves személyiségek műveiből állítják össze, akiknek veszprémi vonatkozásuk van. Ez a gyűjtemény is igazodik a sorozat hagyományaihoz.

A Simonyi-összeállítás három részből áll: az első részben Simonyi műveiből szerepelnek részletek, a másodikban a kortársak írásait találjuk, a harmadik rész pedig az utókor róla és műveiről írt tanulmányait foglalja magában. Simonyi munkásságát nagyon jól szemlélteti a mű hármas tagolódása. Aki az ő munkáit, műveit vagy a nyelvészet egy jelentős periódusát szeretné vizsgálni, eredeti forrásokat talál, melyeknek tanulmányozása napjainkban is aktuális.

Az előszót Szépe György írta, a sorozat szokásaihoz hűen. A városról, a megyéről, a veszprémi egyetemről, a tudománytörténetről, a nyelvészet történetéről, Simonyiról, a kötetéről, a saját szerepéről leírt gondolatai olyan mozaikképpel vezetik be az olvasót, amely bemutatja, hogyan kapcsolódik egybe az egyetemi múlt és a hagyományokat ápoló jelen, a tudomány és a kiemelkedő tudományos teljesítmény, és hogy hogyan szolgálhatja a lokálpatriotizmus egy közösség szellemi épülésének ügyét. Kiemeli Simonyi szerepét a nyelvészet történetében, méltatja kiemelkedő képességeit, és bemutatja széles körű tevékenységét. A Simonyi-összeállítás az ő ötlete és útmutatása alapján készült el – betegsége sajnos megakadályozta abban, hogy ő vezesse a szerkesztés munkálatait.

Simonyi széles körű tevékenységet fejtett ki, többek között tudományos cikkek, iskolai tankönyvek, különböző előadások szövegei találhatók meg életművében. Ebből a hatalmas anyagból válogat a kötet első része. Simonyi a XIX. század végi újgrammatikus iskola egyik legjelentősebb képviselője, nyelvtörténeti munkák szerzője. Igen jelentős nyelvművelői tevékenysége, lexikográfusi gyakorlati munkája is. Szépe szerint „Simonyi – korának általános mértékén túlmenően – tekinthető alkalmazott nyelvésznek; vagyis olyan kutatónak, aki szemmel kísérte az őt körülvevő világ nyelvi problémáit, s folyamatos erőfeszítéseket tett ezek meg-

oldására” (8). Simonyi jelentős szerepet vállalt a kisebbségi nyelvek kutatásában, valamint a magyar nyelv külföldi propagálásában is.

A Simonyi munkásságát bemutató válogatást tanárához, Budenz Józsefhez írt levele nyitja meg. A levél lényegében a fiatal kutató szakmai beszámolója tanító mesterének, és áttetszik belőle a levélíró sokrétű tudományos tevékenysége. Népryelvi gyűjtéseiből, köztük a veszprémi tájnyelvből vett szemelvényekkel folytatódik az az anyag, amelyet tudományos előadásaiból és cikkeiből való válogatás követ. A magyar nyelv érdekében írt rövid írásában védelmezi nyelvünket, és felhívja a figyelmet arra (mindössze tíz évvel a kiegyezés után), hogy „annak, hogy Európában még mint magyarok létezzünk, sok más tényező mellett nem utolsó oka az, hogy a nemzeti nyelv életereje éppen akkor lüktetett legerősebben, midőn az elnyomatás vészfellegei borultak hazánk egére” (18). *Antibarbarus* című gyakorlati kézikönyve az idegenszerű és egyéb hibás szavak és szerkezetek betűrendes jegyzéke. Érdekes mai szemmel az általa hibásnak ítélt szavak és helyes változatuk olvasása. Például *árny* helytelen, *árnyék* helyes; továbbá: *árnyalat* – *árnyéklat*; *átló* – *átszögölő*; *belügyér* – *belügyminiszter*; *berzerő* – *villámos erő*; *bizottmány* – *bizottság* (ahol Simonyi mindegyiket a második helyen állót tartotta helyesnek).

A „*Halotti beszéd*” *tájnyelvi sajátosságai* címmel a nyelvfejlődésről írt tanulmányt, melyben a Halotti Beszéd helyes kiejtéssel való olvasatát adja meg, a magyar nyelvjárások fonológiai rendszerének tanulmányozása segítségével. A *Nyelvtörténeti Szótár mutatónyelve* című szótárkritikája ma is tanulságos a lexikográfia művelőinek, és rávilágít a szótárkészítés nehézségeire és hibalehetőségeire. A magyar nyelvtörténet területéről *A magyar szótók* címmel tartott előadása és *A nyelvújítás történetéhez* írt tanulmánya érdekesítő olvasmány. Az *ikes ragozás története* címmel 1906-ban megjelent munkájából idézett részletek a magyar nyelvtan egy vitatott részét érintik. Ebben a művében a szerző a kétfajta ragozás összezavarásának okait is elemzi, bőséges történeti példát szolgáltatva a különböző típusú ragozásokra. Simonyi mondattani dolgozatai, valamint *Helyes magyarság* című kézikönyvének részletei értékes gyöngyszemei a gyűjteménynek. Az első részt a későbbi akadémikus nyelvész negyedik osztályos középiskolai bizonyítványa zárja.

A második rész mutatja jól, hogy a nyelvészet fejlődése milyen szakmai vitákon, milyen el-lentmondásos belső megítéléseken keresztül ment végbe. Mint a tudománytörténetből is látható, időnek kell eltelnie, míg megfelelően, elfogultság nélkül lehetséges egy irányzat vagy vélemény értékelése. Akad a kötetben a kortársak írásaiból is néhány. Kúnos Ignác, Riedl Frigyes, Thewrewk Árpád nem túl hízelgő kritikáit találjuk; zárásként pedig Wlassics Tibor tíz évvel Simonyi halála után mondott beszédét, a Veszprémben avatott emléktábla leleplezése alkalmából. Bár a megemlékezés tudományos értékelést nem tartalmazhatott, egészében véve a kortársak tisztelő elismerését fejezi ki ugyanúgy, mint maga az emléktábla-állítás ténye.

Értekes anyagot tartalmaz a harmadik rész. Az utókor írásaiból, nagyobb távlatból szemlélhetjük Simonyi életét és műveit. Zsirai Miklósnak *Simonyi Zsigmond emlékezete* címmel elhangzott előadása – az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának 1953. április 20-án, Simonyi születésének 100. évfordulója alkalmából tartott felolvasóülésén – áttekinti a magyar nyelvtudomány történetét, a szabadságharcot követő időszaktól fogva. A nyelvtörténeti előzmények ismertetésével mutatja be Simonyi jelentőségét, életét, működését és eredményeit. Szorgalma, az az igyekezete, hogy a magyar nyelvtudomány ügyét szolgálhassa, tudományos közleményeiben, akadémiai díjaiban, középiskolai tankönyveiben, szótáraiban nyomon követhető. Mindenki számára hozzáférhetővé tette a magyar nyelv ismeretét, megkönnyítette a fiatal generáció számára a nyelvhelyességi ismeretek elsajátítását. Zsirai írja ennek kapcsán: „Be kell látni – egyesek már régen belátták –, hogy a szaktudomány nem öncél, önző kiváltság, rejtegetni való szabadság, hanem közkincs, melynek aranyát aprópénzre váltva minden érdeklődőnek hozzáférhetővé kell tenni” (122). Simonyi élete jó példa arra, hogy fontos a tudomány népszerűsítése, az ismeretek mindenki számára hozzáférhetővé tétele. A középiskolák számára írt tankönyvei, az Akadémiával való összeütközése mutatja, hogy tudósi mivoltát összeegyeztethetőnek tartotta az ifjúság nevelé-

sével kapcsolatos „apró” feladatok felvállalásával. E harmadik rész több tanulmánya foglalkozik Simonyinak a magyar helyesírás történetében és megreformálásában betöltött szerepével. A Szarvas Gáborral együtt szerkesztett *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* értékét, amely a régi magyar irodalom szóanyagát tartalmazza a XVIII. század végéig, több tanulmány méltatja. Szarvas Gábor, az első főszerkesztő mellett részt vett a Magyar Nyelvőr szerkesztésében, 1896-tól haláláig pedig a folyóirat főszerkesztőjeként sokat tett a magyar nyelv és a nyelvészet fejlődéséért. Kiemelkedően támogatta tehetséges tanítványait, jövedelmet biztosító munkalehetőséggel és ösztöndíjakkal segítette a szegényebb sorsú diákokat. Benkő Loránd magasra értékeli *Tüzetes magyar nyelvtan* címmel megjelent művét, sőt, életművéből a legkiemelkedőbb, klasszikus alkotásként emlékezik meg róla. Lőrincze Lajos, másik veszprémi születésű nyelvészünk egy rövid írása is olvasható a gyűjteményben, amelyben Simonyi emberi nagyságát, közéleti szerepét mutatja be. Érdekes adalékot szolgáltat Simonyi életéhez Berényi Zsuzsanna Ágnes írása, melyben Simonyi Zsigmond szabadkőműves működését elemzi. Simonyi Budenz Józseffel együtt szerkesztett egy magyar–német és német–magyar szótárat. A szótár munkálataihoz szegény sorsú diákokat alkalmazott az anyaggyűjtéshez. Simonyi a „Demokratia, szabadság, egyenlőség, testvériség” páholy tagjaként a szabadkőművesek adományaiból fedezte a diákok honoráriumát.

A kötetet Simonyi Zsigmond műveinek összegyűjtött bibliográfiai áttekintése, valamint Kenesei Andrea szerkesztői utószava zárja.

A Simonyi-összeállítás megjelentetése értékes mind a nyelvészek, különösen a fiatal nyelvészgeneráció számára, de hasznos kiegészítő lehet a középiskolai oktatás területén is. A kötetbe válogatott anyag nemcsak tisztelgés Simonyi nagysága előtt, hanem saját művein, kortársai és az utókor értékelésén keresztül egy olyan nagy tudóst ismerhetünk meg, akinek emberi nagyságából, tényszeretetéből, sokoldalú elmélyültségéből, szorgalmából példát állíthatunk napjaink morális, kulturális, tudományos identitását kereső társadalma elé.

Fóris Ágota

Nyelvjáráskutatók konferenciája Augsburgban

A német dialektológia nemcsak a nyelvjárások kutatásában tekinthet vissza nagyon régi múltra, hanem – általában a nagyobb területekre kiterjedő nyelvjárási egységek vonatkozásában – a különféle dialektológiai konferenciák szervezésének is immár több évtizedre visszanyúló hagyománya alakult ki. Így például tavaly ősszel Regensburgban tartották a bajor–osztrák dialektológia 7. tudományos ülésszakát (vö. MNy. 1999: 361–4), 1999. szeptember 29-e és október 3-a között pedig Augsburgban rendezték meg az alemann nyelvjárások háromévenként sorra kerülő, ezúttal már a 13. konferenciáját Internationale Arbeitstagung zur alemannischen Dialektologie címmel.

A szervezőbizottság a tudományos tanácskozás központi témájául a nyelvjárások és a nyelvtörténet kapcsolatának vizsgálatát jelölte meg, hiszen a német nyelv története szempontjából nagyon fontos a különböző régiók tájszólásainak ismerete, amelyhez a dialektológiai kutatások figyelmet érdemlő, újabb adalékokkal, értékes példaanyaggal tudnak hozzájárulni. A konferencia megszervezésének és lebonyolításának munkáját Werner König, az augsburgi egyetem professzora és munkatársai, elsősorban Edith Funk és Manfred Renn vállalták magukra. A résztvevők száma száz körül mozgott, közülük természetesen legtöbben (megközelítőleg hatvanan) a németországi kollégák voltak, de igen sokan érkeztek (kb. harmincan) Svájból, Ausztriából öt, Franciaországból és Olaszországból négy-négy szakember volt jelen, Liechtensteinből hárman vettek részt, a magyar nyelvterületet hárman képviseltük (ketten magyarországi kutatóként, egy kolléga pedig szlovákiai magyarként kapott meghívást).

A konferencia résztvevőinek országonkénti arányát tekintve első pillantásra a Svájból érkezettek száma tűnik viszonylag soknak. A svájci kutatók fokozott mértékű érdeklődése nyilvánvalóan azzal a körülménnyel (is) magyarázható, hogy a Svájcban beszélt német (Schweizerdeutsch) az alemann nyelvjárascsoportba tartozik. Ezt a nagyobb nyelvjárási egységet hagyományosan két nyelvjárástípusra, az északra és a délre szokták felosztani. Közülük főképpen a déli alemannt tekintik az egyik legkonzervatívabb német tájszólásnak. (Az elsősorban alpesi területen beszélt déli alemann erősen archaikus jellege összefügg sajátos földrajzi helyzetével, Svájc más vidékeitől való nagyfokú elzártságával.) A svájci német (az alemann) nyelvjárások vizsgálata még ma is jó néhány olyan sajátóságot, nyelvi-nyelvjárási reliktumot hozhat felszínre, amely a német nyelv története szempontjából különösen figyelemreméltó lehet. Ezért is természetes tehát, hogy az alemann dialektológia Augsburgban tartott tudományos ülésszakán Svájc alemann nyelvjárásainak búvárlói közül sokan igyekeztek legújabb kutatási eredményeikről és további terveikről számot adni.

A konferencia ünnepélyes megnyitóját és a fogadást Augsburg Göggingen városrészében lévő Kurhaustheater patinás épületében tartották. Az üdvözlő beszédek után itt hangzott el Helmut Grasernek Augsburg und die deutsche Sprachgeschichte című, nagy érdeklődéssel kísért nyitóelőadása. A hallgatóság részletes képet kaphatott arról, hogy Augsburg mai regionális köznyelvében és népnyelvében melyek azok a nyelvi-nyelvjárási sajátosságok, amelyek az előadó által elemzett, a XVII. század elején Augsburgban keletkezett írott forrásokban is előfordulnak. A fennmaradt nyelvemlékek olvasatát – különösen fonetikai tekintetben – korántsem könnyű megállapítani, mégis kísérletet tett arra, hogy néhány hangtani jelenséget (köztük bizonyos kettőshangzó-típusokat) is vizsgáljon. A korabeli lexikai elemek (főképpen a valódi tájszók) összevetése

Augsburg mai népnyelvének adataival – természetesen – könnyebb feladatot jelentett számára, amint azt több meggyőző példával is igazolta.

A tudományos ülésszak programja két és fél napig (csütörtöktől szombat délig) tartott, majd szombat délután a Lech folyó menti kirándulással zárult, amelynek útvonala a 955-ös augsburgi (Lech-mezei) útközet színhelyén (*Lechfelden*) át vezetett Landsbergbe.

A rendezőbizottság a résztvevőknek három előadástípus közül választásra adott lehetőséget: az előzetes jelentkezés alapján előadás (Referat), beszámoló (Arbeitsbericht) és kiselőadás (Miszelle) tartására volt mód. A konferencia programjában végülis 22 előadás, 16 beszámoló és 8 kiselőadás szerepelt. Az elhangzott előadásokat általában hozzászólás, vita követte. Feltűnő volt számomra, hogy a hazai és más külföldi kongresszusokhoz, tudományos tanácskozásokhoz képest az augsburgi konferencián szinte az előadások többségéhez kitűnő szemléltető anyagok (például jól áttekinthető, színes térképek, nagyon színvonalas, számítógépes grafikai ábrázolások) is kapcsolódtak, amelyek például az ismertett nyelvi jelenségek földrajzi elterjedtségét, gyakoriságát és egyéb jellemzőit illusztrálták.

A nagyszámú és értékes előadás közül igyekszem olyanokat kiválasztani, melyeknek nagyon vázlatos ismertetésével valamelyest érzékeltetni tudom az alemann nyelvjárások vizsgálatának és általában napjaink német dialektológiai kutatásainak problematikáját, tematikai gazdagságát és sokszínűségét.

A német nyelvjáráskutatás hagyományos, régóta eredményesen művelt területének számít a tájszótárak és a nyelvatlaszok készítése. A tájszógyűjtés fontosságát – az erdélyi szászok eredetének vitája kapcsán – már Leibniz, a sokoldalú tudós és filozófus is fölvetette a XVIII. század elején, majd kb. száz évvel később pedig a Grimm testvérek hangsúlyozták a tájszótárak összeállításának és kiadásának szükségességét. Kezdeményezésük hamarosan kedvező visszhangra talált: J. A. Schmeller 1827 és 1837 között megjelentette a négykötetes Bajor szótárát (*Bayerisches Wörterbuch*), amelynek elméleti-módszertani megalapozottsága és rendkívül gazdag anyaga nagyon hosszú ideig követendő mintául szolgált a későbbi tájszótárak számára. Azóta Németországban és a német nyelvterületen másutt is (pl. Ausztriában, Svájcban) sok tájszótár látott már napvilágot, és az utóbbi időben további munkálatok kezdődtek ezen a téren több nyelvjárás-területen is. A készülőfélben lévő újabb tájszótárakról tudósítottak például a következő beszámolók: Gerhard W. Baur/Rudolf Post: *Badisches Wörterbuch*; Markus Gasser: *Ein Wörterbuch mit nationalen Varianten des Deutschen*; Brigitte Schwarz: *Wörterbuch von Bayerisch-Schwaben*. – A német nyelvterületen most folyó regionális nyelvatlaszmunkálatokról többen is szóltak, így például a következő előadásokban: Edith Funk: *Der Sprachatlas von Bayerisch-Schwaben*; Eugen Gabriel: *Der Vorarlberger Sprachatlas*; Renate Schrambke: *Der Südwestdeutsche Sprachatlas*; Guido Seiler: *Der Atlas zur Syntax schweizerdeutscher Dialekte (Stand der Vorarbeiten)*. Egy-egy ilyen nyelvatlasz-vállalkozás nagyságát jól jelzi, hogy például az augsburgi egyetemen Werner König professzor irányításával a bajor-sváb atlasznak már eddig öt kötete jelent meg, három nyomtatásra vár, további hatnak pedig most folyik a feldolgozása.

A konferencia alap gondolatának megfelelően többen tartottak nyelvtörténeti témájú előadást. Ilyenek voltak például a következők: Elvira Glaser: *Augsburger Schreibsprache des 15. und 16. Jahrhunderts*; Reiner Hildebrandt: *Wortgeschichtliche Mutmaßungen anhand des SDS*; Anthony Rowley: *Augsburger Wortschatz von Mertens (1789) bis heute*; Hans-Ulrich Schmid: *Sprachgeschichte in alemannischen Inschriften*. Többen választottak olyan témát, amely bizonyos nyelvjárási jelenségek nyelvtörténeti szempontú elemzését foglalta magában. Így például Daniele Crévenat-Werner a strassburgi német nyelvjárás francia eredetű szókészleti elemeiről nyújtott nyelvtörténeti szempontú áttekintést a *Französische Lexeme der Straßburger Mundart in historischer Perspektive* című előadásában. Lorenz Hofer *Aktuelle Veränderungsprozesse in der Basler Stadtmundart im Lichte der Sprachgeschichte* címmel szintén egy helyi nyelvjárás változásait vizsgálta nyelvtörténeti szempontból.

Nem hiányzott a konferencia programjából az alemann nyelvjárások általánosabb, átfogó jellegű kérdéseinek taglalása sem. Sabine Krämer-Neuberg *Alemannisches in Unterfranken?* című előadásában arra a korántsem könnyű kérdésre igyekezett választ adni, hogy valójában vannak-e alemann nyelvjárási vonások a Würzburg környéki alsófrankok tájnyelvében. A német nyelvtörténeti kutatások eredményei mellett arra is figyelmet fordított, hogy a történettudományi vizsgálódások milyen következtetésekre jutottak az alemannok és más germán népcsoportok egykori vándorlásának kérdésében. A különféle hangtani és alaktani jelenségek elemzésével, valamint néhány földrajzi név eredetének vizsgálatával arra a megállapításra jutott, hogy az alsófrank nyelvjárások korábban alemann szubsztrátumjelenségnek tartott vonásai inkább más germán néprészlegek nyelvi-nyelvjárási sajátágaival mutatnak rokonságot. A kérdés további vizsgálódást igényel. – Ugyancsak az alemann nyelvjárások kérdéskörét, időbeli és térbeli elterjedésük és elterjedtségük problematikáját érintette Bernard Kelle *Wo wird alemannisch gesprochen?* című előadása.

Néhány kutató egy-egy sajátos jelenséget vizsgált, illetőleg olyan kérdést vetett föl előadásában, amelyre kisebb figyelmet fordított a szakmai közvélemény. Így például Ludwig Zehetner *Keltisches im Oberdeutschen?* címmel a *Gruß Gott!* tiszteletadási forma etimológiájáról beszélt. Fejtegetése szerint ez a kifejezés kelta (illír) eredetű. Emellett szól az a tény, hogy ez a köszönetforma Németország déli részén van elterjedve, vagyis nagyrészt ott, ahol egykor illírek is éltek. – Dieter Stellmacher a Német Dialektológia Nemzetközi Társasága (német nevét rövidítve: IGDD) elnökeként a *Von der Arbeit der Internationalen Gesellschaft für Dialektologie des Deutschen* című beszámolójában az 1998 őszi Göttinga városában megalakult szervezet tudományos céljait ismertette, kiemelve az IGDD azon szerepét, melyet a későbbiekben a német nyelvterület különböző nyelvjárásainak összehangoltabb kutatásában szeretne betölteni. – A dialektológiában viszonylag elhanyagolt témát, a hanglejtésformák egy-két sajátosságát mutatta be Peter Gilles/Renate Schrambke *Divergenz in den Intonationssystemen rechts und links des Rheins. Die Sprachgrenze am Beispiel von Breisach (Baden) und Neu-Breisach (Elsaß)* című előadása, melyet a vizsgált helyi nyelvjárásokban készített magnetofonfelvételek néhány részlete is kellőképpen illusztrált az érdeklődő hallgatóságnak. Ezenkívül a résztvevők a kiosztott mellékletekről – a bádeni és az elzászi tájnyelv dallamának ábrázolása alapján is – áttekintést kaphattak.

A korábbi konferenciák hagyományait követve Augsburgban több névtani tárgyú előadás is elhangzott, mégpedig részben konkrét kutatási témában, részben egy-egy nagyobb munkátról szóló beszámolóként. Ilyenek voltak például a következők: Thaddäus Steiner: *Vordeutsche Relikte in Ostallgäuer Flurnamen*; Hans Stricker/Toni Banzer/Herbert Hilbe: *Liechtensteiner Namenbuch*; Werner König: *Das Historische Ortsnamenbuch von Bayern. Teil Bayerisch-Schwaben*. – Konrad Kunze *Familiennamengeographie und Sprachgeschichte. Beispiele aus dem Alemannischen* című, nagy érdeklődést kiváltó előadásában több családnév elterjedtségét és történeti változását tárgyalta. Néhány családnévről azt állapította meg, hogy azok nagyobb gyakorisággal Németország délnyugati részén, az alemann nyelvjárásaterületen fordulnak elő. A vizsgált nevek egy része nyelvtörténeti szempontból is tanulságos, némelyiküknek (így például a *-li* ~ *-le* képzős családneveknek) az előfordulása egybeesik az ugyanezzel a képzővel keletkezett köznevek elterjedésével.

A konferencia magyar résztvevői a következő előadásokat tartották: Wild Katalin: *Syntaxwandel in einer schwäbisch-alemannischen Sprachinselmundart*; Menyhárt József: *Deutsche Lehnwörter in der Mundart von Nyékvárkony* és Szabó József: *Deutsch-ungarische Interferenz am Beispiel der Winzeterminologie und des Atlases der rumänienungarischen Dialekte*. – Wild Katalin a napjainkban már Pécshez tartozó Nagypárad sváb-alemann nyelvjárásának egyik markáns jelenségét, a köztöszóval bevezetett mellékmondatokban a *sein/haben* + Partizip Perfekt igei szerkezetek mondatbeli helyét, a főigéhez való kapcsolódását elemezte, mégpedig összehasonlítva a Schwäbische Türkei hesszeni eredetű tájszólásainak ugyanezen szerkezeteivel. A nyelvtörténeti kutatások azt mutatják, hogy 1700 körül, a németek Magyarországra való kivándorlásának kezdetén a segédigéknek még nem volt szilárd (kötött) helye a mellékmondatokban, ezek a Partizip

Perfekt előtt és után egyaránt állhattak. Wild Katalin föltevése szerint Nagyrápád német lakossága ezt a XVIII. század eleji szintaktikai sajátyságot a régió hesszeni eredetű nyelvjárásainak hatására őrizte meg napjainkig. – Menyhárt József előadásában egy csallókői magyar község, a Dunaszerdahelyhez közel fekvő Nyékvárkony nyelvjárásának német eredetű tájszavait (például *bursli*, *himpér*, *rajcsúr*, *simfűl*, *zemf* stb.) mutatta be, amelyek egyébként elsősorban az idősebb nemzedék nyelvhasználatában fordulnak elő. A község német jövevényszavainak száma természetesen csekélyebb, mint azokon a településeken, melyeknek régebben német lakossága is volt (például Pozsonypüspöki, Somorja, Verekye), vagy amelyek német nyelvjárású helységekkel voltak határosak (például Csölle, Dénesdi, Hidas stb.). Menyhárt József 1999-ben végzett a pozsonyi Komenský Egyetem magyar–német szakán, és ösztöndíjasként egy-két félévet Szegeden a József Attila Tudományegyetemen is töltött. Először vett részt konferencián, tudományos pályája az Augsburgban tartott előadásával indult, s remélhetőleg töretlen lesz. – Szabó József a német–magyar nyelvi kölcsönhatás néhány kérdését vizsgálta a Nagykároly környéki Csanalos, Mezőfény és Mezőpetri községek nyelvjárásában. Mindhárom falu a XVIII. században települt Németország sváb nyelvjáróterületéről, s azóta a lakosságuk – különböző mértékben – elmagyarosodott. Elsősorban a környező magyar tájszólásokból mind a három településnek olyan sajátos nyelvjárása alakult ki, amelynek több vonásában még ma is jól kimutatható a sváb nyelvi alaprétég hatása is. Vizsgálódásaihoz részben a szőlőművelés témakörében végzett saját gyűjtést, részben A romániai magyar nyelvjárások atlaszának eddig megjelent négy kötetét használta föl.

A változatos tematikájú előadások sora a készülöben lévő névtani kötetekről szóló beszámolókkal zárult, majd Werner König professzor összegezte a konferencia legfontosabb eredményeit és tapasztalatait. Azt is megemlítette, hogy a rendezőbizottság – a korábbi hagyományoknak megfelelően – a tudományos ülészek előadásait egy külön kiadványban szeretné megjelentetni.

Az augsburgi konferenciáról röviden szólva azt állapíthatom meg, hogy minden tekintetben jól sikerült rendezvény volt, hiszen — amint az előzőekben már részletesen ismertettem — nemcsak nagyszámú, tartalmas és változatos tárgykörű előadás és beszámoló hangzott el az ülészek színhelyénél szolgáló, kellemes környezetet jelentő Szent Ulrich Házban, hanem ezenkívül a résztvevők érdekes és hasznos kiegészítő programok közül is kedvük, érdeklődésük szerint választhattak. A tudományos tanácskozás rendezői, dr. Werner König professzor és munkatársai mindezt köszönetet és minden elismerést megérdemelnek. Úgy vélem, hogy velem együtt sokan érzik azt: jó és nagyon hasznos lenne az augsburgihoz hasonló, újabb dialektológiai konferenciákon ismét részt venni.

Szabó József

Mihez képest 11. kiadású a helyesírási szabályzatunk?

Olvasom Minya Károlynak az új Magyar helyesírási szótárt ismertető cikkében (Nyr. 1999: 496), hogy „1832 óta immár tizenegy” magyar helyesírási szabályzat jelent meg, „a legutóbbi 1984-ben látott napvilágot”. Már nem először találkozom azzal a téves nézettel, hogy a jelenleg érvényben levő helyesírási szabályzatunk tulajdonképpen a Magyar Tudós Társaság 1832. évi helyesírási szabályzatának a 11. kiadása. E nézetnek a tudományos szempontból való pontatlansága már abban is megmutatkozik, hogy az 1832. évi szabályzatnak a maitól eléggé eltérő címe volt: *Magyar helyesírás' és szórágasztás' főbb szabályai*.

Az akadémiai helyesírási szabályzatok kiadástörténetét néhány évvel ezelőtt röviden megírtam a Magyartanítás című folyóiratban (1994. 5. sz. 28). Ebben rámutattam, hogy a jelenleg használatos szabályzatunk – *A magyar helyesírás szabályai* – első kiadása 1922-ben jelent meg. Ebben már szó- és tárgymutató is volt, s az Akadémia kérésére a vallás- és közoktatásügyi miniszter valamennyi iskolára nézve kötelezővé tette e szabályzat használatát.

E szabályzat második kiadása 1923-ban, a harmadik 1927-ben, a negyedik 1931-ben, az ötödik 1936-ban, a hatodik 1937-ben jelent meg. Némelyiknek több lenyomata is volt. 1938-ban már a „hetedik, javított és bővített kiadás” látott napvilágot; én ebből tanultam helyesen írni. A nyolcadik kiadást 1940-ben, a kilencediket 1950-ben, a tizediket 1954-ben, a tizenegyediket 1984-ben adták közre. Megjegyzendő, hogy lényegesebb változtatásokra csak az 1954. és az 1984. évi kiadásban került sor.

Természetesen mindezeknek a szabályzatoknak közös őse a Magyar Tudós Társaság 1832. évi szabályzata, melynek követése még az akadémikusok körében sem volt kötelező, csak ajánlott.

Pásztor Emil

<p>A Magyar Nyelvőrnek ez a száma a Soros Alapítvány támogatásával jelent meg.</p>

Szemle

Gósy Mária: Pszicholingvisztika (Ismerteti: <i>Navracsics Judit</i>)	126
Molnár Zoltán Miklós: Nyelvföldrajzi-szociolingvisztikai vizsgálatok a magyar nyelvterület nyugati régióiban (Ismerteti: <i>Szabó József</i>)	128
Gecső Tamás, Spannrafft Marcellina: A szinonimitásról (Ismerteti: <i>N. Lőrincz Julianna</i>)	131
Géczi János, Kenesei Andrea (szerk.): Simonyi Zsigmond. Vár ucca tizenhét (Ismerteti: <i>Főris Ágota</i>)	133

A Nyelvőr hírei

<i>Szabó József</i> : Nyelvjáráskutatók konferenciája Augsburgban	136
---	-----

A Nyelvőr postájából

<i>Pásztor Emil</i> : Mihez képest 11. kiadású a helyesírási szabályzatunk?	140
---	-----

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 800 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Szathmári István: Államiságunk, kultúránk, nyelvünk ezer éve

Elekfi László: Homonimák felismerhetősége todalékos alakok alapján

Szloboda János: Szabály vagy szabálytalanság?
A magyar nyelvi kerettanterv tervezetéről (*Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatói*)

Gósy Mária: A [p, t, k] mássalhangzók zöngétlenedési ideje

Bañcerowski Janusz: A halál mint kultúrfogalom a magyar és a lengyel nyelvben

Kertész András: A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája

Tátrai Szilárd: Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Szathmári István: Államiságunk, kultúránk, nyelvünk ezer éve</i>	141
<i>Elekfi László: Homonimák felismerhetősége toldalékos alakok alapján</i>	146
<i>Szloboda János: Szabály vagy szabálytalanság?</i>	164

Nyelv és iskola

<i>A magyar nyelvi kerettanterv tervezetéről (Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatói)</i>	168
--	-----

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Gósy Mária: A [p, t, k] mássalhangzók zöngétlenedési ideje</i>	195
<i>Bañcerowski Janusz: A halál mint kultúrfogalom a magyar és a lengyel nyelvben</i>	204
<i>Kertész András: A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája</i>	209
<i>Tátrai Szilárd: Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége</i>	226

Szó- és szólásmagyarázatok

<i>Rácz János: Húr szavunk a növénynevekben</i>	239
---	-----

MAGYAR NYELVŐR

124. ÉVF.

*

2000. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

Államiságunk, kultúránk, nyelvünk ezer éve*

1. Emlékezni és ünnepelni jöttünk. Emlékezni, mert egy filozófusunk megállapítása szerint „a történelmi emlékezet a legnagyobb összetartó erő: ez teszi a nemzetet nemzetté”. Emlékezni, mert az emlékekből tanulhatunk, erőt meríthetünk, és mérlegre tehetjük azt is, hogy egyáltalán jól emlékezünk-e.

Mostani összejövételünk másik célja: ünnepelni, ünnepet ülni. Mert az ünnep felemel, kiszabadít a mindennapok nyűgéből.

De mindjárt felmerül a kérdés: van-e mire emlékezni, van-e mint ünnepelni? Erre minden túlzás nélkül a leghatározottabb „igen”-nel válaszolhatunk. Államiságunk, keresztyén kultúránk ezeréves, és mindezt, valamint hordozóit jól szolgálta nyelvünk az ezer év alatt.

Hadd tegyem azonban hozzá mindjárt: merjünk is emlékezni, ünnepelni. Mert míg olyan hatalmas népek, mint a gepidák, a szarmaták, a gótok, a hunok eltűntek a történelem süllyesztőjében, a honfoglaló magyarság István királyunk vezetésével szilárd európai államot alapított, és ez a magyar állam „annyi bal-szerencse közt” máig fennmaradt. Tehát a mi történelmünk tényekre és nem bizonyítatlan állításokra, elképzelt mitológiára épül!

2. Induljunk ki az előadás címéből: államiságunk, kultúránk, nyelvünk ezer éve. Mit jelentenek ezek a fogalmak? Az *államiság*, vagyis az *állami lét* kifejezésben szereplő *állam* egy-egy ország hatalmi és kormányzó szervezete, amely törvényekkel biztosítja a társadalmi felépítésnek, az általa felállított intézmények működésének a rendjét, a polgároknak a jogait és kötelességeit, továbbá rendben tartja a szomszédos és más országokkal való kapcsolatát, és hadseregével ellátja az ország védelmét. Géza fejedelem, majd István király idejében az államiság létrejöttének az előfeltétele a letelepedés, majd a nemzetségi szállásterületeknek a királyi vármegyékkel való felcserélése volt.

Mi a kultúra? A kultúra – vagy magyar szóval: műveltség – az emberi társadalom, illetve szűkebben egy ország, egy nemzet által létrehozott anyagi és szellemi javaknak az összessége. Márai Sándor, a kiváló író azt is joggal mondta, hogy a kultúra páncél, amely védelmet nyújthat a világgal szemben.

A kultúrához azonban mindjárt tegyük hozzá, hogy István király idejében és utána is máig keresztyén művelődésről, műveltségről van szó, amely kezdet-

* Előadásként elhangzott a Kazinczy szépkiejtési versenyen, Kisújszálláson, 2000. április 13-án.

től fogva a felebaráti szeretetet, az erkölcsi rendet és a művelődés szükségességét hirdette. Már itt utalhatunk rá: vajon a keresztyén szellemiség nélkül megszületett volna-e Szent Istvánnak fiához, Imre herceghez intézett Intelmeinek VI. fejezete, amely a jövevények, más szóval vendégek (latin: *hospes*) fogadtatásával foglalkozik: „Mert amiként különb-különbféle tájakról és tartományokból jönnek a vendégek, úgy különb-különb nyelvet és szokást, különb-különb tudást és fegyvert hoznak magukkal, s mindez az országot díszíti, az udvar fényét emeli, s a külföldieket a püffeszkedéstől elrettenti. Mert az egynyelvű és egyszokású ország gyenge és esendő.” (Györffy György: István király emlékezete. Magyar Helikon, h. n. 1971. 11.)

És mi jellemzi a nyelvet, az anyanyelvet? Ez szervezi és elsősorban ez jeleníti meg a közösség, a nemzet kultúráját, mégpedig az illető közösség által meghatározott módon. Nagy igazság ugyanis, hogy az ember oly módon veszi birtokába a világot, ahogyan anyanyelve – mai szóval – beprogramozza a számára. Hogy gondolkodásunknak is az anyanyelv az alapja, azt legjobban a szólások lefordíthatatlansága igazolja. A ’nagyon mélyen alszik’ jelentésű *alszik, mint a bunda* szóláshasonlat például így szinte csak nálunk jöhetett létre. Hiszen – mint kitűnő szóláskutatónk, O. Nagy Gábor kifejtette – a bunda a parasztemberek életében igen fontos szerepet töltött be. Nemcsak a hideg, az eső, a vihar és a hó ellen védett, hanem derékaljul, takaróul, sőt asztalként is szolgált. Gyakran látták hát hosszában leterítve, és ha a nyakrészéhez a kalapot, a sapkát is odatették, egyenesen alvó emberként hatott. A szólás finn megfelelőjében viszont (*hän nukkuu kuin tukki*) az alvó ember már fatönkhöz, fatuskóhoz hasonlít, nyilván mert a finn embereket erdők és a levágott fák után ott maradt tuskók, fatönkök vették körül.

Az eddig mondottak miatt írja Kosztolányi: „Csak anyanyelvemen lehetek igazán én. Ennek mélységes mélyéből buzognak föl az öntudatlan siko-lyok, a versek. Itt megfeledkezem arról, hogy beszélek, írok. Itt a szavakról olyan régi emlékképeim vannak, mint magukról a tárgyakról. Itt a fogalmak s azok jelei végzetesen, elválaszthatatlanul összeolvadtak.” (Ábécé a nyelvről és lélekről.)

3. Mit tett közelebbről István király a megmaradás, az új érdekében? Folytatta Géza fejedelemnek az örökét, aki már felismerte, hogy népe csak akkor képes beilleszkedni Európába, ha felveszi a keresztyénséget. Igazán keresztyén-né mégis csak fia, István vált, aki azzal, hogy a pápától kapott koronával koronáztatta meg magát, jó politikai érzékkel hazánkat Róma-hoz és ezzel a latin írásbeliséghez és műveltséghez, valamint az európai országokhoz kapcsolta. Ugyanakkor független maradt mind a pápától, mind a császártól, és a lehetőségekhez képest megtartotta a magyar hagyományokat is. Az új vármegyerendszer kiépítésében például a nemzetségek szállásterületét vette alapul. Aztán európai módra pénzt veretett, az átvett bajor dénár képét azonban a honfoglalás kori tarsolylemezek motívumaival gazdagította. Természetesen törvényeket alkotott, és tartós intézményeket létesített. Györffy György, a kiemelkedő történész jegyzi meg István királyról szóló értekezésében a következőket: „Az a körülmény, hogy István király törvényhozása a szomszédos államokhoz viszonyítva humá-

nusabb volt, és a szigorú, de igazságos törvények betartását a király hatalma országszerte biztosítani tudta, messzemenő következményekkel járt. Ha Magyarország gazdasági és kulturális fejlettség tekintetében nem tudta is felvenni a versenyt a nagy múltú európai országokkal, jogbiztonság tekintetében az élre került a középkori Európában.” (István király emlékezete. Magyar Helikon, é. n. 1971. 11.)

A korabeli kultúrára térve át, megállapíthatjuk, hogy a műveltség melegei a Szent Istvántól alapított egyházi központok: a püspökségek és a kolostorok lettek. Már 996-ban megkezdte működését a pannonthalmi bencés kolostor. De a bencéseket követik a ciszterciták, 1142-ben, majd a domonkosok 1221-től és a ferencesek 1232-től. Az egyházi központok, az általuk fenntartott iskolák, könyvtárak, tudós műhelyek tevékenységének a következményeképpen kezdetét veszi Magyarországon az írásbeliség. Az első írott szövegek (törvények, oklevelek, majd krónikák, geszták, illetve imádságok, prédikációk, legendák) latin nyelvűek. De több oknál fogva korán megjelentek a magyar nyelvű írások is. Az egyházi irodalom műfajai közül éppen a prédikáció és az imádság tűnt fel legelőbb magyar nyelven, mivel az egyház ezek révén érintkezett a csak anyanyelvén beszélő néppel. A latin nyelv negatív hatása ellenére is igen jó előiskolának bizonyult: a fordítóknak ugyanis új szavakat, kifejezéseket kellett alkotniuk, és meg kellett birkóznuk a fejlett latin nyelv mondatszerkezetével, illetve meg kellett alapozniuk bizonyos stilisztikai eljárásokat, alakzatokat, mint amilyen a halmazás, a fokozás, az ellentét, a paralelizmus és így tovább (l. Horváth János: A magyar irodalmi műveltség kezdetei. 1931, 1944 passim). Ilyenformán nem csodálkozhatunk, hogy a finnugor nyelvek közül messze a legkorábban (már a XI. századtól) a magyarnak vannak nyelvemlékei, és hogy már a XII–XIII. századtól olyan magas szintű irodalmi szövegeink maradtak fenn – például a Halotti beszéd, az Omagyar Mária-síralom –, amelyekből következtethetünk nemcsak a korabeli nyelv elemeire, hanem a korszak szövegformálására, sőt még beszélt, társalgási nyelvére is.

Ha gregorián dallamoktól kísérve hallgatjuk – esetleg éppen a tihanyi vagy a pannonthalmi altemplomban – a Halotti beszédet és Könyörgést, a hatás ma sem marad el! Nyolc évszázad távolából is átjár, megrendít bennünket, mint minden (emberi vagy magyar emberi valónkba, sorsunkba belevágó) nagy mű: Az ember tragédiája, A vén cigány, a Szondi két apródja vagy a Tebenned bízunk eleitől fogva és a Boldogasszony anyánk...

4. A Szent István által megszilárdított állam és az általa megalapozott kultúra tovább erősödött az Árpád-házi, majd más házból származó királyaink alatt. A XV. század végén, Mátyás idejében a honfoglalás kori körülbelül félmilliónyi magyarság négy és fél, öt millióra szaporodott, és a virágzó kultúrát jelezte a király visegrádi palotája, valamint – a díszes korvinákat is magába foglaló – hatalmas könyvtára. A tatárdúlást a XIII. század közepe előtt viszonylag hamar kiheverte az ország, a XVI. században azonban elkövetkezik életében az első nagy trauma, megrázkódtatás: a 150 éves török uralom. A délvidéki, az alföldi és a kelet-dunántúli magyarság pusztul – sok helyütt teljesen kipusztul –, de azért a XVI–XVII. században terjed például a reformáció: a prédikátorok ter-

jesztik az immár teljesen magyar nyelvű kultúrát, és míg a balkáni népek tömegei válnak mohamedánná, Magyarország megmarad a régi, illetve az újabb hite mellett. És a törökök kiűzése után, a XVIII. században épültek tovább a barokk templomok...

A második traumát az 1848–1849-es szabadságharc elvesztése miatt szenvedte el a magyar nép. De jött a kiegyezés, és a XIX. század második felében Magyarország olyan gazdasági és szellemi fejlődést mutatott – gondoljunk a folyók szabályozására, a vasút- és közútépítésre, Budapest egymillióس világvárossá fejlődésére stb. –, mint kevés európai ország. És aztán jött 1920-ban a máig feldolgozatlan – és talán soha fel nem dolgozható – harmadik legnagyobb trauma: Trianon. Mégis, mindezek ellenére Klebelsberg kultuszminiszter a húszas években új iskolákat, köztük nagy számban tanyasi iskolákat alapít, itt Kisújszálláson például tudomásom szerint ötöt...

5. Mi történik közben – az ezer év alatt – a kultúra legfőbb hordozójával és a nemzeti tudat legfontosabb tényezőjével, biztosítékával: anyanyelvünkkel? Csodálatos mindjárt, hogy az e tájon teljesen idegen, finnugor származású nyelvünk nemcsak megmaradt, hanem eredeti színeit megtartva felvett, és szinte magához hasonlítva sajátjává tett szláv, latin, német, francia, román és más nyelvekből kölcsönzött szavakat. Olyanokat, mint például: *pap*, *barát*, *király*, *kasza*, *barázda*, *kalász*, *galamb*, *ruha* (ezek valamely szláv nyelvből jöttek); aztán *sekretye*, *angyal*, *apostol*, *kántor*, *iskola* (ezek latin eredetűek); továbbá: *polgár*, *páncél*, *ostrom*, *borbély* (ezek a németből származnak); még tovább menve, vannak olasz eredetűek: *füge*, *narancs*, *forint*, *eszpresszó*, *lottó*; francia származékok: *kilincs*, *lakat*, *tárgy*, a *Lajos* név; román jövevények: *cimbora*, *málé* 'tengeri', *kaláka*, *tokány* stb. E szavak befogadása – nem feledve, hogy számos magyar szó is átkerült a szomszédok és távolabbi népek nyelvébe, mint például a *huszár*, a *vásár* – szinte hasonló volt a Szent István Intelmeiben említett jövevények, vendégek fogadásához, de egy dolgot hangsúlyoznunk kell: szavak átvétele szinte mindig csak békés körülmények, békés együttélés esetén következett be. (Csak zárójelben utalok rá: 1945-től 1989-ig például egyetlen orosz szót sem fogadott be nyelvünk, nincs ebből a korból származó orosz jövevénytiszavunk; aztán a 150 éves török uralom eredménye is mindössze 8–10 elterjedtebb szó, mint például a *papucs*, *tarhonya*, *dívány*.) Napjainkban jövevénytiszavó lett az angol eredetű *lobbi* és *lizing*. A feleslegesen ránk törő, mérhetetlen számú amerikai angol szó és kifejezés jelentkezése minden bizonnyal időleges, kevés fog belőlük jövevénytiszavó válni, azaz beilleszkedni hangalakilag, helyesírásában, ragozásában nyelvünkbe, illetve kevés fog képzett és összetett szavakkal úgynevezett szócsaládot alapítani.

Másik csodálni való nyelvünkkel kapcsolatban az a mód, ahogyan kialakította évszázadok során a nyelvjárások fölé emelkedő, normákkal szabályozott és eszményinek tekintett változatát: az úgynevezett irodalmi nyelvet. Irodalmi nyelvünk alapja Károli Gáspár, Pázmány Péter, Kazinczy Ferenc, Kölcsey Ferenc és mások jóvoltából az északkeleti, keleti területek *e*-ző (tehát *ember* és nem *embör*), továbbá *é*-ző (és nem *i*-ző, tehát *szép* és nem *szíp*, mint ahogy itt, Kisújszálláson mondjuk) és nem kettőshangzóú (például *főüd*, *jóú*) nyelvjárása

lett. Ugyanakkor irodalmi nyelvünk kialakításában is érvényesült az egyensúlykeresés, a többi nyelvjárás bevonása, az ötvöződéses jelleg is: megmaradtak ugyanis irodalmi nyelvünkben bizonyos *i*-ző formák (*kígyó, kísér, kémél, az -ít* ige képző), aztán bekerültek *ö*-ző szavak (például *öröm, török, fölött, mögött* – ez utóbbi a kisújszállási öregek nyelvében most is megvan: *megett*).

Harmadik csodálni való, hogy ezen az irodalmi nyelven páratlan szépirodalom: költészet és széppróza keletkezett és keletkezik. Nem kétséges, ha Arany Jánosnak a Szondi két apródja című balladája vagy Vörösmartynak A vén cigány című verse valamely világnyelven íródott volna, ott lennének a világirodalom legemlegettebb alkotásai között. Nem véletlenül mondta a XIX. század harmincas éveiben Giuseppe Mezzofanti bíboros, a vatikáni könyvtár őre – aki egyébként számtalan nyelven beszélt –, hogy „A magyarok nem tudják, micsoda kincs rejtőzik nyelvünkben”. Aztán meg is nevezte ezt a kincset, megjegyezvén: az olasz és görög után minden más nyelv előtt leginkább dallamos és a verselés szempontjából leginkább fejlődésre érdemes a magyar nyelv. Bárczi Géza, a két évtizede elhunyt európai hírű nyelvtudós így foglalta össze – immár tudományosan – nyelvünk pozitív vonásait, esztétikai értékeit: „Nyelvünk jellegzetes ére nyei: színes, változatos hangzás, rendkívüli metrikai rugalmasság; tömörség, szoros logikus kapcsolás; finom árnyaltság, képszerűség; pontos fogalomalkotásra való képesség. Mindezek nyelvünk öröklött készségeinek, lehetőségeinek és sok ezer éves történetének közös eredményei.” (A magyar nyelv életrajza. Gondolat Kiadó. Bp., 1963. 387.)

6. Minden ünnepre jellemző nemcsak a visszatekintés, hanem a múltnak a jelenre való vonatkoztatása, idegen szóval: aktualizálása is. Mit mondhatunk hát napjaink államiságáról, kultúrájáról, erkölcsi rendjéről, nyelvhasználatáról? Bár függetlenségünket visszanyertük, jogállam vagyunk, mégis kérdés, vajon tudtunk-e, tudunk-e élni az ezek nyújtotta lehetőséggel? A javuló gazdasági mutatók ellenére sok a negatívum: felbomlóban az egyre kisebbedő család és a közösségek; visszaszorult a tisztesség: a mások megbecsülése, a munka- és a rendszeret; nincs meg a hagyományok, a múlt becsülete; az irodalom egy része nem tölti be a korábbi feladatát; a média, különösen a televízió rossz példát mutat; gyengül a közbiztonság, és terjed a korrupció, a kábítószer-használat... És még sorolhatnám tovább. Így nem csoda, hogy pesszimizmus és közöny lett úrrá polgáraink nagy hányadán...

Ráadásul még egy veszély fenyeget bennünket: a globalizáció veszélye. Ha ugyanis az Európai Unió tagja leszünk, vajon nem tűnik-e el népünk, kultúránk, nyelvünk az erősebbek, a hatalmasabbak által egységesített világban? Györffy István a kiváló néprajzkutató erre a kérdésre már korábban így adta meg a választ: „Európa nem arra kíváncsi, hogy átvettünk-e mindent, amit az európai művelődés nyújthatott, hanem arra, hogy a magunkéból mivel gyarapítottuk. Európa bennünk az egyéniséget keresi és értékeli, nem a tanulékonytságot.” Aztán Babits a következőképpen adta fel számukra a leckét, pedig akkor még efféle globalizációról nem volt szó: „A magyar a legnagyobb szolgálatot akkor teszi a világnak, ha megőrzi nemzeti sajátosságait, s megmarad annak, ami. Nemzet vagyunk. A szó régi, szellemi, jogi, erkölcsi értelmében...”

Végezetül: mint próbáltam rámutatni: munka, rend, erkölcs és megfelelő alkalmazkodás tartotta meg nemzetünket Szent Istvántól ezer éven át. Csak ezek tarthatnak meg az eljövendő időkben is.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

A thousand years of statehood, culture, and language in Hungary

The speaker began his address by stating that the audience had gathered to commemorate and to celebrate. Then he defined what he meant by the irreplaceable role of statehood, culture (in particular, Christian culture), and language, or rather one's mother tongue. He went into details about what Saint Stephen had done for the establishment of the Hungarian state, as well as what the various ecclesiastical centres, and the schools, libraries and learned communities based on them, had done for literacy and Hungarian literature. Then he pointed out that, during its history, Hungarian language and culture had been afflicted by three particular traumas: from the middle of the sixteenth century onwards, the 150 years of Turkish rule; in 1849, the suppression of the War of Independence, and in 1920, the most severe trauma: the Trianon Peace Treaty. On the other hand, he added that the Hungarian nation had been able to recover from all three. Finally, he spoke of the three "wonders" of the Hungarian language as the major vehicle of Hungarian culture: first, that it had been able to retain its basic Finno-Ugric character even though it was enriched by loanwords taken over from other languages. Second, the way Literary Hungarian was taking shape. And third, the fact that it gave rise to an almost unparalleled literature, especially poetry. He closed his speech by emphasising that "it is work, order, morals, and due adaptation that have preserved the Hungarian nation so far, and only the same things are able to go on preserving it in the future".

Homonimák felismerhetősége todalékos alakok alapján

1. Egy korábbi közleményben (Nyr. 1998. 305–317) szó volt a todalék-
változatokban mutatkozó jelentéskülönbségekről. Ez az összeállítás arra volt jó,
hogy rámutasson: egy-egy szónak a többféle jelentése közül nem mindig csupán
a beszédhelyzet, a szövegkörnyezet mutatja meg, melyik az éppen aktuális je-
lentés, hanem némelyik todalékos alak már fonológiai, morfológiai felépítettsé-
génél fogva is elkülöníti a szónak egy vagy több jelentését más jelentésétől vagy
jelentéseitől. Ez a döntés nem csak a beszélő, hallgató vagy olvasó ember tuda-
tában zajlik le, hanem fontos tényező lehet írott szövegekből gépi úton rögzít-
hető adattár vagy szótár készítésekor is. Még fontosabb ebből a szempontból a
h o m o n i m á k közti tájékozódás segítésére egy ilyen összeállítás, hogy ahol
lehet, számítógépes úton már alakjánál fogva sikerüljön besorolni a szót az azo-
nos alakú lexémák valamelyikébe. Nem szólunk bővebben a teljesen eltérő szó-
fajú homonimákról (tipikusan névszó–ige párokról), mert azokat már a mondat-

ba való beilleszkedésük is eleve jól elhatárolja egymástól, paradigmaticus alakjuk is egészen különböző, többnyire csak szótári alakjuk esik egybe.

Nem részletezzük azokat a homonimákat sem, melyek egyike mint teljesen ragozhatatlan áll szemben egy vagy két ragozható szóval, pl. *top*³ msz, *top*¹ ige, *top*² fn; *továbbad* hsz, *továbbad* ige. (L. mégis az 5.7.1. szakaszt.)

Szólnunk kell azonban a teljesen azonos szófajú homonimákról, valamint azokról, amelyek szófaja érintkezik, tehát alaksoruknak zöme egybeesik (pl. főnév és melléknév vagy más névszóféle).

2. A z o n o s s z ó f á j ú homonimák ragozásában nemegyszer van különbség. Néha egy, de sokszor több todalékos alakból az azonos szótári alakú lexémák szövegkörnyezet nélkül is megkülönböztethetők.

2.1. E g y e t l e n a l a k b a n, mégpedig csupán a tárgyalakban mutatkozik esetleges különbség a *passz*⁽¹⁾ (labdajátékban: átadás) és a *passz*⁽²⁾ (kártyában 'mehet' értelmű szóval kifejezett megnyilatkozás). Tárgyként az előbbi mindig *passzot*, az utóbbi ellenben – ritkábban – *passzt* alakban is él (a régiesebb *pászt* alakváltozat mellett). – Az *íz*¹ 'érzet' tárgyraggal csak *ízt*, az *íz*² 'végtag része' *ízt* v. *ízét*.

Csak az *-n* ragos alak ingadozik az *ékkő*²-ben ('drágakő'): *ékkövön* (v. *ékkőn*); az 'ék alakú kő' jelentésű *ékkő*¹ ugyanezzel a raggal mindig *ékkövön*.

2.2. E g y e t l e n a l a k t ö b b l e t: a módhatározó *-an* teszi felismerhetővé az *aknás*² 'aláaknázott' szót, mert az *aknás*¹-nek ('amiben akna van') nincs ilyen alakja. Ez különbözteti meg az *aranyeres* beteget (aki *aranyeresen* fekszik) az *aranyeres* közettől (melynek nincs ilyen alakja).

2.3. E g y t ö b b l e t és e g y e l t é r ő a l a k a különbség a *rákos*⁽¹⁾ 'amiben rák van' és a *rákos*⁽²⁾ 'kóros' közt; csak az utóbbinak van *rákosan* alakja. Az előbbi viszont előfordulhat többesben zárt kötőhangzóval is: *-ak* (v. *-ok*).

2.4. K é t - h á r o m t ö b b l e t is jellemezheti a homonimapár egyikét, ha mint melléknevek a módhatározói alakon kívül még fokozhatók is. Az *épületes*⁽²⁾ 'tanulságos' melléknévből van *~en*, *~ebb*, a '(több) épületből álló' jelentésű, számjelzős *épületes*⁽¹⁾-ből nincs. A *csipkés*¹ 'csipkével díszített' fokozható melléknév, a *csipkés*² 'csipkebokorral benőtt' nem fokozható; az *ékes*² 'díszes' fokozható, az *ékes*¹ 'amiben ék van' – nem. A *szöges*¹ 'szeges; szeggel ellátott' melléknévnél is van *szögesen* alakja, de csak a *szöges*² 'szögletes' fokozható. A *fontos*⁽¹⁾ 'jelentős' ugyanígy fokozható, a *fontos*⁽²⁾ 'fontnyi' melléknévvel szemben. A *gamos*⁽¹⁾ 'büszke' mn fokozható, a *gamos*⁽²⁾ 'függőfolyosós' nem, de van *gamosan* határozója. Ugyanígy: *holdas*¹ 'holdfényes' és *holdas*² 'holdnyi'. A *pípes*¹ 'felcicomázott' és a *pípes*² 'aminek pípje van' közül is csak az előbbi fokozható, a *magos*¹ 'magas' és *magos*² 'magot tartalmazó' közül szintén. A *hajas*¹ 'akin, amin haj van', a *tarackos*¹ 'tarackkal benőtt' *-an*, *-abb* todalékkal is él, a *hajas*² 'héjas' és a *tarackos*² 'tarackkal fölszerelt' nem. Ez a különbség a *huzatos*⁽¹⁾ 'huzattal borított' és a *huzatos*⁽²⁾ 'léghuzatos' közt is (csak az utóbbi lehet *~an*, *~abb*). Az *irtó*¹ 'aki irt' igenévi jellegéből szinte következik, hogy csak főnévi todalékai vannak; az 'irtózat' jelentésű *irtó*² így is todalékolható: *~n* v. *~an*; *~bb*. A *nyomás*¹ 'nyomásra működő' és *nyomás*² 'fontos' közt is az a különbség, hogy az előbbi csak főnévi todalékot kaphat

(s melléknévi szófajára – az előbbiekhöz hasonlóan – csupán az -s képzőt követő nyílt előhangzós toldalékvaltozatok utalnak: ~at, esetleg ~t; ~ak), az utóbbi pedig fokjellel és módhatározói képzőszerű raggal is toldalékolható: ~an, ~abb.

2.5. E g é s z a l a k s o r hiánya áll szemben többlettel akkor is, ha az egyik szó többes számban nem használatos: *skarlát*⁽¹⁾ 'piros (szín)' főnévként teljes ragozású, *skarlát*⁽²⁾ 'vörheny' csak egyes számú. – A *szender*⁽¹⁾ 'szendergés' főnévnek nincs többese, a *szender*⁽²⁾ 'lepke' teljes ragozású. – A *tengerszín*⁽²⁾ 'kékes, zöldes szín' teljes ragozásával szemben a *tengerszín*⁽¹⁾ 'tengerszint' nem használatos többesben, sem pedig 1. vagy 2. személyű személyraggal. – A *gáz*¹ 'légnemű anyag' teljes ragozású, a *gáz*² 'fátyolszerű anyag' csak egyes számú. – A *vízajtás*¹ 'víz mint hajtóerő' csak egyes számban használatos, a *vízajtás*² 'fattyúhajtás' többesben éppoly gyakori.

Más párnak az egyik tagja nagyon hiányos ragozású. A *pikk*² csak személyraggal használatos: *pikkje* (néha *pikkem*, *pikked*, *pikkjük*) *van vkire*. A *pikk*¹ 'kártyaszín' megfelelő alakjai ugyanezek, de ezenkívül teljes paradigmája van. – A *vers*² 'verseny' elavult, úgyszólván csak a *verset fut* kifejezésben fordul elő (és talán még *versre*, *verssel* alakban), míg a *vers*¹ teljes ragozású.

Személyragozásban mutatkozó hasonló hiányosság áll szemben teljességgel: *kelte*⁽²⁾ 'dátuma' csak ebben és *keltük* alakban, birtokviszonyt kifejezve használatos: a *kelte*⁽¹⁾ '(fel)kelése' személyragos főnév azonban teljes személyragozású: *keltem*, *kelted*, *kelte*, *keltünk*, *keltetek*, *keltük*, de többes száma nincs.

A *maga*⁽¹⁾ 'ugyanő' névmás személyragozása egyes számban teljes: ~m, ~d, *magunk*, ~tok; *maguk*; a *maga*⁽²⁾ 'akihez szólnak' személyes névmás csak 3. személyű: *maga*, *maguk*.

Igék közt van, amelyik csak 3. személyben használatos: *szemetel*² 'szemer-kél (az eső)', míg a *szemetel*¹ 'szemetet csinál' teljes 1b ragozású.

Máskor az egyik ige teljes ragozású, mint *ötlik*⁽²⁾ 'kitalál' (*majd ötlok valamit*, bár ez így igekötő nélkül ritka és tréfás hangulatú), a másik csak kifejezésekben és tárgyatlanul él: *ötlik*⁽¹⁾ (*szemébe ötlik valami*).

Kissé ide tartozik a testhelyzetet jelentő *ül* és az (ünnepet) *ül* ige. Az utóbbi mint állandó tárgyas ige teljes ragozású; az *ül*¹ többnyire tárgyatlan. Tárgyatlan igéknek pedig elvileg nincs -endő és -hető képzős igenevük. Ámde *ül*¹-nek is van néhány tárgyas használata (pl. *fényesre üli a nadrágját*), ezért alkalmilag előfordulhatnak az említett passzív értelmű, valamint -et képzős műveltető származékai is.

2.6. K é t a l a k jellegzetesen, de n e m k ö t e l e z ő e n különbözik a két *méh* szónál, melyek szokásos kiejtése nem egyezik (a norma szerint kívánt szóvégi *h* egységesen néma voltától eltérően). Ti. a tő végi *h*-t gyakrabban kiejtik a *méh* 'női szerv', mint a *méh* 'mézelő rovar' szóban, ezért a *méh*hel, *méh*hé alak inkább az előbbi tövet tartalmazza, *méh*vel, *méh*vé pedig bármelyiket. Ugyanez az eltérés az *anyaméh* összetételnek -vel és -vé ragos alakjaiban.

Tövégeknek más nem kötelező változatai is tehetnek különbséget. A *csípő*⁽¹⁾ 'testtáj' személyraggal *csípője*, *csípőjük*, ritkán *csípeje*, *csípejük*, a számszámot jelentő *csípő*⁽²⁾ mindig változatlan tövű. (A *csípejű* származék is csak emberi testre vonatkozhat.)

Ugyanebben a két személyragos alakban tehetünk fakultatív különbséget változatlan tövű főnevek közt is. A *paradicsom*⁽¹⁾ 'édenkert' személyraggal sohasem *j-s* (*paradicsoma, paradicsomuk, paradicsomai*), a *paradicsom*⁽²⁾ 'gyümölcs' ellenben a *paradicsoma* szokottabb alak mellett *paradicsomja, paradicsomjuk* is lehet, ha áruról van szó. (A többes *paradicsomjai* erősebben nyelvjárási ízü, távolabb áll a köznyelvtől.)

2.7. T ö b b a l a k, sokszor alakoknak bizonyos sora különböztet meg más, néha többszörös homonimákat.

Az előbbihez hasonló, mégis valamivel több különbség van a *vég*⁽¹⁾ és a *vég*⁽²⁾ közt. A textiláru mértékegységét jelentő *vég* személyragos alakjai rendszert *j-s*ek: *végje, végjük* (sőt akár *végjeim* stb.), a köznyelvi *vég* sohasem kap ilyen *j-t*, viszont többletalakjai vannak, ti. személyraggal fokozható: *legvége, legvégük*.

A négy *ár* főnév különbözik a tárgyalakban és a személyragos alakokban. Az *ár*¹ 'áru értéke' mindig *-at* alakban kapja a tárgyragot, személyragja *j* nélküli: *ára, áruk*. Az *ár*² 'áramlás' pusztán tárgyragos: *árt*, személyraggal *árja, árjuk*. Az *ár*² 'cipésszszerszám' tárgyraggal *arat* v. *árt*, személyraggal *árja* (és *árjuk, árjai*). A területmérték *ár*⁴ pedig ragozva *árt*, ill. *árja* alakú.

A három *láz* közül az első ('höemelkedés') a másik kettőtől elsősorban nyílt előhangzós toldalékaiban tér el: *lázat* (ritkábban *lázt*), *lázak, lázam* stb. A *láz*² ('hegyi tisztás') tárgyalakja szintén ingadozik, de nyílt előhangzóval ritkább: *~t* (v. *-at*), *~ok* (v. *~ak*), *~om* (v. *~am*) stb. A *láz*³ ('madárijesztő') ilyen alakjaiban nincs *-a-* előhangzó: *lázt, lázok, lázom* stb.

Három *szik* szavunk közül a 'szikso' jelentésűre jellemzők a *j-s* személyragok: *~je, ~jük*, a 'tojássárgája' jelentésűnek ragjaiban ingadozás van: *~e* (v. *~je*) (s ha az *ë-ző* kiejtést nem vesszük figyelembe, nincs is más különbség); a 'bodzabél' jelentésű *szik*³ ellenben végig ingadozik magas és mély hangrend között: *szikbe* (v. *szikba*), *sziknek* (v. *sziknak* stb.), *sziket* v. *szikot*; *sziké* (v. *szikje, szikja*).

A *szil*¹ 'szilfa' ingadozó hangrendű: *szilban* v. *szilben, szilnak* v. *szilnek, szilok* v. *szilek, szilja* v. *szilje* (mindig *j*-vel); a *szil*² 'szilcskin' tisztán palatális: *szilben, szilek, szilje* stb.

A *kar*¹ 'testrés' személyraggal *karja, karjuk, karjaim* stb., a *kar*² 'énekkar; fakultás' csak *kara, karuk, karaink* s í. t. (Összetételeiben is: *főrfikar*^{1, 2}). – Ugyanígy különbözik a *szak*¹ 'időtartam' és a *szak*² 'tudományág': *a nap első szaka, az élet szakai*, de *történelem a szakja, nincs megfelelő szakjuk*.

A váltakozó tövű főnevek közül a *dél*⁽¹⁾ 'nappali időpont' sok paradigmátikus alakban rövid tőhangzójú: *delet, delek, delem, dele, delünk* stb., a *dél*⁽²⁾ 'égtáj' pedig változatlan tövű: *délt*, személyragozása ritka (*délem, délje*), többse nincs, de van határozóragos fokozása (*délebbre, legdélebből*). – Csaknem ugyanez a különbség paradigmátikus alakok egész sorában a *szél*¹ 'légmozgás' és *szél*² 'szegély' közt: *szelet, szelek, szelünk* stb., ellenben *szélt* (v. *szélet*), *szélem, széle, legszéle, legszélük*.

A *hó*¹ 'csapadék' következetesen *hav-* tövű: *havon, havat, havak, havastul, havam* stb. A *hó*² 'hónap' e ragok némelyike előtt változatlan tövű: (*hón*), (*hót*), (*havam* v. *hóm*).

Nagy a különbség a nyár¹ 'évszak' és a nyár² 'fafajta' paradigmája közt. A nyár¹ az alakoknak egész sorában rövid tőhangzójú: nyarat, nyarak, nyaran-ként, nyarastul, nyaram, nyarad, nyara, nyarunk, nyaratok, nyaruk, nyaraim, nyaraid, nyarai, nyaraink, nyaraitok, nyaraik, sőt nyarú. A nyár² töve mindezekben végig változatlan: nyárat, nyáarak, nyáranként stb., személyraggal a 3. személytől kezdve nyárja, nyárjuk, nyárjaim stb. – A nyír² 'fa' ez utóbbinak némileg megfelelő ragozása a magas hangrendben (de *ë-ző* kiejtésben sokszor [*ë*] hanggal): nyírt, ~ek[*ë*], nyírenként[*ë*], ~estül[*ë*], ~em[*ë*], ~e v. ~je, ~ük v. ~jük. A nyír³ 'szaruképződmény a ló patáján' ellenben mély hangrendű: ~t, ~ok, ~ja stb. (mint a húr).

Pusztán hangrendi különbség is felismerhetővé tehet bizonyos homonimákat. Az ír² 'kenőcs' ingadozó, de inkább mély hangrendű: *írba, írhoz, írral, írok, írja, írotok* stb. (v. *írbe, írhez, írrel, írek, írje* v. *íre, íretek* stb.), az ír³ 'írországi személy' mindig palatális toldalékolású: *írbe, írhez, írrel, írek, írje* stb.).

Alakok sorozatában térhetnek el igei homonimák is, ha csak egyikük állandó tövű. A közöl¹ 'tudat' ige a ragozásban váltakozó tövű: *közlök, közlöm, közlünk, közltem* (v. *közlöttem*); *közlés*. A közöl² 'közrefog' töve változatlan: *közlök, közli; közlés*.

Állandó tövű a szemez¹ 'kacsint' és a szemez² 'szemel', de a szemez³ 'szemmel beolt' váltakozó: *szemez v. szemezek, szemzünk v. szemezünk, szemzem v. szemezem, szemzett v. szemezett, szemző*. – Állandó a színel¹ '(vminek a) felszínén, szintjén munkál' töve; a színel²-é ('színlel') majdnem végig hangzóhiányos: *színelek, színlesz, színlünk, színlettem v. színlettem, színlett*.

A főnevek közt váltakozó tövű a közismert telek¹ 'földterület': *telket, telkestül, telke, telkem* stb., csak a telken (v. teleken), *telekül* (v. *telkül*), *telke, telkük* (v. ~je, ~jük) ingadozik, de a népnyelvi telek² 'szij, madzag' töve változatlan: *teleket, telekek, telekje* stb. végig.

Ahol a váltakozó tő háttérbe kezd szorulni az egyalakúsodás tendenciája miatt, ma már az alaksorok különbsége nem mindig megbízható kritérium. A daru¹ madárnév ma már változatlan tövvel is ragozható, de gyakori még a v-s tő a következő alakokban: *darvastul, darvam, darvad, darvaim, darvaid* stb., ritkább a *darva*, viszont többesben szokottabb a *darvak* alak. A daru² 'emelőgép' ellenben végig változatlan tövű.

A szó² (zenei skálahang) változatlan tövű (s toldalékait írásban kötőjellel kapcsoljuk): *szó-t, szó-k, szó-m, szó-ja, szó-i*. A szó¹ 'beszéd része' az ingadozások ellenére is inkább v-s tövű: *szót* (csak így), *szavak* v. *szók; szavam* (v. *szóm*), *szava, szavaim* stb.

2.8. Nem megbízható, csak lehetséges fogódzó a felismerésben az olyan homonimapárok személyragos alaksora, melyek *i n g a d o z ó*, tehát csak egyik változatában különbözik a másik, állandó alaksortól.

A barát 'jőbarát' birtokos többesében elmaradhat a -j-: *barátaim* v. (kissé népiesen) *barátjaim*, ugyanígy ~aid(~jaid), ~ai(~jai) stb. A barát² 'szerzetes' személyragozásában végig megmarad a -j-; tehát *barátjaim* stb. (éppúgy, mint *barátja*). Ugyanígy: *gránát¹* 'ásvány' (~aim v. ~jaim) és *gránát²* 'lövedék' (csak ~jaim). A gém¹ 'madár' személyragozása ingadozik: *géme, gémiük, gémeim* stb.

(v. *gémje*, *gémjük*, *gémjeim*), a *gém*² 'játék' mindig *j*-s: *gémje*, *gémjük* stb. Hasonlóan ingadozik a *huzat*⁽¹⁾ ('védőhuzat'): *huzata* (v. *huzatja*), a *huzat*⁽²⁾ ('lég-huzat') egyes számban mindig *huzatja*, többesben lehet *huzatai* is.

A *szín*¹ 'látható külső tulajdonság' személyragozásában sosincs *j*: *színe*, *színük*, *színeim* stb. Ugyanígy a színpadot jelentő *szín*³. A 'nyitott épület' jelentésű *szín*² inkább *j*-vel: *színje*, *színjük*, *színjeim* stb. (v. *színe*, *színük* stb.) Összetételeik közt is ez különböztet meg néhány homonimapárt: *dohányszín*¹ 'sárgásbarna szín' és *dohányszín*² 'pajta'. A *tejszín*⁽¹⁾ 'tejtermék' és a *tejszín*⁽²⁾ 'fehéres szín' másféle különbséget mutat. Mind a kettő a *szín*¹ összetétele, de ebben az összetételben szétválik a szónak két eltérő jelentése. A mai nyelvben első jelentés ('látási érzet') a *tejszín*⁽²⁾-ben van meg közvetlenül, ennek ragozási típusára pedig a puszta *-t* tárgyrag és a zárt előhangzós toldalékok jellemzők: *~ek*[ĕ], *~em*[ĕ], *~etek*[ĕĕ]. Ugyanígy ragozzuk a *tejszín*⁽²⁾-t is. Az első helyre tett (mert mai életünkben sokkal gyakoribb) *tejszín*⁽¹⁾ ellenben a *szín*-nek 'felület, külső réteg' jelentését hordozza (mely történetileg elsődleges), és mivel ez a jelentése ma már háttérbe szorult, az összetétel átlátszósága elhomályosulóban van. Ezt tükrözi az utótagétól eltérő személyragú *tejszínje* alak (és *tejszínjük*, sőt *tejszínjeim*, *tejszínjei* stb.), és – ma már nem általános nyelvhasználatban – a többes számú 2. személy is. A régebbi nyelvben ugyanis – és némelyek használatában, különösen választékosan – a többes 2. személyű rag bizonyos mássalhangzók (nem explozívák) után előhangzó nélkül csatlakozik a több szótagú tőhöz, de egytagú szavakhoz mindig előhangzóval. Ezért az elhomályosulás jele az is, hogy a *tejszín*⁽¹⁾ többes személyragos alakjai közt van *tejszínitek* változat is, a *tejszín*⁽²⁾ ellenben mindig csak *tejszínetek*. A *felszín* azonban, mivel közvetlenül tartalmazza a 'felület' jelentést, ragozásában teljesen az utótagét követi, a *felszínetek* alakban is. A *tengerszín*⁽¹⁾ 'tengerszint' pedig csak teljesség szempontjából különbözik a *tengerszín*⁽²⁾ 'kékes, zöldes szín' ragozásától: nincs többese, sem 1. és 2. személyre.

Az *ék*¹ 'szerszám' személyragozva *éke*, *ékük* v. ritkán *ékje* stb., az 'ékeség' jelentésű *ék*² mindig *-j* nélkül (*éke*, *ékük* összetételeiben is, mint *fejék*, *hajék*, *nyakék*). – A *szék*¹ 'ülóbútor' *j* nélkül kapja a személyragokat, az tájnyelvi *szék*² 'szik, tojássárgája' előfordul *székje* alakban is.

A *koncér*¹ 'halfajta' személyragjai csak *j*-vel: *koncérja*, *koncérjuk* stb., a *koncér*² 'nádvirágzat' ellen *koncéra* v. *koncérja* stb.

Az *üszök*⁽¹⁾ 'parázs' egységesen váltakozó tövű: *üszkőn*, *üszköt*, *üszkők*, *üszkőm*, *üszke*, *üszkünk*, *üszkei* stb., az *üszök*⁽²⁾ mint az elsősorban növénybetegséget jelentő *üszög* alakváltozata előfordul *üszökje*, *üszökjük* 3. személyű és *üszökjeim* típusú több birtokú alakokban is.

A *fogoly* 'személy' ragozására a hangzóhiányos tő jellemző: *foglyon*, *foglyul*, *foglyot* stb., a *fogoly*² 'madár' néhány alakban ingadozik: *foglyon* (v. *fogolyon*), *foglyot* (v. *fogolyt*), *foglyotok* (v. *fogolytok*). – A *seprő*¹ 'borseprő' váltakozó tövű a következő alakokban: *sepreje* v. *seprője*, *seprejük* v. *~jük*, és a *seprejű* v. *seprőjű* származékban. A *seprő*² 'seprésre való eszköz' mindezekben változatlan tövű.

2.9. E l t é r ő paradigmatis alakok is, bizonyos h i á n y o s s á g o k is könnyítik az alak szerinti felismerést néhány szópárban.

A nyúl⁽²⁾ 'állat' váltakozó tövű: nyulat, nyulak, nyulanként, nyulastul, nyulam, nyulad, nyula, nyulunk, nyulatok, nyuluk, nyulaím stb. A nyúl⁽³⁾ 'húsrész' változatlan tövű, de csak ebben a személyragos alakban használatos: (a disznó) nyúlja, nyúljuk.

Három *kelet* főnevük közül csak a *kelet*⁽¹⁾ 'égtáj' teljes ragozása (sőt fokozható is: *keletebbre*, *keletebből*), a *kelet*⁽²⁾ 'dátum' személyragos igei főnévből önállósult, ezt jelzik ilyen alakjai: *keletet* (v. *keltet*), *kelte* v. *kelete*, *keltük* v. *keletük*, *keltű* v. *keletű*, és hogy 1., 2. személyű ragos alakjai nincsenek. A *kelet*⁽³⁾ 'kelendőség' pedig személyrag nélkül alig használatos (csak: nagy *keletnek* örvend; esetleg ?*keletet*), személyraggal viszont változatlan tövű: *keletem* (van), *keleled*, *kelete* v. *keletje* (van) stb.

A tárgyas – tehát teljes ragozása – *vesz*¹ igeének *sz* hangja csak a kijelentő mód jelen idejében van meg változatlanul, többi alakjában csupán a *ve-* tö marad: *vett*, *venne*, *venni*, *vegyen*, sőt *vehet*, *vevő*. A tárgyatlan *vesz*² egyes 3. személyében van *vész* és *veszik* változat is, ellenben többi alakja végig azonosan teljes tövű: *veszett*, *veszne*, *veszni*, *vesszen*; *veszhet*, *vesző*. Igeközös összetételeket is ez különbözteti meg: *belevesz*¹ és *belevesz*²; *elvesz*¹ és *elvesz*²; *kivesz*¹ és *kivesz*²; *megvesz*¹ és *megvesz*²; *odavesz*¹ és *odavesz*²; *összevesz*¹ és *összevesz*².

3. A szorosan vett ragozási paradigmához nem tartozó, de többnyire szabályosan képezhető *s z á r m a z é k b a n* is lehet különbség.

3.1. Minimálisnak tekintjük azt a különbséget, hogy műveltető származékban eltérő a képző: *lakik*¹ 'tartózkodik' mellett csak *-at* képzős műveltető ige képzelhető el (*vhol lakat vkit*, de inkább csak igeekötővel használatos: *lelakatja vkivel a tartozását*), a *lakik*² 'jóllakik' mellett lehetséges a *laktat* is, mely azonban a *lakat* igtől eltérő vonzatszerkezetű, ezért más jelentésárnyalatú (pl. *vkí dugig lakatja, jóllakatja a vendéget*, de: a tartalmas étel *laktat*). – A népies *tér*¹ 'fér' ige csak abban különbözik az általánosan ismert *tér*² 'kanyarodik, fordul' igtől, hogy nincs *térít* származéka.

3.2. Máskor a származéktöbbletben *tér* el (minimális különbséggként) a homonim szópár egyik tagja, jöllehet mindkét szó teljes ragozása, tárgyas ige. Ilyen a legteljesebb paradigmáját tekintve a *mer*² 'merít', hiszen van műveltető származéka is *-et* képzővel, a másíknak nincs műveltető, sőt szenvedő származéka sem: *mer*¹ 'merészel'. E tőnek és még egy vele homonim tőnek gyakorító származékaira ugyanez a különbség jellemző; aki a vízből *mereget*¹, azzal esetleg valaki vizet *meregettet*, de a *mereget*² (*szemét meregeti*) nem képzelhető el műveltetőként.

3.3. A többlettel szembeni hiányosság bizonyos fókig a műveltető származékot is jellemezheti. Ilyen különbség van a *levelez*⁽¹⁾ 'levelétől megfoszt' és a *levelez*⁽²⁾ 'levelet vált' igeik közt is. Az előbbi mint teljes ragozása tárgyas ige műveltető *-tet* képzőt is fölvehet, a *levelez*⁽²⁾ ellenben csak tárgyatlan, ezért határozott tárgyú ragozása nincs, *leveleztet* származéka is nagyon ritka; de van (az egyes 3. személyű alakban) *levelezik* változata.

3.4. Kissé az előbbi csoportba is tartozik az olyan két tárgyatlan ige, mint *ülepedik*⁽¹⁾ 'lerakódik' és *ülepedik*⁽²⁾ 'vhová ül'. Az előbbi mint fizikai folyamatot jelentő ige azért ritka a kijelentő jelennek némely alakjában, mert van

ülepszik (s megszemélyesítő használatban akár *ülepszem, ülepszel, ülepszünk* is). Viszont ennek előfordulhat *ülepeditet* származéka (bár szokottabb az *ülepít*). Az emberi cselekvést jelentő igének pedig a jelen idejében nincs korlátozás, ellenben műveltetője egyáltalán nem használatos (mert helyette van *ültet*).

4. A *k ü l ö n b ö z ő*, de érintkező *s z ó f a j ú* homónimák közül nézük először azokat a főneveket, melyek egyike csak toldalékos alakban használható.

4.1. Van néhány *s z e m é l y r a g o s f ő n é v*, melynek egyes szám 3. személyű (s egyúttal szótári) alakja egybeesik egy tőszóval (esetleg tőszóvá vált eredeti személyragos főnévvel).

A személyragos *bukta*¹ 'bukása' a személyragozásban különbözik a *bukta*¹ 'sütemény' tőszótól: *buktom, buktod, buktunk, buktotok, buktuk*. Többese nincs, míg a *bukta*¹ teljes ragozása: *buktám, buktád* stb., *bukták, buktáim* stb. – Ehhez hasonló – bár gyökerében azonos ige-tőből származik – az *este*¹ fn (*estém, estéd, estéje*) és az *este*² személyragos fn (*estem, ested, este* stb.); a *nyugta* fn (*nyugtám*) és a *nyugta* szragos fn (*nyugtóm* stb.). Teljesen különböző tövű a *mente*¹ fn (*mentém, mentéd* stb.) és a *mente*² szragos fn (*mentem, mented* stb.).

A gyökerükben azonos tövűek típusához tartozik a *röpte* is, de itt a *röpte*⁽²⁾ valóban a személyragos *röpte*⁽¹⁾-ből vált ki; ragozásukban mégis ugyanúgy elkülönülnek: *röptöm, röptöd* 'repülésem' stb., ill. *röptém, röptéd, röptéje* 'teniszlabdának levegőből való közvetlen visszaütése'.

4.2. Főnevek és *f ő n é v i n é v m á s o k* közt vannak nagyobb ragozási eltérések, amelyek gyorsan felismerhetővé teszik a különbséget, hamar lehetővé téve az azonosítást. Pl. az *ami* vonatkozó névmás (mint összetétel) magas hangrendű toldalékokat kap, az *ami* főnév ('amerikai katona') mély hangrendűeket.

A kérdő és vonatkozó *mi*² névmás az alanyeseten kívül semmiben sem egyezik a *mi*¹ személynévmással, ellenben hasonlít a *mi*³ ('zenei hang') főnévhez, azzal a kis különbséggel, hogy többes személyragozása a névmásnak, ha egyáltalán rá kerül a sor: *mijeim*, a zene hangé esetleg *miim* is lehet.

Az *ő*² személynévmásnak legalább a tárgyesete azonos a főnevesült alakéval: *őt*, ellenben többi esetük teljesen eltér: *bele, benne* stb., ill. (nagyon ritkán, alkalmilag) *őbe* stb.; főnévi használatában nincs is többese, az *ők* (így írva) csak névmás lehet. Viszont az *ő*¹ (hang és betű neve) végig ragozható változatlan tövvel, csakhogy a toldalékát kötőjellel kapcsoljuk: *ő-t, ő-be, ő-ben*, többesben is: *ők, őket, őkben* stb. L. még az 5.5. alfejezetet.

A *ti* fn ('zenei hang') ugyanígy végig változatlan tövű a rendhagyó és kiegészülésszerű *ti* személynévmással szemben. Legfeljebb a többes számukban találhatunk némi egyezést, ha tekintetbe vesszük a népies használatú *tik* 'ti' többes névmási alakot. – Ez a *tik* pedig még élesebben különbözik a nyelvjárási *tik* 'tyúk' főnévtől, hiszen többes számú névmás az egyes számú főnévvel szemben, melynek ráadásul még a toldalékolási hangrendje is veláris. Tárgyesetük az azonos rag ellenére is egészen más: *tikteket* (névmás), *tikot* (főnév).

A *hányad*⁽¹⁾ ragozható főnévvel szemben a *hányad*⁽²⁾ kérdő névmást régen is csak jelzőként, rag nélkül használták, ma csak *-szor* raggal fordulhat elő. (L. még az 5.4.1. fejezetért.)

4.3. A főnév és a melléknév közti különbségek közt akár meg se említsük azt, hogy a melléknév nem személyragozható (vagy esetleges ilyen alkalmi használata annyira szokatlan, hogy nem vesszük figyelembe, pl. a *pipi*¹ 'csirke', a *pipi*² 'pisi' és a tájnyelvi *pipi*³ 'piros' ilyen különbségét); ellenben tipikus megkülönböztető szerepe lehet a melléknév nyílt előhangzós toldalékainak, módhatározó és fokozott alakjainak.

Van rá példa, hogy magánhangzóra végződő homonimák közt csak a melléknévi toldalékok többletében mutatkozik különbség: *süsu*¹ 'csúcsos fejkötő' 1C és *süsu*² 'együgyű' 11C (van ~n, ~bb alakja is). Mássalhangzós végűek közt egyaránt előfordulhatnak olyan párok, melyekre csak az előhangzó különbsége jellemző, mások viszont a sajátos melléknévi toldalékolású alakok többletében is különböznek. Az *ezredes*¹ 'évezredes' tárgyraggal *ezredeset* (v. ~t), az *ezredes*⁽²⁾ fn mindig csak *ezredest*. Ugyanígy válik el a *százados*⁽¹⁾ mn a *százados*⁽²⁾ főnévtől, de itt a melléknévnek a többese is határozottan eltér: ~ak (míg a főnévé ~ok). Van módhatározói alakjuk a a következő párok melléknévi tagjainak: *bolto*⁽¹⁾ 'boltíves' 15A2 és *bolto*⁽²⁾ 'kiskereskedő' 4A; *boto*¹ és *boto*²; *csörgés*¹ fn és *csörgés*² mn; *mentés*¹ fn 4B és *mentés*² mn 15B2; *foko*⁽¹⁾ fn és *foko*⁽²⁾ mn; *generális*⁽¹⁾ 'általános' és *generális*⁽²⁾ 'tábornok'; *gránátos*¹ mn és *gránátos*² fn; *ingás*¹ fn és *ingás*² mn. A magas hangrendű megfelelőik is különböznek a tárgyalakban, ill. a sajátos melléknévi többlet alakokban, bár a többesjel előhangzója csak ë-ző ejtészváltozatban különbözik. Ilyen még: *köteles*⁽¹⁾ mn és *köteles*⁽²⁾ fn; *sértés* mn (a *sörtés* alakváltozata) és *sértés* fn; *siker*¹ 'gabonaféherje' 4B2 és *siker*² 'sekély' 15B. Fokozható a *hálás* mn, a *hálás*¹ fn pedig a 4A (~t, ~ok) típusba tartozik. Ugyanígy: *inas*¹ mn és *inas*² fn; *kardinális* mn és *kardinális* fn; *kezes*⁽¹⁾ mn és *kezes*⁽²⁾ fn.

Csak a kötéshangzóban van különbség az olyanoknál, mint *kukás*¹ fn 'dohánykertész': *kukást*, *kukások*, és *kukás*² mn 'szemétgyűjtő': *kukásat* (v. *kukást*), *kukásak* (v. *kukások*). Némelyik párban még élesebb a különbség, mert a melléknévi többesjel mindig nyílt előhangzós: *lábas*⁽¹⁾ mn ~at (v. ~t), ~ak; *lábas*⁽²⁾ fn ~t, ~ok. Összetételeiben is megvan ez a különbség akkor is, ha az utótag főnévi jelentése független az önálló főnévétől s így nem is homonima: *ellenlábas* mn és fn. Ilyen még a *lámpás*¹ fn 'lámpa': ~t, ~ok, és *lámpás*² mn 'lámpával felszerelt': ~at (v. ~t), ~ak (v. ~ok).

Magánhangzós végűek egy részénél csak a többes számban van egészen határozott különbség: *papi*¹ mn (~ak), *papi*² fn (~k); *parti*¹ mn (~ak), *parti*² fn (~k); *tengeri*⁽¹⁾ mn (~ek), *tengeri*⁽²⁾ 'kukorica' (~k); persze a melléknév birtokos személyraggal nem használatos.

A változó magánhangzós tövűek megint csak a sajátos melléknévi toldalékolásban különböznek: *busa*¹ mn 16A és *busa*² fn 6A; *préda*¹ fn ('zsákmány') 6A és *préda*² mn ('pazarló') 16A; *csempé*¹ fn 6B és *csempé*² mn 16B. Csak ritkán fokozható a *finta*¹ mn ('ferde'), de van *fintán*. Ugyanígy a *fityma*² mn ('fitymáló'). A *kasa*¹ szövetnévvel szemben a *kasa*² argó melléknévnek van *kasán* (v. *kasául*) és *kasább* alakja is.

A derék⁽¹⁾ főnév ragozva mindig mély hangú: derékba, derekat, derekak, derekam, derekunk stb. A derék⁽²⁾ melléknév hangrendileg ingadozik: derék-

be v. derékba; derekat v. deréket; derékül, derékul v. derekul; derekabb (v. derékebb).

A *matl*¹ főnév (sakkműszó) zárt kötőhangzós típus: ~ot, ~ok, ~om stb. A *matl*² melléknév ('fénytelen') tárgyraggal ~ot (v. ~at), többesben ~ak v. ~ok, személyraggal nem használatos, de van *mattan*, *mattabb*.

Különbség van a közismert *kacér*¹ mn és a halászati tájszó *kacér*² fn ragozásában. A melléknév raggal ~at (v. ~t), ~ak (v. ~ok), van fokozása és ~an(~on) v. ~ul határozóalakja, a főnév pedig tárgyraggal mindig ~t, többesben ~ok.

Van olyan homonim melléknév, mely a teljes ragozású főnévvel ellentétben csak jelzői használatú, ezért ragozhatatlan: *premier*² mn (csak a ~ *plán* kifejezésben; a *premier* főnévtől eltérő alakú francia kifejezésből való, újabb, külön átvétel, függetlenül a színházi *premier*¹-től, ezért két homonim címszó).

A több szófajúak közül ehhez hasonló a *tőkés*⁽²⁾ példája, mely csak a *tőkés réce* kapcsolatban fordul elő, de ez szembenáll a *tőkés*⁽¹⁾-nek melléknévi és főnévi jelentésével és ragozhatóságával egyaránt. (L. még 5.2.1.)

A *bukó*¹ főnév teljes ragozású (ahogy az alapjául szolgáló melléknévi igenév is ragozható, a személyragozás kivételével), a *bukó*² 'buta' tájnyelvi melléknév azonban csak jelzőként használatos.

A *tulajdon*⁽¹⁾ főnév teljes (4A) ragozásával szemben a *tulajdon*⁽²⁾ birtokos névmásként mindig jelző, tehát ragozhatatlan, de melléknévként sem ragozzuk, csupán fokozása fordul elő (*tulajdonabb*, *legtulajdonabb*). (L. más szempontból az 5.6.5. fejezet részben.)

4.4. Főnév és s z á m n é v eltérő ragozására egy viszonylag egyszerű példánk van. A *heten* és a *hétje*, *hétjük* alak csak a '7' számnévhez tartozhat (s emellett van *hete*, *hetük* 'vmely csoportból hét személy'); az időegységet jelentő főnévnek számállapothatározója nincs, személyragos alakjai *hete*, *hetük* mindig.

Törtszámnevek és sorszámnevek főnévi használatában a személyragozás mutathat rá a homonimikus különbségekre. A *harmad*⁽¹⁾, *hatod*⁽¹⁾, akár pusztán mennyiséget, 'rész'-t jelent, akár a pályának, a termésnek ilyen osztással létrejött részét: *harmada*, *hatoda*. A *harmad*⁽²⁾, *hatod*⁽²⁾ sorszámnévből alakult, zenei hangközt (terc, szext) jelentő főnévnek személyragos alakja ~a (v. akár ~ja; ezt a ritkább ragváltozatot őrzi a ma már régiesnek ható *harmadjára* határozószó). Ugyanígy: *negyede* 'negyedrésze, városrésze, zenei ütemrésze' és *negyede* (v. *negyedje*) 'kvartja'; *nyolcada* 'nyolcadrésze, nyolcad ütemrészű hangjegye' és *nyolcada* (esetleg *nyolcadja*) 'nyolcadik napja (egy-egy nagy egyházi ünnepnek); oktávája (régii zenei kifejezésként is)'. Ilyen az *ötöd* is: *ötöde* 'ötödrésze' és *ötöde* v. *ötödje* 'kvintje'. A *tized*-nek csak zenei hangközt jelentő értelmében fordulhatott elő változatként *tizedje*, de ez a zenei szaknyelvben ma már annyira ritka (*decima* van helyette), hogy a Kéziszótár el is hagyta. (Más szempontból l. még az 5.4.1. fejezet részét.)

A *század*⁽¹⁾ törtszámnév a többihez hasonlóan *j* nélkül kapja a birtokos személyragot. A főnevesüléséből keletkezett (s ezért álhomonimaként kezelt) *század*⁽²⁾ 'évszázad' és *század*⁽³⁾ 'katonai egység' szavak személyragos alakjai ingadoznak: ~a (v. ~ja). Ez az ingadozás megtalálható a már elavult *század*⁽⁴⁾ határozatlan számnév ragozásában.

A *pár* homonimák közt a jelentéskülönbség a mérvadó: *párt*, *párok*, *párom*, *párja*, *párjai* lehet akár a *pár*¹ 'kettő, ill. egyike az összetartozó kettőnek', akár a *pár*² 'kovász', akár a *pár*³ 'parázs' főnévnek a megfelelő alakja. De ezenkívül a *pár*¹ előfordulhat így is: *párat*, *párok*, *párai*, ám csupán akkor, ha jelentése 'két darab'. A feleségem a *párom*, de ha kiválasztok egy pár virslit, az az én *párom*. Ebbe belejátszik a *pár*¹-nek másodlagosan számnévi értéke, amely – elsősorban melléknévszerű használatban – a nyílt kötőhangzó kizárólagosságában (*párat*) és különösen a *páran* 'néhányan' alakban érvényesül. (L. még: 5.4.3.)

4.5. Főnév és határozószó viszonyában a főnév a teljes ragozású. Azokról a főnév–határozószó, főnév–mondatszó homonimapárokról, melyek közül a határozószó, ill. mondatszó teljesen ragozhatatlan, itt nem közlünk egyes adatokat. De érdekesek azok, amelyeknek határozószói tagja korlátozottan ragozható. Ilyen pár: *otthon*⁽¹⁾ hsz 34A4 és *otthon*⁽²⁾ fn 4A. Határozószóként csak *~ra*, *~ról* (és ritkán *~tól*) ragos alakjai élnek. Miben különböznek ezek a teljes ragozású főnévtől? Első ismertető jegyük a teljes névelőtlenség. (Ha szövegben mégis névelő van előtte, az a rag után következő szó szerkezet főnévi tagjához tartozik.) *Otthonra való ruha* 'otthon használatos r.' más, mint a jelzővel, névelővel ellátható (*egy nyugodt*) *otthonra lel* igei szerkezet *otthon* főneve. *Eljössz otthonról* (= 'hazulról' hsz), de: (megemlékezik) *az otthonról*, és talán: *otthonról őrzöm ezt a kis képet* ('mióta eljöttem hazulról').

4.6. Érintkezik egymással a határozószó, névutó és igeekötő szófaja is. Az igeekötő mindig ragozhatatlan, így a *túl* is. De határozószóként a *túl*⁽¹⁾ ('a másik oldalon') fölveheti a *-ról* (és ritkán a *-ra*) ragot, meg néha felsőfokban is előfordul. A *túl*⁽²⁾ ('túlságosan') határozószóként is ragozhatatlan. Névutószzerűen pedig a *túl*⁽¹⁾ gyakoribb *-ra* raggal; előfordul *túl*ig is (*a határon túl*ig), de fokozott alakja nincs. L. még 5.6.6.

5. Érdemes külön áttekinteni azokat a homonimákat, melyeknek egyik vagy akár több tagja is több szófajú.

5.1. Az érintkező szófajok közül itt is a főnév és a melléknév szófaja jelenhet meg legtöbbször egyetlen lexémában.

5.1.1. Van olyan kombináció, hogy az egyik homonima egyértelműen főnév, a másik pedig olyan melléknév, mely főnevesült használatban is él. Az *ősz*¹ 'évszak' csak főnév. Ragozására a pusztá tárgyrag és a zárt kötőhangzó jellemző: *ősz*t, *ősz*ök, *ősz*önként, *ősz*öm, *ősz*öd, *ősz*ötök. Az *ősz*² 'fehéredő hajú (ember), ill. ilyen hajnak a színe' – csak másodlagosan főnév; tárgyalakja ennek is *ősz*t, de többese *ősz*ek (mint a melléknév, mely viszont tárgyraggal is *ősz*et, és van *ősz*en, *ősz*ebb alakja is), egyes számban pedig csak 3. személyű raggal használatos (*ősz*e). A két homonim főnév közt tehát nagyobb számú az eltérő, ill. a többlet alak, mint az *ősz*²-n belül a szófajok elkülönülése. Ha az egész nyelvtani alaksort tekintjük, itt három különböző – bár sok alakjukban közös – paradigmával van dolgunk. – A teljesen főnevesült *biztos*⁽²⁾ 'megbízott személy' pusztá tárgyragú, zárt kötőhangzós (4A): *~t*, *~ok*. A csak korlátozottan főnévi *biztos*⁽¹⁾ nyílt előhangzóival még jelzi a melléknévi előhangzós ragozást: *semmi biztos*at (v. *biztos*t) még nem tudunk (sőt esetleg: *biztos*akat nem tudunk). (A melléknévre egyértelműen az *-at*, *-ak*, *-an*, *-abb* toldalékváltozatok jellemzők.) – A *kapás*¹

fn cselekvést jelent, ragozása főnévi, de korlátozott: személyraggal csak 3. személyben használatos. A *kapás*² melléknévnek nincs ugyan sajátos melléknévi toldaléka, de két alakban mindenképp jelzi melléknévi szófaját az előhangzó: *kapásat* (esetleg *kapást*), *kapásak*. Ennek főnévi, növényt vagy személyt jelentő használata tisztán főnévi ragozása: *~t*, *~ok*; *~om*, *~od*, *~otok*. A három paradigma közül tehát a két főnevet az egyiknek a hiányossága különbözteti meg a teljes ragozásától, a melléknévit pedig két nyílt előhangzós toldalék az utóbbtól.

5.1.2. Van olyan főnév és melléknév-főnév kombináció, hogy csak a szófajok közt különböztethető meg a melléknév (sajátos toldalékaival), de a két főnév teljesen azonos ragozása: *avar*¹ 'száraz lomb' 4A1 és *avar*² 'nép(hez tartozó)' I. mn 14A1, II. fn 4A1; *bajor*¹ 'német népcsoport(hoz tartozó)' I. mn 14A1, II. fn 4A1 és *bajor*² 'gohér' 4A1; *csóré*¹ 'meztelen; cigány' I. mn 11A, II. fn 1A és *csóré*² 'összement tej, savó' 1A. Ugyanígy azonos ragozása mindkét *fogas* főnév (*~t*; *~ok*), de a *fogas* mn a nyílt kötőhangzóban is (*~at*, ritk. *~t*; *~ak*), a *fogasan*, *fogasabb* alakokban is különbözik tőlük. – A *gondolás* melléknév is így különbözik mind a két *gondolás* főnévtől (1. cselekvés, 2. vízi fuvaros), a *szarvas*⁽¹⁾ melléknév a két *szarvas* főnévtől (az elavult 'kifli' és az 'állat' jelentésűtől). – A *málé* – akárcsak az említett *csóré* – kukoricaként is, mafla emberként is teljesen azonos ragozása, de 'mafla' melléknévi használatát csak a melléknévi toldalékok (*málén*, *málébb*) mint többlet teszik felismerhetővé, a birtokos személyjeles alakok pedig főnévi többletként a főneveket. – Egyformán zárt kötőhangzósak a *franc*⁽¹⁾ 'francia' mn 13A és fn 3A, valamint a *franc*⁽²⁾ 'vérbaj; fene' 3A paradigmára jellemző toldalékai, a melléknév csak a többlet-alakban ismerhető fel: *francul*. Ugyanez a helyzet a *sváb*⁽¹⁾ mn 13A és fn 3A1 ('az egyik német törzshöz, nyelvjáráshoz tartozó személy') és a *sváb*⁽²⁾ 'rovar' ragozásában, ahol csak a melléknévi használatban van többlet (*svábul*), – továbbá a *fríz*¹ 'népcsoport(hoz tartozó)' I. mn 14B1, II. fn 4B és a *fríz*² 'domborművű dísz' esetében. (Ragozási szótárunkban a 14B hibás.)

A *máriás*¹ 'Mária képével díszített pénzérme' és a *máriás*² 'kártyajáték' teljesen azonos főnévi (4A) ragozása, de az elsőnek a melléknévi jelentésben nyílt előhangzós *-at* (v. *-t*), *-ak* toldalékai is vannak (2A6). (Van *máriás*³ mn is, de csak jelzőként, ragozhatatlanul: *~ huncut*.) – A *mihók* 3A1 ragozása (*-ot*, *-ja*), akár férfit, akár kancsót jelent, de az előbbi jelentés melléknévi szófajában fokozható is. – A *csárdás*⁽¹⁾ 'csárda tulajdonosa' ragozási mintáját követi a *csárdás*⁽²⁾ főnévi szófaja is ('tánc'), de a több jelentésű melléknév csak jelzői használatú.

A *forma*⁽¹⁾ 'alak' és a *forma*⁽²⁾ 'vminek látszó személy v. dolog' közül az utóbbi csak egyes számban használatos, viszont ebben a jelentésben melléknévi használatát elsődleges, és az teljesen ragozása, sőt *formán* módhatározója is van.

A *tizedes*⁽¹⁾ 'törtszámfele' melléknévi jelentésében előhangzós *-et* tárgyragot is kaphat (pl. *mérleget tizedeset használ*), de ha tizedes törtre vonatkozik, csupán *tizedest*, akárcsak önálló főnévi használatban, és ugyancsak *~t* a tárgyalakja a katonai rendfokozattal bíró *tizedes*⁽²⁾-nek.

5.1.3. Több olyan szavunk is van, mely egyrészt főnév, másrészt melléknév és főnév, teljesen azonos paradigmával (kivéve persze a melléknév személyragozási korlátait): *brúgó*¹ 'búgó' I-II és *brúgó*² 'cipó' fn; *cuki*¹ 'édes (cukor)' I-II

és *cuki*² 'cukrászda'; *cseplesz* I. fn 'bozót', II. mn 'gyér, csenevész' és *cseplesz*² 'hashártya része' fn; *fahordó*⁽¹⁾ 'fát hordó' mn-fn és *fahordó*⁽²⁾ 'fából való hordó' fn; *lombard*⁽¹⁾ 'lombardiai' I-II és *lombard*⁽²⁾ 'kölcson'. – Hármashomónima is van, melyek közül az egyik kettős szófajú: *csira*¹ 'hermafrodita' fn, *csira*² 'vörös (tehén)' I-II, *csira*³ 'mirigy, duzzanat'. (Az I-II jelzés azonos alapjelentésű főnevet és melléknevet jelent tekintet nélkül arra, hogy melyik szófaj az első.) Azonos paradigmájú három homonim főnév még: *kuka*¹ 'siketnéma személy', *kuka*² 'kampós fa' és *kuka*³ 'szemétgyűjtő', és csak az elsőnek van főként melléknévi szófaja, *kukán* és *kukább* alakokkal. Némileg ilyen még: *román*¹ 'Románia államalkotó népéhez tartozó', melynek melléknevéből van *románul* is, főnévként ('román ember') azonban ugyanolyan ragozása, mint a melléknév többi alakja és a *román*² mn 'újlatin', valamint a *román*³ fn 'regény': ~t, ~ok, ~om stb., ~ja stb.

5.2. Egy másik szófaji megoszlás szerint van olyan homonimapár, melynek egyik tagja melléknév, másika melléknév és főnév (akár ebben a sorrendben, akár fordítva).

5.2.1. Három különböző paradigmához tartoznak – legalábbis néhány alakjukban különbözőnek – a következők: *örökös*⁽¹⁾ mn 'örökké tartó' és *örökös*⁽²⁾ 'öröklő, ill. öröklött' fn és mn. Az előbbi mint tiszta melléknév elsősorban nyílt kötőhangzós: ~et (ritkábban ~t), ~ek, van módhatározója is: *örökösen*. Az utóbbi mint melléknév is elsősorban *örökös* (ritkán *örökös*et), többese *örökösök* v. *örökösek*, módhatározó alakja nincs. De nincs ingadozás az *örökös*⁽²⁾ I., főnévi szófajában: ~t, ~ok, sőt van *örökösöm*, *örökösöd* is. – A *tökös*¹ 'tököt tartalmazó' melléknévnek van *tökösen* határozója, a *tökös*² 'tollasodni kezdő, tokos' melléknévnek nincs. Az előbbinek különösen fiút, férfit illető jelentésébe azonban belesugárzik a főnévi használat, így *tökösek* mellett *tökösök* is előfordul. (Főnévként ugyanúgy 4C ragozása, akárcsak az *örökös* fn.)

A *jeles*⁽¹⁾ 'kiváló' és *jeles*⁽²⁾ 'jellel megjelölt' közül csak az előbbi fokozható, de a *jeles*⁽¹⁾ főnévi használatában nincs nyílt kötőhangzó (*jelest*, *jelesek* [e-e-ë]). Ez a különbség még szembetűnőbb a mély hangrendben: *napos*⁽¹⁾ 'napsütéses' és *napos*⁽²⁾ 'valahány nap óta meglevő' közül szintén csak az első fokozható, de a másodiknak van sajátos jelentésű főnévi használata (*napost*, *naposok*).

A *lapos*-nak kétféle melléknévi jelentése különült el annyira, hogy szótáraink szintén álhomonimaként kezelik: *lapos*⁽¹⁾ mn 'lapályos' fokozható, van *laposan* alakja is, a *lapos*⁽²⁾ '(vhány) lapból álló' csak főnévi toldalékokat kaphat. Az előbbire, a tulajdonságot jelentő melléknévre, a nyílt kötőhangzó jellemző: *laposat*, *laposak*; az utóbbinak ezek az alakjai ingadoznak: ~at (v. ~t). Viszont az előbbiből alakult főnév tárgyalakja ismét alakhasadást mutat: *lapost* 'lapályt', *laposok* 'lapályok' és *laposat*, *laposakat* (ritk *laposokat*) *pislant*. Ez utóbbi használatban csak formálisan beszélhetünk főnévről, itt valójában -t ragos mód-, mérték- és eredményhatározóval (*laposan*) érintkező belső tárggyal van dolgunk, amely csupán a tárgyragos alakban, korlátozottan tekinthető főnévnek.

A *fontos*⁽¹⁾ 'jelentős' mn fokozható a *fontos*⁽²⁾ 'fontnyi' melléknévvel szemben, melynek főnevesült alakja (a *nyári fontos* szókapcsolatban mint almafajtanevben) 4A ragozása, azaz nincs melléknévre jellemző előhangzós toldaléka.

Ide tartozhat még a *tőkés*⁽¹⁾ tisztán főnévi (4B) és nyílt kötőhangzós melléknévi (2B6) ragozásával, szemben a *tőkés réce* ragozhatatlan melléknévi jelzőjével. (L. még a 4.3. alfejezetben.)

5.2.2. Ezek közt is előfordul olyan helyzet, hogy a két melléknév teljesen azonos paradigmájú, a főnév más, tehát megkülönböztető alak csak az eltérő szófajok közt van, az azonos szófajú homonimák közt nincs: *ujjas*¹ mn 'kéz ujjaihoz hasonló' (némely növény levelei *ujjasak*); *ujjas*² mn (bizonyos ruhadarabok *ujjasak*). Mindkét melléknévből alakulhat *ujjasan* határozó, tárgyalakjuk is egyformán *ujjasat* (v. *ujjast*), ellenben az *ujjas*² főnévként csak *ujjast*, *ujjasok*. – Ugyanígy a *sebes*¹ mn 'amin seb van' tárgyként *sebeset* v. *sebest*, akárcsak a *sebes*² 'gyors', ezenkívül mindkettőnek van *~en* módhatározója és *~ebb* fokozása, az *ë-ző* kiejtésben pedig nyílt e-vel alakul a többesük [sebések]. A *sebes*² fn 'sebesvonat' pedig *sebest* tárgyesetű és *ë-ző* ejtésben zárt előhangzós többesű [sebések].

A szófajok megkülönböztetés érvényesül a két *pulya* toldalékolásában is, a melléknévi többletalakokban. A *pulya*⁽¹⁾ 'gyermek' főnevet ugyanúgy ragozzuk, mint a *pulya*⁽²⁾ 'gyáva ember' főnevesült melléknevet, míg maga a 'gyáva' jelentésű *pulya*⁽²⁾ melléknévi toldalékokat is kaphat: *pulyán*, *pulyább*. Hasonlóan: *hütyü*¹ 'csuklya', *hütyü*² 'hülye'.

A *színjátszó* esetében a két homonim melléknév különbözik, de csak egy többletalakban. A *színjátszó*¹ 'színész' melléknévként is puszta toldalékokat kap: *színjátszók*, a *színjátszó*² 'más-más színt mutató' melléknév ugyanígy, de van *színjátszóan*.

Több a különbség az olyan mássalhangzós végű mély hangrendűek esetében, mint *ravasz*⁽¹⁾, ahol a tulajdonságot jelentő melléknévnek van *~at* (v. *~t*) tárgyalakja, *~ak* (v. *~ok*) többese és még *~an* v. *~ul* határozója, *~abb* fokozása, de ugyanennek 'ravasz ember' jelentésű főnevesülése nem különbözik az elsütő billentyűt jelentő *ravasz*⁽²⁾ főnévétől (*~t*, *~ok*).

5.2.3. Vannak olyan homonimapárok is, melyeket a ragozás alapján meg lehet különböztetni, de a kettős szófajú lexémán belül a melléknévinek nincs sajátos paradigmája. Ilyen a *belga*¹ 'belgiumi (személy)' mn és fn 6A és a *belga*² 'dadogó' sajátos *belgán*, *belgább* alakokkal. Ilyen még: *hajszás*⁽¹⁾ 'hajszával járó' mn 12A és *hajszás*⁽²⁾ 'jobbról befogott (ló)' 4A mn és fn; *homokos*¹ 'homokkal borított' 15A és *homokos*² 'homoszexuális (ember)' 4A mn és fn. Itt tehát a homonim szavak paradigmájában van különbség, az azonos lexéma eltérő szófajaiban nincs.

A *volt*⁽²⁾ 'már nem létező' főnévként is olyan hiányos ragozású, mint (igénvből alakult) melléknévként: nincs személyragozása, sem *~ul* essivusragos, *~nként*, *~stul* ragos alakja, sem *~ú* képzős származéka. A *volt*² 'feszültség mértékegysége' mindezekben az alakokban előfordulhat.

5.3. A homonimapár m i n d k é t tagja lehet k é t s z ó f á j ú. Főnév és melléknév kettőssége azonban kevészer és kevés kombinációban fordul elő.

5.3.1. A *hetes*⁽¹⁾ 'hét egységet tartalmazó' és *hetes*⁽²⁾ 'hétnapos' melléknévként egyformán 2B6, főnévként 4B ragozású, tehát a szófaji különbséget jelöli bizonyos toldalékok nyílt vagy zárt előhangzójával, ill. előhangzó hiányával,

függetlenül az álhomonimák eltérő jelentésétől. Itt a szófaji különbség érvényesül, a homonimáké nem.

5.3.2. Csak az egyik melléknévnek vannak sajátos toldalékos alakjai, a másik melléknév és mindkét főnév azonos paradigmájú: *kuruc*¹ 'szabadságharcos' előfordul *-ul* és *-abb* toldalékkal bővítve, de főnévként és a *kuruc*² 'szajha' mindkét szófajában csak 3A mintájú. A *szóló*¹ 'beszélő' melléknév (inkább csak igenévként) kaphat *-an* határozóragot, főnévi használatban azonban éppúgy csupán az 1A alampintát követi, mint a *szóló*² 'egyedül előadott (szám)' főnév és melléknév.

5.4. A melléknévhez közel álló szófaj, a *s z á m n é v*, szintén főnevesülhet s így lehet kettős szófajú.

5.4.1. A *-d* képzővel alkotott törtszámneveket és sorszámneveket álhomonimáknak tekintjük. Sorszámnévként (mivel mai nyelvünkben *-ik* toldalék nélkül csak *-szor/-szer/-ször* raggal vagy összetétel előtagjaként él) igen hiányos a ragozása. Gyakori azonban főnevesülve, a sorszámnévképző jelentésmódosulásával. Egy címszón belül kettős szófajként a Kéziszótárban a következők fordulnak elő (mivel az *ezred*, *század* mindegyik címszava csak egy szófajú): *harmad*, *hatod*, *heted*, *kilenced*, *negyed*, *nyolcad*, *ötöd*, *tized*. Ez utóbbit kivéve mindegyikre jellemző az a különbség, hogy a törtszámnév (vagy annak főnevesülése, ha van) pusztán *-a/-e* alakban kapja a birtokos személyragot, a sorszámnévből alakult főnév azonban ingadozást mutat a pusztán *a* és *a*-vel bővült személyragos alakok közt. A *hatod*, *heted*, *ötöd* törtszámnevek mellett szótárunk nem tartalmaz másodikként főnévi szófajt, a többinél igen. A sorszámnevek mindegyikének II. szófaja fn. A *tized* annyiban tér el mindegyiktől, hogy nincs *j*-vel bővült személyragja, sorszámnévként pedig csak egy szófajú, ellenben külön álhomonimaként szerepel a *tized*⁽³⁾ 'évtized' és a *tized*⁽⁴⁾ 'katonai egység' főnév. (L. még más szempontból: 4.4.)

5.4.2. A *rengeteg*⁽¹⁾ melléknévi és számnévi jelentésében nincs toldalékolási különbség, bár a *rengetegen* 'sokan' inkább mennyiségi jelentésű. (A RagSz. paradigmajelzése téves, helyesen 13B4 lenne, azaz nem fokozható.) A *rengeteg*⁽²⁾ főnév ehelyett birtokos személyragokat kaphat, mégpedig a 3. személyben tetszőleges *j*-vel. Voltaképpen a homonimák különbsége itt együtt jár a szófaji és a toldalékolási különbséggel. (Kiejtett alakjaiban nincs különbség: mindegyikre jellemző a zárt *ë* köthangzó.)

5.4.3. A *pár*¹ 'két darab' főnévnek I., azaz főnévi használatában is jelentéskülönülés érvényesül a *párt* és a *párat* alakokban; a II. (számnévi) szófajban az *-a-* előhangzó általánosan jellemző, és van *páran* határozó is. A *pár*² és *pár*³ abban tér el a *pár*¹ tisztá főnévi ragozásától (s ezt a RagSz. alig jelöli), hogy csak pusztán *-t* és *-ok* típusú ragjai vannak, személyragos alakjaira jellemző a *-j*-kezdet. (L. még a 4.4. alfejezetben.)

5.5. F ő n é v és olyan s z e m é l y n é v m á s kettősségében, ahol a névmásnak is van főnévi használata, gyakorlatilag csak az *ő* jöhet szóba. A névmásnak egészen más a ragozása, mint a főnévnek, de azért a két főnév toldalékolásában is van különbség: a *nagy ő* főnevesült *ő*-je nem fordul elő többes számban, a betűt és hangot megnevező *ő* pedig írásban minden toldalékhoz kötőjellel kapcsolódik. (L. még a 4.2. alfejezetet.)

5.6. A h a t á r o z ó s z ó k közül kevés ragozható, és csak korlátozottan. Ahol ez a szófaj egy ragozhatóval áll szemben, ott a ragos alak előfordulása majdnem kizárja a határozószói szófajt.

5.6.1. Ragozhatatlan határozószó és kötőszó találkozik hangalakban a *hun* melléknév-főnévvel. Ragtalan alak esetén a tévesztés minimális.

5.6.2. Az *este* határozószó előfordul bizonyos ragokkal: $\sim re$, $\sim ről$, $\sim től$, $\sim ig$, $\sim nként$. A teljes ragozású főnévtől abban különbözik, hogy soha sincs névelője, az *este*² 'esése' személyragos főnévtől pedig megkülönbözteti az *este*¹ főnevet a teljesen eltérő személyragozás: *estém*–*estem*, *estéd*–*ested* stb.; a személyragos főnév mindig teljes vagy utalásos birtokviszonyban fordul elő.

5.6.3. Igenévből alakult (és nem fokozható) melléknév áll szemben egy teljes értékű melléknévvel és határozószóval: *irtó*; $\sim n$ v. $\sim an$ és $\sim bb$ csak a 'rettenetes' jelentésű melléknév alakja lehet, a határozószó pedig ragozhatatlan. A ragtalan alak szófaji értéke a mondatbeli helyéről ismerhető fel. (L. még: 2.4.)

5.6.4. A *felibe*¹ 'ketté' határozószó ragozhatatlan, a *felibe*² mint a *fölébe* alakváltozata sajátos ingadozással személyragozható: *felibém* v. *felibem*, *felibéd* v. *felibed* stb., és 3. személyű alakban birtokszót kíván; ragtalan birtokszóhoz névutóként kapcsolódik s ilyen minőségében ragozhatatlan.

5.6.5. A *tulajdon* egyrészt főnév, másrészt birtokos névmás, határozószó és melléknév. Teljes ragozása csak a *tulajdon*⁽¹⁾ főnévnek van. A *tulajdon*⁽²⁾ minden szófajában ragozhatatlan, de melléknévi jelzőként fokozható. A homonimákat tehát az egyik szónak paradigmatiszós hiányossága választja el. (L. még: 4.3.)

5.6.6. Homonimákra s ezeken belül szófajokra oszlik *túl* szavunk: *túl*⁽¹⁾ 'a másik oldalon' határozószóként ragozható (*túlról*, néha *túlra* is), és van *legtúl* felsőfoka; a *túl*⁽²⁾ 'túlásosan' teljesen ragozhatatlan. Igekövetőként persze mind a kettő ragozhatatlan, de a *túl*⁽¹⁾ névutóként a $\sim ról$ és $\sim ra$ ragokon kívül $\sim ig$ raggal is előfordul. (L. még: 4.6.)

5.6.7. A *jobb* hármas álhomonima. A *jobb*⁽¹⁾ 'ballal ellentétes' alapjelentésében a 2A alaplanta szerint ragozható, a *jobb*⁽²⁾ mint a *jó* középfoka és ennek főnevesült használata 'jobb ember' szintén nyílt kötőhangzós (*minden jobbat; jöjjenek a jobbak*), csak a *jobban* határozóalak mint melléknévi többlet és a *jobbja(i)* személyragos alakok mint főnévi többlet tekintetében térnek el tőle. Határozottabban elkülönül a *jobb*⁽¹⁾ főnevesült 'jobb kéz' jelentésű alakja, mert itt a zárt kötőhangzók (3A1) a jellemzők: *jobbot*, *jobbok*, *jobbom* stb., de a *j-s* személyragokban kevésbé különbözik a *jobb*⁽¹⁾-től: *jobbja*, *jobbjuk*, csupán az a jellemző eltérés, hogy a *jobb*⁽¹⁾ fn személyragos alakja többesben használatos, a *jobb*⁽²⁾-nek pedig egy birtokosú több birtokú alakja értelmetlen volna. A *jobb*⁽³⁾ ragozhatatlan középfokú határozószó csak némelyik igével fordul elő, de néha tovább fokozható: (*leg*)*jobb szeretne*.

5.7. M o n d a t s z ó k raggal a határozószóknál is ritkábban fordulnak elő. A ragozhatatlanság és a szintagmáinkivüliség alapján könnyű felismerni a legtöbb mondatzót. Ahol homonimákon belül szófaji különbség van, ott a ragozhatatlanság nem a homonimákat, hanem a szófajokat választja szét.

5.7.1. A *kukukk*¹ 'kakukk' és *kukukk*² 'kukucs' egyaránt ragozhatatlan, a *kukukk*¹ főnév ragozható. A *topp*¹ 'lépés, toppantás' főnév ragozható, ugyanen-

nek mondatszói használata nem, a *topp*² (mint a *top*³ alakváltozata: 'áll az alku') szintén nem.

5.7.2. Kétféle ragozás áll szemben egyetlen (esetleg két) mondatzó ragozhatatlanságával két szópárban úgy, hogy a két ragozási minta két különböző szóhoz tartozik: *bá*¹ fn 1A^o és *bá*² II.fn 21A2, azaz egyik sem teljes ragozása: *bá*¹ 'bácsi' többesben nem használatos, a *bá*² pedig a *bű*, *bá* vagy *se bű*, *se bá* kifejezés tagjaként leginkább tárgyragot vehet fel (*mondjon vagy bűt, vagy bāt*), de előfordul *-ra* és *-val* raggal is (*nem mozdult se bűre, se bára; nem köszönt se bűvel, se bával*). A II.fn alapjául szolgáló *bá*² indulatszó teljesen ragozhatatlan. Hasonlóan a *passz*⁽¹⁾ (labdajátékban) 3A minta szerinti teljes ragozása, a *passz*⁽²⁾ fn (kártyában) 3A3, azaz majdnem ilyen, de tárgyraggal inkább *passzt*. Ez utóbbi mint mondatzó ragozhatatlan. – A tájnyelvi *huja*¹ 'pihenő' indulatszóként ragozhatatlan, főnévként egyes számban ragozható, a *huja*² főnév pedig mint a *hujja*² 'rövid idő' alakváltozata inkább frazeológiai kapcsolatokban él, sem többesben, sem személyraggal nem használatos.

A *mat*¹ 'sakkmat' csak mondatzóként ragozhatatlan; főnévként teljes ragozása van, de ez sokban különbözik a *mat*² 'fénytelen' melléknévtől (erről bővebben: 4.3.). – A *hő*¹ főnévként is, melléknévként is teljes ragozása, de személyragos alakja kétféle: *hője* 'hőenergiája' és *heve* 'hősege'. A *hő*² 'hű!' indulatszó és a *hő*³ 'hé!' mondatzó ragozhatatlan.

5.7.3. A három *pipi* – a 'csirke' és a 'pisi' értelmű főnév, valamint a tájnyelvi 'piros' melléknév – majdnem egyformán ragozható (ld. még 4.3.), csak csirkehívó mondatzóként ragozhatatlan.

5.7.4. Az *igen*⁽¹⁾ 'nagyon' határozószó ragozhatatlan, az *igen*⁽²⁾ 'úgy van' mondatzóként és állítmány értékű határozószóként szintén (*csavarogni, azt igen!*), de főnévként ragozható (*igent int, igennel felel*).

5.8. Az *i g e* annyira szemben áll minden más szófajjal, hogy ragozása élesen elhatárolja azonos hangalakú párjától. A vele szemben álló névszó (esetleg határozószó, mondatzó) több szófaja esetén ezek – a többnyire homonim többes 2. személyű alakot és a dativusraggal egybeeső többes 3. személyű igeragot kivéve – csak egymás közt mutatnak átfedést.

5.8.1. Az *agg*² igével szemben az *agg*¹ melléknév és főnév voltaképpen azonos ragozása. (Két névszói szófajára nem jellemző az a kötőhangbeli különbség sem, melynek homonimák közti különböztető szerepéről a 4.3. szakaszban volt szó, hiszen főnévként is, melléknévként is zárt fokú a tipikus kötőhangzója.) A *fő*¹ igétől természetesen eltérő paradigmájú *fő*² főnév és melléknév már több belső eltérést is mutat: a *fője* és *feje* jelentés szerinti különbségét, a *fő* melléknév fokozását és *főleg* alakját. A *fél* névszó váltakozó töve miatt csak a *félnek* alakja esik egybe a ragozott igéével. Az *agg* a többes 2. személyen kívül homonim egybeesést mutat az *aggok* (fn és mn többes, ill. ige egyes 1. sz.) alakban. – Érdekes az *ír*¹ ige alakSORA, mert múlt idejű egyes 3. személyű *írt* alakja egybeesik mind a két *ír* névszó tárgyalakjával, de a többi homonim alak mély hangrendje kizárja az *ír*³ 'írországi' szóval való összetéveszthetőséget, csak az *ír*² 'kenőcs, orvosság' bizonyos alakjai jöhetnek szóba: *írok, írunk, írnak*.

5.8.2. Még jobban eltérnek az ige alakjai a névszókétól, ha igekötős igető esik egybe egységes névszóéval: *beles*, *elég*. A *beles*² melléknév ragozásában több alak is eltér a főnévétől: *beleset* csak a melléknév tárgyesete lehet, *belesen* [csupa nyílt e-vel] szintén a melléknév állapothatározója (akárcsak a csupa nyílt [e]-vel ejtett *beles*ek többes szám). A *beles* főnévi alakjai közül csak azok nem nézhetők melléknévinek, melyek tipikusan főnévi toldalékúak (*belesenként* és a személyragos alakok). Az *elég* melléknév és főnév azonosan váltakozó tövű, de a melléknévből *elegen* határozó is van, a főnévnek pedig nincs többese. Az *elég*² III. szófajában ragozhatatlan határozószó.

5.8.3. A *tébláb*⁽¹⁾ ige ma már a tájnyelvben is teljesen visszaszorult (a szokottabb *téblából* mellett), ragozásában még előfordul a kettősség (*tébek-lábok* v. *téblábok* stb.); ezzel szemben a *tébláb*⁽²⁾ melléknévként is, határozószóként is ragozhatatlan.

6. Ezek a szembenállások némi támpontot adnak ahhoz, hogy szövegbeli előfordulásukban – de az élőbeszédben is – felismerjük, melyik homonim szóval van dolgunk. Szövegen, vagy bármely más közvetlen információhordozón kívül az alaktani homonimák igen alkalmasak szójátékokra. Kellő szöveg- és helyzetismeret nélkül pedig kisebb vagy akár súlyosabb félreértéseknek lehetnek előidézői. A sok alaki egybeesés miatt ti. mégis a szövegösszefüggés, a mondatbeli, beszédbeli helyzet adja meg leginkább a besorolás kulcsát.

Elekfi László

SUMMARY

Elekfi, László

The recognisability of homonyms on the basis of their suffixed forms

A number of pairs of words whose lexical (unsuffixed) forms are identical are furthermore of the same part of speech, especially (both) nouns or (both) verbs. In the Concise Explanatory Dictionary of Hungarian there are three noun pairs that only differ in a single case form each, and three pairs of adjectives where only one can be turned into an adverb. There are more such pairs (exhibiting an opposition of surplus vs. lack) if gradability is also taken into account. Among nominal homonyms, there are five pairs where one of them cannot be pluralised. Some other deficiency as opposed to full paradigm is found in seven other pairs. There are seventeen pairs whose total paradigms are distinct. In the case of verbs, it is sometimes the case that only the causative forms are different. – In homonyms where the two lexemes belong to non-identical (but related) parts of speech, the most numerous group is that of noun/adjectives. Lacking forms or forms with different suffix shapes differentiate forty-two such pairs. – Peculiar combinations are found with pairs of homonyms where one or both members are of multiple part-of-speech affiliation. It is sometimes the case that all three or four paradigms differ; but quite frequently it is only the suffixation of the individual homonymous items that differs while that of the different part-of-speech versions is the same, or the other way round: the different parts of speech are suffixed non-identically but the homonyms of the same word class are suffixed in the same way.

Szabály vagy szabálytalanság?

A szerb tulajdonnevek írásáról

A hajdan számos kelet- és közép-európai lakos részéről álomországnak, holmi kis pszeudo-Nyugatnak tartott Jugoszlávia (vagy manapság inkább már csak annak nevezett maradványa) szomorú aktualitásként szerepel a világlapok címdalán vagy az elektronikus média hírműsorainak élén.

Persze, nyugalmazott magyartanár létemre nem az én dolgom, hogy az anyaországunkbeli politikai hírmagyarázók kommentárjait értékeljem vagy netán felülbíráljam, egy ezzel kapcsolatos helyesírási jelenségre azonban mégis szeretnék rámutatni. A szerb (és más délszláv) tulajdonnevek írásmódjáról van szó.

Ezeknek a neveknek az írásakor (sokszor a kiejtéskor is) nagyfokú bizonytalanságot tapasztalhatunk, különösen akkor, ha szerb személyek nevét kell közölni. A magyarországi tudományos kiadványok és lexikonok rendre az eredeti (latin betűs) írásmód mellett döntenek. Ezzel ellentétben a magyarországi napi- és hetilapok, képes magazinok szinte kivétel nélkül a szóban forgó nevek magyar betűs átírását választják, és így jár el a Magyar Televízió, valamint a kereskedelmi csatornák szerkesztősége is. Képernyőnkön tehát rendszeresen a *Szloboda Milosevics, Milan Milutinovics, Momir Bulatovics, Vuk Draskovics, Zoran Gyinygics, Milo Gyukanovics* névváltozatok szerepelnek.

A tévé hírműsorainak, a lapok hírvatainak a szerkesztői nyilván azt a helyesírási szabályt alkalmazzák, mely szerint „a nem latin betűs írású nyelvek közszeit és tulajdonneveit általában a magyar ábécé betűivel, lehetőleg a forrásnyelvből írjuk át” (A magyar helyesírás szabályai. Tizenegyedik kiadás. Tizenegyedik [példaanyagában átdolgozott] lenyomat. Budapest, 1994). Csakhogy a szerb nyelv (korábban a szerbhórvát nyelv keleti, ún. „ekav”, azaz e-ző változata) nemcsak cirill, hanem latin betűs írásmódot is ismer. Ezt bizonyítja az újvidéki Matica srpska (Szerb Matica) 1993-ban megjelent, legújabb helyesírási szabályzata (Pravopis srpskoga jezika – Ekavsko izdanje [A szerb nyelv helyesírása – Ekav kiadás]), noha el kell ismernünk, hogy a nyolcvanas évek elejétől Szerbia-szerbe – így a Vajdaságban is – a cirill betűs írásmódot favorizálják. Ezt bizonyítja a vajdasági magyarok részéről oly sokat kárhoztatott, 1991. évi Törvény a nyelvek és írásmódok hivatalos használatáról (A Szerb Köztársaság Hivatalos Közlőnye, 45/91. szám), amely mind a mai napig hatályban van. Első szakaszának 2. bekezdése kimondja: „A Szerb Köztársaságban a cirill betűs írásmód van hivatalos használatban, a latin betűs írásmód pedig a jelen törvényben megállapított módon.” Az idézett törvény a latin betűs írásmód használatát 8–10. szakaszaiban szabályozza, lényegében a helyi közigazgatás hatáskörébe utalva annak bevezetését. A latin betűs írásmód szerbiai használata mellett tanúskodik az is, hogy bizonyos ekav nyelvjárású – főként ellenzéki – sajtótermékek (pl. a Vreme című hetilap) a háború kitöréséig, latin betűs formában jelent meg, ezzel is jelezve a hivatalos „nemzeti” ideológiától való elzárkózását. A latin betűs írásmódnak az ekav

nyelvtérületen való visszaszorulása tehát elsősorban politikai, nem pedig nyelvtudományi okokra vezethető vissza.

A II. világháború utáni magyar helyesírási szabályozás is latin betűsnek tekintette a szerbhorvát nyelvet. A magyar helyesírás szabályai tizedik, átdolgozott és bővített kiadásának második lenyomatában (Budapest, 1954) ugyan még csak az orosz, görög és kínai szavak és tulajdonnevek átírására ad utasítást (53–56), ám a Jugoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület Helyesírási Bizottsága hosszas sajtóvita nyomán 1965. február 22-én kiadja A magyar helyesírás szabályainak Jugoszláviai Függelékét (sic!), amelyben kimondja: „A szlovén nyelv latin betűs írású (...), s a tulajdonnevek írásmódjára nézve a szerb-horvát nyelvet szintén latin betűsnek tekinthetjük.” Ugyanez a Függelék azt is megállapítja, hogy „egyes mássalhangzók jelölésére olyan betűk is előfordulnak, amelyek írásmódja, illetve hangértéke eltér a mai magyar írásban szokásos betűktől vagy azok hangértékétől. Ezek a következők: *č* = cs, *dž* = dzs, *nj* = ny, *s* = sz, *š* = s, *ž* = zs; és három olyan betű, melyeknek megfelelőjeként csak megközelítő ejtismódú magyar betűnk van: *ć* = ty, *đ* = gy és *lj* = (régies ejtésű) ly.” Majd lentebb: „A *ć* és a *đ* hangértékének egészen megfelelő betű a magyarban nincsen, ezért az ejtésre hozzájuk legközelebb álló magyar betűvel jelöljük a teljes hasonulást, azaz a *ć*-t ty-vel, a *đ*-t gy-vel: *Lalićtyal*, *Belićtyel*, *Smuđgyal*, *Dopuđgyal* stb.” [Itt mindjárt jegyezzük meg, hogy a szerbhorvát *ć* és *đ* (vagy *dj*) hangok a magyar ty és cs, valamint a gy és dzs hangokhoz egyaránt közel állnak. S bár vitathatatlan, hogy az *-ić*-re, *-vić*-re végződő szerb és horvát családnevek a magyarban *-ics*, *-vics* végződéssel honosodtak meg, mégsem lenne célszerű a szerbhorvát *č* és *ć* betűnek egyformán a magyar cs-vel, illetőleg a *đ* (*dj*) és *dž* betűknek ugyancsak egységesen dzs-vel történő átírása, mert ez megszüntetné a kérdéses hangok fonéma voltát (a *dak* 'diák'-ot, a *džak* 'zsák'-ot, a *čar* szerbül és horvátul 'báj'-t, 'varázs'-t, a *čar* 'haszn'-ot, 'nyereség'-et jelent).]

Ezt az elvet fogadta el A magyar helyesírás szabályainak 1984-es, tizenegyedik kiadása is. Itt ugyan az előző kiadáshoz képest elmarad a nem latin betűs tulajdonnevek átírási szabályainak részletes ismertetése; a szabályzat 220. pontja ehelyett három akadémiai kiadványra, a Keleti nevek magyar helyesírására (Budapest, 1981), A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírására, valamint Az újjörög nevek magyar helyesírására (Budapest, 1984) utal. A példaanyagból viszont kiviláglik, hogy a szerbhorvát nyelvet latin betűs írásmódúnak (is) tekinti, minthogy a 208. pontban Szabadka szerbhorvát megfelelőjeként *Subotićá*-t (nem pedig *Szubotićá*-t!), a 214.-ben pedig *Krleža* mellett *Njegoš*-t (nem pedig *Nyegos*-t!) hoz fel példaként. Ezt az állásfoglalást teljesen egyértelművé teszi a 214. pont 3. bekezdésében foglalt megjegyzés, mely szerint: „A mellékjelek elhagyása szükségmegoldás, de a mellékjeles betűk helyett az alapbetűktől eltérő más magyar betűk alkalmazása, azaz a névnek fonetikus vagy éppen eltorzított átírása (pl. *Françoise* helyett *Franszoáz* v. *Franszoise*, *Karadžić* helyett *Karadzšity* v. *Karadzšics*) teljességgel lehetetlen”. [Kiemelés tőlem. Sz. J.] S bár ennek a kiadásnak tizenegyedik (példaanyagában átdolgozott) lenyomata (Budapest, 1994) *Karadžić* nevét *Bălcescu*-éval cserélte fel –

talán abból a meggondolásból, nehogy valaki a jó öreg szerb folklorista és nyelvtudós helyett a boszniai tömeggyilkos pszichiáterre gondoljon –, mégis egyértelmű, hogy A magyar helyesírás szabályainak kidolgozói a szerb nyelvet továbbra is a latin betűs írásmódot használó nyelvnek tekintik.

Ezt bizonyítja egyébként a már említett A cirill betűs szláv nyelvek neveinek magyar helyesírása, amelynek Függelékében többek között ez olvasható: „... a cirill és a latin betűs ábécét egyaránt használó szerbhorvát nyelv a magyar helyesírás szempontjából latin betűs nyelvnek számít, a szerbhorvát szavakat és neveket ezért hivatalos latin betűs (horvát) alakjukban kell írni”. A Nyelvművelő kézikönyv I. kötetének (Budapest, 1980) 392. oldalán pedig ez áll: „A szerb nyelvnek az a fő jellemzője, hogy átírásában nem a mi ábécénket használjuk, hanem a horvát latin betűs ábécéhez alkalmazkodunk: például a *zs*-nek *ž*, az *sz*-nek *s*, a *cs*-nek *č*, az *s*-nek *š* felel meg, azonkívül van több saját betűje, amelyet *dj*-vel, *j*-vel, *lj*-vel, *nj*-vel, *č*-vel [ez nyilvánvalóan sajtóhiba: a címszó írója a *ć*-re gondolt; Sz. J. megjegyzése], *dž*-vel írunk.”

Mindezek ismeretében zavaróan hat a Nyelvművelő kézisztár (Budapest, 1996) 254. oldalán olvasható állásfoglalás, mely szerint: „A lat. és cirill ábécét használó szerb ny. neveit azonban átírhatjuk; egyaránt helyes tehát a *Draskovics*, *Milosevics*, ill. a *Drašković*, *Milošević* írásmód.” Véleményünk szerint ennek a – túlságosan is liberális – szabálynak az alkalmazása máris szükségtelen tarkaságot eredményez az írásgyakorlatban. A délszláv tulajdonnevek átvételekor meglehetősen nehéz eldönteni, hogy eredeti írásmód szerint írandó szlovén és horvát, nem kötelezően átírható szerb (montenegrói és bosnyák), netán kötelezően átírandó macedón és bolgár tulajdonnevekről van-e szó. Félő, hogy ha a Nyelvművelő kézisztár utasításához tartjuk magunkat, úgy járunk, mint a HVG 1999. május 22-i számának cikkírója, aki a személynevek írásában (*Milo Gyukonovics*, *Szloboda Milosevics*, *Momir Bulatovics*, *Milan Rocsen*) átírást, a földrajzi nevekében pedig (*Djakovica*, *Pec*, *Vladicin Han*, *Leskovac*, *Surdulica*) az eredeti (bár mellékjelek nélküli) írásmódot választotta (kivéve *Koszovó* esetében). Ember legyen a talpán az az olvasó vagy bemondó, aki ezek után el tudja dönteni, hogy például a hajdan *Ipek* néven a magyar történelemben is szereplő Peć város nevét *c*-vel, *ty*-vel vagy netán (horribile dictu!) *cs*-vel kell-e ejteni. S ha már nem tarthatjuk magunkat Victor Hugo ama jó tanácsához, amely szerint az angol szavakat úgy ejtjük ki a leghelyesebben, ha egyáltalán nem ejtjük ki őket, akkor már csak maradjunk meg a szerb és horvát nevek eredeti, azaz latin betűs írásmódja mellett, amelynek kiejtési szabályai a művelt olvasóközönség körében többnyire már ismertek.

Szloboda János

SUMMARY

*Szloboda, János***Regularity or irregularity? On the spelling of Serbian proper nouns**

The author draws the reader's attention to the extensive indeterminacy observable in the spelling (and often the pronunciation) of Serbian names in Hungarian. Scientific publications and encyclopedias opt for the original spelling (in Roman letters). On the other hand, daily and weekly papers and illustrated magazines published in Hungary almost all choose the Hungarianised transcriptions of these names, and so do all television channels, in spite of the fact that Serbian uses both Cyrillic and Roman script and that the Appendix to *The Hungarian spelling of names from Slavic languages with a Cyrillic script* clearly states: "... Serbo-Croatian, using both the Cyrillic and Roman alphabets, counts as a Roman letter language with respect to Hungarian orthography; therefore Serbo-Croatian words and names are to be written in their official Roman (i.e., Croatian) forms".

A magyar nyelvi kerettanterv tervezetéről

Örömmel üdvözlünk az Oktatási Minisztérium törekvését, mellyel az iskolai nevelő-oktató munka hatékonyságát és eredményességét kívánja javítani. A kerettantervekre óriási szükség van az általános és a középiskola mindennapos tanítási gyakorlatában. A tananyag tartalmi szabályozása, megfelelő elrendezése, strukturáltsága, logikus felépítettsége a minőségfejlesztés fontos eszköze. A tanítandó témák, a magyarázandó fogalmak és a továbbhaladáshoz szükséges ismeretek, készségszintű tevékenységek felsorolása hatékonyan segíti a tanár munkáját, hiszen biztos fogódzót nyújt a helyi tantervek készítéséhez, egyben utat mutat az előrehaladáshoz.

A kerettantervek általános szakmai koncepciójában megfogalmazott célokkal, feladatokkal, a szabályozás funkciójával, általános tartalmával a legmesszebbmenőkig egyetértettünk; az oktatási tárca célkitűzéseit, koncepcióját rendkívül ígéretesnek tartottuk. Ennek megfelelően nagy elvárásokkal és reményekkel olvastuk a magyar nyelv és irodalom tantárgyak kerettantervét, ezen belül is a szaktevékenységünket érintő magyar nyelvi tantervet.

Sajnálatos módon azt tapasztaltuk, hogy a magyar nyelv kerettanterve összességében nem felel meg az általános szakmai koncepciónak. Nem teljesíti a kerettantervek alapvető funkcióit: nem biztosítja az oktatás rendszerszintű működéséhez szükséges szabályozottság mértékét, nem gyakorol kedvező hatást a nevelő-oktató munka eredményességére, nem növeli az ismeretek gyakorlati alkalmazásának lehetőségeit, nem csökkenti a tanulók terhelését, nem teszi lehetővé pedagógiai rendszerek felépítését, kapcsolódását, és nem szolgálja a nemzeti alapértékek, a közös nemzeti alapműveltség kialakítását.

A kerettanterv elkészítése nagy felelősséggel járó munka. A feladat súlyát és a lehetséges kockázatokat még az is érzi, átérzi, aki érdeklődőként vagy lehetséges használóként olvassa az anyagot. A kerettanterv bizonyos mértékig meghatározza, de feltétlenül befolyásolja gyermekeink jövőjét. A magyar nyelv és irodalom kerettanterve még ennél is több: erősíti a nemzettudatot és a hazaszeretetet, megalapozza a tanulók viszonyát „a nemzeti kultúrához, melyen keresztül átélhetik a magyar nyelv és a magyar kultúra elválaszthatatlanságát” (az 5–8. évfolyam tanterve, 1. lap).

Az ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatóiként mi is tevékeny részt vállalunk az alsó- és középszintű oktatásban. Szakmai feladataink közé tartozik a tanárképzés, a tanártovábbképzés, a szaktanácsadás, tankönyvek írása, lektorálása, tehát sok, az általános és a középiskolai oktatással összefüggő feladat is. Felelősséget érzünk az alsó- és középszintű oktatás színvonaláért, a tanítás hatékonyságáért, eredményességéért. De felelőségünk van a tanulók alap

műveltségének kialakításában, a nemzeti értékek megőrzésében s nem utolsósorban a magyar nyelv jelenének, jövőjének ügyében is.

E felelősség tudatában tekintettük át a magyar nyelv és irodalom elkészült kerettantervét, és ez a felelősségérzet irányít bennünket akkor is, amikor általános és részletező véleményünket, bírálatunkat, javító szándékú tanácsainkat, segítő, helyreigazító magyarázatainkat közzétesszük.

I. Általános megjegyzések

Célok és feladatok a kerettantervben

Milyen általános célok és törekvések fogalmazhatók meg a kerettantervvel kapcsolatban?

1. A kerettanterv határozza meg iskolatípusonként és évfolyamonként a minimális (törzsanyagnak tekintendő) anyanyelvi ismereteket, fogalmakat és a fejlesztendő készségeket. Ugyanakkor biztosítson lehetőséget arra, hogy a helyi tanterveket a magyartanárok beilleszthessék a központi elvárások rendszerébe.

2. Fontos az általános célok, ismeretek és feladatok egymásra épülése, a tananyagszerkezet logikus felépítésének kialakítása.

3. Fontos az is, hogy megfogalmazódjon az anyanyelvi készségek fejlesztésének elsődleges szerepe, úgy, hogy csökkenjen a tanulók terhelése, és közben növekedjen az ismeretek gyakorlati alkalmazásának a lehetősége. Ehhez kapcsolódik az az elvárás is, hogy a magyar nyelvi órák száma minden évfolyam számára pontosan meg legyen határozva. Biztosítani kell, hogy a feladatok, tevékenységek elvégzéséhez és a kitűzött célok eléréséhez elegendő mennyiségű idő, azaz kellő óraszám álljon rendelkezésre.

4. A kerettantervben fontos megjelenniük a nyelvtudomány azon újabb eredményeinek, amelyek az iskolai tananyagba már beépíthetők.

5. A kerettanterv kizárólag szakmai és pedagógiai szempontokat érvényesítsen a tananyag fölépítésében, és ne konkrét tankönyvekre építsen. Figyelembe kell vennie a magyar nyelv tanításának megőrizendő pozitív értékeit, a magyartanítás kialakult hagyományait is, természetesen az újabb törekvésekkel összhangban.

A kerettantervvel kapcsolatos problémák megítélésünk szerint a következők:

1. A kerettanterv bizonyos szempontból túlságosan részletező, ugyanakkor mégis hiányérzetet kelt. Főlegesen hosszadalmasak helyenként a *Belépő tevékenységformák* leírásai, ezzel szemben *A továbbhaladás feltételeit* bemutató részek rendkívül szűkszavúak. A megtanulandó fogalmak között mennyisége nem arányos a tananyag valódi tartalmával. A kerettanterv **túlságosan nagyvonalúan fogalmazza meg az egyes tananyagrészekben belül a követelményeket**, tehát éppen abban nem ad segítséget a tanárnak, amire valóban

szüksége lenne. (Például a 7. osztályban kéri az egyszerű mondat részeinek ismeretét, de nem sorolja fel, hogy mely határozók, jelzők tekinthetők törzsszavaknak. Pedig ez fontos lenne a tanároknak és a tankönyvszerzőknek egyaránt.)

A kerettanterv az éves időkeret 80%-ban tölti meg tartalommal, azaz például egy heti egy anyanyelvi órával számoló tantárgy esetében mindössze 6-7 órát hagy szabadon az iskolának, ez azonban szükséges a témazáró összefoglalásokra, az év eleji, év végi ismétlésekre. Tehát teljesen megszünteti a tanári szabadságot.

Megoldási javaslat:

Mivel kerettantervről van szó, a tényleges kereteket kellene megadni. Iskolatípusonként pontosan (a tervezetnél jóval pontosabban) kellene a kimenetet szabályozni, azaz meghatározni, hogy milyen készségek, ismeretek szükségesek a továbbhaladáshoz az egyes osztályok végén, illetve, hogy mi legyen a követelmény az egyes iskolatípusokban (a szakmunkás-, a szakközépiskolákban és a gimnáziumokban) a 12. osztály befejezéséig. – Ugyanakkor legalább minimális szabadságot kellene hagyni a tanár számára, hogy egyéni elképzeléseit is megvalósíthassa.

2. A kerettanterv jelen változatának nagy fogyatéka, hogy nem nyilvánvaló benne a tananyag egymásra épülésének a logikus menete, nem biztosítja nagyobb életkori szakaszonként az ismétlést, a magasabb szintű rendszerezést azért, hogy a korábban tanult ismeretek se felejtődjenek el.

A kerettantervben sokszor összemosódnak az általános és a speciális célok és tevékenységek. Például:

Minden egyes osztály belépő tevékenységformái között szerepel az életkornak megfelelő olvasás, valamint a memoriterek kifejező (értő, érthető) elmondásának követelménye. Vagyis: az olvasás (az értő és kifejező olvasás) és a memoriter-szövegmondás – véleményünk szerint – általános követelmény, nem osztályonként belépő tevékenységforma. Csak a szót szaporítja az osztályok szerinti bontás (tizenkétyszer felsorolva).

A kulturált nyelvi magatartás témakör egyes elemeit a pedagógusnak állandóan figyelemmel kell kísérnie, az elsőtől a tizenkettedik osztályig. A hangképzés, a hangsúlyozás, a tempó, a szünettartás, a testbeszéd megfigyelése és hibáinak javítása nyilván nem csupán az ötödik osztályban fontos. Fontos az elsőben és a tizenkettedikben is. A kerettanterv azonban csak az ötödik osztályban írja elő ezek csiszolását, tudatosítását, figyelését. A jó tanár bizonyára nem gondolkodik évfolyamokban: a helyzetből adódóan (felelet közben, beszélgetések, közös játékok alatt stb.) folyamatosan, az összes létező szempont alapján igyekszik tökéletesíteni tanulója nyelvi magatartását. – Az általános fejlesztési követelményekben a szerzők megmagyarázzák, mit értenek kulturált nyelvi magatartáson; ez talán fölösleges is. Arra azonban szükség lenne, hogy a kerettanterv az általános követelmények között rögzítse az igényt: a pedagógusnak állandóan figyelemmel kell kísérnie a tanulók nyelvi magatartását, segítő szándékkal csiszolnia, javítania a gyermekek előadásmódját, vitakultúráját, kifejezőkészségét stb.

A tananyag magasabb szintű rendezése hiányzik a grammatikaoktatás esetében. A grammatika teljesen kimarad a gimnáziumi tantervből, így nem várható el, hogy ismeretanyaga (magasabb szinten, rendezetten) beépüljön a tanulók tudásrendszerébe.

Megoldási javaslat:

Az állandó, folyamatosan végzendő feladatokat az általános célok és feladatok fejezetben kellene rögzíteni. Évfolyamonként részletezve, valamint összefoglalóan a 4., a 8. és a 12. osztály tananyagának bemutatása után kellene meghatározni, milyen feltételek szükségesek a továbbhaladáshoz, illetőleg mik az elvárható tudás- és teljesítményszintek. Az évfolyamonkénti bontásból ki kellene emelni mind a *Belépő tevékenységformák*, mind a *Továbbhaladás feltételei* közül a szó szerint ismétlődő vagy csaknem azonos tartalmú mondatokat, hiszen ezek nem nyújtanak segítséget, keretet a magyar nyelv tanításához.

Az osztályonkénti bontásban elég javaslatot tenni a memoriterek tartalmára, az olvasni való szövegek színvonalára, nehézségi fokára, illetőleg, ha van valamiféle speciális követelmény ezekkel kapcsolatban, azt kellene közölni.

Vissza kell állítani a grammatikaoktatást a gimnáziumok tantervébe.

3. A kerettanterv megfogalmazza ugyan az anyanyelvi készségek fejlesztésének a kiemelt szerepét, de ehhez nem ad megfelelő óraszámot és átgon-dolt, logikusan fölépített tantervet.

A kerettanterv egészében **aránytalanul és indokolatlanul alacsony óra-szám jut anyanyelvünk, a magyar nyelv megismerésére és használatának fejlesztésére.** Ha a XX. század elejétől a tantervmódosításokban az anyanyelvre jutó órák számát összehasonlítjuk, akkor folyamatos csökkenést tapasztalunk. Ez a kerettanterv az előző tantervhez és a NAT-hoz képest is tovább csökkenti a magyar nyelvi órák számát. Sőt az 5–6. osztályos integrált anyanyelvi és irodalmi programnak az eredményeképpen sok nyolcosztályos középiskolában akár el is törölhetik a magyar nyelvi órákat. (Van is tudomásunk ilyen kezdeményezésről.) A korábbi tanterv alapján az általános iskolák heti 2,5 órában tanították 5. osztályban az anyanyelvet. A NAT százalékokban megadott óraszámaránya alapján a középiskola 9. és 10. évfolyamán akár heti két órában is lehetőség van a magyar nyelv tanítására, az 1978-as tanterv ugyancsak heti 2 anyanyelvi órát írt elő a 9. és a 10. osztályban. Ehhez képest a kerettanterv a gimnáziumban csupán heti 1-1 órát szán anyanyelvünkre 9–12. osztályban. Megalapozatlan és szakmai, pedagógiai szempontból is elfogadhatatlan ez az óraszám, az irodalomnak és az anyanyelvnek ez az aránytalan-sága. Ezzel az alacsony órásszámmal nem áll összhangban a kerettanterv általános célkitűzése: a tanulás hatékonyságának és eredményességének javítása, az anyanyelvi készségek fejlesztésének követelménye. A 7. osztályos ismeretanyag például megtaníthatatlan még heti két anyanyelvi órában is. A 9–12. osztály kerettantervében is sok olyan fogalom és megtanítandó ismeret szerepel (általános nyelvészeti ismeretek, nyelvi politika stb.), amelyek valószínűleg éppen a készségfejlesztéstől veszik el az időt. Ugyanakkor éppen a grammatikai ismeretek hiányoznak a középiskolai kerettantervből, pedig ezek nél-

kül sem általános nyelvészeti ismereteket, sem nyelvhelyességet, sem helyesírást, sem idegen nyelveket nem lehet tanítani.

A kerettantervek tartalmi szabályozásának koncepciójában megfogalmazódik az az igény, hogy az új témakörök beépítéséhez nagyobb óraszámot kell biztosítani az adott tantárgyon belül. A magyar nyelv tanításában a régebbi tantervek tananyagához képest merőben új a tömegkommunikáció és a médiaismeret, beleértve a számítógépes kommunikációt, az internet ismeretét is. Az új témakör csaknem minden évfolyamon megjelenik, tanítása tehát meglehetősen sok időt követel. A magyar nyelv kerettantere az új témakörök tanításához azonban nem biztosít megfelelő óraszámot (órátöbbletet). Félő, hogy így az új és a régi anyag is taníthatatlanná válik.

Az elsajátítandó készségek közül igen fontos az írásbeli és a szóbeli szövegalkotás készségének a fejlesztése. A kerettantervben az írásbeli és a szóbeli szövegalkotás tanításának egyensúlya azonban csak elméletben, az általános feladatok megfogalmazásában figyelhető meg. A gyakorlatban azonban a kerettanterv aránytalanul sok időt fordít az írásbeli szövegműfajok tanítására, ehhez képest elnagyolt a szóbeliség fejlesztésének a követelményleírása. Csak az általános célokban ír a szóbeliség fontosságáról, ezzel szemben az alsó tagozatban, az általános és a középiskolában előírt szövegtípusok meghatározóan írásbeli szövegek. (Gyakran esetlegesnek tűnnek a kiválasztott szövegtípusok, például a hivatalos és a sajtóműfajok esetében.) Hiányzik a 3. osztályos írásbeli szövegalkotást előkészítő szóbeli szakasz a 2. osztályban. A 3–4. osztályos tananyag pedig szinte csak a beszédművelő gyakorlatokat és a dramatikus játékot tekinti a kommunikációs készség fejlesztésére alkalmasnak. Ezzel szemben a kerettanterv sem óraszámot, sem megfelelően egymásra épülő tananyagstruktúrát nem ad a felső tagozatos fogalmazástanításhoz.

Megoldási javaslat:

Az 5. és a 6. osztályban is külön-külön kell megadni a magyar nyelvi és az irodalmi órák számát. A 9. osztályban pedig – az alapozó szakaszra való tekintettel és az anyanyelvi készségek más tantárgyakat is meghatározó szerepe miatt – heti két anyanyelvi órára van szükség, akár az irodalomórák kárára. Még ez az óraszám is alacsonyabb lenne minden eddigi tantervhez képest.

Biztosítani kell a szükséges óraszámot a hagyományos témakörök tanításához, a gimnáziumban a magasabb szintű rendszerezéshez (beleértve a grammatika oktatását is), és óraszám-többletet kell adni az új témakörök (pl. a média, a tömegkommunikáció nyelvhasználata) tanításához.

Megfontoltabban lehetne az egyes tanévek, illetőleg a 4., a 8. és a 12. osztály végére megtanítandó szövegtípusokat megnevezni, ügyelve a szóbeliség és az írásbeliség megfelelő arányára, egymásra épülésére, a valóban fontos, az életünket leginkább meghatározó szövegtípusok kiválasztására.

4. A kerettanterv tervezetében egyes helyeken valóban megjelennek a **magyar nyelvtudomány újabb eredményeit** tükröző fogalmak. Ezek beépítése azonban sokszor logikátlan, szórványos (a rendszerbe nem illeszkedő), átgondolatlan. (Részletes bírálatukat lásd a későbbiekben, elsősorban a szövegtani, a

retorikai, a stilisztikai, valamint a tömegkommunikációs és a médiaismereti fejezeteket tárgyaló részekben.) Néhány konkrét példa: a viszonyszók megtalálhatók a szófajok között, ugyanakkor az alapszófajok megnevezése (mely a viszonyszói szófajcsoporttal egyenértékű szófajtani kategória) már hiányzik. A szövegtani fejezetek sorrendje, egyes fogalmai az 1978-as középiskolai tankönyvek szövegtani rendszerét követik. Azóta azonban jelentős eredmények születtek a szövegtani kutatásokban, ezeket egyáltalán nem tükrözi ez a kerettanterv.

Megoldási javaslat:

A kerettantervet szakmai szempontból bíraltatni kell az egyetemek, a főiskolák szakembereivel.

5. A kerettanterv – egybevető vizsgálataink szerint – az 5–12. évfolyamos követelményrendszert **főként két tankönyvcsaládra alapozva építi fel**, s nem vesz figyelembe más szakmai-pedagógiai elképzeléseket.

A kerettanterv tervezete több ponton figyelmen kívül hagyja a magyartanításnak olyan kialakult hagyományait is, amelyek sokéves tanítási gyakorlatra, a magyartanárok többségének tapasztalataira vezethetők vissza.

A hagyományoktól való eltérés azonban nem magyarázható minden esetben az anyanyelvi nevelés újabb törekvéseivel.

Nem tartjuk helyénvalónak, hogy az ötödik és a hatodik osztály követelményei közé bekerült az integrált anyanyelvi és irodalmi nevelés mint cél. A tanárok és a tankönyvszerzők törekszenek – bizonyos mértékig – az anyanyelv és az irodalom integrált tanítására, de általában szükségesnek tartják a két tárgy önálló szerkezetű, rendszerű tanítását.

A kerettanterv amellett, hogy követelménnyé teszi az integrációt, nem ad fogódzót ahhoz, hogyan valósuljon meg ez a gyakorlatban. Az irodalmi és anyanyelvi ismeretek, a fejlesztendő készségek külön-külön szerepelnek a tantervben. Így az integrált nyelvi-irodalmi nevelés még egy esetleges B tantervi változatként is megvalósíthatatlan.

Vagy például: a kerettanterv mellőzi az alsó tagozatban az alapozó mondatnyi ismeretek átadását, s szinte teljesen kihagyja a középiskolai magyar nyelvi tananyagból a grammatika tanítását. Indokolatlanul kettéválasztja – és más-más évfolyamon kéri – a magyar nyelv társadalmi rétegződésének és a nyelvjárássoknak a bemutatását.

Ha a kerettanterv készítése előtt felmérést végzett volna a minisztérium az egyes tananyagrészek tanításának a tapasztalatairól, tanításuk szükségességéről, a tananyagrészek optimális sorrendjéről, megalapozottabb kerettantervet lehetett volna létrehozni.

Megoldási javaslat:

Szélesebb körben kellene bíraltatni a kerettanterv tervezetét. **Mind a magyartanárok, mind a szakma véleményét komolyabban figyelembe kellene venni. A szakmai bírálatokat egy, a kerettanterv készítőitől független bizottságnak kellene összesítenie** (mind a pozitív, mind a negatív észrevételeket),

és a vélemények alapján a további feladatokat is ennek a független bizottságnak kellene megfogalmaznia. Csak így lehet demokratikus elveken nyugvó, szakmailag, pedagógiaiilag és etikailag is elfogadható kerettantervet alkotni.

Tapasztalatunk és a magyartanárok véleménye szerint is az eddig beküldött vagy elmondott hozzászólások közvetlenül a kerettantervet készítő bizottsághoz kerültek, de a bizottság sajnos nemigen vette figyelembe ezeket a javaslatokat.

A hagyományostól vagy az általános gyakorlattól (A változattól) eltérő oktatási rendszerekhez (például az integrált nyelvi-irodalmi oktatáshoz) kidolgozott, önállóan használható, az általános követelményrendszerbe mégis jól illeszkedő B, C stb. tantervi változatokat kellene létrehozni, a belépő tevékenységformáknak, a témaköröknek stb. módosításával.

A kommunikációs nevelés a kerettantervben

A kerettanterv *Kulturált nyelvi magatartás* címei alatt kizárólag a beszélt nyelvi magatartás kultúráját tanító témaköröket találunk. Az írott szöveg kulturált megformálását tanító témaköröket a szerzők a *Szövegalkotás* cím alá helyezték. A nyelvhasználatnak, mint tudjuk, beszélt és írásos módja van. Értelemszerűen, ha a hangképzés, a helyes kiejtés, a szövegtagolás a nyelvi kultúra része, akkor a szépírás, az írás rendezettsége, az írott szöveg logikus és tetszetős tagolásának követelménye is az. Ha a nyelvhelyesség a nyelvi kultúra része, akkor a helyesírás is az. Ha a vita, az érvelés, az előadás, a beszámoló szabályos formája, szerkezete a kulturált nyelvi magatartás követelménye, akkor a meghívó, a levél, az önéletrajz, a kérvény normatív formáinak ismerete is az.

A másik oldalról: a vita, az érvelés, a beszámoló stb. is szövegalkotás. Tehát a szókincs gyarapítása, a nyelvi, stilisztikai eszközök kiválasztása (azaz a *Szövegalkotás* egyes szempontjai) szükségese és hasznosak az élőbeszéd fejlesztésében is.

A grammatika a kerettantervben

Az egész kerettantervre jellemző, hogy benne túlzottan háttérbe van szorítva a grammatika, sőt a gimnáziumban e terv szerint a grammatikaoktatás gyakorlatilag már meg is szűnik. Úgy tűnik, mintha csak a szövegten, a szövegértés lenne a legfontosabb a 9–12. évben. Alapkövetelmény ugyan a grammatika ismerete, de ennek tanításáról nincs szó. Szó van ugyan arról, hogy fokozatosan ki kell alakítani a tudatos nyelvszemléletet; de hogy milyen, az a tanterv alapján csak sejthető: a szöveg (indokolt) előtérbe állítása valószínűleg funkcionális nyelvszemléletet tükröz. Mégis vannak kétségeink e téren, mert a nyelvtudományban egyetlen funkcionális nyelvtan sem szorítja háttérbe a grammatikát, mivel a nyelv szerkezete maga a matéria (anyag, kiindulópont és bizonyos értelemben középpont). A funkcionális nyelvszemlélet nem járhat együtt azzal, hogy a rendszerszerű összefüggések (például a gimnáziumban) csak néhány ismétlő-

órán jöjjenek elő; ellenkezőleg: a rendszerszerű összefüggések folyamatosan tárulnak fel, minden nyelvi elem lényegéhez tartozik, hogy funkcionáló rendszerelem is egyben. A kerettantervben a funkcionalitás – sajnos – csak azt jelenti, hogy mindenhová oda van írva a *szöveg* szó (vagy annak valamely összetétele). A szövegen gyakran olyan műveleteket kell elvégezni, amelyek nincsenek semmilyen szempontból előkészítve (pl. a kötőszó mint szófaj ismerete nélkül kellene beszélni szövegen belüli viszonyokról).

A grammatika kiiktatása a gimnáziumi tananyagból nem új keletű. Például már 1959-ben a pécsi *Anyanyelvi műveltségünk* című nyelvművelő konferencián elhangzott a következő nézet és javaslat: „Az általános és középiskolai tananyagban a koncentrikus felépítése a vele járó ismétlődések miatt a tizenkét évi tanulmányi időben tetemes veszteséggel jár, a tananyag túlsúlyfoltosságából következő rohanás miatt gátolja a szilárd alapismeretek kialakítását, magában hordja a felelősséggel való labdázás lehetőségét, de az unalom csíráit is tanulók, tanárok részére egyaránt. A most folyó iskolai reformmunkálatok egyik fontos feladata lesz annak vizsgálata, miképp lehet általános és középiskola viszonylatában a koncentrikus tananyagfelépítést a lineárisal összeegyeztetni. Lesznek ezen összeegyeztetésnek konzekvenciái a magyar irodalom, a történelem, a földrajz, a fizika, kémia, biológia vonatkozásában, lesznek a magyar nyelv tanításában is, s minket most ezek érdekelnek. [Bekezdés.] Javaslom, hogy az általános iskola a jelenlegi elrendezésben az alsó és felső tagozat egymásutánjában megvalósuló koncentrikus felépítéssel tanítsa meg a leíró nyelvtan és a helyesírás legfontosabb szabályait, ezzel nyújtson segítséget a tanulók szóbeli és írásbeli kifejező készségének fejlesztéséhez és megszilárdításához, gyakoroltassa az írásbeli dolgozatok legfontosabb fajtáit, rendszerezze az írásművek szerkesztésének és kidolgozásának elemeit. A középiskola anyaga a leíró nyelvtan ismeretére támaszkodó nyelvművelés (nyelvhelyesség és stilisztika) legyen. A középiskolában – ebben sokan egyetértenek velem – nincs szükség a leíró nyelvtannak és a helyesírásnak a tanári gyakorlatban jelentkező, a tankönyvben megnyilvánuló inaktív tanítására, csupán az általános iskolában elsajátított ismeretek és megszerzett készségek ismétlését és gyakoroltatását kell megszervezni, illetőleg a nyelvtani ismereteket – a h o l s z ü k s é g e s – kiegészíteni” (Anyanyelvi műveltségünk. A Pécsi nyelvművelő konferencia anyaga. Szerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960, 150).

Ez az elképzelés már akkor sem nyerte el a nyelvészársadalom tetszését. Az elhangzott vélemények közül csak kettőt emelünk ki: Deme Lászlóét és Szemere Gyuláét.

Deme László ezzel kapcsolatban a következő kérdésekre próbált választ keresni: „Mit nevezzünk az anyanyelvi oktatás lineáris felépítésének, az ismétlődések elkerülésének? Elképzelhető-e az oktatás másképpen, mint a koncentrikus bővítés módján? Lehet-e a középiskolában a nyelvhelyességet másra építeni, mint a magasabb szintre emelt, elmélyített leíró nyelvtani rendszerre? Meg kellene még fontolni ezeket. A kérdés nem úgy áll, hogy vagy lineárisan építjük fel az anyagot, vagy ismételtetünk. A vízről sem egyszer tanul a tanuló az első osztálytól az egyetemig. Az alsó tagozatban azt tanulja róla, hogy hajókat hord a hátán, meg lehet

inni, mosdani lehet vele. A felső tagozatban megtanulja az egyik évben három halmazállapotát, s másokban vegyi összetételét és tulajdonságait; de senki sem nevezné ismételtetésnek azt, hogy a víz újból és újból előkerül, mert mindig más oldalról, egyre magasabb fokon, egyre elmélyültebben” (i. m. 194).

Igen tanulságos Szemere Gyula véleménye is: „Szeretnék itt egy olyan szempontra is rámutatni, amelyet a nyelvtanítás céljairól beszélve ritkábban szoktunk emlegetni, pedig elsőrendű fontossága van: nevezetesen az idegen nyelvek tanításának el nem hanyagolható szempontjára. Erről a referátumban sem esett szó. Idegen nyelveket idegen nyelvi környezet nélkül tudvalevőleg csak az képes megfelelően elsajátítani az iskolában és az iskolán kívül egyaránt, aki alaposan ismeri anyanyelve szerkezetét, s ennek következtében tudatossá válhatnak benne az idegen nyelvek különböző, az anyanyelviektől eltérő strukturális sajátosságai. De ha ez így van, akkor fel kell vetnünk a kérdést: hol, mikor, kitől szerzi meg a gimnáziumi tanuló az ismereteknek ezt a többletét, ha az orosz, német, francia stb. nyelv tanulása közben csupán általános iskolai emléképekre támaszkodhat? Tudjuk, volt idő, amikor a középiskolában az idegen nyelv tanára hívta fel tanítványai figyelmét a magyar nyelv egyik-másik érdekes, az iskolában tanított valamennyi idegen nyelvtől eltérő sajátosságára. TOMPA JÓZSEF írt erről elgondolkodtató sorokat »A magyar nyelv és irodalom tanítása« idei évfolyamában (2–3. sz. 18–9). Nem hiszem, hogy a fejlődés mozzanataként üdvözölhetnénk, ha újra az egykori gyakorlatnak nyitnánk teret ahelyett, hogy azt a felfogást vallanánk, hogy a magyar nyelvet a magyarórán kell megismertetnünk a tanulókkal” (i. m. 169).

A magyar nyelvtan nemzeti kultúránk része. Része az alapműveltségnek, a nemzeti műveltségtárnak. A grammatika alapos tudása nélkül nem lehet megtanítani a szöveggrammatikát, a szöveg kapcsolóelemeit, a szórendet, az aktuális tagolást, a szavak jelentésszerkezetét, a hangalak és a jelentés viszonyát, a jelentésmezőket, a metaforizációt, a szóképeket és az alakzatokat, a helyesírási és a nyelvhelyességi szabályokat. Nélküle nem beszélhetünk a nyelvről mint jelrendszerről, mint állandóan változó rendszerről, vagyis a nyelvtörténetről és a nyelvi tervezésről, valamint a nyelvrokonságról. A grammatika hiányos ismerete szinte taníthatatlanná teszi a középiskolai tananyag 60-70%-át.

A kerettanterv szerzőinek át kell gondolniuk, helyes volt-e döntésük a grammatika gimnáziumi tanításának megszüntetéséről. Ez a változtatás ugyanis kárt okozna mind a magyar nyelv, mind az irodalom, mind pedig az idegen nyelvek tanításában. Rontaná a helyesírás és a nyelvhelyesség (a kulturált viselkedés) színvonalát. Olyan tudásanyaggal tenné szegényebb gyermekeink általános műveltségét, mely eddig nemzeti kultúránk alapvető részének számított.

A tömegkommunikáció és a média a kerettantervben

A kommunikáció tanítására és a kommunikációs készség fejlesztésére vonatkozó elképzelések a kerettantervben elnagyoltak, zavarosak, a tanítandó anyagnak nincs meg a belső logikája, kohéziója; az egyes évfolyamokon vázolt

anyagrészek nem hierarchikusan épülnek egymásra. Így a tanulók csak szórványos ismereteket szereznek a társadalmi kommunikáció folyamatáról, és nem áll bennük össze egységes kép. Terminológiai pontatlanságok is megfigyelhetők. A helyes arányok kialakításánál figyelembe kellene venni, hogy a társadalmi kommunikációs rendszerben a kommunikáció több szinten zajlik, ennek megfelelően beszélhetünk személyközi kommunikációról, médiakommunikációról, multimédiás kommunikációról. Az egyes szintekhez kapcsolódva taníthatjuk a nyelvi (verbális), a nem nyelvi (nem verbális) és a vizuális kód szerepét. A kerettanterv kommunikációs fejezetének ezeket az alapvető ismereteket tükröznie kellene.

A kerettanterv túl korán és túl nagy szerepet szán a média műfajának. A tömegkommunikáció témaköréhez kapcsolódva sok a passzív vagy félpasszív időtöltést kívánó anyag a kerettantervben.

A gimnázium 11. és 12. osztályában új modul szerepel *Mozgóképkultúra és médiaismeret* címmel. A tanulók két évig tehát heti egy órában kizárólag a médiával foglalkoznak, valamint a *Jelenismeret* modulban is találkoznak a tömegkultúra jelenségeinek értelmezésével. A média és a tömegkommunikáció tárgya az irodalmi és a magyar nyelvi óráknak is. Többször kerül elő, súlyozottabban, mint például a stilisztika, a retorika, a szövegtan vagy a grammatika. (Van-e értelme ezek után az általános célok és feladatok között a következő címet szerepeltetni: „Az irodalmi nevelés legfőbb követelménye az olvasóvá nevelés”?)

(A témakörök további tárgyalását l. az egyes évfolyamok részletes bírálatában.)

II. Néhány konkrét észrevétel az egyes évfolyamok követelményleírásával kapcsolatban

1–4. osztály

Általános megjegyzések

Az alsó tagozatos kerettanterv pozitív eredményének tartjuk, hogy kiemelt szerepet szán a kommunikációs készségek fejlesztésének, és ezzel párhuzamosan csökkenti a megtanítandó anyanyelvi ismereteket. Például az életkori sajátosságok miatt indokolt volt a jelentéstani ismeretek leszűkítése a rokon értelmű és az ellentétes jelentésű szavak csoportjára. Üdvözlendő az is, hogy a tanterv a 4. osztályban megemelt óraszámot javasol a fogalmazási készség fejlesztésére.

Elfogadhatatlannak tartjuk azonban, hogy csökkentették 4. osztályban a magyarórák számát 7-re. Az anyanyelvi készségek fejlesztése alapozó, meghatározó más tantárgyak tanulásában, a helyes tanulási technikák elsajátításában. Amióta változnak a tantervek, a XX. század eleje óta sohasem nőtt, hanem folyamatosan csökkent a magyarórák száma. **A negatív csúcsot ez a kerettanterv képviseli.**

Olvasástanítás

Az alsó tagozatos tanterv legnagyobb hibájának azt tartjuk, hogy **megengedi a szóképes olvasástanítást** is. Nemzedékeket tettek tönkre ezzel a tanítási módszerrel, tanulmányok bizonyítják, hogy a szóképes olvasáson felnőtt gyerekek között több a diszlexiás, az olvasási nehézséggel küzdő, rosszabb a helyesírásuk, az olvasási technikájuk. Már az egyetemen tanítjuk azt a korosztályt, amely szóképesen tanult olvasni, nem is tudnak elválasztani még a magyar szavak sem. Ki kellene mondani végre határozottan, hogy a szóképes módszer a magyar nyelvnek az angoltól eltérő (agglutináló) típusa miatt nem alkalmas az olvasástanításra. A kerettantervben egyértelműen a szótagoltató, a betűösszeolvasó olvasástanítási módszert kellene szorgalmazni.

A kommunikáció tanítása

Nem következetes, egyenetlen a kommunikációs tananyag tartalma. A kerettanterv aránytalanul több időt szán az írásbeli műfajokra, ugyanakkor nem nevezi meg pontosan minden évfolyamon a tanítandó szóbeli szövegek típusát, nincs fejlődés a továbbhaladás feltételeinek a leírásában a 2. évfolyamon, a 4. osztályban pedig csak a vitát emeli ki. A szóbeli kommunikációs készségek fejlesztésében aránytalanul sok időt fordít a kerettanterv a beszédművelő gyakorlatokra, ugyanakkor csak esetleges a kommunikáció nem nyelvi jeleinek a beépítése a tananyagba (testmozgás, arcjáték, térközszabályozás, gesztusok stb.). A kommunikációs ismereteket bővíteni lehetne bizonyos tömegkommunikációs alapismeretekkel. Az 5–8. osztályban ezzel arányosan csökkenteni lehet a tömegkommunikációról tanulandó anyagot. A sajtóműfajok közül elegendő a hír és a hirdetés megtanítása.

Grammatikatanítás

A tananyagcsökkentés eredményeképpen olyan anyagrészek is kikerültek az alsó tagozatos követelményrendszerből, amelyek tanításának már hagyománya van. Így **hiba lenne teljesen mellőzni az egyszerű mondat fölépítésére vonatkozó ismereteket** 4. osztályban. A szószerkezetek tanításának fontosságát is több érveléssel lehet bizonyítani:

– Egyes hangsúlyszabályokat (a jelző fogalma nélkül), szórendi variációkat (az alany, állítmány fogalma nélkül) nem lehetséges magyarázni.

– Az idegen nyelv tanulása is 4. osztályban kezdődik, ehhez azonban alapozó mondattani ismeretekre is szükség van. A gyerekek 4. osztályban már képesek arra, hogy bizonyos mondattani szabályokat, alapfogalmakat megjegyezzenek, és ezt a tudásukat más anyagrészeknél kamatoztassák. Nem szükséges emeletes ágrajzokat készíteni sokszorososan bővített mondatokról. Elég lenne a fontosabb mondatrészeket felismerni a mondatban (alany, állítmány, tárgy, helyhatározó, időhatározó, minőségjelző, mennyiségjelző), és szószerkezeteket alkotni velük.

Mindezek elengedhetetlenek például a német, az angol nyelvben a szórend megtanításához, az esetek használatának a megértéséhez. Ha nem tanítunk 4. osztályban mondattani alapismereteket, először 7. osztályban fogja a gyermek magya-

rul tanulni az alany, az állítmány, a tárgy, a határozó, a jelző fogalmát, ezért valószínűleg előbb fog hallani róla az idegen nyelvi órán, mint a magyarórán.

– Értelem nélkül megtanulandó ismeretekké válnak a következők a felső tagozatban: a tárgyrag (5. osztály), a határozóragok (5–6. osztály), a határozói igenév, a határozószó fogalma (6. osztály) stb.

Nem helyeseljük a **mondatfajták tanításának a kettészakítását** a 2. osztály végére és a 3. osztály elejére, hiszen csak a nyári szünet választja el a két időszakot. Így csorbul a nyelv, a beszéd egységben, rendszerben való szemlélete. Ugyanakkor a különböző mondatfajtákat alkalmazó kiejtési gyakorlatok már 1. osztálytól a tananyag részét képezik, hiszen már akkor hangosan olvasnak a gyerekek. Ha csak 3. osztályban tanítjuk a felkiáltó, a felszólító, az óhajtó mondatokat, akkor hogyan magyarázzuk meg korábban a felkiáltójel használatát? A megkérdozett tanítónők kivétel nélkül logikátlanak és fölöslegesnek tartották a mondatfajták tanításának áthelyezését a 3. osztályba. Alapismeretként meg lehetne tanítani a mondatfajtákat a 2. osztály végén, ugyanakkor a 3–4. osztályban is folyamatosan lehetne foglalkozni velük.

Célszerűtlen és **indokolatlan a melléknévnek és a számnévnek a 4. osztályos tananyagba való áthelyezése**. Egyrészt ez eddig is befogadható volt a gyerekek számára már 3. osztályban is, ugyanakkor e két szófaj nélkül nehéz tudatos fogalmazástanításról beszélni harmadikban. Jelenleg nincs olyan alsó tagozatos magyar nyelvi tankönyv forgalomban, amelyik például a melléknévet és a számnevet csak 4. osztályban tanítaná.

Hiányzik az igenevek (főnévi, melléknévi igenevek) tudatos beépítése a tananyagba. Pedig a *főnévi igenév* elnevezést használni kell a jövő idejű igealak tanításában.

Helyesírás

Nem értjük, miért került a földrajzi nevek helyesírása a 4. osztályba, amikor a tulajdonnévfajtákat már a 3. osztályban kéri a kerettanterv. Az alsó tagozatos kerettanterv nem részletezi következetesen a tananyagot, nem derül ki belőle, hogy például milyen tulajdonnévfajták helyesírását kell részletesen megtanítani. Minden tananyagrész meghatározásában törekedni lehetne a részletesebb leírásra.

Logikátlan lenne az igekötő és az ige kapcsolódási sorrendjének mindhárom változatát 3. osztályban, helyesírásukat pedig csak 4. osztályban tanítani.

Tananyagcsökkentésre is van mód a helyesírási tananyagban. Fölsöleges és funkció nélküli az alsó tagozatban a helyesírási alapelvek megnevezése, ennek ugyanis nincs hagyománya az alsó tagozatban. Az alapelvek megnevezése helyett elegendő ilyesféle magyarázatot fűzni a tanultakhoz: a kiejtésnek megfelelően írjuk; másképpen írjuk, másképpen ejtjük stb. A hagyomány elvének az elnevezését még nem értik ebben az életkorban a tanulók. Elegendő csak 5. osztályban megtanítani név szerint az alapelveket.

Hiányoljuk a tananyagból a rendezett íráskép fontosságát (margó, sorköz, aláhúzás stb.) 2–4. osztályos korban. A tankönyvek használatát segíthetné, ha szó esne a betűtípusok, az ábrák, a keretek, a kiemelések stb. használatáról is.

5–8. osztály

Általános megjegyzések

Az 5–6. osztályos tanterv egyik legfőbb problémája az anyanyelvi és irodalmi integrációnak mint célnak a megfogalmazása. Erről már szoltunk korábban, kidolgozatlanak és formálisnak tartjuk úgy, ahogy a kerettantervben szerepel. Sehol sem látni annak bizonyítékát a tananyagleírásban, hogy az irodalom és a magyar nyelv mint tantárgyak valóban egymásra épülnének.

A kommunikáció tanítása

Általában egyenetlen a kerettanterv 5–8. osztályos kommunikációs tananyaga, hiszen vannak benne egészen pontosan meghatározott tananyagrészek, ugyanakkor szerepelnek keveset mondó, nem konkrét tananyagleírások. A kerettanterv szerzői tájékozottságot várnak el „a különféle nyelvváltozatok és stílusrétegek normarendszerében”, de ehhez nem adnak alapokat (nem szükséges tanítani a nyelvváltozatokat, ezek társadalmi háttérét, szociolingvisztikai alapfogalmakat, normát; a norma fogalomhoz szükséges értékrendszer nincs megalapozva). Erre a feladatra egyébként a gimnáziumi évek alkalmasak. Az 5–8. évfolyamon elég, ha a helyzetnek megfelelően tud a diák szöveget alkotni, illetőleg meg tudja ítélni ebből a szempontból mások és saját szövegeit, ismeri a kommunikáció tényezőit, és nyolcadikra fogalmi szinten is alkalmazni tudja ezeket a kommunikációs helyzetek, szövegek elemzésében.

Az ötödik osztály tananyagában a kulturált nyelvi magatartás elsajátításának feladatai között (4. lap) a mondat- és szövegfonetikai eszközök, valamint a beszédet kísérő mozgások összehangolása helyes elképzelésnek tűnik. Ebbe azonban egyáltalán nem illik bele a képi, mozgóképi megjelenítés. A viselkedéskultúra alapjaira kellene összpontosítani mind a szóbeli, mind az írásbeli kommunikációban (köszönés, megszólítás, testmozdulatok szerepe, levélírás konvenciói stb.). A kommunikációs alapozásban nem találjuk meg a kommunikációs folyamat tényezőinek leírását.

Szakmailag pontatlan megfogalmazás a *beszédhelyzet tényezői* kifejezés, helyette javasoljuk a *kommunikációs folyamat tényezőinek* a megnevezését (a *Fogalmak* között, 6. lap).

A hatodik osztály anyagában a *kisközösségi kommunikáció* megnevezés helyett helyesebb a *csoportkommunikáció* terminus használata.

Véleményünk szerint az érvelési technikák tanítása a hatodik osztályban korai, illetőleg retorikai-mondattani alapismeretek nélkül elképzelhetetlen.

A nyolcadik osztály tananyaga a következő témaköröket is tartalmazza: „a tömegkommunikáció szerepének és hatásának felismerése”, „gyakoribb tömegkommunikációs műfajok elemzése”. Ezeknek tartalmáról, fogalmairól, az elvárható tudásanyagról azonban a kerettanterv nem ad semmiféle információt, noha a téma újdonsága miatt szükség lenne rá. Helyesebbnek tartanánk, ha a tananyag először a tömegkommunikációs eszközökről szólna, s ez alapján vezetné be a műfaji osztályozást. A szerzők kiemelik a reklámot, a

hirdetést és apróhirdetést, valamint ezek hatását. A hirdetés és apróhirdetés alapvető rendeltetése azonban a tájékoztatás, nem pedig a hatás kiváltása.

Úgy véljük, hogy a tömegkommunikáció egyes jelenségei (az alapvető tömegkommunikációs helyzetek, a tömegkommunikáció szerepe, műfajainak elemzése, a hír és a kommentár megkülönböztetése stb.) nem tartoznak a nyolcadikosok nyelvi kultúrájához, helyet kaphatnának azonban a *Szövegértés* cím alatt.

A *Belépő tevékenységformák szövegértésről* szóló része teljes terminológiai zűrzavart mutat: a szókincs különböző rétegei között a következők vannak felsorolva: köznyelv, tanult szaknyelv, társalgási stílus, szleng; vagyis összemosódik a nyelvváltozat, a stílusréteg és a regiszter fogalma; ez szakmai hiba.

Korainak tartjuk a 8. osztályban a hivatalos levél és a kérvény szövegtípusának a megtanítását, ráadásul a hivatalos levél egyik alfaja a kérvény, azaz nem világos a két fogalom megkülönböztetése. Elegendő lenne a középiskolai tananyagba, a stílusrétegek után beépíteni a hivatalos levél típusainak a vizsgálatát.

A nyolcadik osztályban *A továbbhaladás feltételei* között a következőket találjuk: „A népszerű irodalom néhány műfajának (lektűr, krimi, tévésorozat stb.) ismerete, tipikus helyzeteik és szereplőik, hatáskeltő eszközeik jellemzése” (19. lap). Szabadságot kapnak a tanárok abban, hogy mely lektűrökből, krimikből és sorozatokból válogassanak. De van-e lehetősége válogatni például a község tanárának? (A falvakba nem biztos, hogy eljut a lektűr, s az sem biztos, hogy egy-két csatornánál többet fognak a tévékészülékeken.) – Ha egyébként is keveset olvasnak a gyerekek, feltétlenül ponyvát kell-e olvastatni vagy tévésorozatokat kell-e nézetni velük? (Kétségesnek tartjuk egyébként azt is, hogy joggal nevezzük-e e műfajokat *irodalom*-nak.)

A grammatika tanítása

Az **ötödik osztályban** kerül sor a hangtan és a mondatfonetikai eszközök vizsgálatára. A fogalomtárba ennek megfelelően a következőket kellene beírni: hangerő, hangszín, hangfekvés, hangmagasság. Logikus lenne tárgyalni a hangutánzást, a hangszimbolika alapjait a korosztálynak megfelelő játékos gyakorlatokkal. Mivel a hangkapcsolódási szabályok, törvények csak itt szerepelnek, hiányoljuk a következőket: hangűr (hiátus) kitöltése, kiesés.

Az ötödikes anyagban a szavak szerkezetének és jelentésének összefüggéseit vizsgálják tanulóink. A szavak szerkezeti felépítését kizárólag a képzett szavakon keresztül kell bemutatni a *Belépő tevékenységformák* szerint. Ez értelmetlen kíváncsi, hiszen a szavak szerkezetük szerint lehetnek egyszerűek és összetettek, képzetlenek és képzetek, jelesek, ragosak és toldalék nélküliek, valamint ritkább szóalkotásmódokkal keletkezettek. A szóképzés magányos megjelenése tehát indokolatlan, kilóg a rendszerből, és megzavarja a tanulókat.

A kerettanterv nem ad elegendő információt arról, hogy mit kell tanítani a szóalkotás témakörben. A *Belépő tevékenységformák* között csupán ennyi szerepel: „az alaktani ismeretek magasabb szintre emelése”. Ezt a témakört a *Tartal-mak* cím alatt a következőképpen bontják ki a szerzők: „A szó, szóelem: szótő, toldalék”. E fogalmakat azonban a tanulók már jól ismerik az alsó tagozatból,

így oktatásuk inkább ismételtsnek, mint ismeretbővítésnek tekinthető. Az ismeretek magasabb szintre emelésének kívánt módját a megtanulandó fogalmak között is hiába keressük: sem a *szóalak*, sem a *szóelem*, sem a *szótő*, sem a *képző*, *jel*, *rag* nem található meg a fogalomtárban.

Az ötödik osztályosok továbbhaladásának feltételei között a következőket olvassuk: „A hang, a szó és a szóelem megkülönböztetése; az igealakok szóelemeinek felismerése”. – A nyelvi elemek hierarchiája sem a tevékenységformák, sem a témakörök, sem a tartalmak, sem a fogalmak között nem szerepel. Mikor, milyen keretek között fog megismerkedni ezzel a tanuló? Miért emelik ki a szerzők ismét az ígét, noha szófaji rendszert nem tanítanak? Nem lehetett volna a teljes nyelvi szinteződést bemutatni például az igealakok oktatása helyett? A mondatot ötödikben már ismerik, s a szószerkezet bemutatásának sincs akadálya, hiszen alsó tagozatban megtanulják, illetőleg meg kellene tanulniuk a legfontosabb mondatrészeket. A tanuló át tudná tekinteni a nyelvi elemek hierarchikus rendszerét, a nyelv alkotó és bontható egységeit. Megalapozná azt a tudásanyagot, melyre a későbbiekben építhet.

A hatodik osztályos tananyagban szakmailag kifogásolható a követelményként leírt szófaji rendszer. Egyrészt nem tanít rendszert, mert nagyobb szófaji csoportként csak a viszonyszókat nevezi meg, tévesen sorolva közéjük az indulatszókat. A viszonyszók fogalma önmagában nem tanítható meg az alapszófajok (főnév, melléknév, számnév, határozószó, névmások, igenevek) megnevezése nélkül. Az alapszófajok önállóan mondatrészek lehetnek, általában toldalékolhatók, és van fogalmi jelentésük. A viszonyszók ezzel szemben nem lehetnek önállóan mondatrészek, általában nem toldalékolhatók, nincs önálló fogalmi jelentésük. A kerettantervben megnevezett névszók mint kiemelt szófajcsoport nem feleltethető meg a viszonyszóknak. A kerettanterv részben és hiányosan veszi át a több mint harmincéves szófaji felosztást felváltó korszerűbb és egyszerűbb egyetemi szófaji rendszert, amely a szófajcsoportok közé az alapszófajokat, a viszonyszókat és a mondatszókat sorolja.

Felhívjuk a figyelmet arra a hibára, esetleg figyelmetlenségre, hogy a kerettanterv szófajtani anyagából kimaradt a kötőszó. A gyerekek a kötőszó (mint szófaj) nélkül nem végezhetnek műveleteket szövegen, nem értelmezhetnek szövegeket, szövegbeli logikai kapcsolatokat hetedikben. Ha a kötőszót nem szófajtani, hanem mondattani fogalomként ismerik meg, hiányos marad szófajtani ismeretrendszerük.

Indokoltnak tartjuk a legfontosabb segédigék (*fog, volna*) tanítását hatodikban, hiszen ezek ismerete fontossá válik az ige alakrendszerének bemutatásában.

A magyar nyelv életének, rendszerének ismerete cím alatti mondatot nem értjük: „A szófajra, szóalakra, szóképzésre vonatkozó ismeretek szakszerű megfogalmazása, a nyelvi rendszerre vonatkozó ismeretek alapján gyakorlatok a fogalmi gondolkodás előkészítésére” (8. lap). Mi a konkrét feladata a tanárnak? – Az ötödikes anyagban a szóalak és a szóképzés fontos szerepet kapott. Ezt kell most szakszerűen megfogalmazni? Ötödikben nem volt követelmény a szakszerű megfogalmazás?

A hatodik osztályos tananyag egyik feladata a „...gyakorlatok a fogalmi gondolkodás előkészítésére”. – A szófajok gyakorlati oktatása nem szerepel a követelmények között. Nem követelmény a szófajok felismertetése, alkotása, alaki elemzése, használatuk vizsgálata. Követelmény ellenben a szófajra vonatkozó ismeretek szakszerű megfogalmazása. A fentiek alapján úgy tűnik, a fogalmi gondolkodás előkészítése a hatodik osztályban meglehetősen késő. Indokolatlannak tartjuk, hogy 6. osztályban a szófaji ismereteket nem taníthatja a magyartanár fogalmi szinten (miben különbözik akkor az alsós követelményektől), de már fogalmi szinten kéri 7. osztályban a mondattani, a szószerkeztani, a mondatrészek kifejezőeszközeivel kapcsolatos ismereteket. Csak a mondatrészek tanításakor tanítják fogalmi szinten a szófaji ismereteket is? Mikor? Véleményünk szerint nem lehetséges a mondatrészek kifejezőeszközeinek a megtanítása sem, ha előtte fogalmi szinten nem tanítjuk meg a szófajokat.

A fogalmak között ismét ki van emelve az ige alakrendszere. Nem értjük, ha teljes szófajtant kívánnak taníttatni az alkotók, akkor miért csak az ige alakrendszere tananyag? Hozzáteesszük: a szófajok megtanítása igen sok gyakorlást kíván. (Súlyosbítja a helyzetet az, hogy a kerettanterv szerint ez az utolsó tanév, melyben a szófajtan tananyag lenne, tehát az érettségi vizsgáig a tanulók nem foglalkozhatnak többet a szófajok tulajdonságaival.)

A hetedik osztály tananyagába kerül a teljes mondat (a kijelentő, felkiáltó, felszólító, óhajtó mondat, tagolatlan, tagolt, tö- és bővített mondat, hiányos mondat, alany, állítmány, tárgy, a határozók és a jelzők fajtái, kifejezőeszközök, egyeztetés, alárendelő szószerkezet, a kapcsolatos, ellentétes, választó szószerkezet). Ennek megtanítására számításaink szerint még egy félévnyi óraszámot sem javasol a kerettanterv. Bár a határozókat nem sorolja fel, de legalább 13 határozót és 3 jelzőt szoktak tanítani a magyar szakos kollégák hagyományosan. Nincs Magyarországon olyan magyartanár, aki ennyi idő alatt meg tudná tanítani ezt a tananyagmennyiséget, miközben a nyelvhelyességi, beszédművelési, helyesírási tudnivalókra is figyel. Nehezíti a mondattani ismeretek tanítását az is, hogy a kerettanterv egyáltalán nem tervezi a 4. osztályban az alapozó mondattani ismeretek oktatását.

A tananyag zsúfoltságát csak fokozza, hogy a kerettanterv még ugyanezen az évfolyamon kéri a szóösszetételek (mellé- és alárendelő szóösszetételek) tanítását, valamint a különírás és az egybeírás szabályainak biztos alkalmazását. Jelenleg egyetlen – ám nem nagy tömegek által kipróbált – tankönyv van forgalomban Magyarországon, amely ezt a négy (mondatfajták, szószerkezetek, szóösszetételek, szóképzés), igen nagy óraszámot igénylő tananyagot a 7. évfolyamon kéri. A teljes képzőrendszer megtanítása (sok-sok táblázattal!) még középiskolában is nehéz feladat. Összességében tehát a kerettanterv 7. osztályos tananya átgondolatlan és megtaníthatatlan.

Szakmailag kifogásolható az az eljárás, hogy a szószerkezetek előtt írja elő a kerettanterv a mondatfajták egyes csoportjainak a megtanítását. Így pedagógiai szempontból is megvalósíthatatlan, hogy előbb tanítsuk a tagolt és a tagolatlan mondat fogalmát, mint az alanyt és az állítmányt, hiszen a tagoltság lényege éppen

abban fogható meg, hogy a mondat alanyra és állítmányra tagolható, míg a tagolatlan nem. Ennek a tananyagsorrendnek – érthető módon – nincs hagyománya sem a magyar nyelvi tankönyvekben, sem a szakirodalomban. A mondatfajták tanításának helye – a 7. osztályos szószerkezetek után – a 8. osztályban lenne.

A szövegelemző eljárások messze a mondattani, grammatikai alapozások előtt járnak. Hetedikben a szövegértés központi tevékenysége a logikai kapcsolatok felismerése. A mellérendelő szintagmák között oksági viszonyt kifejező típus azonban nem szerepel, nincs sem következtető, sem magyarázó logikai kapcsolat. A magyarázó és a következtető mellérendelő viszony az érvelés tanításának alapja (a kerettantervben hatodik osztályos anyag). Már ebből is látszik, a kerettanterv felépítését nem gondolták át minden szempontból a szerzők.

A szintagmatanból (de már a szótanból is) hiányoznak a kötött szerkezetek. Természetesen nem szükséges a *vonzat* terminust használnia a tanárnak. Nyelvi alkotó játékokkal, próbákkal kellene felhívni a tanulók figyelmét a szavak szintagmaalkotási képességére; a szintagmát, illetőleg a vonzatot nem kell feltétlenül a mondatból kibontani. Sem a szófajok tanításában, sem a szerkezetek bemutatásában nincs nyoma annak a szemléletnek, hogy a szóban benne vannak a lehetőségei, az igényei és a korlátai a más szavakkal való összekapcsolódásnak.

Az igei toldalékokról ötödikben, az igeikről mint szófajokról pedig hatodikban esik szó. Az ige határozott (tárgyas) és általános (alanyi) ragozása hetedikben lett. Ennek oka nyilván az, hogy a tárgyat (a mondatrészt) csak hetedikben tanulják a gyerekek. Függetlenül ettől, az általános és a határozott ragozásnak mégiscsak a ragozási rendszerek bemutatásában van a helye. A tárgy tanítása pedig jó alkalmat ad arra, hogy az igeragozást néhány feladat alapján átismételhessék a tanulók.

A szóalkotási módok közül csak a szóképzést és a szóösszetételt kívánják tanítani a szerzők. A ritkább szóalkotásmódok közül érdemes lenne beemelni legalább a mozaikszó-alkotást, hiszen a mozaikszó-alkotás napjainkban nyelvi univerzálénak számít. A mozaikszók ragozását, helyesírását is érdemes tanítani, de nem a hetedik, hanem a nyolcadik osztályban. A mozaikszók egyébként sehol nem szerepelnek a kerettantervben, még a gimnáziumi anyagba sem kerültek be. (Felismerésük és írásmódjuk nem az alpműveltség része?)

A szóképzésből a gyakoribb ige- és névszóképzők kerülnek be a tananyagba. Remélhetőleg az igenévképzők csak a fogalmak közül maradtak ki.

A mellérendelő szóösszetételek közül csak a ritkább és vitatott fajtákat veszi föl a hetedikes fogalomtár (lásd: „mellérendelő összetett szavak: szóismétlés, ikerszavak” – 13. lap). Az ismétlések egy része (pl. *már-már*, *nono*) csak a nyelvtanítói hagyomány miatt kerülnek a mellérendelő típusú szóösszetételek közé. Az ikerszók (pl. *ugribugri*, *ímmel-ámmal*) pedig egyre több nyelvtanban szerepelnek a ritkább szóalkotásmódok között.

Az „alanyi, tárgyi, határozói, jelzői összetételek” terminusok helyett jobb lenne *alanyos, tárgyas, határozós, jelzős összetételek*-et írni.

A nyolcadik osztályosok témakörei között szerepel az összetett mondat sorrendje (17. lap). Sajnos, a *Belépő tevékenységformák* alatt e témára semmi

nem utal. Így nem tudjuk pontosan: mondatrendet, tagmondatrendet vagy szórendet kell-e tanulniuk a gyerekeknek.

Ugyanitt a témakörökben *alárendelt* mondatok (17. lap), a fogalmak között *alárendelő* mondatok (18. lap) terminus szerepel. A terminushasználatot egységesíteni kell; de lehet finomítani is: *alárendelt tagmondatok* és *alárendelő összetett mondatok* terminusokat használva.

A fogalmak között szerepel a *mondategész* és a *mondategység* is. Ha kötelező lesz e két fogalom, akkor meg kell határoznunk viszonyukat a *tagmondat* fogalmához is. – Véleményünk szerint nem szükséges ennyi terminus az összetett mondatok vizsgálatában.

A nyolcadikos anyag fogalmai között szerepel „a sajátos jelentéstartalmú mondat”. Mind a négy típust fel kell ismerniük a tanulóknak? – Általános iskolában elég lenne csak a feltételes és a hasonlító sajátos jelentéstartalmakat bemutatni, hiszen ezek többnyire speciális kötőszókkal kapcsolt, viszonylag könnyen felismerhető mondatformákban jelennek meg.

A nyolcadikos témakörök között találjuk a következőt is: „A nyelvi szintekről tanultak összefoglalása...” (17. lap). Mint már szóltunk róla, a kerettanterv sehol nem jelöli a nyelvi szintek oktatásának helyét, idejét, így nyolcadikban valószínűleg nem lesz mit összefoglalniuk a tanulóknak.

Kifejtetlen marad „a magyar nyelv szórendje” mint tartalom, melyről sem a *Belépő tevékenységformák*, sem a *Továbbhaladás feltételei* címek alatt, sem a *Fogalmak* között nem találunk bővebb információt.

A jelentés tanítása

A jelentés vizsgálata nem szerepel témakörként az 5–8. osztályok tanterveiben; az 5. és a 6. osztályban a szavak szerkezetével, vagyis az alaktannal kapcsolódik össze. Azt helyesnek tartjuk, hogy a szóalkatlanban mód nyílik a szójelentés vizsgálatára, de azt nem, hogy a jelentés tan csupán kapcsolt, nem önálló tárgykör. Az 5. osztályos kerettantervi témakörök között nem szerepel a jelentéstani ismeretek megtanítása, de a fogalmak között megtalálhatók a rokon értelmű, az ellentétes jelentésű és a többjelentésű szavak. Nem szerepel sehol az általános iskolai (1–8. osztályos) tananyagban az azonos alakú és a hasonló alakú szavak csoportjának a bemutatása. Pedig ez utóbbiak is fontosak az irodalmi szövegek vagy például a reklámszövegek megértéséhez.

Sajnálatos módon az 5–8. osztály tananyagából kimarad a szókincs vizsgálata. Gyakorlati törekvéseket ugyan tapasztalunk a szókincs bővítésére, de a tanulók semmiféle ismeretanyagot nem kapnak a magyar szókincsről (állományáról, tartalmáról, összetételéről stb.) A szólások, közmondások tanítása, felismertetése pusztán igény marad, ha nem kapcsoljuk oktatásukat egy jól megfogható, rendezett tárgykörhöz, például a szókincs vizsgálatához vagy az önálló jelentés tanhoz.

Az ötödik osztály jelentéstani anyagát szükségesnek érezzük, mert nem mutatja be az alak és jelentés viszonyának más lehetőségeit (homonímia, paronímia). Nem tudjuk pontosan, mit kívánnak taníttatni a szerzők a szóképzés és a jelentés kapcsolatáról. Ha azt kell megtanítani, hogy a képző hogyan vál-

toztatja meg a jelentést, vagy a jelentés szempontjából milyen képzőfajták vannak, akkor ennek oktatását meg kellett volna előznie a szóképzés rendszerszerű vizsgálatának. A kerettantervben leírtaknak így az lesz a következménye, hogy a jelentéstan nem áll össze rendszerezett és feldolgozható tudásanyaggá, emellett a szóképzés három évfolyam tananyagává válik.

Fogalmazástanítás

A fogalmazástanítás nem épül eléggé az alsó tagozatra, az 5. osztályban például alig van fogalmazástanítás a követelményekben, hiányoznak a kerettantervből a bármilyen szövegtípus tudatos tanítását megelőző általános fogalmazási ismeretek. Hiányzik a fogalmazástanítást tudatossá tevő, a szövegre vonatkozó fontosabb ismeretek megtanítása is. Nincs szükség szövegtani fogalmakra általános iskolában, de nem kellene befejezni az általános iskolai tananyagot a mondatnál. A régebbi tankönyvek azért teszik ezt, mert a szöveggel való tudományos foglalkozás csak a nyolcvanas években kezdődött Magyarországon. Még maga Takács Etel is ki szeretne volna egészíteni a *Kis magyar nyelvtan*-t egy szöveggrammatikai fejezettel, sajnos, halála akadályozta meg ebben. Egy összefoglaló, a szöveget vizsgáló, gyakorlatcentrikus fejezettel kellene zárni a 8. osztály tananyagát.

Az 5. osztályban már nemcsak tanári segítséggel kérhetnénk a vázlatírást, hiszen az önálló vázlatírás már az alsóbb osztályokban is követelmény (a *Tanulási képesség* cím alatt, 5. lap).

Helyesírás, nyelvhelyesség

A kerettanterv helyesírásra vonatkozó utasításai, kíváncsi véleményünk szerint nincsenek kellőképpen átgondolva, nem követik mindig az aktuális magyar nyelvi tananyagot, időnként aránytalanul nagy mennyiségben jelennek meg, néha pedig hiányoznak. Az 5–8. osztályos tanterv feltűnően keveset foglalkozik nyelvműveléssel, pedig a magyar nyelvi tananyag igen sok lehetőséget kínál a nyelvművelő feladatok végeztetésére.

Az **ötödik osztály** egyik előírt témaköre a hangtan. Ehhez kapcsolódva lehetne részletesen foglalkozni a kiejtés szerinti írásmóddal is. Az ötödik osztály a legalkalmasabb arra, hogy a helyesírási alapelveket megismerjék a tanulók, de sajnos, a kerettanterv csupán a szóelemző írásmódot emeli ki, s a következő három évben sem mutatja be helyesírásunk többi alapelvét.

Az ötödik osztály témakörei között (a 6. lapon) szerepel a „szövegszerkesztés különféle közlésformákban” kifejezés. Ennek tartalmát a kerettantervből nem ismerjük meg, csak sejtjük, hogy itt a szövegelrendezésről van szó.

Ugyanitt *A beszélt nyelv* témakörhöz tartozó fogalmak között szerepel az *elválasztás*, amely természetesen nem a beszélt nyelv, hanem az írott nyelv köréhez tartozó fogalom.

A *Helyesírásunk* című könyv mellett meg lehetne jelölni a felső tagozatban *A magyar helyesírás szabályai* című könyvet is (7. lap).

Az igealakok helyesírása ötödik osztályban kiemelt szerepet kap. Az ötödikes anyag nem foglalkozik szófajokkal, így az igeek helyesírását nem érdemes

itt tanítani. Tananyag azonban a magán- és a mássalhangzótörvények, a szótagolás, valamint a szótő és a toldalék megkülönböztetése. A helyesírási anyagot ehhez a tematikához kellene igazítani.

A hatodik osztályban feladat a szófajok helyesírása. Ezen az évfolyamon a tanárnak foglalkoznia kell a felszólító módú igealakokkal, a múlt idejű igealakokkal, az analitikus igék írásával, az igekötős igék írásával, az úgynevezett beférkőző igék írásával, a tulajdonnevek írásával, a ragos, jeles és képzős főnevek írásával, lehetőleg az elválasztásukkal is, a hasonulós, összeolvadásos toldalékos főnevekkel, a tulajdonnevek melléknevesítéséből létrejött alakok írásával, a fokozott melléknevek írásával, egyes határozószók írásával, a személyes névmás ragos és névutós formáinak írásával, a mutató névmás ragos alakjának írásával, a fokjeles és a ragos igenevek írásával, a névutós és a névutó-mellékneves szerkezetek írásával, a segédigék írásával, a módosítószók és az indulatszók (illetőleg a hangutánzó szavak, a megszólítások, a köszönések stb.) helyes írásbeli használatával. Ez nyilvánvalóan túlzott elvárás az ötödik osztály helyesírási tananyagához képest.

A szófajokkal összefüggő nyelvhelyességi gyakorlatok fontosságára ellenben nem hívják fel a tanterv szerzői a figyelmet. Pedig itt, magától értetődően, helyet kaphatnának például a „suksükölés”, „szukszükölés”, „nákolás” ellen való feladatok, a névelő használatának gyakoroltatása, a főnévi és melléknévi vonatkozó névmás (*aki, amely*) használatának tanítása stb.

Indokolatlan a központozás témakörének **a hetedik osztályos** tananyagba való beemelése, sokkal inkább a 8. osztályban lenne a helye az összetett mondatok befejezése után, az egyéb írásjel-használati tudnivalókkal együtt tanítva.

Mind szakmai, mind tantárgy-pedagógiai szempontból kifogásolható a tulajdonnévből képzett melléknevek helyesírásának a 7. osztályban történő megtanítása, hiszen a tulajdonnévfajtákat a 6. osztályban kell tanítani, és amúgy is túlsúlyos a 7. osztályos tananyag.

A tulajdonneveket és azok *-i, -beli* képzős származékait egy helyen kellene tanítani. Nem értjük azt sem, miért itt van a cím írásmódja, hiszen a cím 6. osztályos, sőt alsó tagozatos tananyag.

Egyéb témakörök

Nem az általános iskolai, hanem a középiskolai tananyagba tartozik inkább a nyelvtípus fogalmának a megtanítása, amelyet a nyolcadik osztály tananyagában helyeztek el a kerettanterv készítői. A nyelvtipológiát a nyelvtörténet után érdemes tanítani. Ez a fogalom, helyesen, a 12. osztályban kerül elő részletesen kifejtve.

A nyelvváltozatok és a nyelvi norma a mai magyar nyelvben tartalom kitöltéséhez hiányoznak az alapok (szintén 8. osztályos tananyag a kerettantervben). A kerettanterv által kínált ismeretek és fogalmak nem elegendők a rendszerezéshez. Van publicisztikai és társalgási nyelvváltozat, de nincs más, hasonló szempontú. Nincs megalapozva a területi/földrajzi, társadalmi szempont. Egyéb elkülönítési szempontokat sem alkalmaz: például a beszédhelyzet szempontjából sem osztályozza a nyelvváltozatokat (pl. bizalmas, közömbös és hivatalos változat).

9–12. osztály

A grammatika tanítása

A gimnáziumi kerettanterv egyik legfőbb hiányossága a grammatikai ismeretek teljes mellőzése. A kerettanterv csupán a 9. osztályban, év elején összesen egy-két ismétlőórát szán a grammatikatanításra (a hangtani, az alaktani, a szófajtani, a szószerkeztani és a mondattani ismeretek) felidézésre, a felzárkóztatásra. Új grammatikai ismeret a középiskolai kerettantervben egyáltalán nem jelenik meg.

A kerettantervben megadott időkeret semmiképpen sem elegendő. A továbbképzéseinken részt vevő magyartanárok véleménye alapján valószínűleg nincs olyan középiskolai magyartanár, aki ezzel az óraszámmal elégedett lenne. Az elmúlt évtizedek azt bizonyították, hogy nemcsak ismételni kell a grammatikát, hanem olyan új ismeretek is vannak, amelyek nem lehetnek kötelezőek az általános iskolában, de fontos megtanítani őket a középiskolában; ilyenek például: a szóelemek kapcsolódása, a képzőtípusok, a tötípusok, a szófaji felosztás alapja, a vonzat fogalma. Az összes forgalomban levő középiskolai tankönyvcsalád közül csupán egyetlen – egy, a nyolcosztályos gimnáziumok számára készült tankönyvcsalád – nem tanít a 9–12. évfolyamon grammatikát. Minden más középiskolai tankönyvcsalád (és a magyar szakos kollégák is, akiknek többsége négyosztályos középiskolában tanít) egy vagy két esztendőt szán a 9., illetve a 10. osztályban a grammatikatanításra.

Mi a célja a grammatikatanításnak? Semmiképpen sem az öncélú grammatizálás, hanem a funkcionális szemléletű, nyelvhasználat-központú nyelvtani ismeretek elsajátítása és alkalmazásuk megszilárdítása. A grammatika kapocs az általános iskola és a középiskola között, lehetőség a négyosztályos középiskolában a 9. osztályos tanulók anyanyelvi műveltségének a megismerésére, majd felzárkóztatására. Grammatikai ismeretek nélkül nem alakul ki a gyerekek gondolkodásában a nyelv rendszerszemlélete. A grammatikával metanyelvet is tanítunk, nem lehet nélküle a nyelvhasználatról beszélni, a helyesírási és a nyelvhelyességi szabályokat megfogalmazni, irodalmi műveket elemezni. A grammatika alapozó tárgy a szövegtan, a stilisztika, a retorika, a nyelvtörténet tanításához is. Lehetetlen grammatika nélkül magas szinten idegen nyelvet tanítani, és lehetetlen megtanítani a kerettantervben szereplő következő fogalmakat is: a szöveg kapcsolóelemei, a szövegbeli hiány, a mondat szórendje, az aktuális jelentés, a központosítás, a normatív nyelvhasználat, a nyelvváltozatok, a szavak szerkezete, a jelentéselemek, a denotatív jelentés, a hangalak és a jelentés viszonya, a szóképek, az alakzatok, a mondat- és szövegszerkesztés stílusesszékői, a nyelv mint jelrendszer, a nyelvi változások, a magyar nyelv rokonsága, a grammatikai rendszer kialakulása stb. Mindez a teljes tananyagnak több mint 60%-át teszi ki.

Elfogadhatatlan a grammatikának a teljes mellőzése a gimnáziumi kerettantervben. Legalább egy esztendő és heti 1 anyanyelvi óra szükséges a 9. osztályban a teljes grammatikai és helyesírási rendszerezéshez, az alapozó nyelvművelési, jelentéstani ismeretek felidézéséhez, megerősítéséhez, hiszen koráb-

ban a tanulók nem összefüggésükben, nem rendszerszerűen, hanem mozaikosan, más-más évfolyamon tanulták a grammatika, a helyesírás és a nyelvművelés különböző fejezeteit.

Ellentmondás a kerettantervben az is, hogy az általános iskolai követelményekben nem szerepel a nyelvi szintekről tanultak rendszerezése, ugyanakkor ezt ismételnék a 9. osztályban, és ezt a meg nem tanított anyagot foglalnék össze a 12. osztályban.

A 9. osztályban tehát heti 1 órát teljes egészében arra kellene szánni, hogy a magyartanár korábban megtanult ismereteket egy szintre hozhassa, a lemaradókat felzárkóztassa, és csak ezután kezdje tanítani új tananyagot. E nélkül a nagy rendszerezés nélkül nagyon nehéz a 9. osztályban szövegtant megértetni. A tantárgy-pedagógiai alapelvek is azt határozzák meg, hogy az ismert anyagrész tanításától haladjunk az ismeretlen felé.

A helyesírási tananyag

Érthetetlen és megalapozatlan a kerettanterv helyesírási tananyaga. Esetleges a tananyag kiválasztása. Túlságosan késői a 11. évfolyamra tervezett teljes helyesírási rendszerezés. A magyartanárok általában (saját vezetőtanáraink is) a 9. osztályban szokták összefoglalni, ismételni nemcsak a grammatikai tudnivalókat, hanem a helyesírási szabályokat is. Nélkülük nem lehetséges a további évfolyamokon a helyesírási készség folyamatos fejlesztése.

Fölöslegesnek és megalapozatlannak tartjuk a nem latin betűs tulajdonnevek átírási szabályainak oktatását a 10. osztályban. Ehhez a kerettanterv segéd-irodalmat sem ajánl, s azt sem közli, mely nyelvek, illetőleg írásrendszerek tulajdonneveit kívánja felvetetni a tanítandó anyagba.

A szövegtani témakör

A kerettanterv szövegtani követelménye egyáltalán nem tükrözi a szövegtani kutatás utóbbi két évtizedének újabb eredményeit, gyakorlatilag az 1978-as tantervi állapotot rögzíti. A kerettanterv formális szövegelfogásból indul ki, a többmondatos szöveg nyelvi kapcsolataira összpontosít, „alulról”, azaz a mondat felől közelíti meg a szöveget. Az újabb szövegelfogások (de nálunk már a 60-as években Deme László megközelítése is) funkcionális kiindulásúak, és a szöveg meghatározó tényezőjének az adott helyzetben betöltött kommunikációs szerepet tartják.

Ezért elfogadhatóbb lenne, ha a szövegtani fejezeteket kommunikációs ismeretek vezetnék be, ez ugyanis lehetővé tenné a szövegalkotás és a -befogadás kommunikációs körülményeinek (ki, kinek, mit, mikor, hol, miért, hogyan stb.) az áttekintését is. Mindezek alapján komoly szakmai hiányossága a gimnáziumi szövegtani fejezetnek, hogy kimaradt belőle a szöveg és a kommunikációs tényezők kapcsolatának a vizsgálata, a szövegértést és a szövegalkotást meghatározó tényezők elemzése, mivel a fejezet azonnal a szöveg szerkezetével kezdődik. A kommunikációs keret a legfontosabb sajátossága a szövegnek, nélküle nem beszélhetünk szövegről. A kerettantervben megjelenő tananyagban tehát szerepelnie kell a szöveg kommunikációs kapcsolatrendszerének, és ehhez kap-

csolódnának, erre épülnének a továbbiakban a szóbeli és írásbeli kommunikációs készséget fejlesztő gyakorlatok. Hasznosabb és szakszerűbb lenne az is, ha a szöveg jelentésének a vizsgálata megelőzné a grammatikai kapcsolóelemek tárgyalását, és nem beszélne a kerettanterv külön szövegszintekről.

A kerettanterv szövegtani tananyagának felépítése csupán a régebbi magyar nyelvi tankönyvekben található meg így, más középiskolai tankönyvek általában a szöveg és a kommunikáció kapcsolatának a vizsgálatával kezdődnek. Nem neveznék a szöveg grammatikai kapcsolatrendszerét szintaktikai szintnek, helyette a gyerekeknek is megfoghatóbb és a szaktudománynak is jobban megfelelő a *grammatikai/nyelvtani kapcsolóelemek* elnevezés. Ennek a témakörnek pedig a szemantikai/jelentésbeli kapcsolatok tárgyalása után lenne a helye. Hiányoznak a fogalmak közül a korszerű szövegtan fogalmai. Fontosak lennének még a szöveg és a kommunikációs folyamat kapcsolatához tartozó következő fogalmak is: a rámutatás, a deixis, a tudáskeret stb. A kerettantervhez képest sokkal korszerűbb szemléletű és átgondoltabb az új magyar nyelvi érettségi tervezetének a szövegtani fejezete. Összefoglalva: a teljes szövegtani fejezetet újra kell gondolni a kerettantervben.

A kommunikációs és a médiaismeretek tanítása

Megalapozatlan és átgondolatlan a kerettanterv középiskolai kommunikációs tananyaga is. A kommunikációs tananyagrészek már az általános iskolai fejezetben is elnagyoltak, sőt a középiskola egyes évfolyamain el is maradnak. A követelmények leírása többnyire általános célmegfogalmazásokat tartalmaz, nem részletezi a tananyagot, ez tehát a NAT-hoz képest nem előrelépést, hanem visszalépést jelent. A középiskolában, a 9. osztályban azonnal a tömegkommunikációs ismeretek tanításával kezdődik a kerettanterv. Nem előzi ezt meg a kommunikációs folyamat modelljének, tényezőinek, a kommunikációs funkcióknak, a kommunikáció közvetett és közvetlen, egyirányú és kétirányú formáinak a felidézése, illetve megtanítása. Pedig csak ezekre épülve lehet megtanítani a tömegkommunikáció fogalmát. A kerettanterv 10. osztályban, vagyis csak a tömegkommunikáció fogalma után kéri a dialogikus és a monologikus kommunikációs formák különbségének a megfogalmazását. Pedig a személyközi kommunikáció jellemzőiből kiindulva a tömegkommunikációs ismereteken keresztül kellene eljutni a multimédiához. Ezt követően lehet bevezetni az irodalmi kommunikáció fogalmát.

Ötletszerű a kerettantervben a publicisztikai műfajok tanítása. Nem szükségeszerű 8. osztályban a kommentár tanítása, de fontos lenne a riport és az interjú műfajának együttes bemutatása. Ugyanakkor nehéz megfogalmazni a sajtóműfajok jellemzőit a stílusesszókók megtanítása nélkül, pedig a kerettanterv előbb tanítja a stílusrétegeket, mint a stílusesszókóket.

Pozitívuma a gimnáziumi kerettantervnek, hogy kiemelt szerepet szán a szövegtípusok tanításának, de nem eléggé átgondolt a megtanítandó szövegtípusok kiválasztása. Így a médiaműfajok közül esetlegesen tanít néhány műfajt, nem említi a hírt, kimaradnak a televíziós és a rádiós műfajok, valójában csak az írott sajtó műfajaiból válogat. Helytelenül nevezi a 10. osztályban az elbeszélés,

a leírás és a levél műfaját érvelő szövegnek. Főleg a középiskolában a jegyzőkönyvet és a határozatot mint hivatalos szövegeket megtanítani. Túlságosan késő az esszének a 12. évfolyamon való bemutatása, hiszen jóval előbb kell elkezdeni az esszéírás, a szövegalkotás gyakoroltatását, az érettségi dolgozatra való felkészülést.

Mindez azt bizonyítja, hogy az egyes évfolyamok kommunikációs tananyagrészei nem hierarchikusan épülnek egymásra, a kerettanterv kommunikációtanításának nincs belső logikája.

A retorika és a stilisztika tanításáról

A kerettanterv szakmai és módszertani tévedése, hogy előbb tanítja a retorikát, mint a stilisztikát. A kerettanterv leszűkíti a retorika fogalmát a szövegszerkesztésre, pedig a szövegalkotás nem csupán a szöveg szerkezeti vázának a fölépítését jelenti, hanem a szöveg kidolgozását is, ehhez pedig szükségesek a stílusesszók és az alakzatok. Ellentmondás, hogy csak a 11. osztályban tanítja a stílusesszókot, de már a 10. osztályban összehasonlítja a stílusrétegeket, sőt a szónoki beszéd önálló kidolgozását kéri. Az ókor óta a retorika olyan komplex tudomány, amelybe beletartozik az elokúció, azaz a szöveg kidolgozása is. Tehát előbb kellene a stílusesszókot megtanítani, és csak azután a szövegek komplex elemzését és alkotását kérni. Nem lehetséges a médiaműfajok és a stílusrétegek megtanítása sem a stilisztikai ismeretek előtt. A stílusrétegek különbségét nem elég a szerkezeti különbségekben megfogalmazni, hanem fontos megkülönböztető jegy a stílusesszók használata is. Meghatározó például használatuk a jegyzet, a glossza műfajában is.

A stilisztika tanításának másik problémája, hogy késői a stílusesszók tanítása a 11. osztályban, hiszen addigra már – kényszerűségről – irodalomórán megtanulták a fontosabb fogalmakat, mivel a stílusesszók ismerete nélkülözhetetlen a műelemzéshez. Az ismertől az ismeretlen felé haladás elve is a stilisztika elsőségét igazolja. Érzik ezt az ellentmondást a kerettanterv készítői is, hiszen a továbbhaladás feltételeként már a 10. osztály végén kéri a kifejezőmódok és a stílusesszók felismerését, értelmezését, és a 10. osztály tananyagában szereplő szövegtípusok stíláriis jellemzőinek a megfigyelését. Mindez azért megalapozatlan elvárás, mert a kerettanterv szerint csak a 11. osztályban kerül sor a stílusesszók vizsgálatára. A retorikát csupán egyetlen középiskolai magyar nyelvi tankönyv tanítja előbb, mint a szövegtant, minden más tankönyv a bevált módszert választja.

A retorikai és a stilisztikai fejezetek fogalomhasználata pontatlan. Helytelenül nevezi a kerettanterv beszédrészeknek a jóindulat megnyerését és a téma-megjelölést, mivel ezek a bevezetéshez rendelhető funkciók, és nem maguk a beszédrészek. Hiányzik a beszédrészek megnevezései közül a bevezetés, és helyesebb lenne az összefoglalás helyett a befejezés elnevezést használni, hiszen az összefoglalás a befejezés egyik feladata az érzelmi betetőzés, a kitekintés mellett. Nincs kommunikációs keretbe ágyazva a kerettantervben a stilisztika, pedig a kommunikációs készség fejlesztése végett is szükség lenne a kommunikációs tényezők és a stílus kapcsolatának tudatos elemzésére.

Vitatható a mindennapi és az irodalmi stílus szétválasztásának a módja. Az előbbiről szólva a kerettanterv visszatér a stílusrétegek problémájához, az utóbbival kapcsolatban pedig csak a stíluseszközöket említi, holott a szépirodalmi stílus nem egyenlő a stíluseszközök használatával (tudniillik a képekkel, az alakzatokkal stb. a mindennapi, azaz a nem szépirodalmi nyelvhasználatban is élünk, ugyanakkor ezek használata nem feltétlenül jellemez minden szépirodalmi művet). Hiányoljuk a *stílushatást* a fogalmak közül.

Összefoglaló véleményünk: a tervezet stilisztikai és retorikai részének az újragondolását javasoljuk.

A jelentéstani ismeretek tanításáról

Indokolatlan és szakmailag, módszertanilag kifogásolható, hogy a kerettanterv tervezetében a jelentéstani ismeretek tanítása a szövegtani és a retorikai fejezetek után következik. Ez a tananyagsorrend egy tankönyv kivételével sehol sem található így – teljesen érthető módon –, hiszen a szövegtani fejezetben megtanítandó jelentésbeli kapcsolóelemek között a rokon értelmű, a többjelentésű és az azonos alakú szavak is szerepelnek. Erre a kerettanterv is utal, illetve a szakmai szempontok is ezt követelik. Akkor vennénk figyelembe a célszerűség, a fokozatosság és az egymásra épülés elvét, ha a szövegtani ismeretek előtt tanítanánk meg a jelentéstani ismereteket. Nem építhetünk egy négyosztályos középiskolában az 5. osztályban megismert fogalmakra, sőt olyanokra még kevésbé, amelyeket korábban meg sem tanítottunk, mert a követelményekben nem szerepelt.

Az egyéb tananyagrészek tanítása

Túlságosan késői a kerettanterv által ajánlott időpont, azaz a 12. évfolyam a nyelvművelés tanítására, hiszen ennek alapjait már megismerik a diákok az általános iskolában. Célszerűbb lenne a nyelvművelés témakörét a grammatikai rendszerezéshez kapcsolni. A nyelvművelés tanítása nem egyszerűen a témakör tárgyalását jelenti, hanem szemléletformálást, azt az elvárást, hogy a diákok középiskolai éveik alatt és után is nyitott szemmel, nyitott füllel járjanak, megfelelően ítélik meg környezetük nyelvhasználatát, és beszédükben, írásukban igényességre törekedjenek. A nyelvműveléssel kapcsolatos ismeretek segítik a folyamatos készségfejlesztést, a szövegértés és a szövegalkotás gyakorlását. Ezért fontos lenne a nyelvműveléssel és ezen belül a nyelvhelyességgel foglalkozni már a középiskola kezdetétől, de semmiképpen sem csak a 12. évfolyamon.

Üdvözlendő, hogy a kerettanterv a 12. osztályban a nyelvtörténeti ismereteken kívül újabb témaköröket is próbál beépíteni a tananyagba, így például a nyelvi tervezés fogalmát, a kisebbségek helyzetét. De indokolatlanul szakít a kerettanterv azzal a szaktudományos és tankönyvírói gyakorlattal, amely együtt tárgyalja anyanyelvünk változatait, azaz a társadalmi és földrajzi tagolódásnak megfelelő nyelvváltozatokat. A kerettanterv a 10. osztályban kéri a nyelvváltozat, a sztenderd fogalmát, de csak a 12. osztályban tanítja a nyelvjárásokat. A 10. osztályban a továbbhaladás feltételeként kéri a művelt köznyelv, a regionális

köznyelv és a nyelvváltozatok normáinak az ismeretét. A regionális köznyelvet, az egyén nyelvhasználatát azonban meghatározza a lakóhely, a földrajzi környezetben beszélt nyelvjárás is. A kerettanterv tananyag-főlépítése tehát pontatlan, megalapozatlan, a szaktudományos elvárásoknak nem megfelelő fogalomkialakítást eredményez. Semmiképpen sem célszerű ezért más-más évfolyamon tanítani a társadalmi és a földrajzi tagolódásnak megfelelő nyelvváltozatokat. Általában kevésnek találjuk mindazt, amit a kerettanterv a magyar nyelv rétegződéséről megtanítandónak kijelöl. Tájékozottságot vár el a különféle nyelvváltozatok és stílusrétegek normarendszerében, de ehhez nem ad alapokat (nem tanítja megfelelően a nyelvváltozatokat, ezek társadalmi hátterét), a normafogalom megértése pedig túlságosan korai 8. osztályban. Következetlenül használja a kerettanterv a csoportnyelv és az ifjúsági nyelvváltozat fogalmát. Tudományos szempontból értelmezhetetlen a „különféle tipikus kommunikációs helyzetekben kialakult nyelvváltozatok” megfogalmazás. Szemléleti és módszertani hiba, hogy a nyelvi érintkezés látszólag csak történeti szempontból szerepel a tananyagban. Így nehéz megtanítani a kevertnyelvűség, a kettősnyelvűség és a két-nyelvűség fogalmát, melyek a kerettantervben megtanítandó ismeretként szerepelnek.

Érthetetlen a 12. évfolyam tananyagleírásában az „Általános nyelvészeti ismeretek felhasználása a nyelvszemlélet tudatosításában...” kezdetű mondat, hiszen hiányzik annak pontosítása, hogy milyen nyelvszemléletről van szó. A „néhány alapvető nyelvpolitikai kérdés” kifejezés értelmezéséhez sem ad támpontot a kerettanterv. Tudománytalan a „nyelv mint cselekvés” témamegnevezés is, át kellene alakítani a „beszéd mint cselekvés” kifejezésre.

Hiányoljuk a középiskolai tananyagból a számítógépes szövegszerkesztés és az internet használatának a magyar nyelvi vonatkozásait. Nem fordít kellő figyelmet a kerettanterv az írott szöveg nem nyelvi jeleinek a vizsgálatára sem.

III. Összefoglalás

A kerettanterv többnyire alaposabb, részletesebb, mint a Nemzeti alaptanterv. De indokolatlanul szétválaszt összetartozó tananyagrészeket, és (logikátlanul) egymás mellé kényszerít egy év alatt elvégezhetetlen tananyagmennyiséget.

A kerettanterv szövegközpontú, funkcionális nyelvszemléletre törekszik, ezért (helyesen) mindenütt a szöveg kerül előtérbe, de a szöveget megközelítő eljárások szakmailag, módszertanilag nincsenek megalapozva. A nyelvtani ismeretek a kerettantervben háttérbe szorulnak, nem szerepüknek megfelelően, nem a szövegben nyerik el funkciójukat, hanem utólagos elméleti tudnivalókká válnak.

Túlságosan nagy teret szentel a kerettanterv az általános célok leírásának, ezt a magyartanárok kevésbé fogják hasznosítani a mindennapi gyakorlatban, ugyanakkor nem eléggé differenciáltan fogalmazza meg az egyes évfolyamok törzsanyagát, a megtanítandó fogalmakat, a fejlesztendő készségeket. Pedagógiai és szaktudományos szempontok alapján vitatni lehet a kerettanterv tananyagbeosztását, amely elsősorban két tankönyvcsalád rendszerére épül.

Összegezve az eddigieket: örömmel fogadtuk az Oktatási Minisztérium kezdeményezését, vagyis egy olyan kerettanterv megalkotását, mely a tananyag tartalmát, elrendezését, logikus felépítését szabályozza.

Őszinte tisztelettel tartozunk azoknak, akik ezt a hatalmas és igen hálátlan feladatot elvállalták.

Fontosnak tartanánk azonban, hogy a végső megfogalmazáskor az eddiginél sokkal jobban vegyék figyelembe a kerettanterv készítői a szakma véleményét és a pedagógustársadalom több évtizedes tapasztalatait, még ha ezáltal saját eddigi elképzeléseik háttérbe szorulnának is.

Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének oktatói

SUMMARY

Comments on the skeleton curriculum of Hungarian language

The staff of the Present-day Hungarian Language Department of the Institute of Hungarian Linguistics and Finno-Ugristics of Eötvös Loránd University have prepared a detailed analysis of the April 2000 draft of the Hungarian Language Skeleton Curriculum. In their helpful criticism, the authors express their worries concerning the fact that in this draft skeleton curriculum mother-tongue education is pushed into the background more than it was in any previous curricular reform, and the number of mother-tongue classes is diminished to an unprecedented extent. Among other things, they protest against the proposed but not sufficiently elaborated integration of Hungarian language and literature for fifth and sixth forms, and against the discontinuation of grammar teaching in secondary schools. The analysis contains professional, methodological, and ethical remarks on, and mainly objections to, some of the general aims of the curriculum, as well as the system of requirements for particular age groups and school types.

A [p, t, k] mássalhangzók zöngekezdési ideje

Bevezetés

A hangképzés módját tekintve igen különféle felpattanó zárhangok léteznek a világ nyelveiben. A kísérleti fonetikai eszközöknek és módszereknek köszönhetően számos nyelv zármássalhangzóinak képzését és a képzés eredményeként regisztrálható akusztikai sajátosságokat már leírták és rendszereztek. Noha felpattanó zárhangok minden nyelvben előfordulnak, közülük leggyakoribbak a zöngétlen és nem aspirált mássalhangzók (Henton–Ladefoged–Maddieson 1992). A nyelvi sajátosságoktól függően különféle és többszörös akusztikai kulcsok definiálják ezeket a mássalhangzókat az adott képzési konfiguráció következményeként. Az alapvető akusztikai sajátosság a zöngésség avagy a zöngétlenség ténye, vagyis hogy rezegnek-e a hangszalagok e zárhangok képzésekor vagy nem. A zöngésség (avagy zöngétlenség) a zöngekezdési időben határozható meg (angol rövidítése a VOT 'voice onset time'). (A továbbiakban ezt a rövidítést fogjuk használni, hasonlóan a nemzetközi gyakorlathoz.)

A zöngekezdési idő, tehát a VOT meghatározása a következő: az az időtartam, amelyik a zármássalhangzó zár-felpattanásától a zöngekezdésig tart (Lieberman–Blumstein 1988: 196). Néhány nyelvben a megelőző, illetőleg a zár-felpattanással egyidejű ellentét eredményezi a fonetikai és fonemikus különbséget, de késleltetett fonáció is létezik (Laver 1994). Lisker és Abramson (1964; 1971) szerint a zöngekezdési időtartam nyelvenként változik. Az angolban például a zöngés zárhangok vagy előzöngések, azaz a zár-felpattanást megelőzően van már zönge, avagy a zönge a zár-felpattanást követően 5–15 ms-mal kezdődik. Ennek ellentétéként a zöngétlen zárhangok zöngekezdése mintegy 30 ms-mal avagy többel a zár-felpattanás után kezdődik. Az angolban a legtöbb zárhang aspirált, ezért a zöngekezdési idejük értéke 50–80 ms közötti. Vannak olyan nyelvek, ahol háromféle kategóriát különböztetnek meg a zárhangok esetében, például a thaiban, az előzöngés, a rövid VOT-vel és a hosszú VOT-vel jellemzett mássalhangzókat (Gandour and Dardarananda 1984).

A VOT értékét számos nyelvre meghatározták, így az angolra, a spanyolra, a japánra, a franciára, a portugálra (vö. Fischer–Jørgensen 1964; 1972; Lisker–Abramson 1967; Williams 1977; Flege–Eefting 1986; Han 1992; Hazan–Boulakia 1993; Veloso 1995; stb.). A kutatások nemcsak az akusztikai sajátosságokat térképezték fel, hanem a percepcióis jellemzőket is tekintetbe vették. Egy nyelv beszélői/hallgatói azoknak a zöngekezdési sajátosságoknak megfelelően képesek a zárhangokat megkülönböztetni, amely értékek az anyanyelvükben megvannak. Azt találták, hogy a zöngésségi különbség észleléséhez minimálisan 20 ms eltérésre van szükség (Lisker–Abramson 1964). Ez az érték megfelel a humán hallási mechanizmus alapértékének (Hirsch–Sherrick 1964), sőt az egy hónapos csecsemők differenciáló képességének is (Eimas et al. 1971). Afáziás betegek diszkriminációs képessége is ezt az értéket erősítette meg, még abban az esetben is, ha maguknak a hangoknak az azonosítására képtelenek voltak (Basso–Casati–Vignolo 1977). Az újabb kutatások szerint a konkrét diszkriminációs érték afáziásoknál függ az afázia típusától és nagy egyéni különbségeket is mutat (Baum et al. 1990).

A felpattanó zárhangok észlelése igen bizonytalan, gyakorlatilag kontextusfüggő. A kísérleti eredmények azt sugallják, hogy egyéb akusztikai kulcs vagy kulcsok is szükségesek a pontos

azonosításhoz. Ilyenek a követő magánhangzó első formánsának frekvenciája, az alaphangmagasság változása a zárfelpattanást követően, a jellegzetes zörej és a második formáns frekvenciája; az aspiráltak esetében pedig az aspirációs zörej sajátosságai, a megelőző magánhangzó időtartama (cf. Denes 1955; Stevens–Klatt 1974; Haggard–Ambler–Callow 1970; Abramson–Lisker 1973; Klatt 1975; Summerfield 1975; Stevens–Blumstein 1981; Pickett–Bunnell–Revoile 1995, Schmidt–Flege 1995).

Mindazonáltal további kutatások szükségesek annak meghatározására, hogy (i) melyek az észlelés szempontjából meghatározó akusztikai kulcsok, különösen a még nem elemzett nyelvek tekintetében, (ii) mennyiben befolyásolja a beszédstílus a zárhangok artikulációját, s ez milyen akusztikai következményekkel jár és (iii) az adott nyelven túl a beszélő sajátos artikulációja s ennek akusztikája miként jelentkezik a zárhangoknál.

A magyar felpattanó zárhangok zöngékezdési idejével kapcsolatosan rendszeres elemzés eddig még nem történt. A jelen tanulmány annak a kutatásnak az eredményeit tárgyalja, amelyben a zöngétlen zárhangok VOT-jének alakulását elemeztük szavakban és spontán beszédben több beszélő közreműködésével. Az akusztikai elemzéseket percepció vizsgálatok egészítették ki.

Akusztikai-fonetikai elemzések

Anyag és módszer

Két szótagból álló szavakat gyűjtöttünk össze. A válogatás kritériuma az volt, hogy a szavak a második szótagjukban tartalmazzák a zöngétlen felpattanó zárhangokat. Sem szófaji, sem szemantikai megkötés nem volt. Példák az összesen 126 szót tartalmazó szólistából: *rakott, aput, lapát, akít, mutat*. A szavak többsége toldalékolt forma volt. Azokban az esetekben, ahol a nyelv nem rendelkezett értelmes szóval, amelyik a kívánt hangkapcsolatot tartalmazta volna, értelmetlen hangsorokat alkottunk (pl. a *pú* és a *pű* esetében). 75 perc hosszúságú spontán beszéd képezte azt a beszédanyagot, amelyben a zöngétlen zárhangokat elemeztük.

A kísérleti személyek valamennyien nők, tanárok voltak a fővárosból, összesen öten. A szólistát háromszor olvasták fel, és valamennyit magnetofonszalagra rögzítettük. A spontán beszédanyagok témája a kísérleti személyek munkája, szakmai tapasztalataik voltak, valamint a szabadidejük eltöltéséről kellett beszélniük. Noha a spontán beszéd során számos zöngétlen zárhangot rögzítettünk, nem vártuk el (és nem is következett be), hogy valamennyi kívánt fonetikai helyzetben megfelelő számú előfordulásunk legyen. Legalább 10 előfordulást azonban találtunk minden esetre, s ez lehetővé tette az objektív vizsgálatok elvégzését. (Le kellett természetesen mondanunk az [u:] és az [y:] magánhangzóval alkotott lehetséges kapcsolatok teljességéről.)

A teljes beszédanyagot 20 000 Hz-es mintavételezési sebességgel digitalizáltuk a Kay Elemetrics CSL50-es digitális jelfeldolgozójának felhasználásával. A hangszínképelemzéshez keskeny és széles sávú spektrogramokat egyaránt használtunk, 50 Hz-es és 146 Hz-es sáv szélességgel 8000 Hz-es tartományban. A VOT értékeket állandó akusztikai és vizuális visszacsatolás mellett határoztuk meg a spektrogramok és az oszcillogramok egyidejű mérésével. A statisztikai elemzéseket a Student-t teszttel végeztük.

Az akusztikai elemzés eredményei

Szósorok felolvasásához nincs szükség a beszédet megelőző tervezési folyamatok jó részére, így a beszélő figyelme az artikulációra összpontosulhat. Ennek eredményeképpen a beszélő rendkívül pontos ejtéssorozatok kivitelezésére lesz képes, amely a spontán beszéd során szinte soha nem (illetőleg igen ritkán) valósul meg. A beszédtempó is sokkal szabályozottabb, általában

lassabb ugyanazon beszélő esetében, mint folyamatos beszédkor. Az izolált ejtésű szavak artikulációs tempója szignifikánsan lassabb, mint a folyamatos beszédben megjelenőké. Az 1. táblázat az izoláltan ejtett és a spontán beszédben előforduló szavak időtartamát mutatja.

1. táblázat: Szavak időtartamértékei izolált ejtésben és spontán beszédben (B=beszélő)

Beszélők	Szavak tempóadatai			
	izoláltan (hang/s)		spontán beszédben (hang/s)	
	átlag	SD	átlag	SD
B1	9,5	1,4	11,6	1,7
B2	9,9	2,3	12,3	2,9
B3	9,2	1,2	10,9	1,5
B4	9,6	1,9	10,6	2,1
B5	9,9	2,2	12,5	2,7

A spontán beszédre kapott tempóértékek közepesnek mondhatók, ha tekintetbe vesszük a magyar beszédre kapott átlagos beszédtempóadatokat (12,5 hang/s, vö. Gósy 1991). A 2. táblázat a három zöngétlen zárhangunk zöngekezdési idejének értékeit összegzi az izolált szavak és a spontán beszéd tekintetében.

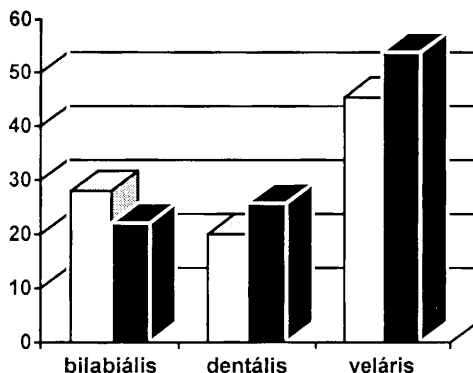
2. táblázat: A zöngekezdési idő változása izolált ejtésben és spontán beszédben

Zárhangok	A zöngekezdési idő értékei (ms)			
	átlag		szórás	
	spontán beszéd	szavak	spontán beszéd	szavak
p	18,51	24,64	9,1–28,8	13,2–34,8
t	26,59	23,3	14,3–38,4	15,4–37,6
k	35,31	50,17	22,2–68,6	32,6–65,8

A statisztikai elemzések nem mutattak szignifikáns eltérést az egyes beszélők között, ugyanakkor szignifikáns volt a különbség egyfelől az izolált szavakban és a spontán beszédben mért értékek között, másfelől a mássalhangzók képzési helye szerint (mindkét esetben $p < 0,001$ szinten). Henton és munkatársai úgy vélték, hogy a képzési hely hatással van a zöngekezdési idő értékére (1972: 79), mégpedig úgy, hogy minél előrébb van a zárhang képzési helye, annál rövidebb a VOT értéke. Több nyelv vizsgálata azonban azt mutatja, hogy az iménti megállapítás nyelvfüggő, azaz nem tekinthető univerzálisnak. A japánban mért VOT-értékek például teljesen, a magyar adatok részben támasztják alá a megállapítást. A japán értékek: 7,7 ms, 12 ms és 17,9 ms a bilabiálistól a velárisig (Han 1992). A magyarban a bilabiálisok és a dentálisok között gyakorlatilag nincs különbség izolált szavak esetében, de statisztikailag releváns a különbség spontán beszédben (vö. 2. táblázat). A nepáli zárhangok adatai is megkérdőjelezzik a kitétel általános érvényét, itt ugyanis a bilabiálisok átlagos VOT-értéke 69,43 ms, míg a dentálisoké csak 59,31 ms (Poon–Mateer 1985).

17 nyelv zárhangjainak hasonló vizsgálata azt mutatta, hogy a magyar csupán eggyel, a yapese nyelvvel mutat hasonlóságot; itt is azonban csak akkor, ha az izolált szavakra kapott adatokhoz hasonlítunk. A yapese nyelvben mért zöngekezdési idők átlagai: a bilabiális zárhangokra 20 ms, a dentálisokra 22 ms és a velárisokra 56 ms (Cho–Ladefoged 1997: 29).

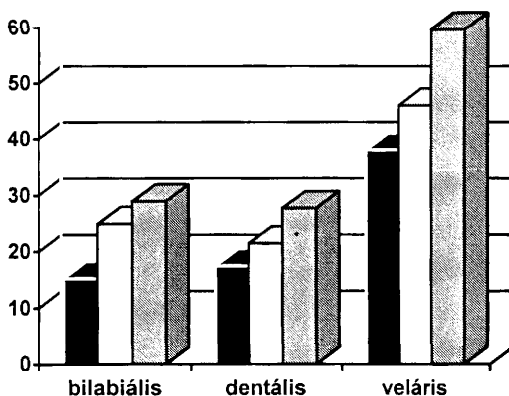
Az adatok különbséget mutatnak aszerint, hogy szóejtésről vagy spontán beszédről van-e szó. Tekintettel arra, hogy az izolált szavak (és a néhány logatom) a teljes rendszer elemzését lehetővé teszi, ezért külön elemeztük a kétféle beszédanyagot. Feltételeztük, hogy a zárhangot követő magánhangzó minősége hatással van a zöngekezdési idő értékére. Az egyes magánhangzó-típusok szerint elemeztük az adatokat, vagyis a nyelv vízszintes és függőleges mozgása, az ajakállás és a nyelvi időtartam szerint. A nyelv vízszintes mozgását figyelembe véve, az elöl képzett magánhangzókat megelőző bilabiális zárhangok zöngekezdési ideje rövidebb, mint az ugyanilyen helyzetű hátul képzett magánhangzók esetében. A dentális és a veláris zárhangok zöngekezdési ideje ugyanakkor a hátul képzett magánhangzók előtt rövidebb (1. ábra). A különbségek szignifikánsak ($p < 0,05$ szinten).

1. ábra

A hátul képzett (fehér oszlopok) és az elöl képzett (fekete oszlopok) magánhangzókat megelőző zárhangok zöngekezdési idejének átlaga

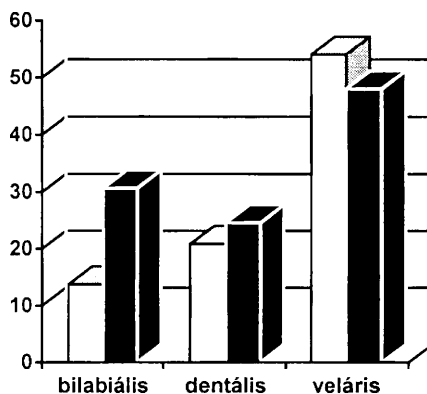
A zöngekezdési idő értékei sajátos elrendeződést mutatnak a követő magánhangzó nyelvállásfokának függvényében is (a nyelv függőleges mozgása). Minél magasabb a nyelvállás, annál hosszabb a VOT (2. ábra). Ez akusztikailag azt jelenti, hogy minél alacsonyabb az első és magasabb a második formáns frekvenciája, annál hosszabb a zöngekezdési idő értéke. (Az [a:] magánhangzót kivételesen az alsó nyelvállásúakhoz soroltuk.)

2. ábra

Az alsó (fekete oszlopok), középső (fehér oszlopok) és felső nyelvállású (szürke oszlopok) magánhangzókat megelőző zárhangok zöngekezdési ideje

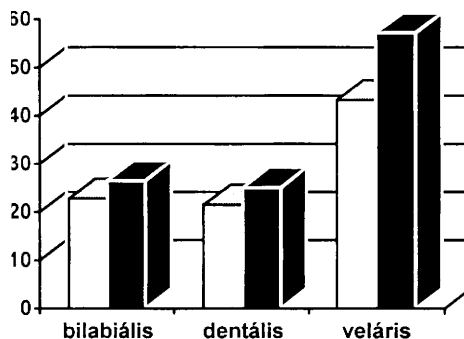
A magánhangzókra jellemző ajakállás ugyancsak hatással van a zöngékezési idő alakulására. A bilabiális és a dentális zárhangok esetében a VOT hosszabb, ha utána labiális magánhangzó következik, míg a veláris zárhangok esetében éppen a labiálisok előtt lesz rövidebb a zöngékezési idő. Ez akusztikailag azt jelenti, hogy a második formánsnak van meghatározó szerepe a VOT értékének alakulásában (3. ábra).

3. ábra

*Az ajakállás hatása a zöngékezési idő alakulására
(illabiálisok=fehér oszlop, labiálisok=fekete oszlop)*

Elemeztük, hogy vajon a zárhangot követő magánhangzó időtartama befolyásolja-e a VOT alakulását. Az adatok azt támasztották alá, hogy az időtartamnak is jelentős szerepe van a zöngékezési idő alakulására. Minél hosszabb a magánhangzó időtartama, annál hosszabb a zöngékezési időtartam (4. ábra).

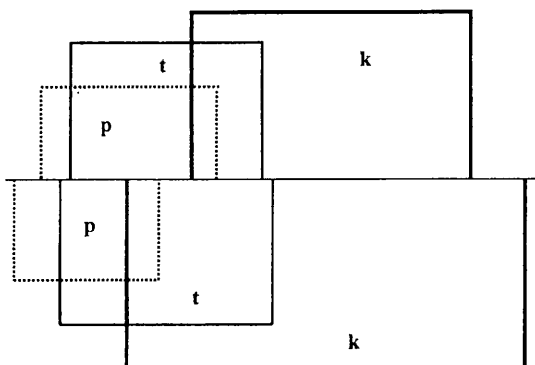

4. ábra

*A zárhangot követő magánhangzó időtartamának hatása a zöngékezési idő alakulására
(fehér oszlop=rövid magánhangzó, fekete oszlop=hosszú magánhangzó)*

A spontán beszéd vizsgálatok kapott adatok azt mutatják, hogy a VOT értékei a bilabiális és a veláris zárhangok esetében jellegzetesen rövidebbek, mint az izolált szavakban mért időtartamok. A dentális zárhangok zöngékezési ideje ugyanakkor alig mutat változást, illetőleg a változás nyúlás. A kétféle beszédanyagban azonban csupán a veláris zárhangok zöngékezési idejének különbsége bizonyult szignifikánsnak ($p < 0.001$). A csökkenés aktuális átlaga a spontán beszédben

mért bilabiális zárhangoknál mintegy 6 ms, a velárisoknál 15 ms, míg a dentálisoknál a nyúlás 3 ms körüli érték. Ez egyben azt is jelenti, hogy a zöngkezdési idő tartamának a tekintetében legstabilabbak a dentális zárhangok, ami nagy valószínűséggel képzési konfigurációjuk következménye (vö. 5. ábra). A francia zárhangok zöngkezdési idejének alakulását elemezték izolált ejtésben és spontán beszédanyagban (Saerens at al. 1989). Érdekes, hogy a szerzők egyik esetben sem kaptak szignifikáns eltérést.

5. ábra

A zöngétlen felpattanó zárhangok VOT-értékei izolált szavakban (a vízszintes tengelytől felfelé) és spontán beszédben (a vízszintes tengelytől lefelé)

A követő magánhangzó hatását a spontán beszédben is elemeztük (bár itt nem törekedhetünk teljességre). A nyelv vízszintes és függőleges mozgását, valamint az ajakállást tekintve, az eredmények teljesen megegyeznek azokkal, amiket az izolált szavak adatainak feldolgozásakor kaptunk (vö. 1–3. ábrák). Természetesen az értékek rövidebbek, mint a szavak esetében. Feltételeztük ugyanakkor, hogy a magánhangzó időtartama nem lesz meghatározó tényező, ha a nyelvi időtartamot elemezzük. A spontán beszédben ugyanis a nyelvileg rövid és a nyelvileg hosszú magánhangzók valódi (objektív) időtartamértékei nagy átfedést mutatnak; a nyelvileg hosszú magánhangzó időtartama akár rövidebb vagy ugyanolyan is lehet, mint a nyelvileg rövid magánhangzóé. A spontán beszédben mért VOT-értékek nem mutattak rendszerszerűséget a zárhangot követő magánhangzó nyelvi időtartama szerint.

A zöngkezdési idő funkciója a beszédészlelésben

Mint a bevezetésben említettük, a zöngkezdési időt elsődleges vagy legalábbis az egyik elsődleges tényezőnek tekintik a zöngés és zöngétlen zármássalhangzók megkülönböztetésében. A VOT-nek az észlelésben betöltött szerepét kísérletsorozatban vizsgáltuk különböző magánhangzós kontextusban.

42 CV típusú hangkapcsolatot szegmentáltunk a korábbi kísérlet egyik beszélőjének szóanyagából. A hangkapcsolatokból folyamatos vizuális és auditív kapcsolat közben kivágtuk a zöngkezdési időtartamot, vagyis a zárfelpattanástól a zöng kezdetéig tartó szakaszt (a Kay Elemetrics CSL50-es jelfeldolgozójával, ügyelve a periódusok kezdeti és lecsengési szakaszára). Az így kapott hangkapcsolatokat két különböző sorrendben rögzítettük magnetofonszalagra, és

fejlhallgatón keresztül 18 budapesti, magyar anyanyelvű egyetemistával (nők és férfiak) hallgattuk le. A feladatuk a hallott hangkapcsolat azonosítása és leírása volt.

Az adatok feldolgozása meglepő eredményeket hozott. Először is a tesztelt hangkapcsolatokat a kísérleti személyek nem azonosították zöngés mássalhangzókként; másfelől pontos felismerésük a képzési helytől függően változott. A bilabiális zárhangokat a „torzítás” ellenére 90%-ban helyesen ismerték fel, míg a dentálisok és a velárisok pontos észlelése 73–77% között mozgott (3. táblázat).

3. táblázat: Zöngékezdesi idő „nélküli” zárhangok azonosítása

Zárhangok	Helyes felismerés (%)	
	átlag	SD
bilabiális	89.63	28.6
dentális	73.75	22.4
veláris	77.75	22.8

Ezek az adatok arra engednek következtetni, hogy a magyarban a zárhangok zöngességet nem vagy legalábbis nem elsősorban a zöngékezdesi idő határozza meg (ennek egyértelmű eldöntéséhez a zöngés felpattanó zárhangok rendszeres elemzése szükséges). Az általunk vizsgált zárhangok a VOT nélkül egymás között keverednek az észlelésben (vö. 4. táblázat). A bilabiális és a dentális zárhangokat mindenekelőtt egymással „tévesztik össze” a kísérleti személyek, míg a velárisokat dominánsan dentálisként ismerik fel. Jellegzetes a magyar zárhangképzésre, hogy a zöngékezdesi idő hiányában nemcsak zöngés zárhangokat, de más mássalhangzókat sem azonosítottak a kísérleti személyek. Ebből az vonható le, hogy a zöngékezdesi idő elsődlegesen a zöngétlen zármássalhangzók képzési helyének meghatározó tényezője.

4. táblázat: A VOT nélküli zárhangok téves azonosításai

Eredeti zárhangok	Azonosított zárhangok		
	p	t	k
p	89.63	9.55	0.82
t	30.08	73.75	6.17
k	8.64	13.61	77.75

A további elemzések azt mutatták, hogy a dentális és a veláris zárhangok esetében a követő magánhangzó minősége nem befolyásolja a mássalhangzó felismerését. A bilabiális zárhangok azonosítása azonban lényegesen jobb volt, ha hátul képzett magánhangzó követte azokat ($p < 0.001$). Óvatos megfogalmazásban azt mondhatjuk, hogy a nagyobb távolság jobb azonosíthatóságot eredményez. Minél messzebb van a magánhangzó képzési helye a mássalhangzó képzési helyétől, a pontos észlelés annál nagyobb mértékű. Ezt az adatok úgy is igazolják, hogy csaknem tökéletes volt azoknak a bilabiális zárhangoknak az azonosítása, amelyeket alacsony nyelvvállású magánhangzó követett, s ugyanígy azon velárisoké, amelyek magas nyelvvállású magánhangzókat előztek meg (92,56% és 100%). 100%-osan tökéletes volt a következő hangkapcsolatok felismerése-

se: *pá, pa, po, pi; ta, ti* és *ku, kü, ke, ké, ki*. A legbizonytalanabb azoknak a dentális zármássalhangzóknak az észlelése volt, amelyeket középső nyelvállású magánhangzó követett, illetőleg azoké a veláris zárhangoké, amelyek hátul képzett magánhangzókkal alkottak hangkapcsolatot.

Következtetések

E tanulmány első ízben kísérte meg a magyar zöngétlen zármássalhangzók zöngekezdési idejének akusztikai-fonetikai és percepciós vizsgálatát. A beszélő nem képes a zöngekezdési időtartamokat tudatosan változtatni; azok alakulása az anyanyelv-elsajátítás során rögzült és oly mértékben automatizálódott hangképzési részlet, hogy tudatos módosítása nem lehetséges. Elemzéseink egyértelműen kimutatták, hogy (i) a zöngekezdési idő értéke más spontán beszédben és izolált szavak ejtésekor, (ii) a VOT különbözik a zárhang képzési helyétől függően, különösen spontán beszédben, (iii) a zárhangot követő magánhangzó minősége hatással van a VOT értékére, (iv) a magánhangzók képzésének neutralizálódási folyamata a spontán beszédben (vö. Gósy 1997) azt eredményezi, hogy ekkor a VOT értéke is kisebb mértékben függ a magánhangzó minőségétől, (v) a zöngétlen zárhangok észlelésében nincs elsődleges funkciója a zöngekezdési időnek. Az is meg lehet – s erre a zöngés felpattanó zárhangok elemzése kell, hogy választ adjon –, hogy a magyar zármássalhangzók tekintetében a zöngekezdési idő definíciója szorul módosításra.

SZAKIRODALOM

- Abramson, A.–Lisker, L.: Voice-timing perception in Spanish word-initial stops. *J. of Phonetics* 1. 1973, 1–8.
- Basso, A.–Casati, G.–Vignolo, L.A.: Phonemic identification defects in aphasia. *Cortex* 13. 1977, 84–95.
- Baum, S.R.–Blumstein, S.E.–Naeser, M.A.–Palumbo, C.L.: Temporal dimensions of consonant and vowel production: an acoustic and CT scan analysis of aphasic speech. *Brain and Language* 39. 1990, 33–56.
- Blumstein, S.–Stevens, K.: Perceptual invariance and onset spectra for stop consonants in different vowel environments. *JASA* 67. 1980, 648–62.
- Cho, T.–Ladefoged, P.: Variations and universals in VOT: Evidence from 17 endangered languages. *UCLA Working Papers in Phonetics* 95. 1997, 18–41.
- Denes, P.: Effect of duration on the perception on voicing. *JASA* 27. 1955, 761–764.
- Eimas, P.–Siqueland, E.R.–Jusczyk, P.–Vigorito, J.: Speech perception in early infancy. *Science* 171. 1971, 304–6.
- Fischer-Jørgensen, E.: Perceptual studies of Danish stop consonants. *Annu. Rep.* 6. 75–176. Institute of Phonetics, University of Copenhagen. Copenhagen 1972.
- Fischer-Jørgensen, E.: Temporal relations in consonant-vowel syllables with stop consonants based on Danish material. In: Lindblom, B., Öhman, S. (eds.): *Frontiers of Speech Communication Research*. Academic Press. New York 1979, 51–68.
- Flege, J.E.–Eefting, W.: Linguistics and developmental effects on the production and perception of stop consonants. *Phonetica* 43. 1986, 155–71.
- Gandour, J.–Dardarananda, R.: Voice onset time in aphasia: Thai II. Production. *Brain and Language* 23. 1984, 177–205.
- Gósy, M.: The perception of tempo. In: Gósy, M. (ed.): *Temporal factors in speech*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Budapest 1991, 63–107.
- Gósy, M.: A magánhangzók minőségváltozásai a spontán beszédben. *Magyar Nyelvőr* 121. [1997], 45–56.
- Han, M. S.: The timing control of geminate and single stop consonants in Japanese: A challenge for nonnative speakers. *Phonetica* 49. 1992, 102–28.
- Haggard, M.–Ambler, S.–Callow, M.: Pitch as a voicing cue. *JASA* 47. 1970, 613–7.
- Hazan, V.L.–Boulakia, G.: Perception and production of a voicing contrast by French–English bilinguals. *Language and Speech* 36. 1993, 17–39.

- Henton, C.–Ladefoged, P.–Maddieson, I.: Stops in the world's languages. *Phonetica* 49. 1992, 65–101.
- Hirsch, I.J.–Sherrick, C.E.: Perceived order in different sense modalities. *J. of Exp. Psychology* 62. 1964, 423–32.
- Klatt, D.H.: Voice onset time, frication and aspiration in word-initial consonant clusters. *J. of Speech and Hearing Research* 18. 1975, 686–706.
- Laver, J.: *Principles of Phonetics*. University Press, Cambridge, Cambridge 1994.
- Lieberman, P.–Blumstein, S.: *Speech Physiology, Speech Perception, and Acoustic Phonetics*. University Press, Cambridge. Cambridge 1988.
- Lisker, L.–Abramson, A.S.: A cross-language study of voicing in initial stops. *Word* 20. 1964, 384–422.
- Lisker, L.–Abramson, A.S.: Some effects of context on voice onset time in English stops. *Language and Speech* 10. 1967, 1–28.
- Lisker, L.–Abramson, A.S.: Distinctive features and laryngeal control. *Language* 47. 1971, 767–85.
- Pickett, J.M.–Bunnell, H.T.–Revoile, S.G.: Phonetics of intervocalic consonant perception. *Phonetica* 52. 1995, 1–40.
- Poon, P.G.–Mateer, C.A.: A study of VOT in Nepali stop consonants. *Phonetica* 42. 1985, 39–47.
- Stevens, K.N.–Klatt, D.H.: Role of formant transitions in the voiced-voiceless distinction for stops. *JASA* 55. 1974, 653–9.
- Stevens, K.N.–Blumstein, S.: The search for invariant acoustic correlates of phonetic features. In: Eimas, P.D., Miller, J.L. (eds.): *Perspectives in the Study of Speech*. Erlbaum. Hillsdale, New Jersey 1981, 1–38.
- Schmidt, A.M.–Flege, J.E.: Effects of speaking rate changes on native and nonnative speech production. *Phonetica* 52. 1995, 41–54.
- Summerfield, Q.: Aerodynamics versus mechanics in the control of voicing onset in consonant-vowel syllables. *Speech Perception* 4. Dept. of Psychology, Queen's University, Belfast 1975.
- Veloso, J.: The role of consonantal duration and tenseness in the perception of voicing distinctions of Portuguese stops. In: Elenius, K., Branderud, P. (eds.): *Proc. of ICPhS 95*. Vol. 2. Stockholm 1995, 266–70.
- Williams, L.: The voicing contrast in Spanish. *J. of Phonetics* 5. 1977, 169–84.

Gósy Mária

SUMMARY

Gósy, Mária

The VOT of Hungarian voiceless posives

This paper aims at a systematic investigation of the Hungarian voiceless stop consonants in terms of a feature that has not been thoroughly explored so far. Both the acoustic properties and perceptual behaviour of voice onset times of the three Hungarian voiceless stops were analysed, both in isolated words and when occurring in spontaneous speech. Our hypothesis was that VOT values should exhibit significant differences depending both on the place of articulation and on the style of speaking. The results show that the VOTs of bilabials and velars are significantly shorter in continuous speech (than in isolated words) while dentals seem to be unchanged across styles. Therefore, the actual duration of VOT is characteristic of the place of articulation of stops in spontaneous speech while the VOTs of bilabials and dentals do not differ from each other in careful speech. Voice onset time is one of the primary cues for the correct identification of voiceless stops.

A halál mint kultúrfogalom a magyar és a lengyel nyelvben

Az adott nyelvközösségre jellemző világ nyelvi képében tükröződnek mindazon kultúrjelenségek, amelyek számára fontosak. Ezek a jelenségek főként a frazeológiai kapcsolatokban, szólásokban, közmondásokban, mondákban, népdalokban, különféle szentenciákban stb. jutnak kifejezésre. Így e jelenségek nyelvi ábrázolásának tanulmányozása, leírása teszi lehetővé a nyelvhasználók kultúrrendszerének rekonstruálását. Ugyanazok a jelenségek, tapasztalatok a különböző kultúrközösségekben különböző módon jelennek meg.

Köztudott, hogy a halál, mint kultúrjelenség olyan eschatológiai kérdés, amely több tudomány (pl. antropológia, filozófia, kultúrtörténet, irodalomtörténet, nyelvészet stb.) érdeklődésének a tárgyát képezi.

Jelen cikkünkben azt szeretnénk bemutatni, hogy a halálnak mint kultúrfogalomnak az extenziója, terjedelme, kognitív struktúrája a magyar és a lengyel nyelvben a hasonlóságok ellenére bizonyos eltéréseket is mutat.

Az általunk elemzett frazeológiai kapcsolatok keretében két fő csoport különböztethető meg: (1) olyan kapcsolatok, amelyek a *meghal*, *halál*, lengyel (továbbiakban = lengy.) *umrzeć*, *śmierć* lexémákat, valamint a velük szoros összefüggésben álló, különféle, főként expresszív tartalmú szinonimákat tartalmaznak, és (2) az említett lexémákat nem tartalmazó, a halált metonimikusan meghatározó, valamint a metaforikus jellegű kapcsolatok.

Szemantikai síkon a *meghal*, lengy. *umrzeć* predikátumoknak egy argumentummal rendelkező egyszerű struktúra felel meg. Formális-szintaktikai síkon viszont a *meghal*, lengy. *umrzeć* igék obligatorikus pozíciót nyitnak az alanyesetben szereplő alany számára, és megengedik az (1) ok-, a (2) hely-, a (3) mód-, állapot- és a (4) célhatározó használatát:

(1) *tüdőgyulladásban, rákban, kígyómarásban, hirtelen és gyógyíthatatlan betegségben halt meg* stb. (lengy. *umrzeć na zapalenie płuc, na raka, od ukąszenia węża, wskutek nagłej i nieuleczalnej choroby* stb.);

(2) *saját otthonában, kórházban, harctéren, romok alatt halt meg* stb. (lengy. *zmarł w domu, w szpitalu, na polu bitwy, pod gruzami* stb.);

(3) *hirtelenül, csendesen, váratlanul, tragikus hirtelenséggel, kínok között, ismeretlen körülmények között, hosszan tartó szenvedés után halt meg, hősi halált halt, szörnyethalt* stb. (lengy. *zmarł nagle, cicho, nieoczekiwanie, tragicznie, wśród cierpień, śmiercią bohaterską, w nieznanych okolicznościach, po długich cierpieniach* stb.);

(4) *meghalt a hazájáért, a szabadságért, a tudományért, a világ számára* stb. (lengy. *zmarł(oddął życie) za ojczyznę, za wolność, dla nauki, dla świata* stb.).

A határozók általában egy minősítési, azaz axiológiai elemet is tartalmaznak. A „jó halál” olyan, amely az adott kultúrában a megszokott (normális) korban és körülmények között következik be: *vki öreg korában halt meg*, lengy. *umarł w późnym wieku*; *természetes halál*, lengy. *śmierć naturalna*; *könnyű halál*, lengy. *lekka śmierć*; *nyugodt halál*, lengy. *śmierć spokojna*; *kegyes halál*, lengy. *śmierć łagodna*; *gyors halál*, lengy. *szybka śmierć* stb. Pozitív minősítésű a *hősi halál* (lengy. *śmierć bohaterska*), a *nagy emberi értékek védelmében meghalni* (lengy. *oddąć życie w obronę wielkich wartości ludzkich*) is stb. A negatív axiológiai elemet tartalmazó kifejezések olyan halálról tájékoztatnak, amely nem felel meg az elfogadott kultúrnormáknak. Rossz halál az, amely nem természetes, nem nyugodt, nem normális körülmények között történik: *hirtelen, tragikus, szörnyű, akasztásos, természetellenes, korai, kínhalál, rút halál, éhhalál, szerencsétlen baleset következtében bekövetkezett halál* stb. (lengy. *śmierć gwałtowna, tragiczna, straszna, samobójcza, skrytobójcza, katowska, nienaturalna, przedwczesna, męczęńska, okrutna, głodowa, wskutek nieszcześliwego wypadku* stb.).

A halál metonimikus meghatározása a magyar és a lengyel nyelvben a halál élettani tüneteivel és a haldokló viselkedésével kapcsolatos asszociációkon, valamint a temetkezési tárgyak,

illetve a temetkezési ceremónia egyes fázisait tükröző neveknek a halálozási folyamatra történő áttételén alapszik.

A halál élettani megnyilvánulásai közé leggyakrabban a szív működésének megállását, a légzés megszűnését, a testhőmérséklet csökkenését, az érzékelés hiányát soroljuk. Például a légzés megszűnése a tüdő működésének a megszűnésével egyenlő: *leállt a légzése* (lengy. *przestał oddychać*), a pulzus érzékelésének a hiánya annak a jele, hogy a szív már nem működik: *nem tapintható a pulzus* (lengy. *ustał w kim puls*), *megállt a szíve*, *a szíve felmondta a szolgálatot* (lengy. *serce ustało, wypowiedziało posłuszeństwo*), *serce przestało bić* – szó szerint: megszűnt a szívdobogás).

Az elhalálozás meghatározásakor mind a két nyelv felhasználja azokat a frazeologizmusokat, amelyek a halállal asszociált, de valójában más jellegű tünetekre vonatkoznak, például a test hőmérsékletének a csökkenése, valamint a holttest megmerevedése: *kihűlt, kihűlt a szív, halálra hűl, merev, merevvé válik* (lengy. *zastygł, skostniał; serce zastygło; skostnieć na śmierć; zastygły, skostniały; zastyga, kostnieje*). A halálozást az érzékszervi észlelés megszűnése is jellemezheti: *többé már nem látja a napvilágot* (lengy. *już więcej nie ujrzy światła dziennego*), *neki már nem fáj semmi*, lengy. *umarłych zęby nie bolą* (szó szerint: a halott embernek nem fáj a foga) stb.

A halál metonimikus meghatározása a haldokló viselkedésével kapcsolatos asszociációkon alapul: *örökre lehunyt a szemét*, lengy. *zamknąć oczy (powieki) na zawsze (na wieki), zamknąć ślepia na amen; leśsett az álla (táj), felkötötték az állát (táj)*. Ilyenkor az *örökre*, lengy. *na zawsze, na amen* elemek jelzik a végleges halált.

A halál metonimikus értelmezése lehetővé teszi, hogy a halál helyett a vele kapcsolatos következményekről, körülményekről beszélhessünk. A halál ilyenkor azonos a ravatalon, a koporsóban, sírban, temetőben történő elhelyezéssel, valamint a szellemnek/léleknek a testtől való elkülönülésével. Az ilyen elképzelés a halálról a kultúrtradíciókban, nemzeti szokásokban, vallásos hitben gyökerezik: *a ravatalon, koporsóban, sírban, temetőben fekszik (pihen, nyugszik); el van temetve a kápolnában, a kriptában* (lengy. *leży (spoczywa) na katafalku/na marach, w trumnie, w grobie, na cmentarzu; jest pochowany w kaplicy, w krypcie*); lengy. *złożyć kogoś pod krzyż* (szó szerint: vkit a kereszt alá tesznek). Itt különféle szinonimák is lehetségesek, például *sír* helyett *gödör, föld* (lengy. *dół, mogiła, ziemia*) vagy a lengyelben *koporsó* helyett *négy/hat deszka: fekszik a sírgödörben, gödörben, földben* (lengy. *leży w dole, mogile, ziemi; leży w czterech/sześciu deskach*). A keresztény hagyományban a halált a halhatatlan léleknek az anyagi testtől történő elválásaként ábrázolják. Így a halál a metafizikai (a lélek elhagyja a testet és a Paradicsomba megy) vagy a fizikai aspektusát (a testet a sírba helyezik el) emeli ki. Ez a következő szókapcsolatokban tükröződik: *kiadja, kileheli, kiköpi, kibocsátja a lelkét*, lengy. *wypuścić, wytchnąć, wyzionąć ducha; visszaadja a lelkét a teremtőjének*, lengy. *oddać Bogu ducha/duszę; elszállt a lélek belőle*, lengy. *dusza opuściła ciało*; lengy. *dusza opuściła ziemskie swoje mieszkanie* (szó szerint: a lélek elhagyja a földi lakását); lengy. *dusza uchodzi z tej ziemi* (szó szerint: a lélek elhagyja a földet); lengy. *duch unosi się ku górze* (szó szerint: felszáll a szellem); lengy. *uleciałaś biała duszo w dal* (szó szerint: messzire repültél fehér lelkem); lengy. *Aniołowie czyjąś duszę zabrali* (szó szerint: az angyalok elvitték a lelkét). Az eltemetett holttest nem tartós voltára olyan szókapcsolatok, frazeológizmusok utalnak, mint például: *porrá válik*, lengy. *obrócić się w proch; porból vagy és porrá lesz*, lengy. *z prochu powstałeś, w proch się obrócisz; vkinek a hamvai, porai*, lengy. *prochy kogoś; az ősök hamvai*, lengy. *prochy przodków; leteszi teste porsátorát; a holttest elporlad*, lengy. *zwłoki obrócić się w proch*. stb.

A halál metaforikus meghatározása azon az analógián alapul, amely a halálozással kapcsolatos szituációt más valóságos helyzetekre vonatkoztatja, például a halál mint helyváltoztatás, mint álmom, mint mindennapi cselekvéseknek a végleges befejezése, stb. A magyar és a lengyel nyelvben a halál gyakran az utazással, menéssel, illetve helyváltoztatással kapcsolatos történésként fogható fel. Az utazásnak, menésnek több fázisát is meg lehet különböztetni, például az útra való készülődést, az elindulás előtti búcsúzást, az utazás kiindulási, illetve érkezési pontját. Ezt nagyon jól

tükrözi a következő magyar gyászének: *Látjátok testvérek, Ennyi az élet. Földi pályám zárult, Én már égbe térek*. Más példák: *az örökkévalóságba költözik, a túlvilágra távozott*, lengy. *wybrać się w podróż do wieczności, na tamten świat*; *elhagyja ezt a földet*, lengy. *opuścić padół ziemski*; lengy. *powędrować w daleką drogę* (szó szerint: hosszú útra vándorol); *tépi a kontraktust*, lengy. *wybrał się w ostatnią podróż* (szó szerint: utolsó utazásra indul); *mindenkitől elbúcsúzott*, lengy. *pożegnał się ze wszystkimi; elbúcsúzott ettől a világtól*, lengy. *rozstać się, pożegnać się z tym światem*; *búcsút veszek az árnyékvilágtól*, lengy. *pożegnać się z tym światem; eljött érte a kaszás; a végét (a rezgő végét) járja; ütött az utolsó órája*; lengy. *kres ziemskiej wędrówki* (szó szerint: a földi vándorlásnak vége); *elköltözik ebből az árnyékvilágból*, lengy. *opuścić ten świat; kiköltözom romlott sátoromból; sátorát letettem romlandó testemnek; elköltözött a másvilágra*, lengy. *odszedł/przeniósł się w zaświaty/na tamten świat; a mennyei kapuk előtt áll*, lengy. *być u niebieskich bram*; lengy. *wrócić do matki ziemi* (szó szerint: visszatér a földanyához); lengy. *marsz na tamten świat* (szó szerint: indulás a túlvilágra); *element a minden élők útján*; lengy. *odpłynął w najdłuższy rejs* (szó szerint: a leghosszabb hajóútra indult (matróz)); lengy. *poszedł na wieczną wartę* (szó szerint: örök őrszolgálatra ment (katona)); *az Úr színe elé áll, az Isten/legfőbb bíró előtt áll*, lengy. *stanąć przed Panem/Bogiem/sędzią najwyższym* stb.

A magyar és a lengyel nyelvben az utazás végső célpontjának a meghatározása kétféle módon történik, ami az ember dualisztikus koncepciójával függ össze. A halál utáni élet színhelye, ahová a halhatatlan lélek igyekszik, új valósággá válik, amelyet a magyar és a lengyel nyelvben a keresztény hit szerint *mennyországnak*, lengy. *niebo; paradysomnak*, lengy. *raj; pokolnak*, lengy. *piekło; túlvilágnak, másvilágnak*, lengy. *świat pozagrobowy, zaświaty; örökkévalóságnak*, lengy. *wieczność, wieczystość, wiekiistość; örök világosságnak*, lengy. *światłość wiekiusta*; lengy. *kraina wiecznej szczęśliwości* (szó szerint: örök boldogság országa) neveznek. Ez olyan hely, ahol az Isten, a szentek és az angyalok tartózkodnak. A nem keresztény tradíciók értelmében ezt a helyet másképpen határozzák meg, például: *jobb világ*, lengy. *lepszý świat; az elődök tartózkodási helye*, lengy. *miejscę pobytu przodków; örök vadászmezők*, lengy. *kraina wiecznych łowów; örök sötétség*, lengy. *królestwo ciemności*; lengy. *kraj milczenia* (szó szerint: a hallgatás országa), *túlító part*, lengy. *tamten brzeg; pokol (a pokol tűzébe jut); gyehenna (a gyehenna tűze égeti el)*; lengy. *piekło, gehenna (trafi do piekła, spłonie w ogniu piekielnym)* stb.

A társadalmi tudatban rögzített halálnak az egyik szimbóluma az álom. Az álom fiziológiai állapota és a halál közötti analógia az alvó és a halott ember viselkedési hasonlóságából ered: a test vízszintes pozíciója, mozdulatlansága, a behunyt szemek (a halottnak szokás szerint lefogják a szemét). A magyar és a lengyel nyelvben a halált megnevező szókapcsolatok között olyanok is szerepelnek, amelyek kizárólag az álom fogalmi metaforáján alapulnak (*örök álmát alussza*, lengy. *śpi snem wiecznym*; lengy. *śpi snem smutnym* (szó szerint: szomorú álmát alussza); *örökre elszenderült*, lengy. *zasnął na wieki*; lengy. *wybiła godzina snu* (szó szerint: ütött az álom órája), lengy. *być uśpionym przez morze* (szó szerint: elaltatta a tenger (tengerészek esetében)); lengy. *utulić snem wiecznym* (szó szerint: keblére ölel az örök álom); *a gyermek nem halt meg, csak alszik*. Az álom metaforája a könnyű halál képét idézi elő. A keresztény vallásban ez a kép egy minősítési elemmel is kiegészül – a kegyes halál jó halál, azaz keresztény halál. Ez az axiológizáció a következő szekvenciákban is érvényesül: *meghalt az Úrban, Istenben boldogult*, lengy. *zasnął w Bogu, w Panu; Isten kegyelmében halt meg*, lengy. *zasnął w łasce Pańskiej*; lengy. *spać snem Anioła* (szó szerint: angyali álmát alussza); lengy. *spocząć/spoczywać w Jezusie/w wieczystym pokoju/spokoju* (szó szerint: Jézusban/az örök békében/nyugalomban pihen) stb.

Az álom metaforájához közel áll a *pihenés* szélesebb terjedelmű fogalmának a képe: *sírban, földben, temetőben pihen* (lengy. *odpoczywać w grobie, mogile, ziemi, na cmentarzu*); *örök nyugalom*, lengy. *wieczny odpoczynek* stb.

A metaforán alapuló frazeológiai kapcsolatoknak egy része a halált sokszor az ember mindennapi tevékenységével hozza összefüggésbe. Sokszor ezek a cselekvések nem szokásos, nem

normális módon történnek, és nem szokásos dolgokra vonatkoznak. Arról is tájékoztatnak, hogy az emberi életre jellemző egyes cselekvések a továbbiakban már nem folytatódhatnak: *örökre eltávozott*, lengy. *odszedł na zawsze*; *örökké elnémult*, lengy. *zamilknąć na wieki*; *fűbe harap*; *alulról szagolja az ibolyát*, lengy. *wąchać kwiatki od spodu* (szó szerint: alulról szagolja a virágokat); lengy. *gryzie ziemię, piasek* (szó szerint: eszi a földet, homokot); lengy. *przerwać/zamknąć księgę żywota* (szó szerint: becsukta/lezárta életének a könyvét); lengy. *zniknął jak białe bzy/jak jutrenka/jak mgła* (szó szerint: eltűnt mint a fehér orgona/hajnalcsíllag/köd); lengy. *skryć się na wieki pod mgłą* (szó szerint: örökre elbújik a köd alatt/mögött); *leteszi a kanalat*; *beadja a kulcsot; elment Földvára deszkát árulni; leteszi a lantot*.

A frazeológiai kapcsolatok tartalmazhatnak negatív axiológiai elemet is, például: *feldobta a talpát*; lengy. *wyciągnąć nogi, kopyta* (szó szerint: kinyújtja a lábát, a patáját); *az utolsókat rúgja*, lengy. *ostatnie podrygi*; *kiadta, kilehelte páráját*, lengy. *wypuścić parę*; *felfordult*, lengy. *wywrócić się, przekreślić się*; *bemondta az ultimót*; *kimúlt*, lengy. *skonał*; *kinyíftant*; *kipurcant*; *kifingott*; *megdőglík*, lengy. *zdechnąć; megdőglött, mint egy kutya/állat*, lengy. *zdechł jak pies/zwierzę*; lengy. *wykitować, odwalić kitę* (*kita* = bóbíta, tollbokréta, forgó; *odwalić* = félre tol, odább tol, leráz magáról; szó szerint: lerázza magáról a tollforgót). Ezek közül a kifejezések közül több durva, sőt egyenesen az argó körébe tartozik.

A frazeológiai kapcsolatok szemantikailag sokkal gazdagabbak, mint maga a *meghal* (lengy. *umrzeć*) lexéma. Ezen kívül nem egy esetben kiegészítő konnotációkat is tartalmaznak, például megvetést (*feldobta a talpát*, lengy. *wyciągnąć nogi*) vagy fenséget (*Istenben megboldogult*; lengy. *spoczywać w Bogu* (szó szerint: Istenben pihen); *Isten magához szólította/vitte*, lengy. *zawezwał/zabrał go Pan Bóg do siebie*).

A magyar és a lengyel nyelvi anyagból kiindulva kétféle magatartásról beszélhetünk a halált illetően: az egyik a halál magasztalásával, a másik pedig depreciaációjával függ össze. A halál magasztalása a vallási, illetve az adott kultúrában akceptált osztársadalmi értékek kategóriáiban jelenik meg. Íme néhány példa a halál vallási értékeit közvetítő frazeológizmusokra: *Isten örökös hazájába vitte; az Urísten a mennyei boldogságnak öröme és nyugodalmára vitte; magához vette az Isten*, lengy. *Pan Bóg zabrał go do siebie; a mennyben jól érzi magát; az örökévalóságba költözött*, lengy. *przeniesć się do wieczności*; lengy. *przekroczyć wieczny próg* (szó szerint: átlépi az örök küszöböt); lengy. *powiększyć grono Aniołków* (szó szerint: növeli az angyalok számát). A halált magasztaló frazeológizmusok olyan kultúrértékekre vonatkoznak, amelyek a temetkezési szokásokkal kapcsolatosak: *a koporsóban, sírban, temetőben fekszik* (lengy. *leży/spoczywa w trumnie, grobie, na cmentarzu*), stb.

A halált deprecionáló frazeológiai kapcsolatok mind a két nyelvben a fekete humort, a gúnyt és a groteszket is tartalmazhatják a komikus elemek mellett: *fűbe harap*; lengy. *gryzie ziemię* (szó szerint: *eszi a földet*); *alulról szagolja az ibolyát*; lengy. *wąchać kwiatki od spodu* (szó szerint: alulról szagolja a virágokat); *Szent Péterrel parolázik*; lengy. *przejsć do świętego Piotra, pójść poskarzyć się świętemu Piotrowi* (szó szerint: átment a Szent Péterhez, Szent Péterhez ment panaszkodni); lengy. *isć do babci na śniadanie* (szó szerint: elment az öreganyóhoz reggelizni); *Abrahám kebelére hajtja fejét*, lengy. *przeniesć się na łono Abrahama*; lengy. *spieszyć się do Abrahama na piwo* (szó szerint: Abrahámhoz siet sört inni); *Szent Mihály lován ül; feltették Szent Mihály lovára; a stiglinc a kertbe men*; lengy. *sprawić sobie drewnianą jesionkę/drewniany szlafrok/drewnianą skrzynię* (szó szerint: vett magának egy fakabátot/faköntöst/fadobozt); lengy. *przeniesć się do parku sztywnych/na kartoflisko/na osiedle domków jednorodzinnych* (szó szerint: elment/elköltözött a merevek parkjába/krumplifölde/családi házak lakótelepére); lengy. *ożenić się z Łopacińską/Piasecką* (szó szerint: feleségül vette a Lapát/Homok nevű nőt); *elment Pilátushoz vacsorára*; lengy. *dostać od grabarza łopatą w zadek/tyłek* (szó szerint: a sírásótól lapátütést kapott a fenekére); lengy. *przekopytnął się na tamten świat* (szó szerint: átfordult a másvilágra); lengy. *napić się wódki z grabarzem* (szó szerint: vodkát iszik a sírásóval); lengy. *wykruszyć się fizycznie* (szó szerint: fizikailag szétmorzsolódik); lengy. *nocować na cmentarzu* (szó szerint: a te-

metőben éjszakázik), lengy. *zabrała kogoś pani Kostucha/Kostusia/Koścista* (szó szerint: magához vitte a Csont/Csontocska/Csontos nevű hölgy); lengy. *walnąć/uderzyć/kopnąć w kalendarz* (szó szerint: rávág/ráút a naptárra, belerúg a naptárba); lengy. *dawać drapaka w sferę lepsze/wyższe* (szó szerint: kerekét old, jobb/magasabb szférákba szövik) stb.

A halál legmesszemenőbb deszakralizációja csak akkor jelenik meg, ha ennek a jelenségnek, a haldokló deperszonifikációja révén, vulgáris jelleget tulajdoníthatunk: lengy. *skończyć w rynsztoku, w rowie* (szó szerint: a vízelvezető csatornában, vizesárokban fejezi be (az életét)); *rohad a földben*, lengy. *gnije w ziemi*; *a kukacok eszik*, lengy. *robaki jedzą kogoś*; *az aranykoporsóban is féreg táplálkozik*.

Úgy tűnik, hogy a lengyel nyelv nagyobb mértékben használja a drasztikus és a groteszk elemeket a frazeológiai kapcsolatokban, mint a magyar. Érdemes hozzátenni, hogy a szóban forgó frazeologizmusok mind a két nyelvben hasonló tematikus körből merítenek: kultúrtapasztalatokból, a keresztény hitből, a mindennapi élet szféráiból. A halál képe a magyar, illetve a lengyel nyelvben univerzális kategóriákban jelenik meg, azaz azon a közös meggyőződésen alapul, hogy nem jelenti az emberi lét végét. Azt jelenti, hogy az emberi élet tovább folytatódik, de már a más-világon. Ez a meggyőződés tükröződik mindkét nyelvben, ami végső soron a halál tagadásának a kísérletét implikálja.

A *meghal* és *halál* (lengy. *umrzeć, śmierć*) lexémákat tartalmazó frazeologizmusok és közmondások a magyar és a lengyel nyelvben rendkívül gazdag és színes képet mutatnak, amelyben a hasonlóságokon kívül megtaláljuk a különbségeket is. Íme néhány példa: *meghal a világ számára*, lengy. *umrzeć dla świata*; *meghal a szerelem*, lengy. *miłość umiera*; *halálmegvetés*, lengy. *pogarda śmierci*; *halált megvető bátorság*; *halálozási évforduló*, lengy. *rocznica śmierci*; *halált szenvedni*, lengy. *ponieść śmierć*; *kívánni a halált*, lengy. *pragnąć, wzywać śmierci*; *elkerülni a halált*, lengy. *ujść, uniknąć śmierci*; *halálos ítélet*, lengy. *wyrok śmierci*; *ebbe senki nem halt bele*, lengy. *od tego nikt nie umarł*; *majd meghal a kíváncsiságtól*, lengy. *umierać z ciekawości*; *majd meghal félelmében*, lengy. *umierać ze strachu*; *meghalni sem ér rá*; *majd meghal valamiért*; *élet-halál harc*, lengy. *bój, walka na śmierć i życie*; *élet-halál közt lebegni*, lengy. *być między życiem a śmiercią*; *halálomig* (vki haláláig), lengy. *do śmierci*; *halálra verni*, lengy. *bić, zatłuc na śmierć*; *halálba menni*, lengy. *iść na śmierć*; *halálba küld*, lengy. *postać na śmierć*; *halálra issza magát*, lengy. *zapijać się na śmierć*; *halálra dolgozza magát*, lengy. *zapracowywać się na śmierć*; *szembenéz a halállal*, lengy. *być ze śmiercią oko w oko, patrzeć śmierci w oczy*; *játszadozik a halállal*, lengy. *igrać ze śmiercią*; *féllábbal a sírban*, lengy. *jedną nogą w grobie*; *halálos ágyán*, lengy. *na łożu śmierci*; *élet és halál ura*, lengy. *pan życia i śmierci*; *halálsápadt*, lengy. *blady, jak śmierć*; *halálra neveti magát*, lengy. *zaśmiać się na śmierć*; *halálkanyar*, lengy. *zakręt śmierci*; *halálnak halálával halsz*; *halálosan szerelmes*, lengy. *zakochany na śmierć*; *sírig tartó barátság*, lengy. *przyjaźń na śmierć i życie*; lengy. *wyglądać, jak trzy ćwierci do śmierci* (szó szerint: úgy néz ki, mint a háromnegyede a halálnak = vki nagyon beteg); lengy. *ktoś będzie żył aż do śmierci* (szó szerint: haláláig fog élni = sokáig); lengy. *przedej bym się śmierci spodziewał* (szó szerint: előbb gondoltam volna a halálomra = vmi/vki nagy meglepést okozott); lengy. *na śmierć* (szó szerint: halálra = teljesen, véglegesen); *halálra ítélte beteg*; *halálra keres*; *vkinek a halála vmi*; *biztos, mint a halál*; *halálbiztos*; *halál ellen nincs orvosság*, lengy. *na śmierć nie ma lekarstwa*; *egy életem, egy halálom*, lengy. *jedno mam życie i jedną śmierć*, *raz kozie śmierć nie dwa*; lengy. *śmierć i żona od Boga przeznaczona* (szó szerint: a halál és a feleség az Istentől rendeltetett); lengy. *śmierć nie radość* (szó szerint: a halál nem öröm); lengy. *śmierć nie wesele* (szó szerint: a halál nem mulatság); *hullik, mint a légy*, lengy. *umierać jak muchy*; lengy. *umarł w butach* (szó szerint: cipőben halt meg = nincs kiút, mindennek vége); *a tett halála az okoskodás*; *jó volna halálnak vagy a halál postásának*; *mindenki adós egy halállal* stb.

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

Death as a cultural concept in Hungarian and in Polish

The linguistic image of the world of a given language community reflects all cultural phenomena that are important for that community. Such cultural phenomena are mainly expressed in phraseological units, folksongs, legends, proverbs, popular maxims, etc. In this paper, the author demonstrates that the extension, dimensions, and cognitive structure of 'death' as a cultural concept in Hungarian vs. Polish exhibit certain differences, along with the obvious similarities. The phraseological units analysed here fall into two main groups: (1) ones containing the lexemes *meghal* 'die', *halál* 'death' (Polish *umrzeć*, *śmierć*) or various synonyms of mainly expressive character, closely related to these items, and (2) ones not containing the above lexemes, defining death in a metonymical or metaphorical manner.

A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája

1. Problémafelvetés

1.1. A metatudomány naturalista fordulata¹

Vitathatatlan, hogy ismeret- és tudományelméleti megfontolások jelentős szerepet játszottak a jelenlegi elméleti nyelvészet létrejöttében. Az ötvenes-hatvanas években mindenekelőtt a generatív nyelvészet metodológiai háttérfeltevéseit és célkitűzéseit határozták meg a **hagyományos ismeret- és tudományelmélet**² elvei. E szemléletmód főbb jellemzői a következők:

- (1) A hagyományos ismeret- és tudományelmélet
 - (a) **filozófiai** diszciplína,
 - (b) feltételezi a tudományos racionalitás **a priori** kritériumainak létét,
 - (c) **normatív**, amennyiben e kritériumok alapján a tudományos megismerő tevékenység eredményeit racionálisnak vagy irracionálisnak, igaznak vagy hamisnak, igazoltaknak vagy igazolatlannak értékeli,

¹ Az ismeret- és tudományelmélet tárgya a tudományos megismerés. Ezért az előbbi az utóbbihoz viszonyítva a **meta-**, az utóbbi az előbbihez viszonyítva pedig a **tárgyszinten** helyezkedik el. A továbbiakban a **metatudomány** kifejezést az **ismeret- és tudományelmélet** számos olyan közös tulajdonsággal rendelkezik, amelyekkel a jelen írásban bemutatott naturalizált metatudomány szembeállítja önmagát.

A következő okokból nem térek ki az ismeretelmélet és a tudományelmélet fogalmának megkülönböztetésére, jóllehet az más összefüggésben természetesen szükséges lehetne:

(a) A hagyományos ismeret- és tudományelmélet számos olyan közös tulajdonsággal rendelkezik, amelyekkel a jelen írásban bemutatott naturalizált metatudomány szembeállítja önmagát.

(b) A hagyományos metatudomány és a naturalizált metatudomány közötti vitában ezen közös vonások kerültek előtérbe.

(c) A tanulmány végkövetkeztetései egyaránt vonatkoznak az ismeret- és a tudományelméletre akkor is, ha meghatároznánk a közöttük fennálló különbségeket; ezért e két diszciplína viszonyának elemzése az adott kontextusban indokolatlan.

² A hagyományos ismeret- és tudományelmületről magyar nyelven tömör áttekintést nyújt Laki (1998).

- (d) a tudományos megismerés egyetlen elméletének, egyfajta **első filozófiának** tekinti önmagát.

A hetvenes-nyolcvanas években ezek a metatudományos elvek az elméleti nyelvészetben erőteljesen az érdeklődés középpontjába kerültek, és egy meglehetősen hevességgel lefolytatott vita tárgyává váltak. A vita középpontjában az a kérdés állt, hogy a generatív nyelvészet létrejöttével összefüggésben dinamikusan kibontakozó elméleti nyelvészet megfelel-e saját mércéjének, azaz a hagyományos tudományelmélet elvei szerinti empirikus, magyarázó tudomány vagy sokkal inkább nem empirikus, hermeneutikai diszciplína. A vita azonban kiábrándító eredménnyel járt.³ Egyrészt azért, mert az egymással szembenálló pozíciók megmerevedtek, és nem járultak hozzá a felvetett kérdések tisztázásához. Másrészt pedig azért, mert ennek következtében a gyakorló nyelvész azt volt kénytelen leszűrni a vitából, hogy a **metatudományos reflexió** öncélú, a **tárgytudományos** problémák megoldásán fáradozó nyelvész munkáját nem segítheti, a nyelvész számára érdektelen és haszontalan. A hagyományos tudományelmélet nyelvészeti alkalmazása tehát a következő tétel kimondásával járt:⁴

(T1) A hagyományos metatudomány

- (a) nem egyeztethető össze a nyelvészeti megismerő tevékenység gyakorlatával, és
- (b) nem járulhat hozzá a nyelvészet tárgytudományos problémáinak megoldásához.

A gyakorló nyelvész e szigorú, a metatudományos reflexiót elítélő álláspontját jól szemlélteti az alábbi idézet:

„**Széles szakadék** tátong egyfelől az **általános metodológiai elvek**, másfelől azon sajátos [...] analitikus, deskriptív és elméleti döntések között, amelyekkel szembe kell néznünk akkor, amikor egy bizonyos tudományterületet **napi szinten** művelünk” (Langacker 1987: 33; kiemelés K. A.).

Ugyanakkor a vitával párhuzamosan mind a nyelvészetben, mind az ismeret- és tudományelméletben lényeges változások játszódtak le. Mivel e változások eredményeképpen mindkét terület jelenlegi állapota jelentősen eltér attól a szituációtól, amely (T1)-hez vezetett, fel kell tennünk azt a kérdést, hogy **ma** milyen módon értékelhető újra a **nyelvészeti kutatómunka gyakorlata és a metatudományos reflexió viszonya**. E kérdésfelvetés pontosításához azonban meg kell néznünk az említett változások lényegét.

A **metatudományban** lejátszódó változások legfontosabb következménye az volt, hogy megszűnt a hagyományos ismeret- és tudományelmélet monopóliuma, és – elsősorban Quine (1969a) nyomán – egy új metatudományos szemléletmód bontakozott ki, melyet Quine **naturalizmusnak** nevezett.⁵ Quine alap gondolata az, hogy mivel a **szkepticizmussal** szemben a filozófiai természetű érvelés tehetetlen, az ismeret- és tudományelméletnek nem filozófiai, hanem empirikus, szaktudományos eszközökkel kell élnie. Természetesen egyelőre nincs szó a naturalista metatudomány kizárólagossá válásáról, ugyanakkor vitathatatlan, hogy kibontakozása és elterjedése átren-

³ A vita különböző szempontok alapján való értékeléséhez vö. például Itkonen (1999), Kertész (Hrsg.) (1997), Reis et al. (1998).

⁴ E tétel explicit megfogalmazásához vö. például Finke (1979), (1982), (1984).

⁵ A naturalizmusra vonatkozó szakirodalom különböző szempontok alapján való áttekintéséhez l. többek között Almeder (1990), Maffie (1990), Koppelberg (1996) stb.

dezte az ismeret- és tudományelmélet térképét. A naturalista ismeret- és tudományelmélet a következő tulajdonságok alapján állítható szembe a hagyományos metatudomány (1) alatt megadott jellemzőivel:

- (2) A naturalista ismeret- és tudományelmélet
 - (a) a tudományos megismerés mibenlétét nem a filozófia, hanem az **empirikus szaktudományok** eszközeivel vizsgálja,
 - (b) ennek megfelelően **a posteriori** módon jár el,
 - (c) következtésképpen feladata nem a tudományos megismerő tevékenység normatív alapon történő értékelése, hanem **leírása és magyarázata**,
 - (d) **pluralista**, amennyiben megengedi a metatudományos elméletek sokféleségét.

Quine szerint a hagyományos és a naturalista metatudomány viszonyát alapvetően a következő tétel határozza meg:

- (3) (a) A naturalista metatudomány feladata az, hogy a szaktudományok empirikus, a posteriori eszközeivel **megoldja** vagy **eliminálja** – többek között – azokat a problémákat, amelyeket a hagyományos metatudomány a maga a priori, normatív, filozófiai eszközeivel kísérelt meg kezelni.
- (b) Ily módon a hagyományos metatudományt **fel kell váltani** a naturalista metatudománnyal.

Mielőtt megfogalmaznánk azt a problémát, amely a naturalista ismeret- és tudományelmélet színrelépésének tükrében a nyelvész számára szükségképpen felmerül, röviden át kell tekintenünk a **nyelvészetben** jelenleg lejátszódó változások egyik meghatározó vonulatának lényegét is: a **kognitív fordulatot**.

1.2. A nyelvészet kognitív fordulata

A tudományoknak a huszadik századra kialakult rendszerét jelentős mértékben újrastrukturálta a kognitív fordulat, melyet W. d'Avis tömören és frappánsan a következőképpen jellemez:

„Amilyen bizonytalanok még ennek az új tudománynak az elméleti alapjai, annyira bizonyosak lehetünk születési évében: 1956. Akkor Chomsky, Newell és mások az MIT-n, egy információelméleti szimpóziumon találkoztak, és új alapokra helyezték a kogníció kutatását. Az újdonság abban rejlett, hogy megkísérelték az elme lényegére vonatkozó **nagyon régi filozófiai kérdéseket** az elme működésére vonatkozó kérdésekké **átalakítani** és interdiszciplinárisan és **empirikus** úton megválaszolni. Születési évéhez hasonlóan vitán felül áll az, hogy a kognitív tudományhoz a következő résztudományok tartoznak: **nyelvészet**, számítógéptudomány, pszichológia, neurobiológia és az elme filozófiája” (d'Avis 1998: 37; kiemelés K. A.).

Az idézet a nyelvészet szempontjából két lényeges mozzanatra világít rá:

- (4) (a) A kognitív tudomány egyik legfontosabb célja, hogy részben **ugyanazokat**, az elme lényegére vonatkozó problémákat kísérelje meg a szaktudományok empirikus

eszközeivel újrafogalmazni és megoldani, amelyek a hagyományos, filozófiai természetű ismeretelmélet központi kérdéseit alkották.⁶

- (b) A **nyelvészet** vitathatatlanul az interdiszciplinárisan működő kognitív tudomány egyik részdiszciplinája.⁷

Amennyiben elfogadjuk ezt a jellemzést, (4)(a) és (b) alapján a következőképpen érvelhetünk:⁸

(5) **Ha**

- (a) a nyelvészet egy bizonyos területét a kognitív tudomány egyik részdiszciplinájának tekintjük, és
 - (b) a kognitív tudomány egyik célja az elme lényegére vonatkozó klasszikus filozófiai problémák empirikus eszközökkel való újrafogalmazása és megoldása,
- akkor**
- (c) a nyelvészet e területének feladata részben ugyanezen klasszikus filozófiai kérdések újrafogalmazása és megoldása.

Ebből az érvből megkapjuk a **kognitív nyelvészet** fogalmának egy lehetséges, nagyon tág munkadefinícióját:⁹

⁶ Nagyon világosan fogalmazza meg ezt az álláspontot Howard Gardner, a kognitív tudomány egyik legnagyobb hatású krónikása is:

„A kognitív tudományt olyan kortárs kísérletként határozom meg, melynek célja, hogy **nagyon régi ismeretelméleti kérdésekre adjon választ empirikus úton** – mindenekelőtt olyan kérdésekre, amelyek a tudás természetével, összetevőivel, forrásaival, létrejöttével és alkalmazásaival foglalkoznak” (Gardner 1992: 17.; kiemelés K. A.).

„[...] a modern kognitív tudományt döntő mértékben **pontosan azok a kérdések és célok határozzák meg, amelyekkel a nyugati ismeretelmélet régóta foglalkozik**. Egyenesen elképzelhetetlennek tartom, hogy létezhetne a kognitív tudomány – vagy hogy éppenséggel jelenlegi formájában létezne –, ha nem lenne egy olyan filozófiai hagyomány, amely az ókori görögökig nyúlik vissza” (Gardner 1992: 19; kiemelés K. A.).

Ugyanakkor távolról sem ért egyet ezzel a jellemzéssel a kognitív tudomány minden képviselője. A kognitív tudomány fiatal, fejletlen – a kuhni terminológiával élve „preparadigmatikus” – voltát mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy még legalapvetőbb célkitűzéseit, módszereit, vizsgálati tárgyát illetően sincs egyetértés. Jól szemléltetheti az egyetértés hiányát, ha a fenti idézeteket összevetjük Pléh Csaba egyik tanulmányának címével, mely a következő: „Hozzájárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv-gondolkodás viszony filozófiai problémájának megoldásához?” A tanulmány első fejezetének címe pedig így hangzik: „A végső válasz: nem”; vö. Pléh (1999).

⁷ Ebben a kérdésben valóban egyetértének nem csupán a magukat kognitív nyelvésznek nevezők, hanem a kognitív tudomány metateoretikusai is, vö. pl. Gardner (1992), Eckardt (1993), Johnson-Laird (1991), Strohnner (1995), Thagard (1999) stb.

⁸ Az érvelés nem konkluzív, hanem egy a kognitív tudományban gyakran alkalmazott heurisztikus következtetési sémára épül. L. ehhez bővebben Kertész (1993b).

⁹ Ez a munkadefiníció természetesen számos kérdést vet fel, és szükségessé tenné bizonyos kategóriák pontosítását, melyekre azonban itt nem térhetünk ki. Például: feltétlenül pontosítani kellene azt, hogy mit értünk a „nyelvészet empirikus módszerein”, vagy azt, hogy melyek azok az elme „lényegével” összefüggő filozófiai kérdések, amelyek újrafogalmazását és megoldását a kognitív nyelvészet célul tűzi ki – hiszen természetesen nem „minden” vagy nem „bármely” kérdésről van szó.

Ugyancsak problematikus a generatív nyelvészet helyzetének meghatározása a kognitív nyelvészet szempontjából. Vö. például M. Schwarz definícióját az egyik legismertebb kognitív nyelvészeti tankönyvben:

- (6) A kognitív nyelvészet a kognitív tudomány azon részdíszciplínája, melynek
- (a) **tárgya** a nyelvtudás mint a kogníció része,
 - (b) **módszere** a nyelvészet empirikus eszköztára,
 - (c) **célja** az elme lényegére vonatkozó klasszikus filozófiai kérdések újrafogalmazása és megoldása.

A továbbiakban a kognitív nyelvészet fogalmát e meghatározásnak megfelelően kezeljük.¹⁰

1.3. A probléma

Amennyiben a metatudomány naturalista fordulatát a nyelvtudomány kognitív fordulatára vetítjük, megkapjuk az 1.1. szakaszban felvetett kérdés pontosítását:

- (P) Hozzájárulhat-e a naturalista metatudomány a kognitív nyelvészet tárgytudományos feladatainak a végrehajtásához?

E probléma áll a dolgozat középpontjában. A kérdést azonban nem általános síkon kívánom vizsgálni, hanem egy a kognitív nyelvészet domináns irányzataira szűkített **esettanulmány** formájában.¹¹ Az esettanulmány alapján a következő tétel mellett érvelek majd,¹² mely **szembeállítható (T1)-el**:

„A kognitív nyelvészet egy mentalista premisszákon nyugvó kutatási irányzat, amely önmagát a kognitív tudomány azon diszciplínájaként határozza meg, amely a nyelvet mint a kogníció egy bizonyos részét vizsgálja” (Schwarz 1992: 37).

E meghatározás mindhárom eleme – a mentalizmus, a kognitív tudományhoz való tartozás és a nyelvnek a kogníció részeként való felfogása – egyértelműen érvényes a generatív nyelvészetre, melyet Schwarz ennek megfelelően mutat be a könyv későbbi fejezeteiben:

„[...] itt a moduláris kognitív nyelvészet és a generatív grammatika közös alapfeltevéseit egységesen a kognitív nyelvészet egyik megnyilvánulási formájaként foglalom össze.” (Schwarz 1992: 45.)

Ugyanakkor tudománytörténeti tény, hogy a kognitív nyelvészethez sorolt elméletek jelentős hányada éppen a generatív nyelvészettel szembeni reakcióként jött létre (l. pl. Langacker 1987, Lakoff & Johnson 1980; magyarul vö. ehhez pl. Bańczerowski 1999, Tolcsvai Nagy 1995). Ily módon a kognitív nyelvészet fogalmának értelmezésében a legcsekélyebb egyetértés sem mutatkozik (vö. pl. Gibbs 1996). Egyébként a terminológiai bizonytalanságot mi sem jellemzi jobban, mint hogy egy későbbi írásában maga Schwarz is az imént idézett meghatározás ellenkezőjét állítja:

„Ellentétben Bierwischel (1987: 646), aki a kognitív nyelvészet fejlődését elválaszthatatlannak tekinti a generatív grammatikától, én a kognitív nyelvészetet önálló, a kezdeti összefonódást követően a generatív grammatikától független, emancipált kutatási irányzatnak tekintem.” (Schwarz 1997: 22.)

A (6)-ban megadott munkadefiníció e nyitva hagyott problémáira nem térhetünk ki, mivel az minden bizonytalansága ellenére is elégséges kiindulópontot nyújt a dolgozat gondolatmenetéhez.

¹⁰ Természetesen a „kogníció” kategóriája is a nehezen megfogható alapfogalmak közé tartozik. Schwarz (1992: 36) például így jellemzi:

„A kogníció az elme összes struktúráinak és folyamatainak halmaza, és magában foglalja az emberi tudással kapcsolatos tevékenységek összességét.”

A magyarországi szakirodalomban a „kogníció” kifejezés helyett a „megismerés” és a „kognitív tudomány(ok)” kifejezés helyett a „megismeréstudomány(ok)” is elterjedt (vö. pl. Pléh 1998).

¹¹ Az eddigiekben hangsúlyozott terminológiai bizonytalanságnak megfelelően nem teszek kísérletet a kognitív szemantika fogalmának meghatározására, illetve annak tisztázására, hogy a kognitív szemantika milyen kritériumok alapján és milyen formában rendelkezhető a kognitív nyelvészet kategóriája alá. E bizonytalanság a dolgozatban többek között azért is vállalható, mert az a két kognitív szemantikai irányzat, amelyről a későbbiekben szó esik, (10) és (11) alatt világosan jellemezhető lesz.

¹² Ezt a tételt – más összefüggésben – elsőként Kertész (1991) fogalmazta meg, Kertész (1993a) a német nyelv fonológiájára specifikálta, Kertész (1995) pedig a kognitív tudomány egészére vonatkoztatva általánosította.

- (T2) (a) A kognitív nyelvészet gyakorlata és a naturalista metatudomány **kompatibilisek** egymással.
- (b) A naturalista metatudomány keretében végrehajtott metatudományos reflexió **közvetlenül hozzájárulhat** a kognitív nyelvészet tárgytudományos problémáinak megoldásához.
- (c) Ugyanakkor ez a hozzájárulás **korlátozott**, és a metatudomány nem vállalhatja át a tárgytudomány feladatkörét.

Az esettanulmányban a holista és a moduláris kognitív nyelvészet viszonyát Langacker kognitív grammatikája¹³ és a Bierwisch/Lang-féle kétszintű szemantika¹⁴ példáján szemléltetem. Összevetésük mellett két érv szól. Az egyik az, hogy a kétszintű szemantika a modularizmus, Langacker kognitív grammatikája pedig a holizmus viszonylag tiszta megnyilvánulása; ezért e két elmélet valóban alkalmas a modularista és a holista szemléletmód lényegi sajátosságainak szemléltetésére. A másik érv abból indul ki, hogy a kognitív nyelvészet helyzetképének felvázolása során a szakirodalom viszonylag sokat foglalkozott éppen e két szemantikai elmélet összehasonlításával, olyan paradigmikus példáknak tekintve őket, amelyekből a kognitív nyelvészet egészére vonatkozó tanulságok vonhatók le (vö. pl. Schwarz 1992, Müller 1991, Kertész 1995, Kiefer 1995, Taylor 1994, 1995a, 1995b stb.); ezért indokolt a tanulmány gondolatmenetét a diszkusszióhoz közvetlenül kapcsolódva, annak folytatásaként kifejezni.

2. Esettanulmány

2.1. A holista apória és a modularista kör

A kognitív nyelvészet egyik alapp problémája a következő:

(7) Mi a nyelvtudás?

Ez a problémafelvetés azon úgynevezett **esszenciális** (vagy „végső”) kérdések körébe tartozik, amelyek jól ismertek a filozófia- és tudománytörténetből: „Mi a világ?”, „Mi az ember?”, „Mi a természet?” stb. Az esszenciális kérdések meghatározó tulajdonsága az, hogy nincs **globális** megoldásuk: azaz, abban a formában, ahogy felvetődnek, nem válaszolhatók meg. Az, hogy nincs globális megoldásuk, azt jelenti, hogy nem oldhatók meg olyan háttérfeltevések hozzáadása nélkül, amelyek a probléma megfogalmazásakor nem álltak rendelkezésre, és amelyek szűkítik a lehetséges válaszok körét, pontosítják a megoldáshoz felhasználható fogalmakat, rögzítik azokat az adatokat, amelyekre a megoldás során támaszkodhatunk. Azok a megoldások, amelyek ily módon elérhetővé válnak, azért nevezhetők **lokálisnak**, mert csupán az említett feltételekre vonatkoztatva érvényesek; amennyiben a háttérfeltételek megváltoznak, a megoldások is megváltoznak. A tudományok története nem utolsósorban az esszenciális kérdések lokalizálásából áll: például azt az esszenciális kérdést, hogy mi a természet, az egyes fizikai, kémiai, biológiai elméletek lokális feltételrendszerére vetítve, egyre specifikusabb részkérdésekre bontva válaszolják meg a természettudományok képviselői.

¹³ Vö. pl. Langacker (1987), (1991a), (1991b); magyar nyelvű ismertetéséhez vö. pl. Bańcerowski (1999), Tolcsvai Nagy (1995).

¹⁴ Vö. mindenekelőtt Bierwisch (1981), (1983a), (1983b), (1987), Bierwisch & Lang (Hrsg.) (1987), (eds.) (1989), Lang (1987), (1989), (1994), Lang et al. (1991). A kétszintű szemantika magyar nyelvű ismertetéséhez vö. pl. Bibok (1994), Pethő (1998).

Ha tehát (7)-et a jelzett értelemben tekintjük esszenciális kérdésnek, abból kell kiindulnunk, hogy (mivel nincs globális megoldása) a nyelvész feladata azon speciális feltételek meghatározása, amelyekre vonatkoztatva lokális megoldási lehetőségeit megkaphatjuk. Egy ilyen, a probléma lokalizálását célzó háttérfeltevés a **kognitív nyelvészet alaphipotézise** (vö. (6)(a)):

(8) A nyelvtudás a kogníció része.

Tehát az esszenciális probléma következő lokalizálását kapjuk:

(9) Mi a nyelvtudás, **ha** a nyelvtudás a kogníció része?

E kérdésre a kognitív nyelvészet – nem kizárólag, de a jelenlegi kutatásokat érdemben befolyásoló módon – alapvetően két, viszonylag jól kidolgozott, nem csupán a kognitív nyelvészetben, hanem a kognitív tudomány egészén végigvonuló, mély tudománytörténeti gyökerekre visszavezethető választ adott.¹⁵ Az első a **holizmus**.

(10) **A holista válasz** (9)-re: A nyelvtudás és a kognitív folyamatok egyéb aspektusai egyetlen egységes (holisztikus) rendszert alkotnak.

Például Langacker a (10)-ben jelzett holista tétel lényegét a következőképpen fogalmazza meg:

„[...] nem tudjuk meggyőzően megindokolni azt, hogy éles különbséget tételezzünk fel a nyelvi képesség és a kognitív folyamatok egyéb aspektusai között.” (Langacker 1987: 13.)

„A grammatika (vagy a szintaxis) nem alkotja a reprezentáció autonóm formális szintjét. [...] A grammatikának és a lexikonnak nincs értelmes megkülönböztetése. A lexikon, a morfológia és a szintaxis olyan szimbolikus struktúrák kontinuumát alkotják, amelyek különböző paraméterekben különböznek egymástól, de amelyeket csupán önkényesen lehet különálló komponensekre tagolni.” (Langacker 1987: 2–3.)

„A szemantika és a pragmatika (vagy a nyelvi és nyelven kívüli tudás) megkülönböztetése jelentős mértékben mesterséges, és a nyelvészeti szemantika egyetlen elfogadható felfogása az, amely elkerüli az ilyen hamis dichotómiákat, és konzekvensen **enciklopédikus** természetű” (Langacker 1987: 154; kiemelés az eredetiben).

A holista felfogás (10)-ben megfogalmazott általános alaphipotézise többek között a következő részhipotézisekre bontható:¹⁶

(10) (a) **A komplexitás tétele.** A (10) alatt megfogalmazott holista alaphipotézis értelmében a kogníció nem osztható autonóm részrendszerekre. Ebből egyrészt az következik, hogy a nyelvtudás sokkal inkább az általános emberi intelligenciából vezethető le, semmint az egyéb mentális képességektől esetleg függetleníthető nyelvi képességből. Másrészt az, hogy a nyelvtudás és a világra vonatkozó tudás között sem lehet élesen differenciálni. Harmadrészt pedig az, hogy az ily módon nem autonóm rendszerre visszavezethető nyelvtudás maga sem tagolható tovább autonóm részrendszerekre.

¹⁵ E tudománytörténeti gyökereket részletesen elemzi Müller (1991).

¹⁶ Az itt felsorolt részhipotézisek más formában is súlypontoszthatók lennének. A tételek részben hasonló jellegű, részben eltérő felsorolásához és elemzéséhez vö. pl. Baldauf (1997), Kiefer (1995), Müller (1991), Taylor (1995a), (1995b).

- (10) (b) **A formalizálhatatlanság tétele.** A vizsgálat tárgyának (= a nyelvtudás mint a kogníció része) komplexitása (vö. (10)(a)) következtében az arra vonatkozó ismeretek nem formalizálhatók.¹⁷
- (10) (c) **A prototipikalitás tétele.** Ezzel összefüggésben a szemantika nem abból indul ki, hogy léteznek diszkrét, halmazelméleti entitások, hanem a prototipikalitással összefüggő kategorizáción nyugszik.
- (10) (d) **Az igazságfeltételek irrelevanciájának tétele.** Az összetett kifejezések jelentése nem ragadható meg igazságfeltételek alapján.¹⁸
- (10) (e) **A konceptualizálás tétele.** A konceptuális és szemantikai struktúrák nem különíthetők el egymástól. A szemantikai szerkezeteket a konceptualizálás mindenkori perspektívája határozza meg.
- (10) (f) **Az enciklopédikus rendszerezés tétele.** A szójelentés hagyományos szótárszerű rendszerezését fel kell váltani az enciklopédikus rendszerezéssel.
- (10) (g) **A kognitív elvek tétele.** A szemantikai szerkezeteket kognitív tartományokhoz viszonyítva kell leírni. A grammatikát kognitív elvek irányítják.
- (10) (h) **A metaforizáció tétele.** A metaforizáció az ismeretek strukturálásának lényeges összetevője.

A modularizmus alaphipotézise (10) ellentéte.

- (11) **A modularista válasz (9)-re:** A nyelvtudás olyan relative autonóm rendszer (= modul), amely maga is relative autonóm rendszerekből áll.¹⁹

A moduláris kognitív nyelvészet legtisztább megnyilvánulása a M. Bierwisch és E. Lang nevével fémjelzett, a generatív nyelvészet nyelvelméleti és metodológiai előfeltevéseit elfogadó, annak szintaktikai komponensét egy-egy szemantikai és konceptuális modullal kiegészítő **kétszintű szemantika**. A kétszintű szemantika a modularista alaptételt a következőképpen fogalmazza meg:

„Az ember kognitív magatartásának egésze modulárisan szervezett. A konkrét magatartás egy *V* instanciája mögött meghúzódó struktúrák különböző, relative autonóm, egymással feladatspecifikusan együtműködő rendszerek és részrendszerek interakcióján nyugszanak.” (Lang 1989: 266.)

A részhipotézisek:

- (11) (a) **Az egyszerűsítés tétele.** Tudományódszertani okokból a vizsgálat tárgya – komplexitása következtében – csupán szisztematikus egyszerűsítések révén vizsgálható. Az ilyen jellegű leegyszerűsítések leghatékonyabb eszköze az, ha a vizsgálat tárgyát részrendszerekre tagoljuk. A kogníció részrendszerekre való tagolásának eredményeképpen beszélhetünk hipotetikusan például a vizuális percepció

¹⁷ E tétel a kognitív tudomány egészére kiterjedő holista hagyomány fényében általánosságban, elvi síkon vonatkozik a formalizálás minden típusára (vö. Müller 1991), ebből következően pedig specifikusan azokra a logikai, halmazelméleti, matematikai eszközökre is, amelyeket a nyelvészeten belül a formális szemantika alkalmaz.

¹⁸ Az elmondottakon túl azért sem, mert az igazságfeltételek (és általában a kompozicionalitás) jelentősen szűkítik a vizsgálható kérdések körét, és jelentősen hozzájárulnak ahhoz, hogy a nem holista elméletek bizonyos (pl. nyelvi vs. nem nyelvi) dichotómiákat fenntartsanak.

¹⁹ A „modul” fogalmához l. a (11)(a) pontot.

rendszeréről, az auditív percepció rendszeréről, a mozgást koordináló motorikus rendszeréről, a fogalomalkotást szabályozó rendszeréről. E részrendszerek egyike a nyelvtudás, amely maga is további részrendszerekre tagolódik (pl. a fonológiai reprezentációk, a morfoszintaktikai reprezentációk vagy a szemantikai reprezentációk rendszerére). E rendszerek **autonómnak** tekinthetők abban az értelemben, hogy törvényszerűségeik nem vezethetők vissza más rendszerek törvényszerűségeire. Ugyanakkor az autonómia **relatív**, mivel a rendszerek mindegyike jól definiált módon együttműködik más rendszerekkel. Az ilyen relatíve autonóm rendszereket nevezzük **modulnak**.

- (11) (b) **A formalizálás tétele.** A modulokra vonatkozó ismereteinket formalizálni kell.
- (11) (c) **A halmazelméleti struktúrák tétele.** A szemantika feltételezi diszkrét entitások, halmazelméleti struktúrák létét.
- (11) (d) **Az igazságfeltételek tétele.** A szemantika igazságfeltételekre épül.
- (11) (e) **A konceptualizálás autonómiájának tétele.** A szemantikai és a konceptuális struktúrák különböző modulokhoz tartoznak.
- (11) (f) **A szójelentés kétszintűségének tétele.** Ezért a lexikai egységek jelentése két modul interakciójának eredménye (= kétszintű szemantika): a jelentés a szemantikai reprezentáció kontextusspecifikus leképezése konceptuális struktúrákra.
- (11) (g) **Az elvek, szabályok és reprezentációk hierarchiájának tétele.** A modulok univerzális elveket tartalmaznak, melyekhez szabad paraméterek kapcsolódnak. A szabad paraméterek lekötethetők egy másik modulból származó értékkel, és az ily módon specifikált elvek szabályokat adnak meg. E szabályok pedig meghatározzák az egyes nyelvi szerkezetek egyes reprezentációit.
- (11) (h) **A metaforizáció másodlagosságának tétele.** A metaforizáció nem játszik meghatározó szerepet a kognícióban.

A nyelvész számára tehát a következő sarkított kérdés merül fel:²⁰

- (12) (10)-et vagy (11)-et fogadjuk-e el a kognitív nyelvészet alaphipotéziseként?

A válaszadás azonban komoly nehézségekbe ütközik. Ennek oka nem csupán az, hogy (10) és (11) esetében olyan hipotézisekről van szó, amelyek között elsősorban empirikus adatok alapján lehetne dönten, miközben jelenlegi tudásunk szerint egyik tétel mellett sem hozhatók fel egyértelműen meggyőző, a másik hipotézist kizáró empirikus érvek (vö. pl. Reis 1987); hanem az is, hogy mindkét megoldás egy-egy súlyos ismeretelméleti következményekkel járó antinómiába torkollik: (10) a **holista apóriába**, (11) pedig a **modularista körbe**.

Annak jelzésére, hogy a holista apória nem önkényesen konstruált probléma, hanem a szakirodalomban kellőképpen dokumentált, álljon itt a következő idézet:

- (13) **A holista apória:** „Ha valóban komolyan vesszük és legutolsó következményéig végigkövetjük a holista szemléletet, úgy az egy apóriában végződik. Például a szemantika teljes és holisztikus elmélete, amely a holisták számára nélkülözhetetlen összetevője egy lezárt nyelvelméletnek, 'a világra vonatkozó tudással' együtt tendenciaszerűen magában foglalja az egész világot, és legvégső következményében a kozmosz miniatűr modelljével lenne azonos.” (Müller 1991: 406 f.)

²⁰ A modularizmust és a holizmust e kérdés fényében veti alá összehasonlító elemzésnek pl. Kertész (1995), Kiefer (1995), Müller (1991), Taylor (1995a, 1995b), Schwarz (1992) stb.

Azaz: a holista felfogás **egy tudományosan megvalósíthatatlan állapothoz vezet**. A modularista felfogás sem jár azonban jobban – igaz, egy más típusú antinómiát rejt magában. A modularista érvelés ugyanis cirkuláris.

(14) A modularista kör:

- (a) Azért kell megfogalmaznunk azt az **empirikus hipotézist**, hogy a nyelvtudás relatíve autonóm részrendszerekre tagolt, **mert tudomány módszertani** okokból a vizsgálat tárgyát csupán leegyszerűsítések formájában, résztartományokra bontva vizsgálhatjuk (vö. pl. (11)(a), (11)(b)).
- (b) Ugyanakkor azért vagyunk kénytelenek a vizsgálat során a vizsgálat tárgyát a résztartományokra bontás **módszerével** elemezni, **mert** abból az **empirikus hipotézisből** indultunk ki, hogy a nyelvtudás részrendszerekre tagolt.

A körkörös érvelés nagyon világosan szemléltethető, ha a (11) tételt illusztráló idézetet, mely a modularis kognitív nyelvészet alapvető **empirikus hipotézisét** fogalmazza meg, összevetjük a következő – E. Lang ugyanazon tanulmányából származó –, egyértelműen **metodológiai** érveléssel:

„[...] két rendszer, S_i és S_j akkor **relatív autonóm**, ha [...] egy olyan elmélet, amely a magatartás V instanciáját két független, S_i és S_j rendszer eredményeként írja le, jobb egy olyan elméletnél, amely V -t egyetlen egységes rendszer produktumának tekinti.” (Lang 1989: 268.)

Azaz: a modularista felfogás képviselői egy alapvető **logikai hibát** követnek el: a módszer alkalmazását az empirikus hipotézissel, az empirikus hipotézis megfogalmazását a módszerrel indokolják.²¹

Következésképpen a **nyelvész problémája** valójában jóval súlyosabb, mint azt eredetileg (12) sejteni engedte. Ugyanis itt már nem csupán arról van szó, hogy két, egymást kizáró empirikus hipotézis (azaz (10) és (11)) között kell választanunk, hanem arról, hogy **két antinómia** között kell döntenünk, azaz:

(15) A modularista kört vagy a holista apóriát vállaljuk-e?

Ez a probléma két lényeges tulajdonsággal rendelkezik:

- (a) (15) mindenekelőtt egy **dilemma** típusú probléma, mert a választási kényszer két, egyaránt destruktív következménnyel járó válasz között áll fenn.

²¹ A modularista kör a generatív nyelvészettel kapcsolatban is fellép, és ez jól szemléltethető Chomsky írásaiban. A modularista kört Müller (1991) a kognitív tudomány egészére vonatkoztatva mutatja ki. Így pl. a holista apóriát illusztráló fenti idézet a következőképpen folytatódik:

„Azonban az ebből az apóriából adódó modularista következtetés, amely azt mondja ki, hogy az elméletek vizsgálatának tárgyát mesterségesen kell korlátozni, **metodológiai**lag meghatározott. A kognitív tudományok modularista elméleteiben újra és újra fellelhető az a **logikailag hibás** következtetés, hogy a vizsgálat tárgyának kutatás-módszertanilag motivált felosztását az elmére és az agyra vonatkozó realista kijelentéseként értelmezik. Az, hogy a világot vagy a saját elménket esetleg csupán egy modularista 'elméleti szűrőn' keresztül ismerhetjük meg, nem jelenti azt, hogy a világ és az elme modularisak” (Müller 1991: 407; kiemelés K. A.)

A kognitív nyelvészetben a modularista körre más összefüggésben szintén utal pl. Reis (1987) – aki „petitio principii”-nek nevezi a modularista hipotézist – és Kiefer (1995).

- (b) Továbbá ez a dilemma alapvetően **szkeptikus** természetű, mert annak következtében, hogy fennáll, kétségbe vonja a kognitív nyelvészetben belüli tudományos megismerés lehetőségét.

Ezért (15)-öt a **kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmájának** nevezem.

2.2. A szkeptikus dilemma

A kérdés ezek után az, hogy mit lehet tenni egy olyan tudomány esetében, amely célkitűzéseinek megvalósítása során egy szkeptikus dilemma korlátaiba ütközik. Alapvetően három lehetőségünk van:

- (16) (a) Az első lehetőség természetesen az, hogy a kognitív nyelvészetet mint tudományos vállalkozást **feladjuk**.
 (b) Második lehetőségként megkísérrelhetjük a dilemmát annak kimutatásával **feloldani**, hogy a két antinómia közül legalább az egyiket hibás argumentáció alapján véltük felfedezni, és az valójában nem lép fel.
 (c) A harmadik lehetőség: **ignorálhatjuk** a dilemmát. Ez azt jelentené, hogy (jóllehet mindkét antinómia fellépését elismerjük) létezésükről mindennapos nyelvészeti kutatómunkánk során nem veszünk tudomást, és egyszerűen figyelmen kívül hagyva őket úgy teszünk, mintha nem léteznének.

Nézzük (16)(a)-t. Kuhn (1970) megjelenése óta tudományelméleti közhely, hogy tudományos elméletek nem vethetők el az esetleges belső anomáliákra vagy ismeretelméleti problémákra hivatkozva; egy tudományos elméletet csak „leváltani” lehet akkor, ha létrejön egy új, hatékonyabb, valamely tudósközösség számára vonzóbb elmélet.²² Ezért a (16)(a)-val jelzett út – mint tudatos döntés eredménye – **eleve** nem áll rendelkezésre.

(16)(b) azt jelentené, hogy, mivel egy szkeptikus dilemma **tipikus filozófiai** jellegű probléma, feloldására filozófiai eszközökkel teszünk kísérletet. Ugyanakkor – ahogy azt az 1.1. szakaszban hangsúlyoztuk – az ismeret- és tudományelmélet jelenlegi állása szerint ez a törekvés reménytelen vállalkozás lenne: a Quine-féle naturalizmus központi tétele azt mondja ki, hogy **ismeretelméleti problémákat filozófiai eszközökkel megoldani nem lehet**. Quine munkája (1969a) ugyanis, mely a jelenlegi ismeret- és tudományelmélet domináns fejlődési tendenciájának programadó műve, pontosan azt mutatta ki, hogy a **szkeptikus** érveléssel szemben a filozófiai jellegű érvelés hatástalan. Quine következtetése ezért az, hogy a hagyományos, **filozófiai** jellegű ismeret- és tudományelmélet egészét fel kell váltani a tudományos megismerést **empirikus**, szaktudományos eszközökkel leírni és magyarázni hivatott szaktudományokkal.²³ Azaz, a tudományos megismerést magát nem filozófiai, hanem empirikus kutatások tárgyává kell tenni. Ez, ahogy azt az 1.1. szakaszban láttuk, a naturalizált metatudomány alaptétele. Következésképpen a szkeptikus dilemma filozófiai síkon való feloldása a naturalizmus alaptétele szerint **eleve kizárt**.

²² A Kuhn-féle szociológiai érvelés pl. a következő szempontokra hívhatja fel a figyelmet: tekintettel arra, hogy kutatók tucatjai nevezik magukat kognitív nyelvésznek, egyes államok igen magas szinten és igen nagy összegekkel dotálják a kognitív nyelvészeti kutatásokat, a felsőoktatásban állásokat hoztak létre Európában és Európán kívül a nyelvészetnek mint kognitív tudománynak az oktatására és kutatására stb., eleve kizárt az, hogy egy ismeretelméleti érv alapján feladjunk egy társadalmilag megalapozott, nemzetközi szinten intézményesített, nagy összegekkel támogatott tevékenységi formát.

²³ A szkepticizmus problémáját a naturalizált ismeretelmélet és a kognitív tudomány tükrében részletesen elemzi Kertész (1995).

Marad tehát (16)(c), mely arra az álláspontra épül, hogy a szkeptikus dilemma egyértelműen **filozófiai** jellegű probléma, ugyanakkor azok, akik kognitív nyelvésznek nevezik magukat, egy önmagát **empirikusnak** tekintő szaktudomány képviselői. Ezért úgy vélhetik, hogy nem kell – sőt, talán nem is szabad – filozófiai kérdéseket felvetniük: egyszerűen **úgy tesznek**, mintha ezek a filozófiai kérdések nem léteznének, nem vesznek tudomást róluk, rendületlenül folytatják napi szinten a szaktudományos kutatómunkát. Ezt a magatartást **az ignorancia stratégiájának** nevezem.

Az ignorancia stratégiája igen hatékonyan **működik** a természettudományok esetében. Szemléletes példa erre az indukció problémája. Hume óta jól tudjuk, hogy az indukció módszere nem igazolható, és nincs olyan filozófiai eszköz, amely az indukcióval szembeni szkeptikus érvelést hatálytalanítani tudná.²⁴ Ennek ellenére az indukció a természettudományos megismerés alapvető módszere: a mindennapos kutatói gyakorlatban, jóllehet korlátaival tisztában vagyunk, működőképesnek bizonyul, és egyetlen természettudós fejében sem fordul meg az, hogy tudományát az indukció hume-i problémájának megoldatlanságára, a szkeptikus érvelésre hivatkozva feladja (vö. még Strawson 1985).

Úgy látszik tehát, hogy a kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmáját hasonlóképpen, az ignorancia stratégiájának alkalmazásával kezelhetjük. Ez a következtetés azonban **hibás**. Azért hibás, mert ellentmond a kognitívizmus kiindulópontjának, vagyis annak, hogy a kognitív tudomány részdiszciplínáinak feladata – ahogy azt az 1.2. szakaszban (5)(c) és (6)(c) alatt láttuk – **az elme mibenlétére vonatkozó klasszikus filozófiai problémák empirikus megoldása**. Ha ugyanis ezt tekintjük a kognitív nyelvészet egyik lényeges célkitűzésének, akkor – anélkül, hogy önmagunknak ellentmondanánk – nem állíthatjuk, hogy éppen az elme moduláris vagy holista felépítésének hipotéziséből levezetett szkeptikus dilemma, mint filozófiai probléma, érdektelen, és ezért figyelmen kívül hagyható. Azaz, az ignorancia stratégiája a kognitív nyelvészet speciális célkitűzéséből kifolyólag **önellentmondásba** torkollik, és ezért nem alkalmazható.

Ily módon a (16) alatt felsorolt mindhárom lehetőséget el kellett vetnünk. Ezen a ponton úgy látszik, a szkeptikus dilemmát nem tudjuk kezelni, márpedig mindaddig, amíg az fennáll, megkérdőjelezhető a kognitív nyelvészet mint tudományos vállalkozás konzisztenciája, megalapozottsága, megvalósíthatósága és értelme.

A kognitív nyelvészet azonban mégis megmenthető. Megmenthető akkor, ha felismerjük, hogy a kognitív nyelvészet célkitűzése alapvetően kompatibilis a naturalizált metatudomány fent említett quine-i programjával: mindkét esetben hagyományos filozófiai kérdések empirikus, szaktudományos eszközökkel való újratematizálásáról van szó. **Következésképpen a kognitív nyelvészetet per definitionem a naturalizált metatudomány egyik megvalósítási lehetőségének kell tekintenünk**. Ebből a felismerésből azonban az következik, hogy meg kell kísérelnünk a szkeptikus dilemmát mint filozófiai problémát magának a kognitív nyelvésznek az empirikus eszközeivel kezelhetővé tenni. De hogyan?

Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszolhassunk, röviden vissza kell pillantanunk arra, amit eddigi érvelésünk során tettünk:

- (a) Mint láttuk, **metatudományos** szinten reflektáltunk a kognitív nyelvészet működésére oly módon, hogy rákérdeztünk empirikus háttérfeltevéseinek és metodológiai elveinek viszonyára.
- (b) E metatudományos reflexió **eredményeképpen** felfedeztük a szkeptikus dilemmát, mely egy klasszikus értelemben vett **filozófiai** probléma.
- (c) Arra a következtetésre jutottunk, hogy a dilemma **nem oldható meg filozófiai eszközökkel és nem is ignorálható**.

²⁴ Quine (1969a) is az indukció példáján bizonyítja, hogy a szkeptikus érveléssel szemben filozófiai eszközökkel érvelni reménytelen vállalkozás.

- (d) Ergo: empirikus, szaktudományos eszközök alkalmazásával kell kezelnünk a szkeptikus dilemmát. Azaz, a kognitív nyelvészet azon empirikus hipotéziseire és metodológiai elveire, amelyek a szkeptikus dilemmát motiválták, **magának a kognitív nyelvészetnek a módszereivel kell reflektálnunk**. Ez az empirikus önreflexió megegyezik a naturalista metatudomány **tipikus** stratégiájával, melyet Quine híres szlogenje a következőképpen fogalmaz meg:

„Számomra az ismeretelmélet nem más, mint az **önmagára alkalmazott tudomány**.”
(Quine 1969b: 293; kiemelés K. A.)

E rövid visszatekintésből következnek azok az argumentációs lépések, amelyeket meg kell tennünk ahhoz, hogy elkerüljük a szkeptikus dilemmát:

- (e) Az önreflexió azt jelenti, hogy fel kell tárnunk a szkeptikus dilemma fellépésének **okát**.
(f) A dilemma eredője nyilvánvalóan (10) és (11) volt. Mindkettőről tudjuk, hogy empirikus hipotézis. Ezért felülvizsgálatuk csakis azt jelentheti, hogy ezt a két, a kognitív nyelvészeti eszközeivel megfogalmazott empirikus hipotézist ugyancsak kognitív nyelvészeti eszközökkel kell empirikus revízió alá vonni.
(g) Ha pedig ezt meg tesszük, azaz, ha rákérdezünk a két empirikus hipotézis plauzibilitására, azonnal látni fogjuk, hogy mindkettő **túlgeneralizál**. Így például a modularitás hipotézise azt állítja, hogy **az emberi magatartás egésze** moduláris felépítésű:

„Az ember kognitív magatartásának **egésze** modulárisan szervezett.” (Lang 1989: 268; kiemelés K. A.)

Hasonlóan általános a holisták alaptétele is, a számos megfogalmazás közül vö. például ismét a korábban már idézett megállapítást:

„A szemantika és a pragmatika (vagy a nyelvi és nyelven kívüli tudás) megkülönböztetése jelentős mértékben mesterséges, és a nyelvészeti szemantika **egyetlen** elfogadható felfogása az, amely elkerüli az ilyen hamis dichotómiákat [...]” (Langacker 1987: 154; kiemelés K. A.)

Tegyük fel tehát, hogy a szkeptikus dilemma fellépésének **oka** az, hogy (10) és (11) túlgeneralizál. Ebből a feltevésből viszont az következik, hogy a dilemma talán elkerülhető lesz, ha a túlgeneralizálást **megszüntetjük**.

- (h) És valóban: a holista hipotézis és a modularista hipotézis nem azonos empirikus adatokra vonatkoznak, bizonyos adatok (10), mások (11) alapján magyarázhatók hatékonyabban. Ez a felismerés egyébként **nem új**, hanem a szakirodalomban már dokumentált. Például: a holista kognitív nyelvészet mellett állást foglalva Gibbs (1996: 39) így ír:

„Ez nem jelenti azt, hogy a nyelv minden aspektusa konceptuális szerkezetet tükröz, mert valószínűleg a nyelvtudás bizonyos hányada valóban autonóm az általános kognitív mechanizmusokkal szemben.”

- (i) (10) és (11) hatókörének korlátozása, a generalizálás szintjének csökkentése következtében viszont nem lép fel sem a holista apória, sem a modularista kör. Amennyiben ugyanis egyfelől elismerjük, hogy a nyelvtudásnak **vannak** nem holisztikusan működő

részei, (10)-nek nem kell a világ miniatűr modelljébe torkollani. Másfelől pedig azt az empirikus feltevést, hogy a nyelvtudás bizonyos részei modulárisan szervezettek, nem kell azzal a metodológiai érvvel megindokolnunk, hogy a kogníció kizárólag formalizált moduláris elméletek segítségével vizsgálható. **Ha pedig nem lép fel sem a modularista kör, sem a holista apória, akkor a kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája sem létezik.**

- (j) Ergo: az eredeti dilemmát nem oldottuk meg, de olyan helyzetet teremtettünk, amelyben nem lép fel: azaz, **elimináltuk** a problémát.²⁵ Minek köszönhető ez? Annak, hogy az (a)–(i) lépésekből álló gondolatmenet egy **három fázisra tagolódó eljárás** végrehajtásának felel meg:
- Először: metatudományos szinten reflektáltunk a kognitív nyelvészet két, egymást kizáró empirikus hipotézisére, és ily módon felfedeztünk egy **klasszikus filozófiai problémát**: a kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmáját (vö. (a)–(c)).
 - Másodszor: e tipikusan filozófiai jellegű problémát egy **empirikus szaktudomány**nak, azaz: magának a kognitív nyelvészetnek az eszközeivel kíséreltük meg kezelni (vö. (d)–(f)).
 - Harmadszor: a metatudományos reflexiót közvetlenül a **tárgytudományos problémamegoldás** szolgálatába állítottuk annak kimutatásával, hogy mindkét vizsgált empirikus hipotézis implauzibilis (vö. (g)–(i)).

3. Következtetések: kognitív nyelvészet és naturalizált metatudomány

(P)-vel jelzett kiinduló problémánk az volt, hogy hozzájárulhat-e a naturalista metatudomány a kognitív nyelvészet tárgytudományos problémáinak megoldásához. Más szóval azt kívántuk megvizsgálni, hogy a metatudomány naturalista fordulata és a nyelvészet kognitív fordulata olyan új helyzetet teremtett-e, amelyben igazolható a (T1)-el szembeállított (T2) hipotézis. A (T2) hipotézist a bemutatott esettanulmány a következőképpen támasztja alá.

Láttuk, hogy a kognitív nyelvészet – metodológiai célkitűzésénél fogva – per definitionem összeegyeztethető a Quine-féle naturalizált tudományelmélettel, jóllehet annak megfogalmazásában nem játszott szerepet, fejlődése attól független, genezise nem kötődik hozzá.²⁶ **Ezzel alátámasztottuk a (T2)(a) tételt.** Következésképpen nem csupán azért kell a naturalizált ismeret- és tudományelmélet valamely változatát a kognitív nyelvészet természetes, önmagát kínáló metatudományának tekinteni, mert esetleg elfogadjuk Quine általános érvelését a hagyományos metatudomány elvetése mellett, hanem azért is, mert ettől az érveléstől függetlenül a kognitív nyelvészet empirikus hipotézisei és metodológiai alapelvei tartalmuknál fogva összhangban állnak a naturalizált metatudomány tételeivel és metodológiai elveivel.

Az is kiderült, hogy a kognitív nyelvészetnek az az önreflexiója, amely a naturalizált metatudomány stratégiáját tükrözi, és amelyet az előző fejezetben végrehajtottunk, egy nagyon lényeges többlettel rendelkezik mind a hagyományos tudomány- és ismeretelmélet doktrínáival szemben, mind Quine eredeti célkitűzéseire képest: közvetlenül hozzájárulhat a tárgytudományos problémák megoldásához, közvetlenül segítheti a tárgytudomány fejlődését. **Ezzel igazoltuk (T2)(b)-t.** E felismerés jelentősége kettős. Egyrészt egy kézzelfogható, az általános tudomány- és ismeretelméletben **eddig nem tematizált** elemmel gazdagítja a **naturalista** metatudomány feladatkörét. Másrészt,

²⁵ Egy filozófiai probléma eliminálása szaktudományos eszközök felhasználásával (3) szerint a naturalizált tudományelmélet egyik alapvető feladata.

²⁶ Ezt jól szemlélteti az is, hogy (jóllehet Quine az empirikus pszichológiát tekintette a naturalizált metatudomány első számú eszközének) pszichológián a behaviorizmust értette és nem a kognitív pszichológiát.

amennyiben sikeresen végrehajtható, úgy eloszthatja a **gyakorló nyelvész** azon gyanúját, hogy a metatudományos reflexió felesleges és öncélú, mert nem járul hozzá érdemben a napi tárgytudományos kutatómunka sikeréhez. (T2)(b) elismeri, hogy a gyakorló nyelvész számára egyedül az legitimálhatja a nyelvészet tudomány- és ismeretelméletének mint önálló kutatási területnek a szisztematikus kidolgozását, ha az utóbbi közvetlenül hozzájárulhat a **nyelvészet** fejlődéséhez.

Ugyanakkor a fenti esettanulmány nagyon világosan rámutat e célkitűzés korlátaira is. **Nagyon fontos** hangsúlyoznunk, hogy a metareflexió látszólag **triviális** eredménnyel járt: a túláltalánosító empirikus hipotézisek finomításával. Tudjuk ugyanis, hogy a túláltalánosítás megszüntetésének szükségessége nem eredeti felismerés, hiszen láttuk, hogy az a nyelvészeti szakirodalomban világosan megfogalmazódott (vö. pl. a Gibbs-idézetet).²⁷ Valójában a metatudományos reflexió hozzájárulása a tárgytudományhoz két elemből állt. Egyrészt rámutatott empirikus hipotézisek bizonyos megfogalmazásának **implauzibilitására**. Másrészt igazolta az empirikus állítások egy bizonyos, a szakirodalomban már eleve adott differenciálásának **plauzibilitását**.²⁸ Ez azt jelenti, hogy a metatudományos reflexió **hozzájárulhatott** ugyan a tárgytudományos kutatásban mutatkozó anomáliák kijavításához, és így valóban némi szerepet játszhatott a nyelvtudomány tárgytudományos feladatainak pontosabb, hatékonyabb, meggyőzőbb végrehajtásában, de arra **nem** volt alkalmas, hogy tárgytudományos problémákat **megoldjon**, azaz: hogy például a modularista és a holista hipotézis helyett egy olyan, empirikusan igazolt harmadik hipotézist fogalmazzon meg, amely felválthatja az előbbi kettőt. Ennél többet a nyelvész valóban **nem várhat** a metanyelvésztől, mivel az a törekvés, hogy tárgytudományos problémákat metatudományos eszközökkel oldjunk meg, nyilvánvaló kategóriahiba lenne. **Tehát igazoltuk (T2)(c)-t** is, és ezzel levezettük az 1.3. szakaszban jelzett **választ a (P) kérdésre**.

E válasz fényében tisztán kell látnunk a kognitív nyelvészet és a metatudományos reflexió viszonyának alapvető kettősségét:

- (a) Szükséges a kognitív nyelvészet naturalizált **metaelméletének** kidolgozása, mert az utóbbi természetes módon hozzájárulhat a kognitív nyelvészet **tárgytudományos** feladatainak megoldásához.
- (b) A metanyelvészeti reflexió azonban nem helyettesítheti a tárgytudományos kutatást, nem veheti át annak feladatát és a kognitív nyelvészethez ismeretelméleti vagy tudományelméleti szemszögből közelítő **metanyelvész** dolga nem ugyanaz, mint a **nyelvészé**.

A jövő feladata ezért az, hogy feltárjuk, rendszerezzük és a gyakorlatban tudatosan alkalmazzuk azokat a problémamegoldási stratégiákat, amelyek révén a metaelméleti reflexió – említett kettősségének függvényében, kihasználva eddig fel nem tárt lehetőségeit, de nem tagadva korlátaait – a nyelvészeti kutatómunka szolgálatába állítható. Ez a célkitűzés kellő motivációt jelent a **metanyelvészetnek mint autonóm, átfogó és szisztematikus kutatási programnak a kidolgozásához**.²⁹

²⁷ Ugyanez vonatkozik pl. Jackendoff szemantikájára, mely mind a holizmusra, mind a modularizmusra emlékeztető elemeket tartalmaz.

²⁸ E következtetés úgy is értelmezhető, hogy pl. egy Jackendoff-típusú szemantika plauzibilisabb, mint egy Langacker- vagy egy Bierwisch/Lang-típusú.

²⁹ A tanulmány az FKFP 0330/1997. sz. pályázat keretében készült. Egyes részei komprimált formában elhangzottak Kognitív szemantika és naturalizált tudományelmélet című előadásomban, melyet 1999 októberében az MTA Nyelvtudományi Intézete fennállásának 50. évfordulója alkalmából rendezett konferencián tartottam. Az előadás itt nem publikált aspektusai megjelennek a Nyelvtudományi Közleményekben. Köszönetet mondok Csátár Péternek és Pelyvás Péternek a kéziratához fűzött kommentárjaikért.

SZAKIRODALOM

- Almeder, R. 1990. On Naturalizing Epistemology. *American Philosophical Quarterly* 27: 263–79.
- Baldauf, Ch. 1997. *Metapher und Kognition. Grundlagen einer neuen Theorie der Alltagsmetapher*. Frankfurt am Main & Bern & New York & Paris.
- Bañcerowski, J. 1999. A kognitív nyelvészeti alapelvei. *Magyar Nyelvőr* 123: 78–87.
- Bibok, K. 1994. *Szöszemantika: Elméleti kérdések és elemzések*. Kandidátusi értekezés. Szeged.
- Bierwisch, M. 1981. *Die Integration autonomer Systeme: Überlegungen zur kognitiven Linguistik*. Kézirat. Berlin.
- Bierwisch, M. 1983a. *Essays in the Psychology of Language*. Berlin.
- Bierwisch, M. 1983b. Semantische und konzeptuelle Repräsentation von lexikalischen Einheiten. In: Růžička, R. & Motsch, W. (Hrsg.) *Untersuchungen zur Semantik*. Berlin, 61–100.
- Bierwisch, M. 1987. Linguistik als kognitive Wissenschaft. Erläuterungen zu einem Forschungsprogramm. *Zeitschrift für Germanistik* 8: 645–67.
- Bierwisch, M. & Lang, E. (Hrsg.) 1987. *Grammatische und konzeptuelle Aspekte von Dimensionsadjektiven*. Berlin.
- Bierwisch, M. & Lang, E. (eds.) 1989. *Dimensional Adjectives: Grammatical Structure and Conceptual Interpretation*. Berlin & Heidelberg & New York.
- d'Avis, W. 1998. Theoretische Lücken der Cognitive Science. *Journal for General Philosophy of Science* 29: 37–57.
- Eckardt, B. von 1993. *What is Cognitive Science?* Cambridge, Mass.
- Finke, P. 1979. *Grundlagen einer linguistischen Theorie: Empirie und Begründung in der Sprachwissenschaft*. Braunschweig & Wiesbaden.
- Finke, P. 1982. *Konstruktiver Funktionalismus: Die wissenschaftstheoretische Basis einer empirischen Theorie der Literatur*. Braunschweig & Wiesbaden.
- Finke, P. 1984. Konstruktive Selbstthematization. Eine metatheoretische Studie zur Linguistik und Literaturwissenschaft. In: Finke, P. & Schmidt, S. J. (Hrsg.) *Analytische Literaturwissenschaft*. Braunschweig & Wiesbaden, 9–40.
- Gardner, H. 1992. *Dem Denken auf der Spur. Der Weg der Kognitionswissenschaft*. Stuttgart.
- Gibbs, R. W. 1996. What's Cognitive About Cognitive Linguistics? In: Casad, E. H. (ed.): *Linguistics in the Redwoods: The Expansion of a New Paradigm in Linguistics*. Berlin, 27–53.
- Itkonen, E. 1999. A Comment on 'Metalinguistik als Forschungsprogramm' by András Kertész. *Sprachtheorie und germanistische Linguistik* 9: 83–7.
- Johnson-Laird, P. N. 1988. *The Computer and the Mind. An Introduction to Cognitive Science*. Cambridge, Mass.
- Kertész, A. 1991. *Die Modularität der Wissenschaft. Konzeptuelle und soziale Prinzipien linguistischer Erkenntnis*. Braunschweig & Wiesbaden.
- Kertész, A. 1993a. *Heuristik der deutschen Phonologie. Eine elementare Einführung in Strategien der Problemlösung*. Budapest.
- Kertész, A. 1993b. *Artificial Intelligence and the Sociology of Knowledge. Prolegomena to an Integrated Philosophy of Science*. Frankfurt am Main & Bern & New York & Paris.
- Kertész, A. 1995. *Die Ferse und der Schild. Über Möglichkeiten und Grenzen kognitionswissenschaftlicher Theorien der Erkenntnis*. Frankfurt am Main & Bern & New York & Paris.
- Kertész, A. (Hrsg.) 1997. *Metalinguistik im Wandel. Die 'kognitive Wende' in Wissenschaftstheorie und Linguistik*. Frankfurt am Main & Bern & New York & Paris.
- Kiefer, F. 1995. Cognitive Linguistics: A New Paradigm? In: Lee, I.H. (ed.) (1995): *Linguistics in the Morning Calm*. Seoul, 93–110.
- Koppelberg, D. 1996. Was macht eine Erkenntnistheorie naturalistisch? *Journal for General Philosophy of Science* 27: 71–90.
- Kuhn, T.S. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago.
- Laki, J. 1998. Empirikus adatok, metodológia, gondolkodás és nyelv a XX. századi tudományfilozófiában. In: Laki J. (szerk.) *Tudományfilozófia*. Budapest, 7–32.
- Lakoff, G. & Johnson, M. 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago & London.
- Lang, E. 1987. Semantik der Dimensionsauszeichnung räumlicher Objekte. In: Bierwisch, M. & Lang, E. (Hrsg.), 287–458.
- Lang, E. 1989. The Semantics of Dimensional Designation. In: Bierwisch, M. & Lang, E. (eds.) 263–417.

- Lang, E. 1994. Semantische vs. konzeptuelle Struktur: Unterscheidung und Überschneidung. In: Schwarz, M. (Hrsg.) *Kognitive Semantik / Cognitive Semantics. Ergebnisse, Probleme, Perspektiven*. Tübingen, 25–40.
- Lang, E. & Carstensen, K.-U. & Simmons, G. 1991. *Modelling Spatial Knowledge on a Linguistic Basis: Theory — Prototype — Integration*. Berlin & Heidelberg & New York.
- Langacker, R.W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1*. Stanford.
- Langacker, R.W. 1991a. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 2*. Stanford.
- Langacker, R.W. 1991b. *Concept, Image, Symbol*. Berlin & New York.
- Maffie, J. 1990. Recent Work on Naturalized Epistemology. *American Philosophical Quarterly* 27, 281–293.
- Müller, R.-A. 1991. *Der (un)teilbare Geist. Modularismus und Holismus in der Kognitionsforschung*. Berlin & New York.
- Pethő, G. 1998. A polisziémia kezelése a kétszintű és a prototípuselméleti szemantikákban. *Szemiotikai Szöveg* 11: 25–52.
- Pléh Cs. 1998. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Budapest.
- Pléh Cs. 1999. Hozzájárulhatnak-e az empirikus pszichológiai kutatások a nyelv-gondolkodás viszony filozófiai problémájának megoldásához? In: Neumer K. (szerk.): *Nyelv, gondolkodás, relativizmus*. Budapest, 35–166.
- Quine, W.V.O. 1969a. Epistemology Naturalized. In: Quine, W.V.O. (1969): *Ontological Relativity and Other Essays*. New York, 69–90.
- Quine, W.V.O. 1969b. Reply to Smart. In: Davidson, D. & Hintikka, J. (eds.) (1969): *Words and Objections: Essays on the Work of W.V. Quine*. Dordrecht, 292–5.
- Reis, M. 1987. Die Stellung der Verbargumente im Deutschen: Stilübungen zum Grammatik-Pragmatik-Verhältnis. In: Rosengren, I. (Hrsg.) *Sprache und Pragmatik. Lunder Symposium 1986*. Stockholm, 139–178.
- Reis, M. et al. 1998. *SFB 1711. Linguistische Datenstrukturen: Theoretische und empirische Grundlagen der Grammatikforschung*. Tübingen.
- Schwarz, M. 1992. *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Tübingen.
- Schwarz, M. 1997. Kognitive Linguistik? Eine Straße in den Geist! In: Kertész, A. (Hrsg.) 19–30.
- Strawson, P.F. 1985. *Scepticism and Naturalism*. New York.
- Strohner, H. 1995. *Kognitive Systeme. Eine Einführung in die Kognitionswissenschaft*. Opladen.
- Taylor, J.R. 1994. The Two-level Approach to Polysemy. *Linguistische Berichte* 149, 3–26.
- Taylor, J.R. 1995a. Approaches to Word Meaning: The network model (Langacker) and the Two-Level Model (Bierwisch) in comparison. In: Dirven, R. & Vanparys, J. (eds.) *Current Approaches to the Lexicon*. Frankfurt am Main, 3–26.
- Taylor, J.R. 1995b. *Linguistic Categorization: Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford.
- Thagard, P. 1998. *Kognitionswissenschaft. Ein Lehrbuch*. Stuttgart.
- Tolcsvai Nagy G. 1995. Kognitív grammatika: lehetséges új nyelvelméleti paradigma az irodalomértés horizontján. *Literatura* 1995/2, 107–21.

Kertész András

SUMMARY

Kertész, András

The sceptical dilemma of cognitive linguistics

The paper presents a case study which shows that current trends in cognitive linguistics result in a sceptical dilemma. The attempt to resolve the dilemma yields the following theses concerning the relationship between cognitive linguistics and metascientific reflection: (a) cognitive linguistics and Quine's naturalised epistemology are compatible with each other; (b) naturalised epistemology may contribute directly to the solution of object-scientific problems of cognitive linguistics; (c) however, this contribution is only partial because metascientific reflection cannot carry out the tasks of object-scientific theories.

Az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége

Kísérlet a perszonális narráció szövegtani megközelítésére¹

1. Bevezetés

A dinamikus fejlődő nyelvészeti kiindulópontú szövegkutatás utóbbi néhány évtizedének történései a téma kutatói számára nyilvánvalóvá tették, hogy a szövegnyelvészet nem tudja másként megoldani a saját feladatait és problémáit, csak úgy, hogy – reflektálva a szövegkutatás tudományközi jellegére – a saját kérdésfeltevésének megfelelően számításba veszi a szöveggel foglalkozó más tudományok eredményeit, amelyet viszont csakis egy átfogó interdiszciplináris nézőpont érvényesítésével valósíthat meg (l. Beaugrande 1994: 4575). E dolgozatban, amelynek középpontjában a perszonális narráció nyelvi szerveződésének összetett problematikája áll, elsősorban az irodalomtudományi elbeszéléselemélet eredményeit használok fel, hiszen a különböző narrációs megoldások vizsgálatának tekintetében az irodalmi narratológia rendelkezik a legnagyobb hagyományokkal és a legkidolgozottabb rendszerezéssel. Mindazonáltal természetesen szem előtt tartom, hogy a „nyelvészeti és irodalomtudományi szövegvizsgálatok közötti szükségszerű érintkezések és átfedések ellenére a két tudomány tárgya és célja eltér egymástól” (Fehér 2000: 2). Az irodalomtudományi elbeszéléseleméletnek a szépirodalmi elbeszélésekkel, s ezen belül a narrációval kapcsolatos megállapításai ugyanis csak abban az esetben hasznosíthatók a nyelvészeti kiindulópontú szövegkutatás számára, ha azok segítségével olyan általánosítható kijelentések fogalmazhatók meg, amelyek hozzájárulnak ahhoz, hogy jobban megismerjük a szövegek egy sajátos csoportjának, az elbeszélő szövegeknek a nyelvi működését. Méghozzá olyan módon, hogy a narrációval kapcsolatos kijelentések beilleszthetők legyenek egy általánosabb érvényű szövegelméleti keretbe. Ennélfogva azt is hangsúlyossá kell tennem, hogy a narráció perszonalitását a nyelvészeti pragmatika eszköztárát felhasználva, a személydeixisek problémájára összpontosítva közelítem meg.

2. A perszonális narráció

Az elbeszéléseleméleti kézikönyvek nagy része a narrációról szólva különbséget tesz az első és a harmadik személyű elbeszélés (elbeszélő) között. E terminusok legáltalánosabb értelemben aszerint osztják két csoportra az elbeszélő szövegeket, hogy megjelenik-e bennük az „én”, vagyis az egyes szám első személyű névmás és a hozzá hasonló funkciót betöltő egyéb deiktikus nyelvi elem, avagy nem. Az utóbbi évtizedekben azonban egyre több kétely fogalmazódott meg e terminusok magyarázó értékével szemben. Wayne Booth *The Rhetoric of Fiction* (A fikció retorikája) című, ma már klasszikusnak számító munkájában egyenesen inadekvátnak tartja az első és harmadik személyű regények megkülönböztetését: „nehezen tarthatjuk valószínűnek, hogy találunk olyan kritériumokat a megkülönböztetés során, amelyek minden fikciót két, legfeljebb három csoportba sorolnak” (Booth 1961/1983: 150). Boothnak az „első és harmadik személyű elbeszélés” terminus használhatóságával kapcsolatos kétségeinek okát elsősorban abban kereshetjük, hogy nem tisztázott kellőképpen a különbségtétel nyelvi háttere: a két narrációtípus elkülönítése sokkal inkább intuitíve elfogadott, mint elméletileg igazolt, ugyanis a narráció nyelvi szerveződésének

¹ Ez a tanulmány készülő – az „én” elbeszélésbeli szerepével foglalkozó – doktori disszertáció egy fejezete.

olyan jellemzői mosódnak össze az első és harmadik személyű elbeszélés fogalmakban, amelyek tisztázása nélkül valóban kérdésessé válhat a terminusok használati értéke.

Hogy elsőként az első és harmadik személyű elbeszélés (elbeszélő) terminológiai problémáit szemléltetni tudjuk, érdemes abból az ellentmondásból kiindulni, amelyet e két terminus implicál: ha azt mondjuk, hogy az első személyű elbeszélésben az elbeszélő első személyben beszél, akkor a harmadik személyű elbeszélésről azt kellene mondanunk, hogy benne az elbeszélő harmadik személyben szól. Ha ezt végiggondoljuk, azonnal felvetődik a kérdés: lehetséges-e egyáltalán harmadik, pontosabban nem első személyben beszélni? Hiszen a történetmondóhoz, vagyis az elbeszélő diskurzus beszélőjéhez – kommunikációs helyzetéből adódóan – még abban az esetben is csak az első személy rendelhető hozzá, ha az nyelviileg nincs jelölve. Következésképpen a történetmondó mint a megnyilatkozás (a beszédesemény) alanya soha nem utalhat önmagára „ő”-vel, mivel „ő”-ként csak a nyilatkozat alanya (narratív szövegekben a történetként elbeszélt esemény egyik szereplője) jelenhet meg, méghozzá a beszélő „én”-jéhez viszonyítva (vö. Genette 1972/1980: 243–4, valamint Tamir 1976: 415, Bal 1980/1985: 122, Cohan–Shires 1989: 92), vagyis az elbeszélő „én” feltételezésével kikövetkeztethető egy – a történetbefogadó számára viszonyítási alapul szolgáló – beszélői-szemléleti centrum. Helyesebb lenne tehát e terminusokat úgy értelmezni, mint amelyek különbséget tesznek az „én”-ről és az „ő”-ről szóló elbeszélő diskurzusok között: az első esetben az „én” résztvevője a történetnek (én-elbeszélés), a második esetben viszont nem (ő-elbeszélés). Azonban még ha ebben az értelmezésben használjuk is az első és a harmadik személyű elbeszélés terminusokat, akkor sem tudunk eltekinteni attól a hiányosságtól, hogy e terminusok nem érintik a második személy (a „te”) elbeszélésbeli funkcióját; továbbá ezzel összefüggésben az is megkérdőjelezhető, hogy az „én” egyedüli funkciója az elbeszélő szövegben az, hogy alkalmazásával a történetmondó önmagáról meséljen.

Az „első és harmadik személyű elbeszélés” terminusokban rejlő ellentmondás, fogalmi zavar miatt adekvátabbnak tűnnek tehát azok a magyarázatok, amelyek az első személyű és a harmadik személyű elbeszélés (elbeszélő) helyett a **perszonális** és az **imperszonális** narráció terminusokat alkalmazzák (l. Tamir 1976, valamint a magyar szakirodalomban Pozsvai 1993). A perszonális és az imperszonális terminusok használata ugyanis annak belátásán és hangsúlyozásán alapul, hogy az egyes számú személyes névmások mint deiktikus nyelvi elemek nem három, hanem két fő kategóriába sorolhatók: a perszonális kategória a beszédesemény résztvevői szerepeire utaló deiktikus nyelvi elemeket (a feladóra utaló „én”-t és a címzettre utaló „te”-t) tartalmazza, az imperszonális kategória pedig a beszédeseményen kívül eső személyre utaló „ő”-t, vagyis a harmadik személyt foglalja magába (l. Benveniste 1966: 228–31, valamint Jakobson 1970: 133–7). Az alábbiakban a perszonális-imperszonális kategóriákhoz kapcsolódva próbálom meg érvelni amellett, hogy a közlésben részt vevő személyekre utaló deiktikus nyelvi elemek szerveződésének funkcionális megközelítéséből kiindulva az elbeszélő szövegekre jellemző narrációs eljárások tipizálásának egy olyan (szövegтанilag is adekvát) értelmezési lehetőségét teremthetjük meg, amely kielégítően magyarázni tudja a narrációban rejlő különböző prototipikus lehetőségeket, illetve azok nyelvi jellemzőit.

3. A „személy” mint deiktikus nyelvi jelzés

Ha a személyes névmásoknak mint deiktikus nyelvi elemeknek az elbeszélő szövegek nyelvi szerveződésében betöltött szerepét vizsgáljuk, elengedhetetlen, hogy elhelyezzük a problémát a deiktikus nyelvi elemek kérdéskörének tágabb kontextusában.

3.1. A deixis terminus, amely eredetét tekintve az ógörög grammatikákban megjelenő, ’mutatás’ értelemben használt *deiktikos* műszóra vezethető vissza (vö. Lyons 1977/1989: 637–8), a mai fogalomértelmezések szerint azokat a nyelvi lehetőségeket fogja át, amelyek a megnyilatkozások körülményeinek különböző aspektusait kódolják. Következésképpen a deiktikus nyelvi elemek közé so-

roljuk azokat a mutató és személyes névmásokat², határozószói névmásokat, határozószókat, valamint azokat a különböző lexikai és grammatikai lehetőségeket, amelyek segítségével közvetlenül utalni tudunk a nyelvhasználat kontextusára, illetve annak bizonyos összetevőire (l. Lyons 1977/1989: 637, Levinson 1983/1992: 54–5, valamint Bencze 1993: 41, Tolcsvai Nagy 1999: 161–2). A deixis terminus által jelölt problémaegyüttes tehát nem véletlenül kiemelt tárgyköre a nyelvészeti pragmatikának, hiszen „a legnyilvánvalóbb mód, ahogy a nyelv és a kontextus közötti kapcsolat magában a nyelvi rendszerben kifejeződik, a deixis jelenségén keresztül valósul meg” (Levinson 1983/1992: 54). Mindez azt is jelenti, hogy a deiktikus nyelvi elemeket csakis a diskurzus körülményeinek figyelembevételével tudjuk értelmezni, azaz olyan nyelvi jelzések rendszereként, amely a közlés személy-, idő- és helystruktúráját közvetlen utalásokkal a szituációs kontextusra vonatkoztatja³.

Hagyományosan tehát a deixis három kategóriája között szokás különbséget tenni: eszerint beszélhetünk személy-, hely- és idődeixisről (vö. Levinson 1983/1992: 62, Yule 1994: 9; Bencze Lóránt a perszonális, lokális és temporális deixis elnevezéseket használja: Bencze 1993: 43). Mivel a **személydeixis**ről, amely a diskurzusban részt vevő személyek szerepének kódolását érinti, a későbbiek során részletesen szólnunk, először a hely- és idődeixisre térünk ki röviden.

A **helydeixis** a diskurzus térbeli körülményeit kódolja, méghozzá a beszédeseményben résztvevő személyek elhelyezkedéséhez viszonyítva. A magyarban a helydeixis legtipikusabb eseteiként az *ez*, *az* mutató névmásokat és a hozzájuk kapcsolódó *itt*, *ott*, *ide*, *oda*, *innét*, *onnet* stb. határozószói névmásokat és egyéb határozószókat (*közel*, *távol* stb.) szokás megemlíteni, de egyes személynévutók is deiktikus funkciót töltenek be (*alattam*, *mögöttem*, *előtte* stb.), sőt a *jön* – *megy*, *érkezik* – *távozik*, *hoz* – *visz* igepárok is értelmezhetők helydeixisként. Az **idődeixis** időpontokat és rövid időtartamokat kódol, általában a megnyilatkozás elhangzásának idejéhez viszonyítva (*most* – *akkor*). Az időre utaló deiktikus nyelvi elemek viszonyrendszerének a középpontját a *most* határozószó jelöli ki, ugyanis a többi időre utaló deiktikus nyelvi elem ebből kiindulva értelmezhető (*egy perc/óra/hét múlva*, *öt hónappal/évvel/évtizeddel ezelőtt* stb.); hasonló tájékozódási centrumot jelöl ki az időben a *ma* határozószó is, hiszen ehhez kapcsolódva tudjuk értelmezni, hogy mikor van *tegnap*, *holnap*, sőt ha azt mondjuk, hogy *Csütörtökön találkozunk!*, akkor az elhangzás napjához (a „ma”-hoz) legközelebb eső csütörtökre utalunk. Az idődeixissel kapcsolatban meg kell továbbá jegyeznünk, hogy az igeidők nyelvtani kategóriája is felfogható deixisként, hiszen az adott igeidő által jelölt esemény idejét az elhangzás idejéhez viszonyítjuk (l. bővebben Lyons 1977/1989: 677–90). Meg kell még említenünk, hogy Levinson (Lyons 1977/1989 és Fillmore 1975 alapján) a deixis három hagyományos fogalomkörét kiegészíti a **szövegdeixis** és a **szociális deixis** kategóriájával (Levinson 1983/1992: 54, 85–94). Mivel a dolgozat témájához nem kapcsolódik szorosan, a **szövegdeixis** komplex problémaegyütteséről szólva, amelyet Levinson inkább diskurzusdeixisként említ, csak annyit jegyzünk meg, hogy a kibontakozó diskurzus egyes részeire utal (*ez a szó/mondat/könyv*, *a fenti idézet*, *a következő fejezet* stb.). A **szociális deixis** viszont, amely a diskurzus résztvevői között lévő társadalmi kapcsolatok és különbségek kódolására vonatkozik, szorosan kötődik a személydeixisek problémájához. Az olyan társadalmi viszonyokra utaló deiktikus nyelvi jelzések, mint a tegező, magázó, önöző formák, a különböző felszólító formák, megszólítások és rangnevek ugyanis elsősorban a beszélő és a címzett(ek), másodsorban a beszélő és a megnyilatkozás során említett más személyek között fennálló (egyenrangú, illetve alá- vagy fölérendelt) társadalmi viszonyokra utalnak. Nem meglepő tehát,

² Az újabb leíró grammatikai osztályozásnak megfelelően a birtokos névmásokat nem önálló névmási kategóriaként, hanem a személyes névmások egy sajátos csoportjaként értelmezem (vö. Lengyel 1997: 487–9, valamint Keszler szerk. 1998: 130–6), ugyanis a birtokos névmások mint deiktikus elemek sem rendelkeznek olyan jellemzővel, amely indokolttá tenné, hogy a személyes névmásoktól és azok ragozott formáitól elválasztva tárgyaljuk őket.

³ Érdemes még megemlíteni, hogy deixissel módot is ki lehet fejezni (pl. *így olvasd*).

hogy George Yule a szociális deixiseket a személydeixisekhez kapcsolva tárgyalja (Yule 1994: 10–1), hiszen a társadalmi különbségek kódolása a résztvevői szerepviszonyok problémáját érinti.

3.2. A deixis nyelvi működésének értelmezése során fontos rámutatni arra, hogy a szövegben megjelenő különböző deiktikus nyelvi elemek nem önkényesen, hanem – mint arra már Bühler rámutat – egocentrikus módon szerveződnek (vö. Bühler 1934). Levinson szerint ez az egocentrizmus úgy érvényesül, hogy a kommunikációs esemény speciális pontjaira utaló deiktikus kifejezéseket egy **deiktikus centrumhoz** viszonyítva, egy tájékozódási központot feltételezve értelmezzük: a központi személy az a személy, aki beszél, a központi idő az az idő, amikor a beszélő a megnyilatkozást teszi, a központi hely az a hely, ahol a beszélő a megnyilatkozás ideje alatt van, továbbá a szociális deixisek középpontját is a beszélőnek a társadalomban elfoglalt státusza vagy rangja jelöli ki, melyhez a megszólított(ak) és más utaltak társadalmi státuszát vagy rangját viszonyítjuk, és a szövegdeixiseket is ahhoz a középponthoz viszonyítjuk, melyen a beszélő a diskurzus folyamán éppen tart (Levinson 1983/1992: 63–4). A deiktikus centrum feltételezése teszi lehetővé, hogy magyarázni tudjuk azoknak a közelre és távolra mutató deiktikus nyelvi elemeknek a működését, amelyek meghatározó szerepet játszanak a közlés térszerveződésének értelmezésében. A közelre mutató deiktikus elemek (*ez, itt, ide, innét*) a beszélő elhelyezkedésére, illetve a hozzá közel eső helyekre utalnak, a távolra mutató deiktikus elemek (*az, ott, oda, onnét*) viszont a beszélőtől távol eső (vagy a megszólított, vagy más jelen lévő közlésben lévő) helyekre utalnak. A személydeixishez szorosan kapcsolódó szociális deiktikus elemek szerveződésében is szerepet játszik a közelre, illetve távolra mutató közötti különbség: a távolságtartó magázó és önöző formákhoz kapcsolódó harmadik személyű – tehát általában a beszédeseményen kívül („távol”) eső személyre alkalmazott – igeragozás használata a beszélő és címzettje közötti társadalmi távolságot emeli ki metaforikusan (vö. Yule 1994: 9–11, valamint Tolcsvai Nagy 1999: 165).

Hogy a deiktikus nyelvi elemek szerveződésének egocentrizmusát világossá tegyük, azokból a közvetlen interakciós kommunikációs helyzetekből kell kiindulnunk, amelyeket Lyons a megnyilatkozás **kanonikus szituációinak** nevez:

„A deixis grammatizációja és lexikalizációja legjobban azon a viszonyon át érthető meg, mely a megnyilatkozás kanonikus szituációjának nevezhető: ez magában foglalja az egyén–egyen, az egyén–többség viszonyát, jelezve ezt a fonikus közegben a beszélt–hallott csatorna mentén, ugyanakkor minden résztvevő, aki az adott szituációban jelen van, láthatja a másikat és kódolhatja a megnyilatkozás más, nem vokális paralingvisztikai jellemzőit, továbbá betöltheti a feladó és a befogadó szerepét is. [...] Sok olyan dolog van a nyelvek rendszerében, mely csak akkor magyarázható meg, ha feltesszük, hogy közvetlen interakcióban használt kommunikációra találták ki őket. Ez egyértelmű mindaddig, míg a deixist érintjük” (Lyons 1977: 637–8).

A kanonikus szituációkkal ellentétben a **nem kanonikus szituációkban**, amelyekre a közvetett interakció, s elsősorban az írásbeli megnyilatkozás a jellemző, a beszédpartnereknek nincs meg az a lehetőségük, hogy a megnyilatkozás fizikai körülményeiről érzékszervi úton informálódjanak, hiszen a szövegalkotás és a szövegbefogadás időben és térben aszimmetrikusnak mondható. A megnyilatkozás kanonikus és nem kanonikus szituációjával összefüggésben Fillmore nyomán különbséget kell tennünk a deiktikus nyelvi elemek gesztusokkal kísért (gestural) és szimbolikus (symbolic) használata között (Fillmore 1975: 40–2). Amíg a gesztusokkal kísért használat során, mivel a verbális és a nonverbális jelek együttesen töltönek be deiktikus funkciót, szükséges a beszédesemény percről percre történő megfigyelése a deiktikus jelzések értelmezéséhez, addig a szimbolikus használat csupán a beszédesemény alapvető személybeli, illetőleg térbeli-időbeli paramétereinek (*ki mondja?, hol mondja?, mikor mondja?*) az ismeretét követelik meg, tehát a szimbolikus használatban a deiktikus nyelvi elemek azokra a kontextuális összetevőkre utalnak, amelyeket a befogadó az előismeretei alapján azonosítani tud (l. még Levinson 1983/1992: 65–6). Teljesen egyértelmű, hogy a közvetett létmódú elbeszélő diskurzusok a nem kanonikus szituációk közé sorolhatók, azonban a közvetlen interakciós kommunikációs helyzetben megjelenő elbeszélő diskurzusok sem a legtipikusabb kanoni-

kus szituációk, hiszen egy elbeszélő diskurzusról, legyen az szóbeli vagy írásbeli, általánosságban elmondható, hogy a történet világa (személy-, tér- és időviszonyrendszere) általában nem tart fenn közvetlen kapcsolatot a beszédesemény szituációs kontextusával (vö. Brown 1994: 9, valamint Tolcsvai Nagy 1999: 165), így egyrészt azt mondhatjuk, hogy az elbeszélő diskurzusokra inkább a deiktikus nyelvi elemek szimbolikus használata a jellemző, másrészt pedig kijelenthetjük, hogy e diskurzusokban az egocentrikus szerveződés kevésbé határozottan érvényesül.

Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy a deiktikus nyelvi elemek nem minden esetben a beszélőt jelölik ki a tájékozódási rendszer középpontjának. Egyrészt vannak olyan nyelvek, amelyekben egyes mutató névmások nem a beszélőnek, hanem más résztvevőknek az elhelyezkedéséhez viszonyítanak. Másrészt beszélhetünk olyan származékos használatokról, amelyek során a deiktikus elemeket úgy használják, hogy a deiktikus centrumot a beszédszituáció más résztvevőjére, illetve – ami számunkra most fontosabb – az elbeszélésekben egyes szereplőkre viszik át (Levinson 1983/1992: 63–4). A deixis ezen használatát Lyons **deiktikus kivetítésnek** (deictic projection) nevezi (Lyons 1977/1989: 579), amely fontos szerepet kap(hat) a közvetett interakciós kommunikációs szituációban zajló elbeszélő diskurzusokban is, és amely közelebb visz a nézőpont problémájának (vö. Fillmore 1975) jobb megértéséhez. A deiktikus nyelvi elemek szerveződésének pragmatikai vizsgálata ugyanis megerősíti azt a narratológiai szakirodalomban egyre inkább elterjedőben lévő, Gérard Genette-től származó megkülönböztetést, amely elválasztja egymástól az elbeszélői hangot és az elbeszélői nézőpontot:

„[A perspektíva] tárgyában íródott legtöbb elméleti munka [...] véleményem szerint elég szerencsétlenül összekeveri azt, amit én *módnak és hangnak* nevezek, vagyis egyrésztől azt a kérdést, hogy *ki az a szereplő, akinek a nézőpontjához igazodik az elbeszélés perspektívája?*, másrésztől egy ettől teljesen különbözőt: *ki az elbeszélő?*, azaz röviden szólva összekeveredik a *ki lát?* és a *ki beszél?* kérdése” (Genette 1972/1980: 186).

Az elbeszélő nézőpont problémájához kapcsolódó deiktikus kivetítés egyaránt érintheti az elbeszélő közlés személy-, idő-, és térviszonyait. A hely deiktikus centrumának kivetítéséről akkor beszélhetünk, ha az egyik szereplő térbeli elhelyezkedéséből („itt”-jéből) kiindulva értelmezzük a helyre utaló deiktikus nyelvi elemeket, az idő deiktikus centrumának kivetítéséről pedig akkor, ha az egyik szereplő jelen ideje („most”-ja) válik a történet idejére utaló deiktikus nyelvi elemek szerveződésének a középpontjává. A hely- és idődeixisek centrumának kivetítése természetesen nem feltétlenül vonja maga után a központi személydeixis, az „én” kivetítését, amikor azonban az elbeszélő egyenesen idézi a történet valamely szereplőjének szavait, a személydeixis centruma átvéődik erre a szereplőre, hiszen ez esetben az egyes szám első személy órá utal, nem pedig az elbeszélőre.

3.3. A személyes névmások – mint deiktikus nyelvi elemek – a szöveg személyviszonyait hozzák egyszerű utalással kapcsolatba a szituációs kontextussal, méghozzá úgy, hogy a diskurzus résztvevői szerepeit jelzik: az „én” referenciája a mindenkori feladó, a „te” referenciája a mindenkori címzett, az „ő” viszont utalhat – általában gesztussal kísérve – bárkire, aki részese a beszédszituációnak, de nem részese a beszédeseménynek, vagyis nem tölti be sem a feladó, sem a címzett szerepét. Ha ugyanis ez a valaki a beszédesemény részesévé válna, már nem a harmadik, hanem az első vagy második személy utalna rá. Következésképpen a harmadik személy deiktikus funkcióját csakis az első és második személy deiktikus funkciójához viszonyítva, mégpedig tagadólag lehet meghatározni: se nem az „én”, se nem a „te”. Mindebből világosan kitűnik, hogy „van egy alapvető, mélyen gyökerező különbség egyrésztől az első és második személyű, másrésztől a harmadik személyű névmás között, amelyet nem lehet elég nyomatékosan hangsúlyozni” (Lyons 1977/1989: 638–9). A harmadik személy megkülönböztetését az első és második személytől még indokoltabbá teszi az a tény, hogy az „ő” – ellentétben az „én” és a „te” használatával – nemcsak deiktikus, hanem anaforikus funkciót is betölthet: névmási anaforaként utalhat a szövegben már említett főnévre, illetőleg főnévi csoportra, vagyis az antecedensre (vö. Fillmore 1975: 40–2, valamint

Lyons 1977/1989: 660–1). Az anaforikus funkcióban használt harmadik személyű névmás tehát nem a beszédszituációban jelen lévő harmadik személyre utal, hanem a szöveg kohézióját növelve hoz létre korreferenciális kapcsolatot az antecedensével. Az anaforikus használatú harmadik személyű névmás referenciális értelmezéséhez tehát nem a szituációs kontextus ismerete, hanem egy másik szövegbeli elemre való vonatkoztatása szükséges:

(1) Végre feltűnt *a kalauz*. Őt vártam már percek óta.⁴

Az „én” és a „te” viszont nem tölthet be anaforikus funkciót, nem hozhat létre korreferenciális viszonyt, hiszen az első személyű névmást mindig a feladóval, a második személyű névmást pedig mindig a címzettrel kell referenciális kapcsolatba hoznunk:

(2a) *Én* is vártam. – mondta *Esti Kornél*.

(2b) *Te* is várj! – mondta Esti Kornél *a barátjának*.

(2c) *Ő* is várhat – mondta Esti Kornél *a barátja* felé pillantva.

Első ránézésre úgy tűnhet, hogy a (2a) és (2b) példában korreferenciális viszony van az *én* és *Esti Kornél*, illetve a *te* és *a barátjának* szövegbeli elemek között, holott itt csak arról van szó, hogy Esti Kornél megnyilatkozásainak a szituációs kontextusát verbalizálja az Estit idéző beszélő, vagyis Esti diskurzusa az ő szövegébe ágyazódik bele. Következésképpen az Esti szövegében megjelenő első, illetve második személyű névmás deiktikus funkciót tölt be, hiszen a megnyilatkozás kontextusára, pontosabban a beszédesemény résztvevőire utal. A (2c)-ben a harmadik személyű személyes névmásnak is a deiktikus használatára találunk példát hiszen az „ő” a beszédszituáció egyik résztvevőjére mutat rá.

A személydeixissel kapcsolatban eddig csak a személyes névmásokról beszéltük, pedig a résztvevői szerepekre történő utalásnak lehetnek más grammatikai eszközei is. Az angollal (3a) ellentétben, de a latinhoz (3b) hasonlóan a magyar nyelvben (3c) nem kötelező mindig kitenni az első és második személyű személyes névmásokat, az igeragozási paradigma első és második személyű ragjai – amelyek eredetüket tekintve egyébiránt a személyes névmásokból alakultak ki – személyre, a beszédesemény résztvevőire utaló deiktikus nyelvi elemként funkcionálnak:

(3a) I hate the common herd.⁵

(3b) Odi profanum vulgus.

(3c) Gyűlölöm a közönséges embertömeget.

A beszédszituáció, s ezen belül a beszédesemény résztvevőire való rámutatásnak tehát nem csak egyetlen grammatikai lehetősége van: más nyelvekhez hasonlóan a magyarban a személyes névmások, illetve azok ragozott alakjai mellett a személydeixis az igealakokban morfológiailag is kifejezhető.

A fentebb mondottak értelmében az elbeszélő szövegekben a narráció két típusát különböztethetjük meg aszerint, hogy az elbeszélő eljárásra jellemző-e a beszédeseményben részt vevő személyekre (a feladóra és a címzettre) utaló deiktikus nyelvi elemek használata, avagy nem. Ha a

⁴ A deiktikus nyelvi elemeknek a narráció nyelvi szerveződésében betöltött szerepét szemléltető példám – a (3a), (3b) és (3c) kivételével – Kosztolányi Dezső *Esti Kornél* című művére, annak is kilencedik fejezetére utalnak. Ennek az a magyarázata, hogy e szöveg, amellyel egy korábbi dolgozatomban már foglalkoztam (l. Tátrai 1997), a perszonális narráció szépirodalmi használatát példázza.

⁵ A (3a) és a (3b) Lyons példái (1977/1989: 639), amelyeket a (3c)-ben a magyar nyelvű változattal egészítettem ki.

résztevői szerepek nyelvileg explicitté válnak az elbeszélő szövegben, **perszonális narrációról**, ha viszont a részttevői szerepekre nem történik deiktikus utalás, **imperszonális narrációról** beszélhetünk. Fontos mindehhez hozzátenni, hogy azokban az elbeszélő szövegekben, amelyek narrációjára az imperszonális a jellemző, a harmadik személyű névmás használata elsősorban anaforikus, hiszen ezekben az elbeszélésekben az „ő” nem a beszédhelyzet egy – sem a feladóval, sem a címzettal nem azonosítható, de őket feltételező – résztvevőjére utal, hanem az elbeszélő események szereplőit említi újra, korreferenciális kapcsolatot teremtve velük.

4. Az *én* elsődlegesen interaktív használata

A perszonális narráció nyelvi működésének vizsgálata során hangsúlyossá kell tenni, hogy az első és a második személy az elbeszélő szövegekben kettős szerepet tölthet be: egyrészt a személy-deixisek a beszédesemény résztvevőire, a feladóra és a címzettre utalnak, másrészt utalhatnak az elbeszélő események egyes résztvevőire, vagyis az „én” és a „te” a történet világának szereplőit is jelölhetik, hiszen az elbeszélő diskurzus beszélője természetesen olyan történetet is elmondhat, amelyben ő maga és/vagy címzettje szereplőként is megjelenik (vö. Tamir 1976: 406). Az „én”-nek az elbeszélő szövegekben megjelenő kettős funkciójára hívta fel a figyelmet Leo Spitzer, amikor bevezette az első személyű elbeszéléssel foglalkozó kutatók nagy része által azóta is használt *elbeszélő „én”* („*erzählendes Ich*”) és *átélő (elbeszélő) „én”* („*erlebendes Ich*”) fogalmakat (Spitzer 1922/1961: 478). E két szerep megkülönböztetése a fentiek értelmében természetesen a második személyre is kiterjeszthető. (Vélhetően mindenki tudna olyan történeteket mondani, amelyeket szülei, rokonai meséltek el neki kora gyermekkoráról, olyan eseményekről, amelyeknek részese, sőt általában főszereplője volt, de amelyek egy-két éves korában történtek, s ezért nem emlékszik rájuk.)

A narratológiai szakirodalom az „én” kettős szerepének vizsgálatát általában leszűkítette azokra az elbeszélő szövegekre, amelyekben az elbeszélő „én” és az elbeszélő „én” közötti összefüggés, egymáshoz való viszonyuk meghatározó szerepet töltött be a narráció szerveződésében, vagyis azokra az elbeszélő szövegekre koncentrált, amelyekben az „én” a történetnek is részese volt. Ez a leszűkítés lehet a magyarázata annak a fogalomértelmezésnek, amely a perszonális narráció fogalmát azokra a fikcionális elbeszélésekre alkalmazza, amelyekben „az elbeszélés előadója [...] maga is a történet szereplője” (Genette 1991/1999: 83). Fontos azonban megjegyezni, hogy a fikcionális elbeszélő szövegekben megjelenő perszonális és imperszonális narráció közötti különbségtétel ez esetben nem annyira a beszédesemény részttevői szerepeinek deiktikus nyelvi jelöltségén, illetve jelölhetlenségén, mint sokkal inkább a narrátor egyénítettségének (individualizáltságának) fokán alapul (l. Ryan 1981: 517–20). Véleményem szerint azonban amennyiben a perszonális narráció nyelvi működését az első és második személyű személydeixisekből kiindulva értelmezzük, a narráció perszonalitásának jobb megértéséhez az „én”-nek (és a „te”-nek) a történetben való részvétele mellett elengedhetetlenül szükséges kitérni az elbeszélő „én” és a történetbefogadó „te” nyelvi jelöltségének a problémájára is. E megközelítés tehát annak ellenére tűnik indokoltnak, hogy az elbeszélő diskurzusokban nem a beszédesemény résztvevőire utaló deiktikus nyelvi elemek játsszák a meghatározó szerepet, hiszen az ilyen diskurzusokban általában a történetből kibontakozó világ, vagyis az elbeszélő esemény áll az érdeklődés középpontjában.

4.1. A szépirodalmi elbeszélésekkel foglalkozó elméletírók által sokáig vitatott kérdés volt, hogy vajon van-e minden elbeszélésnek narrátora. Käte Hamburger szerint csak az „első személyű elbeszélés” „én”-jére alkalmazható a narrátor (elbeszélő) terminus, az „én” hiányában tehát szerencsésebb lenne „narratív funkcióról” beszélni (l. Hamburger 1957/1973: 140). Ez azonban azért vitatható, mert szétválasztja a narrációt (a narratív közvetítést) és a narrátort (a narratív közvetítőt), holott szerencsésebb lenne az elbeszélőt (az elbeszélő ágenst) úgy definiálni, mint egy „hang”-ot, amely a narrációs eljárásban nyelvileg realizálódik (vö. Cohan–Shires 1989: 89–90). Ez utóbbi

felfogáshoz kapcsolódom akkor, amikor **explicit elbeszélő** „én” és **implicit elbeszélő** „én” között teszek különbséget. Megfontolandónak tartom ugyanis azt az érvelést, amely szerint figyelembe kell vennünk annak lehetőségét, hogy a megnyilatkozás kommunikatív jellegénél fogva minden nyilatkozathoz, így az elbeszélő közlésekhez is odaérthető egy első személyű alánnyal rendelkező főmondat (vö. Ross 1970, valamint Lyons 1977/1989: 397). Hasonlóképpen vélekedik erről Petőfi S. János is akkor, amikor azt állítja, hogy egy „kanonikus atomi elbeszélő szöveg” jól formáltságához egyebek mellett szükség van arra az információra, amely azt jelzi, hogy a narrátor milyen „performatív modalitással” juttatja kifejezésre azt, amit el akar mondani (l. Petőfi 1991: 33). Ez a „performatív modális proposíció” szükségképpen első személyű, mert ha harmadik személyű lenne, akkor nem az elbeszélő közléséről, hanem annak forrásáról informálna bennünket:

(4a) Elmeséli nekik, hogy egy bolgár kalauzzal beszélgetett.

(4b) *Elmesélem nektek, hogy* elmeséli nekik, hogy egy bolgár kalauzzal beszélgetett.

Tehát ahogy a (4b) mutatja, a (4a) kiegészíthető egy első személyű, a performatív modalitásról árulkodó főmondatral. Ha mindezt a több mondatból álló, hosszabb lélegzetvételű elbeszélő diskurzusokra vonatkoztatjuk, akkor talán nem túlzás azt mondani, hogy minden elbeszélő szöveg elé odatehető az alábbi mondat: *Kedves olvasóm / hallgatóm, az alábbi történetet (önéletrajzot, krónikát, regényt, mesét, emlékeztést, anekdotát stb.) közlöm veled.* Az imperszonális elbeszélésekből azonban, mivel ezekben kizárólag az elbeszélt esemény áll az érdeklődés középpontjában, hiányoznak a történetmondás performatív aktusára utaló jelzések, tehát esetükben „performatív törlésről” (Ross 1970) beszélhetünk. A performatív törlés azt jelzi, hogy az ilyen elbeszélő szövegek értelmezésében nincs különösebb funkciója az elbeszélő diskurzus pragmatikai körülményeivel kapcsolatos ismereteknek. Az „én” nyelvi jelöltsége, szövegbeli jelenléte viszont azt teszi egyértelművé, hogy az elbeszélés feladójának azonosítása szükséges a szöveg megértéséhez.

Az irodalomtudományi elbeszéléselemletben már közhelynek számít, hogy egy regény valószínű szerzője nem azonos az elbeszélővel. E megállapítás azonban a nem fikcionális elbeszélésekkel kapcsolatban is igaznak tűnik: „Újabbban a nyelvészeti pragmatikában is érelődik a felismerés, hogy különbséget kell tennünk a megnyilatkozás (mint aktus) és a nyilatkozat (mint termék, szöveg) szubjektuma között” (Péter 1991: 134). E megkülönböztetésnek az elbeszélő diskurzusok értelmezése szempontjából fontos következményeit négy, egy mondatba sűrített, tulajdonképpen egymás transzformációinak tekinthető elemi elbeszélő szövegen kísérlem meg modellálni:

(5a) Egy bolgár kalauzzal beszélgetett.

(5b) Egy bolgár kalauzzal beszélgettem.

(5c) Elmesélem nektek, hogy egy bolgár kalauzzal beszélgetett.

(5d) Elmesélem nektek, hogy egy bolgár kalauzzal beszélgettem.

Habár az (5a)-ban elbeszélt esemény szubjektuma, ellentétben az (5b)-ben elbeszélt esemény szubjektumával, nem utal még közvetett módon sem a megnyilatkozás szubjektumára, vagyis az elbeszélő „én” és az általa megcélzott történetbefogadó „te” egyaránt implicit marad, mindkét nyilatkozat mögött ott áll az elbeszélő diskurzus valószínű feladója, akinek a címmel folytatott diskurzusa hozza létre a fenti két nyilatkozatot, mint e diskurzus termékét. Az (5c)-ben és az (5d)-ben viszont nyelviileg explicit módon is kifejeződik a megnyilatkozás szubjektuma. Azáltal azonban, hogy a megnyilatkozás szubjektuma nyelviileg realizálódik, az explicit elbeszélő „én” a nyilatkozat (a szöveg) részévé válik, amely mögött szintén ott áll a diskurzus valószínű beszélője vagy szerzője.

Ha azonban a perszonális narráció nyelvi működését fikcionális elbeszélésekben vizsgáljuk, további nehézségekkel kell szembenéznünk. A fikcionális elbeszélő szövegek sajátosságát ugyanis az adja, hogy amíg a nem fikcionális elbeszélő szövegekben megjelenő „én” mint deiktikus nyelvi elem

közvetlen referenciális kapcsolatba hozható az elbeszélő diskurzus beszélőjével, addig a fikcionális narratív kommunikációban ez a közvetlen referenciálhatóság felfüggesztődik, s „inszenzírozott diskurzus” (Iser 1993/1997: 68) jön létre. Az elbeszélés aktusának szempontjából mindez azt jelenti, hogy a fikcionális elbeszélő diskurzusban a szerző személye és a szövegben esetlegesen megjelenő elbeszélő „én” között nem teremtünk közvetlen referenciális kapcsolatot: a megnyilatkozás szubjektuma maga is fikcionális kommunikáció részévé, fiktív szereppé válik. Ahogy Nomi Tamir fogalmaz: „Az egyetlen »valós« állítás tehát a szerzőé, aki azáltal, hogy regényt ír, és azt fikcióként jeleníti meg, olvasójának valami ilyesmit mond: *Az itt következő regényt közlöm önökkel!*” (Tamir 1976: 424). Ezt pedig a paratextusban megjelenő fikciós jelzések egyértelműsíthetik. A fikcionális narratív kommunikációban tehát voltaképpen két megnyilatkozásról, egy valóságosról és egy fiktívrol beszélhetünk, függetlenül attól, hogy e megnyilatkozások szubjektumai nyelvileg explicitté válnak-e: *Úgy teszek, mintha én lennék az, aki elmesélem ezt a történetet.*

A beszédesemény két részvevője nyelvi jelöltségének, illetve jelöletlenségének értelmezéséhez termékeny szempontot ad Emile Benveniste, aki az elbeszélő diskurzusokban megjelenő elbeszélő tevékenység két alapvető típusát különböztette meg, a *discours*-t és a *histoire*-t (Benveniste 1966: 19; a fogalmi zavarok elkerülése végett az eredeti francia terminusokat használom. T. Sz.). Amikor a narráció felhívja a figyelmet az elbeszélő tevékenységre, vagyis arra, hogy „feltételezi a beszélőt és a közönséget, és a beszélő azon szándékát, hogy befolyásolja a másikat valamilyen módon” (Benveniste 1966: 241–2), beszélhetünk *discours*-ról, amikor viszont a befogadó számára úgy tűnik, mintha az események saját magukat mondanák el, vagyis amikor „az egy bizonyos időpontban megfigyelt események a beszélő bármiféle beavatkozása nélkül vannak megjelenítve” (Benveniste 1966: 239), beszélhetünk *histoire*-ről. A *discours* és a *histoire* fogalompár elsősorban nem arra szolgál, hogy általuk az elbeszélő szövegeket két nagy csoportba soroljuk, sokkal inkább a narrációs eljárás két – egymást feltételező – ideáltípusát nevezik meg. A két narrációtípus két pólusként fogható fel: a skála egyik végén a beszédesemény, a másik végén az elbeszélt esemény dominál. A konkrét elbeszélő szövegek a két végpont között helyezkednek el: azok a szövegek, amelyekben domináns szerepet kap az elbeszélői tevékenységre való utalás, a *discours*-hoz állnak közelebb, azok pedig, amelyekben az elbeszélői tevékenység rejtve marad, a *histoire*-felé közelítenek. Természetesen egy adott elbeszélő szövegnek sem kell feltétlenül állandónak mutatkoznia e tekintetben: a narráció elmozdulhat az egyik pólusról a másik felé, a szöveg egyes részeiben előtérbe, más részeiben viszont háttérbe kerülhet az elbeszélői tevékenységre történő utalás (vö. még Tamir 1976: 419, valamint Bal 1980/1985: 126). Következésképpen ha az elbeszélő szövegben a résztvevői szerepekre közvetlenül utaló első és második személyű deiktikus nyelvi elemek használata által a beszédesemény, vagyis az elbeszélés feladójának a címzettjével folytatott diskurzusa nyelvileg explicitté válik, akkor ez hangsúlyossá teszi az elbeszélés diszkurzív jellegét. Ha viszont e deiktikus nyelvi jelzések hiányoznak, vagyis ha az elbeszélő nem utal önmagára, s ezáltal elbeszélői tevékenységére, valamint a történetbefogadójával folytatott diskurzusára, akkor ennek eredményeként a történet, az elbeszélt események és a hősök világa kerül az érdeklődés középpontjába.

4.2. Fontos megjegyezni, hogy a narráció e két alapvető típusának megkülönböztetése nem függ attól a szemponttól, hogy az elbeszélő részese volt-e a szereplők szférájának, avagy nem (l. Cohan–Shires 1989: 93). E két szempontrendszer elkülönítése azzal magyarázható, hogy amíg a narráció *histoire*- és a *discours*-jellegét az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége, illetve jelöletlensége határozza meg alapvetően, addig az elbeszélőnek a történetben való részvétele az elbeszélt „én” problémaköréhez kapcsolható. Hasonló következtetésre jut Seymour Chatman, aki ugyancsak az elbeszélői tevékenységre történő utalást vizsgálva beszél „nyílt” (*overt*) és „rejtett” (*covert*) narrátorról: „A narrátor lehet nyílt – egy valós szereplő (mint Conrad Marlowja) vagy egy állandóan közbeszóló kívülálló (mint a *Tom Jones* narrátora). Vagy lehet „hiányzó”, mint néhány Hemingway vagy Dorothy Parker elbeszélésben, amelyek csak párbeszédek és kommentár nélküli cselekvéseket tartalmaznak” (Chatman 1978: 33). Az „én”-nek az elbeszélő szövegekben betöltött

kettős szerepének megkülönböztetésére tehát azért van szükség, mert az elbeszélő „én” szövegbeli jelenléte nem vonja maga után automatikusan az elbeszélt „én” szövegbeli megjelenését és fordítva. Az alábbi táblázat a lehetséges variációkat mutatja be:

	implicit elbeszélő-én	explicit elbeszélő-én
ő-elbeszélés	az elbeszélő „én” hiánya az elbeszélt „én” hiánya	az elbeszélő „én” megléte az elbeszélt „én” hiánya
én-elbeszélés	az elbeszélő „én” hiánya az elbeszélt „én” megléte	az elbeszélő „én” megléte az elbeszélt „én” megléte

E kettős, egymást sokkal inkább keresztező, mint átfedő szempontrendszer négy lehetséges narrációs megoldás között tesz különbséget. E narrációs lehetőségeket a korábban már elemzett négy elemi elbeszélő szöveggel szemléltettem:

- (5a) Egy bolgár kalauzzal beszélgetett.
- (5b) Egy bolgár kalauzzal beszélgettem.
- (5c) Elmesélem nektek, hogy egy bolgár kalauzzal beszélgetett.
- (5d) Elmesélem nektek, hogy egy bolgár kalauzzal beszélgettem.

Az (5a)-ban nem jelenik meg az „én”, tehát nem történik utalás sem az elbeszélő diskurzus beszélőjére, sem arra, hogy e beszélő olyan történetet adna elő, amelynek őnmaga is részese volna, így ezzel az elemi elbeszélő szöveggel voltaképpen azokat az elbeszéléseket modellálhatjuk, amelyekre az imperszonális narráció a jellemző. Ez esetben ugyanis nem találunk olyan nyelvi jelzést, amely a beszédeseményre utalna, s így a szöveg megértése szempontjából a diskurzus pragmatikai kontextusa, legalábbis ami a beszédeseményt illeti, irrelevánsnak mondható (vö. Bar-Hillel 1970/1997: 171–2, valamint Bruss 1976: 20–1). Az (5b)-ben – hasonlóan az (5a)-hoz – hiányzik az elbeszélői tevékenységre és a történetbefogadóval való kapcsolattartásra történő közvetlen utalás, azzal azonban – ez viszont lényeges eltérés az előző példához képest –, hogy az „én” a történet világának egyik szereplőjére utal, közvetett módon a szöveg diskurzív jellegére hívja fel a figyelmet. Azért közvetett módon, mert az (5b)-ben az első személyű igealaknak mint személyre utaló deiktikus nyelvi elemnek a referenciája voltaképpen nem a beszélő, hanem a történet egyik szereplője, akinek viszont a referenciális azonosítása nem oldható meg anélkül, hogy közte és a történetmondó között egzisztenciális folytonosságot ne tételeznénk fel, azaz ne számolnánk a narráció perszonalitásából adódó következményekkel. Az (5b) esetében tehát az első személyű deiktikus nyelvi elem használata inkább a nyelv tranzaktív funkciójához kapcsolódva értelmezhető, hiszen elsősorban a történetből kibontakozó világ-reprezentáció létrehozásában játszik szerepet (vö. Brown–Yule 1983: 1–4). Ennélfogva az elbeszélt „én”-nel kapcsolatban az „én” **elsődlegesen tranzaktív funkciójú használatáról** beszélhetünk. Más a helyzet az (5c) példa esetében, amelyben az „én” nem részese a történetnek, viszont az első (és a második személy) használatának köszönhetően a beszédesemény explicit módon jelölve van: az egymást kölcsönösen feltételező elbeszélő „én” és a történetbefogadó „te” nyelvi jelöltsége annak ellenére hívja fel a diskurzus pragmatikai kontextusának releváns voltára a figyelmet, hogy a beszédesemény résztvevőire való utalás nem feltétlenül járul hozzá közvetlenül a történet megértéséhez, más szóval a történetből kibontakozó világ megismeréséhez. Az első és második személyű deiktikus nyelvi elemek az (5c)-ben tehát a személyközi viszonyok megteremtésében játszanak szerepet (vö. Brown–Yule 1983: 1–4), hiszen alapvetően azt teszik nyelviileg explicitté, hogy a történetet valaki mondja és valakinek mondja. Ennélfogva abban az esetben, amikor az elbeszélő közvetlenül a történetbefogadóhoz fordul, az „én” **elsődlegesen interaktív funkciójú használatáról** beszélhetünk. Az elbeszélő

diskurzus feladójának és címzettjének személyközi kapcsolatára természetesen nemcsak személy-deixisek, hanem a megszólító- és köszönő-, illetve elköszönőformulákkal érintkező kapcsolatfelvevő és -lezáró (*adjisten, ámen* stb.), társalgásszervező (*nos, hát, szóval* stb.) és mutató (*lám, íme* stb.) interakciós mondatzók (l. Kugler 1998: 340–1, valamint Levinson 1983/1992: 162) és egyéb kapcsolatra utaló elemek (l. bővebben Balázs 1993) is utalhatnak. E nyelvi jelzések alkalmazása elbeszélő diskurzusokra természetesen sokkal kevésbé jellemző, mint a mindennapi társalgásra, de a monologikus természetű elbeszélésekben is találhatunk ilyen jelzésekre példákat. Mindez azonban nem jelenti annak figyelmen kívül hagyását, hogy az elbeszélő diskurzusokban az interakció közvetlensége, illetve közvetettsége, s ezzel összefüggésben a diskurzus szóbelisége, illetve írásbelisége befolyásolja azt viszonyt, amelyet az elbeszélő diskurzus feladója a közölt történet címzettjével alakít ki. Mindazonáltal a perszonális narráció nyelvi működésének értelmezése során számolni kell azzal, hogy a narráció perszonalitása nemcsak a narratív tranzakció, hanem a narratív interakció felől is megközelíthető. Az elbeszélői tevékenységre utaló „én” és „te” használata tehát perszonálissá teszi a narrációt. Az (5d)-ben az „én” kettős szerepet tölt be: az elbeszélő „én” nyelvi jelöltsége elsősorban a feladó és a címzett között folyó narratív interakció diszkurzív jellegére, az elbeszélt „én” szövegbeli jelenléte pedig elsősorban a narratív tranzakció egyik jellemző módjára (l. bővebben Tátrai 1999) utal.

4.3. Az „én” elsődlegesen interaktív funkciójú használata azokkal a narrátori közlésekkel összefüggésben értelmezhető, amelyek kívül esnek a történeten (vö. Máár 1995: 33–4). A történeten kívüli narrátori közlések vizsgálata szempontjából kitüntetett figyelmet érdemelnek az elbeszélő szövegekben található kommentárok (l. Chatman 1978: 228–53). Chatman a kommentárok két alapvető típusát különbözteti meg, a hallgatólagos (implicit) és a kifejezett (explicit) kommentárt. A perszonális narráció interaktív funkciójának magyarázatához számunkra most elsősorban nem a rejtett párbeszédként értelmezhető, az ironia lehetőségét megteremtő implicit, hanem a nyelvíleg kifejezett explicit kommentár érdemel figyelmet. Chatman az explicit kommentár négy típusát különíti el: az interpretációt (a történethez fűzött magyarázatot, értelmezést), az értéktételest (a történethez kapcsolódó etikai stb. minősítést), az általánosítást (a történet világának a valósággal való összevetését) és a metanarrációt, amelybe az elbeszélés aktusát tudatosító kijelentések tartoznak. Ez utóbbi közlések a narrátornak az elbeszélő tevékenységgel kapcsolatos reflexív magatartásával hozhatók kapcsolatba: egyrésztől árulkodhatnak az elbeszélő személyes attitűdjéről, másrésztől irányulhatnak a címzetre, illetőleg vonatkozhatnak a vele való kapcsolat fenntartására. Talán e rövid ismertetésből is kitűnik, hogy amíg az explicit kommentár első három típusa a történetre irányul, addig a **tudatos narráció** az elbeszélő és a történetbefogadó kapcsolatára vonatkozik, a közöttük létrejövő interakciót teszi nyilvánvalóvá. A történetre irányuló interpretációval, az értéktételest és az általánosítással kapcsolatban egyébiránt pontosításra szorul Chatman azon állítása, hogy bennük az elbeszélő hangja a legközvetlenebbül hallható: természetesen a beszélő hangját halljuk, aki azonban ezekben a narrációt megszakító szövegrészekben nem a narratív közlésmódot alkalmazza, hiszen a kommentárok megértése inkább az érvelő szövegekre jellemző megértési módhoz kapcsolódó elvárások alapján történik (az a „hang”, amelyet hallunk, sokkal inkább a kommentátor funkcióját tölti be, mint a narrátorét). Hasznosabb lenne tehát a tudatos narrációt a kommentároktól különválasztva olyan jelzésként tárgyalni, amely az elbeszélő „én” és/vagy a történetbefogadó „te” nyelvi jelöltsége által a narráció diszkurzív jellegét hangsúlyozza.

5. Összegzés

E dolgozatban arra tettem kísérletet, hogy a résztvevői szerepekre utaló deiktikus nyelvi elemek szerveződésének vizsgálatából kiindulva egy olyan értelmezési keretet vázoljak fel, amely lehetővé teszi a narráció nyelvi működésének jobb megértését.

Az első és harmadik személyű narráció (narrátor) fogalmakban rejlő ellentmondás miatt a perszonális és imperszonális narráció (narrátor) terminusok használatára tettem javaslatot. E terminusok használata azért tűnik megfelelőbbnek, mint a korábbiak, mert számol azzal az alapvető különbséggel, amely az első és második, illetve a harmadik személyű névmások deiktikus használatát jellemzi. Ennélfogva a személydeixisek szerveződéséből kiindulva az elbeszélő szövegekben a narráció két típusát aszerint különböztethetjük meg, hogy az elbeszélő eljárásra jellemző-e a beszédeseményben részt vevő személyekre (a feladóra és a címzettre) utaló deiktikus nyelvi elemek használata, avagy nem: ha a résztvevői szerepek nyelvileg explicitté válnak az elbeszélő szövegben, **perszonális narrációról**, ha viszont a résztvevői szerepekre nem történik deiktikus utalás, **imperszonális narrációról** beszélhetünk. Mindez azt is jelenti egyben, hogy a narráció perszonalitása nem szűkíthető le arra a kérdésre, hogy az „én” részese-e a történetnek. A perszonális narráció nyelvi működésének vizsgálata megköveteli ugyanis, hogy az elbeszélő diskurzusok tranzaktív funkciója mellett figyelembe vegyük annak interaktív funkcióját is. Azokban az elbeszélésekben, amelyekben az „én” részese a történetnek, az első személyű deiktikus nyelvi elemnek a használata inkább a nyelv tranzaktív funkciójához kapcsolódva értelmezhető, hiszen elsősorban a történetből kibontakozó világprezentáció létrehozásában játszik szerepet, ennélfogva az elbeszélő „én”-nel kapcsolatban az „én” elsődlegesen **tranzaktív használatáról** beszélhetünk; ha viszont az „én” nem részese a történetnek, de az első (és a második személy) használatának köszönhetően a beszédesemény explicit módon jelölve van, tehát ha az első és második személyű deiktikus nyelvi elemek a személyközi viszonyok megteremtésében játszanak szerepet, akkor az „én” elsődlegesen **interaktív használatáról** beszélhetünk.

HIVATKOZÁSOK

- Bal, Mieke 1980/1985. *Narratology*. Introduction to the Theory of Narrative. Toronto, Buffalo, London, University of Toronto Press.
- Balázs Géza 1993. Kapcsolatra utaló (fatikus) elemek a magyar nyelvben. *Nyelvtudományi értekezések* 137. sz. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Bar-Hillel, Jehoshua 1970/1997. Indexikus kifejezések: Pléh Cs.–Siklaki I.–Terestyéni T. szerk., *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. 171–87. Budapest, Osiris Kiadó.
- Beaugrande, Robert-Alain de 1994. Text Linguistics: Asher, R. E. (ed), *The Encyclopedia of Language and Linguistics*. Volume 9. 4573–8. Oxford, New York, Seoul, Tokyo, Pergamon Press.
- Bencze Lóránt 1993. Deixis és referencia (Kisenciklopédia dióhéjban): Kozocsa Sándor Géza szerk., *Emlékkönyv Fábrián Pál hetvenedik születésnapjára*. 36–49. Budapest.
- Benveniste, Émile 1966. *Problèmes de linguistique générale*. Paris, Gallimard.
- Booth, Wayne C. 1983. *The Rethoric of Fiction*. Second Edition. Chicago, The University of Chicago Press.
- Brown, Gillian–Yule, George 1983. *Discourse Analysis*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Brown, Gillian 1994. Modes of understanding: Brown, G.–Malmkjaer, K.–Poliitt, A.–Williams, J. ed., *Language and Understanding*. 10–20. Oxford, Oxford University Press.
- Bruss, Elizabeth W. 1976. *Autobiographical Acts*. Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena, Fischer.
- Chatman, Seymour 1978. *Story and Discourse. Narrative Structure in Fiction and Film*. Ithaca and London, Cornell University Press.
- Cohan, Steven–Shires, Linda M. 1988. *Telling Stories. A theoretical analysis of narrative fiction*. New York and London, Routledge.
- Fehér Erzsébet 2000. A szövegkutatás megalapozása a magyar nyelvészetben (tudománytörténeti vázlat). *Kéz-irat*.
- Fillmore, Charles 1975. *Santa Cruz Lectures on Deixis*. Indiana University Linguistics Club.
- Genette, Gérard 1972/1980. *Narrative Discourse*. Oxford, Oxford University Press.

- Genette, Gérard 1991/1999. A fikció aktusai. (Ford.: Szekeres András) *Literatura* 81–94.
- Hamburger, Käte 1957/1973. *The Logic of Literature*. (Transl. by M. J. Rose) Bloomington, Indiana University Press.
- Iser, Wolfgang 1993/1997. A fikcionálás aktusai. (Ford.: Katona Gergely.) In: Thomka Beáta szerk., *Az irodalom elméletei IV.* 51–83. Pécs, Jelenkor Kiadó – JPTE.
- Jakobson, Roman 1970. Shifters, Verbal Categories and the Russian Verbs: *Selected Writings* II. 130–47. The Hague, Mouton.
- Keszler Borbála szerk. 1998. Magyar grammatika. *Kézirat*.
- Kugler Nóra 1998. A mondatszók. *Nyr.* 337–47.
- Lengyel Klára 1997. Töprengések a birtokos névmásokról. *Nyr.* 487–9.
- Levinson, Stephen C. 1983/1992. *Pragmatics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lyons, John 1977/1989. *Semantics*. Cambridge–New York–Port Chester–Melbourne–Sydney, Cambridge University Press.
- Maár Judit 1995. *A drámai és az elbeszélő szöveg szemantikai vizsgálata*. Modern filológiai füzetek 53. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Petőfi S. János 1991. A szövegszignifikáció aspektusai és azok szemiotikai textológiai tárgyalása: Petőfi S. J.–Békési I. szerk., *Szemiotikai szövegtan 2.* 7–37. Szeged, JGYTF Kiadó.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmekifejezés eszközei és módjai*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Pozsvai Györgyi 1993. Nézőpont és közlésmód. *Literatura* 130–48.
- Ross, J. 1970. On Declarative Sentences: Jacobs, R. A. and Rosenbaum, P. S. ed., *Readings in English Transformational Grammar*. 222–72. Massachusetts, Ginn.
- Ryan, Marie-Laurie 1981. The pragmatics of personal and impersonal fiction. *Poetics* 10: 517–39.
- Spitzer, Leo 1922/1961. *Stilstudien II.* (reprint) München.
- Tamir, Nomi 1976. Personal Narrative and its Linguistic Foundation. *Poetics and Theory of Literature* 1976/3. 403–29.
- Tátrai Szilárd 1997. Az elbeszélés határai. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél. *Nyr.* 325–38.
- Tátrai Szilárd 1999. A történetmondás realiztikus motiváltságának nyelvi jelzéseiről: Kugler N.–Lengyel K. szerk., *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. 308–13. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 154–65.
- Yule, George 1996. *Pragmatics*. Oxford, Oxford University Press.

Tátrai Szilárd

SUMMARY

Tátrai, Szilárd

The linguistic markedness of narrative ‘ego’

An experimental textological approach to personal narration

This paper, both thematically and methodologically related to research on text types, is based on an investigation of the organisation of personal deixis and attempts to outline a framework of interpretation that makes it possible to better understand the way narrative linguistic communication works. The paper relies on some results of literary narratology and shows their generalisability to text linguistics by emphasising aspects that can be translated into the conceptual categories of linguistic pragmatics. With reference to the categories ‘personal’ vs. ‘impersonal’, the author argues that, starting from a functional approach to the organisation of deictic linguistic forms referring to the participants of the communicative situation, it is possible to create a (text linguistically adequate) interpretation of the typology of procedures of narration characteristic of narrative texts that gives a satisfactory account of various prototypical possibilities of narration, as well as their linguistic characteristics.

Húr szavunk a növénynevekben

A növénytan, a nyelvészet és a néprajz határterületén három kérdéskör egyidejű vizsgálatából kialakult etnobotanika művelői (pl. Szabó Attila, Péntek János, Gunda Béla, Vigh Károly, Al. Borza, Fr. Krauss) közleményeikkel nagyban segítették az anyanyelvi növénynévanyag eredetének kutatását, a népi és tudományos növényismeret művelődéstörténeti, településtörténeti stb. vonatkozásainak föltárását. Az ember és a növényzet együttéléséből a nyelvészt a növénynevek, az etnográfust a növények hagyományos felhasználási módjai, a növények, mint a népművészet, népköltészet fontos motívumai, a népi mesterségek, gyermekjátékok alapanyagai, valamint a népi gyógyászatban és táplálkozásban betöltött szerepe érdekli. A botanika szakemberei pedig az ember hatását vizsgálják itt a növényvilágra.

A tájnyelvi terminológiai adatok, a hangalaki változatok nyelvileg pontos lejegyzésével, botanikai ellenőrzésével és néprajzi, történeti kiegészítésével állítható össze az az adattár, melynek segítségével a népi nomenklatúra viszonya a hivatalos szaktudományi nevezéktanhoz, az eredet szerinti rétegződés, a nyelvi kölcsönhatások, a szókölcsonnés, a tükörfordítás és a népetimológia, a szinonímia, a homonímia és a poliszémia, a földrajzi heteroszémia kérdései megvilágíthatók, a növénynevek lexikológiai elemzései sikeresek lehetnek.

Az alábbi elnevezések egyrészt belső keletkezésű növénynevek, szóösszetételek, másrészt pedig fordítással kerültek a magyarba. Alakfestő, a növény vagy a növényi rész formájára utaló elnevezések. Van közöttük több poliszemantikus kifejezés, az egyes közvetlenül összefüggő jelentések között a jelentésviszony metaforikus. A zoomorf terminusok sorában az állati testrésszel leírt növényi morfológiai sajátosságra utaló nevek közé tartoznak. A névadás indítékai kimutathatók, a motivációt rekonstruálni lehet. Alaki hasonlóság áll fenn állatok testrészei és a szár, gyökér, levél vagy a virág között.

Húr szavunk ismeretlen eredetű, a magyar írásbeliségben már a XV. század elejétől adatolható: 1405 k.: „qualquinus: *hurus* madar” (SchlSzj. 1812) ’bél, belsőség’, 1436–39: *övrocbol* (BécsiC. 100), 1516–19: *hwrath* (JordC. 82), 1526: *hwray* (ÉrdyC. 204b), 1578: összetett növénynevek utótagjaként: pipe *húr* ’Alsine’, tyik *húr* ’hühnerdarm’ (Herbarium 33). A CzF. szótár (1864. 2: 1743) az ’állati bélből v. fonalakból v. ércszálakból való rugonyos és zsinegalakú test’ jelentésű *húrt* a lat. *chorda* szóval értelmezi.

Budenz Vámbéry összevetését a tör. *kur* ’húr’, kirg. *kur* ’kötél, öv’ szavakkal – jelentéstani okokból – megkérdőjelezi az 1884-ben írt Feleletben (NyK. 18: 16), és összehasonlító szótárában (MUSz. 137) a *húr* finnugor rokonságát igyekszik kimutatni, ám a felsorolt rokon nyelvi szavak (fi. *suole*, lp. *čole*, md. *šula*, cser. *šolo* stb.) nem tartoznak ide. Wichmann (FUF. 11: 203) a fi. *kurkku* ’torok, gége’ és md. E. *kirga*, *korga*, m. *húr* szavakat vélte az uráli **kirk3* ’belsőség’ (UEW. 161) szóból levezethetőnek, Toivonen (FUF. 18: 190) nyomán Collinder (FUF. 36) a magyar *húr* és *hurka* szavakat a jurák-szamojéd *hurku* szóval egyeztetni (melyben a -*ku* végződés ugyanolyan kicsinyítő képző, mint a m. -*ka*). A szamojéd szó azonban egy ’kötözni, piszkálni’ (UEW. 216) igéből van képezve. Szintén helytelen G. Ganschow felvetése (m. *húr* és cser., votj., osztj., vog., szam. ’kosár, zsák, zacskó’ jelentésű „megfelelői” /CSIFU. 1: 142/). Bárczi (SzófSz. 128) – a szó finnugor eredeténél maradva – azt állítja, hogy egyeztethető a vog. *kēver* ’belső rész’, zürj. *gyrk* ’hasüreg’ és a KSz. és az FUF. cikkei nyomán további votják, cseremisiz és mordvin megfelelők-

kel. Modern etimológiai szótáraink szerint (EWUng. 589 és TESz. 2: 169) a *húr* eddigi finnugor, illetve uráli egyeztetései nem fogadhatók el, török származtatása is téves. Hangutánzó szóként való magyarázata szintén.

Az eredeti 'bél, belsőség' jelentésből egyrészt tárgyi hasonlóság alapján, másrészt az anyag sajátos fölhasználásai folytán jött létre a többi jelentés.

A m. *húr* szó tehát 'bél' jelentésű volt a régiségben; l. pl. 1682-ből Haller J. írását (NySz. 1: 1517): „Felette szük az *húr* bennünk, mellyen le kéne takarodni, valami gyomrunkban vagyon”. A *húr* kicsinyítő származéka *hurka* szavunk. Apáczai Cs. J. Enciklopédiájában olvasható, hogy „a megrágott eledel a nyelő *hurkán* a gyomorba ér”. Míg a *húr* meg a *bél* a XV. sz. első felében tűnnek fel írásos emlékekben, a *hurka* közel egy évszázaddal későbbben (1533: Murmelius 2124). A *hurka* eredeti jelentése is 'bél' volt, l. a Szakácutudományban (Nyr. 66: 97): *végő hurka* 'vastag-bél'; „az végső *hurkának* az *hurát* rizskásával is megtöltheted, ez az egyik igen kedves *hurka* az urak között” /a második *hurka* itt már a mai használatot tükrözi/; *segg-vég-hurka*, R. 1604: *segg-vég-hurka* 'Longanon' (MA.); Pápai Páriznál is a Procidentia sedis: *vég hurka*. A nyelvjárásokat vizsgálva szintén találkozunk a *húr* használatával: a *húr* 'a sertés megtisztított vékonybele, melybe a kolbászt töltik' (SzamSz. 1: 399), Heves megyében és a Székelyföldön a 'disznó vékony, porcos, kövér, fehér hurkája' a *gyöngyőshurka* (MTsz.). Ismert a *húros* 'sérves állat' (ÚMTsz. 2: 1034: Dunántúl) kifejezés, a *húrol* 'kés fokával megtisztít' (SzamSz. 1: 400), 'késsel kaparva tisztít' (ÚMTsz. 2: 1033: Alföld), *húrolás* 'bél tisztítása' (> *húrolófa*) (uo.) jelentésű tájnyelvi szó. A disznó-vágáskor készülő kolbászok, hurkák a sertés belébe töltve füstölődnek, sülnek; a *hurka* jelentésfejlődése világos. Míg *bél* szavunk a 'dolgok belseje, belső része' jelentéssel használatos (vele vannak rokonságban a *be*, *bele*, *benn* határozószavaink, a *bel-*, *belső* melléknéveink), addig a *hurka* a megtöltött bél. Ennek képzetét idézi a *hurka* az ember bőrén is, ha pálcával végigvernek rajta.

Jelentésbővüléssel már 1636-ban megtaláljuk a *húr* más értelmezését: „farkas-bélből tsinált *húrok* egybe nem igazodhatnak a báránybél *húrokkal*” (Pázmány: Vasárnapi és innepi prédikációk. Pozsony, 854). A *húr* tehát a bélből készült (használatos volt a *húrbél* /1864: CzF. 2: 1744/ kifejezés is), majd hasonló funkciót betöltő dolgok neve lett (az *ij*, a pengetős hangszerek, a teniszütő *húrjai* eredetileg állati bélből készültek; később átvitt értelemben, jelentésfejlődéssel: *egy húron pendül*, *tűfeszíti a húr*t, *penget inkább szelídebb húrokat*, sőt, *lélek húrjai*, *velőket rázó húrok* stb.). A hegedű húrjával kapcsolatos a *húrpénz* /Torda-Aranyos vm./, *húrpíz* /Hajdúnánás/ 'a bálban, lakodalomban a muzsikuskoknak fizetett pénz' (ÚMTsz. 2: 1034) jelentésű összetett szavunk.

Így érthető a *pipehúr*, *tyúkhúr*, *lúdhúr*, *csibehúr*, *madárhúr* stb. növényneveink. A növénynevekkel kapcsolatban a CzF. szótár (2: 1743: *tikhúr*, *golyahúr* /ilyen nincs, nem is volt, ez a Diószegiék alkotta *golyahúr* elírása lehet/) nagyon helyesen utal a hosszúkás, vékony, húr alakú szárakra, de ugyanakkor lehetségesnek tartja a *her* /lóher/, *har*, *sarj*, *súr* /súrjány/ nevek idevonását is. Az elnevezés valóban az illető növények gyakran messze kúszó, hengeres metszetű, kanyargós szárára utal, amely a baromfi beléhez hasonlít.

Összetett növénynevek utótagjaként Melius J. P. óta adatható a *húr* a magyar írásbeliségben, aki különböző háziszárnyasok neveivel összekapcsolva alkotta meg *pipehúr*, *lúdhúr*, *tyúkhúr* növényneveit. A baromfiaknak a nevei azért kerültek az összetett szavakba, mert a jelölt növények ezek kedvelt takarmánynövényei, azaz az előtag azt fejezi ki, hogy az állat eszi a növényt. (A népnyelvben ma is használatos ezeknek a növényeknek *madáreleség* /MF. 305/, sőt a csibehúrnak *tehenabrak* /uo. 318/ társneve.)

Noha Szikszai F. B. műve (Nomenclatura) csak 1590-ben, tehát időrendben Melius műve után jelent meg nyomtatásban, feltételezhető, hogy a szójegyzék a Herbarium megírásának korában közismert lehetett, kéziratban már közkézen forgott, és így forrásul szolgálhatott. Ezt az is alátámasztja, hogy a Herbariumban a Szikszai szójegyzékénél korábbi források (SchlSjz., BesztSjz., GyöngySzt., Murmelius) több száz növénynevből – Szabó T. A. lelkiismeretes összehasonlítása

alapján – mindössze 73 elnevezés lelhető föl. Ráadásul ezek mind közismert, a mindennapi életben használatos növénynevek; nincs feltétlenül szükség összeírásukhoz írásos forrásra. Szikszai ezzel szemben igen sok növénynevet gyűjtött a nép körében, és a kevésbé ismert népnyelvi elnevezések hatalmas mennyiségben, teljes alaki egyezéssel bukkannak föl a Herbariumban. Ennek fényében fel kell tételeznünk, hogy a *húr* utótag mégsem Melius révén került a magyar növénytani szakszókincsbe a – nála is szereplő – ném. *Hühnerdarm* mintájára, hanem (pl. a *madárhúr*, mely Szikszai szójegyzékében olvasható) már előbb is használatos volt a népnyelvben növénynévként.

Hogy a névadás indítéka még ma sem homályosult el a köztudatban, arra jó példa egy – a közelmúltból származó – adat. Még 1950-ben is kapott a *húr* szó új értelmezést (tárgyi hasonlóság alapján); vö. *húr* 'a zöldbab szálkája' (Nyr. 74: 396). Egy Budapestre került csíkszentkirályi székelly asszony használta ilyen értelemben: „A zödbabnak, mikor már kissé öregedő, aszt mongyák: ... jó lē kell szēnni a *húrját*. Lē kell a babot *húrozni*, má megöregēdēt, nagyon *húros*”.

A *húr* eredeti 'bél' jelentésében szerepel egy növénynévben *bél* szavunk; vö. *tyúkbélfű*, R. 1604: *tikbélfű* 'Asyla: barom orvoslo fű' (MA.).

(Megjegyezzük, hogy a zoológiában is használatosak olyan metaforikus állatnevek, melyek a *húr* szóval képzett összetételek. Pl. *húrféreg* v. *zsinegféreg* 'Gordius' (Pallas 9: 488), *húrférgek* 'Nematomorpha', melynek német tükörszava a *Saitenwürmer* (Gozmány: Vocabularium Nominum Animalium. Bp., 1979. I: 7601.)

apróhúr J: *Sagina* (MNöv. 208). A kis, törékeny *szagván* (uo.) egyik társneve. Az összetett szó utótagja nyilván a *húr* 'bél' jelentésével van összefüggésben, és a szaknyelvi szó keletkezésére a növény német neve hatott, hiszen a ném. *Mastkraut* (PbF. 504) 'hízalólófü' /*Mastdarm* = végbél/ jelentésű. Akárcsak a tudományos nemi név, a lat. *sagina* 'hízalás, etetés'. A latinból való az apróhúr m. *szagván* elnevezése.

csibehúr J: *Spergula* (P. 67). R: 1807: *tsibehúr* 'Spergula' (MFűvK. 279), 1807 u.: *árlevelű csibehúr* 'Sp. subulata' (Diószegi 278), 1843: *csibehúr* 'Spergula' (Bugát 61), 1862: ua. és *parlagi csibehúr* 'ua.' (CzF. I: 977), 1864: *csibehúr* 'ua.' (Gönczy 238), 1869: ua. 'Stellaria media' (Math. és TermTudKözl. 6: 170), 1872: ua. 'Spergula' (FKézK. 124), 1893: *csibehúr* 'ua.' (Pallas 4: 700), 1911: ua. (Nsz. 73), 1925: *csibehúr* 'Spergula' (MF. 318), 'Stellaria media' (uo. 305), 1975: ua. 'Spergula arvensis' (ÉrtSz.).

N: Molnár 30: *csibehúr* (Zemplén) 'Spergula arvensis' / MF. 319: *csitrehúr* 'Spergularia rubra'. /Ez utóbbi nyilván a *csirkehúr* alakváltozata./

A *csibe* a tyúkfélék és a fácán pelyhes kicsinye. A *csibehúr* Diószegiék szóalkotása a növénytan műnyelvében. A név motivációja a CzF. szótár szerint a növény húr alakú szára, „vagy talán a *her* (lóher), *har*, *sarj*, *sur* (surjány) növényt jelentő szókhoz rokon”. Ez utóbbi szófejtés nem vehető komolyan, hiszen az összetett szó utótagja valóban a növény gyakran messze kúszó, hegyes metszetű, kanyargós szárára utal, mely a csibe beléhez hasonlítható. (A MFűvK. Diószegi saját jegyzetelt példányában szereplő *árlevelű csibehúr* magyarázata az, hogy a növény szálai felegyenesedők, molyhosak, levelei pedig szálas árformák.)

csillaghúr J: *Stellaria* (P. 68). R: 1807 előtt: *tsillaghúr* (Diószegi–Fazekas Jelentése „A' Debretzeni Reformatum Collegium Seniorának”; in Julow 402), 1807: ua. 'Stellaria; határos a lúdhúrral' (MFűvK. 272), 1807 u.: *közép tsillaghúr* 'St. media' (Diószegi 272), 1833: *ligeti tsillaghúr* 'Cerastium aquaticum' (Kassai 2: 470), 1862: *csillaghúr* 'Stellaria' (CzF. I: 997), 1864: ua. (Gönczy 243), 1868: *csillag-húr* 'sok magvú növ. a tizhimesek osztályából' (Ballagi I: 182), 1909: *csillaghúr* (Graumann 33), 1911: ua. 'Callitriche; Stellaria' (Nsz. 74).

N: MF. 689: *vízi csillaghúr* 'Callitriche verna' / SzegSz. I: 242: *csillaghúr* 'füfajta; Stellaria'.

A magyarba a latinból került, eleinte R. 1590: *czillag leuelő fű* 'Stellaria' (SzikszF. 27), 1706: *csillag szék* 'ua.' (PPNomH) formában. A *csillaghúr* Diószegiék részfordítása; a debreceni fűvészkönyvben (357) olyan nevek sorában is olvashatjuk, amelyek: „a' Deákból fordítottak: ... *tsillaghúr*”. Sikeres genusnevek.

(Csak a „nyelvészi lámpást” buzgón tartó Fialowskynak nem nyerte meg a tetszését, már 1878-ban /még hozza a Magyar Nyelvőrben; 7: 264/ a helyettesítendő nevek közé sorolta a szót. Akárcsak a nyelvíleg szintén helyes és szép hangzású *csillagfürt* 'Lupinus' esetében, szörnyű javaslatokkal élt: a *csillagfürt* helyett: *gerezdes*, a *csillaghúr* helyett pedig: *lelleg*.)

A tudományos *Stellaria* elnevezés a lat. *stella* 'csillag', *stellaris* 'csillag alakú' szón alapul; a növény virágjára utal, mely csillag alakú, szirmai sugarasan szétállnak. A *Stellaria* mintájára keletkezett a német *Sternmiere* 'ua.' (Boerner 386) név is. A magyar *csillaghúr* tehát a lat. *stella* 'csillag' fordításának és a *húr* szavunknak összetételével keletkezett. Ez az utótag a növény vékony, hűrszerű szárára utal.

homokhúr J: *Arenaria* (P. 117). R: 1807 előtt: *homokhúr* 'Arenaria' (Diószegi–Fazekas: Jelentés; in Julow 402), 1807: ua. (MFüvK. 273), 1823–27: *pázsitos homokhúr* 'A. graminifolia' (Sadler. MNy. 79: 119), 1864: *homokhúr* (Gönczy 241 és CzF. 2: 1664), 1868: ua. 'homokfü' (Ballagi 1:583), 1911: ua. 'Arenaria' (Nsz. 146), 1925: ua. (MF. 315).

Az összetett szóban a *homok* előtag a növény tudományos elnevezéséből származik: *Arenaria* < lat. *arenarius* = homok. A növény termőhelyére vonatkozik, régi magyar neve is *homokfü* 'ua.' (Földi J.: Rövid kritika és rajzolat. Béts, 1793. 29.). Akárcsak a német tükörszó, a *Sandkraut* (Boerner 381), azaz 'homokfü'.

hurkó J: *Colchicum autumnale* (ÚMTsz. 2: 1032). Az őszi kikerics tájnyelvi neve (Hú.hetény). Idetartozása bizonytalan.

kakukkhomokhúr J: *Arenaria serpyllifolia* (P. 117).

R: 1807: *kakuk homokhúr* 'Arenaria serpyllifolia' (MFüvK. 273), 1864: ua. (Gönczy 241), 1911: ua. (Nsz. 146), 1925: ua. (MF. 316), 1966: *kakukkhomokhúr* 'ua.' (MNöv. 91).

Ez az elnevezés is a növény tudományos latin nevének mintájára keletkezett. (A *homokhúr* utótag magyarázatát l. fent.) A *kakukk* madárnév pedig a *serpyllifolia* hatására került a névbe; a régi latin *serpullum*, *serpyllum* (Terentius Varro 120; Vergilius: Eclogae 2: 11, Georgica 4: 31) 'illatos kakukkfű' jelentésű. A *Thymus serpyllum* neve a németben is *Feldthymian* (Boerner 364), azaz 'réti kakukkfű'.

kőhúr J: *Minuartia* (P. 149). A *kőhúr* név korábban csak Jávorka művében és tudtommal azóta csupán Prisztler Sz. növénynévjegyzékeiben bukkan föl (l. még: MNöv. 110). A növény tudományos elnevezése a spanyol orvos és botanikus, Juan Minuart (1693–1768) nevét őrzi.

lágyhúr J: *Myosoton aquaticum* (P. 157). R: 1911: *lágyhúr* 'Stellaria' (Nsz. 170), 1925: ua. 'Stellaria aquatica' (MF. 304).

Társneve a *vízi csillaghúr* (uo.). A név minden bizonnyal német mintára alakult; vö. ném. *Wasserdarm*, *Wassermiere* 'ua.' (Genaust 404). A tudományos névben szereplő *aquaticum* utótag szintén a vizinövény termőhelyére utal, a lat. *Myosoton* pedig régi elnevezés; már Pliniusnál olvasható (27: 23), a gör. *myósoton* növénynév (Dioskorides) folytatója; tulajdonképpeni jelentése 'egérful' (< gör. *mys*, gen. *mys* = egér, valamint *ous*, gen. *otís* = ful).

libacsillaghúr R: 1807: *liba tsillaghúr* 'Stellaria alsine' (MFüvK. 272), 1862: *liba csillaghúr* 'Stellaria egyik fajtája' (CzF. 1: 997), 1868: *liba-csillaghúr* 'Stellaria alsine' (Ballagi 1: 182).

A többszörösen is összetett szó *liba* előtagja a vízkedvelő háziszárnyas nevével a növény termőhelyére utal. Utótagjának magyarázatát l. a *csillaghúr* szócikkében.

lúdhúr J: 1. *Minuartia* (P. 149); 2. *Stellaria media* (MNöv. 196). R: 1578: *ludhúr* (Herbarium 182), XVI. sz. 2. fele: *lud hur* 'Alsine major' (NépNyelv. 173), 1775: *ludhur* 'Alsine' (Csapó 286), 1807: *lúdhúr* 'Alsine', *gyenge lúdhúr* 'A. media' (MFüvK. 213 és 384), 1813: *lúdhúr* 'Alsine' (Orvf. 209), 1807 u.: *gyenge ludhur* 'Alsine media' (Diószegi 272), 1835: *lúd-húr* 'Alsine' (Kassai 4: 124), 1843: *lúdhúr* 'ua.' (Bugát 287), 1845: ua. (Műsz. 309), 1864: *ludhur* 'ua.' (Gönczy 240), 1865: *lúd-húr* 'ua.' (CzF. 3: 1569), 1869: *ludhur* 'ua.' 1872: ua. (FKézK. 122), 1873: *lúd-húr* 'az őthimesek közé tartozó növény' (Ballagi 2: 202), 1874: *gyöngelúdhúr*

'Alsine media' (CzF. 6: 554), 1895: *lúdhúrfű* 'Alsine wahlenb.' (Pallas 11: 711), 1909: *lúdhúr* (Graumann 33), 1911: *ludhúr* 'ua.' (Nsz. 184), 1925: *lúdhúr* 'Minuartia' (MF. 312).

N: ÚMTsz. 3: 915: *ludhur* (Kék), *lúdhúr* (Makó, N.szalonta, H.böszörmény, Hódmezővh., Szabolcs vm.) 'gyomnövényfajta' / Molnár 30: *ludhur* 'Spergula arvensis' (Zemplén) / Kassai 4: 120: *lúd-húr* (Hegyalja) 'Potentilla anserina' / SzegSz. 2: 64: *lúdhúr* / SzamSz. 2: 46: *luthúr* 'Veronica arvensis'.

Ezt a növényt arról a háziszárnyasról nevezték el, amelynek kedvenc eledele (mint Melius írta: „hogy a ludoc efzik”, Csapó szerint: „köz haszna: a' ludak igen fzeretik ez füvet enni, kivált a' Libák ... meg-hiznak tőle”); az utótag magyarázata pedig a növény szárainak húrformája (*húr* = bél). A jelölt növények szárának hosszúsága, hajlékonysága, kerek, csőszerű keresztmetszete, baromfíbéhez való hasonlatossága motiválta a névadást.

A *lúdhúr* a debreceni fűvészkönyvnek köszönhetően vált a mai növénytani szaknyelv részévé. Az elnevezés Diószegiéknél már 1807 előtt szerepel a mű szerzőinek egy Jelentésében (Julow 401), melyben a „Linne rendi szerént” írandó „Debreceni Florához” az általuk javasolt növényneveket véleményezni kéri: „közöljük azért most előre tsak a' 13 első seregekben lévő Nemi neveinket, ezzel az alázatos kérelemmel, hogy az ahoz értő érdemes hazafi társaink, méltóztassanak ezeket megrázogatni, bárdolni, változtatni a' mint helyesebbnek ítélik; és mind ezek felől, mind más ide tartozó dolgokban való értelmeket, akar a' közönséges Újság Levelek által, akar más módon tudtunkra adni”.

A korábbi forrásokban szereplő Alsine értelmezés a régi latin növénynévvel függ össze; vö. lat. *alsine* (Plinius 27: 23) < gör. *alsíne* (Theophrastos). A nyelvjárási *lúd-húr* (Hegyalja) 'Potentilla anserina' nevének utótagja a latin *anser* = liba / *anserinus* = libáknak a-/ szóból származik. A Pliniusnál szereplő növénynév, a *pes anserinus* 'libaláb' megfelelője ma is használatos az újlatin nyelvek közül a franciában; vö. fr. *ansérine* 'ua.' (Genaust 65), de szó szerint megvan más nyelvekben is; vö. ném. *Gänsefuß* 'Chenopodium' (Boerner 365), /a *Chenopodium* is a görög 'liba' és 'láb' szavakból alkotott összetétel/, holl. *ganzevoet* (Nytud.Ért. 71: 46), a. *goosefoot*, cs. N. *husia slapka*, or. N. *guszinjaia lapka*, r. N. *laba gîstei* (Szabó-Péntek 171), és persze a m. *libaláb*, *lúdláb* elnevezések.

lúdhúrképű fűzike J: *Epilobium alsinifolium* (P. 94). Jelzős összetétel. Az elnevezés *fűzike* utótagja önálló növénynevünk, névadási motivációja a jelölt növény leveleinek hosszúkás, keskeny, lándzsás formája, melyek a fűzfa leveleihez hasonlatosak. A R. *fűzike*, *fűzlevelű fű* (MF. 741) nevekből keletkezett a *piros fűzény*, *réti fűzény* 'Lythrum salicaria' (uo.) szaknyelvi terminus. Benkő József szóalkotása a *fűzény* (NclB. 335), mely osztatlan sikert aratott és mindmáig használatos/több tekintetben a MFüvK. szerzőire irányadó volt Földi, az ő ajánlása nyomán vették föl művükbe a *fűzényt* is Diószegiék (282)/.

Az *Epilobium* német neve *Weidenröschen* (Genaust 230), melyben a *Weide* 'fűzfa' jelentésű. A lat. *alsinifolium* szintén a levélre utal.

madárhúr J: *Cerastium* (P. 168). R: 1590: *madar hur* 'Ligustrum' (SzikszF. 20), 1604: *madárhúr* 'ua.' (MA.), 1629: ua. (Nom. 90), 1708: *madár-húr* 'Ligustrum' (MA. 139), 1762: *madárhúr* 'Ligustrum' (PP. 906), 1780: *madárhúr* 'ua.' (Phytologicon 88), 1775: *madarhur* 'Alsine; Morsus galinae' (Csapó 286), 1807: *madárhúr* 'Cerastium' (MFüvK. 277), 1813: ua. (OrvF. 379), *erdei Madárhúr* 'Cerastium silvaticum', *csibe Madárhúr* 'C. manticum', *rózsás Madárhúr* 'C. grandiflorum' (Diószegi 278), 1831: ua. 'Ligustrum' (Kresznerics 1: 51), 1833: *madár húr* 'Cerastium viscosum, Ligustrum', *vízi madár húr* 'Cerastium aquaticum' (Kassai 2: 470), 1834: *madár-húr* 'Cerastium' (uo. 3: 307), 1843: ua. (Bugát 290), 1845: ua. 'fágyal' (Műsz. 312), 1864: *madárhúr* 'ua.' (Gönczy 242), 1867: *madárhúr* 'Cerastium; Ligustrum vulgare' (CzF. 4: 13), 1872: ua. 'Cerastium' (FKézK. 118), 1895: *madár-húr* 'ua.' (Pallas 11: 778), 1925: *madárhúr* 'ua.' (MF. 306).

N: Molnár 30: *madárhur* 'Spergula arvensis' (Zemplén) / Nyárády 36: *madárhúr* (Marosv.h.) / KertLap. 17: 243: ua. (Nagykörös) 'fágyal'.

A *madárhúr* elnevezés alighanem a német *Vogeldarm* /tlk. 'madárbél'/'*Stellaria media*' (M. 594) növénynév mintájára keletkezett. Bár, mivel Szikszai rengeteg népi elnevezést gyűjtött, lehetséges, hogy a különböző nyelvet beszélők gondolkodásának analóg voltát ez a tükörszó is bizonyítja, és a *madárhúr* a régi népi terminológia része.

Kardos Albert (Nyr. 37: 215) kifogásolta, hogy a Magyar Nyelvújítás Szótára „szándékosan vagy véletlenségből” ezt a nevet nem tárgyalja. Szerinte Diószegiék szóalkotása ez a debreceni fűvészkönyvben előforduló elnevezés; a növénytan műnyelvében „új szó”, mely később köznyelvvé vált. A fenti szótörténet azonban azt mutatja, hogy Diószegi és Fazekas egy ismert, már korábban – messze a nyelvújítás időszaka előtt – is meglévő növénynevet vett fel munkájába, „melly a’ két magyar hazában találthatató növényeknek megismerésére vezet a’ Linné alkotmánya szerint”.

A mai tudományos név, a *Cerastium* a gör. *kerastés* 'szarvval ellátott' / < gör. *kéras*, gen. *kératos* 'szarv', a lat. *cornu* 'ua.' szóval rokon' / szóból van képezve. Ez a 'szarvasfű' elnevezés a növény gyümölcsére vonatkozik, melyek a csészéből szarvszerűen állnak ki. A régi *Ligustrum* (SzikszF., MA., PP., Phytologicon, Kresznerics) értelmezés pedig a lat. *ligare* 'kötni' igéből való, és arra utal, hogy a növény fiatal, hajlékony vesszőit kötözésre, fonásra használták.

mocsárhúr J: Callitriche (P. 179). R: 1807 előtt: *motsárhúr* 'ua.' (Diószegi–Fazekas / dátum és nyomda megjelölése nélküli/ Jelentése „A’ Debretzeni Reformatum Collegium Seniorának”. in: Julow 398), 1807: ua. (MFüvK. 358), 1864: *mocsárhur* 'ua.' (Gönczy 62), 1992: *mocsárhúr* 'Callitriche cophocarpa' (Simon 318).

Az összetett szó *mocsár* előtagja a vízinövény élőhelyére, az álló vagy csendes vizekre, lápokra utal. *Húr* utótagjának motivációja pedig hajszálvékony, tekervényes gyökereinek alakja. Tudományos neve a gör. *kallithrix*, *kallitrichon* növénynévből (Dioskorides) származik, melyet Plinius is átvett; vö. lat. *callithrix* 'Adiantum capillus-veneris' (25: 135, 26: 160). A görög *kallithrix* / < *kállós* = szépség, *kalós* = szép, és *thrix*, gen. *trichós* = haj/ 'széphajú' jelentésű, és szintén a gyökérfonadékra vonatkozik. R. m. neve is /1708/: *haj fű*, *haj nevelő fű* (PP. 83).

A Callitriche és a *Stellaria* növények idegen nyelvi elnevezései 'vízicsillag' jelentésűek; vö. r. *steaua-băltii*, a. *water starwort*, fr. *étoile d'eau*, ném. *Frühling-Wasserstern* (Bejan 166).

pikkelyhúr J: Lepigonum (Gönczy 239). Hapax. Csak Gönczy Pál Pest megye és tájéka viránya c. könyvében (kiadási év: 1864) bukkan föl. Nyilván a latin név mintájára alkotta, hiszen abban a gör. *lepis* 'pikkely' szó rejtőzik. A *pikkely*, *pikkelyes* előtagú összetett növényneveink (*pikkelybogyó*, *pikkelyesfenyő*, *pikkelyfa*, *pikkelyvirág*, *pikkelyharaszt* stb. (MNöv. 153/)) a jelölt növények valamelyik morfológiai tulajdonságára vonatkoznak. A botanikában a *pikkelyes* alatt különféle növényi részeknek (pl. gyökereknek, fészkes virágoknak) egymást részben lefedő s a hal pikkelyeihez hasonló állását értik. Jávorkánál a *pikkelyes*: squamosus, squamatus (Magyar–latin–német szakszótár Jávorka S. MF. c. munkájához. Bp., 1932. 38). A *pikkelyhúr* talán a lapos levelek alakjára utal.

pipehúr J: 1. *Potentilla anserina*; 2. tyúkhúr; 3. *Cerastium vulgatum* = réti madárhúr; 4. *Veronica hederifolia* = borostyánlevelű veronika (MNöv. 153).

R: XVI. sz. 2. fele: *pipe hur* 'Alsine major' (NépNyelv. 173), 1578: *pipe húr* 'ua.' (Herbarium 182), 1706: ua. (PPNomH.), 1775: *pipehur* 'ua.' (Csapó 286), 1780: *pihe hur* /ez nyilván nyomdahiba eredménye, *pipehúr* helyett/ (Phytologicon 97), 1807: *pipehúr* 'Alsine' (MFüvK. 213), 1832: *pipe-húr* 'ua.' (Kresznerics 2: 132), 1835: ua. 'Alsine media' (Kassai 4: 124), 1843: *pipehúr* 'ua.' (Bugát 346), 1845: ua. (Műsz. 309), 1873: ua. (Ballagi 2: 433), 1897: ua. 'tyúkhúr' (Pallas 14: 10), 1903: N. ua. 'Stellaria media' (NövKözl. 2: 24), 1911: *pipehur* 'ua. és *Stellaria*' (Nsz. 240), 1925: *pipehúr* 'Cerastium caespitosum' (MF. 307), 'Cuscuta epithimum' (uo. 835).

N: Molnár 30: *pipehur* (Zemplén) 'Spergula arvensis' / Péntek–Szabó 292: *pipehúr* (Bánffyhungad, Gyalu, Ketesd, Kiskapus, Magyarbikal, Nagykapus, Szucság, Tordaszentlászló, Váralmás, Zsombok) 'Stellaria media', ua. (Türe) 'Veronica hederifolia + V. persica' / Ethn. 87: 206: *pipehur* (Árapatak) 'Lysimachia nummularia' / Nyr. 28: 237: *pipehúr* (Zilah vid.) 'Stellaria media' /

NövKözl. 2: 24: ua. (Szucsák, Kiskapus, Kolozs m.) 'ua.' / SzegFüz. 2: 165: *pipehur* (Szászfenes, Torda, Bonchida) 'Stellaria media', 167: ua. (Torda, Szászlóna) 'Veronica hederaefolia'.

Ez a kicsi, a földön szétfutó szárú növényke a ludak kedves étele. Melius névmagyarázata a Herbariumban: „mert a lúdfiakat kiczin korokban ezzel tarttyác” az összetett szó előtagjára vonatkozik (*pipe* = fiatal liba). Csapó azt írja, hogy „Köz haszna: ... kivált a' Libák meg-hiznak tőle, ez okból is Erdély Országban *Pipehurnak* nevezetik, mert ott a' libákat *Pipéknek* nevezik”. Jávorka szintén hasonlóképpen említi: *pipehúr* 'lúdfiak étke' (MF. 307).

Erdélyben átkerült a románba; vö. r. N. *pipehur* 'Lysimachia nummularia' (Ethn. 87: 222).

posványcsillaghúr J: *Stellaria alsine* (PE. 170). A *libacsillaghúr* – szintén a vízinövény élőhelyére, a nedves lápra, mocsárra, posványra utaló – hasonneve. L. még: csillaghúr.

semlyékhúr J: *Montia* (Diószegi–Fazekas Toldaléka; Julow 407).

R: 1807: *semlyékhúr* 'Montia' (MFüvK. 116), *zsemlyékhúr* 'ua.' (uo. 76), XIX.sz. közepe: *zsemlyékhúr* (Diószegi 3; /Csécsi névlaistroma/), 1870: *semlyékhúr* 'Montia' (CzF. 5: 779).

A szó a *mocsárhúr* hasonneve, hiszen *semlyék* szavunk (R. 1244: Tendi ad *Semekfiv*; 1434: In loco *Selmekreth* habitam /Ok!Sz. 840/, 1533: Papyrus: *Selmeek* /Murm. 1400/, 1832: *semlyék* /Kresznerics 2: 178/) 'mocsár, ingovány, fertő', illetve 'vízinövény' jelentésű. A növény termőhelyére utal a *semlyék* egy másik, újabb növénynevünkben: *zsemlyéki csorbóka* 'Sonchus paluster' /< lat. *palus* = mocsár/ (MF. 1195).

A *semlyékhúrt* Fialowsky – a múlt század vége felé, 1878-ban – az elvetendő nevek között sorolja föl (Nyr. 7: 263), mint magyartalan, érthetetlen nevet. Megvallotta, hogy „felizgatott nyelvtani rosszaságunk sokszor megbokrosodik, de nyelvészi lámpánk a jó útról való eltérést nem engedi”. Pedig nem rossz hangzású név, és az előtag sem lehetett annyira elfeledett még abban az időben.

tengerhúr J: Honkenya *peplodes* (P. 248). Az összetett szó *tenger* előtagja a jelölt növény termőhelyére utal. A tudományos fajnév az antik (gör. *peplis*, *péplion*, *péplos* /Dioskorides/, lat. *peplis* 'egy farkastej-fajta' /Plinius 20: 210, 27: 119/) növénynévvel függ össze. Az *Euphorbia peplis* német neve is *Meerstrands-Wolfsmilch* (Genaust 468), azaz 'tengeri farkastej'.

tócsahúr J: *Peplis portula* (Simon 231). R: 1807 előtt: *lotsahúr* 'Peplis' (Diószegi S. és Fazekas /kiadási hely, év, nyomda megadása nélküli/ Jelentése „A' Debretzeni Reformatum Collegium Seniorának”; in Julow 401), 1807: *lotsahúr* 'ua.', *henye lotsahúr* 'Peplis portula' (MFüvK. 238), 1864: *locsahúr* 'Peplis', *henye locsahúr* 'Peplis portula' (Gönczy 272), 1865: ua. (CzF. 3: 1515), 1873: *locsahúr*, *henye locsa-húr* 'Peplis' (Ballagi 2: 194), 1925: *henye tócsahúr* 'Peplis portula' (MF. 741), 1995: *tócsahúr* 'ua.' (PE. 189).

A múlt század eleji növénynév *lotsa* előtagja /< *locs* = víz, nedvesség → *locsagaz*, *locsaszironták* 'Ranunculus hed.' (Ballagi 2: 1949)/ ma sem ismeretlen szó. A nyelvjárásokban a *locsa* 'fürdő/víz!', a *locsadék* 'mocskos lé' jelentésű (ÚMTsz. 3: 881). Az artéri berkekben honos növény elnevezése a *mocsárhúr*éhoz hasonló névadási szemléletet tükröz, azaz – mint Diószegiék a Fűvészkönyv más helyén besorolják – olyan növénynevek közé tartozik, „meljek a' Helytől vevődtek” (358). A *locsahúrt* alighanem Jávorka „magyarította” *tócsahúrra*, és használta szaknyelvi szóként. A mai *tócsagaz* (MNöv. 191) is régebben *locsagaz* (pl. Gönczy 62) volt.

tyúkhúr J: *Stellaria* /p.p./; *Stellaria media* (P. 260).

R: 1577 k.: *tykhur* (OrvK. I: 62a), 1578: *tyik húr* 'Morsus gallinae' (Herbarium 182), 1584: *tik hur* 'Alsine' (NomPann. 14), 1588: *tyk hur* (FrankHasznK. 19), XVI. sz. második fele: *tyjk hur* 'Alsines primum genus' (TermTudKözl. 4: 400), *tik hur* 'Alsine major' (NépNyelv. 1935: 173), XVI. sz. utolsó harmada: *tikhur* (Ars Medica), 1603 k.: *tyk hur* (MedVar. 110), 1604: *tikhur* 'Alsine, Anagallis' (MA.), 1643: *tic hur* (Com: Jan. 24), 1619 e.: *thiuk hur* (OrvK. 1459), 1683: *tyuk hur* 'Alsine' (Nyr. 40: 114), 1708: *tik-húr* 'ua., Anagallis, Morsus gallinae' (MA. 232), 1762: ua. 'Alsine, Anagallis' (PP. 1012), 1780: *tik hur* (Phytologicon 97), 1775: *tyukhur* 'Alsine, Morsus galinae' (Csapó 286), 1792: *tyúk-húr* (SzD. 252), 1807: *tikhúr* 'ua.' (MFüvK. 213), 1832: *tik-húr*, *tyúk-húr*

'Alsina anagallis, Morsus gallina' (Kresznerics 2: 281), 1833: ua. 'Alsina media' (Dankovszky 886), *tyúk-húr* 'ua.' (Kassai 2: 470), 1835: *tík-húr* 'Alsine media' (uo. 4:124), 1838: ua. (Tsz. 363), 1843: *tikhúr* 'ua.', *tyúkhúr* 'Herba anagallidis' (Bugát 434 és 446), 1845: ua. (Műsz. 309), 1874: ua. (CzF. 6: 554), 1897: *tyúkhúr* 'Stellaria' (Pallas 16: 472), 1911: *tyukhúr* 'ua. és Stellaria' (Nsz. 322).

N: Molnár 30: *tikhur* 'Spergula arvensis' (Sopron, Vas m.) / MTsz. 2: 841: *tikhúr*, *tyukhur* (Zemplén m., Deregyő) 'Alsine media' / Nyr. 10: 332: *tikhur* (Sopron és Vas m.) 'Stellaria' / MNy. 39: 254: *tyúkhúr* (Kürt) 'ua.' / SzegSz. 2: 611: ua. 'Spergula arvensis' / SzlavSz. 3: 168: *tikhúr* 'ua.' / Édes 37: *tikhur* (Balaton-felvidék) / OrmSz 563: *tikhúr* 'füfélé' / KkSz. 260: *tikhur* / MNöv. 190: *tikhúr* (Somogy) 'csibehúr' / Kovács 37: ua. (Szigetköz) 'Anagallis arvensis' / BüTsz. 229: *tikhur* (Büssü) 'gyomnövény' / Nagy 9: ua. (Nagyváty) 'a tyúkok csemegéje' / MNy. 33: 348: ua. (Órisziget) 'Cerastium arvense' / Ethn. 3: 60: ua. (Csallóköz) 'Stellaria media' / MNy. 23: 590: ua. (Páka) 'ua.' / Kótyuk 82: *tyukhúr* (Kárpátalja, Rát) 'ua.' / NéprÉrt. 35: 82: *tikhur* (Göcsej, Zalabaksa) 'ua.' / uo. 33: 236: ua. (Cserszegtomaj) 'ua.' / Nyr. 33: 478: ua. (Rábaköz, Bősárkány) 'Alsine media'.

Jó takarmánynövények, a *lúdhúr*, *pipehúr*, *csibehúr*, *libafű*, *madáreselés*, *tyúkbegy* stb. hasonló nevek szintén erre mutatnak. Amellett, hogy a baromfi /és a juh is/ szívesen csipegeti, legeli, fontos gyógynövény is; teája a vese- és az epeműködést serkenti. A jelölt növények kerek keresztmetszetű, csöszérű, tekervényes szára a névadás motivációja. 1604-ben még ismeretes volt egy gyógynövénynek tartott herba *tyúkbélfű* neve is, a *húr* 'bél' jelentésének megfelelően; vö. *tikbélfű* 'Asyla: barom orvoslo fű' (MA.).

A *tyúkhúr* minden bizonnyal Melius névalkotása fordítással, vö. ném. R. 1578: *Hünerdarm* 'Morsus gallinae' (Herbarium 182), *Hühnerdamm* 'ua.' (Dankovszky 886), N. *Hüner-darm*, R. 1574: *Hüenerderm* 'Stellaria media' (SchwábWb. 3: 1897). Mai szaknyelvi alakja a *Hühnerdarm* egész sor /16/ különféle növényt jelöl. (A szóban a német *Darm* utótag 'bél' jelentésű, a *Hühner* pedig a *Huhn* 'tyúk' többes számú alakja.)

tyúkhúrvirág R: 1894: N: *tikhúrvirág* 'kerti Mesembryanthemum' (FöldrKözl. 22: 74).

Tájnyelvi szó, a Balaton mellékén nevezték így – külső hasonlóság okán – ezt a kertekbe ültetett dísznövényt; ezzel a névvel a tyúkhúrhoz hasonlították. Az összefüggés nem egészen világos, hiszen ez egy jóval nagyobb és szép díszvirág. A tudományos *Mesembryanthemum* nevet az elődök áttekinthetetlen rendszertanát homonimiával, sőt hypernimiával fölszámoló Linné adta a növénynek a gör. *mesembria* 'dél' és az *ánthemon* 'virág' szavak felhasználásával (vö. *Chrys-anthemum*). Nyilván a *Mesembryanthemum* mintájára keletkezett a növény német *Eispflanze* (Boerner 362) /> m. *jegesvirág*, *jégvirág* 'ua.' (P. 428)/ neve mellett a *Mittagsblume* 'ua.' és *Dorotheanthus* (PbF. 290 és 157) tükörszó. A magyarban is akad arra utaló elnevezés, hogy a jelölt növény csupán a legerősebb napon, délből virágozik, vagy csak délig – virágait akkor már becsukja –, mint pl. a vadhajnalka; vö. /a tükörszó/ *délvirág*, illetve *délike*, *napszillag* 'Delosperma' (P. 73), N. *déliglávó* 'Calistegya sepium' (MNöv. 171).

zöldhúr J. Sagina (MNöv. 208). L. az *apróhúr* szócikkét.

A Pallas lexikon egyik növényneve a *hura* (9: 487). Ez viszont nem idetartozó, a 'kutyatej-félék nagy fáját' jelentő szó a növény tudományos lat. *Hura crepitans* nemi név megfelelője.

SZAKIRODALOM ÉS A NEM KÖZISMERT FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEINEK FÖLOLDÁSA

Ars Medica = Lencsés Gy.: *Ars Medica*. 1570 k.

Ballagi = Ballagi Mór: *A magyar nyelv teljes szótára. I–II*. Pest, 1868–73.

Bejan = Bejan, D.: *Nume românești de plante*. Cluj-Napoca, 1991.

Boerner = Boerner, F.: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.

Botanicon = Dorstenius, Th.: *Botanicon*. Frankfurt, 1540. A füveskönyvbe bejegyzett magyar növénynevek 1703-ból.

- Bugát = Bugát Pál: *Természettudományi szóhalmaz*. Buda, 1843.
- Csapó = Csapó J.: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1774.
- Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.
- Diószegi = A MFüvK. Diószegi saját jegyzetelt példányának kézírásos betoldásai, valamint egy későbbi tulajdonos, Csécsi Nagy Imre debreceni főiskolai tanár „névlaistroma betürendben”. (OSZK Kézírtattár és Régi Nyomtatványok Tára 1290 oct.Hung.1–2.)
- Édes = Édes J.: *A Balatonfelvidéki népnyelv*. Bp., 1907.
- FK. = Beythe A.: *Fives könnv*. Németújvár, 1595.
- FKézK. = Hazslinszky F.: *Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve*. Pest, 1872.
- FrankHasznK. = Frankovith G.: *Hasznos és fölötté szikseges könyv*. Monyorókerék, 1588.
- Genaust = Genaust, H.: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1966.
- Gönczy = Gönczy P.: *Pestmegye és tájéka viránya*. Pest, 1864.
- Graumann = Graumann S.: *A magyar növénynevek szótára*. Langensalza, 1909.
- Herbarium = Melius J.P.: *Herbarium a fajnác fveknec nevekről, természetekről és haßnairol*. Kolozsvár, 1578.
- Julow = Julow V.: *Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe*. Debrecen, 1965.
- Kassai = Kassai J.: *Származtató 's gyökerésző magyar–diák szó-könyv*. I–V. Pest, 1833.
- KertLap. = Kertészeti Lapok. Bp., 1885–.
- Kovács = Kovács A.: „Járok-kelek gyöngyharmaton”. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kótyuk = Kótyuk I.: *Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton*. Ungvár–Bp., 1993.
- Kresznerics = Kresznerics F.: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
- M. = Marzell, H.: *Alphabetisches Vezzeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
- MFüvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
- MedVar. = Medicinae Variæ (Melius Herbariumához kötött recipék). 1603 k. In: Medicusi és borbélyi mesterség. Bp., 1989.
- MF. = Jávorka S.: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
- MNöv. = Csapody–Priszter: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
- Molnár = Molnár N.: *A magyar gazdasági növénynevek történetéből*. Gödöllő–Bp., 1961.
- Műsz. = Kovács Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- Nagy = Nagy R.: *Adatok a Baranya megyei Nagyváty...* Kolozsvár, 1943.
- NclB. = Benkő J.: *Nomenclatura botanica*. (in Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
- NépNyelv. = Népünk és Nyelvünk. Szeged, 1928–.
- Nom. = *Nomenclatura seu dictionarium Latino-Germanicum*. Szeben, 1629.
- NomPann. = Clusius, C.: *Stirpium nomenclator pannonicus*. Antverpiæ, 1584.
- NövKözl. = *Növénytani Közlemények*. Bp., 1902–.
- Nsz. = Cserey A.: *Növénytár*. Bp., 1911.
- NP. = Friedrich, Kr.: *Nösnerländische Pflanzennamen*. Beszterce, 1943.
- Nyárádi = Nyárádi E. Gy.: *Marosvásárhely és környékén élő...* Marosvásárhely, 1914.
- OrvF. = Diószegi S.: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
- P. = Priszter Sz.: *Növényneveink*. Bp., 1998.
- PbF. = Schubert–Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
- PE. = Pannon Enciklopédia. *Magyarország növényvilága*. Bp., 1995.
- Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
- Phytologicon = Molnár J.: *Phytologicon*. Buda, 1780.
- PPNomH. = Pápai P. F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706. (Nyr. 29: 363–6)
- SchwäbWb. = Fischer, H.: *Schwäbisches Wörterbuch*. Tübingen, 1911.
- Simon = Simon T.: *Harasztok – virágos növények*. Bp., 1992.
- StirpAdv. = Beythe András följegyzései a *Stirpium adversaria nova* (London, 1570) c. könyvből. Koruk: 1601–16. (Nyr. 29: 362.)
- Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Bp., 1996.
- SzikszF. = Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura*. Debrecen, 1590.
- Weeds = Williams, G.–Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Bp., 1987.

Szleng – bizalmas köznyelv

Gondolatok két új szótár kapcsán

Hogy a címben megnevezett téma problematikus, azt kettős volta is mutatja, amely végigvonul a szókincstani írásokon, mind a magyar, mind más nyelvek szakirodalmában.

A mi nyelvtudományi irodalmunkban ezt a problémát először Bárczi Géza vizsgálta meg A pesti nyelv című tanulmányában (MNy. 27 és 28 [1931 és 1932]), amely újra megjelent A magyar nyelv múltja és jelene (Budapest, 1980. 237–79) című posztumusz kötetben. Bárczi, francia szakos voltának megfelelően, a francia argó szakirodalmából bőven merítve a ma is gyakran zsargon-, vagány-, huligán-, jassz- és tolvajnyelv, vagyis az alvilági csoportnyelv szókincsét tekinti át az addig megjelent, de részben ma is használt szójegyzékek és saját gyűjtésének adatai alapján. (Az előbbiekre vö. Jenő–Vető: A magyar tolvajnyelv és szótára. Bp. 1924.) Bárczi kiemeli azonban e szókincsnek a művelt köznyelvvél, az iskolázott rétegek igényes nyelvével való kapcsolatát, miszerint annak szavai idővel bejutnak az általános köznyelv szókincsébe. Későbbi nyelvtaníróink példának szokták említeni a *lebukik* szót, amely József Attila révén került át az argóból a költői nyelvbe. Bárczi rámutat, hogy a magyar és a francia argónak eltérő a viszonya az illető köznyelvhez, tudniillik a francia köznyelv jóval gazdagabban fogadta be az argó elemeket, de úgy véli (244), hogy a befogadás mértéke majd a magyarban is erősödni fog.

Kétségtelen, hogy az argón túl a szleng vagy a kevésbé igényes köznyelv megítélésében nyelvtudományi irodalmunk a mai napig sem egységes, jóformán elmarasztaló, és a szóban forgó szavak minősítése általános szótárainkban eltérő. Az ÉrtSz. és az Éksz. alkalmazza az argó, durva, pejoratív, vulgáris minősítést a bizalmas (biz.) és a különféle érzelmi töltésű megjelölésen kívül, olykor a bizalmas minősítés több mással együtt jelöli a szót vagy valamely jelentést, máskor jelöletlen marad, például: *gyüge*, *gügye* (népies, bizalmas, pejoratív), *kikiált valakit valaminek* 'ráfogják, hogy az' minősítés nélkül. A szleng mint minősítés szótárainkban eddig nem fordult elő. Az ÉrtSz. szerkesztésekor az ötvenes évek elején a minősítések rendszere nem utolsósorban a bizalmas szóréteg kapcsán sok gondot okozott. Tudomásom szerint felvetődött a „családi” szóminősítés gondolata, de ezt éppen Bárczi Géza ellenvetése miatt nem fogadták el.

A szleng és a köznyelvi szókincs közti választóvonal nemcsak a magyar lexikográfiában, hanem más nyelvekben is jelentős problémát okozott és okoz.

Az angol *szleng* (slang) meghatározása szintén nem egyértelmű. Az 1987-ben kiadott Readers Digest Universal Dictionary szerint a slang „... language peculiar to a group, argot or jargon”, tehát ahogy még korai lexikológiai irodalmunk vélte. Ezzel szemben a nagy tekintélyű angol szlengszótár, az Eric Partridge szerkesztette „A Dictionary of Slang and Unconventional English” (London–New York, 1984, e kiadást Paul Beale szerkesztette) már a címében mutatja, hogy a szlenget szélesen értelmezi, és a köznyelv kötetlenebb, bizalmasabb szavait is beleérti. Ezt a szótár előszava bővebben ki is fejti. Az angol szótáriróadalomból még több meghatározást lehetne idézni, amelyek a Readers Digest és a Partridge-szótár felfogása között áll.

A németben, amint az ismertetendő szótár címéből kiviláglik, leginkább az *Umgangssprache* 'köznyelv' kifejezés használatos a szlengre, habár különféle kézikönyvekben más terminus technicust is alkalmaznak, persze a „Slang” szót is. Rajtuk kívül az *Alltagssprache* 'mindennapi nyelv' is él mint műkifejezés, de az Umgangssprache és Alltagssprache közti különbségtétel nem egyértelmű. A Gerhard Wahrig szerkesztette Deutsches Wörterbuch szerint a *Slang*

'nachlässige Umgangssprache', vagyis 'hanyag köznyelv', Alltagssprache szó e kötetben nem fordul elő. Az Umgangssprache szerinte: 'Sprache des täglichen Lebens', tehát 'a mindennapi élet nyelve'. A német köznyelv (szleng) legismertebb szótára a Heinz Küpper-féle, amelynek első kiadása 1963-ból való több évtizedes gyűjtőmunka eredményeképpen. A szerző 1963-ban új kiadást jelentetett meg 10 000 címszóval bővítve, majd 1964-ben, a harmadik kötetben az egész addigi szóanyagot a standard (Hochsprache) ábécérendes címszavai alatt csoportosította. Hogy jellemezzük azt a szógyűjteményt, az 1963. évi kiadásban olvasható az *eiserner Vorhang* 'vasfüggöny' és a *Wolkenengel* 'stewardess', szó szerint 'felhőangyal'. A lexikológiai magyarázatok abban megegyeznek, hogy az Umgangssprache beszélt nyelvváltozat, különbözvén a Hochsprache-től, amely az írott nyelvváltozatot is képviseli.

E kitérő után kanyarodjunk vissza a magyar szlengkutatásra. Noha a teljesség igényével fellépő szótár nem jelent meg az elmúlt évtizedekben, részleges szójegyzékek, tanulmányok igen. Említsük meg közülük a következőket: András László–Kövecses Zoltán Magyar angol szlengszótár (Budapest, 1994²), Kis Tamás: Bakaduma. A mai magyar katonai szleng szótára (Budapest, 1992), Kiss Jenő–Szűts László (szerk.): A mai magyar nyelv rétegződése (Budapest, 1988), Matijevics Lajos: Az utca nyelve (Újvidék, 1979) műveit.

Az elmúlt két évben azonban két általános, átfogó szótár látott napvilágot: Kövecses Zoltán: Magyar szlengszótár (Budapest, 1998, Akadémiai Kiadó, XXVI + 360 lapon) és Thomas C. Dahn: Wörterbuch der ungarischen Umgangssprache, Ungarisch–Deutsch (Hamburg, 1999. Helmut Buske Verlag, XVI + 328 lapon).

Amint az előszóban Kövecses írja, a kötet kb. 7000 szócikket tartalmaz. De a szólások, szóláshasonlatok és egyéb kifejezések vagy kezdőszavuk, vagy jellemző szavuk szerint alkotnak címszavakat, tehát például gyakori címszó a *bele*: *bele van gabalyodva*, *bele van őrlve* stb., a szóláshasonlatok túlnyomó része a *mint* kötőszó után következik, *mint a bolond*, *mint a cukrot* stb., tehát az olvasónak jól kell ismernie a magyar nyelvet vagy a szlenget, hogy a hasonlított szót, illetve az egész kifejezést használhassa: *veszik* (vagy *viszik?*), *mint a cukrot*; *hajt*, *rohan...*(?), *mint a bolond*.

Dahn szótára a szerző szerint 8000 szót foglal magában, ám ő a szólásokat és kifejezéseket egy-egy címszó alatt bokrosítva tünteti föl, tehát szóanyaga lényegesen nagyobb Kövecsesénél. E szótár azoknak a németeknek a használatára készült, akiknek a gyakorlatban van dolguk a magyar nyelvel, mint az előszó (Vorwort) írja. Ezt a kijelentést egészítsük ki azzal, hogy azok használhatják inkább, akik már bizonyos nyelvi alapokkal rendelkeznek, de tudásukat az élőnyelv kifejezéseivel is szeretnék elmélyíteni. A címszavak eredeti jelentése egyik szótárban sincs megadva, hanem a címszó után a szleng jelentések állanak, például a *sikít* alatt csak a 'sikkaszt' jelentés áll. Igaz viszont, hogy Dahn szótárában számos esetben olvasható az eredeti jelentés németül a szócikk végén, zárójelben, etimológiai magyarázatként, például *oldalkocsi* 'feleség, barátnő', illetve 'Seitenwagen'. Dahn szótára a címszavak jelentéseit magyarul közli (zárójelben) köznyelvi szinonimával vagy körülírja, majd ezt követően németül, végül a szó etimológiáját is megadja, ha talál rá adatot. Megjegyzem, hogy ezeket az adatokat nem ellenőriztem.

Mindkét szerző megmagyarázza, hogy mit ért szlengen, illetve az Umgangssprache elnevezésen. Dahn a tág értelmezést veszi alapul, hivatkozva a Partridge-féle angol szótárra. Kövecses tüzetesebben fejti ki krédóját, tanulmányt ír a problémáról, de alapjában véve, amint szótári gyakorlatából is látható, szintén a tág felfogás híve.

Kövecses szerint a szlenget inkább férfiak használják, mint nők, ők ugyanis „tipikusabb szlengbeszélők, mint a nők”. Ezzel a nézettel kapcsolatban megjegyezném, hogy a női „egyenlőség” folytán (az idézőjellel nem a női egyenjogúságot teszem kétségessé, hanem a két nemnek gyakran túlzásba vitt vagy félreértelmezett egyenlődsídjét) a fésületlen beszédstílus, sőt trágárkodás már az „úrinők” körében is elterjedt, mi több: bevonult a serdülő lányok beszédébe is. Továbbá a szerző szerint az ifjúság szóhasználatát inkább jellemzi, mint az idősebb korosztályét. Abban is

egyeterhetünk Kövecsszel, hogy a műveltebb rétegek kevésbé használják a szlenget, bár a káromkodás és trágárkodás elég gyakran hallható ezekben a körökben is. A társadalom deviáns elemei (alvilág, kábítószerezsek) beszédére jellemző leginkább a valódi argó. A szerző úgy látja továbbá, hogy a városi lakosság beszéde, az „utcanyelv” a szleng valódi otthona. Szerinte a műveletlen és deviáns réteg öntudatlanul használja a szlenget, mert a standard nyelvet nem ismeri, míg a művelt réteg tudatosan teszi, amikor olyan stílusban beszél. A standard és a szleng szókincs ilyen kettéválasztása túlságosan merev. A nyelv szókincsének túlnyomó része standard jellegű, hiszen az alapszókincs (*fej, szem, láb, jön, megy, alszik, él* stb.) első jelentése akkor is gyakorta használatos, ha másodlagos, szleng jelentéseik szintén megvannak. Mindennapi beszédünk tehát vegyesen tartalmaz standard és szleng elemeket, a művelteké általában kevesebbet, az iskolázatlanabbaké jóval többet.

Ami a szótározott szavak stílusminősítését illeti, Dahn igen takarékosan bánik velük, a címszavak jó része nem kap semmilyen jelzést, ilyen például a *döglik* 'lustálkodik', illetve 'szerelmes valakibe', Kövecsesnél csak az utóbbi jelentéssel áll a címszó általános és bizalmas megjelöléssel. Dahn számos szót illeszt bele szótárába, amelyek aligha tekinthetők szleng jellegűnek, mint *átlag, impotens, szatócs*. Kövecses stílusminősítései közt több nehezen elhatárolható akad. Nem jelzi ugyan a címszavak jó részét, de általánosnak (ált) minősíti „az általánosan használt vagy ismert” szavakat, továbbá a bizalmasnak jelletteket is megkülönbözteti: (>biz)= nagyon fesztelen és bizalmas közti, illetve: (biz)= egyébként bizalmas szavak. Ez a túlságosan árnyalt különbségtétel a gyakorlatban nem válik be, a minősítések sokszor összemosódnak, például: *lekever egy frászt* és *lekever egy fülest*, mindkettő csak (biz), *lekever valakinek egyet* (ált, biz), *kap egy frászt* (ált, biz), *kap egy fülest* csak (biz); *benyal* minősítetlen, *felnyal* (>biz), *nyal* (ált). A legnehezebb a (>biz) és (biz) közti különbséget érzékelni.

Kövecses szótárában számos jelentés nélküli, de pragmatikus használatú kifejezés olvasható, amelyek Dahn szótárában nincsenek meg, például: *kapcsold ki magad; hogy oda ne rohanjak*.

A szleng egyéb problémáit végigvizsgálva, Kövecses megjegyzi, hogy ő sem mondta ki a „végső szót” a szleng meghatározásában.

A két szótárt egy-egy összefoglaló lista egészíti ki. Kövecses a 129 leggyakoribb köznyelvi szó (fogalom) alatt sorolja fel az odatartozó címszavakat, mint *bolond, buta, dolgozik, közösül, megver, szeret*. Ebből az összeállításból szintén kitűnik, hogy a szlengnek nevezett szavak túlnyomó többsége a nemi életre vonatkozó és más trágárság. Dahn az idegen eredetű címszavakról állított össze etimológiai listát. Ezek túlnyomórészt német (és német alvilági: Rotwelsch) eredetűek, jóval kevesebb a jiddis és cigány, még kevesebb a különféle szláv (legtöbb szlovák), angol (?), francia, olasz, majd néhány román és spanyol zárja be a felsorolást.

Mindkét szótár megnevezi forrásait, Dahn többet (nem számítva a német kiadványokat), köztük néhány jiddis szótárt. Mint előszavában írja, támaszkodott Futaky István (Göttingen), Szépe György és Schauermann Tamás (Pécs), továbbá Szűcs László (Budapest, Nyelvtudományi Intézet) tanácsaira.

A szleng nehezen meghatározható és elhatárolható fogalomkörét jellemzi a két új szótár címszavainak különbsége. Hadd álljon itt összehasonlításként néhány szó, amelyek az egyikből vagy a másikkól hiányoznak; a hiányt 0 jelzi:

Dahn	Kövecses
annó dacumál	0
apuka	0
céda	0
0	cihelődik
degesz	0

Dahn	Kövecses
0	emil
fagyi	0
flegma	0
0	féreg 'becstelen ember'
galiba	0
halandzsa	0
haspárti	0
hóhem	0
hücpé (írva így)	0
kereket old	0
lizi	0
0	menjen a búsba
mestüge	0
nagyi	0
nyámnyila	0
randa	0
venyőcs	0
0	zsepi

Ebből a listából is kitűnik, hogy Dahn szótára gazdagabb. De attól függetlenül megállapíthatjuk, hogy hiányaik ellenére mindkét szótárban van többlet a másikhoz képest, így egy újabb, terjedelmesebb szlengszótár megjelenéséig egymást kiegészítve hiányt pótolnak a magyar lexikográfiában és a köznyelvi szókincs kutatásában. De hogy további szógyűjtésre szükség van, azt mutatja az alábbi találomra összeállított lista, amelynek szavai az egyik ismertetett szótárban sem találhatók:

bájcseveg, bájbeszélget, bájtársalog

bakamári

b... meg (ez a sajnos mindennapi kiszólás éppen nincs meg)

bárányház (ha még él, de mindenesetre régies)

brummog

bulista

cseri, nari, mogyi, pari, sali, ubi stb.

dáridó

davajgitár 'orosz géppisztoly' (a megszállás kezdetén)

használ (férfi nőt)

házisárkány, hárpia

két végén égeti a gyertyát (új)

klikk, szekértábor

malac (kisgyermekre)

mézesmadzag

nem igazán

nyavaja törje ki

otthagylja, mint eb a sz...át (a Szaharát)

per pillanat

piár (public relation)

pityipalkó

problémázik

ragoz 'szitkot, káromlást szaporít'

szem, pl. kitörli a szemét valakinek
 szemez valakivel
 szerelembogyó ('here' a bakanyelvben)
 vipera (nőre)

Mindezek után úgy látom, hogy a szleng nyelvünkben is mindazokra a szavakra, kifejezésekre vonatkoztatható, amelyek tagjai a köznyelvnek, mégpedig jobbra fesztelenebb, bizalmasabb, beszélt változatának; jelentésük többé-kevésbé, főleg passzívan ismert, de aktívan használja a beszélők nagy része, még a műveltek is, bár a durva, trágár elemeket ritkábban, inkább csak bizonyos alkalmakkor s felhevült állapotban; viszont e szavak és kifejezések érzelmi színezettségük folytán írásban ritkábban vagy egyáltalán nem fordulnak elő. Idetartoznak a korábban is szlengként nyilvántartott argó szavak az alvilág nyelvéből, továbbá az egyes csoportnyelvek nem szakkifejezés jellegű elemei, tehát például a sportnyelvben a *labdarúgás*, *mezőny* terminus technicus, de a *foci*, a *bundázás* szleng. Az említett érzelmi töltés lehet kedveskedő, gúnyos, tréfás, szépítő, bizalmas, családias, baráti vagy éppen ellenszenvet kiváltó beszédhelyzetben durva, pejoratív, vulgáris stb. Az írói jellemzésben pedig általános lett a mindennapi beszéd, benne a szleng kifejezések szó szerinti idézése. De előfordul szleng szó a magánlevelezésben, főleg a kevésbé igényes írásbeli üzenetekben. Ezenkívül jelen van modern életünk ma már nem teljesen új firkálásaiban, amelyek nem magánembernek, hanem tömegeknek szólnak, továbbá a reklámok szövegében, amelyek éppen a szleng stílusában kívánnak a tömegekre, főként a fiatal vásárlókra hatni; vö. erről Balázs Géza: Magyar nyelvkultúra az ezredfordulón (Budapest, 1998. 125–34).

Mint ahogy Bárczitól kezdve a probléma minden kutatója látja, a szleng szókincs igen változó, szinte naponta keletkeznek friss szavak, amelyek egy idő múlva kikopnak a használatból, viszont számos szleng elem évtizedeken át vagy még hosszabb ideig tagja marad a szókincsnek. Az ötvenes-hatvanas évek ifjúsága által kedvelt *haláli* 'remek, nagyszerű, fantasztikus' ma már alig hallható, de a *klassz* hasonló jelentésben egy évszázada kitart.

Kétségtelen, hogy nehéz megvonni a határt a szleng és az általános köznyelv, standard (Benkő Loránd szóhasználatában: sztenderd) irodalmi nyelv között, és különösen egy-egy adott szó vagy kifejezés esetében. Lexikográfiai tekintetben úgy vélem, hogy a „választékos, költői, irodalmi, hivatalos” minősítésen túl szleng jellegűek a „tréfás, gúnyos, kedveskedő, gyermeknyelvi, durva, vulgáris minősítésű szavak és kifejezések”. De megfelelő szöveggörnyezetben mindegyik felemelkedhet az általános köznyelvi szintre, sőt irodalmi értékű is lehet. Antall József, a rendszerváltás utáni első kormány miniszterelnöke Széchenyi István születésének 200. évfordulóján tartott ünnepi beszédében, 1990. szeptember 21-én, egyik mondatában ezt mondta: „... amikor hétköznapi *csetepaté*inkban... mi is a jobbért küzdünk, ... együttesen kell arra gondolnunk, hogy ... ennek a nagy nemzedéknek tagjai ... ugyanazért a független és szabad Magyarorszáért harcoltak...” (idézi Szende Aladár: A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak. Budapest, 1993. 239). Ebben az emelkedett hangulatú irodalmi stílusú beszédben a *csetepaté* teljesen beleillik a szöveg stílusába, holott a szó maga szlengnek mondható más szöveggörnyezetben. Az Éksz. bizalmasnak (biz) minősíti.

A szépítő minősítés nem sorolható általánosan egyik stílusrétegbe sem. A *jobblétre szenderről* leggyakrabban szépítő és választékos kifejezés, de a *lebarnít*, ha szépít is, mindenképpen szleng szó, mert durva kifejezést helyettesít.

A régies, elavult, kiveszőben levő szavak, ha az általános köznyelvi réteg elemei, akkor természetesen nem számítanak szlengnek, hacsak nem tartoztak oda általános használatuk idején, például a *blíkkfángos* 'figyelemfelkeltő' (idézi Kövecses), amelyet még ismerhetnek az idős emberek.

A csoportnyelvi szókincs egy része terminus technicus, tehát ezek nem szleng jellegűek, de a különféle szakmák művelői azokon kívül a szakmai zsargont szintén használják, mint a nyelvészek a *filosz*, *finnugrász* stb. szavakat.

A politikai élet és a sajtó nyelve szintén vegyesen tartalmaz terminus technicusokat és szleng elemeket, például a *jogállam*, *kormányváltozás*, *választójog*, *kétharmados többség* terminus technicus, az *affér*, *érdekházasság* (pártok között), *szavazógép*, *tűzoltómunka* 'kapkodás a kormányzásban', *szó párbaj* (tévévitában) a szlengbe tartozik.

Nem egyértelmű a szólások és szóláshasonlatok elbírálása. Ezeket szótáraink ritkán minősítik, de nyilván stílus többletük van a nem minősített szótári elemekhez képest, hiszen bizonyos emfaticus töltést kapnak. Számos szólás és szóláshasonlat választékos, sőt irodalmi stílust képvisel, például: *mással kapartatja ki a gesztenyét; eben gubát cserél; otthagya, mint Szent Pál az oláhokat*. Vannak népies eredetű és hangulatú szólásaink, mint például: *rendetlen, csúf, mint a bőjti boszorkány*. De igen nagyszámú ilyen kifejezés jellegzetesen szleng hangulatú, (például *mint a vöcsök*; Kövecses feltünteti), *mint a pinty*, amelyek előtt sokféle hasonlított fogalom állhat, például: *jár a keze* (a munkában), *úgy odateremtette ... stb.*, szleng jellegű a *részeg, mint a csap*; *csak hálni jár belé a lélek, ártatlan, mint a ma született bárány*; a viszonylag új keletűek közül: *elhúzza a csikot* stb.

A gyermeknyelvi szavak voltaképp mind szleng jellegűek, és az érzékelhetően hangfestő és hangutánzó szavak szintén. Ez utóbbiak közül általános szótárainkban nincs egyöntetű stílusminősítés, a hangutánzást vagy hangfestést leginkább szószármaztatásként jelzik. A következőkben felsorolt szavak közül csak némelyik van meg Kövecses (K) és Dahn (D) szótárában: *berreg, berzenkedik, bugyog* (D) 'beszél', *cafrang, csobban, dong, dörömböl, fitogtat, hebehurgya, (el)kám-picsorodik, kalimpál* (D), *kecmereg* (D), *kuksol* (D) 'nagy szemmel néz', *kuporog, nyikkan* (D), *nyüzsög* (K, D), *puffan, riszál* (K, D), *settenkedik, sündörög, tutyimutyi* (K, D).

Úgy vélem tehát, hogy általános szótárainkban a „szleng” szóval megnevezett stílusminősítés alkalmatlan a bizalmas köznyelvi szavak és kifejezések megnevezésére, mert a fentebb felsorolt közelebbi minősítések pontosabbak, mellettük a „szleng” jelzés fölösleges, amellettszinonimája a „bizalmas köznyelv” elnevezésnek, tehát emiatt nem volna szabatos.

A Kövecses-szótár példányainak borítólapján egy fehér papírszalag áll az alábbi szöveggel: „A könyvben, természeténél fogva obszcén szavak is találhatók, ezért CSAK FELNÖTTEKNEK szánjuk.” Ezt a figyelmeztetést bizonyára a kiadó találta jónak a kötethez illeszteni. Voltaképp örvendetes az ilyen felhívás, bár némileg naiv, mert korunk fiataljai olykor még több durva, obszcén szóval élnek, mint a felnőttek. A szótár bevezetőjében Ritoók Zsigmond így ír erről a kérdésről: „... az egyéniséget nemcsak az fejezheti ki, hogy valaki azért is eltér (a durvaság irányában) a nyelvi standardtól, hanem abban is, hogy valaki azért is csak a megfelelő helyen használ szlengszavakat, s nem derűre-borúra.” Ehhez a nézethez nem kell mit hozzáfűzőm.

Fodor István

Petőfi S. János–Benkes Zsuzsa: A szöveg megközelítései. Kérdések – Válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba. Iskolakultúra, Budapest. 1998. 167 lap

1. A kötet igazi bevezetés, útmutató, vezérkönyv jellegű kiadvány. Alapja Petőfi S. Jánosnak hosszú időn át érlelt szövegtani koncepciója, egy új tudományt jelentő textológiája. Ahogy címe is jelzi, a szöveg fogalmát a középpontba állító és megközelítési lehetőségeit számba vevő sajátos összegezés. Célja a szövegfogalomra épülő szöveg szemlélet kialakítása, egy átfogó szövegtudomány bemutatása, a szerzők szavaival: „Jelen könyvünket a *szöveg/szövegtan kutatásával és oktatásával* kapcsolatos alapkérdések 'integratív elméleti keret'-ben való tárgyalásának szenteljük” (11).

A kötet elsősorban tanároknak, egyetemi és főiskolai hallgatóknak, érdeklődő tanulóknak szól, emiatt is fontosnak tartják a szerzők az oktatással kapcsolatos kiemelt kérdések tárgyalását.

Talán ezért is sajátos tárgyalási rendet alakítottak ki, egy dialogikus felépítést, a kérdések-válaszok formáját. Mindegyik fejezet vagy alfejezet egy-egy kérdés feltevésével kezdődik, és ezt követi a két szerző válasza: az elméleti vonatkozásokat előtérbe helyező Petőfi és az elsősorban gyakorlati, pedagógiai szempontokra sarkító Benkes Zsuzsa felelete. Céljuk ezzel – mint írják – az volt, hogy „a szövegtan általunk fontosnak tartott alapkérdéseit könnyen áttekinthető struktúrában mutassuk be” (13). Így és ezért a kötet mint egyfajta szövegtani kompendium, ismerettár, nem statikus, hanem az olvasót dinamizáló és ezzel a megértést, a bekapcsolódást elősegítő kiadvány.

A kötet felépítése, szerkezete megfelel a kitűzött célnak. A nagyfejezetek a következők: 1. A szövegfogalom értelmezése, 2. A szövegtani kutatás diszciplínakörnyezete., Szövegtanok – a szövegtanok alkalmazási területei, 3. Az általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris meg-alapozása, 4. Az általános szemiotikai szövegtan szövegtani társtudományai, 6. A verbális szövegek kreatív megközelítése szemiotikai szövegtani keretben, 7. A verbális szövegek analitikus megközelítése szemiotikai szövegtani keretben, 8. A szemiotikai szövegtan mint egy studium generale egyik alapeleme és Kitekintés.

Ismertetésünket a két alapkérdés, a szöveg és a szemiotikai szövegtan értelmezésére sarkítjuk. Mindkettő taglalása jól tájékoztat a kötet sajátos tárgyalási rendjéről, a kérdések-válaszok formáról is.

2. A szöveg fogalmára vonatkozó első kérdés így hangzik: Mit célszerű szövegnek neveznünk? Az ehhez csatlakozó első alkérdés arra utal, hogy (1) fizikai-szemiotikai tárgyakat (például az írott vagy nyomtatott, illetőleg hangszalagon vagy videokazettán rögzített 'közlemények' fizikai testét) célszerű-e szövegnek nevezni, vagy pedig (2) olyan kételemű szemiotikai relációkat (kapcsolatokat, viszonyokat), amelyeknek egyik eleme egy *utaló*, a másik eleme egy ehhez rendelhető *utalt* (15).

Az erre a kérdésre adott feleletében Petőfi úgy véli, hogy a reláció (az utaló-utalt, jelölő-jelölt kapcsolat) tekinthető elfogadhatónak. Ebből következően a szövegek jelek (komplex jelek), és itt a *jel* valóban egy relációra, a jelölő-jelölt kapcsolatra utal (15–6).

Benkes Zsuzsa szintén a relációfelfogást tekinti elfogadhatónak. Gyakorlati szempontú, ötletes kiindulópontja a következő példa: „Ahogy a költő írja: »itt élned, halnod kell«. A példáról szólva úgy véli, hogy az idézet tulajdonképpen tartalma egy relációt foglal magába: 'az adott szó sor + a hozzárendelt (valamilyen lehetséges) jelentés' (16).

Az ezt követő kérdésekre adott feleletekből kiderül, hogy a szöveg egyaránt lehet írott vagy szóban elhangzó közlemény (16–7), a multimediális jelölővel (például verbális és zenei, képi médiumokkal) is rendelkező komplex jeleket szintén szövegnek lehet nevezni, így például a tankönyvi szövegek a lexikai elemek mellett táblázatokat, grafikonokat, térképeket, fotókat is tartalmaznak (17–8), más komplex jelektől közvetlenül függő, önmagukban is lezártak tartható jelek is szövegek (például egy kötet versei, egy teljes szöveg fejezetei) (18–9), csak olyan komplex jeleket tarthatunk szövegnek, amelyek egy kommunikációs szituációban egy kommunikatív funkció betöltésére alkalmasak, így például a STOP feliratú közlekedési tábla, amiből is következően a szöveg megítélése nem függ a terjedelmétől (19–20), a szövegek nem a nyelvi rendszer, hanem a nyelvi rendszer használatának az egységei, a kommunikáció eszközei (21–3).

A szövegfogalomra vonatkozó második nagy kérdés lényege a szövegszerűség megítélése, ami a szerzők véleménye szerint nem belső (immanens) minősége, nem definitorikus értelemben vett tulajdonsága a szövegnek, hanem a befogadók megelőző tapasztalataitól, interszubjektív tényezőktől, szociokulturális konvencióktól függő hozzárendelés (24–6).

3. A szemiotikai szövegtan értelmezése több nagy fejezet témája. Kiindulópont a második fejezet (A szövegtani kutatás diszciplínakörnyezete) harmadik kérdése: Mi határozza meg egy szövegtan jellegét? Erre Petőfi válasza az, hogy – mint mindegyik tudományát – a szövegtanét is tárgyának, céljának és módszerének a hierarchiája határozza meg. Benkes Zsuzsa ezzel egybeeső véleményét elsősorban az iskolai szövegtanokra vonatkozó értelmezésekkel világítja meg (30–4).

Ezt a felfogást konkretizálja ugyancsak a második fejezetből a negyedik kérdés: Milyen jellegű szövegtan(ok) létrehozására célszerű törekedni? És ezen belül a 4.1. kérdés: Milyen jellegű általános szövegtan létrehozására célszerű törekedni?

Erre a kérdésre Petőfi a fentebb említett tárgy–cél–eszköz (módszer) „bontásának megfelelően” (34) próbál választ adni. Eszerint a tárgy: a szövegek komplex jelek, amelyeknek van formai és jelentéstani felépítése, és használatuk pragmatikai szituációkhoz kötődik. A cél: a szövegben, szövegekkel, a szövegek létrehozása érdekében végrehajtott műveletekre vonatkozó ismeretek feltárása, leírása. Mind a tárgy, mind a cél meghatározása a szemiotikához vezet, célszerű tehát egy általános szemiotikai szövegtan létrehozására törekedni. A harmadik tényező: a módszer – úgy látszik, hogy a téma szempontjából nem releváns –, hisz lényege a mindegyik tudományban igényelt maximális explicités.

Benkes Zsuzsa mindezt azzal igazolja, hogy az iskolai oktatásban nem ismeretlen a szemiotika, ezért szerinte nem okozhat nehézséget a szemiotikai szövegtan bevezetése (34–6).

Mindennek jó kiegészítője a harmadik fejezet (Az általános szemiotikai szövegtan interdiszciplináris megalapozása). A negyedik fejezetbe tartozik a szövegtani társtudományok (poétika, narratológia, retorika, stilisztika, esztétika) vallatára fogása abból a szempontból, hogy mivel kellene, hogy foglalkozzanak, hogy melyek a feladatai, milyen a jellegük, nyilván az általános szemiotikai szövegtan perspektívájában.

Így például a minket közelebbről érdeklő stilisztikáról megtudjuk, hogy témája a szerzőkre, szövegtípusokra és korokra jellemző stílusok (61), és hogy az elsődlegesen értelmező jellegű szövegtanhoz viszonyítva elsődlegesen értékelő jellegű diszciplína (68). A kettő közötti kapcsolatot tekintve Petőfi szerint lényeges az, hogy „a stilisztika olyan ismereteket rendszerez, amelyek alkalmazása a szövegmegformáltság szövegtani elemzésének eredményeire épülnek” (68).

4. Növeli a kötet értékét a két külön fejezetben tárgyalt szövegtani elemzés, a szerzők műszavával: a strukturális értelmező interpretáció (95), amelynek két végrehajtási módját különböztetik meg. Az egyik a kreatív, a másik az analitikus megközelítés.

A kreatív megközelítés kétféle lehet: kaleidoszkopikus („az eredeti szövegeket alakítgatjuk annak vizsgálata érdekében, hogy mi változik e szövegek formai és jelentéstani megformáltságában” – 117) és kreatív-produktív („előzőleg már átalakított szövegeken végzünk műveleteket annak érdekében, hogy azokból egy számunkra elfogadható szöveget tudjunk létrehozni/kiválasztani” – 117). Mindkettő az analitikus megközelítést készíti elő: a kétféle kreatív elemzés „során nyert ismeretekre támaszkodva hajtjuk végre az eredeti szöveg analitikus elemzését” (117, de l. az analitikus megközelítés esetében „az elemzést nem készítik elő ... kreatív előgyakorlatok” – 119).

Az analitikus megközelítésben nem a szöveg megformáltságának a feltárása az elsődleges cél, hanem a feltárt megformáltság leírása, aminek módszeres elveit egy lehetséges szövegsszemlélet határozza meg (119).

Ezek a szövegtani elemzések – mint az eddigi eredmények, tapasztalatok igazolják – nagyon hasznosnak bizonyultak többek között azért, mert felkeltik, fokozzák a szövegek értelmezése iránti érdeklődést, nagymértékben fejlesztik a tanulók, hallgatók szövegérzékenységét, fogékonyságát, kreativitását, és ugyanakkor – tehetjük hozzá – ezek az elemzések a szövegbefogadás szférájából kihátva a szövegalkotásra is jótékony hatással lehetnek (valóban az értelmezés összefügg a fogalmazással, az olvashatósággal az írhatósággal).

Persze jelentőségüket más területen is elismerhetjük. Elsősorban a szövegtani vizsgálatokhoz közel álló stilisztikai elemzésekre gondolok, amelyekhez a szerzőktől kifejlesztett elvek és eljárások produktív kiindulópontként szolgálnak, jó és biztos alapot jelentenek. Valóban ma a stilisztikai elemzés (a stilisztika ágai közül a leginkább szöveghez kötött vizsgálat) aligha lehet meg ilyen szövegtani elemzések nélkül, más szóval – úgy, ahogyan Petőfi több helyen is megfogalmazta – a stilisztikának a szövegértelmezések eredményeire kell alapoznia (l. pl. Szemiotikai szövegtan 1996(9): 15).

5. A két szerző munkája kitűnő szövegtani kalauz. Az érdeklődő olvasó jól el tud igazodni a szövegtan problematikájában, és – ami talán ennél is több – nem egy új szövegelméletet, hanem egy új szövegtudományt, egy új textológiai paradigmát ismerhet meg, amely mindenben megfelel az általános tudományelmélet igényes szempontjainak. A szerzők egy integratív diszciplína lényegét adják, azokat az elveket és szempontokat foglalják rendszerbe, amelyek egyaránt vonatkoztathatók verbális és nem verbális szövegek vizsgálatára.

Öröndetes az is, hogy a szövegtan nagy és nyitott, vitatható kérdéseire is figyelemmel vannak, ezekkel is foglalkoznak. Így például azzal – ami többünket is érdekel és érint –, hogy a szöveg *langue*- vagy *parole*-jelenség (a nyelvi rendszer vagy a rendszer használatának az egysége). Ilyen esetekben tulajdonképpen nem is az a fontos, hogy a szerzők hogyan vélekednek, hogy mit fogadnak el, hanem inkább az, hogy egyáltalán felvetik a kérdéseket, és hogy vitatott kérdésnek tekintik.

A tárgyalt kérdések, de a tárgyalás módja is továbbgondolkodásra készíti az olvasót. Így is hozzásegít – a kitűzött célnak megfelelően – egy átfogó szövegszemlélet kialakításához, amire a kutatóknak és az oktatóknak egyaránt nagy szüksége van.

Szabó Zoltán

Poliszémia, homonímia. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához II. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 1999. Az ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszéke által 1998 októberében rendezett tudományos konferencia előadásainak tanulmánykötete. Szerkesztette és lektorálta Gecső Tamás. 206 l.

Az Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék második konferenciakötetét veheti kézbe a nyelvészet iránt érdeklődő szakember (az első 1998-ban jelent meg *A szinonimitásról* címmel). A tanszék szándékának megfelelően a lexikális jelentések két legtöbb problémát jelentő típusával foglalkoznak a kötetbe szerkesztett előadások.

A kötet első előadását Balázs Géza írta. A szerző a poliszémia kérdését a pragmatika, illetve a kognitív nyelvészet szemszögéből közelíti meg. Felveti a kérdést, hogy meddig terjed egy szó poliszémiája, és mikor távolodnak el annyira a lexéma különböző jelentései, hogy jelentéshasadás következik be, és többé már nem egy lexéma poliszém jelentéseiről beszélünk, hanem önálló lexémákról, azaz homonimákról.

Balogh Péter a poliszémia és a dublettek viszonyát vizsgálja. Francia nyelvű példákon mutatja be a szerző a poliszémiától a dublettekhez vezető utat. A dublettek közül Balogh Péter a paronimákat emeli ki. A paronimák a szerző szerint hasonló alakú, de eltérő jelentésű, a poliszémiából levezethető szavak, azaz azonos eredetű, de mind alakjukat, mind pedig jelentésüket tekintve többé-kevésbé eltérő lexémák.

Bibok Károly a *könyv* típusú szavak poliszémiájával foglalkozik a kétszintű konceptuális szemantika keretében, mely megkülönbözteti a világtudást és a nyelvi tudást, valamint ennek megfelelően a nyelvi, azaz a tulajdonképpeni szemantikai (szemantikai-logikai) és a fogalmi jelentést.

Borbás Gabriella Dóra a *ver* ige jelentésszerkezetét vizsgálja a poliszém jelentések egymáshoz való viszonyában.

Czeplédi Katalin a Kárpát-medence magyarok által alkotott földrajzi neveinek jelentésvizsgálata vizsgálgatva rámutat arra, hogy ezek alakilag gyakran egybeesnek személy-, nép-, törzs-, vezérnevekkel, ezért célszerű együttesen vizsgálni őket. A szerző igen gazdag példaanyaggal támasztja alá az egyes tulajdonnevek poliszemantikus jelentésvizsgálatait.

Cserép Attila a poliszémia, a szólások és a szótárírás közvetlen kapcsolatára rámutatva a szólásokat alkotó lexémák poliszemantikus viszonyait elemzi. Az angol *hand* szót tartalmazó

frazeológiai egységeket vizsgálva az egyes szótárakban a szerző rámutat arra, hogy a korábbi szólásértelmezésekkel ellentétben – tudniillik hogy a szólások zárt egységet alkotnak, és ezek az egységek jelentéstani szempontból csak együtt értelmezhetők – a frazeológiai egységeket alkotó szavaknak külön is lehetnek jelentései.

Dési Edit a színfogalmak kapcsán az emberi színérzékelés és a valóság viszonyát vizsgálva a színek metaforikus jelentéseivel foglalkozik. A színszimbolika nemcsak a költészetben, hanem a mindennapi életben is nagy szerepet játszik a leírásban, a vizuális érzetek megjelenítésében. A különböző metaforikus értelmű összetett színnevek, mint például az *ezüsthéhr*, *acélszürke*, *olajzöld* stb. elő- és utótagjának vizsgálatakor a szerző eljut a poliszémia, illetve a homonímia fogalmának újragondolásáig.

Fedosov Oleg a Cseh Nemzeti Korpusz számítógépes adatbázisát elemezve a szófaji homonímia kérdésével foglalkozik. A szerző dolgozatában részletesen a cseh *sotva* 'aligha' lexéma jelentéseit vizsgálja.

Gecsó Tamás a magyar főnév- és igeragozásban előforduló homonímiát és poliszémiát elemezve arra a következtetésre jut, hogy a homonímia és a poliszémia jelenségét nemcsak a szó-morfémán, hanem a szónál kisebb grammatikai egységeken is vizsgálhatjuk. Példaként az *-m* morféma homonímiáját emeljük ki. Az *-m* morféma névszóhoz kapcsolódva birtokos személyjel, ígéhez járulva tárgyas igei személyrag. Például: *karom*, *akarom*.

Hajdú Mihály a tulajdonnévi homonímiát elemezve az egy nyelven belüli **homogén és heterogén** homonímiát emeli ki. A szerző homogén homonímiának a tulajdonnevek azonos alkategóriáján belül létrejövő azonosalakúságot tekinti. Például: *Jenő* (személy- és helységnév eleme). A heterogén névhomonimák a tulajdonnevek különböző alcsoportjai között jönnek létre. Például: *Bandi* (személy- és lónév), *Mariska* (személy- és tehénnev).

Horváth Katalin a szótári homonímia jelenségét vizsgálja az etimológiai kutatások tükrében. A szótári homonímia a természetes nyelvekben kétféleképpen alakult ki: 1. konvergens alakfejlődéssel és 2. divergens jelentésfejlődéssel. Ennek illusztrálására a szerző a *fog* igei homonima szótári előfordulásait és különböző szövegekben megjelenő jelentésrealizációit emeli ki.

Horváth Rajmund a jelentés problémáiról, a strukturált és strukturálatlan jelentéshordozók szerepéről ír a jelentés fogalmának körüljárásával. A szerző szerint az elemi jelentés predikatív viszonyokban jelenik meg. Ez alapján egy egész nyelvközösség jelentésanalógiái leírhatók lennének.

Kemény Gábor a poliszémia és a képszerűség összefüggéseit vizsgálja. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a nyelvi képben nem megy végbe szemantikai jelentésváltozás, így szótári poliszémia sem alakul ki. A költői szövegnek ugyanis eleve más a jelentésstruktúrája, egy szó ezen belül nem megy át jelentésváltozáson, hanem az adott kontextusban érvényesülő konkrét (aktuális) jelentéséről beszélhetünk.

Kiss Gábor a különböző magyar szótárakban előforduló homonimajelölésekről ír. A szerző véleménye szerint a különböző típusú homonimák újszerű csoportosítása hozzájárulhat a homonimák kialakulásának magyarázatához. Az egyes korpuszok számítógépes feldolgozása elősegítheti a grammatikai és lexikai jelentések egyértelműsítését.

Ladányi Mária a poliszémia és a grammatikalizáció kérdésével foglalkozva azt a kérdést próbálja meg tisztázni, hogy mi jellemzi a grammatikai egységeket a lexikai egységekkel való szembeállításban, továbbá milyen típusú jelentésváltozások mennek végbe a grammatikalizáció folyamatában.

Lindner Márta a költői világkép és a poliszémia összefüggéseit elemzi Ady néhány verse alapján. A *hull* ige képi elemként való előfordulását vizsgálva a szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen összefüggés van a költői gondolkodásmód és a metaforikus jelentésváltozás között.

Minya Károly az utóbbi tíz évben jelentésváltozással keletkezett szavaknak a Magyar értelmező kéziszótárban nem szereplő jelentéseit veszi számba. A jelentésváltozás következtében nemcsak a már meglévő szó jelentése, hanem hangulati és emocionális értéke is megváltozik.

N. Lőrincz Julianna a magyar és az orosz homonímiafogalom egybevetésével foglalkozik, illetve a magyar lexikológiában álhomonímiának nevezett jelenség orosz megfelelőjét vizsgálja. A dolgozat az orosz igevariánsok és az álhomonímia összefüggéseit orosz igei szóalakváltozatok elemzésével mutatja be.

Pacsai Imre a mellérendelő szóösszetételek szemantikai kérdéseivel foglalkozik. Az A. L. Szemenasz által a távol-keleti nyelvek összetételeinek leírására alkalmazott szemantikai tipológia módszereivel vizsgálja az összetételek jelentésváltozását.

Pajzs Júlia a készülő Akadémiai nagyszótár korpuszában előforduló homonimák és homográfok egyértelműsítési lehetőségeiről ír. A kutatók számítógépes programok segítségével igyekeznek kiszűrni a többféleképpen elemezhető szavakat.

Spannraft Marcellina a *merül* ige jelentéseinek kognitív szemantikai megközelítésével foglalkozik költői szövegeket elemezve. A szerző magyar klasszikus költők: Berzsenyi, Vörösmarty, Arany és mások szövegeiben vizsgálja az igék aktuális jelentéseit.

Székely Gábor a poliszémia egyik ismert meghatározását bemutatva – mely szerint egy alakhoz több jelentés kapcsolódik – a jelentésfogalom összetevőit vizsgálja. Felveti a kérdést: vajon akkor is több jelentésűnek tekinthető egy szó, ha nem több lexikai, hanem több grammatikai jelentés kapcsolódik hozzá. A szerző a német *tief* és a magyar *mély* szó jelentéseit vizsgálva megállapítja, hogy vannak olyan többjelentésű szavaink, amelyek több lexikai és grammatikai jelentéssel rendelkeznek.

Varga Haszonits Zsuzsa az eszperantó nyelvben vizsgálja a poliszémia és a homonímia jelenségét. A Zamenhoff által létrehozott mesterséges nyelv alapszókincsébe a forrásnyelvből sokszor teljes jelentéskörrel kerültek át a szavak, tehát poliszémák és homonimák is. A lexikai homonimák ritkák az eszperantóban, de a homonímia és a poliszémia jelensége az eszperantóban is jelen van a természetes nyelvfejlődés eredményeként.

A kötet dolgozatai sok új szempontot adnak az újabb jelentéstani vizsgálatokhoz, ezért jól hasznosíthatók mind a kutatásban, mind pedig az oktatásban.

N. Lőrincz Julianna

Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XXIII. Redigit: I. Szathmári. Budapest. 1992–1998

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem évkönyveinek sorában XXIII. kötetként egy olyan tanulmányválogatást adott közre Szathmári István szerkesztő, stíluskutató, amely a kilencvenes évek természetét tartalmazza.

A kötet változatos. A szerkesztő az ország legkülönbözőbb egyetemein, főiskoláin kutató és oktató tanárok munkáiból egyaránt merített. A tanulmányok így meglehetősen tág, egymástól független időt és teret dolgoznak fel, tematikájukban sem kapcsolódnak egymáshoz. A kötetet inkább jellemzi az, hogy egy-egy szerző kedvelt és/vagy oktató munkájából kikerült, kitermelődött anyag feldolgozását és tanulmánnyá formálását nyújtja. (Kállay István: Anfänge er staatlichen und privaten Bürokratie in Ungarn; Az állami és magán bürokrácia kezdetei Magyarországon; de: Szathmári I.: Kaunokirjallisuuden kääntämisien merkityksistä; A szépirodalom fordításának jegyei; vagy a több részből álló Kelecsényi Nóra: Tanulmányok az amerikai angol egy jellegzetes változatáról: The Representation of Black English in Black Fiction Before the Harlem Renaissance... etc.)

A kötet tanulmányai nem egy világnyelvre korlátozódnak, hanem kis népek nyelvén is íródtak: finn, francia, orosz és német nyelven is, sőt ízelítőt adnak Szabó László dolgozatai révén a malecite indián nyelv rejtelseiből is, bő példaanyagot szolgáltatva a kanadai New Brunswick provinciálisan élő beszélők és az emberi civilizáció történetét feldolgozó múzeumok anyagából.

A kötetben néhány szerzőpáros/szerző több írással is szerepel (Boda Judit–Boda Károly Füst Milán munkáinak különféle, elsősorban irodalomesztétikai, nyelvészeti-stilisztikai megközelítésű elemzésével német, illetve orosz nyelven, vagy Danyi Magdolna, az újvidéki egyetem tanára Kosztolányi és Celan költészetének bemutatásával német nyelven; Ortutay Péter, az egri Esterházy Tanárképző Főiskoláról Salinger-értelmezéssel, illetve az angol nyelv tanításának problematikájával foglalkozott a fordítás szemszögéből, míg Szabó László az indián nyelv mellett a japán és a magyar „agglutináció” jegyeit kutatta és mutatta be ezúttal angol nyelven. Szathmári István a nyelvjárás és az irodalmi stílus, a szépírói nyelv sajátosságait elemezte elméleti, történeti tanulmányában francia nyelven).

Az Annales... – mint a tematika és a szerzők bemutatásából is következik – felvállalja a magyar, a finnugor, az általános nyelvészeti és idegen nyelvi tanszékek kutatóinak publikációit, vagyis igen széles skálán képes befogadni a különféle felfogású és módszerű alkotók írásait, s azt a szélesebb, de elsősorban a különféle idegen nyelveken jól olvasó és értő szakmai közönségnek közvetíteni, elsősorban könyvtárközi csere formájában.

A szerkesztő Szathmári István hasonló elvet és gyakorlatot valósított meg a 25 éve sikeresen működő, immár több kötetet (Stilustörekvések a századfordulóról 1979; Hol tart ma a stilisztika? Stíluselméleti tanulmányok 1996; Stilisztika és gyakorlat 1998) felmutató stíluskutató csoportjával is, amelynek több tagja jutott publikálási lehetőséghez az Annalesben is figyelemre méltó elméleti vagy szövegelméleti tanulmánnyal (Boda Judit, Tolcsvai Nagy Gábor, Róka Jolán, Szathmári István).

Az idősebb nemzedék mellett a fiatal, elsősorban az angolszász tanítási gyakorlatból eredő problémák és tanulságok levonására is képesek kutatók is bemutatkoztak a kötetben (Kelecsényi N., Farkas J., Horváth K.). Ugyancsak fontos tanulmányt közölt Balázs Géza a városi „népnyelv” és folklór mai jelenségeit bemutatva, jelentős előzménykutatásokra, szakirodalmi forrásokra támaszkodva (pl. Bárczi Géza, Balogh Lajos városnyelvjárás-kutatásai, „a pesti nyelv”, a városinépnyelv-kutatásai stb.).

Szinte valamennyi szerző jelentős forrásjegyzéket közöl, s ezeket nem mellőzhetjük a tanulmányok olvasásakor, hiszen ezek olykor jelentős fogódzókat adnak a cikkek értelmezéséhez és befogadásához. Az írásokat hasznos ábrák, statisztikák, bő példaanyag (többnyire kétnyelvű) kísérik, illetve illusztrálják, ezzel is segítve a fordításból adódó értelmezési nehézségek világosabb, pontosabb megértését.

Szemiotikai szempontból is igen jelentős Voigt Vilmos francia nyelvű tanulmánya A harangok üzenete Európában, különösen napjainkban.

Wacha Imre aktuális témát boncolgatott, amikor a norma és/vagy kommunikativitás kérdéseit tárgyaló tanulmányában feltárta az egyes elemek „hierarchiáját” a spontán, illetve egyéb funkciójú beszéd folyamatában. Ugyancsak értékes munka a nyelvészeti megközelítésű, nyelvtörténeti dokumentumot elemző Ivány Zoltán írása, Dévai Bíró Mátyás Orthographia Vngaricájának feldolgozása, amely megvilágítja a helyesírás változatok jelölésének és alakulásának kérdéseit, mindenekelőtt a diftongusok rendszerének alakulását a magyar nyelv fejlődésének és változásának tükrében.

A kötet jól mutatja egy meghiúsult elképzelés – az eszperantó mint mesterséges világnyelv – meghonosításának és elterjedésének a sorsát. Egyetlen tanulmány íródott ezen a nyelven, s bár az egységes világnyelv elgondolásának nagyszerűségéhez nem férhet kétség, ezúttal is a gyakorlat győzedelmeskedett az elméleten. Bár a kötet szerkesztői jól ellensúlyozták az angolszász nyelv dominanciáját, érzékeltetve a világ és népeinek sokszínűségét, nyelvi sokféleségét, mégis azt egyértelműen érzékelhetjük, hogy az élő és a természetes nyelvek, legyenek azok bármilyen kis lélekszámúak, győzedelmeskedtek a mesterséges nyelvteremtmények fölött.

A kötet legnagyobb erénye éppen ennek a sokszínűségnek, kaleidoszkopikus jellegnek a felmutatása, s annak kísérlete, hogy a magyar olvasóközönség mellett kultúránkat megismerhessék más nyelvű kutatók, érdeklődők is, s viszont: olyan, számunkra talán kevésbé ismert, egzotikusnak

tűnő kultúrákról is hírt kapjon a magyar olvasó, mint az ausztráliai vagy éppen a kanadai indián nyelvvaltozat a mindent magába olvasztani látszó amerikai angol mellett.

A szerkesztők várják azon szerzők tanulmányait, akik magas szinten képesek idegen nyelven is átadni és megfogalmazni kutatási eredményeiket, vagy az anyanyelvvel egyenértékű fordításokat tudnának rendelkezésre bocsátani. Erre a kitételre fel kell hívni a szerzők figyelmét, mert előfordulhatnak olyan témák, amelyek az anyanyelvi olvasóközönség vagy szakma számára érthetőek, de az idegen nyelvű befogadók számára több magyarázatot igényelnek. A legszerencsésebbek azok az elméleti alapozású, de kétnyelvű példaanyaggal megtámogatott cikkek, amelyek olyan problematikát, kérdéseket dolgoznak fel, amelyek egy tágabb kontextusban is értelmezhetőek, stílusuk alkalmazható és alkalmazkodik a fordítás nyelvéhez. Ne akarjunk mindenáron „pápább lenni a pápánál”, hiszen „minden nemzet a maga nyelvén lett tudós, de idegenen sohasem”.

Igen lényeges tehát, hogy a fordítás szabatos, világos és stílusos legyen, s jól adja vissza az eredeti, kiinduló nyelven megfogalmazott gondolatot, s ne torzítsa, ne értelmezze át azt. A finn nyelvben inkább finnesítésről (suomentanut), mint fordításról (kääntää) beszélnek ilyen esetekben.

A kötet az eredeti, szerzői tanulmányok mellett ismertetéseket, kritikákat is közöl Szabó Zoltán, Ferenczi Attila és mások tollából. A több nyelvet magas szinten művelő, értő olvasók és kutatók számára nagy nyereség az Annales XXIII. kötete.

Kincses Kovács Éva

Péter Mihály: „Pár tarka fejezet csupán...” Puskin „Jevgenyij Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 1999. 232 l.

Puskin születésének 200. évfordulójára jelent meg Péter Mihály könyve, amely méltó megemlékezés a világirodalom kiemelkedő klasszikus költőjéről és nagy művéről, az Anyeginről.

A szerző könyve bevezetőjében röviden ismerteti az Anyegin eddig megjelent négy fordításának (Bérczy Károly, Mészöly Gedeon, Áprily Lajos és Galgóczy Árpád munkáinak) keletkezéstörténetét. Péter Mihály bevezetőjében előrevetíti, hogy nem vállalkozik a fordítások részletes elemzésére, hiszen ez lényegesen megnövelné a könyv terjedelmét.

A műfordítás a lehetetlen megkísérlése, hiszen abszolút fordítások nincsenek. Mégis szükségesek, különösen kis nemzetek esetében. A könyv szerzője is megállapítja, hogy a műfordítások szükségesek minden korban, még ha az eredeti művek mondanivalóját nem is képesek abszolút mértékben átjuttatni egy másik nyelvi kultúrába. „A fordítás értelmezésként (»olvasatként«) való felfogása pontosabbnak tűnik, mintha csupán az eredeti másolatának tekintjük” (17).

A szerző az Anyegin eredeti szövegrészleteinek a fordításokkal való szembesítését tűzte ki céljául. Ezzel egy korszerű Anyegin-olvasatot ad a mű iránt érdeklődők kezébe. A könyv hat fejezetből áll.

Az **első fejezetben** Anyegin bonyolult és ellentmondásos személyiségének bemutatását, valamint a szerző és a főhős viszonyának elemzését végzi el a szerző. A puskin stílusújítás jellemző jegyeit: a finom humort, a játékosan ironikus hangnemet, a sajátos szóhasználatot, illetve ezeknek a nyelvi-stilisztikai jellemzőknek a műfordításokban való megvalósulását elemzi Péter Mihály. Óvakodik attól, hogy jónak vagy rossznan minősítsen bizonyos fordítási megoldásokat, de utal arra, ha egy-egy fordításrészletet nem tart az eredeti szövegrészlettel egyenértékűnek.

A **második fejezetben** a szerző Tatyjana alakjának leírását mutatja be az orosz szövegrészletekben és a magyar fordításokban. Az eredeti szövegben a lágy, lírai hangnemet a hangszimbolika és a szavak elsődleges fogalmi jelentéséhez kapcsolódó érzelmi-hangulati tartalom is erősíti. Az orosz szavak eredeti jelentését a fordításoknak nem minden esetben sikerült megfelelő módon

visszaadniuk, illetve az egyes fordítások másként érzékeltetik az eredeti szóhangulatot és a zenei hatást. Ugyancsak nem egyformán sikerült a fordítóknak az akusztikai és a szövegszinthez egyaránt tartozó áthajlások tolmácsolása.

A **harmadik fejezet** a két híressé vált levél, Tatyjana és Anyegin levelének elemzésével foglalkozik részletesen. Itt felvetődik az a kérdés is, vajon milyen nyelven íródtak a levelek. A korabeli orosz nemesség nyelvhasználatára a diglosszia volt jellemző, azaz a francia és az orosz nyelv használata funkcionálisan megoszlott. Puskin nevéhez fűződik az orosz irodalmi nyelv megteremtése. „Valójában Tatyjana levele a puskin nyelvalkotás fontos dokumentuma” (80). A két levél felépítésében vannak hasonlóságok és különbségek. Péter Mihály a levelek tartalmi és stílusbeli sajátosságait elemezve, valamint a szöveg grammatikai szerkezetét és a szavak konnotációját vizsgálva megállapítja, hogy a zaklatott, gyötrődő hangnemet nem mindegyik fordítás tudja adekvát módon visszaadni.

A **negyedik fejezet** az elbeszélő, a költő hangnemének stílári sajátosságait elemzi. „Az előadás természetes könnyedsége nyelvi, stílári, ritmikai és tartalmi tényezők »összjátékán« alapul, s így a szöveg (látszólagos) egyszerűségét olykor meglehetősen bonyolult mechanizmus hozza létre” (113). Ilyen például az Tatyjana anyjának foglalatosságait száraz felsorolással, kötőszó nélküli rövid mondatokban szociografikus pontossággal leíró rész. A száraz felsorolás itt a már nem is burkolt ironia nyelvi-stilisztikai kifejező eszköze. A vidéki nemesek életformáját leíró részekben a társalgási nyelv elemeit, szófordulatait alkalmazza Puskin. Nem könnyen találják meg a fordítók ennek a közvetlen orosz társalgási nyelvnek a magyar megfelelőit sem. A szerzői előadásra a „stílári többszólamúság jellemző”. A köznapi társalgási stílusból választékos hangnembe való átváltás, illetve az egyes stílustípusokhoz illő kifejezések magyar megfeleltetése időnként meghaladja a műfordítók erejét. „Puskinnál a stílusváltás ugyanolyan eszköze az elbeszélés mozgatásának, mint a szavak »reális-logikai jelentése«” (121).

A **könyv ötödik fejezete** Puskinnak a természetábrázolásban megmutatkozó sajátos képi látásmódját elemzi. A magyar irodalomban Petőfi képi megoldásai emlékeztetnek leginkább Puskin átlekesített természetábrázolására. Nem egyszerűen arról van itt szó, hogy a természeti tájak, az évszakok, a napszakok leíró elemként bekerülnek a szövegbe, hanem ezek a képek szerves részei az előadásnak, közvetlen kapcsolatban állnak az egyes szereplők érzelmeivel, hangulatával, ezek változását is tükrözik. Nem kevésbé botrányoztatta meg Puskin a korabeli művelt orosz közönséget a költészetbe addig nem illő szavaknak az irodalmi nyelvbe való emelésével, mint Petőfi a népi szókincs addig vulgárisnak tartott szavainak a költészetben való alkalmazásával. Péter Mihály sok szemléltető példával illusztrálja Puskin szóválasztását. Ezek közül példaként most csak az emelkedett, választékos stílusértékű *дева* szónak a parasztlányok megnevezésére, illetve az alacsonyabb stílusértékű *девушка* szónak az úri kisasszonyok megnevezésére való használatát emeljük ki, amelyek a korabeli közízlés szerint inadekvátak voltak.

A **hatodik fejezet** a *Hangok, szavak, mondatok* címet viseli. Híven tükrözi ez a cím a Puskin stílusújításában megnyilvánuló lényeges jegyeket. Péter Mihály megállapítja, hogy a puskin költészet lényegét jelentő *Свободень, вновь ищу союза / Волибных звуков, чувств и дум; ...* ('szabad vagyok, és ismét keresem a bűvös hangok, érzések és gondolatok szövetségét' – P. M. fordítása) sorokat egyik fordító sem tolmácsolja híven. A vers zeneisége Puskin költészetében „a szöveg érzelmi-hangulati és gondolati tartalmával összhangban és kölcsönhatásban funkcionál” (182). A hangszimbolika mellett az ismétlések és a versszakok ritmikai szerkezete is a verszene kifejező eszköze. Az akusztikai szint átültetése a fordítók közül leginkább Bérczy Károlynak és Mészöly Gedeonnak sikerült. Áprily Lajost és Galgóczy Árpádot sokszor a szöveg tartalmi hűségéhez való ragaszkodás gátolja abban, hogy az akusztikai és a képi szint adekvát tolmácsolását megvalósítsa. Sok nehézséget okoz a fordítóknak a szójelentés pontos visszaadása is. Ha az eredeti szöveg és a fordítások egyenértékűségéről beszélünk, művészi szövegek és különösen olyan zárt szerkezetű szövegek esetében, mint a versek, nehéz a fordítónak megtalálni az arányokat. Szükség-

szerű módosulások vannak a műfordításszövegekben az eredeti szöveghez képest. Ezért vannak egyenetlenségek az egyes fordításokban, és még a legjobbak is csak megközelítik az eredetét.

Péter Mihály szellemes utószavában megjegyzi, hogy abban, hogy a két különböző nyelven írt szövegek nem felelnek meg pontosan egymásnak, nem az egyik vagy másik nyelv szegénysége vagy gazdagsága a ludas. „Nem az orosz nyelv van fölényben a magyarral szemben, hanem a költő a fordítóval, az alkotás az újraalkotással szemben” (213).

Péter Mihály könyve mind tartalmában, mind stílusában méltó tárgyhöz, Puskin Jevgenyij Anyegin című művéhez. Új Anyegin-olvasattal lett gazdagabb nemcsak e recenzió írója, hanem hite szerint az egész magyar irodalomszerető társadalom. Nemcsak az oroszul tudó szakemberek figyelmébe ajánlom e könyvet, hanem mindenkiébe, akinek a klasszikus művek értelmezése és újraértelmezése, valamint a műfordítások elemzése szívügye.

N. Lőrincz Julianna

Anyanyelvi nevelés és helyesírás

Implom József helyesírási verseny 1999.

Immár több mint egy évtizede minden esztendőben február végén ünnep van a szép Körös-parti városban, Gyulán. Az Erkel Ferenc Gimnázium ad otthont az Implom József helyesírási versenynek. A középiskolások seregszemléje ez a rangos vetélkedő: a regionális versenyek legjobbjai vállallják itt a megmérettetést az ország minden részéből, sőt az egész Kárpát-medencéből. Rangos kulturális verseny ez; a résztvevők számára nem a többiek legyőzése a fő cél, hanem önmaguk fejlesztése, saját képességeik kibontakoztatása. Az igazi versenyző önmagával mérkőzik elsősorban, s nemcsak a verseny órái alatt, de főleg a hosszabb távú fölkészülés idején.

A helyesírási edzésben igen nagy szerep hárul a felkészítő tanárookra, ők a versenyre is elkísérik diákjaikat. A versenyzők évről-évre változnak, tanáraik viszont egy évtizeden át állhatatosan, áldozatosan szolgálják az ügyet. Ők tudják, hogy a jó helyesírás nemcsak oktatási, hanem nagyrészt nevelési tényezők eredménye. Ha diákjaikat következetesen arra nevelik, hogy igényesek legyenek önmaguk nyelvhasználatával szemben, ellenőrizték, javítsák írásbeli munkáikat, és ha esztétikus írásra, rendre, pontosságra szoktatják őket (saját példaadásukkal is), akkor jobb lesz a helyesírásuk, mintha pusztán „tanítják” nekik a helyesírást.

Ezt a hangulatos, vidám és fiatalos rendezvényt – úgy érzem – jórészt a fölkészítő tanárok és a szervezők lelkesedése avatja a hétköznapiak fölé emelkedő, jeles ünnepé. Erről a lelkesedésről, a helyesírás ügye melletti elkötelezettségről szóló tanúságtétel az az öt, immár sorozatot alkotó kiadvány, amely a legutóbbi nyolc verseny anyagát dolgozza fel. A versenyfeladatok publikussá tétele, az eredmények értékelése és a nyertesek névsorának közlése mellett ezek a kötetek közvetlenül is szolgálják a tanárok szakmai továbbképzését. A szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola szakmai védnöksége jóvoltából a verseny ideje alatt a magyartanárok gazdag és változatos tartalmú előadásokat hallgathatnak. A Nagy L. János szerkesztette öt vonzó és színes kötet ezeknek az előadásoknak a közlésével – a verseny népszerűsítésén messze túlmutató – a tanártovábbképzés egyik legrangosabb fórumává vált.

A sorozatot a különféle tantárgyi ágakat egységben való felfogásának elve hatja át. Ezt az alapállást már a kiadványok címe is elárulja: **Rendszer és stilisztika a helyesírásban.** Gyula, 1992; **Helyesírás és nyelvtudomány.** Gyula, 1993; **Anyanyelvi nevelés és helyesírás.** Gyula, 1994–1995; **Helyesírás és nyelvpolitika.** Gyula, 1996–1997; **Petőfi – névtan – helyesírás.** Gyula, 2000. A kiadványokat összeköti az egységes szerkesztői koncepció és módszertani következetesség, amely a helyesírást szerves egységben tekinti az általános nyelvi magatartással és a személyiségfejlesztéssel. Ez a metodológiai alapállás nemcsak a helyesírás-tanítás módszertanával kapcsolatos írásokat hatja át (Nagy L. János: Hogyan tanítsuk a helyesírást?; Cs. Nagy Lajos: A helyesírási gyakorlókönyvekről; Szabó Istvánné: Hogyan készítem fel tanítványaimat a versenyre?) s a helyesírás-tanítás helyzetét felmérő dolgozatokat (Nagy L. János: A magyar helyesírás fejlesztésének tizenkét éve; Cs. Nagy Lajos: A magyar helyesírás helyzete a Felvidéken), hanem a helyesírás elvi kérdéseinek taglalását (Szathmári István: A magyar helyesírás legfőbb jellemzőiről; Grétsy László: A helyesírás mint az anyanyelvi műveltség tükré; Deme László: Hangzásforma és írásforma; Tartalom, nyelvi megformálás, pontuáció) éppen úgy, mint a helyesírás-történeti megközelítéseket (Fábián Pál: Helyesírásunk életéből; Cs. Nagy Lajos: Lapozgatás Implom József hagyatékában). Rendkívül hasznosak az egy-egy konkrét helyesírási problémát fölvető tanulmányok (l. pl. R.

Molnár Emma értekezését a gondolatjelről vagy N. Császári Ildikóét a többilemű földrajzi nevekről) s a helyesírás (szöveg)stilisztikai vetületét érintő írások (R. Molnár Emma: Stílusos helyesírás a szépirodalomban; Petőfi Sándor János: A helyesírási szabályok funkcionális megértése). A különböző megközelítésű tanulmányok közös vonása, hogy a helyesírás elsajátításában az önállóságot, az öntevékenységet, a belső motivációt, a differenciált tevékenységet tartják fontosnak. A műveltség kiemelését a szakműveltséggel szemben. Fontos tanári feladatnak tűnik még az önelfogadásra nevelés, a tévedés jogának megadása, az önkorrekcióna szoktatás, a gondolkodásfejlesztés, a problémalátás és a problémaérzékenység fejlesztése a helyesírásban.

A kötetek szerkesztője a tanártovábbképzés szempontjából fontosnak tartja a nyitottságot az újra, a rugalmasságot, a leleményességet, a kreativitást, a toleranciát, a kockázatvállalást és az újrakezdeni tudást. Ezzel magyarázható, hogy az öt kötet különös figyelemben részesíti azokat az új diszciplinákat, amelyeknek eredményeit vagy elméleti konzekvenciáit a középiskolai magyartanításnak is érdemes integrálnia. Első helyen említjük a szöveglogikát, a pragmatikát és a szövegfonetikát (Békési Imre: Egy gondolatmenet kihagyott lépése; A beljebb kezdett sor mint központoszási jel; A. Jászó Anna: A pragmatika; Wacha Imre: Szöveg, szövegszerkezet, szöveggrammatika, „punktuáció”: szövegtolmácsolás). De valamennyi kötetben sor kerül a szemiotikai szövegtan iskolai alkalmazási lehetőségeinek fölvilantására is Benkes Zsuzsa és Petőfi S. János jóvoltából. A versszövegek, rövidpróza-szövegek kreatív-produktív megközelítései közül külön is kiemeljük Rákos Sándor Olyan szép, olyan gyönyörű szép című versének ilyen jellegű földolgozását, mert ebben az Implom József Helyesírási Verseny országos döntőjének egyik programjaként a versenyző diákok is részt vettek. Különös érdeklődésre tarthatnak számot a multimédiás szövegek elemzéséről szóló tanulmányok: Benkes Zsuzsa verbális és zenei összetevőjű szövegeket vizsgál, Weöres Sándor írásművészetének avatott kutatója, Nagy L. János pedig a végtelen jelének funkcióit követi nyomon Weöres Kézírásművészetében. Az adott kötet tematikus részeit is megfelelő Weöres-szövegek tagolják, máskor meg Tandori Dezső kiváló érzékkel válogatott képversei, illetőleg Petőfinek a korabeli helyesírással írott néhány verse választja el egymástól a tematikus egységeket. A legfrissebb kiadványban a Petőfi egykori iskoláiról készült fotók töltik be ezt a szerepet.

A továbbképzést szolgáló előadásorozatban, érthető módon, fontos szerepet játszik az anyanyelv-pedagógia (A. Jászó Anna: Hagyomány és modernitás a tankönyvírásban. A mondat-szerkezet felfogása és ábrázolása), de a stilisztika is megtalálja az őt megillető helyet Szathmári István Quo vadis stilisztika? és Raisz Rózsa Mikszáth írásművészetéről szóló tanulmányával. Igen tanulságosak Scregy Lajos beszámolója a Lektor helyesírás-ellenőrző és morfológiai elemző program elvi alapjairól.

Új színnel gazdagítja az amúgy is változatos palettát Péntek Jánosnak A szociolingvisztika és az iskola című tanulmánya, ez az oktatás szemléleti alapjait és az oktatás stratégiáját érintő sok megszívlelendő tanulsággal szolgál. A szociolingvisztika egyik legaktuálisabb kérdéskörét vállalja fel a negyedik kötet. A magyar nyelv mai helyzetét értékeli nyelvpolitikai szempontból Kiss Jenő tanulmánya, majd ezt követően a téma egy-egy avatott vajdasági, szlovákiai és erdélyi képviselője elemzi az adott régió sajátos nyelvpolitikai problémáit. Ezeknek az írásoknak az olvastán még inkább tett értékűnek érezzük a verseny szervezőinek azt a törekvését, hogy a magyar nyelvterület különböző régióiból érkező versenyzők önazonosság-tudatát erősítsék.

A sorozat legfrissebb kötetének egyik tematikus pillére a névtan. Péntek János már korábban is föl hívta a figyelmet növénynévi eredetű helyneveinkre és azok helyesírására (Egy tavaszi virág ürügyén), most e téma folytatásaként népetimológias földrajzi neveinkről közöl újabb ínyencségeket (Sólymok, kányák, zergék). Hajdú Mihály az önálló névtan születéséről és szükségességéről szól meggyőzően, Fercsik Erzsébet pedig értőn boncolgatja névtan és oktatás kapcsolatát.

Az 1998-as verseny előadásainak témáját kettős évforduló határozta meg: Petőfi születésének 175. és az 1848-as forradalom 150. évfordulója. E két nevezetes esemény előtti tisztelgés

jegyében született Kerényi Ferenc két tanulmánya Petőfi prózai írásairól és a Felhők ciklus stilisztikai jellemzőiről. Szathmári István pedig nagy költőnk és a köznyelv kapcsolatáról értekezik.

Az Implom József Helyesírási Verseny fordulójának anyagát végigböngészve kitűnik a versenyfeladatok összeállításában mutatkozó tartalmi és módszertani igényesség, változatosság és életszerűség. A verseny a helyesírási ismeretek értelemszerű, alkotó alkalmazására irányítja a figyelmet, fontos nyelvművelő szerepet is vállal: a kreatív készséget igénylő mondat-, illetve szövegszintű feladatok a nyelvhasználat fejlesztését, árnyaltabbá tételét szolgálják. Teljesen indokoltnak tetszik, hogy a verseny első éveiben a határon túli diákok külön súlycsoportban mérettettek meg, biztosítva számukra is a sikerélményt. Úgy véljük azonban, hogy egy évtized elég kell hogy legyen a fölzárkóztatásra, s ideje lassan rátérni az egységes eredménymérésre az egész Kárpát-medence vonatkozásában.

A kötetekből világosan kirajzolódik a verseny szellemi megálmodójának hagyományteremtés-igénye, és ennek a rangos rendezvénynek az évről évre örvendetesen szélesedő spektruma. Bár nem voltam jelen e gyulai versenyeken, a kiadványokat lapozgatva valami meleg családiasság leng körül: a közös ügyért és egymásért tenni kész emberi közösség szép formálódásának vagyunk tanúi. A második kötetben Rozgonyiné Molnár Emma, majd a legutóbbiban Englonerné Benkes Zsuzsa köszöntése olyan életutak előtti tisztelgést jelez, amelyek bizonyára ösztönzőleg hatnak majd a nyomukban járók szakmai és emberi tartására. Mert ilyen fölfelé húzó, „oromtermészetű” nevelők nélkül aligha lehetséges az oktatásban s kiváltképpen az anyanyelvi nevelésben igazi megújulás.

P. Dombi Erzsébet

Híradás a Szótári Munkabizottság megalakulásáról

A Magyar Tudományos Akadémia I. Osztályának Nyelvtudományi Bizottságán belül 2000. február 9-én Szótári Munkabizottság alakult. Ennek célja az, hogy új társadalmi és gazdasági viszonyaink közepette is meg lehessen őrizni, sőt: emelni lehessen a hazai szótárírás és szótárkiadás nemzetközileg is elismert színvonalát. A minőség és a korszerűség jegyében tevékenykedő bizottság feladatának tartja, hogy figyelemmel kísérjen minden, a hazai szótárkiadással kapcsolatos (pozitív vagy negatív) jelenséget; hogy véleményezze a szótári terveket, illetve a már elkészült szótárakat (s ezáltal a hazai szótárkritikának is új lendületet adjon); továbbá hogy bekapcsolja a magyar szótárírást a nemzetközi lexikográfia vérkeringésébe stb. Tevékenységét a bizottság a szótárírás minden területére (szakszótárak, egy-, illetve kétnyelvű szótárak stb.) ki szeretné terjeszteni. A munkabizottság hosszú távú tudományos tervei közé tartozik a hazai szótárírás – naprakész – bibliográfiájának elkészítése, továbbá a magyar szótárírás történetét átfogó bemutató, idegen nyelven is megjelenő kézikönyv megírása.

A munkabizottság évente 2-3 ülést tart. Elnöke Magay Tamás, titkára Fábíán Zsuzsanna.

Cím: Fábíán Zsuzsanna, ELTE BTK Olasz Tanszék, 1088 Budapest, Múzeum krt. 4/c. Tel.: 266-7284; E-mail: fabian@isis.elte.hu.

Fábíán Zsuzsa

Ami a Magyar helyesírási szótárból kimaradt

E sorok nagyjából fél esztendővel azután íródnak, hogy Deme László, Fábián Pál és Tóth Etelka kézikönyve, mondhatni kitűnő vállalkozása a könyvesboltokba került. Az elismerés kötelező gesztusán túl alázattal kell közelednünk e munkához, eredményeihez. A mintegy 140 000 szó és kifejezés korántsem jelent(het)i a teljességet. Ennek mind az összeállítók és áldozatkész segítők, tanácsadók, mind pedig a megcélzottak tudatában kell hogy legyenek. A rádió egyik anyanyelvi műsorában Fábián Pál kifejtette: egy okos és természetszerű fokozatiság áll fönn: a Helyesírásunk-féle kiadványok az általános iskolások alapozó fogódzói; az AkH. szószeredete a gimnazistákat, a középfokú iskolákat végzőket szolgálja; a Magyar helyesírási szótár – a továbbiakban MHSz. – az igényesebb, tanultabb rétegeket: tanárokat, lektorokat-korrektorokat, egyetemistákat stb. elégíti ki. Tanári és mind gyakoribb lektori-korrigálói mivoltomnál fogva is, de egyszerű olvasó emberként is az eltelt hat hónap során – ha „betűközelségben” voltam – kezem ügyében tartottam az MHSz.-t. Kritikusabb helyeken (nem szégyen tanulni, netán fölfrissíteni az emlékezetet!) fel-felütöttem. Az esetek nagy részében eligazítást kaptam problémáimra. Mintegy két tucat példán viszont azt mutatom be az alábbiakban, hogy nem találtam megoldást gondjaimra; találgatnom kellett; jobbik esetben bizonyos analógiák továbbvittek azért... Sem felbukkanásukkor, sem pedig ezúttal nem lehet célom a kákán is csomót keresés. Mindössze „dokumentálok”. És örülök: hiszen e huszonvalahányra tehető gondgyűjtemény végelemzésben elenyésző. Lássuk most már őket ábécésorrendben! Valamennyi nyomtatott adalék 1999-ből való, így az évszámtól eltekintek.

Sigmund Freud (Dr. Lengyel József, Erős Ferenc ford.) Újabb előadások a lélekelemzésről című művében a következő szerepel: „Előrehaladott korom időközben felmentett azon kötelezettség alól, hogy az egyetemmel – *bárcsak* külső – kapcsolataimat előadások tartásával kifejezésre juttassam ...” Fogós határesetet a kiemelt szóé! Talán a különírás mellett döntenék. Igaz, az MHSz. tartalmazza a *bárcsak*-ot, sőt a *bár csak*-ra is hoz példát; elkelne (majd a későbbi bővítéskor!) egy a mostanihoz hasonló példaeligazítás. Ráadás: szinonimát keresvén, fölillant csakhamar a „*még ha csupán* külső kapcsolataimat (is)” összefüggés lehetősége. Ekkor ért a meglepetés: a *még ha* nincs benne az MHSz.-ben!

Gergely Mihály szerkesztésével.: Anyanyelv, világnyelv – Bábel (31): „Ausztráliában ... a XIX. század előtt mintegy 200 *bennszülött nyelv* élt, napjainkban csak 92 ...” Útleírások, kalandregények, nyelvi tárgyú ismeretterjesztő munkák lapjain bizonyára ezután is meg-megjelenhet e kiemelt kapcsolat. Kérdésem: hogyan? Föltételezem: nem bennszülöttil (!) kommunikálnak beszélői(k). Én szívesebben írnám egybe máskor is: *bennszülött nyelv*.

Divatba jött/jöhet (akár nosztalgia, akár komoly történeti búvárlatok, cikkezések kapcsán) a *csonka* szónak kötőjelezése a *Magyarország* szóalak előtt. Erre lektorálás közben ébredhettem rá. A kis „cs”-vel szemben a nagy „Cs”-zést érzem helyesnek: *Csonka-Magyarország*. A majdani kiegészítéskor szívesen látnám ezt az ortográfiai megjegyzést *De: a csonka Magyarország*.

Balai András Disszidol (Kecskemét, 258): „Előttünk egy fél *Európanyi* távolság ...” és: Rudl József: A Szovjetunió utódállamainak földrajza (18): „A több mint 1,5 *Európanyi* terület természeti viszonyai igen változatosak.” Az iménti két idézet közege – előfordulási helye – önmagáért beszél. Joggal vélhetjük: hasonló típusú kiadványokban is előbb-utóbb élni fognak e leleményesen tömörítő (az 'Európával fölértő'-t sugalló) jelzővel. Egyelőre aggódok: kis „e”-s, azaz

helyes példával eddig nem találkoztam! (Remélem, azért akad...) Biztos, hogy menti a szótárkészítőket: a sok -s meg -i képzőzést tartván szem előtt, eszükbe se juthatott, hogy a -nyi is követelheti jogait. Igen: nem csupán *anyányi* van (23). A jövőbe pillantok hát: *Európa, európai, európanyi* ...

A lektorálandó szövegben megtudtam: „A rádió *élő* adásban közvetítette az eseményt”. És egy hasonló: (Kincses Kalendárium 2000: 256): „Szombat este *élő* zenére táncolnak a fiatalok.” Mindkét fogalom meglehetősen gyakori: ott lehetne a helyük az *élő* rovatában!

A HVG-ben is, napilapok apróhirdetésében is rám köszönt már ez a fajta közlés: „*Három diplomás ... közgazdász(nő) ... (középvezetői v. egyéb) állást keres.*” Nyilván rájövünk, nem hármán hirdetnek, csupán egyetlen illető. Talán a *diplomás* kiegészítőjeként ajánlhatnám az egybeírt jelentés-megkülönböztető alakot: *háromdiplomás*.

Egy Hévízről keltezett képeslap ejtett gondolkodóba. Röviden elintézem, nehogy álproblémáznak hasson. „Az orvos *hévizet* ajánlott a betegségemre. A névnlé maradva föl is keresem ...” Nos: *Hévizt, Hévizet*, netán *Hévizet*? Tudom ez utóbbi dolgában még a szótárszerkesztőknek is meg kellene kérdeznük a legilletékesebbeket: az ottaniakat, a hévízieket... Csupán mint érdekességet rögzítettem, de mégis megkockáztatom: idővel a szépen megkülönböztetett *hévíz* – *Hévíz* páros (220) esetleg egy-két újabb toldalékos formával kiegészülhetne. Például a tárgyragossal.

Vidéki lap apróhirdetésében egy lakás jellemzői közt állt ez is: *hideg-meleg vízőrás*. A mozgá szabályt erőltetni aligha lenne szerencsés, ezért elfogadom e lapbeli formát. Ha mód nyílna az MHSz.-be bekerülésre, inkább az (-s nélküli) alapállást szorgalmaznám: *hideg-meleg vízőra*. (Szemben tehát a kevésbé szimpatikus *hidegmelegvíz-óra* alakzattal.)

Katolikus kalendárium 2000 (Miskolc, 100): „... egy *Kalasznyikovból* leadott sorozat törte meg a csendet.” Igen friss fegyvernév, ne keressük még! Mégis: rövid idő alatt köznevesült e tulajdonnév, ezért nyugodtan írható máris kis kezdőbetűvel: *kalasznyikov*. Távoli (de legalábbis az orosz nevek ürügyén jogos) asszociációm folytán eszembe jutott a *Molotov-koktél*. Ez az 1956-os forradalom eseményeiből jól ismert *tankellehetlenítő* szer (!) se került bele az MHSz.-be. A kiemelt módján írjuk ezután is: nagybetűvel kezdve és kötőjellel. (Tudjuk: nem holmi *molotovot* dobta a hős gyerekek, hanem gúnyból a befolyásos szovjet politikusról nevezték el a „koktél”.)

Részlet a Pesti Test életmódmagazin októberi számából: „A jó felszerelés másik alapvető darabja a *kerékpáros cipő*. Ég és föld a különbség egy átlagos edzőcipő és egy speciális *kerékpáros cipő* között. Már az első néhány méter után érezhetőek a *kerékpáros lábbeli* előnyei. ... Természetesen a korszerű *bringás cipők* használhatóak az ún. spd rendszerű pedálokkal.” Az első két kiemelt példában az egyik, illetve mindkét kapcsolat elem összetett szó; e máskor is bevett helyesírási megfontolás elfogadtatja velem a látható/látott formájukban. Viszont a *bringáscipőt* így, tehát inkább egybeírt alakban venném szívesebben.

Többször olvasni ilyet: „Köbányán (v. másutt) nyílt *magán idősek otthonában* apartmanok megválthatók.” Gondot okoz az, hogy a *magán* igazából nem (lehet) önálló szó, csupán előtag. Tudom, eléggé esztétikaellenes (ráadásul egy birtokos jelzős szerkezetnél többet: nőmenklatúrát sértünk meg vele!), mégis – míg jobb nem találtak – több a semminél a mozgá szabályos alkalmazás: *magán-idősekhon*.

A Színes RTV 41. számából: „... Az öszülő, de igencsak fitt mester irányításával Sophia és Marcello nagyszerű alakítást nyújtott, a film meghozta Loren második *Oscar-díj-jelölését* is.” Szemben az előbbi ötlettel – magamnak egyáltalán nem ellentmondva – elvetem ezt a helyesírási módot. Furcsa ugyanis a kötőjel-főszámolásos egyberántás. Mivel azonban sokáig lesz még *Oscar-díj*, *Grammy-díj*, *Nobel-* meg aztán sok más egyéb díj, amire jelölnek, amit osztanak, átadnak, új utótagokra gondolva hadd bátorítsak: nem kell félni a kétszeres kötőjelezéstől! Bármennyire szokatlan, de ez esetben épp ez lehet a helyes. Példánkban tehát: Loren második *Oscar-díj-jelölését*. (E sorok írójának témába vágó tisztázása jelent meg a Magyaritanítás 1997/4. számában ... + *díj* + *átadás* címmel.)

Turcsik György: Szentévi zárandoklatok Rómában 1300–2000 (184): „Néhány éve a televízió – hátborzongató módon – egyenes adásban közvetítette az *Öbölháborút*.” Ne tiszteljük meg ennyire! A világháborút is kicsivel szokás írni. Nem első előfordulás ez, de szerencsére a korabeli közlések, a történelemkönyvek s talán fogalomtárak, lexikonok is kisbetűs *öbölháború*ként helyesen hozták/hozzák.

Egyre gyakrabban fordul elő a napisajtóban is, könyvekben is (pl. az Európai Unióról értekezőkben) a *páneurópai* szó. Ezúttal nem is a kis vagy nagy kezdőbetű kérdése kerül(t) elő (Páneurópai Unió). A kisbetűs alak (a nagybetűs is persze!) eltér az *észak-európai*, *kelet-európai*, *dél-európai*, *nyugat-európai*, *közép-európai* sorban láthatóktól. Nyilván jogosan, mert nem (annyira) földrajzi fekvésről van szó. Elfogadjuk az egybeírást. Megpróbáltam – bár korántsem áll fenn százszázalékos szinonimitás – a *pán*-t *össz*-re kicserélni. Analógiaként maga a *páneurópai* kínálkozott, tehát: *összeurópai*. Jelenleg (még) egyiküket se látjuk az MHSz.-ben.

Gimnáziumunk évkönyvét lektorálva-korrigálva találkoztam ismét a *pap költő* fogalmával. Szakcikkekben, egyebütt is szükség lehet rá, ha Sik Sándor, Mécs László, Tüz Tamás vagy akár a protestáns Szabolcska Mihály, Bódás János és mások lírájáról esik szó. Nos, az MHSz. (409) *pap politikus*, *pap tanár* különírt analógiája kézenfekvő. Ám amikor a *költő*-höz fordulunk a *pap* eredményében (302), meglepődünk: *katonaköltő*. Márpedig ez elbizonytalaníthat. Merem remélni, mégiscsak ez a helyes továbbra is: *pap költő*.

Peter Brown (Pálosfalvi Tamás ford.): Az európai kereszténység kialakulása (297): „Sok szerzetes, apáca, királyi káplán, püspök és egyéb klerikus származott a nemesség soraiból.” Ezúttal kivételesen nincs gond a helyesírással. Annál inkább van a jelentés dolgában, hiszen a *szerzetes*, *apáca* nem egészen pontos. Az apáca is szerzetes, csak női szerzetnek a tagja. A szinonimákkal való pontosítás/javítás azonban már nem kis gondot jelent. Álljanak itt az ajánlatok (anélkül, hogy a kiemeléssel élnénk, illetve hogy bármelyik mellett állást foglalnánk). Bizony, e heterogén gyűjtemény valamelyikével előbb-utóbb találkoz(hat)unk:

szerzetes férfi	és	szerzetes nő
szerzetesférfi	és	szerzetesnő
szerzetes férfi	és	nő
szerzetesférfi	és	-nő
férfi szerzetes	és	nő(i) szerzetes
férfiszerzetes	és	nő(i)szerzetes
férfi	és	nő(i) szerzetes
férfi-	és	nő(i)szerzetes

Történeti tárgyú írást lektorálva, találkoztam a *vereshasú bankó* alakkal. Történelmi fogalom, kétségtelen. Mindenesetre elgondolkod(hat)unk ezúttal is: egybe kell-e vagy pedig külön kell írunk a *veres*-t és a *hasú*-t...

Vértanú emlékművet avatott Füzesgyarmaton Csurka István – írták a lapok október elején. Így, különírtan látva a kiemelést, földidéződik a *búcsújáró hely*, amely benne is van a MHSz.-ben. (E fogalmat, megvallom, számtalanszor reflexszerűen egybeírtam, de mindig kijavítottam, tiszteletben tartván az AkH.-t.) Eszembe villan az egybeírt *rendőrőrszoba* is. Idézetünk problémás kapcsolatához ezt talán közelebbinek érezhetjük egy fokkal. Különbösebb magyarázat helyett ideírom, hogy máskor is láthassam október hatodika táján egybeírva e fogalmat: *vértanúemlékmű*.

Következzék egy olyan szerkezet, amely az örökké kevert paronimák egyik legjellemzőbbjével (*fáradtság*, *fáradtság*) kapcsolatos. A paronimával nincs gond: az MHSz.-ben a *-ds*-es is, a *-dis*-es is ott áll a maga helyén. Az említett hat hónap során legalább 4-5 különböző könyvben találkoztam a meghökkentő keveréssel a *vesz/venni*-vel való együttemlítéskor. Jó

lenne, ha már a legelső (majdani!) bővítéskor bekerülne (akár az „f”-eseknél, akár a *vesz* mellé): *veszi a fáradságot*. Más ugyanis ez, és megint más az, ami szintén odakerülhetne: *erőt vesz rajta a fáradság*.

Történelmi tárgyú cikkgyűjteményt lektorálva ébredtem rá, hogy szótárunkban nem szerepel ez sem: *vitéz nagybányai* Horthy Miklós. Nos, még egy lektor is elbizonytalanodhat: valóban kis *v* és kis *n* kell-e, vagy esetleg (legalábbis a Nagybányai) mégiscsak nagy kezdőbetűs. Fogalom-újraéledésről van szó, kész tény elé állítja a helyesírás gondozóit/művelőit. Sőt még egy gond kerül középpontba, miután a *vitéz* – még öröklés folytán is – ismét használatba kezd jönni. A borítékon, a megcímzéskor igen kell vigyáznunk! És itt fölül kell vizsgálni eddigi szokásunkat is. A *dr.* nagybetűzésétől eltérően a *vitéz* *v*-jét – úgy vélem – nem ajánlatos nagy *V*-zni! Miért? Mert aki pl. *V. Kiss Péter*, az még korántsem *vitéz* Kiss; bizony lehet az illető *Vaszari Kiss Péter* is! S ha netán mégis *vitéz*? Máris egyértelmű: *v. V. Kiss Péter* a címzett.

1848/49-ről szólva a tankönyvek is, a már említett, általam lektorált történeti tárgyú kézirat is együtt említett két illetőt. A *J.* betűs horvát bán magyar hallás révén rögzült nevét is, az eredeti helyesírását is hozza a MHSz. A másik férfiúét nem. Szerencsére a *W*-s oldalon bőven van hely; pótolható a *Wimbledon–Windsor* közt. Mindezt azért jegyzem meg, mert a javításra kapott szövegbeli *Windischgrätz* csupán egyetlen variáns. Váltakozik az umlaut az *ae*-vel; kötőjeleznek, vagy éppen mellőzik, így aztán a kis *g*, nagy *G* is tarkítja e névelőfordulást. Igaz, szótárunk is csak ajánlani, válogatni tudna.

Utolsó példám örömteli jelzés: már szinte csak elvéve írnak *zöld szám*-ot. Hiszen van ugyan zöldre festett nyolcas stb. is, de hamar rájöhettünk, hogy a szabad vagy díjmentes vonal jelölésére épp az egybeírás a jelentéskülönbség legjobb érzékeltetője: *zöldszám*.

Tudjuk: a kezünkben lévő új szótár anyagát az Akadémiai Kiadó óriási – számítógépes – adatbázisából szűrték ki megalkotói. Véltetően az általam felsoroltak (hiányoltak!) egyike-másika rajta is volt azon a listán. Tiszteletre méltó volt tehát azon fáradozásuk, hogy – ha kell – akár szigorúan rostáljanak, így aztán biztos szemmel látták valamennyien: mi az, amire – mint szóra vagy kapcsolatra – manapság valóban szükség van, s mi az, ami a múltnak nyugodtan nélkülözhető maradéka. Kéttucatnyis hiányjegyzékemet eleve nem is volt szándékomban „visszacsempészdők”-ként tární a Nyr. olvasói elé. Az ábécés sorrenden belül – tudatában vagyok – egyfajta heterogenitás is uralkodik: példáim nem azonos fajsúlyúak. Egyiket-másikat nem is nagyon merem már hiányolni az MHSz.-ből: lehet, most még fontos (számomra), de egy idő elteltével a szókészlet periferiájára szorul... Szubjektív észlelésem és tünődésem továbbra sem feledtetheti: magam is a Fábian Pál által találóan megemlített megcélzottak, vagyis az igényesebbek közül való vagyok. Ha az itt sorjázottak bármelyike – még ha kifejezetten helytelenül is – előfordul egy-egy diákom dolgozatában: legfeljebb az egy aláhúzásra vagy a hullámvonalazásra van jogom. Persze arra meg már önéki nincs joga, hogy ezek után (mondjuk) ezt írja: *vindisgréc*!

Azt ajánlom – s továbbra magam is megteszem –: minél többet forgassuk az MHSz.-t. Íráshoz akár hozzászólók, akár példákkal bővítők reflexióit örömmel fogadom. Mindenképpen termékennyé válhat a közösen gondolkodás, melyre e szótár serkent.

Holczer József

A rá és személyragos alakjai mint határozószók és mint igekötők

A Nyelvművelő kézikönyv szerint (*ráfér* címszó, II. k. 553) „a *rá* névmási határozószónak csak egyes számú 3. személyű (személyragtalan) alakját használjuk igekötőként. Személyragos alakokban mindig különírjuk...”

Alább, a *rá*, *reá*, *rája* címszónál (561): „Helyesírási probléma a 3. személyre utaló *rá* (*reá*) kapcsolása is; ha – határozott rámutatás, utalás, szembeállítás esetén – nyomatékos, vagyis határozói szerepű, szintén különírjuk.”

Ez az utóbbi megfogalmazás már fölkelheti gyanúnkat: a *rá* személyragos alakjainak ugyanígy kétféle funkciójuk lehet: vagy határozóként, a cselekvés irányát hangsúlyozzák, szembeállítva más, potenciális irányokkal (kiemelve azt a személyt, akire a cselekvés irányul), vagy igekötőként, magát a cselekvést árnyalják (kiemelve annak befejezett, mozzanatos stb. jellegét).

Kétféle funkciójuk között azonban nemcsak szemantikailag tehetünk különbséget, hanem grammatikailag is:

tagadó és felszólító alakjuk szórendje más a határozói és más az igekötői funkciójukban.

Igekötői (a továbbiakban **I**) funkciójában a *rá*, *rám*, *rátok* stb. tagadásban (a továbbiakban **T**) is, felszólításban (a továbbiakban **F**) is az ige *mögé* kerül, határozói (a továbbiakban **H**) funkciójában tagadásban többnyire az ige *elé*, felszólításban *mindig elé*. S még egy különbség: a *rám* határozószó elé a személyes névmás is odakerülhet (*énrám*), az igekötő elé soha.

*

„Mindent *ráhagy* a gyerekre” (a Kézikönyv példája). – Ezt az illető gyerek is elmondhatja ige, igekötősen: „mindent *rámhagytak*”. Egészen más a **H** változat. (Az alábbiakban kurziválom az **I** és kurzív félkövér betűvel írom a **H** alakokat.)

IT (igekötő, tagadásban): Nem hagytak *rám* mindent. – **HT** (határozó, tagadásban): Nem hagytak *rám* mindent. *Rám* nem hagytak mindent. Nem (én)*rám* hagytak mindent.

I funkcióban *csak* az első fajta tagadás használható, **H** funkcióban mindhárom fajta. (A **H** funkcióban a továbbiakban csak a két eltérő tagadó formát adjuk meg; az első mindig hozzáértendő.)

IF (igekötő, felszólításban): Hagyj *rám* mindent (ne szólj bele). – **HF** (határozó, felszólításban): (Én)*rám* hagyj mindent. Mindent (én)*rám* hagyj. (= Én értek hozzá legjobban.)

IF funkcióban *csak* az első forma használható. **HF** funkcióban *csak* a másik kettő. (Főlősgesen bonyolítanánk példáinkat, ha kitérnénk a különösen érélyes felszólítás esetére is, amelyben az igekötő nem válik el: *gyere el* helyett *elgyere ám!*, s ennek megfelelően *tedd rá* helyett *aztán rátedd ám!.*)

Ami tagadásnál az igekötő hátra (az ige *mögé*) vetését illeti, kitűnő **ellenpélda** a Toldiban az a mondat, amelyben az igekötő nem az ige ilyen-amolyan jellegét emeli ki, hanem irányt határoz meg, tehát határozói funkciót tölt be: „Nem *kiment* belőle, *bennszorult* a pára”. (Nem válik el az igétől, ennyiben megőrzi igekötői jellegét, viszont tagadásnál is előtte marad, határozói funkciója miatt.)

Erősen átvitt értelmű, *rá* igekötős ígéknek nincs is határozói változatuk.

I Jól *rátok*pirított. **IT** Nem pirított *rátok*. **IF** Pirítson már *rájuk* egyszer, kedves tanító néni!

H változat nem létezik. (**T** Nem *rátok* pirított... *Rátok* nem pirított... **F** (Ti)*rátok* pirítson a tanító néni.)

Vagy:

I. Alaposan *rámterítette* a vizeslepedőt. – IT Ezúttal kivételesen nem terítette *rám* a vizeslepedőt. – IF (Csak elméletben létezik:) Terítse (már) *rátok* a vizeslepedőt.

H változat nem létezik. (T *Rátok* nem terítette... Nem *rátok* terítette... F (Ti)*rátok* terítse...)

Itt és a hasonló jelentésű igék esetében különösen szembeötlő az igekötős változatnak egy további sajátossága: sokszor csatlakozik hozzá a *jól, nagyon, alaposan* stb. módhatározó, amely a határozószós változat mellett nem szerepelhet. Ilyen esetben érezzük igazán természetesnek a két szótagú igekötői változat (egyébként is indokolt) egybemondását, egybeírását az igével: *jól rátokijesztett, keményen rájukförmedt*.

A konkrét és a képes jelentésű cselekvés kifejezése közötti különbségre példa a *rájön* ige használata. – Képes értelmében csak I funkciója lehet:

Rádjött a bolondóra. – IT (Ma szerencsére) nem jött *rád* a bolondóra. – IF Jöjjön *rád* a rossznyavalya!

Konkrét értelmében mindkét funkciót betöltheti:

I *Rámjött* a hátvéd, le kellett adnom a labdát. – IT Nem jött *rám* a hátvéd, vezethettem tovább... IF (Édes jó Istenem, csak most) ne jöjjön *rám* a hátvéd.

H (Én)*rám* jött a hátvéd, te tisztán maradtál. – HT Nem *rám* jött a hátvéd (te magadra tudtad húzni). (Én)*rám* nem (is) jött a hátvéd, (gondolta, úgyse kapok labdát tőled). – HF (Azt akar-tam), (te)*rád* jöjjön a hátvéd.

Vannak viszont olyan igék, például a *várni*, amelyekhez jelentésük miatt csak határozóként járulhat a *rám, rá*, igekötőként nem:

„*rám* vár a mozi előtt este / suhanc, a rosszul öltözött” (József Attila)

*

Még néhány példa, más-más területről:

Szólás mindennapi beszédünkől; síró kisgyerekeknek mondjuk:

I *Rádnézett* a kakas? – IT (Hiszen) nem nézett *rád* a kakas. – IF Hogy a kakas nézzen *rád*!

Egészen más volna a H változat – ha volna egyáltalán H párja a fenti mondatnak:

HT Nem *rád* nézett a kakas (hanem a tyúkokra). *Rád* (ugyan) nem nézett. – HF (ilyen változat végképp nincsen)

Népdal:

I „Huszár vagyok, nem bakancsos katona, / *Rám*illik a sárga zsinóros ruha.” – IT: ...nem illik *rám*

Határozói változata:

(Én)*rám* (bezzeg) illik a sárgazsinóros ruha, rajtad meg úgy áll, mint tehénen a gatyá. – Vagy: (Én)*rám* illik ez a ruha, nem terád.

HT (Én)*rám* nem illik (de *te* talán felpróbálhatnád).

IF, HF változata nincs.

Ady maga szállítja az igekötős kijelentő mellé az igekötős felszólító mondat példáját is:

I „Volt egy asszony, s az életet / *Rámparancsolta.*” – (**IT** Nem parancsolta *rám...*) – **IF** „Jöjj, s parancsold *rám* a halált / Te, másik asszony!” (Várom a másikat)

Némi erőltetéssel ehhez is szerkeszthetnénk határozós változatot:

HT *Rám* (ugyan) nem parancsolta az életet. Nem (én)*rám* parancsolta az életet. – **HF** (véggépp csak elméletben:) (Én)*rám* parancsold!

*

A példák egybehangzóan arra vallanak, hogy a *rá* személyragos alakjai is betölthetnek **igekötői** szerepet, s ilyenkor természetesen **egybeírandók** az igével.

Kövendi Dénes

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
az Oktatási Minisztérium pedagógiai folyóiratok támogatására
kiírt pályázatának a támogatásával jelent meg.**

Szemle

<i>Fodor István</i> : Szleng – bizalmas köznyelv. Gondolatok két új szótár kapcsán	248
<i>Petőfi S. János–Benkes Zsuzsa</i> : A szöveg megközelítései. Kérdések – Válaszok. Bevezetés a szemiotikai szövegtanba (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	253
<i>Gecső Tamás</i> (szerk.): Poliszémia, homonímia (Ismerteti: <i>N. Lőrincz Julianna</i>)	256
<i>Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös Nominatae. Tomus XIII.</i> (Ismerteti: <i>Kincses Kovács Éva</i>)	258
<i>Péter Mihály</i> : „Pár tarka fejezet csupán...” Puskin „Anyegin”-je a magyar fordítások tükrében (Ismerteti: <i>N. Lőrincz Julianna</i>)	260

A Nyelvőr hírei

<i>P. Dombi Erzsébet</i> : Anyanyelvi nevelés és helyesírás. Implom József helyesírási verseny 1999.	263
<i>Fábián Zsuzsa</i> : Híradás a Szótári Munkabizottság megalakulásáról	265

A Nyelvőr postájából

<i>Holczer József</i> : Ami a Magyar helyesírási szótárból kimaradt	266
<i>Kövendi Dénes</i> : A rá és személyragos alakjai mint határozószók és mint ígekötékek	270

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkészítőkénél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőkénél. Előfizetési díj egy évre 800 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Gósy Mária: A beszédritmus elemzésének egy lehetséges megközelítése

Dróth Júlia: Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája!

Kemény Gábor: Szküllä és Kharübdisz között: a stilisztika feladatai és lehetőségei az új évezred küszöbén

Szathmári István: Irodalmi nyelvünk Laczka János Zairfordításában és Bessenyeiről szóló életrajzában

Antalné Szabó Ágnes: Helyesírásunkkal helyesírásunkért (Beszámoló a 2000. évi Simonyi Zsigmond országos helyesírási versenyről)

Balogh Judit: Helyesírásunk az ezredfordulón (Beszámoló a Simonyi-versenyre érkezett pályázatokról)

Rácz János: Állatnevek a botanikában

Hegedűs Attila: A Szilágysági nyelvatlasz bemutatása

Bañcerowski Janusz: A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében

Nyomárkay István: Szalay István magyar nyelvtanának vend fordítása

Szili Katalin: A tárgyasság a magyar nyelvben

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Gósy Mária</i> : A beszédritmus elemzésének egy lehetséges megközelítése	273
<i>Dróth Júlia</i> : Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája!	287

Nyelv és stílus

<i>Kemény Gábor</i> : Szkülla és Kharübdisz között: a stilisztika feladatai és lehetőségei az új évezred küszöbén	298
<i>Szathmári István</i> : Irodalmi nyelvünk Laczka János Zair-fordításában és Bessenyeiről szóló életrajzában	310

Nyelv és iskola

<i>Antalné Szabó Ágnes</i> : Helyesírásunkkal helyesírásunkért (Beszámoló a 2000. évi Simonyi Zsigmond országos helyesírási versenyről)	315
<i>Balogh Judit</i> : Helyesírásunk az ezredfordulón (Beszámoló a Simonyi-versenyre érkezett pályázatokról)	324

Nép és nyelv

<i>Rácz János</i> : Állatnevek a botanikában	329
<i>Hegedűs Attila</i> : A Szilágysági nyelvatlasz bemutatása	340

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Bañcerowski Janusz</i> : A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében	349
<i>Nyomárkay István</i> : Szalay István magyar nyelvtanának vend fordítása	352
<i>Szili Katalin</i> : A tárgyasság a magyar nyelvben	356

Kisebb közlemények

<i>B. Kovács Mária</i> : A funkcióigék kérdéséhez	370
---	-----

MAGYAR NYELVÖR

124. ÉVF.

*

2000. JÚLIUS–SZEPTEMBER

*

3. SZÁM

A beszédritmus elemzésének egy lehetséges megközelítése

Bevezetés

A beszédritmus összetett, perceptuális jelenség, amely a beszéd legalább két vagy több tényezőjének rendszerszerű ismétlődéséből adódik. Sikeres tanulmányozását az nehezíti, hogy nem ritmusos abban az értelemben, ahogyan ritmusos a zene vagy a tánc.

A beszéd voltaképpen egy ritmikusan szervezett viselkedés, csakúgy, mint szinte valamennyi begyakorlott motoros tevékenységünk, például a kézírás vagy a gépelés (Deger–Ziegler 1998). A beszédritmust alkotó faktorok különféle lehetnek, úgy tűnik azonban, két tényező mindenképpen meghatározható. Az egyik a periodikusság, a másik a szerkezet. Számos további is tekintetbe veendő persze az elemzések során, mint a szonoritás, a szótagszerkezet vagy a szóhangsúly, valamennyiükben közös azonban, hogy az időtengely mentén változnak (Laver 1995). Nincs vita abban a tekintetben, hogy a ritmus az időzítéssel kapcsolatos, és hogy az alapja – legáltalánosabban elfogadva – a szótag.

A beszédritmus fonetikai elemzése nem mondható a legeredményesebben kutatott témáknak; nem véletlen, hogy már a definíciót tekintve is különféle álláspontokat találunk a szakirodalomban. Ritkán fordul elő, hogy a definíció megfogalmazásának nehézségét bevallják a kutatók (Benguerel–D’Arcy 1986). A beszédritmus azt sugallja, hogy két különböző közlés közös és meghatározó tulajdonságot tartalmaz, amit „azonos ritmusnak” nevezünk (Nooteboom 1999: 653). Más megközelítésben a beszéd ritmusa a beszéd hierarchikusan szervezett időviszonyaival kapcsolatos a beszédhangok szótaggá szerveződésétől a szintaktikai és prozódiai struktúráig (Bailey et al. 1999). A hangos közlés ritmusát a szavak erős és gyenge szótagjainak variálódásában is látják (Cutler 1989: 343). A valóság teljességét igyekszik tükrözni az a meghatározás, amelyik a beszéd mindkét oldalát (produkció és percepció) tekintetbe veszi. Eszerint a ritmusosság mintegy keretet ad a beszélő időben változó artikulációs mozgásainak, valamint egy ennek megfelelő másik keretet biztosít a hallgató beszédészlelése számára (Pickett 1999, 96). Kísérletileg igazolták, hogy az úgynevezett észlelési központ a nyelvek eltérő ritmuskategóriájától függetlenül azonosan működik (Hoequist 1983).

A magyar szakirodalomban Kecskés András elemezte a ritmus kérdését, elsősorban a hangzó vers ritmusának vizsgálatával (1966). Ritmusosnak tekinti a

beszédet is, amelyet azonban jóval kevesebb szabályos kötöttség jellemez. Ritmusképző tényezőnek ítélt szinte mindent, ami a beszéd akusztikumával kapcsolatos (az időtartamot, a beszédhangok magasságát, erősségét stb.). Az objektív vizsgálatok iránti igény mutatkozik meg abban, hogy e több mint harminc évvel ezelőtti vizsgálatsorozatban akusztikai elemzések is helyet kaptak (időtartam-, hangnyomás- és hangmagasság-mérések). Kecskésnél is megjelenik a ritmus mint percepció élmény (ezt nyelvi-pszichológiai, ill. kinetikai élménynek nevezi, vö. 1966: 110).

Legelfogadottabbnak az a megközelítés tűnik, amely szerint a ritmus változó jelenség, amennyiben a létrejöttét kiváltó okokat tekintjük, illetőleg állandó mint perceptuális élmény. Az utóbbi magában foglalja a beszélő/hallgató kognitív ismereteit és bizonyos nyelvspecifikus fonológiai sajátosságokat is. Mindez azt is feltételezi, hogy az emberi időzítési kontroll azonosan működik a beszédprodukción és a beszédfeldolgozás során. Némelyek szerint a ritmus csak az észlelés tekintetében definiálható és magyarázható egyértelműen, esetleg a produkció bizonyos szintjén, de semmiképpen nem akusztikailag (Benguerel–D’Arcy 1986: 244).

Az eddigiek alapján egyetlen tény látszik tehát biztosnak – amely különféle módokon ugyan, de valamennyi megközelítésben jelen van –, az, hogy a ritmus az időben változó tényezők eredményeképpen jön létre; kézenfekvő tehát a temporális szerveződés megnyilvánulási formájának tekinteni. A beszéd ritmusának megismerését valamiképpen a beszéd időviszonyainak elemzésével kell összekapcsolnunk. Ezen belül elsősorban a már említett szótagok – ezek egyben a legkisebb percepció egységek is – hangsúlyának és időtartamának változása tűnik a legjobb megoldásnak. Arany László úgy vélte, hogy a hangsúlynak döntő szerepe van a vers ritmusának kialakulásában. Kimondta, hogy egy-egy első szótagnyi hangsúly két, három, esetleg négy hangsúlytalan szótagot vonz maga után. Példákon mutatta be, hogy a magyarban három hangsúlytalan szótag után a nyelvérzék már hangsúlyos szótagot vár (1898). Mindez kevésbé igazolható a spontán beszédre.

Van olyan nézet, amely szerint a ritmus hierarchikus jelenség, vagyis különféle nyelvi szinteken jelenhet meg (Benguerel–D’Arcy 1986). Egy nyelv sajátosságai önmagukban meghatározzák, hogy mely szinteken jelentkezik a ritmus legjelentősebben. Más szavakkal: a beszédritmus néhány különböző formában jellemezheti a beszédet.

A beszédritmus működésére csekély számú modell ismeretes, többük inkább az általános temporális szerveződéssel kapcsolatos. Az „aránytartó időzítési modell” előjelzi, hogy az egyes időszakok közötti arány többé-kevésbé állandó, s ez a beszéd aktuális sebességétől függetlenül érvényesül. Az invariáns elem képezi az alapját egy másik modellnek, az általánosított motoros programnak, amely a szegmentális szerkezet létrehozására szolgáló motoros program részeként értelmezi a ritmus jelenségét (Deger–Ziegler 1998). Gussenhoven fonológiai indíttatású, hangsúly alapú ritmusmodelljét (1991) alkalmazza Varga a magyarra A magyar ritmus szabályában (1998), amelyben a szavak, illetőleg szókapcsolatok hangsúlyviszonyainak fonológiai elemzésével próbálja meg a ritmus jellemzését és a szabályalkotást.

Pike a nyelveket szótag-időzítésű és hangsúly-időzítésű nyelvekre osztotta (1945), s ezt az osztályozást szerte a világon elfogadták. Abercrombie megerősítette a felosztás jogosságát, amikor azt írta, hogy amennyire ez tudható, a világ minden egyes beszélt nyelve egyik vagy másik ritmuskategóriába sorolható (1967). Szótag-időzítésű nyelvek azok, amelyekben az egyes szótagok időtartama közel azonos, míg a hangsúly-időzítésű nyelvekben a hangsúlytól hangsúlyig terjedő szakaszok időtartama közel megegyező. Jellemzően szótag-időzítésű nyelveként tartják számon a franciát és jellemzően hangsúly-időzítésű nyelveként az angolt. O'Connor a szótag-, illetve hangsúly-időzítésű kifejezések helyett a szótagalapú, illetve a hangsúlyalapú kifejezéseket javasolta (1973). A felosztással kapcsolatosan mégis bizonyos kételyek merültek fel. Amíg Pike bizonytalanul, később Hockett (1955) egyértelműen szótagalapúnak tekintette a spanyolt, addig Pointon (1980) véleménye szerint az egyik kategóriába sem tartozik. Hasonló kételyek merültek fel a franciával kapcsolatosan is, a finnről pedig kifejezetten azt tartják, hogy egyik kategóriába sem sorolható be (Miller 1983). Ladefoged javaslata szerint (1975: 222) jobb tipológia lenne, ha a nyelvek közötti ritmuskülönbségeket úgy jellemeznénk, hogy vannak olyanok, amelyekben a szóhangsúly változó (például az angol és a német), olyanok, amelyekben állandó (például a cseh, a lengyel és a svahili), s egy harmadik típust azok a nyelvek alkotnának, amelyekben frázishangsúly van (például a francia).

A fizikai időtartamok mérése nem feltétlenül erősítette meg a definíciókban foglaltakat; a konklúzió tehát az, hogy nem feltétlenül a fizikai valóság, hanem az észlelet dönti el az adott nyelv hovatartozását a ritmus szempontjából (Roach 1982). A percepciók kísérletek azonban csak a bizonytalanságot fokozták. Miller eredményei nem egyértelműek, és az egyes kísérleti csoportok szerint változnak. Az angol fonetikusokból és a francia nem fonetikusokból álló csoport például a spanyolt erősen hangsúly-időzítésűnek ítélte, míg a francia fonetikusok lényegesen bizonytalanabbak voltak ebben a döntésükben. A japánt az angol nem fonetikusok csoportja egyértelműen szótag-időzítésűnek érezte, míg az összes többi csoport nem tudott dönteni. A lengyelt az angol fonetikusok egyértelműen hangsúly-időzítésűnek ítélték, az angol nem fonetikusokból álló csoport viszont ugyancsak egyértelműen szótag-időzítésűnek érzékelte. Megegyeztek viszont a csoportok a finn nyelvet illetően: egyik ritmuskategóriába sem tudták beilleszteni (Miller 1984).

Fant és Kruckenberg (1995) azt elemezték, hogy a kétféle benyomást a hallgatóban milyen akusztikai tény váltja ki (francia és svéd beszéd alapján). Arra az eredményre jutottak, hogy a hangsúlyos és hangsúlytalan szótagok között a franciában kisebb az akusztikai különbség (szótagalapú), mint például az angolban vagy a svédben (utóbbiak hangsúlyalapúak).

Még a látszólag egyértelmű meghatározások is túlzottan összetett jelenségekre utalnak. A hangsúlyos szótag például akusztikailag magasabb alaphanggal, nagyobb intenzitással, hosszabb időtartammal vagy az előbbieket valamiféle kombinációjával jellemezhető. Jelenleg egy harmadik típusú ritmus is csatlakozott a korábbi kettőhöz, az úgynevezett moraidejű (vagy újabban: moraalapú)

ritmus. Ez voltaképpen a szótagok „súlyának” különbségén alapul, jellegzetesen moraalapú a japán nyelv. (Nincs tökéletes egyetértés minden egyes nyelv besorolását illetően, a japánt például mások szótagidejűnek tartják, vö. Tajima et al. 1999). A szótag „súly” szerinti kategorizálás megegyezik azzal a felosztással, amin a magyar időmértékes verselésben szabályozott úgynevezett rövid, illetőleg hosszú szótagok különbsége alapul. A ritmusnak a szótagon túlmutató felfogása szerint a ritmus alapegysége a metrikus láb, amely több szótagot tartalmaz, s ezek bizonyos hangsúlyossági viszony szerint szerveződnek a lábon belül (Bailey et al. 1999).

A kötetlen magyar beszéd ritmusának objektív megismerésére Bartók János végzett méréseket (kéziratban maradt tanulmánya alapján kb. 1985-ben). Megállapítja, hogy a kötetlen beszéd tartamai nem állnak össze valamilyen metrikus lüktetéssé, de nem tagadja a beszédritmus létezését. A beszédritmust a temporális szerveződéssel kapcsolja össze, amelyben az „iktuszok” szakaszhatár-jelölökként működnek az észlelés számára.

Az épen működő folyamatok megértését nagymértékben segítik a nem épen működők megismerése. A ritmus tekintetében különösen hasznos lehet a „nem ritmusos beszéd” elemzése, hiszen ezáltal jobban körvonalazható az, hogy mit is tekintsünk ritmusosnak. Az afáziás betegek egy részénél jellegzetesen fölborul az időszerkezet, azaz a megfelelő időzítés érvényesítését szabályozó úgynevezett „belső óra” alig vagy egyáltalán nem működik (Gósy-Sági 1994). Mindez nemcsak a beszéd általános temporális szerveződésére hat ki, hanem a ritmus alakulására is. A különféle beszédtempókkal végzett kísérletek azt támasztották alá, hogy nagyon lassú beszéd esetén még a normális beszélők ritmusprodukcója is eltér, vagyis ekkor nehezen tartható az automatikus beszédritmus. Az afáziások beszédtempójának eltérése a normál értékektől (rendszerint erőteljes lassulása, illetőleg szaggatottá válása) magyarázatul szolgálhat a beszédritmus következményes devianciájának (Deger-Ziegler 1998). Az sem zárható ki persze, hogy ugyanazon temporális összerendezetlenség eredményezi mind a tempóban, mind a ritmusban tetten érhető eltéréseket.

A szakirodalomban különféle módszerek alkalmazását kísérelték meg a ritmus vizsgálatában (imitált utánmondás, nem beszéd jelek: például kattanások stb.). Újra és újra megjelenik az a metrikai eljárás, amelyet mint módszert már az ókorban is használtak. Ekkor egy metrikai séma segítségével igyekeztek jellemezni a ritmust (Junker 1940). A jelen tanulmányban egy egészen sajátos módszert alkalmaztunk: napjaink modern könnyűzenei irányzatának egyik sajátos megnyilvánulását, a reppelest próbáltuk tudományos célból felhasználni. Ennek elsőrendű oka az, hogy a reppeles valamiképpen a versszerűség és a spontán beszéd közötti helyet foglalja el, továbbá kétséget kizáróan ritmusos a beszédészlelés tekintetében. A költészet, elsősorban a népköltészet megjelenik a beszédritmussal foglalkozók munkáiban (például Lehiste 1987; a magyarra vonatkozóan: Szabédi 1955; Kecskés 1966), de meg is marad a költészetben azonosított ritmus elemzésénél. A reppeles – sajátosságai folytán – nagyobb mértékben mutat rokonságot a spontán beszéddel, ennél fogva biztatóbb eredménnyel járhat az elemzése.

Anyag és módszer

Különféle reppelt szövegeket választottunk az elemzésekhez. A válogatás egyedüli kritériuma az volt, hogy az adott szöveg (egésze vagy nagyobb része) egyértelműen ritmikus benyomást keltsen. Ezen túl a kiválasztott szövegek között akadtak olyanok, amelyek közelebb álltak a vershez, például rímeket tartalmaztak, mások inkább a spontán beszéddel mutattak nagyobb rokonságot. A rím egy szövegen belül meg is jelenhet, de el is maradhat. A rímes sorok szótagszáma azonos vagy igen hasonló, itt a hallgatói ritmusélmény még egyértelműbb. Például: „*Mit nekem a tél / nem zavar a hó / fújjon az a szél, ahogy neki jó*” vagy „*Ülök a sarokban / éjszakai bárban / nézem a nőt / a félhomályban*” vagy „*Kint a hó esik / csúszkálós pasik / egy amatőr bajnok kűrjét lesik*”. Sokszor alig van rím, a szöveg kifejezetten a spontán beszéd benyomását kelti, például: „*Bevetette magát a mélybe, sok ember vére tapadt a kezéhez, akiket ő állított földre*” vagy „*Ha negyvenévesen hirtelen meghalna valami miatt, nem bánná, hisz száz évet is megélt az a negyven alatt*”.

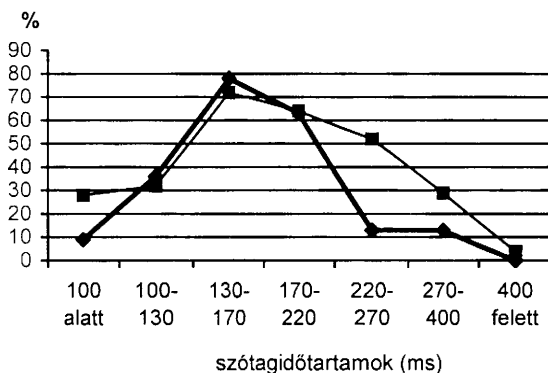
Összesen nyolc reppszöveget elemeztünk, 4,5 percnyi időtartamban (három reppelő elmondásában). A további vizsgálatokhoz a legmegfelelőbbnek találtakat férfi bemondóval hangszalagra rögzítettük. A felolvasásra szánt szövegben az összetartozónak vélt részeket központoszással jelöltük (ehhez tekintetbe vettük a reppelő eredeti szünettartásainak helyét). Valamennyi szövegnek megmértük az artikulációs és a beszédtempóját, a szüneteket, valamint az egyes szótagok időtartamát. Feltevésünk szerint a reppelt és a szokásosan meghangosított szövegek időviszonyai lényeges eltérést mutatnak, továbbá valószínűsítettük, hogy a kétféle ejtésben a szótagok időtartama is jellegzetesen el fog térni. Összehasonlításuképpen hasonló szempontok szerint elemeztük egy időmértékes vers (Áprily Lajos: Március) meghangosítását is. A digitalizálást és az akusztikai vizsgálatokat a CSL 50-es típusú digitális jelfeldolgozóval végeztük a műszer különféle beállításaiiban.

Eredmények

1. Tempómérések – Az elemzéseket a kétféle ejtésű szövegek artikulációs és beszédtempó-elemzésével kezdtük. Normál ejtés esetén nagyobb különbséget vártunk a két érték között, tekintettel arra, hogy a beszélő számos szünetet tartott a meghangosítás (felolvasás) közben. A reppelt szövegben igen ritkák a szünetek, az időtartamuk pedig különösen rövid. Ugyanazon szöveg reppelt változatának összes szünetideje 817 ms, a normál ejtésű változaté pedig 5635 ms. A szünetek számában is van eltérés: a normál beszélő átlagosan kétszer annyi szünetet tartott, mint a reppelő. A reppelés átlagos artikulációs tempója 14,16 h/s, a beszédtempója pedig 13,85 h/s; ugyanazon szöveg normál ejtésű változatának artikulációs tempója 12,71 h/s, a beszédtempója pedig 11,14 h/s. A kétféle tempó között normál ejtés esetén 1,57 h/s, míg a reppelésnél csupán 0,31 h/s a különbség. Ez bizonyos ritmusélményt eredményez, hiszen a szótagok szintjén

igen rövid hangzásokkal jár együtt. A reppelés tempójára kapott értékek a gyors beszédsebesség sávjába esnek (Gósy 1988).

2. Szótagidőtartamok – A szótagok időtartamának elemzési eredményei alátámasztották a beszédtempó vizsgálatával nyert adatainkat: a reppelt szövegben lényegesen kisebbek a különböző típusú szótagok időtartamértékei, mint a normál ejtésben. Az adatok 100 és 220 ms között azonosak, illetőleg nagyon hasonlóak; ezen értékeknél rövidebb szótagokat csak a reppelt szövegben találunk. A 220 ms-nál hosszabb szótagok előfordulása a reppelt szövegben igen ritka, a normál szövegben azonban gyakori. Például 220 és 270 ms között az összes mért szótag alig több mint 10%-a található a reppelt szövegben, míg több mint 50%-nyi a normál ejtésben (1. ábra).

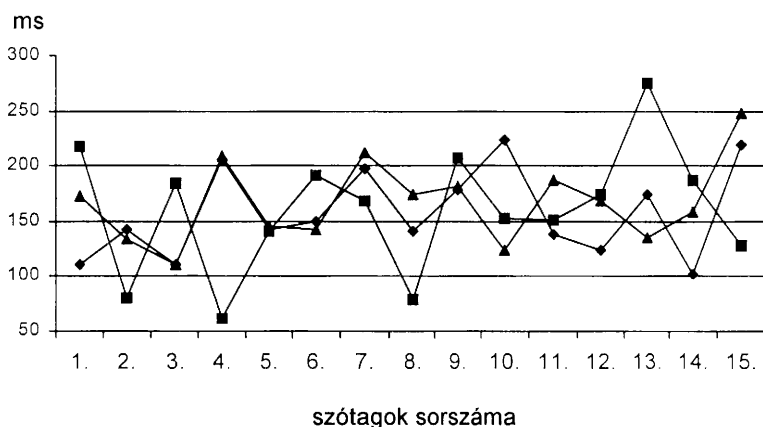

1. ábra

A szótagok időtartama ugyanazon szöveg reppelt (vastag vonal) és normál ejtésű (vékony vonal) változatában

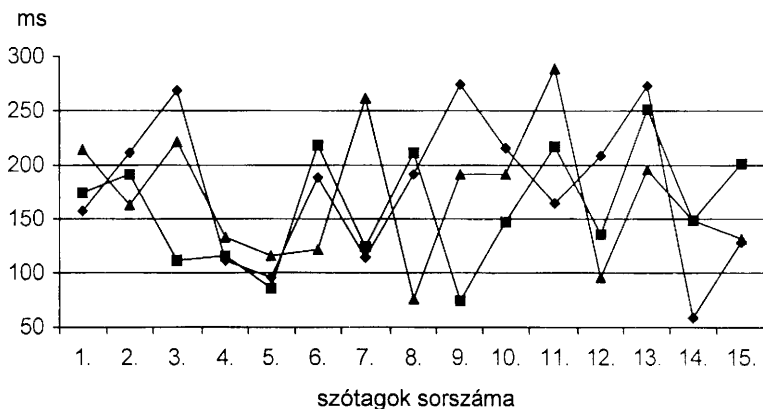
Megnéztük, hogy az egyes szótagok egymásutániséga az időtengely mentén mutat-e valamiféle ritmikus változást. Valamennyi szöveg elemzése azt mutatta, hogy észrevehető egyfajta lüktetés, ritmikusnak tekinthető változás az egyes szótagok egymásutánjában. Ez a ritmus azonban nehezen írható le szabályba foglalva, mivel esetenként a reppelő figyelmen kívül hagyja azt a ritmusképletet, melyet a kezdetekben saját maga határozott meg, és eltér attól. Az eltérések alkalmával jellegzetesen torzítja az egyes szótagok elvárt időtartamát: vagy igen gyorsan, vagy igen hosszan ejti azokat. A legrendszeresebben érvényesülő ritmusképlet a szótagok időviszonyai alapján az, hogy a rövidebb szótagot hosszabb követi, és ezek kvázi szisztematikus váltakozása eredményezi a ritmikusság benyomását a hallgatóban. Ez a benyomás azonban nem csupán a fizikai időtartamok, hanem például a szótag- vagy a szószerkezet, illetőleg egyéb tényezők, mint például a sajátos intenzitásváltozás, következtében alakul ki. A rövid és hosszú szótagok váltakoztatásának érvényesítése érdekében a reppelő akár a szótaghatárt is megváltoztatja. Például a *fáztam eleget* szakasz reppelt szótaghatárai a következők: *fáz-ta-me-le-get* vagy a *fújja rám a szakaszé fúj-ja-*

rá-ma, a *cso-bog* a helyett *cso-bo-ga* vagy az *álljak itt* helyett *áj-ak-itt* hallható. Három-három különböző szöveg alapján ábrázoltuk a szótagidőtartamok egymásutániságát, amely elég jól reprezentálja a rövid és hosszú szótagok váltakozásának tendenciaszerű megjelenését. Képet ad egyúttal a reppelt és a normál ejtésű szövegek időviszonyairól. A 2. ábra a reppelt, a 3. ábra pedig a normál ejtésű szövegek adatai alapján készült.

2. ábra

Három reppelt szöveg első tizenöt, egymást követő szótagjának időtartamértéke

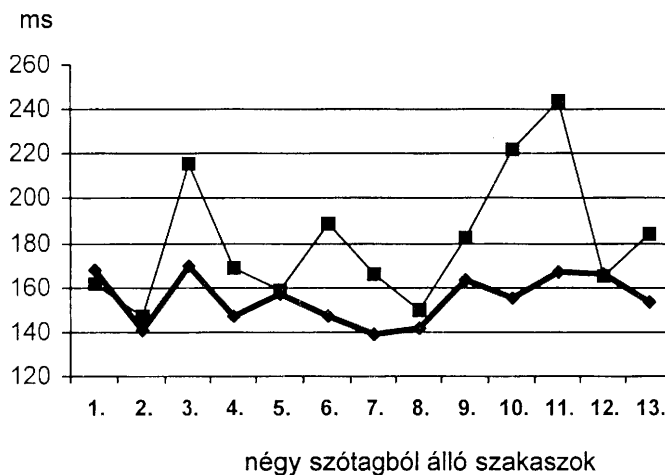
3. ábra

Három normál ejtésű szöveg első tizenöt, egymást követő szótagjának időtartamértéke

Ha képileg összevetjük a két ábrát, látható ugyan az eltérés, de nem annyira a váltakozás ritmusossága, mint inkább az időtartamok értéksávjának eltérése a szembetűnő. A normál beszédben lényegesen nagyobbak az egymást követő szótagok időtartam-különbségei, mint a reppelés esetében. Tüzetesebb elemzéssel az is látható, hogy a ritmusosság érzetét a reppelt szövegnek – a normálhoz

viszonyítva – jóval szabályosabb változásai eredményezik. Ritmikus benyomást kelt az is, hogy számos szótag nem feltétlenül a „megszokott” időtartamban realizálódik, hanem az elvárthoz képest rövidebben vagy hosszabban. Nézzünk néhány példát az alakilag azonos nyelvi jelek közül! Az *a* névelő időtartamai a két reppelt szövegben a következők: 100 ms, 134 ms, 81 ms, 74 ms, 63 ms, 60 ms, 79 ms, 78 ms, 71 ms, 82 ms, 80 ms, 97 ms, 128 ms, 161 ms, 117 ms, 97 ms, 131 ms, 107 ms. A határértékek tehát: 63–134 ms, az átlag: 96,6 ms. A megfelelő normál ejtésű szövegekben ugyanezek az értékek: 86 ms, 71 ms, 94 ms, 51 ms, 94 ms, 52 ms, 76 ms, 75 ms, 78 ms, 82 ms, 94 ms, 96 ms, 83 ms, 86 ms, 86 ms, 65 ms, 77 ms, 49 ms. A határértékek: 49–96 ms, az átlag: 73,3 ms. A *hogy* kötőszó időtartamai a reppelt szövegekben: 132 ms, 150 ms, 202 ms, 151 ms, 124 ms, 213 ms, 131 ms, 177 ms, 100 ms. A határértékek: 100–213 ms, az átlag: 153,3 ms. Ugyanezen kötőszó a normál ejtésű mondatokban a következő időtartamokkal realizálódik: 149 ms, 137 ms, 132 ms, 141 ms, 113 ms, 164 ms, 148 ms, 152 ms, 103 ms. A határértékek: 103–164 ms, az átlag: 137,6 ms. Mindkét esetben a normál ejtés lényegesen stabilabb ezeknek a gyakori nyelvi jeleknek az esetében; az idősav a reppelkor csaknem kétszerese a normál ejtésben mérteknek. A reppelt szövegben azonban ezek is „áldozatul esnek” a kívánt ritmusképlet tendenciájának.

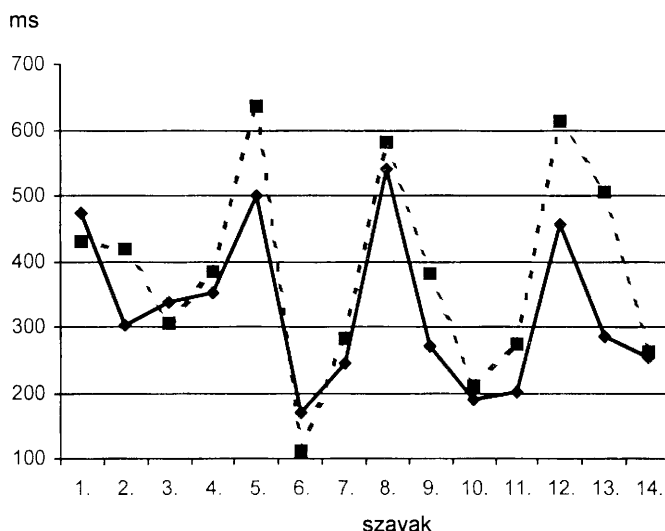
3. A szakaszok időtartama – Az észlelésben nem feltétlenül az egyes szótagok időtartama játszik döntő szerepet, még a szavak szintjén sem, hanem bizonyos szakaszok jellegzetes ismétlődése. Négy szótag átlagát tekintve elemeztük a kétféle anyagot, s bár bizonyos ismétlődő struktúrák a normál ejtésben is láthatók, azok lényegesen eltérnek a reppelés jellegzetes időviszonyaitól. A 4. ábra ezt az eltérést szemlélteti: a reppelt szakaszok a 150 ms-os átlagérték körül jelentkeznek, 20 ms körüli különbségekkel, míg a normál ejtésű szöveg ugyanazon szegmentális szakaszai 50–100 ms-os különbségeket is mutatnak.

4. ábra

Szakaszok időátlagai reppelt (vastag vonal) és normál (vékony vonal) szövegben

4. A szavak időviszonyai – Arra a kérdésre kerestünk választ, hogy vajon a szóban mint szemantikai (és formai) egységben jelentkezik-e jellegzetes különbség a reppelt és a normál ejtés között. A magyar szakirodalomban Bartók János úgy vélte, hogy egy adott nyelv kötetlen beszédének ritmusát az egyes szavak ritmusa (adott tartamviszonyai) határozza meg (kb. 1985). A jelen elemzésből kapott eredmények jellegzetes különbséget mutatnak a reppelt és a nem reppelt hangzás között, ami elsősorban a szavakra fordított artikulációs idő tartamában jelentkezik. A reppelt szövegek szavainak döntő többsége rövidebb artikulációs mozgások eredményeként jön létre. Sajátságos, hogy ugyanakkor némelyik szó egyik vagy másik szótagja egyezést mutat a kétféle ejtésben, ezáltal az adott szó időzítési sajátosságai határozottan ellentmondanak a normál ejtési követelményeknek. A szavak időtartamát egymáshoz viszonyítva az 5. ábra szemlélteti.

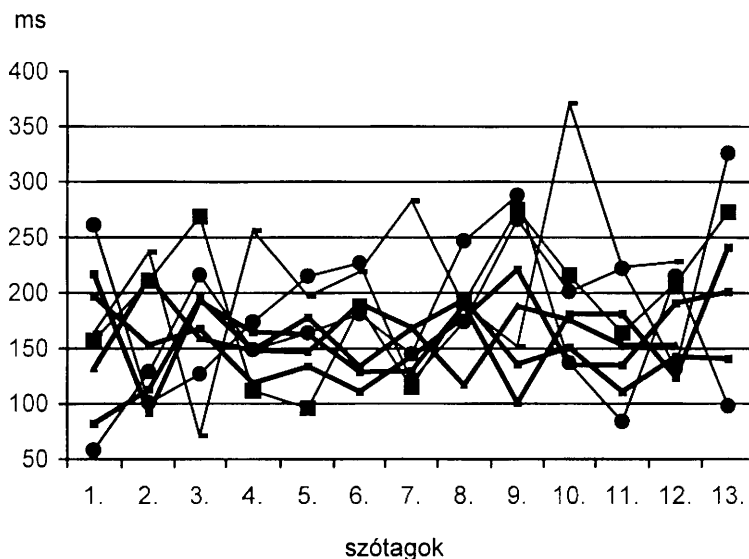

5. ábra

Reppelt (folyamatos vonal) és normál ejtésű (szaggatott vonal) szavak időtartama

A reppelt szövegben a hosszabb szakaszokra kapott átlagidőtartam-értékek az észlelésben sokszor azonosnak vagy közel azonosnak tűnnek, ennél fogva jellegzetes ritmust kölcsönöznek a szöveg hangzásának (különösen, ha ehhez rím-élmény is társul). Tekintetbe véve azt a ritmusfelfogást, amely a szerveződést hierarchikusnak gondolja, „mondatszerű” szakaszok időviszonyai mentén is elemeztük a kétféle szöveget. A szemantikai és a szintaktikai egység alapján jelöltük ki a „mondatokat”, s az ezekben előforduló szótagok időviszonyait elemeztük. Az eredményeket a 6. ábra szemlélteti. A normál ejtésű mondatok időértékei jóval szélesebb tartományban realizálódnak, mint a reppelt szövegeké. A reppelés több mondatának elemzése azt mutatja, hogy az egyes szótagok időtartama jellegzetesen 110 ms és 190 ms között valósul meg (az ennél rövidebb vagy hosszabb szótagok aránya minimális). A normál ejtésű szövegben ugyanakkor az

idősáv szélesebb, mintegy 90 ms és 270 ms közötti. Az artikulációs mozgások kivitelezése szempontjából ez azt jelenti, hogy reppeléskor a beszélő alig 80 ms-os tartományban variálhatja a rövid és a hosszú szótagok kiejtését, míg normál beszéd esetén több mint kétszer annyi idő áll a beszélő rendelkezésére. A szótagok ejtésére vonatkozó időstruktúrának korábban már megfigyelt jellegzetes változása, az, hogy a rövidebb és hosszabb szótagok több-kevesebb rendszerességgel követik egymást, hozzájárul a ritmusélményhez.

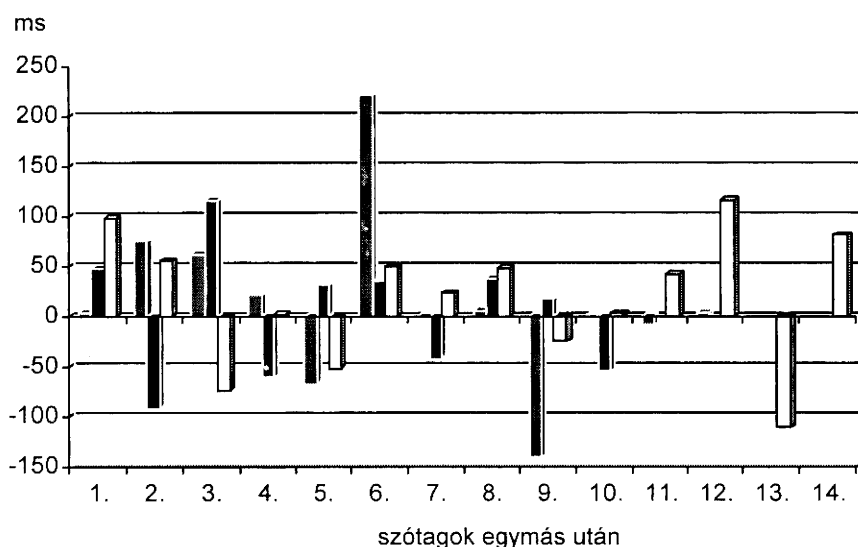

6. ábra

Reppelt (vastag vonalak) és normálisan ejtett (vékony vonalak) mondatok szótagjainak időtartama egymásra vetítve

Az időtartam-elemzések eredményei azt erősítették meg, hogy a normál ejtéshez képest a reppelt szövegekben a szótagok tartama lehet hosszabb vagy rövidebb, s ezt ritkán a kontextus, mindenekelőtt a dobolásra emlékeztető ritmusképlet szabályozza. Megnéztük tehát a különbségeket, vagyis azt, hogy ugyanazokban az egymást követő szótagokban milyen a reppelt és a normál ejtésű szótagok viszonya. A 7. ábrán ezeket a különbségeket szemléltettük, mégpedig úgy, hogy a plusz érték azt jelenti, hogy a normál ejtésű szótag a hosszabb, míg a mínusz érték azt jelenti, hogy a reppelt szótag a hosszabb (7. ábra).

A szótagok időtartamának különbsége tulajdonképpen annak a stratégiának az eredménye, amelynek révén a reppelő a spontán beszédnél ritmikusabb beszédet kíván létrehozni. Az eltérések helyenként igen nagyok, akár a 250 ms-ot is megközelítik, a leggyakoribb az 50 ms körüli különbség. Ez az eltérés pedig az észlelésünkben már egyértelműen jelentkezik. Nemegyszer kifejezetten negatív élményként, amikor a beszédbeli elvárásainknak, az agyban tárolt neurális időviszonyoknak, illetőleg a kontextus követelményeinek ellentmondó hangzás az eredmény.

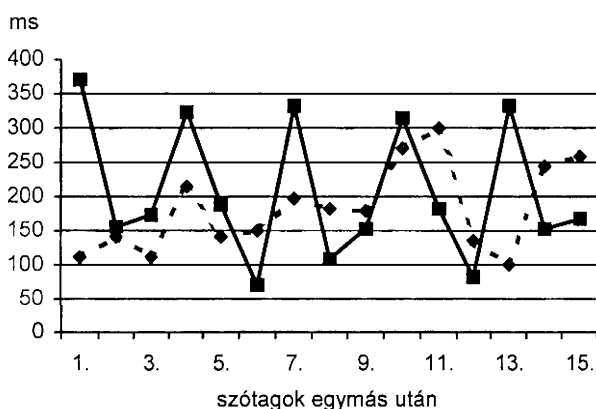
7. ábra

Reppelt és normálisan ejtett három-három különböző szövegrész azonos szótagjainak különbsége (a zero érték azt jelenti, hogy nem volt eltérés a kétféle ejtésben)

5. Szótagszerkezet és időtartam – A nemzetközi szakirodalomban nem találtam utalást a magyar nyelv ritmusának kategorizálására vonatkozóan, az eddigi eredményeket és a definíciókat figyelembe véve a magyar szótag-időzítésű avagy szótagalapú nyelv (bár Varga megjegyzi, hogy nem egyszerűen szótagalapú; 1998). Az időmértékes verselés elsősorban a szótagszerkezettel függ össze, nem függetleníthető azonban az időviszonyoktól sem. Elemeztük, hogy vajon az időmértékes verselés és a reppelt szövegek mutatnak-e valamiféle hasonlóságot. Az elemzett Áprily-vers daktilusaiból adódó ritmusképletnek (tá-ti-ti) megfelelt a szótagok objektív időstruktúrája. Az adatolt szótagidőtartamokat ábráztuk (8. ábra).

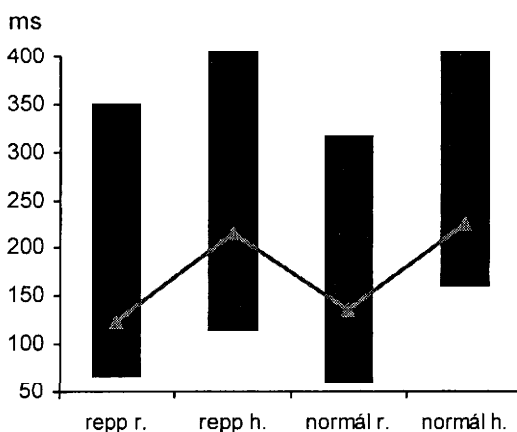
Az adatok önmagukért beszélnek; az időmértékes vers sorainak szótagidő-tartamai megfelelnek a hosszú/rövid különbség képletszerűen ismétlődő kifejeződésének, míg a reppelés ehhez képest alig vagy egyáltalán nem is tükröz „ritmust”. Az Áprily-vers egyes sorait egymásra vetítve csaknem azonos időstruktúrákat kaptunk.

Meghatároztuk a rövid és a hosszú szótagokat valamennyi szövegben, majd átlagoltuk a kapott időtartamokat, és megállapítottuk a határértékeket. Az átlagértékeket és a határértékeket a 9. ábra mutatja. A szerkezetileg rövid szótagok átlagos időtartama lényegesen rövidebb a reppelt szövegben, a hosszú szótagok tekintetében azonban alig van eltérés. A reppelt rövid és hosszú szótagok között nagyobb az átfedés, ami azt jelenti, hogy a reppelő kevésbé különíti el a szerkezetileg rövid és a hosszú szótagokat az időtartam tekintetében.

8. ábra

Reppelt szöveg (szaggatott vonal) és időmértékes verssorok (folyamatos vonal) szótagjainak időtartama

9. ábra

Szerkezetileg rövid (r.) és hosszú (h.) szótagok időtartamának határértékei reppelt és normál ejtésű szövegekben. A vonal az átlagértékeket mutatja

6. Intenzitás szerkezet, dallam – A reppelt szövegeknek sajátos intenzitás szerkezete és dallam struktúrája van. A reppelő mindkettő révén igyekszik a hasonlóan röviden ejtett szótagok között különbséget érzékelteni. Ezért mind az intenzitás, mind az alaphangmagasság alakulására egy sajátos, majdnem szótagonként változó és visszatérő ejtismód lesz jellemző. Az anyanyelvi hangsúlytól függetlenül a nagyjából azonos szakaszok első szótagja erőteljes intenzitásnövekedést mutat. Ezzel egyidejűleg az alaphangmagasság értéke is rendszerint növekszik. A reppelést kísérő egyértelműen ritmikus háttérzene, gyakran dobolás tovább erősíti a hallgatóban a ritmusosság benyomását.

7. Szövegértés – A reppelt szövegeket általában nem könnyű megérteni. Ennek több oka van. A szemantikai és szintaktikai sajátosságokon túl elsősorban az egy percre eső szavak rendkívül nagy száma eredményezi a feldolgozási problémákat. A szemantikai nehézségeket a ritka szóhasználat, illetőleg a nem előjelezhető fordulatok okozzák. Például: „*Elég volt a télből, fáztam eleget, egy hő-sugárzó fújja rám a meleget...*” vagy „*egyenletesen barnulok a szélben, a tizes faktor véd a fénytől...*” vagy „*hazafelé adsz a kultúrának, elolvasod mind a kresztáblákat...*” vagy „*s ha betolja magát az este teste, felváltja a melót a szex, mint gulyáslevest a pilótakeksz...*” vagy „*fűszoknyát kötök, a légkondi negyven, trópusokra varázsol képzeletben...*”. Az anakronisztikus jelenségek sem ritkák, s ezek tovább nehezítik a hallgató feldolgozási folyamatát: „*...le fogom késni a dzsungel lakzit, hát keresek egy teleöt taxit*”. Ide sorolhatók a következők is: „*...semmiben nincsen hiányom, csak elszakadt ma éjjel a liánom*” vagy „*csőre töltöd az öngyújtót*”. A szokásos hasonlatokat és metaforákat egészen váratlanok helyettesítik, mint például „*én kívánlak, mint banán a majmot*” vagy „*...pörgök, ahogyan a ventilátor*” vagy „*testmeleg óceánt engedek a kádba*”. A kontextus alapján szintén nem előjelezhető tulajdonnevek nemritkán csak többszöri meghallgatással azonosíthatók, például *Dzsénnel, Holle anyó, Jamaica, Ukrajna, Pravda, Bahama-szigetek, Icát*. A sajátos szerkezeti megoldások sem ritkák. Például: „*Kiver a reggel az ágyból, úgy, mint a vekkerem...*”; „*...nincs mitől a feje fájna...*”; „*...és nekivágtam, megvalósítani bátran...*”. A fiatalok spontán beszédéhez közel áll, hogy számos olyan szó jelenik meg ezekben a szövegekben, amelyek az igényes köznyelvben elég ritkák, mint *zsiga* ('zsiguli'), *meló*, *belezúgtam*, *jó fej*, *haláli buli*. Előfordulnak angol szavak is: *hepi, evribodi, máj ném íz*. A szótaghatárok korábban tárgyalt eltolódásai is hozzájárulnak a reppelt szövegek okozta megértési nehézségekhez. Az elmondottak ugyanakkor tovább erősítik a ritmusosság érzetét a hallgatóban, hiszen a hallgató előbb-utóbb alig figyel arra, hogy megértse az elhangzottakat, így erősödik a ritmusészlelési élmény.

A percenkénti szavak száma jól tükrözi a megértéshez szükséges műveleti sebességet. A reppelt szöveget normál ejtésben felolvasó beszélő átlagosan 120 szót ejtett percenként. A reppelő szavainak száma ugyanakkor átlagosan 160 volt percenként. A szemantikai, lexikai és szintaktikai sajátosságok tehát percenként mintegy 40 szóval gyorsabban jutnak el a hallgatóhoz reppeléskor. (Összehasonlításképpen: ha a 12 hang/s-os beszédtempót tekintjük köznyelvi átlagnak, az percenként mintegy 100 szó elhangzásának felel meg.)

Következtetések

A reppelt szövegek elemzése egy lehetséges módja a ritmus vizsgálatának; az eredmények alapján megtervezhető a spontán beszéd ritmussajátosságainak mind pontosabb megismerése, a szabályok kialakítása. Annyi azonban az eddigiekből is egyértelműen látszik: a spontán beszéd tekintetében még összetettebb módon jön létre a ritmusélmény, mint a versek vagy a reppelt szövegek eseté-

ben. Nyilvánvalóan több tényező – mindenekelőtt az időzítési sajátosságok, a hangsúlyviszonyok, a dallamváltozások – egyidejű objektív és percepció elemzése fog elvezetni a spontán beszéd ritmusának egyértelmű meghatározásához és leírásához.

SZAKIRODALOM

- Abercrombie, D. 1967. *Elements of General Phonetics*. Edinburgh University Press. Edinburgh.
- Arany László 1901. Hangsúly és rhythmus. 1898. In: *Arany László összes művei*. Sajtó alá rendezte: Gyulai Pál. Franklin-Társulat. Budapest.
- Bailey, T. N.–Plunkett, K.–Scarpa, E. 1999. A cross-linguistic study in learning prosodic rhythms: rules, constraints, and similarity. *Language and Speech* 42/1, 1–38.
- Bartók János kb. 1985. *Ritmus – sebesség*. Kézirat. Budapest.
- Benguerel, A.–D'Aecy, J. 1986. Time-warping and the perception of rhythm in speech. *Journal of Phonetics* 14. 231–46.
- Cutler, A. 1989. Auditory lexical access: where do we start? In: Marslen-Wilson, W. (szerk.): *Lexical Representation and Process*. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts, London. 342–56.
- Deger, K.–Ziegler, W. 1998. Control of speech rate and rhythm in patients with left hemisphere lesions. In: Ziegler, W., Deger, K. (eds.): *Clinical Phonetics and Linguistics*. Whurr Publishers Ltd. London. 405–14.
- Fant, G.–Kruckenberg, A. 1995. Notes on syllable duration in French and Swedish. *Proceedings of the 13th ICPHS*. Szerk.: K. Elenius, P. Branderud. Vol. 3. KTH és University of Stockholm. Stockholm. 158–61.
- Gósy Mária 1988. Tempóésszelés és beszédmegértés. In: *Műhelymunkák* 5. Szerk.: Gósy Mária. 87–123.
- Gósy Mária–Osmanné Sági Judit 1994–95. Az időzítési minták torzulása egy afáziás beteg spontán beszédében. *Nyelvtudományi Közlemények* 1–2. 179–201.
- Gussenhoven, C. 1991. The English rhythm rule as an accent deletion rule. *Phonology* 8. 1–35.
- Hockett, C. F. 1955. A Manual of Phonology, Memoir 11. *International Journal of American Linguistics* 42.
- Hoequist, Ch. E. 1983. The perceptual center and rhythm categories. *Language and Speech* 26. 367–76.
- Junker Henrik 1940. A nyelvritmikai kutatás módszerei. *Magyar Nyelv* XXXVI, 209–24; 281–90.
- Kecskés András 1966. A komplex ritmuselemzés elvi kérdései. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1–2. 106–40.
- Ladefoged, P. 1975. *A Course in Phonetics*. Harcourt Brace Jovanovich. New York.
- Laver, J. 1995. *Principles of Phonetics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Miller, M. 1984. On the perception of rhythm. *Journal of Phonetics* 12. 75–83.
- O'Connor, J. D. 1973. *Phonetics*. Penguin. Harmondworth.
- Pickett, J. M. 1999. *The Acoustics of Speech Communication*. Allyn and Bacon. Boston, London, Toronto.
- Pike, K. L. 1945. *The Intonation of American English*. University of Michigan Press. Ann Arbor.
- Pointon, G. 1980. Is Spanish really syllable-timed? *Journal of Phonetics* 8. 293–305.
- Szabédi László 1955. A magyar ritmus. Kriterion. Bukarest.
- Roach, P. 1982. On the distinction between „stress-timed” and „syllable-timed” languages. In: Crystal, D. (ed.): *Linguistic Controversies*. Edward Arnold. London. 73–9.

- Tajima, K.–Zawaydeh, B. A.–Kitahara, M. 1999. A comparative study of speech rhythm in Arabic, English and Japanese. In: *Proceedings of 14th ICPHS*. Szerk.: Ohala, J. J., Hasegawa, Y., Ohala, M., Granville, D., Bailey, A. C. University of California. Berkeley Vol. 1. 285–90.
- Varga, L. 1998. Rhythmical variation in Hungarian. *Phonology* 15. 227–66.

Gósy Mária

SUMMARY

Gósy, Mária

On the analysis of speech rhythm

Speech rhythm is a complex phenomenon based primarily on listeners' perception. This paper discusses (i) the nature of speech rhythm as described in the literature on the one hand, and (ii) the results of the present author's acoustic-phonetic analysis of rap texts, on the other. The temporal organisation of rap texts and their suprasegmental features were examined, along with syllable, word, and sentence durations within the texts. Such phonetic analysis provides a possibility to learn more about the rhythm of spontaneous speech as well.

Legyen egységes az Európai Unió magyar nyelvű terminológiája!

Az EU adminisztratív és közigazgatási nyelvezetének magyar fordítása

1. Bevezetés

Az Európai Unió felépítésével, közigazgatásával és adminisztrációjával kapcsolatos információ pontos rögzítése és átadása fontos **politikai és gazdasági** érdekünk. Az Európai Unióból érkező információ továbbításához pontos, szakszerű fordításokra van szükség. A szakszerű fordítás alapfeltétele a terminológia, a már kialakult vagy kialakulóban lévő szaknyelv megfelelő alkalmazása. „A normák szerint rendszerezett terminológia segítségével hatékonyabban tudnak együttműködni az adott terület szakemberei, mivel felgyorsul közöttük a kommunikáció folyamata” (Sager 1998: 257). Különösen fontos ez a közigazgatási, jogi szaknyelv esetében, hiszen a jogi szabályozás nyelvi megnyilvánulásban ölt testet: a szöveg szakmai és nyelvi pontossága egymást feltételezi.

A terminológia lényegéhez tartozik tehát a **nyelvi norma**: „Valamilyen normarendszer nélkül nincs nyelv, nem létezik nyelvi közlés. A nyelvi közlés lényegében azért is válik lehetségessé, mert az egyes nyelvi elemeket a történelmileg kialakult hagyomány alapján ugyanúgy értelmezi a közlő, mint a befogadó. Különösen fontos a nyelvi norma szerepe a szaknyelvekben, hiszen a szakközlemények rendszerint új információt hordoznak, vagy legalább az olva-

sójuk számára újakat. ... Arra ... törekednünk kell, hogy az újonnan alkotott szakszavak minél több követelménynek eleget tegyenek. ... a leendő szakszavaink a lehetőséghez mérten **egyszerűek, hajlékonyak**, ha módunk van rá **magyarosak**, a szaknyelvi terminológia vagy a nómenklatúra rendszerébe jól **beilleszthetők**, s lehetőleg **időállóak** legyenek” (Seregy 1989: 32, 36).

Az informatika és a globalizáció korszakában az Európai Uniónak és a Közösségen kívül élő országoknak egyaránt érdekük a **nyelvi kompatibilitás** kialakítása: „... a 90-es évekre a magyar nyelv számítógépes szempontok alapján történő leírása is fontos lett az egységes európai nyelvi infrastruktúra szempontjából. ... Az érdeklődés tehát részben magára a magyar nyelvre, részben pedig az annak gépi leírásához használt módszerre irányul” (Prószéky 1996: 30).

E kompatibilitás kialakítása **két elv** alapján történhet: egyrészt a számítógépes feldolgozhatóság érdekében közelednünk kell az Európai Unió hivatalos nyelveinek szakszókészletéhez, másrészt törekednünk kell a megfelelő magyar nyelvű terminológia kialakítására. Ez utóbbira már azért is szükség van, mert a terminológia elemei szoros kapcsolatban állnak a köznyelvvél. „A köznyelvi szókészlet és frazeológia gazdagításában a társadalmi nyelvváltozatok egy ideje már jóval nagyobb szerepet játszanak, mint a nyelvjáráások. ... A szakszókincsek ma már a magyar szókészletnek nagyobb részét alkotják, mint a közmagyar szavak, s bizonyos számítások szerint jóval több szaknyelvi írásbeli produktum jelenik meg, mint köznyelvi vagy irodalmi. ... a magyar nyelv leginkább fejlődő, szókészletükben gyarapodó részei a szaknyelvek” (Kiss 1995: 83).

2. Tapasztalataink

A Gödöllői Agrártudományi Egyetem szakfordító szakán a Fordítástechnika tantárgy keretein belül az Európai Unió tevékenységével foglalkozó írásokat is fordítunk, mivel ez a feladat számos fordítástechnikai ismeret megszerzésére ad alkalmat. Az is fontos szempont, hogy mire ezek a diákok elvégzik agrár szakjuk mellett a szakfordító szakot is, napi munkájukhoz valószínűleg jól kell majd ismerniük az EU terminológiáját, fogalmait, idegen nyelven és magyarul egyaránt.

Európai uniós közigazgatási terminológiai szótár tudomásom szerint még nem látott napvilágot Magyarországon, ezért kutatómunkát kellett folytatnunk a hallgatókkal, ha a viszonylag általánosnak tekinthető nyelvhasználatot fel akartuk tární. A párhuzamos (angol és magyar nyelvű) szövegek vizsgálatából azonban kiderült, hogy az EU közigazgatásával foglalkozó szövegek magyar fordításaiban korántsem egységes a terminológia, illetve a szakkifejezések helyesírása. Ezek az ingadozások sokszor egyetlen dokumentumon belül is megfigyelhetők.

Az alábbiakban a dokumentumokban talált szóalakok, szó szerkezetek nyelvészeti rendszerezése után mutatványt közlünk a különböző megoldásokból, minden szócikk elején feltüntetve, milyen alakot tartanak megfelelőnek a szakemberek: a jogász, a nyelvész és a fordító.

3. A jelenségek rendszerezése

A) A hivatalos közleményekben, a jogi kiadványokban, a jegyzetekben, valamint a népszerűsítő füzetekben **ugyanazon terminológiai egység** fordítását olykor **több formában** is megtalálhatjuk:

1. idegen szóval (például: *implementation* – *implementáció* angolos helyesírással is: *implementation*; *directive* – *direktíva*; *quota* – *kvóta*);
2. az idegen szót magyar képzővel ellátva (például: *implementation* – *implementálás*);
3. a megfelelő jelentésű magyar kifejezéssel (például: *implementation* – *kivitelezés és megvalósítás*; *directive* – *irányelv*);
4. lexikai behelyettesítéssel (például: *implementation* – *alkalmazás*; *quota* – *mennyiségi korlátozás*).

B) A **szószerkezetek** szintaktikai és szemantikai szerkezete is sokféle:

1. a forrásnyelvi alak reprodukálása úgy, hogy a szószerkezet egyik elemének pontos magyar megfelelője helyett fogalmi rokonságot mutató más magyar szót alkalmaznak (például: *common policies* – *közös elvek*);
2. tükörfordítás (*calque*) (például: *common policies* – *közös politikák*);
3. tükörhibrid, amikor a magyar fordításban használatos szóösszetételnek egyik eleme idegen (angol) kölcsönszó, a másik eleme egy angol szó magyar egyenértékese (például: *regional development* – *regionális fejlesztés*);
4. mindkét szó az angol elemek magyar egyenértékese (például: *regional development* – *térségfejlesztés*);
5. idegen szó használata, bár megvan a magyar terminológiai megfelelő is (például: *technology transfer* – *technológiatranszfer*);
6. magyar toldalékokkal (képzőkkel) ellátott, magyarított, angolból kölcsönzött szóalak, mely felismerhetetlen és érthetetlen, bármelyik nyelv oldaláról próbáljuk is megközelíteni (például: *co-decision (procedure)* – *kodécíziós (határozathozatali forma)*).

(Az első három jelenség megfogalmazását Ország László kategóriáira építettem (Ország 1977: 151).)

C) A **szószerkezetek és összetételek** fordításának **helyesírása** következetlen (például: *convergence criteria* – *konvergenca-kritériumok* / *konvergenzia kritériumok* / *konvergenciakritériumok*)

D) Az átvett **idegen szavak helyesírása** is sokféle. Találkozunk

1. megőrzött idegen írásmóddal (például: *implementation* – *implementa-tion*);

2. az idegen és a magyar írásmód keverésével (például: *projects* – *projec-tekkel*);
3. magyarított – fonetikus – átírással (például a tulajdonnevek között: *Strasbourg* – *Strasszburg*).

E) A fordítók számára olykor probléma, hogy hogyan fordítsák a **szervezetek és intézmények nevét** – a legfontosabb intézmények között is van olyan, melynek nevét több, eltérő magyar fordításban látjuk (például: *Economic and Monetary Union* – *Gazdasági és Monetáris Unió* / *Gazdasági és Pénzügyi Unió* / *gazdasági és monetáris unió*; *European Court of Auditors* – *Számvevőszék* / *számvevőszék* / *Európai Közösség Könyvszakértői Bíróság*).

F) Az **intézménynevek helyesírásában** is akad következetlenség, olykor ugyanazon intézmény megnevezésében is:

1. a több szóból álló intézménynév minden lényeges elemét nagy kezdőbetűvel írják (például: *Economic and Social Committee* – *Gazdasági és Szociális Bizottság*);
2. a több szóból álló intézménynévben csak az első szó kezdőbetűjét írják nagy kezdőbetűvel (például: *Economic and Social Committee* – *Gazdasági és szociális bizottság*);
3. vannak indokolatlanul különírt szavak (például: *European Atomic Energy Community* – *Európai Atomenergia Közösség*);
4. indokoltan kötőjelezett alakok (például: *European Coal and Steel Community* – *Európai Szén- és Acélközösség*);
5. birtokos személyjellel ellátott helyes alakok (például: *Economic and Social Committee* – *az Európai Unió Gazdasági és Szociális Bizottsága*); külön kérdést jelent, hogy a fordítók alkalmazták-e az efféle tulajdonnevek előtt a határozott névelőt (ellentétes példa: *Committee of Permanent Representatives of the Member States* – *Állandó Képviselők Bizottsága*);
6. a birtokos személyjel hiánya (például: *European Court of Auditors* – *Európai Közösség Könyvszakértői Bíróság*).

G) Következetlenséget tapasztalunk a **rövidítések** használatában is. Az EU működését leíró szövegek tele vannak különféle rövidítésekkel, melyekről tudomásom szerint eddig nem jelent meg magyar nyelvű önálló kiadvány. Ezért szövegenként más és más fordítói megoldást tapasztalunk:

1. idegen rövidítés a magyar szövegen belül, értelmezés nélkül (például: *EFTA*, *ECOSOC*, *GSP*);
2. az intézménynév fordítása után zárójelben áll az idegen rövidítés (például: *Economic and Social Committee* – *az Európai Unió Gazdasági és Szociális Bizottsága (ECOSOC)*);
3. az intézménynév fordítása után ott áll a magyar megfelelő rövidítése (például: *European Central Bank (ECB)* – *Európai Központi Bank (EKB)*);

4. a kifejezés magyar megfelelőjének rövidítése a név teljes magyar fordításának közlése nélkül (például: *ESZAK*).

H) A rövidítések, betűszók helyesírása sem egységes:

1. a mozaikszónak csak az első betűje nagybetű (például: *Coreper*, *Phare*);
2. a mozaikszó csupa nagybetűből áll (például: *COREPER*, *PHARE*, *CAP*).

I) A **köznevek nagy kezdőbetűs írására** sok példát találunk az angolról magyarra fordított kiadványokban. Az EU dokumentumaiban – az angol helyesírás szabályainak megfelelően – a rendeletek, programok, tervezetek nevét csupa nagy kezdőbetűs szóval közlik. A magyar fordítók olykor szolgai módon követik ezt az írásmódot, holott idegen a magyar helyesírási elvektől, különösen, ha nem címszóként, hanem szöveg közben, hivatkozásokban szerepel a kifejezés. Az írásmód révén elmosódik a köznevek és tulajdonnevek közötti határ, s ettől értetlenné válik a szöveg, például:

1. program, egyezmény stb. neve, csupa nagy kezdőbetűvel (például: *Common Agricultural Policy – Közös Agrárpolitika*);
2. program, egyezmény stb. neve, csupa kis kezdőbetűvel (például: *Common Agricultural Policy – közös agrárpolitika*);
3. némelyik egyezmény nevét a jogi szakemberek is csupa nagy kezdőbetűvel ajánlják (például: *Európa Megállapodás*).

4. Példák

Az alábbiakban felsorolom, milyen példákat találtam a szóhasználat és a helyesírás következetlenségeire a különböző fordításokban, gyakran egyazon művön belül.

Jelmagyarázat:

- aláhúzás: az angol forrásnyelvi kifejezés
- vastag dőlt betű: a ***javasolt forma***
- vastag betű: az eddigi **magyar célnyelvi megoldások**
- mindkettő mellett zárójelben feltüntettem a forrásra utaló számokat:
 - az első arab szám a forrásművek jegyzékében látható sorszám
 - a második arab szám az oldalszám (előtte római számmal a kötet száma)

A javasolt szóalak kiválasztásában Fábíán Pál nyelvész (ELTE, MTA) – (**F. P.**), Király Miklós jogász (ELTE) – (**K. M.**) véleményére, valamint a Magyar helyesírási szótárban közölt alakokra – (**MHSz.**) támaszkodtam. Fordítás-technikai kérdésekben néhol a saját javaslataimat közlöm – (**D. J.**).

1. Névszók

1. implementing (of a joint action) (11,11)

implementációs elv (2, II, 97) (*MHSz.*)

implementation (2, II, 97)

kivitelezés (2, II, 96)

alkalmazás (4, 61)

implementálás (2, II, 97)

megvalósítás (13, 18)

2. project (16, 182)

projektek (13, 10) (*MHSz.*)

projectekkel (1, 6)

3. 26 directorates-general (DGs) (11, 14); each DG (11, 14); director general (11, 14)

Főigazgatóság (1, 7; 13, 49) (*K. M.*)

főigazgatóság (DG V) (10, 18)

Főhatóság (4, 26)

főigazgatóság (DG) (13, 31)

4. directives (11, 11)

irányelvek (1, 7; 2, I, 40; 5, 25; 4, 63; 4, 172; 7, 16) (*K. M.*)

direktíva (10, 20; 12) (*MHSz.*)

5. primacy of Community law (10,61) és Supremacy (MoBiDick, jogi szótár)

a közösségi jog *elsődlegessége* (*K. M.*)

a közösségi jog *szupremáciájának tétele* (2, I, 42) (*MHSz.*)

szupremácia elve (1, 9) (*MHSz.*)

a közösségi jog *elsőbbbsége* (2, I, 42; 4, 242; 20)

6. quotas (19, 334)

menyiségi korlátozások (1, 11; 2, I, 44; 4, 38) (*K. M.*)

kvóta (6, 6; 7, 9)

7. monitoring (16, 53)

ellenőrzés (*D. J.*)

nyomonkövetés (13, 11)

nyomon követés (13, 36)

monitoring (13, 37)

8. Monitoring Committee (13, 15)

Megfigyelőbizottság / Monitoringbizottság (*F. P.*)

Nyomonkövetési (Monitoring) Bizottságok (13, 11)

Megfigyelő Bizottság (Monitoring Committee) (13, 15)

Ipari Monitoring Bizottság (13, 37)

2. Névszói szerkezetek

1. common policies (11, 27)

általános irányelvek (K. M.)

közös politikák (1, 10)

létre kell hozni **közös politikákat** (2, I, 16)

közös elveket (érvényesítenek) (1, 6)

2. technology transfer (11, 23; 16, 217)

technológiatranszfer (F. P.)

szakértelem átadása (13, 19) (D. J.)

technológia transzfer (1, 6; 13, 23)

3. the co-decision procedure (11, 6)

együtt-döntési eljárások (1, 8) (K. M.)

kodéciziós határozathozatali forma (2, I, 28)

4. principle of subsidiarity (11, 26); subsidiarity (11, 15)

a szubszidiaritás tétele/elve (2, I, 39; 2, I, 42; 7, 17; 5, 23) (K. M.)

szubszidiaritás (1, 6; 5, 13)

szubszidiaritási elv (5, 3)

5. trans-European networks, TENs (11, 22)

transzeurópai hálózatok (1, 8) (MHSz. – más összetételekben egybeírja a *transz-* előtagot a hozzákapcsolódó szóval: *transzszibériai vasút*)

(egész) Európára kiterjedő / Európát átszövő / európai szintű (D. J.)

transz-európai hálózatok (13, 4)

transzeurópai dimenziójú (5, 2)

a Transz-Európai Hálózat (13, 14)

6. convergence (criteria) (16, 66)

a konvergencia folyamata (10, 13) (MHSz.)

konvergenciakritériumok (F. P.)

konvergencia-kritériumok (1, 14)

konvergencia kritériumok (5, 10)

gazdasági tevékenysége magas fokú **konvergenciát** mutasson (10, 12)

az egyensúlyban tartható **konvergenciának** az a szintje (10, 12)

eleget tesznek-e a **konvergencia kritériumainak** (10, 12)

konvergencia-programok (10, 13)

gazdasági **konvergenciáját** (5, 10)

7. single market (15, 75)

egységes piac (2, I, 23) (K. M.)

Egységes Piac (13, 25)

3. Szervezetek és intézmények neve, valamint rövidítései

1. Economic and Monetary Union (EMU) (19, 159)

Gazdasági és Pénzügyi Unió (2, I, 24) (K. M.)

Gazdasági és Monetáris Unió (1, 4)

gazdasági és monetáris unió (1, 14)

EMU (1, 14)

2. European Coal and Steel Community (ECSC) (2, II, 240)

Európai Szén- és Acélközösség (4, 11; 2, II, 240) (F. P.)

ESZAK (1, 5; 2, I, 19)

3. European Atomic Energy Community (Euratom) (2, II, 241)

Európai Atomenergia-közösség (F. P.)

Európai Atomenergia Közösség (1, 5)

EURATOM (1, 5)

Euratom (2, II, 241); (13, 1)

4. European Court of Auditors (11, 19)

Számvevőszék (1, 8; 7, 6; 13, 3) (K. M.)

az Európai Közösség Könyvszakértői Bírósága (F. P.)

számvevőszék (4, 59)

Európai Közösség Könyvszakértői Bíróság (3)

5. Economic and Social Committee (11, 24)

Gazdasági és Szociális Bizottság (1, 8; 2, I, 21; 4, 110; 7, 6) (K. M.)

az Európai Unió Gazdasági és Szociális Bizottsága (ECOSOC) (5, 18) (F. P.)

Gazdasági és szociális bizottság (3)

ECOSOC (5, 18)

6. the Official Journal of the European Communities (11, 25); the Official Journal (11, 20)

az Európai Közösségek Hivatalos Lapja (4, 179) (F. P.) (K. M.)

a Közösség Hivatalos Közlönye (1, 10)

a Hivatalos Lapban (13, 13)

EU Hivatalos Lap (13, 23)

7. European Monetary System (EMS) (19, 158)

Európai Monetáris Rendszer (1, 14) (K. M.)

Európai Pénzügyi Rendszer (1, 15)

4. Programok, rendeletek, tervezetek neve

1. Common Agricultural Policy (CAP) és common agricultural policy (16, 58)

közös agrárpolitika (1, 10) (MHSz.)

közös mezőgazdasági politika (13, 2)

Közös Agrárpolitika (13, 2)
CAP (13, 2)

2. Regional Development (11, 27)
térségfejlesztés (13, 4) (**D. J.**)
regionális fejlesztés (1, 6)
vidéki fejlesztési (politika) (10, 16)
regionális fejlődés (4, 170)

3. General System of Preferences (2, II, 241)
Általános Kedvezmények Rendszere (1, 12) (**K. M.**)
GSP (1, 12)
Általánosított Kedvezmények Rendszere (2, II, 241)

4. Europe Agreement (17, 4)
Európa Megállapodás (**K. M.**)
Európai Megállapodás (1, 12; 14) (**F. P.**)
társulási egyezmény (1, 12)
társulási megállapodás (1, 12)

5. PHARE (19, 310)
PHARE (2, II, 242; 13, 55) (**K. M.**)
 a különböző **Phare** programok (10, 10)

5. földrajzi név

1. Strasbourg (7, 4)
Strasbourg (**MHSz.**)
 Strasszburgban (1, 7)

5. A feldolgozott forrásművek jegyzéke

1. *Kulcs Európához*. Európa Füzetek. Budapest, ITD Hungary, 1996.
2. Király Miklós (szerk.): *Az Európai Közösség Kereskedelmi Joga I. II. kötet*. Budapest, ELTE ÁJTK, 1994.
3. Gazdag Ferenc: *Európai Integrációs Intézmények*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1992.
4. Király Miklós (szerk.): *Az Európai Közösségek Jogszabályainak Gyűjteménye 1. Alapintézmények*. Budapest, Unió Lap- és Könyvkiadó Kereskedelmi Kft. 1992.
5. A „Diplomáciai szakszótár”, majd az „EU-Szótár” keretében eddig megjelentetett, EU-val kapcsolatos címszavak c. kiadvány, 1995.
6. *Engem is érint: 9 kérdés az EU-ról*. Budapest, EU Fórum (a Külügyminisztérium támogatásával), 1996.
7. *Engem is érint: Az EU Unió Dióhéjban*. Budapest, EU Fórum (KM támogatásával), 1996.

8. *Engem is érint: Az Európai Unió: Miért jó nekem?* Budapest, EU Fórum (KM támogatásával), 1996.
9. *Európai Dialógus* 1996/6. szám. Brüsszel, Európai Bizottság.
10. *The ABC of the Community Law*. Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities, 1994.
11. *Serving the European Union*. Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities, 1996.
12. *Népszabadság* 1997. október (a további információ sajnos elveszett)
13. *Irány az EU. Az EU Strukturális Alapjai és a Közösségi kezdeményezések. A megoldás*. Budapest, Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara, 1997.
14. *A megoldás*. (poszter) Budapest, MK Külügyminisztérium, 1996.
15. *European Integration*. Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities, 1995.
16. *Thesaurus EUROVOC: Volume 3*. Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities, 1995.
17. *Eur-Op News* 97/2. Brüsszel, Európai Bizottság.
18. *Europe in 10 Points*. Luxemburg, Office for Official Publications of the European Communities, 1995.
19. *Glossary of EC Terms and Acronyms*. London, Butterworth, 1992.
20. Bakos Ferenc: *Idegen szavak és kifejezések szótára*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1989.

6. Konklúzió

Célszerű lenne az egységes nyelvhasználat kialakítása, hiszen a jogi-közigazgatási terminológiának a hétköznapi életben is gyakran alkalmazott elemei nem ingadozhatnak a szinonimák, átfedések, következetlenségek között. Össze kellene gyűjteni az eddig kialakított szótári anyagot az EU szövegek fordítójától, a fordítók megrendelőitől (Igazságügyi Minisztérium, Külügyminisztérium, Kereskedelmi és Iparkamara, Mezőgazdasági és Erdőművelési Minisztérium stb.). Az adatokat – a szakmai, nyelvészeti és számítógépes feldolgozás után – szótárba kellene rendezni. Jó lenne, ha az MTA Magyar Nyelvi Bizottsága is támaszt nyújtana ehhez a munkához. Az efféle csoportmunka nem újdonság a szakszótárak szerkesztésének történetében: így készült például az Orvosi helyesírási szótár is (Ferenczy 1992: 593). Amíg ez nem történik meg, a felsőoktatás nem tudja megfelelően felkészíteni a szakemberek következő nemzedékét az Európai Unió belüli munkára.

A nemzetközi tapasztalatok is jelzik, mennyire időszerű ez a feladat. Egy példa: a Budapesten 1996 őszén megrendezett TNE fordítástudományi konferencián a finn fordítók elmondták, hogy szakmai összefogás hiányában még a csatlakozást követő évben sem állt rendelkezésükre megfelelő szótári anyag az EU terminológiájáról, ami nagymértékben megnehezítette az amúgy is új, eddig ismeretlen feladatok előtt álló fordítók munkáját. (A finn nyelv volt az első nem indoeurópai nyelv a közösség nyelvei között, és számtalan újszerű problémával találták szemben magukat a fordítók és tolmácsok.)

Jó lenne legalább arra felkészülnünk, amire előre fel lehet készülni: a terminológia egységes használatára.

SZAKIRODALOM

- Deme L., Fábián P., Tóth E. (szerk.): *Magyar helyesírási szótár*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1999.
- Dow, F. 1996. Scaling the Fortress – Preparation for Accession to the European Union. In: Klaudy K., Kohn J. (szerk.): *Transfere Necesse Est*. 69–75. Budapest, Scholastica, 1997.
- Ferenczy Gy. 1992. Az orvosi helyesírási szótárról. *Magyar Nyelvőr* 117: 593–4. Budapest, Az MTA Nyelvtudományi Intézete.
- Kiss J. 1995. *Társadalom és nyelvhasználat*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Ország L. 1977. Angol eredetű elemek a magyar szókészletben. *Nyelvtudományi Értekezések* 93. sz. 151. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Prószék G. 1996. Nyelvtechnológia 2000. *Modern Nyelvoktatás II. évf. 1–2. szám.* 30–4. Budapest, Corvina Kiadó.
- Sager, J. C. 1998. Terminology – standardization. In: Baker, M. (ed.): *Routledge Encyclopedia of Translation Studies*. 355–8. London, New York, Routledge.
- Seregy L. 1989. Nem szakszerű, ha érthetetlen. In: Bíró Á. (szerk.): *Szaknyelvi divatok* 28–36. Budapest, Gondolat Kiadó.

Dróth Júlia

SUMMARY

Dróth, Júlia

A unified Hungarian terminology for EU documents

Reading Hungarian translations of documents and publications of the European Union one often finds that some lexical items occurring in the administrative usage of the EU are not translated in a uniform manner. It would be expedient to develop a unified Hungarian usage since inconsistent terminology and makeshift translator's solutions may lead to misunderstandings. The translators' task is made difficult by the lack of an EU specialised dictionary that they could rely on. The creation of such a dictionary is vitally urgent for more reasons than one: First, it would unify usage and make it avoidable for the translator to unnecessarily adopt the foreign term. In other cases, on the contrary: the foreign word used by experts would be recommended as a terminological unit to be used. Furthermore, the dictionary would standardise the spelling of each word, given that the EU terminology raises a number of new issues, especially with respect to the way set phrases, names of institutions, and acronyms should be written.

**Szkülla és Kharübdisz között:
a stilisztika feladatai és lehetőségei az új évezred küszöbén¹**

1. Az itt következő fejtegetés a stilisztika önmeghatározási kísérleteiről szól, arról, hogy ennek a különleges (idestova százéves, mégis időről időre identitászavarokkal küzdő) tudományágnak a művelői miképpen próbálják meghatározni a stilisztika kutatási tárgyát, feladatait, az őt jogosan megillető helyet a nyelv- és az irodalomtudomány határvidékén.

Nem foglalkozhatunk ezúttal a stilisztika történetével (se az egyetemesével, se a magyaréval), mert ez meghaladná ennek a szemlecikknek a műfaji és terjedelmi kereteit. A stilisztika története iránt érdeklődők jó (bár korántsem teljes) áttekintést kaphatnak a Helikon folyóirat tematikus számaiból (1970/3–4.: Modern stilisztika; 1988/3–4.: A stilisztika útjai és lehetőségei; 1995/3.: A stílus diszkurzív elmélete), továbbá a Hol tart ma a stilisztika? című tanulmánykötetből (Szathmári szerk. 1996).

2. A stilisztikának a két meghatározó rokontudományhoz, az irodalomtudományhoz és a nyelvészethez képest elfoglalt helyéről, helyzetéről lényegében ötféle elgondolás alakult ki és fogalmazódott meg a szakirodalomban.

2.1. A stilisztika nyelvészeti diszciplína, a nyelvtudomány szerves része. Ez volt a véleménye már a mai értelemben vett stilisztikát megalapító Charles Ballynak is, olyannyira, hogy a szépirodalmi stílus tanulmányozását ki is rekesztette a stilisztikából. Az 1958-as bloomingtoni stíluskonferencián Sol Saporta, a neves hispanista és általános nyelvész azt állította, hogy a stilisztika nem egyéb alkalmazott nyelvészetnél, amely csak abban különbözik a nyelvészet többi ágától, hogy nem a kód, hanem az üzenet leírásával foglalkozik, s nem a mondatot, hanem a szöveget tekinti a legnagyobb elemzendő egységnek (Saporta 1960; ismerteti és kommentálja Szegedy-Maszák 1970: 424). Hasonlóképpen vélekedett a nyelvészet és a stilisztika viszonyáról Roman Jakobson is, bár ő az irodalmi szövegek nyelvi-formai vizsgálatát nem *stilisztiká*-nak, hanem *poétiká*-nak nevezte. A hazai nyelvészetben ekkor (és azóta is) uralkodó felfogást Balázs János körvonalazta a stílus kérdéseiről az 1954. évi magyar nyelvész-kongresszuson tartott előadásában. Eszerint a stilisztika a nyelvtudományhoz tartozik ugyan, de annak külön, önálló ága (Balázs 1956: 104); a szépirodalmi stílus kutatása pedig a nyelvészek és az irodalmárok közös munkaterülete (uo. 167). Ehhez képest szélsőségesnek minősíthető Zolnai Béla véleménye, aki az említett kongresszuson elhangzott hozzászólását azzal zárta, hogy „Nincs külön stilisztika, csak nyelvtudomány van” (Zolnai 1956: 189). A magyarországi köz- és

¹ Az MTA Nyelvtudományi Intézete megalapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon elhangzott előadás (Budapest, 1999. október 19.) bővített változata.

felsőoktatásban az a gyakorlat érvényesül, hogy a stilsztikát a magyar nyelvten tantárgy, illetőleg a magyar nyelvészet szak keretében oktatják (meglehetősen szerény óraszámban és intenzitással).

2.2. A stilsztikának, ha irodalmi műalkotással foglalkozik, az irodalomtudomány részévé kell válnia. René Wellek *Az irodalom elmélete* című, kiemelkedően nagy hatású kézikönyvnek *A stílus és a stilsztika* című fejezetében kitüntetett fontosságot tulajdonít a stilsztikának, „mert az irodalmi mű sajátos vonásait csak stilsztikai módszerekkel lehet meghatározni” (Wellek–Warren 1949/1972: 267). Ám a stilsztika Wellek szerint csak abban az esetben válhat az irodalomtudomány szerves részévé, ha az esztétikai szempont központi szerephez jut benne. Néhány évvel később, a bloomingtoni stíluskonferencia zárszavában még határozottabb formában fejtette ki ezt az elgondolását: „Az irodalmi elemzés ott kezdődik, ahol a nyelvészeti elemzés véget ér” (Wellek 1960: 417). A nyelvészeti stilsztikának az a veszélye, hogy a nyelvi normától való eltérésekre koncentrál, és így egyfajta „ellennyelvtant” alakít ki, az eltérések tudományát (Wellek itt úgyszólván előrevetíti mindazt, amit Jean Cohen [1966] a költői nyelv „ellennyelv” voltáról hangoztat). Az irodalmi stilsztikának Wellek felfogása szerint a nyelvi eszközök (minden nyelvi eszköz) esztétikai funkciójára kell összpontosítani. Szemléletmódját a totalitás kell, hogy jellemezze. Óvakodnia kell attól az atomizáló, elszigetelő szemlélettől, amely oly sok stilsztikai elemzésnek vált buktatójává (uo. 417–8). Wellek tehát, mint láthattuk, nem tagadja kifejezetten a „nyelvészeti stilsztika” létezését, ám elégedetlen vele, és a stilsztikát (az ő igényeinek megfelelő, határozottan esztétikai nézőpontú, a mű globalitását szem előtt tartó stilsztikát) az irodalomtudomány (*literary criticism*) részévé kívánja tenni. A hazai szakirodalomban Szabolcsi Miklós pendítette meg azt a gondolatot, hogy a művészi szövegek elemzésében nem lenne szabad mechanikusan alkalmazni a nyelvészeti módszereket (ez a vélemény 1970-ben, a strukturalizmus magyarországi divatjának csúcspontján látott napvilágot a Helikon első stilsztikaszámának bevezetőjében), mivel az izgató és sajátosan irodalomtudományi jellegű problematika éppen ott kezdődik, ahol a nyelvész szövegelemzők abba szokták hagyni a vizsgálódást (vö. Szabolcsi 1970: 316).

2.3. A stilsztikának két, hangsúlyaiban és módszereiben eltérő változata van: egy „irodalmi” és egy „nyelvészeti”. Ez a felfogás tükröződik (bár ilyen határozottan nincs kimondva) Péter Mihálynak, a kiváló szlavistának és stíluskutatónak a Magyar Nyelvőr 1996/4. számában közölt tanulmányában. Péter professzor szerint a „Mi a stílus?” kérdés nem „megválaszolhatatlan”, amilyennek én minősítettem egy korábbi cikkemben (Kemény 1996: 6), hanem rossz, mert hiányos kérdés. A kérdést öszerinte így kellett volna feltenni: mi a stílus a nyelvben?, ... az irodalomban?, ... a zenében?, ... az úszósportban?, ... a hajfodrászatban? és így tovább (Péter 1996: 376). Vagyis nincs stílus amúgy általában, hanem csak a nyelvnek, az irodalomnak stb. van stílusa. A szépirodalmi stílus nem tekinthető pusztán a „funkcionális stílusok” egyikének, mert merőben más jellegű, mint az úgynevezett nyelvi stílusok. Ezt az állítását Péter Mihály öt érvvel támasztja alá; ezek közül csak az utolsót, a legnyomatékosabbat említjük:

a nyelvi stílusok kölcsönösen lefordíthatók egymásra (például annak a semlelesen köznyelvi mondatnak, hogy *Apja idült alkoholista volt*, lehetséges egy választékos-eufemisztikus és egy durván bizalmas „fordítása”: *Atyja nem ismert mértéket a szeszfogyasztásban*, illetve *Nagy piás volt a faterja*), ezzel szemben a szépirodalmi kijelentést (például Adynak ezeket az ismert sorait: „Vagyok, mint minden ember: fenség, / Észak-fok, titok, idegenség, / Lidérces, messze fény, / Lidérces, messze fény”) nem lehet köznyelvre fordítani (Péter Mihály finoman árnyalt megfogalmazásában: „köznyelvi parafrázisa bizonyára igen nagy verbális ráfordítással és ugyanakkor óriási információvesztéssel volna csak kivitelezhető”; uo. 378). A művészi nyelvhasználat (a spitzeri *Stilsprachen*) és a nyelvi stílusok (Spitzernél: *Sprachstile*) lényegi különbözősége miatt leírásuk két külön stilisztikát igényel: egy „irodalmit” és egy „nyelvészetit” (uo.). Tegyük azonban hozzá, hogy Péter Mihály itt két fontos kiegészítő, árnyaló megjegyzést is tesz: a) a művészi próza nyelve átmeneti jelenség a költői nyelv és a nem szépirodalmi nyelvhasználat között (uo.); b) „A költészet nyelve, mint másodlagos modelláló rendszer, nem szakítható el a mindennapi nyelvtől mint a valóság elsődleges modelláló rendszerétől” (uo. 379). A „két stilisztika” tehát nem két egészen külön stilisztika, hanem ugyanannak a tudományágnak két, jellegében eltérő, de szűkségképpen egymásra utalt változata.

A stilisztikának ezt a megkettőzését érdekes módon mind a nyelvészek, mind az irodalomkutatók fenntartással fogadják. Szathmári István például évtizedek óta hangoztatja, hogy nincs, ne is legyen külön nyelvészeti és irodalmi stilisztika. Egyik legutóbbi művében ezt úgy fogalmazta meg, hogy a funkcionális stilisztika „nem támaszt szakadékokat” az úgynevezett nyelvi stílus és a művészi stílus között, mivel mind a kettőnek lényegében ugyanaz a nyelv az alapja, a hordozója (Szathmári 1995: 9). Vigh Árpád pedig még az 1980-as évek közepén úgy nyilatkozott erről a kérdésről az irodalmi stilisztika (!) helyzetéről közölt előterjesztésében, hogy az irodalmi és a nem irodalmi stilisztika elválasztása „gyakorlatilag lehetetlen feladatnak látszik” (Vigh 1986: 41). Később, a Helikonnak általa szerkesztett stilisztikaszámában azt írta, hogy a „nyelvészeti” és az „irodalmi” stilisztika megkülönböztetése „nem jelent semmit”, mert az irodalmi és a nem irodalmi stílusok szembeállítása „tudományosan tarthatatlan” (Vigh 1988: 297).

2.4. A stilisztika önálló tudományág, amely nem tartozik se a nyelvészethez, se az irodalomtudományhoz. Ez a becsvágó és talán megalapozatlan elgondolás aránylag ritkán kap hangot a szakirodalomban. Mégsem csupán a formális logikai teljesség kedvéért említem, mert tudok rá példát is idézni, mégpedig Pierre Larthomas előszavából, amellyel a „Qu'est-ce que le style?”, azaz „Mi a stílus?” címmel rendezett konferencia kötetét bevezeti: „Eljött a pillanat, hogy proklamáljuk, a stilisztika önálló tudományág, ami azt jelenti, hogy körül tudja határolni működési területét, be tudja mutatni elemzési módszereit, el tudja készíteni az alkalmazott eszközök és az elért eredmények szintézisét, s mindezt egyszerű, pontos és koherens terminológiával” (Larthomas 1994: 6). Ezzel a „proklamációval” azonban sok francia kutató sem ért egyet. Például a témában igencsak kompetensnek számító Daniel Delas ezt írja a *Langages* 1995.

júniusi stilisztikaszámában: „Franciaországban éppoly lehetetlen megenni a stílus fogalma nélkül, mint úgy tekinteni a stilisztikát, mint egy különálló teljes diszciplínát” (Delas 1995: 92). A stilisztika „különálló teljes diszciplína”-ként való elismertetésének problematikus voltát jelzi az a körülmény is, hogy a világ egyetemsein alig találni önálló stilisztikatanusokat. Szépe György említette nekem egy ízben, hogy a németországi (akkor még: NSZK-beli) Bochumban van külön tanszéke a stilisztikának (lehet, hogy már ott sincs). Mi sem jutottunk még el odáig a Miskolci Egyetemen, hogy önálló tanszékünk legyen, hanem a Magyar Nyelvtudományi Tanszéken oktatjuk a stilisztikát (amely oktatás ettől, persze, se nem jobb, se nem rosszabb).

2.5. A stilisztika interdiszciplína, amely a nyelv- és az irodalomtudomány határsávjában, metszetében helyezkedik el.

Az itt felsorolt öt elgondolás közül véleményem szerint az utolsóként említett áll legközelebb az igazsághoz. Eszerint a stilisztika egyaránt érintkezik (pontosabban: részleges fedésben van) mind a nyelv-, mind az irodalomtudománnyal, minthogy olyan képződményekkel foglalkozik, amelyek „nyersanyaguk”, hordozó közegük szerint nyelvek (elsődleges modellálás Lotmannál, *első olvasás* a hermeneutikában), ám ezeket a nyelvi képződményeket oly módon vizsgálja, hogy azoknak nem a referenciális-intellektuális, hanem a pragmatikai-esztétikai funkciója kerül előtérbe (*másodlagos modellálás*, illetve *második olvasás*). (Vö. Lotman 1967/1973a; Tolcsvai Nagy 1996: 256.)

2.5.1. Milyen ágaival érintkezik a stilisztika a nyelv tudománynak? Úgy szólván mindegyikkel!

A hangtan ismerete elsősorban a költői nyelv vizsgálatában nélkülözhetetlen (vö. Fónagy 1959, 1974; Vértés 1987; Fülöp 1996), de vannak hangstilisztikai vonatkozásai a művészi prózának (például Krúdy Gyula stílusának) is.

A lexikológia és a lexikográfia a nyelvi képek és az egyéb stílusesszók szótárszerű feldolgozásában nyújthat segítséget. Az írói szótárak – nagy munkaigényességük miatt – egyelőre nem tartoznak a reálisan kitűzhető célok közé (egy Krúdy-szótár megalkotása például egy kisebb intézet több évi munkáját igényelné, még számítógépes módszerekkel is). Helyettük azonban készülhetnek egyetlen művet szótárszerűen bemutató munkák (amilyen Pásztor Emil Toldi-vagy Beke József Bánk-ban-szótára; vö. Pásztor 1986; Beke 1991) vagy egy szerzőnek egy bizonyos nyelvi eszközére irányuló feldolgozások (például Füst Milán vagy Krúdy nyelvi képeinek szótára).

Ismernie és hasznosítania kell a stilisztika művelőjének a szó szorosabb értelmében vett grammatika (a szintaxis, ezen belül különösen a mondat) régebbi és újabb eredményeit is. Ha pedig igaza volt Spitzernak abban, hogy „nihil est in syntaxi, quod non fuerit in stylo” (‘semmi sincs a szintaxisban, ami korábban ne lett volna meg a stílusban’), ennél fogva „a szintaxis, sőt a grammatika nem más, mint megfagyott stilisztika” (Spitzer 1928/1961: II, 517), akkor ez a kapcsolat mind a két irányban gyümölcsöző lehet: nemcsak a stilisztika meríthet az elméleti nyelvészetből, például a strukturális grammatikából, hanem ez utóbbi is a stilisztikából, amely a nyelvi jelenségeket „in statu nascendi” ragadja meg.

A stilsztikát a szaknyelvészeti diszciplínák közül a legrégebbi és a leginkább bensőséges viszony a szemantikához fűzi. Vannak témakörök, melyeknek kutatása során nem is igen lehet (persze, nem is kell) eldönteni, hogy a vizsgálat, amelyet végzünk, jelentéstani-e (még) vagy (már) stilsztikai. Például az állandósult és az alkalmi, illetőleg a lexikális és a kontextuális jelentés különbsége alapján véve szemantikai kérdés, de tanulmányozásához a legjobb (mert leggazdagabb, legelőbb) tényanyagot a művészi nyelvhasználat szolgáltatja, s ezzel már át is lépünk a stilsztika területére.

Szoros kapcsolat van (vagy legalábbis kellene, hogy legyen) a stilsztika és a nyelvművelés között is. Simonyi Zsigmond már az előző millennium évében felismerte, hogy „a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilsztika kérdése” (Simonyi 1896). Balassa József – Simonyi tanítványa és utóda a Magyar Nyelvőr szerkesztői székében – szintén úgy vélekedett, hogy „a nyelvhelyesség kérdése inkább a stilsztika körébe tartozik” (Balassa 1943: 47). Balázs János (1956: 155) úgy jellemezte a stilsztika és a nyelvművelés viszonyát, hogy kiindulópontjuk lényegében azonos, mivel mind a kettő jobbra parole-jelenségeket vizsgál. A tudományos igényű és megalapozottságú nyelvművelés bizonyos fokig alkalmazott stilsztikának is tekinthető. (Erről részletesebben l. Kemény 1989; a nyelvi tervezésről és a korszerű nyelvművelésről vö. Tolcsvai Nagy szerk. 1998; Fábián–Lőrincze 1999.)

A szövegnyelvészet kialakulásával a stilsztika nemcsak veszedelmes riválist, hanem erős szövetségest, fegyvertársat is kapott. Ma már elképzelhetetlen valamely szöveg stilsztikai elemzése anélkül, hogy figyelembe vennénk a szöveget szöveggé tevő és akként fenntartó nyelvi eszközöket, a szöveg konnexiójának, kohéziójának és koherenciájának tényezőit (vö. Kabán 1991). Ettől a stilsztika még nem válik szövegtanná, nem olvad bele a szövegtanba, hiszen a mi érdeklődésünket éppen az kelti fel, ami az adott szöveg szerveződésében egyedi, különös, különleges, vagyis ami (már és még) nem a nyelv, hanem a stílus körébe tartozik. (A szövegstilsztika lehetőségességéről vö. Szathmári 1983; Szikszainé 1999; Petőfi–Békési–Vass szerk. 1999: 35–109.)

Bár kapcsolatuk a stilsztikával kevésbé nyilvánvaló, nem feledkezhetünk meg a történeti nyelvészetről és a dialektológiáról sem. Vannak olyan szövegek, melyeknek stilsztikai elemzésében éppen ezekre a társtudományokra kell támaszkodnunk (nemcsak a régebbi szövegek vizsgálatában, hanem olyan mai művekben is, amelyek tudatosan archaizálnak, vagy váltanak át nyelvjárási, regionális köznyelvi szintre).

A szűkebb vagy hagyományos értelemben vett nyelvészeti tudományokon kívül új szempontokkal gazdagíthatja a stilsztikát a nyelvészet többi határtudománya: a szociolingvisztika, a pszicholingvisztika, a szemiotika (különösen a szöveg-szemiotika), a (nyelvi) pragmatika, a kognitív nyelvelmélet és a hermeneutika (Pléh Csaba találó magyarításával: a „megismeréstudomány”; vö. Pléh 1998) is. Ezeknek az új tudományágaknak a stilsztikába való integrálására jó példa Tolcsvai Nagy Gábor magyar stilsztikája (Tolcsvai Nagy 1996) és több újabb műve.

2.5.2. Ha szépirodalmi szöveggel, szövegekkel vagy azok típusaival foglalkozik, a stilsztika szükségképpen részleges fedésbe kerül az irodalomtudo-

mánnal is (ebben igaza volt Welleknek). Terjedelmi okokból ezúttal csak címszavakban tudom felsorolni az irodalomtudománynak azokat az ágait, melyeknek kutatási tárgya részben vagy egészében azonos a stilisztikáéval.

Már csak tudománytörténeti okokból is elsőként kell említenem azt a két diszciplínát, melyből a stilisztika a 19–20. század fordulóján kivált, és amelyek az 1960-as évektől kezdve meg-megújuló kísérleteket tesznek egykori kutatási területük visszahódítására és ezzel a stilisztikának a tudománytörténet lomtárába (szebb szóval: múzeumába) való száműzésére. Az egyik ilyen elődünk és vetélytársunk a retorika, a másik a poétika. A kutatási témák egy részének azonossága nem vitatható: a nyelvi érzelmkifejezés, meggyőzés stb. technikái, a nyelvi képek és alakzatok elemzése, rendszerezése (retorika), illetőleg a kompozíció és a műfajok problematikája (poétika). A vizsgálódás nézőpontjának és módszereinek különbözősége azonban indokolttá teheti mind a három diszciplínának a fennmaradását (legalábbis az én békülékeny felfogásom szerint).

Valamivel kisebb, de nem kevésbé fontos az a „metszet”, amelyben a stilisztika az irodalomelmélettel érintkezik. Itt ugyanis olyan elméleti alapokról, alapfogalmakról van szó, amelyek nélkül a stilisztika (pontosabban fogalmazva: az irodalmi műalkotások stilisztikai megközelítése) sem képzelhető el. Ilyenek: az irodalmiság mibenléte, az irodalmi mű felépítése, rétegei, stratifikációs modelljei stb. Itt kell említenünk a verstant is, amely szintén nélkülözhetetlen, ha kötött formájú a szöveg, amelynek stilisztikai elemzésére vállalkozunk.

Végül pedig összefügg a stilisztika az irodalom-, sőt a művelődéstörténettel is. Ezek az átfedések azonban felvetnek bizonyos tudományelméleti és módszertani problémákat is, mert veszedelmesen, mondhatni önvészélyesen kiterjesztik a stilisztika hatókörét. Ez a kísértés és általában a stilisztika helykeresése és fejlődési iránya lesz a tárgya tanulmányom befejező részének.

3. A tudományos igényű stilisztika közel százéves történetében két ellentétes, egymást kiegyensúlyozó fejlődési tendenciát figyelhetünk meg: az **expanzióra és az **önkorlátozásra** való törekvést.**

3.1. Lássuk először az **expanziónak, a kutatási terület fokozatos kiterjesztésének a megnyilvánulásait!**

A stilisztika az 1960-as évekig – Spitzertől Ullmannig és Cressot-tól Riffaterre-ig – elsősorban a szó stilisztikája volt. A tudományág művelői a szövegek értelmezését és értékelését lényegében kizárták a stilisztika köréből azáltal, hogy a stílusjelenségek kontextusának nem a szöveget, hanem a nyelvet tekintették (Szegedy-Maszák 1970: 421; ezt a megállapítást Riffaterre-re nézve nem vagy csak a 60-as évek közepéig fogadhatjuk el, mivel az ő nevét világszerte éppen egy szövegelemzés, Baudelaire A macskák című versének Jakobsonnal vitába szálló elemzése tette ismertté).

Az 1970-es években a stilisztikai vizsgálódás homlokterébe a szó helyett a mondat került (vö. Cs. Gyimesi 1975). Nálunk Herczeg Gyula képviselte a legnagyobb határozottsággal azt a felfogást, hogy a stílus (ezen ő gyakorlatilag a művészi próza stílusát értette) elsősorban a mondat szerkezet elemzésével, minél több konkrét mondatpéldány vizsgálatával jellemezhető. Ezzel a módszerrel,

tehát mondatstilisztikai keretben dolgozta fel a magyar prózastílus történetét, három kötetben (Herczeg 1975, 1981, 1985).

Az 1980-as évektől – a szövegnyelvészet robbanásszerű térhódítása nyomán – a stilisztika is igyekezett kiterjeszteni kutatási területét a szöveg egészére (vö. Szabó szerk. 1982; Szathmári 1983; Balázs 1985; Szabó 1988). A stílus valójában szövegtani kategória, minthogy stílusa csak szövegnek lehet – így fogalható össze ennek a korszaknak és irányzatnak a krédója. Az nem tisztázódott, hogy szövegen egy bizonyos konkrét szöveget kell-e érteni, vagy szövegek halmazát (típusát?) is lehet, ez azonban mit sem változtatott azon a tényen, hogy igazi tekintélye ekkortól csak a szöveg teljességét átfogó stilisztikai vizsgálatnak volt, míg az „elszigetelt nyelvi részletekkel bíbelődő” mikrostilisztika, a stilisztikai jelenségtanulmány szinte védelemre szorult (vö. Török 1974: 5–13; 1983: 5–76).

A stilisztikának ez az expanziója az 1990-es évekre odáig fokozódott, hogy a szövegnek a teljes (?) irodalom- és művelődéstörténeti, sőt filozófiai kontextusát is kezdték bevonni a stilisztikai vizsgálatba. Szathmári István például a következő lépéseit sorolja fel nagydoktori téziseiben „a funkcionális stilisztikának megfelelő stíloselemzés”-nek: „a) A mű megértése, értelmezése: a szavak, kifejezések, mondatok, képek és más stílusesszók lehetséges jelentésének, konnotációjának, valamint az egész műhöz való viszonyának a megvilágítása. b) A mű előzményei: a költő életpályája, oeuvre-je; – a kérdéses mű milyen hatásra, mikor született; – esetleges forrásai. c) A mű üzenete: közvetlen és közvetett mondani-valója. d) A mű szerkezete és fő stilisztikai jellemzői. e) A felhasznált stílusesszók: (...) f) A mű esztétikai értékelése. g) A mű fogadtatása és hatása, valamint utóélete” (Szathmári 1994: 13). A b)–c) és az f)–g) pont alatti lépések (a hét lépésből négy) nyilvánvalóan nem stilisztikaiak. Ezzel a stíloselemzés megszűnne pusztán a stílusnak az elemzése lenni, hanem afféle szintézistudománnyá válna, amelynek műveléséhez legalább négy vagy öt tudományágban (nyelvészet, irodalomtudomány, művelődés- és esztétikátörténet, továbbá természetesen a korábbi értelmében vett stilisztika) kellene kompetensnek lennünk.

A stilisztika tárgyának ez a nagymértékű kiterjesztése mind elméleti, mind gyakorlati szempontból problematikusnak minősíthető. Azt, hogy ezzel maga Szathmári István is tökéletesen tisztában van, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy a következő évben kiadott munkájában a fenti lépéseket „az irodalmi vagy műelemzés” keretében elvégzendő teendőkként említi, s erről az egész stúdiumról azt is megállapítja, hogy „nyilvánvalóan elsősorban az irodalomtudomány területe” (Szathmári 1995: 14). A komplex műelemzés interdiszciplináris tevékenység, a (tágabban értett) stíloselemzés „rendkívül sokrétű, sok diszciplínát érintő filológusmunka” (uo. 5). Ebből csupán a külső formának, a nyelvi eszközök stílári funkcióinak a vizsgálata (= a szűkebb értelemben vett stíloselemzés) tekinthető a stilisztika feladatának (uo. 14).

3.2. Az expanzió tendenciájának vázolója után fordítsuk figyelmünket az ellentétes fejlődési irányra, az önkorlátozásra!

Az a törekvés, hogy a stilisztika kutatási területét jobban körül kell határolni, pontosabban meg kell határozni, valamikor az 1980-as évek közepén vált

érzékelhetővé. A szándék nyilván az volt, hogy helyet keressenek és találjanak a stilisztikának a modern poétika, a (neo)retorika és a szövegten mellett/között. Vagyis a tervbe vett önkorlátozás valójában a stilisztika érdekeit szolgálta volna (azért csak „volna”, mert tudomásom szerint ezek a stilisztikát új pályára állítani kívánó tervek nemigen váltak valóra).

Az első ilyen önkorlátozási javaslat Víg Árpádtól, az MTA Stilisztikai Bizottságának (pontosabban: az MTA Irodalomtudományi Bizottsága Stilisztikai Munkabizottságának) megszervezőjétől és későbbi elnökétől származott, aki 1985 körül azt javasolta, hogy a stilisztika váljék az alakzatok elméletévé, alakzatelméletté, így különböztetve meg magát a stílussal és a stílusrétegekkel foglalkozó úgynevezett stílustantól. (Elgondolását később publikálta is: Víg 1986: 42; 1988: 306–8.) Érdekes, hogy most, jó tíz évvel később Szathmári István egyetemi stíluskutató csoportja vette tervbe az alakzatok vizsgálatát (vö. Szathmári 1999). A nemrég közzétett munkatervből úgy látom, hogy Szathmári professzor és munkatársai – szerintem is helyesen – különbséget tesznek az *alakzat* és a hagyományosan *szókép*-nek, *kép*-nek, *nyelvi kép*-nek nevezett jelenségcsoport között. Ennek ellenére Gáspári László a munkacsoport számára készített tervezetében a gondolatalakzatok egyikeként megemlíti a hasonlatot is (idézi Szathmári 1999: 308), ami a két kategória elhatárolásának tisztázatlanságára vall. A hasonlat ugyanis, bár meg kell különböztetni a szóképektől, a magyar stilisztikai terminológia szerint (nyelvi) kép, nem pedig alakzat. (Annak idején Víg Árpád az *alakzat*-ot az újretorikai *metabola* megfelelőjeként használta, vagyis beleértette a *metaszemémá*-t, a magyar hagyomány szerinti nyelvi képet is.)

Nagyjából ugyanakkor, amikor Víg Árpád az alakzatokban vélte megtalálni a stilisztika tárgyát, egykori bizottságunknak egy másik tagja, Kocsány Piroska azt ajánlotta, hogy a magát újradefiniáló és újjászervező magyar stilisztika az ismétléssel, ismétlődéssel foglalkozzék, mivel ez a legalapvetőbb szövegszervező elv (nemcsak az irodalmi műben, hanem bármely más szövegben is). Mint az említett (és csupán három évig működő) Stilisztikai Munkabizottság egykori titkárának birtokomban van Kocsány Piroska 1986. április 13-án Debrecenben kelt javaslata, amely szerint „megkísérélhetjük feltárni [mármint mi, a bizottság tagjai – K. G.] a kombinatív ismétlésnek/ismétlődésnek a nyelvben lehetséges rendszerét”. Úgy tudom, Kocsány Piroska azóta sem publikálta ezt a tervezetét. A javaslat papírra vetésének ténye mindenesetre jelzi, hogy annak idején mások is a tematika szűkítésével próbálták a stilisztikát szalonképessé tenni a „kemény” társadalomtudományok szűk és igényes körében.

Igen tanulságos, hogy ez az elgondolás (az tudniillik, hogy kevesebb dologgal foglalkozunk, de az a kevés valóban a mienk legyen) néhány éve újból felbukkant, ezúttal Franciaországban. Daniel Delas a *Langages* folyóiratnak már említett stilisztikai számában a tudatos önkorlátozás jegyében azt javasolta, hogy a *stilisztika* főnév helyett – szerényebben és óvatosabban – csupán a *stilisztikai* melléknévet alkalmazzuk (franciául ez szójátékként hat, mert ott mind a kettő: *stylistique*). A stilisztikai kutatás vagy elemzés Delas szerint a következőket képes és köteles vizsgálni: a kifejezőmódot, írásmódot (*écriture*), a szavak kombiná-

lódását, vagyis a közöttük létrejövő viszonylatokat és kölcsönhatásokat, továbbá mindazt, amit a szöveget író alany elrendez a szövegben, mégpedig akár irodalmi, akár nem irodalmi, de mindenképpen **prózai** szövegben (Delas 1995: 92).

Érdekes ismétlődés: évtizedekkel korábban a nagy hatású Charles Bally a szépirodalmat akarta kirekeszteni a stilisztikából, most Daniel Delas a költészettel akarja ugyanezt tenni. Lássuk, milyen érvekre támaszkodva!

Először is idézi a „Mi a stílus?” kötet bevezetőjéből Robert Martinnek azt a gondolatát, hogy a stílus fogalma egyetlen változatlanul előfeltevést hordoz: a referenciális funkcióét. A stilisztikai variáció változatlanul hagyja a valóságértékeket. Épp ezért mielőtt a referenciális funkció elhomályosul, a stílus fogalma veszít érvényességéből (Martin 1994: 11). Stílusról tehát csak akkor van értelme beszélni – tehetjük hozzá –, ha a valóságvonatkozás (a referencia) szilárd, állandó, következőképp megbízhatóan azonosítható. „Ugyanarról, de másképpen” – ez a stílus lényege (vö. Molino 1994: 215).

A költészetben, különösen a modern költészetben azonban elhalványulnak a referenciális (a valóság-) vonatkozások. A költészet nyelve – mint Roman Jakobson már az 1950-es évek végén megállapította – mindinkább „átlátszatlan” válik. Az irodalmi kommunikációban a referenciális funkcióval szemben a poétikai funkció tesz szert meghatározó jelentőségre. A művészi szöveg elsősorban nem a nyelven kívüli valóságra referál valamely közös jelrendszer (kód) közvetítésével, hanem önmagára mint sajátos nyelvi-esztétikai entitásra (üzenetre) összpontosítja a befogadó figyelmét (vö. Jakobson 1960/1972a: 239–44). Ennek folytán – legalábbis Robert Martin szerint – stílusról csupán a Voltaire, Chateaubriand, Flaubert típusú és műfajú írók esetében beszélhetünk, ezzel szemben Ronsard-nak vagy Rimbaud-nak nincs stílusa (Martin 1994: 11). Más szavakkal: nem stílusa van, hanem világa.

A továbbiakban Kibédi Varga Áronnak, az amszterdami egyetem tanárának ugyanebben a konferenciakötetben található tanulmányára hivatkozik Delas. Kibédi Vargának is az a véleménye, hogy a modern költészet stílusa nem az ismert valóságelemekhez és -összefüggésekhez képest funkcionál. A modern költeménynek valójában nincs is referenciális aspektusa (valóságvonatkozása). Nem ábrázolja vagy kifejezi, hanem létrehozza tárgyát. A szónak a dologgal való egybevágósága megfordul: a költő kimondja a szót, és a dolog létrejön. A modern költészetben a nyelv performatív használata válik uralkodóvá, sőt kizárólagossá. A költői szó nem közöl, nem utal valamire, hanem cselekszik (Kibédi Varga 1994: 173).

Mindezek persze nem egészen új gondolatok. Már Archibald McLeish, az angolszász Új Kritika nagy hatású költő-teoretikusa is kijelentette, hogy „a vers nem jelent, a vers – van”. S annak is elmúlt húsz éve, hogy Esterházy Péter stílusát többek között azért méltatták, mert nála a „jelentéshordozó” nyelv helyét egy „jelentésteremtő” nyelv foglalja el (Andrási 1978).

Ha következetesen végigvisszük ezt a gondolatmenetet, végül is tudomásul kell vennünk – s ezt Kibédi Varga, majd őrá hivatkozva Daniel Delas meg is teszi –, hogy a modern költészet nem viseli el a stilisztikai elemzést, nem elemezhető a stilisztika eszközeivel. Sőt, mint az Esterházy-példa is mutatja, talán

már a művészi, kreatív próza sem fogadja el a stilisztikai megközelítést. Vagyis oda lyukadunk ki, hogy a próza sem maradhat meg a stilisztika vadászterületének, ahogyan Daniel Delas véli.

3.3. A fentieket összegezve megállapíthatjuk, hogy a mai stilisztika mindkét fejlődési irányának, az expanziónak is, az önkorlátozásnak is lehet valami haszna. A kutatási terület kiterjesztésétől az remélhető, hogy a stilisztika komplexebbé válik, erősödik tudományközi jellege. Az önkorlátozás, a tematika szűkítése viszont elmélyülést, tartalmi és módszerbeli tisztulást-tisztázódást eredményezhet (a „minél kevesebből minél többet” elve jegyében).

Am, sajnos, mind a kettőnek van hátránya, sőt veszélye is!

A túlzott kiterjesztés következtében a stilisztika parttalanná tágulhat, és előbb-utóbb beleolvadhat a szöveggel foglalkozó többi filológiai diszciplínába (a szövegtanba, a poétikába, az esztétikába vagy akár – horribile dictu! – az irodalom- és művelődéstörténetbe). Az expanzív törekvések túlsúlyra jutása azzal fenyeget, hogy a stilisztika elveszíti önálló arculatát (mielőtt még egyáltalán kialakította volna).

A túlzásba vitt önkorlátozás viszont beszűkülést, parciálissá válást okozhat. Ez veszélyeztetné a stilisztika átfogó voltát, sőt végső soron (önálló vagy nem önálló, de) tudományágként való létezését/elismertetését is. Ha a végtelenségig szűkítjük illetékességi területét, végül még elenyésczik, mint Balzac nevezetes számárbőre.

Így hajózik (vagy inkább csak lavírozik?) a stilisztika két nemkívánatos szélsőség: a túlzott kiterjesztés Szküllája és a túlzott leszűkítés Kharübdiszé között a bizonytalan – de talán nem kilátástalan! – jövő felé. A strukturalizmus divathulláma tovahömpölygött (vö. Szili szerk. 1992), a hermeneutikáé még tart, de talán ez is levonulóban van. Merre tovább? Az új évezred ma még ismeretlenbe vesző időóceánjának túlpartján talán ott vár bennünket az „osztatlan filológia” kincses Indiája. Én magam azonban azzal is nagyon meg lennék elégedve, ha helyett egy valóban tudományos igényű és jellegű, lehetőleg minél egzaktabb stilisztika Amerikájára találnánk rá.

IRODALOM

- Andrási Gábor 1978. Esterházy Péter: Pápai vizeken ne kalózkodj! [Ism.] *Mozgó Világ* 1: 61.
 Balassa József 1943. *A magyar nyelv könyve*. Budapest.
 Balázs János 1956. A stílus kérdései. In: Knieszsa szerk. 101–77.
 Balázs János 1985. *A szöveg*. Gondolat. Budapest.
 Beke József (1991): *Bánk bán-szótár*. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete. Katona József Társaság. Kecskemét.
 Cohen, Jean 1966. *Structure du langage poétique*. Flammarion. Paris.
 Delas, Daniel 1995. La stylistique française. *Langages* 118: 85–96.
 Fábián Pál–Lőrincze Lajos 1999. *Nyelvművelés*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
 Fónagy Iván 1959. *A költői nyelv hangtanából*. Akadémiai Kiadó. Budapest. (2., javított kiadása: 1989.)
 Fónagy Iván 1974. *Füst Milán: Öregség*. Dallamfejtés. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Fülöp Lajos 1996. Hangstilisztikai körkép. Általános és történeti kérdések. In: Szathmári szerk. 164–83.
- Cs. Gyimesi Éva 1975. A magyar mondatstilisztika elvi kérdéseiről. *Magyar Nyelvőr* 143–56.
- Herczeg Gyula 1975. *A modern magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Herczeg Gyula 1981. *A XIX. századi magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Herczeg Gyula 1985. *A régi magyar próza stílusformái*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Jakobson, Roman 1972. *Hang – jel – vers*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Jakobson, Roman 1972a. Nyelvészet és poétika. In: Jakobson 1972: 229–76. (Eredetije: Sebeok szerk. 1960: 350–77.)
- Kabán Annamária 1991. Szövegszemiotikai alapkérdések. In: Petőfi–Békési szerk. 67–72.
- Kemény Gábor 1989. Gondolatok és óhajok a XX. századi magyar nyelvészetben a nyelvművelés és a stilisztika viszonyáról. *Magyar Nyelvőr* 435–41. (Újra közölve: Kiss–Szűts szerk. 1991: 340–5.)
- Kemény Gábor 1996. Mi a stílus? Újabb válaszok egy megválaszolhatatlan kérdésre. *Magyar Nyelvőr* 6–13.
- Kibédi Varga Áron 1994. La question du style et la rhétorique. In: Molinié–Cahné szerk. 159–73.
- Kiss Jenő–Szűts László szerk. 1991. *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. A magyar nyelvészek V. nemzetközi kongresszusának előadásai. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kniezsa István szerk. 1956. *Általános nyelvészet, stilisztika, nyelvjárástörténet*. A III. országos magyar nyelvészkonferencia előadásai. (Budapest, 1954. november 11–13.) Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Larthomas, Pierre 1994. Préface. In: Molinié–Cahné szerk. 1–8.
- Lotman, J. M. 1973. *Szöveg – modell – típus*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Lotman, J. M. 1973a. A művészet a modelláló rendszerek sorában. In: Lotman 1973: 235–64. (Eredetije: 1967.)
- Martin, Robert 1994. Préliminaire. In: Molinié–Cahné szerk. 9–13.
- Molinié, Georges–Cahné, Pierre szerk. 1994. *Qu'est-ce que le style?* Presses Universitaires de France. Paris.
- Molino, Jean 1994. Pour une théorie sémiologique du style. In: Molinié–Cahné szerk. 213–61.
- Pásztor Emil 1986. *Toldi-szótár*. Arany János Toldijának szókészlete. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Péter Mihály 1996. Stílusok és stilisztikák. *Magyar Nyelvőr* 375–9.
- Petőfi S. János–Békési Imre szerk. 1991. *Szemiotikai szövegtan 2*. A magyar szövegtani kutatás irodalmából (Első rész). JGYTF Kiadó. Szeged.
- Petőfi S. János–Békési Imre–Vass László szerk. 1999. *Szemiotikai szövegtan 12*. Szövegtani kutatás: témák, eredmények, feladatok (II). JGYF Kiadó. Szeged.
- Pléh Csaba 1998. *Bevezetés a megismeréstudományba*. Typotex Elektronikus Kiadó Kft. Budapest.
- Rácz Endre–Szathmári István szerk. 1983. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Saporta, Sol 1960. The application of linguistics to the study of poetic language. In: Sebeok szerk. 82–93.
- Sebeok, Thomas A. szerk. 1960. *Style in language*. The Technology Press of Massachusetts Institute of Technology–John Wiley & Sons, Inc. New York–London.
- Simonyi Zsigmond 1896. Kérdések és feleletek. A nyelvhelyesség kérdése. *Magyar Nyelvőr* 40.
- Spitzer, Leo 1961. *Stilstudien*. I. Sprachstile. II. Stilsprachen. Max Hueber Verlag. München. (1. kiadása: 1928.)
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szabó Zoltán szerk. 1982. *A szövegvizsgálat új útjai*. Tanulmányok. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest.

- Szabolcsi Miklós 1970. A mai stilisztika. *Helikon* 315–8.
- Szathmári István 1983. Beszélhetünk-e szövegstilistikáról? In: Rác–Szathmári szerk. 320–55.
- Szathmári István 1994. *A magyar irodalmi nyelv és stílus kérdései*. Doktori tézises összefoglaló. Budapest.
- Szathmári István 1995. *Három fejezet a magyar költői stílus történetéből*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Szathmári István 1999. Az alakzatkutatásról – egy pályázat ürügyén. *Magyar Nyelvőr* 303–9.
- Szathmári István szerk. 1996. *Hol tart ma a stilisztika?* Stíluselméleti tanulmányok. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szegedy-Masák Mihály 1970. Az angolszász és francia stilisztikai kutatások főbb irányai. *Helikon* 420–48.
- Sziksainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szili József szerk. 1992. *A strukturalizmus után*. Érték, vers, hatás, történet, nyelv az irodalomelméletben. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 1998. *Nyelvi tervezés*. Tanulmánygyűjtemény. Universitas Kiadó. Budapest.
- Török Gábor 1974. *Lírai igefüggvények stilisztikája*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Török Gábor 1983. *A pecsétek feltörése*. Mai líránkat olvasva. Magvető Könyvkiadó. Budapest.
- Vértes O. András 1987. *Bevezetés a magyar hangstilisztikába*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Vígh Árpád 1986. Előterjesztés az irodalmi stilisztika helyzetéről és feladatairól. *Janus* I. 4: 41–7.
- Vígh Árpád 1988. A stilisztika útjai és lehetőségei. *Helikon* 288–308.
- Wellek, René 1960. Closing statement. In: Sebeok szerk. 408–19.
- Wellek, René–Warren, Austin 1972. *Az irodalom elmélete*. Ford. Szili József. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Zolnai Béla 1956. [Hozzászólás Balázs Jánosnak A stílus kérdései című előadásához.] In: Kniezsa szerk. 185–9. (Kisebb változtatásokkal újra közölve: Zolnai 1957: 305–12.)
- Zolnai Béla 1957. *Nyelv és stílus*. Tanulmányok. Gondolat Kiadó. Budapest.

Kemény Gábor

SUMMARY

Kemény, Gábor

Between Scylla and Charybdis: the tasks and possibilities of stylistics on the threshold of the new millennium

This paper gives an overview of the status and tasks of stylistics, as well as of its connections with related branches of knowledge.

Concerning the position of stylistics with respect to linguistics and literary scholarship, essentially five different claims have been made in the literature: (a) stylistics is a linguistic discipline, a proper part of the science of language; (b) stylistics, inasmuch as it deals with a literary work of art, must become part of literary scholarship; (c) stylistics has two branches, differing from one another in emphasis and methodology: a “literary” and a “linguistic” branch; (d) stylistics is an independent area of knowledge, not belonging either to linguistics or to literary scholarship; and (e) stylistics is an interdisciplinary field of research that is located in the frontier zone or intersection of the study of language and that of literature.

Of these claims, the author adopts the last one. The interdisciplinarity of stylistics stems from the fact that it deals with formations that are linguistic in their “raw material” or medium but studies these linguistic formations in a way that their pragmatic/aesthetic, rather than referential/intellectual, aspects are in the foreground of attention.

In the history of stylistics, two opposite and equilibrated trends of development are observable: (a) efforts to *expand* the field of research; and (b) efforts to *constrain* or clearly delimit that field.

Both types of efforts may be useful for the development of this branch of knowledge. An expansion of the area of research may be hoped to make stylistics more complex, more interdisciplinary. Constraining or diminishing the range of topics covered, on the other hand, may drive the practitioners of stylistics towards more depth, more clearcut definitions of the object of study and of the methods employed.

It has to be pointed out, however, that both trends have their drawbacks or even dangers as well. Expansive efforts, if they gain the upper hand, hold the threat that stylistics might lose its particular character and get dissolved in other philological disciplines dealing with texts (like textology, poetics, aesthetics, literary history or cultural history). Exaggerated self-restraint, on the other hand, might lead to dwindling or parochialism. This might endanger the comprehensiveness of stylistics, or even its existence/recognition as an autonomous field of study.

The author of the present paper hopes that researchers heading for the treasures of the Indies of “undivided philology” will eventually touch land in the America of a stylistics that is more exact, more scientific in its character and ambitions.

Irodalmi nyelvünk Laczka János Zair-fordításában és Bessenyeiről szóló életrajzában*

1. Nagy örömmel és a kutatás további folytatására való késztetéssel vettem kezembe a Rideg István tervezte – inkább: megálmodta – és szerkesztette rangos karcagi kiadású kötetet, a „Laczka János emlékezeté”-t. Örültem, mert ez azt jelenti, hogy – mint Kovács Sándor Iván utal rá az ajánlásban (6) – nemzeti hagyományaink karbantartásának elkötelezettjei ismét összefogtak egy nemes cél érdekében. Örültem azért is, mert a felvilágosodás, ez a máig ható mozgatóerő áll a könyv középpontjában, méghozzá a nemigen vizsgált vidéki megnyilvánulásában. Örültem továbbá, mert szűkebb pátriámról van szó, és Laczka Zair-fordításában és a Bessenyei-életrajzban az ízes karcagi-kisújszállási-túrkevei nyelvi fordulatokkal találkoztam.

Mit tettem tehát? Mivel viszonylag sokat foglalkoztam a felvilágosodással – benne Bessenyeivel, Verseggyel, Révaival, a nyelvújítással, a korabeli magyar nyelvtanokkal és főként irodalmi nyelvünk alakulásával, pontosabban kialakulásával – először is végigolvastam a könyvet, és kicéduláztam a Zair-fordítást, a Bessenyei-életrajzot és a kötetben közölt korabeli jegyzőkönyvrészleteket. Közelebből azt vizsgálándó, hogy irodalmi nyelvünk, pontosabban a nyelvi egységesülés hol tartott a jelzett művekben. Ezenkívül kisújszállási anyanyelvjá-

* Előadás Karcagon a Magyar Kultúra napján, a 2000. január 20-án rendezett ünnepségen.

rási ismereteim alapján összegyűjtöttem a máig élő nyelvi jellegzetességeket, fordulatokat. A továbbiakban az említettek tanulságait foglalom össze.

2. Induljunk ki abból, hogy az irodalmi nyelv (újabb néven: nyelvi szten-derd) egy-egy nyelvnek a többi használati formán (a nyelvjárásokon, az úgynevezett szociolektusokon stb.) felülemelkedett, fő vonásaiban egységes, normatív és eszményi változata, amely rendszerint integrációs folyamatok útján hosszabb idő alatt alakul ki, majd a nép, illetve a nemzet nyelvhasználatának reprezentán-sává válik. Korábbi kutatásaim alapján a magyar irodalmi nyelvnek a felvilágo-sodás kora előtti állapotát így jellemeztem: az ekkorra kialakult hang- és alaktani, valamint helyesírási kép – amelynek alapja minden bizonnyal az északkeleti területeken, vagyis a Kassa–Sárospatak–Debrecen környékén beszélt nyelvjárás volt – legfőbb vonásaiban már megegyezik a mai irodalmi és köznyelvével. Mindez azt jelenti, hogy a hangtan területén az írott nyelvből kiszorult az *i*-zés (az *é*-vel szemben), az *ü*-zés (az *ő*-vel szemben), az *ü*-zés (az *i*-vel szemben) stb.; gyenge fokúvá vagy a maihoz hasonlóvá vált az *ö*-zés (az *e* ~ *ë*-vel szemben); a *volt*, *zöld*-féle szavakban az *l* megmaradása normává szilárdult; stb. Úgyszólván csak egy-két ponton találunk a mai hangállapottól való lényegesebb eltérést. – Az alaktan területén szintén igen sok esetben a mai változat emelkedett a norma rangjára. Ragok: *házval* ~ *házzal*; *-ban*, *-ben* ~ *-ba*, *-be* (hol?); *-n* ~ *-nn* (loc.); *-tól*, *-től*, *-ból*, *-ből*, *-ról*, *-ről* ~ *-túl*, *-tül*, *-búl*, *-bül*, *-rúl*, *-rül*; stb. – Képzők: *-ít* ~ *-ét* stb. Több jelenség még ingadozó maradt: *kezét* ~ *kezeit*; *barátim* ~ *barátaim*; *vagyon* ~ *van*; *leszen* ~ *lesz*; stb. Mindössze egy esetben találunk a maival szinte teljes mértékben ellentétes megoldást: a többes szám harmadik személyű birto-kos személyjelben (*házok*, *kerítjek*, *földjök*). Meg kell persze jegyeznünk, hogy szó- és kifejezőkészségünk rendkívül szegényes volt, és a jelzett normák is in-kább csak szűk körben terjedtek el.

3. Mit mutat e tekintetben Laczka János nagykun kapitánynak – akit egyébként Bessenyei György Bécsben titkárává fogadott – az 1778-as Zair-fordítása (a továbbiakban: Z) és az 1815-re elkészült Bessenyei-életrajza (a to-vábbiakban: B, a jegyzőkönyvek rövidítése pedig: J).

A) A hangtan területén az *i*-zés – jóllehet például a Karcag környéki be-szélt nyelvben most is megvan – valószínűleg kiszorult (csupán a következő ese-tekben találkozunk vele a három jelezett műben: Z 34 jóltívő, 65 kisirtetbe; J 177 ditsirtettvén). Az *e*-zés szintén uralkodóvá vált Laczka munkáiban (még a következő szavakban is mindig *e*-t találunk: Z temjén, setét, tsendes, nevel 'növel'). Megmarad az azonszótagú *l*, sőt hiperurbanisztikus alakokkal is talál-kozunk: *mió/ta* (Z 41, 49), „minden Holnapban” (J 163). Egyedül a mai *ismer* szó ingadozik (egyébként más nyelvjárásokban és a köznyelvben is még sokáig, egészen a XX. század húszas éveieiig): *esmér*, *ismér*, *esmer*, de megjelenik az *ismer* is (Z, B, J). Legnagyobb részt hosszú *é*-t találunk mindhárom munkában a nekem, neked stb., illetve a véle, velle és a tiéd névmásokban. Gyakran meg-nyúl a két magánhangzó közötti mássalhangzó (mint ma is többször, csak ma írásban nem jelöljük), például: *tölle* (Z 15), *utánna* (Z 25), meg eggyezett (B 113), Személlyeknek (B 114), beszéllés (J 161). A mai „íránt” mindig eránt ala-kú, és a „szerint” is *é*-vel szerepel (Z, B), de már előfordul *i*-vel is (J 173).

B) Az alaktan területén a mai szabályos formát (hol kérdésre *-ban, -ben*, hova kérdésre *-ba, -be*) a Zairban az összes esetnek csak egyhetede képviseli. A Bessenyei-életrajzban viszont már alig akad a mai szabálynak ellentmondó példa. Persze található hiperurbanisztikus alak is: Z 60, 70, 78, 85, 89 „kétségben esik”, B 113: „hazai köntösben öltözött” és J 186 „135/8 krajcárokban került”. – A Zairban több, mint háromszorosa a mai *-ból, -ből, -tól, -től, -ról, -ről* a régebbi *-bül, -bül, -tül, -tül, -rül, -rül* változatnak. A Bessenyei-életrajzban viszont sajátos módon és ellentétben a többi jelenséggel jóval több a régi változat: *-ból, -ből*: 2, *-tól, -től*: 2, *-ról, -ről*: 3, viszont *-bul, -bül*: 19, *-tul, -tül*: 1, *-rul, -rül*: 9. Néha azonban ugyanabban a felsorolásban is ott van mind a két variáns: „a Görög Agisrol és a Magyar Hunyadi Lászlóru” (B 114).

A birtokos személyjellel az egyes szám harmadik személyben a szó teljes tövében a Zairban 14-szer *é*, 18-szor *i* (pl. 42 Segitségét, 59 véreinek), a Bessenyei-életrajzban 6-szor *é* és 3-szor *i*, ez tehát jobban közelít a mához (pl. 112 testére, 113 a Szók végire). Ugyanez több birtok esetében *-ai, -jai, -ei, -jei* alakú a Zairban 6, a Bessenyei-életrajzban 4 és *-i* alakú ugyancsak 6, illetve 3 esetben. Tehát a Bessenyei-életrajz e tekintetben is jobban közelít a mához. – A többes szám harmadik személyű birtokos személyjellel – ahogy a beszélt nyelvben, legalábbis a mi környékünkön, szinte még ma is – tartja magát a korábbi nyíltabb változat: *-ok, -jok; -ek, -jek* és *-ök, -jök*, szemben a mai *-uk, -juk, -ük, -jük* variánssal, pl. Z 15 munkájokat, B 112 termetekre, csupán ez utóbbiban fordul elő egyszer a mai forma: 114 maguk.

4. Felsorolok néhány olyan, ritkábban használt nyelvi jelenségváltozatot, amely – mondhatnánk: akkor is és most is – bár beletartozott a normarendszerbe, a Karcag környéki nyelvjárásban mégis gyakrabban vagy éppen kizárólagosan fordult (és fordul) elő. Ilyenek: *csuda* (következétesen csak *u*-val); *keresztyn* (mindenütt csak ilyen alakban); *mive, mivel* (csak így; minden bizonnyal hosszú *i*-vel hangzott, ma azonban inkább a *mű, művel* alakot használjuk); gyakoribb az *-l* személyragos egyes szám második személyű alakváltozat az *-sz* ragossal szemben, pl. Z 53 *bánkodol*, 70 *uralkodol*.

Sajátos, népies vagy régies nyelvtani jelenségek: a *-t* végű igékhez a *-ni* képző rendszerint magánhangzó nélkül járult, pl. Z 56 *tellyesitni*, 98 *segitni*; – az úgynevezett hangzónyújtó igék főleg a jelen idő egyes szám harmadik személyben hosszú magánhangzóval jelentkeznek: *ad, hagy, kel, lel, ver, vesz* 'a pusztulás állapotába jut', *vet, nyer, szed*, továbbá több személyben is: *tesz, lesz, megy* (példák: Z 27 *vét*, 36 *mégyek*, 65 *hagy*, J 146 *tészek*); – a *tesz, lesz, vesz* stb. ige a jelen idő egyes szám harmadik személyben *-en* ragot kap, például B 114 *tészen*, J 132 *megyen*; – főként az *-l, -ll* és a *-d* végű igéknek a főnévi ige-névi és más alakjaiban van egy hosszabb – dallamosabb! – változatuk is, a karcagi nyelvjárás ezt kedveli, példák Z 23 *szóllasz*, 29 *Le szállani*, 26 *eredett*; B 115 *reméllették*, J 159 *maradt*; – megvannak aztán (máig) az *-ódik, -ődik* képzős (jobbára szenvedő értelmű) igék, pl. Z 48 „Szagatodik Lelkem”, J 157 *adódott* volna, *mutatódik*, 162 *elvéttetődik*.

Sajátos nyelvjárási szavak, szóalakok: *jány* (pl. Z 48 és még háromszor, de 23-szor *leány*); – *lel* 'talál' (Z 22 „Szemem már nem *Leli*”); – *lábod* (mindig így,

pl. Z 37 lábodnál); – *osztán* (sokszor, pl. Z 41, 46); – *fűl* 'vonzódik' (Z 55 „Kihez lelkem nem *fűl*”); – *melly* (Z 61 „Szeretőd *mellyére*”, B 115 „Néma háláadások emelkednek fel *mellyéből*”); – *megenged* 'megbocsát' (Z 62 „*Meg engeded*, oh jaj! *meg engeded* neked”); – *hozzávet* 'összehasonlít, következtet' (Z 83 „Ebből a Levélből *hozzá* Lehet *vetni*”); – *tám, talám, talán* (Z 69 „De *talám* álmodtam, *tám* nem hozzám szóllott”, J 186 „A Katona Istálló... most *talán* megmaradhat”); – *elsőbb* (Z „Lajos Király alatt fogtam *elsőb* 'fegyvert'”); – *ötet, aztat, eztet* (mindháromban többször); – *másunnan* (J 113); – *szenyved* (gyakran, pl. J 160 „hideg szobában *szenyvedni*”, de már *szenved* is, B 114 „az Alchimiát ... nem *szenvedhet*”); – *itten* (mindháromban gyakran); – *vagyon* (mindháromban gyakran, de egyszer már *van* is: Z 38 „Vegin *van*, akadájt most vetnek dolgának”); – *szülék* (mindegyikben többször).

Sajátos, a nyelvjárásra jellemző szókapcsolatok, kifejezések: Z 53 „*mi tévő légyek?*”, 63 „*akar mi tévő légy?*”; – Z 62 „*Álly meg kedves bátyám – ály meg tsak egy szóra?*”; – Z 112 „*szülötte földén?*”; – Z 24 „*En ugyan nem vetek benne reménységet?*”.

5. Néhány megjegyzés a Zair-fordításról. Nagy teljesítmény, akár a nyelvi-stilisztikai oldalt, akár a verselést nézzük. Ügyszólván a semmiből kellett Laczka Jánosnak a műfordítást (színműfordítást) megalapozni. Jellemzői röviden:

a) A fordítás stílusa régies, sok benne az archaizmus (példák a korábban felsoroltakon kívül: *jő, könyveket* 'könyveket', *é* kérdőszó, *innep, állapot, győzedelem* stb.).

b) Gyakori az idegenszerűség (pl. a jelzett szó többes száma a *kettő* és más számnévi jelző után; accusativus cum infinitívós szerkezetek; stb.)

c) Sok a szenvedő szerkezet és a szenvedő ige (pl. Z 22 „Végre rab leány név, mellyel neveztetel | Illy iszonyú sorstúl hát nem emésztetel?”).

d) Igen sok a stilisztikailag nem mindig indokolt inverzió (pl. Z 32 „A' házasság tsinál ha szerencsétlennek | Erántam is magát tészí Kegyetlennek”).

e) A lexikai és grammatikai variánsokat a szerző jól felhasználja a verselés céljaira, például *neved* és *nevedet*, *leány* és *jány*, *szánj* és *szánjál*, *mért* és *miért*, *szólni* és *szóllani* stb.

f) Gyakran és ügyesen él az alakzatokkal, szóképekkel. Néhány példa:

Retorikai kérdés:

„A' halottak Közzül Ki hiv Ki engemet?

Mi dolog? Láthatom Keresztyéneimet?” (45)

Felkiáltás:

„Ah! édes beszéde Satillon nyelvének!” (45)

Gondoltpárhuzam:

„... Nerestán sohajt, szive nyög, szeme sír”. (70)

Szókép:

„Ha egyenlő lángal szerelmem benned él

Feleségem lészel; e' más áron nem kél.” (32)

g) Számos részlete könnyen, simán folyó beszélt nyelv:

„Szemei járását magad is nézhetted

Melyből gondolattyát is észre vehetted.” (70)

h) Számos, igen szép részletet idézhetnénk a fordításból. Ilyen például a 65. lapon az V. jelenés, Zair monológja.

Végül megjegyzem, hogy Laczka a fordítás címében a mai ember számára furcsán alkalmazza az *ugyan* határozószót:

„Zair tragédiája | melyet Frantzia versekben irt Voltér úr | Magyarra pedig *ugyan* versekbe | fordított | Laczka János.” Mit jelent itt az *ugyan*? Minden bizonnyal azt, hogy ’alaposan, derekasan’ (l. ÉrtSz.). – Egy másik megjegyzés: Laczka egy helyen etimologizál is: a Bessenyei-életrajzban (114) arra utal, hogy neki a *pajtás* szó jobban tetszik, mint a *bajtárs*, s az előbbi a *pajta* szóból származtatja. Tehát a *pajtás* ’együtt lakó’-t, ’Kamerad’-ot jelent. Nos a TESz. szerint a *pajtás* szó valószínűleg oszmán-török eredetű, de a magyar *társ* is hatott rá. A *pajta* szóból való származtatást tévesnek minősíti, jöllehet nyelvészek is gondoltak erre a származtatásra.

6. Összegezeként röviden megállapíthatjuk: Laczka János Zair-fordítása és Bessenyei-életrajza azt bizonyítja, hogy a vidék a felvilágosodás korában a nyelvi egységesülést illetően – éppen a Laczka Jánoshoz hasonló kiemelkedő egyéniségei révén – minden bizonnyal lépést tartott az országos fejlődéssel. 1778-as fordításában sok költői elem van, 1815-ös életrajzi írása pedig a nyelvi egységesülésnek egészen előrehaladott állapotát tükrözi.

Egyébként helyesírása, verselése is érdemes a tanulmányozásra. Voltaire-fordítását pedig össze kellene vetni az eredetivel, Péczeli és a későbbiek fordításával, hogy valós értékeit pontosan megállapíthassuk.

Szathmári István

SUMMARY

Szathmári, István

The state of Literary Hungarian in János Laczka's translation of 'Zair' and his biography of György Bessenyei

The author investigates two manuscripts by János Laczka (1754–1827), an intellectual (municipal attorney, later county superintendent) who lived in the age of enlightenment in Nagykunság (part of the Great Hungarian Plain). The central issue of the investigation is what stage of the linguistic unification of Hungarian, the emergence of Standard Literary Hungarian is reflected in those manuscripts. Laczka wrote the first Hungarian translation of Voltaire's tragedy 'Zair' in 1778, and György Bessenyei's biography in 1815. (Bessenyei had met Laczka in 1777 in Vienna, and employed him as a secretary for two years.) In summary, the author claims the following with respect to the two manuscripts: Laczka's work proves that, in the age of enlightenment, the countryside kept abreast with the linguistic development of the capital, at least in the case of outstanding personalities like Laczka; especially the 1815 biography reflects a rather well-developed stage of linguistic unification.

Helyesírásunkkal helyesírásunkért

Beszámoló a 2000. évi Simonyi Zsigmond helyesírási verseny Kárpát-medencei döntőjéről

Az előzmények

Egy tanulmányi verseny szellemi erőpróba nemcsak a diákoknak, hanem a felkészítő tanároknak is; lehetőség arra, hogy összemérjék legjobb tanítványaik felkészültségét. Talán ezért fogadták oly nagy örömmel és lelkesedéssel országos helyesírási versenyünk hírét a magyar szakos kollégák. A verseny ötlete 1996-ban született meg egy, akkor még igen mostoha körülmények között működő, peremkerületi budapesti kisiskolában: a XVII. kerületi *Szabadság Úti Általános Iskolában*. *Jurecz Emil* igazgató úr és lelkes tanári csapata elhatározta, hogy fővárosi szintű helyesírási versenyt szerveznek az 5–8. évfolyam számára. Elképzelésüket valóra is váltották, és 1997 tavaszán megrendezték – sok-sok év után először – a fővárosi gyerekek helyesírási erőpróbáját. Ez olyan jól sikerült, hogy azonnal folytatásra gondoltak, de a szó valódi értelmében is kis iskola nem vállalhatta fel egy országos döntő lebonyolítását. Ekkor fordultak hozzánk, az *ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszéke*hez, hogy segítsünk az országos verseny megszervezésében. *Fábián Pál* tanár úr, *Grétsy László* tanár úr, *Keszler Borbála* tanárnő, valamint a kollégák az első pillanattól kezdve örömmel támogatták a verseny megrendezésének az ötletét. A tervezéshez és az előkészítéshez önzetlen segítséget kaptunk *Benkes Zsuzsától*, a magyar nyelvi tanulmányi versenyek felelősétől is. Mellénk álltak a szervezésben az egyetem és a főiskolai kar társtanszékei is. Így az országos versenyt 1998 óta az *Eötvös Loránd Tudományegyetem Mai Magyar Nyelvi Tanszéke* szervezi az Anyanyelvápolók Szövetségének, a társtanszékeknek és sok-sok magyar szakos hallgatónak a támogatásával. A fővárosi verseny lebonyolítását továbbra is az ötletadó iskola önzetlen tanári csapata vállalja *Budaváriné Béres Erzsébet* fővárosi szaktanácsadó kolléganő segítségével.

A 10–14 éves korosztálynak szervezett versennyel az a célunk, hogy megszilárdítsuk a diákokban a magyar nyelv használata iránt érzett felelősségtudatot, erősítsük az anyanyelv szeretetét. Fontosnak tartjuk, hogy írásbeli munkáikban igényességre, pontos, értelemtükröző helyesírára törekedjenek. A Simonyi Zsigmond helyesírási verseny a középiskolásoknak szervezett, Implom Józsefről elnevezett országos helyesírási verseny hagyományait követi.

A verseny előkészítése és szervezése

Az *Oktatási Közlönyben* és a *Magyartanítás* című folyóiratban megjelenő felhívás hatására már az első évtől kezdve minden megyei pedagógiai intézet benevezett a versenyre, és önzetlenül vállalták a válogatóversenyek lebonyolítását. A verseny a kialakult hagyományoknak megfelelően három fordulóból áll: területi, megyei és országos versenyből. A területi versenyeket az egyes megyékben maguk az iskolák szervezik, tehát az iskolai versenyt nevezik annak; más megyékben pedig a megyei döntőt megelőző regionális versenyeket tekintik területi versenynek, és ezt előzik meg az iskolai háziversenyek. A februárban megrendezésre kerülő területi és az április végi fővárosi, illetve megyei szintű versenyek időpontját közös megegyezéssel az országos szervezőbizottság állapítja meg. Minden fordulóhoz központi feladatlapokat, valamint tollbamondásszövegeket állítunk össze minden évfolyam számára. Az országos döntő időpontja általában május negyedik szombatja, helyszíne az Eötvös Loránd Tudományegyetem Piarista közí épülete. Az utolsó fordulóra minden megyéből évfolyamonként az első helyezetteket, a fővárosból évfolyamonként az első három legjobb tanulót hívjuk meg. Országos válogatóversenyt szerveznek már Felvidéken és Erdélyben is, ezek nyertesei jöhetnek a magyarországi döntőre; 2000-től Kárpátaljáról is érkeznek versenyzők; 2001-től pedig a Vajdaságból, Horvátországból, Szlovéniából is számíthatunk diákokra és felkészítő tanárookra. Ezért nevezzük jogosan 2000 óta az országos fordulót Kárpát-medencei döntőnek.

A verseny szervezését lelkes egyetemista és főiskolai hallgatók, egyetemi, illetve főiskolai oktatók segítik évről évre. Az előkészítésben fontos szerepük van: *Balogh Judit*, *Kugler Nóra*, *Laczkó Krisztina*, *Markó Alexandra* tanárnőknek, állandó segítőtársaink még *Jakab Katalin* könyvtáros kolléganőnk, *Rankasz Mária* tanszéki előadó és *Mártonfi Attila* PhD-ösztöndíjas hallgatónk. Nélkülözhetetlenek az előkészítő munkában a tanszék *gyakornok hallgatói* és lelkes segítőtársaik. A döntő napján 2000-ben is kb. negyven hallgató végezte a vendégfogadással, a verseny lebonyolításával, a javítással kapcsolatos teendőket. A majd harmincfős javítócsapat munkáját ebben az esztendőben is *Fercsik Erzsébet* főiskolai tanárnő irányította, *Bodó Csanád*, *Farkas Tamás*, *Tátrai Szilárd* és *Kugler Nóra* egyetemi oktatók voltak az évfolyamfelelősök.

A zsűri elnöke minden évben *Fábián Pál* tanár úr, társelnöke *Grétsy László* tanár úr, titkára *Antalné Szabó Ágnes* egyetemi oktató; tagjai továbbá: *Balázs Géza*, az ELTE tanára, *Benkes Zsuzsa* országos tantárgyi szakértő, *Fercsik Erzsébet*, az ELTE TFK tanára, *Keszler Borbála*, a Mai Magyar Nyelvi Tanszék vezetője, *Nagy L. János*, a Juhász Gyula Tanárképző Főiskola oktatója és az Implom József helyesírási verseny főszervezője, *Völgyiné Reich Márta* a verseny tanár szaktanácsadója. Zsűritag még minden évben egy-egy szaktanácsadó kolléga két megyei pedagógiai intézetből, 2000-ben Somogy megyét *Horváth Margit* tanárnő, Csongrád megyét pedig *Pacz Béláné* tanárnő képviselte. A feladatlapokat, valamint a tollbamondásszövegeket a területi és a megyei válogatóversenyekre, valamint az országos döntőre *Völgyiné Reich Márta* tanárnő segítségével *Antalné Szabó Ágnes* állította össze.

Hagyománnyá vált, hogy az országos döntő előtt Budapesten találkozunk a szaktanácsadó és a versenyfelelős kollégákkal, ekkor beszéljük meg a válogatóversenyek tapasztalatait, és készítjük elő az országos fordulót. Közös fogalmaztuk meg a versenyszabályzatot, ennek módosításáról is csak közös megegyezéssel dönthetünk. A versennyel kapcsolatos minden dokumentum, tájékoztató anyag, az előző évi feladatlapok, tollbamondásszövegek az interneten is hozzáférhetők (l. www.btk.elte.hu/~maimagyar/simonyi), valamint az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszéke gondozásában megjelenő *Simonyi Zsigmond Helyesírási Füzetek*ben olvashatók.

A 2000. évi Kárpát-medencei döntő programja

Az első országos döntőt 1998 tavaszán tartottuk az ELTE-n igen nagy sikerrel, hasonlóképpen emlékezetes volt az 1999. évi döntő is. Különösen nagy szeretettel és lelkesedéssel készültünk a 2000. évi jubileumi döntőre, mivel tanszékünk ebben az évben ünnepli megalakulásának a 30. évfordulóját. Ebből az alkalomból nemcsak versenyt, hanem helyesírási pályázatot is hirdettünk. Örömmel fogadtuk a hírt, hogy a 2000. évi Kárpát-medencei döntőre az Oktatási Minisztérium képviseletében Pósfay Péter főosztályvezető úr is ellátogat.

A program a hagyományokhoz hűen az ünnepélyes megnyitóval kezdődött. Ekkor a zsűri elnöke, *Fábián Pál* tanár úr, valamint az egyetem nevében *Balázs Géza* tanár úr, az ELTE dékánhelyettese üdvözölte a résztvevőket. Ezután *Pósfay Péter* minisztériumi főosztályvezető úr mondott igen tartalmas köszöntőbeszédet. A megnyitón *Laczkó Krisztina* tanárnő értékelte a *Helyesírásunk az ezredfordulón* című, diákoknak meghirdetett pályázatunkat. Ekkor adtuk át az összesen 97 pályázóból a 31 legjobb pályázatot beküldő tanulónak, valamint felkészítő tanáraiknak az értékes könyvjutalmakat. Köszöntöttük *Molnár Józsefné* veszprémi tanárnőt is, akinek gazdag gyűjteményéből *Simonyi Zsigmond*-emlékkiállítás rendeztünk az előtérben. Nagy szeretettel üdvözlöttük a határon túlról érkezett vendégeket, ők már előző nap megérkeztek szálláshelyükre.

A megnyitó után évfolyamonként más-más teremben elkezdődött a helyesírási verseny. 2000-ben összesen 105 magyarországi és határon túli diák mérte össze tudását, hatvan perc állt a rendelkezésükre a tollbamondás megírására és a helyesírási feladatlap kitöltésére. A verseny ideje alatt a több mint száz kísérő tanárnak, illetve a vendégeknek kiváló szakmai előadásokat tartottak: *Grétsy László* *Nyelvében él-e a nemzet? Egy szállóige eredete és valóságtartalma*, *Deme László* *Helyesírási rendszerünk logikája* címmel. A helyesírási erőpróba után szendviccsel, süteménnyel és üdítővel láttunk vendégül minden diákot és tanárt, valamint a vendégeket. Közben egy másik teremben sok-sok magyar szakos hallgató és oktató már szorgalmasan javította a tollbamondásokat és a feladatlapokat.

A fogadás után a tanárok számára nagyszerű előadásokkal folytatódott a szakmai program: *Keszler Borbála* *Fontosak-e az írásjelek?* és *Fábián Pál* *A Magyar helyesírási szótárról* című előadását hallgatták sokan nagy figyelemmel. A feladatlapok megoldását és a tollbamondásszövegeket *Antalné Szabó Ágnes* mu-

tatta be az érdeklődőknek. Eközben ügyes hallgatók két teremben anyanyelvi játékokkal szórakoztatták a gyerekeket. Mindenkinnek jutott csokoládé, apróbb ajándék a jó válaszokért. A javítás és az oklevelek kinyomtatása az előző évekhez hasonlóan és a terveknek megfelelően 15.30-ra befejeződött, kezdetét vehette a díjkiosztó ünnepség. A gálán minden diáknak és minden felkészítő tanárnak értékes ajándék könyvekkel, szakmai folyóiratokkal és emléklappal köszöntük meg a munkáját, évfolyamonként az első tíz helyezettnek pedig oklevelet és könyvcsomagot adtunk. Könyvutalványt kaptak a legeredményesebb megyék versenyzői, valamint különdíjat a legsikeresebb határon túli diákok. Mindannyian egyetértettünk abban, hogy ennek a versenynek nincs vesztese, csak győztesei vannak, hiszen a résztvevők egytől egyig országunk és a határon túli magyarok lakta területek leghelyesebben író diákjai. A verseny színvonalát mutatja, hogy az igen nehéz feladatlapra és tollbamondásra kapható maximális 100 pontból a legjobbak – az előző két évi döntőhöz hasonlóan – alig egy-egy pontot veszítettek csupán, és a további helyezések is csak egy-egy ponton, gyakran félponton múltak.

A versenyt 1999 óta minisztériumi támogatással, valamint sok önzetlen szponzor segítségével rendezzük meg. 2000-ben jelképes aranyoklevéllel köszöntük meg azoknak a támogatóknak a segítségét, akik már harmadik alkalommal járultak hozzá felajánlásukkal a döntő sikeres megszervezéséhez. Aranyoklevelés támogatóink voltak 2000-ben: az *Akadémiai Kiadó*, a *Balassi Kiadó*, a *Chio Kft.*, az *Enciklopédia Kiadó*, a *Jégbüfé*, a *Korona Kiadó*, a *Krónika Nova Kiadó*, a *Nemzeti Tankönyvkiadó*, a *Pauz Kiadó*, a *Reader's Digest Kiadó*, a *Stiefel Kiadó*, a *Szemimpex Kiadó*, a *Trezor Kiadó*. Támogatták még a versenyt: az *Oktatási Minisztérium*, a *Magyar Nyelv szerkesztősége*, a *Magyar Nyelvőr szerkesztősége*, az *Alexandra Kiadó*, az *Anyanyelvápolók Szövetsége*, az *Élet és Tudomány szerkesztősége*, a *Ciceró Kiadó*, a *Corvina Kiadó*, az *ELTE BTK Hallgatói Önkormányzata*, a *Fókusz Könyváruház*, a *Helikon Kiadó*, a *Libri Könyvpalota*, a *Magvető Kiadó*, a *Mozaik Oktatási Stúdió*, a *Műszaki Könyvkiadó*, a *Passage Könyvkiadó*, a *Pepsi-Cola*, a *Raabe Kiadó*, a *Szamos Marcipán*, a *Talentum Kiadó*, a *Tinta Könyvkiadó*, az *Unikornis Kiadó*.

A helyesírási verseny tananyaga

A feladatlapok és a tollbamondásszövegek tananyaga egyetlen tankönyvcsaládhoz sem kötődik, hanem – megfelelő irányító tanterv megjelenéséig – a magyartanítás hagyományait követi. Az évfolyamonkénti tananyag szerkezetét és tartalmát, a feladatok nehézségi fokát és típusát egyeztetjük a megyei, a fővárosi, illetve a kerületi szaktanácsadó kollégákkal, munkaközösség-vezetőkkel. A feladatlapok és a tollbamondások kb. 95%-ban felelnek meg az egyes évfolyamokhoz rendelhető magyar nyelvi műveltséganyagnak. Egy-egy olyan feladatot is kapnak általában a versenyzők, amely nem kapcsolódik ugyan szorosan az iskolai törzsanyaghoz, de logikus gondolkodással, megfelelő olvasottsággal megoldható.

Ebben az esztendőben március 30-án találkoztunk a magyar szakos szaktanácsadókkal és a versenyfelelősökkel az ELTE-n. Ekkor értékeltük a feladatlapok gyakorlattípusait, és megvittattuk az egyes évfolyamok versenyanyagát az előző évi tapasztalatok alapján. A következő tananyag-förlépítést és követelményrendszert fogadtuk el a verseny anyagának összeállításához:

5. osztály

- az 1–4. osztályban tanult helyesírási szabályok:
 - *-ő, -ú, -ű* a szavak végén;
 - hosszú és rövid magánhangzók, mássalhangzók a szótőben;
 - a toldalékok helyesírása (*-ból, -ből, -t, -tt* stb.);
 - írásban jelölt teljes hasonulás;
 - másképpen ejtjük, másképpen írjuk;
 - az egyelemű földrajzi nevekből képzett melléknevek;
 - az egyszerűbb tulajdonnevek kezdőbetűje;
 - az egyszerűbb igealakok írása;
 - *-ly* stb.
- a keltezés írása;
- a betűrendbe sorolás szabályai.

Csak az országos döntőn követelmény:

- a helyesírási alapelvek.

6. osztály

- az 5. osztályos tananyag;
- az egyes szófajok helyesírása (az ige, a főnevek, a melléknevek, a számnevek, a határozószók, a névmások, az igenevek, a névutók, az ige-kötők, a módosítószók írásával kapcsolatos tudnivalók stb.);
- a tulajdonnevek írásmódja;
- a tulajdonnevekből képzett melléknevek alakjai.

7. osztály

- az 5–6. osztályos tananyag;
- a mondatrészekkel kapcsolatos helyesírási tudnivalók (pl. a tárgy, a határozók kifejezőeszközeinek az írásmódja, az értelmező jelző írásjele stb.).

8. osztály

- az 5–7. osztályos tananyag;
- az írásjelek használata.

Csak az országos döntőn követelmény:

- a különírás és az egybeírás;
- a rövidítések és a mozaikszók helyesírása.

A feladatlapokról és a tollbamondásszövegekről

Minden évben igen szoros a küzdelem a Kárpát-medencei döntőn, hiszen országosan és a határon túlról is a legtehetségesebb diákok mérik össze helyesírási készségüket, tudásukat. Ezért szándékosan nehéz feladatlapokat állítunk össze, és ezekhez megfelelő színvonalú tollbamondásszövegeket fogalmazunk. Minden fordulóban megoldókulcsot és pontozási útmutatót készítünk a javítás segítésére. A feladatlapok és a tollbamondásszövegek szakmai lektorálására *Völgyiné Reich Márta* tapasztalt vezetőtanárunkat kértük fel.

Az országos döntőn minden feladatlapot ketten ellenőriznek a javítás után. Természetesen a versenyzők sorszámot kapnak, és csak a javítás befejezése után azonosítjuk a sorszámot a névvel. Holtverseny esetén – az Implom József-versenyhez hasonlóan – a jobb tollbamondást vesszük figyelembe. Ha ez sem dönti el az eredményt, akkor megosztjuk a helyezéseket. A feladatlap hibátlan megoldásával egységesen 70–70 pontot, a tollbamondással pedig 30–30 pontot lehet szerezni. A minél gyorsabb és objektívebb javítás érdekében minden hibát egyenrangú hibának számítunk – a tanárok kérésére a vesszőhiba kivételével –, és a hibákért egy-egy pontot vonunk le, a vesszőhibákért pedig fél-fél pont levonása jár. A tollbamondások szövege: témájuk, terjedelmük, az egyszerű és az összetett mondatok aránya, a leírandó kifejezések nehézségi foka stb. az életkori sajátosságokhoz és követelményekhez igazodik.

A szövegek témája 2000-ben a millenniumhoz kapcsolódott, és a feladatlapokban is előfordultak az ezredforduló megünneplésével kapcsolatos kifejezések. Így a legkisebbek mondatot alkottak a *Szent István*, valamint a *Szentistván* nevekkal, a nagyobbaknak ismerniük kellett a *Szent Jób* kezdetűjét és a *Szent István* személynévből, valamint a vele kapcsolatos más tulajdonnévfajtaiból képzett melléknevek helyesírását. A helyesírási alapelvekhez és az írásjelhasználathoz kapcsolódó szövegek is a magyar történelmi időköt idézték fel.

A feladatok típusa követte az elmúlt évek kialakult hagyományait, így találunk közöttük: felismerési, átalakító, kiegészítő, feleletválasztó, csoportosító, mondatalkotó feladatokat, szóegyenleteket, totókat, hibakereső gyakorlatokat stb. Minden fordulóban és minden évfolyamon adunk olyan feladatot a diákoknak, amely a helyesírási tudatosságukat méri. Ez lehet: szabálymegfogalmazás, szabálykiegészítés, igaz-hamis állítások jelölése stb. Eleinte próbálkoztunk egyszerűbb szövegalkotási gyakorlatokkal is, pl. képeslap, hirdetés megfogalmazásával, de a tanár kollégák kérésére, a javítás egyszerűsítése érdekében 2000-ben már nem éltünk velük.

Záró gondolatok

Az elmúlt évek tapasztalatai, a felkészítő tanároktól és a diákoktól kapott visszajelzések azt bizonyítják, hogy szükség van erre a helyesírási versenyre, és hogy szívesen vesznek részt rajta a legtávolabbi falvak legkisebb iskoláinak

tanulói is. A beszámoló után közölt eredmények, a legjobb helyezést elért tanulók névsora azt igazolja, hogy mindenki egyenlő eséllyel indul, bármilyen iskolában tanul is, ha kellő szeretettel, figyelemmel és szorgalommal foglalkozik helyesírásunkkal. Köszönjük a felkészítő tanárok áldozatkész munkáját, amellyel nem kis részben hozzájárulnak tanítványaik sikeréhez. A verseny nagyszerű eredményei irányadók mindannyiunk számára: meg lehet tanítani és tanulni a magyar helyesírást.

Befejezésül Fábián Pál tanár úrnak az első országos döntő megnyitóján elhangzott szavait idézzük: „Ez a verseny annak is bizonyítéka, hogy Önök nem egyszerűen csak birtokolni akarják anyanyelvüket, hanem tenni is akarnak érte azzal, hogy helyesírásunkat különös gonddal elsajátították, s hogy most tudásukat összemérik. Nem véletlen, hogy versenyünket Simonyi Zsigmondról neveztük el azért, mert az előző századforduló e nagy nyelvtudósa helyesírásunk fejlődését több tekintetben új utakra terelte, (...) munkásságával új irányt szabott a magyar helyesírás fejlődésének. Tanítványai voltak: Kosztolányi Dezső, Babits Mihály, Juhász Gyula, Bárczi Géza, Pais Dezső, Gombocz Zoltán, Beke Ödön, Kertész Manó, Balassa József. És végső soron mi is valamennyien Simonyi Zsigmond tanítványai, követői vagyunk, hiszen az ő elképzelései élednek újjá mindig, amikor ceruzát vagy tollat veszünk a kezünkbe, vagy leülünk a számítógép elé.”

Melléklet

A 2000. évi Kárpát-medencei döntő egyéni versenyének eredménye (Azonos pontszám esetén a tollbamondás eredménye döntött.)

Az 5. osztályosok versenyében az I–X. helyen végzett tanulók névsora

Helyezés	Pontszám	A tanuló neve	Az iskola neve	A megye neve	A helység neve	A felkészítő tanár neve
I.	96	Tóth Kinga	Általános Iskola	Zala	Letenye	Rózsásné Tímár Zsuzsanna
II.	95,5	Velösy Péter	Herman Ottó Ált. Isk.	Budapest	Budapest XVI. ker.	Kovácsné Hirschberger Szilvia
III.	95	Gyalus Adrienn	Általános Iskola	Fejér	Seregély	Horgosné Staniczek Szilvia
IV.	94,5	Csabai Dalma	Kisnánai Ált. Isk. és Napközi Otthonos Óvoda	Heves	Kisnána	Szlama Tiborné
V–VI.	94	Gera Katalin	Madách Imre Ált. Isk.	Csongrád	Szeged	Kertész Józsefné
V–VI.	94	Kovács Zsófia	Váci Utcai Ének-zenei Ált. Isk.	Budapest	Budapest V. ker.	Varga Andrea
VII–IX.	94	Krizsán Andrea	Széchenyi István Ált. Isk.	Békés	Újkígyós	Csiernik Pálné

Helyezés	Pontszám	A tanuló neve	Az iskola neve	A megye neve	A helység neve	A felkészítő tanár neve
VII-IX.	94	Mezei Zsófia	Belvárosi Ált. Isk.	Veszprém	Pápa	Horváth Lászlóné
VII-IX.	94	Török Márton	Középkerti Ált. Isk.	Hajdú-Bihar	Hajdúböszörmény	Nagyné Kaposvári Judit
X.	92	Kaló Bernadett	Mező Ferenc Ált. Isk.	Borsod-Abaúj-Zemplén	Mezőkövesd	Kubinyi Józsefné

A 6. osztályosok versenyében az I-X. helyen végzett tanulók névsora

Helyezés	Pontszám	A tanuló neve	Az iskola neve	A megye neve	A helység neve	A felkészítő tanár neve
I.	97	Szabó Tamás	Béke Utcai Ált. Isk.	Csongrád	Szeged	Dr. Hegedűsné Gera Éva
II.	96,5	Bakcsa Erika	Kazinczy Ferenc Gimn.	Győr-Moson-Sopron	Győr	Lőrinczy Anna
III.	96	Barkóczy Dóra	Kossuth Lajos Ált. Isk.	Békés	Füzesgyarmat	Mészáros Zoltánné
IV.	95	Handbauer Rezső	Babits Mihály Gimn.	Budapest	Budapest IV. ker.	Ádám Anna
V.	94,5	Szegedi Nóra	Bolyai János Ált. Isk.	Zala	Nagykanizsa	Kovács Lajosné
VI-VII.	94	Ökrös Tamás	Kodály Zoltán Ének-zenei Ált. Isk.	Jász-Nagykun-Szolnok	Szolnok	Berkiné Major Katalin
VI-VII.	94	Nagy Bernadett	Bocskai István Gimn.	Hajdú-Bihar	Hajdúböszörmény	Dr. Oláhné Szabó Judit
VIII.	93	Eöry Krisztina	Reménység Ált. Isk.	Budapest	Budapest XIX.	Bitterné Tekula Márta
IX-X.	92,5	Kiss Virág	Általános Iskola	Somogy	Balatonkecskút	Bárdos Jánosné
IX-X.	92,5	Csapó Zsuzsanna	Deák Ferenc Ált. Isk.	Tolna	Paks	Pétersz Mária

A 7. osztályosok versenyében az I-X. helyen végzett tanulók névsora

Helyezés	Pontszám	A tanuló neve	Az iskola neve	A megye neve	A helység neve	A felkészítő tanár neve
I.	99	Györfly Lilla	Petőfi Sándor Evangélikus Gimn.	Tolna	Bonyhád	Schwarcz Judit
II.	97	Jakab Zsuzsanna	Kodály Zoltán Ált. Isk.	Komárom-Esztergom	Tatabánya	Lusztigné Várfői Nóra
III.	97	Mogyorósi Zsolt	Madách Imre Ált. Isk.	Csongrád	Szeged	Kertész Józsefné
IV.	96,5	Holló Ágota	Arany János Ált. Isk.	Hajdú-Bihar	Létavértes	Kézi Csilla
V.	95,5	Borbás Bernadett	Dózsa György Ált. Isk.	Nógrád	Balassagyarmat	Bileczné Nyíregyházi Ágnes

Helyezés	Pontszám	A tanuló neve	Az iskola neve	A megye neve	A helység neve	A felkészítő tanár neve
VI–IX.	95	Kerekes Melinda	Álmos Vezér Téri Ált. Isk.	Budapest	Budapest XIV.	Várhegyi Antónia
VI–IX.	95	Makay Eszter	Széchenyi Ált. Isk.	Somogy	Siófok	Nagyné Molnár Sarolta
VI–IX.	95	Kohl Judit	Általános Iskola	Baranya	Somberek	Gránicz Mihályné
VI–IX.	95	Nagy Gerda	Békéscsabai Evangélikus Gimn.	Békés	Békéscsaba	Tőkésné Sipos Edit
X.	94	Kovács Orsolya	Vörösmarty Mihály Gimn.	Pest	Érd	Besenyői Erika

A 8. osztályosok versenyében az I–X. helyen végzett tanulók névsora

Helyezés	Pontszám	A tanuló neve	Az iskola neve	A megye neve	A helység neve	A felkészítő tanár neve
I.	97	Renkecz Tibor	Bezerédj Ált. Isk.	Tolna	Paks	Kiss Jánosné
II.	96	Pajtók Adrienn	Szent-Györgyi Albert Gyakorló Ált. Isk.	Heves	Eger	Hunyadi Zsuzsanna
III.	96	Papp Eszter	III. Béla Gimn.	Bács-Kiskun	Baja	Rabi Magdolna
IV.	95	Császár Katalin	Körzeti Ált. Isk.	Vas	Őriszentpéter	Pátiné Horváth Ilona
V.	95	Major Adrienn	Apáczai Csere János Gyakorló Ált. Isk.	Szabolcs-Szatmár-Bereg	Nyíregyháza	Rátonyi Marianna
VI.	94	Palik Dorottya	Szent László Ált. Isk.	Budapest	Budapest X. ker.	Dr. Juszku Istvánné
VII–IX.	91	Bartus Ádám	Baththyány Kázmér Gimn.	Pest	Szigetszentmiklós	Gelencsérné Szarka Mária
VII–IX.	91	Bartha Csilla	Nagyközségi Önkormányzati Ált. Isk.	Komárom-Esztergom	Tát	Brilla Istvánné
VII–IX.	91	Bodnár József	Základná škola s vjm	Szlovákia	Fülek	Kerekes Éva
X.	90	Knyazoviczki Noémi	Balassi Bálint Gimn.	Nógrád	Balassagyarmat	Hégely Györgyné

A 2000. évi Kárpát-medencei döntő csapatversenyének eredménye

A határon túli csapatok versenye:

I.	Szlovákia	277,2 pont
II.	Románia	177,1 pont
III.	Ukrajna	175 pont

A megyék versenye:

I.	Csongrád megye	376 pont
II.	Tolna megye	373,5 pont
III.	Heves megye	369 pont
IV.	Zala megye	368,5 pont
V.	Budapest	367,7 pont
VI.	Fejér megye	366,5 pont
VII.	Nógrád megye	364,5 pont
VIII.	Szabolcs-Szatmár-Bereg megye	364 pont
IX–XI.	Komárom-Esztergom megye	362,5 pont
	Somogy megye	362,5 pont
	Veszprém megye	362,5 pont
XII.	Bács-Kiskun megye	362 pont
XIII–XIV.	Borsod-Abaúj-Zemplén megye	360,5 pont
	Győr-Moson-Sopron megye	360,5 pont
XV.	Hajdú-Bihar megye	359,5 pont
XVI–XVII.	Békés megye	358 pont
	Pest megye	358 pont
XVIII.	Baranya megye	357,5 pont
XIX.	Jász-Nagykun-Szolnok megye	355 pont
XX.	Vas megye	350 pont

Antalné Szabó Ágnes

SUMMARY

Antalné Szabó, Ágnes

With Hungarian orthography for Hungarian orthography

The author (the organiser of the Zsigmond Simonyi Orthography Contest of the Present-day Hungarian Language Department of Eötvös Loránd University Budapest) reports on the national orthography contest of 2000. However, the paper is more than just a report: it describes the history of the orthography contest and the problems she encountered in organising it; introduces the material, test sheets and dictation texts of the contest; and lists the individual and team results of the Carpathian Basin Final of the 2000 contest.

Helyesírásunk az ezredfordulón**Beszámoló a Simonyi-versenyre beérkezett pályázatokról**

Az idén harmadszor megrendezett Simonyi Zsigmond helyesírási versenyhez kapcsolódóan a 2000. év tiszteletére a szervezők pályázatot is hirdettek *Helyesírásunk az ezredfordulón* címmel. A pályázatra bármilyen, a helyesírással kapcsolatos dolgozatot be lehetett küldeni, kb. öt oldalnyi terjedelemben (természetesen név nélkül, jeligével ellátva). A szervezők a dolgozatírást megkönnyí-

tendő a következő témaköröket jelölték meg a versenyzők számára: *helyesírási babonák, helyesírásunk és a kommunikáció, helyesírásunk és a stílus, helyesírásunk előzményei, iskolai helyesírásunk, helyesírásunk és a számítógép.*

Az anyanyelvi pályázatot nagy érdeklődés kísérte. A szervezőket is meglepte, hogy közel száz dolgozat érkezett az ország különböző pontjairól. Nagy örömünkre szolgált, hogy sok színvonalas, ügyesen megírt, ötletes munkát olvashattunk. A legtöbb közülük szabályos szakirodalom-jegyzéket is tartalmazott. A többtagú zsűri a következő szempontok alapján értékelte a dolgozatokat: a) a pályázat kidolgozottsága, tartalmassága, szakmai színvonala, b) a munka újszerűsége, eredetisége, c) a dolgozat szövegének stílusa, nyelvhelyessége, helyesírása.

A legkedveltebb témakörök sorrendben a *helyesírásunk előzményei, a helyesírásunk és a számítógép*, valamint a *helyesírási babonák* voltak, mindhárom témára húsznál is több dolgozat érkezett. Közepes érdeklődés fogadta az *iskolai helyesírással* és a *kommunikációval* foglalkozó témát (témakörönként tíznél valamivel több dolgozattal). Legkevesebben (tíznél is kevesebben) választották a *stílussal* foglalkozó témakört.

A legtöbb szakirodalmi tájékozottságot és felkészülést a *helyesírásunk előzményei* témával foglalkozó dolgozatok igényelték. (Ebből a témából született egyébként a legtöbb pályamunka.) Ebben a körben a helyesírás kialakulásáról, történetéről, fejlődéséről, a nyelv alakulásáról, a nyelvi változásokról szóló dolgozatokat olvashattunk. A legtöbb munka jegyzéket is közölt a felkészülést segítő szakcikkekből.

A legötletesebb, legegényibb dolgozatok az *iskolai helyesírásunk* témakörében születtek. Érdekes összefoglalásokat, beszámolókat küldtek a versenyzők az iskolában folyó helyesírás-tanításról, a tanulók helyesírástudásáról, a diákok dolgozataiban előforduló leggyakoribb hibatípusokról. Volt olyan dolgozat is, amely saját készítésű helyesírási tesztet mutatott be, a feladatok megoldásával és értékelésével. Az egyik pályázó teljesen egyéni megoldásként önálló riportot készített a magyartanárával, amelyben a helyesírás állapotát és az ezzel kapcsolatos legfontosabb tennivalókat boncolgatták az adott iskolában.

A *helyesírásunk és a számítógép* témájában a legkülönbélebb dolgozatok születtek. Ezek a munkák mind arról tanúskodnak, hogy a számítógép egyre fontosabb szerepet tölt be a családok s így a diákok életében is. A legtöbben a számítógép helyesírás-ellenőrző programjairól írtak, a számítógép hibafelismerő képességéről, az elválasztási gondokról, a programok előnyeiről és hátrányairól. Néhányan technikai jellegű megjegyzésekkel tűzdelték tele dolgozatukat, s a legtöbbet arról szóltak, hogy mikor melyik gombot kell a számítógépen használni a hibák kijavítására. Voltak pályamunkák, amelyekben az internetes levelezésről, a szövegszerkesztő programokról írtak. Többen hangsúlyozták dolgozatukban az ember szerepét, a helyesírástudás fontosságát a számítógép használata során. Arról is olvashattunk, hogy mire nem képes a számítógép: milyen hibalehetőségeket nem ismernek fel a programok.

A *helyesírási babonákkal* is elég sok dolgozat foglalkozott. Ebben a témakörben születtek a helyesírási szabályokat bemutató, a leggyakoribb helyesírási

hibákat felsoroló, a helyesírás mai állapotáról szóló dolgozatok. Néhányan nyelv-helyességi, nyelvművelő babonákat is ismertettek munkájukban.

A *helyesírásunk és a kommunikáció* témaköréből érkezett dolgozatok a kommunikáció általános jellemzésével, az írásbeli és a szóbeli kommunikáció közötti különbségek bemutatásával, az írásjelek, a betűk szerepével foglalkoztak.

Kevesen választották a *helyesírásunk és a stílus* témakört. Született azért itt is egy-két érdekes dolgozat, amely a helyesírásnak mint stílusesszköznek a szerepét vizsgálta adott szövegekben.

A dolgozatok nagy számából és legtöbbjük színvonalas elkészítéséből, kidolgozásából az érezhető, hogy ez a 10–14 éves korosztály fontosnak tartja az anyanyelvi műveltség megszerzését, az anyanyelv ápolását, a helyesírás ismeretét. Időt és fáradságot nem kímélve ismerkedtek meg ezek a fiatalok a számukra új tudást, ismereteket adó szakirodalommal, s emellett saját ötleteikkel, elgondolásaikkal gazdagították a különböző témakörökben megírt dolgozataikat. Természetesen elismerés illeti a felkészítő tanárokat is, hiszen az ő lelkesedésük és kitartó munkájuk, segítségük nélkül bizonyára nem születhetett volna ennyi szép és színvonalas munka. Gratulálunk nekik, és a versenyzőknek is, s kívánjuk, hogy a jövőben is gyarapítsák tovább helyesírási, vagyis anyanyelvi ismereteiket, hiszen ahogy Kölcsey írta: „idegen nyelveket tudni szép, a hazait pedig lehetőség művelni kötelesség”.

A Helyesírásunk az ezredfordulón című pályázat eredménye

A 97 pályázóból 30 tanuló ért el I., II. és III. helyezést. A többi tanuló eredményes pályázatáért különdíjas oklevelet vagy emléklapot kapott.

A Helyesírási babonák című témakörben

Helyezés	Évfolyam	A tanuló neve	Az iskola neve és címe	A felkészítő tanár neve
I.	6.	Mikó Zoltán	Hunyadi János Ének-zene és Nyelvi Tagozatos Általános Iskola, Budapest	Kelemen Györgyné
II.	5.	Bornemissza Péter	Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest	Balkovitz Lajosné
II.	7.	Balogh Andrea	Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest	Studinger Józsefné
II.	7.	Pápai Dávid	Berzsényi Dániel Általános Iskola, Budapest.	Kerekesné Vöröshegyi Katalin

A Helyesírásunk előzményei című témakörben

Helyezés	Évfolyam	A tanuló neve	Az iskola neve és címe	A felkészítő tanár neve
I.	5.	Monhor Viktória	Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest	Oláh Tibor
I.	6.	Nagy Szabolcs Balázs	Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest	Balkovitz Lajosné
I.	8.	Boda Gyöngyi	Árpád Fejedelem Gimnázium és Általános Iskola, Budapest	Andok Zsuzsa
I.	8.	Fekete Réka	Tolnai Lajos Gimnázium, Gyöngyös	Feketéné Bíró Katalin
II.	5.	Havasi Zoltán	Herman Ottó Gimnázium, Miskolc	Matyasovszkyné Lipták Éva, Gyuricza Judit
II.	7.	Kálmán Péter	Velenszky László Gimnázium és Szakközépiskola, Pusztaszabolcs	Tánczos Krisztina
II.	8.	Ilecskó Tamás	Batthyány Kázmér Gimnázium és Szakközépiskola, Szigetszentmiklós	Gelencsérné Szarka Mária
III.	6.	Gulyás Balázs	Budavári Általános Iskola, Budapest	Nagy Ildikó
III.	8.	Tóth Ágnes	Batsányi János Gimnázium, Csongrád	Fábiánné Szenczi Ibolya

Az Iskolai helyesírásunk című témakörben

Helyezés	Évfolyam	A tanuló neve	Az iskola neve és címe	A felkészítő tanár neve
I.	6.	Köles Kitti	Általános Iskola, Kisnána	Szlama Tiborné
II.	7.	Czeller Anett, Prohászka Nikolett	Bibó István Gimnázium, Kiskunhalas	Veszelszkiné Huszárik Ildikó
II.	8.	Szekeres Eszter	Platán Utcai Általános Iskola, Kiskunfélegyháza	Rádi Dezsőné
III.	7.	Elek Judit Marietta	Velenszky László Gimnázium és Szakközépiskola, Pusztaszabolcs	Tánczos Krisztina
III.	7.	Szepesi Erika	Széchenyi István Általános Iskola, Kunszentmárton	Szabó Mihályné

A Helyesírásunk és a kommunikáció című témakörben

Helyezés	Évfolyam	A tanuló neve	Az iskola neve és címe	A felkészítő tanár neve
I.	7.	Kemény Anna	Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest	Studinger Józsefné
II.	7.	Pataky Borbála	Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest	Studinger Józsefné

Helyezés	Évfolyam	A tanuló neve	Az iskola neve és címe	A felkészítő tanár neve
III.	8.	Zvér Veronika	Batthyány Kázmér Gimnázium és Szakközépiskola, Szigetszentmiklós	Gelencsérné Szarka Mária
III.	6.	Balog Zsolt	II. Rákóczi Ferenc Általános Iskola, Nagykőrös	Kisné Danka Bernadett

A Helyesírásunk és a stílus című témakörben

Helyezés	Évfolyam	A tanuló neve	Az iskola neve és címe	A felkészítő tanár neve
I.	6.	Farkas Péter	Vajda Péter Gimnázium és Szakközépiskola, Szarvas	Pécsvári Antal

A Helyesírásunk és a számítógép című témakörben

Helyezés	Évfolyam	A tanuló neve	Az iskola neve és címe	A felkészítő tanár neve
I.	7.	Fekete Sándor	Apáczai Csere János Általános Iskola, Nyíregyháza	Lakatos Istvánné
II.	5.	Szabó Nándor	Gyakorló Általános Iskola, Debrecen	Sápiné Bényei Rita
II.	7.	Bíró Brigitta	Általános Iskola, Kisnána	Szlama Tiborné
II.	8.	Bohár Dorottya	Fazekas Mihály Fővárosi Gyakorló Általános Iskola és Gimnázium, Budapest	Studinger Józsefné
II.	8.	Petényi Mirkó	Czuczor Gergely Bencés Gimnázium, Győr	Pákovics Enikő
III.	8.	Zsugyel Márton	Fényi Gyula Miskolci Jezsuita Gimnázium, Miskolc	Gál Csilla
III.	8.	Peuker Anita	Batthyány Kázmér Gimnázium és Szakközépiskola, Szigetszentmiklós	Gelencsérné Szarka Mária

Balogh Judit

SUMMARY

Balogh, Judit

Hungarian orthography at the turn of millennium

The Zsigmond Simonyi National Orthography Contest, now organised for the third time, included this year a competition entitled "Hungarian orthography at the turn of millennium". Papers were to be submitted in the following topic areas: orthographic superstitions, orthography and communication, orthography and style, historical aspects of Hungarian orthography, school orthography, computer orthography. The author reports on the criteria of evaluation, the types of papers submitted in the various topic areas, and the way the papers were written.

Állatnevek a botanikában

A természettel folytatott rablógazdálkodásunk gyászos következményei egyre nyilvánvalóbban és mind gyakrabban jelentkeznek. Azt gondoljuk, hogy megtehetünk bármit; nap mint nap, sokszor szörnyű fájdalmat okozva öljük az állatokat, számos fajt immár végleg kiirtottunk a földről. Az élethez alapvetően szükséges oxigént termelő növényzetet pusztítjuk, a papírgyártáshoz például egész erdőket vágunk ki. Ugyanakkor a – többnyire olvasatlan – reklámfüzetekkel, szórólapokkal teli papírkosár tartalmát már nem gyűjti, nem hasznosítja senki, a szemeteskukák ezekkel és a kidobott újságokkal telnek meg.

Példátlan nemtörődomséggel, felelőtlenül, a mának élve sikerült az embernek a közelmúltban két teljes – és nem is kicsi – folyó élővilágát elpusztítania. Megszűnt az élet a Szamosban és a Tiszában, nincs többé tiszavirág; halak, kételtűek, víziállatok pusztultak ki belőlük példátlan kínok között a ciánhullám következtében. Kevés szó esik azokról a halaknak és madaraknak táplálékot biztosító, vizet tisztító makroszkopikus élőlényekről, amelyeknek eltűnése jelentheti hosszú távon a legnagyobb ökológiai veszteséget. A természeti katasztrófa nyomán kárpótlási marakodástól, ivóvízgondoktól, megélhetési problémáktól, turisztikai nehézségektől és persze politikai csatározások zajától hangos a média.

Mi a magunk módján próbálunk emléket állítani a halott folyónak. Vegyük sorra az olyan – állatokról elnevezett – vízinövényeket, amelyeknek életterük közös volt a névadó állatéval. Elsősorban nyelvjárási szavak ezek, a népképzelet fáradhatatlan működésének eredményei, melyeket a mindennapi tapasztalaton nyugvó népi növényismeret és – ehhez kapcsolódóan – az ilyen típusú névadáshoz szükséges megfigyelés, állatismeret hozott létre. Egy elmúlt ép világban a természetben (és a vele harmóniában) élő és dolgozó ember színes és kifejező szókincsének maradványa az a hatalmas névanyag, amely a rendkívül változatos ártéri, mocsári, lápi növényeket rendszerbe foglalja. Sok ilyen nyelvileg helyes és kifejező népi elnevezés került a botanika szaknyelvébe. A vízinövények nevezéktanában elsősorban metaforikus elnevezésekkel találkozunk, melyek zoomorf terminusok. Mint már 1830-ban megállapította Bugát P. (Tud.Gyűjt. 4: 226): „...az ember, és egyéb állatok tagjairól igen kedvelték a mi őseink is a fűveket elnevezni, mint p. o. cziczka farka, tinóru, galambbegy, lóhere s a t.”. A névadás motivációja tehát nem csupán a közös élettér és az ezt jelző állatnév, hanem sokkal nagyobb számban a jelölt növény valamely részét hasonlítja a névben egy-egy állati testrészhez. Morfológiai sajátosság, alaki egyezés a névadási szemlélet alapja. Másrészt a növénynév utalhat arra is, hogy az összetételben szereplő állat kedveli, eszi a szóban forgó növényt. Előfordul, hogy mene-

déket nyújt a növény az állatnak, rejtőzködésre, levelére mászva sütkérezésre vagy zsákmányszerző helyként használja.

Csak utalunk arra, hogy a *béka* névvel legkevesebb 54 növénynev ismeretes; de számos összetélt alkottak az *osztriga*, a *medúza*, a *varangy*, a *moszkító* vagy a *rák* nevével is. Szerepel növénynevekben a *pióca* (*piócafa*), ennek régi *nadály* neve (*nadályfű*, *nadálygyökér*, *nadálytő*), a *hód* (*hódcsillár*, *hódfarkhínár*, *hódfarkkaktusz*), a *szúnyog* (*szúnyogfa*, *szúnyogfogó szurokszegfű*, *szúnyog-láb*, *szúnyogozó*, *szúnyogtővis*, *szúnyogvirág*) és a *polip* (*polipbromélia*). Fontos névadó a *liba* háziszárnyas (*libabab*, *libacsillaghúr*, *libadió*, *libadöglesztő*, *libafű*, *libaparéj*, *libaperje*, *libapimpó*, *libarózsa*, *libatalp*, *libatippán*, *libatop*, *libavirág*, *libaszászsa*), de a *réce* (*récefű*, *récevirág*) és a *ruca* (*rucadió*, *rucafű*, *rucaláb*, *rucaöröm*, *rucaperje*, *rucatalp*) is. A vízisárnyasok közül a legtöbb növénynev a *gém* (*gémhínár*, *gémorr*, *gémorrú redősirom*, *gémüstökgomba*), a *szárcsa* (*szárcsafű*, *szárcsagyökér*, *szárcsalián*, *szárcsauszány*) és a *kacsa* (*kacsavirág*, *kacsaszappan*, *kacsaszáj*, *kacsaparéj*, *kacsanyak*, *kacsamakk*, *kacsabiri*, *kacsabér*) nevével keletkezett.

Mivel a Szamos és a szőke Tisza élővilágának elsőszámú károsultjai most a halak, siklók, kagylók és vidrák, foglalkozzunk azokkal a nevekkel bővebben, amelyekben ilyen állatnevek az összetett növénynevek előtagjai:

angolnafű J: *Zostera noltii* (P. 248). R: 1911: ua. (Nsz. 14), 1968: *Satureja hortensis* (MNöv. 34). Ma a tengerihínár, tengerifű, korábban a borsfű (*borsika*, *csombor*, *csombord*) társneve volt ez a hálnévvel (*angolna* = *Anguilla anguilla*) képzett botanikai fajnév. Mindkét esetben a jelölt növények hosszú szárára utal az elnevezés, mert a hálnév egy kígyószerű halat jelöl (melynek latin neve is az *anguis* 'kígyó' névvel van összefüggésben).

A tudományos névben szereplő *Zostera* régi növénynev, vö. lat. *zoster*, akk. *zostera* 'tengerifű' (Plinius 13: 135), mely a gör. *zoster* 'öv, derékszíj' szóra vezethető vissza; szintén a növény hosszú, egyenes vonalú levelét írja le. A *Satureja* pedig a latin *saturare* 'jóllakni, telítődni' igéből képzett régi római növénynev; magyarázata az, hogy a növény kedvelt fűszerük volt.

aranyhalvirág J: *Columnea gloriosa* (P. 34). A növény virágának színére utaló elnevezés.

csuka J: *Tragopogon orientalis* (NyIrK. 20: 59). N: Péntek–Szabó 296: ua. (Jegenye) 'ua.'. Erdélyben, a kalotaszegi Jegenye (Leghia) vidékén nevezik hálnévvel ezt a növényt. Minden bizonnyal a r. N. *cuc*, *cúci* 'ua.' (uo.) növénynévre vezethető vissza; népetimológiai alakulat.

csukahínár J: *Pontederia cordata* (P. 225). A szívlevelű vízijácint (vagy tömött sellővirág) társneve. Vízinnövényként kapta ezt a hálnévvel alkotott elnevezést; a hosszú, hínárszerű szárak között mozdulatlanul lapulva les prédára hazai vízeink krokodilpofájú ragadozóhala, a mohó, nagyétvágyú *csuka* 'Esox lucius'.

A *szívlevelű vízijácint* jelzői előtagja a latin *cordata* (< lat. *cor*, gen. *cordis* = szív) 'szívalakú' jelentésű fajnév mintájára alkotott alakfestő név. (A tudományos névben szereplő *Pontederia* az olasz botanikus, Giulio Pontedera [1688–1757] nevét őrzi.)

durbancs J: juhfark (Kosinszky 19). R: 1839: *durbancs* (TudGyűjt. 12: 24), 1862: ua. 'szőlőfaj Somogyban' (CzF. 1: 1311), 1918: ua. 'somogyi fejeér, másképp cserbajor nevű öreg fejű s szemű szőlő' (EtSz. 2: 1446), 1955: ua. 'gohér' (Szőlőfajt. 149), 1970: ua. és *durbats* (Németh 2: 69). N: MTsz. 1: 440: *durbancs* 'szőlőfaj' (Somogy m.) / Kosinszky 19: *durbants* / Útm. 31: *durbancs* (Balaton mell.).

A szőlőfajta bogyóira utaló név, a tájnyelvi *durbancs* 'kis kövér, tömzsi' (ÚMTsz. 1: 1040) szóval (és így a *durbancs*, *durbincs*, [tudományos vágó és selymes *durbincs*] 'Acerina cernua, Acerina schraetzer' hálnévvel) tartozik össze.

Gombocz tévesen (MNY. 2: 148) a 'satelles, trabant' jelentésű *durbancs* szót említi.

durdafű J: Isoetes palustris (Lányi 47). R: 1911: ua. (Nsz. 88).

N: MF. 23: *durdafű* 'tavi örökzöld, örökegy' / MNöv. 49: ua. 'ua. és ugassza'.

A régi *durda* 'Abramis brama' hálnév őrződött meg ebben a növénynevében, mely egy vízinövényt jelöl. Minden bizonnyal a német tükörszó, a *Brachsenkraut* 'ua.' (PbF. 237) fordításával került a magyarba (*Brachsen* = *Abramis brama*; keszegfajta és *kraut* = fű).

A növény Jávorkánál olvasható (MF. 23) *tavi örökzöld, örökegy* elnevezésének alapja a tudományos *Isoetes* név, amely már Pliniusnál (25: 160) – egy *Sedum* fajtára vonatkozóan – olvasható. A latin név pedig a régi görög *isoetēs* 'ua.' (< gör. *isos* = azonos; *etos* = év) névből származik; azaz 'egész éven át a növésben azonos marad, egyformán zöldell'.

galóca (gomba) J: Amanita (Mnöv. 66). R: 1783: *galótza gomba* 'ua.' (NclB.), 1807: *galótza* 'Agaricus' (MFűvK. 577), 1833: ua. 'Amanita' (Kassai 2: 292).

A *galóca*gomba Benkő József nyelvújító szerepének, találékonyságának köszönhetően jött létre; újítása életképesnek bizonyult, és később sem került a szókincs perifériájára.

A TESz. (1: 1021) szerint a *galóca* (R. 1783: *Agaricus lactifluus*. Hung. Kenyér Gomba; *Galótza Gomba* / EtSz. 2: 918/) bizonytalan eredetű. A gombanév szlávból való származtatása (< szb.-hv. N. *gljivica*, szln. *glívica* 'gombácska') – mint arra már Kniezsa (SzJsz. 638) fölhívta a figyelmet – hangtanilag és jelentés tanilag sem meggyőző.

Aligha zárható ki, hogy magyar fejlemény. A *galóca* hálnévből keletkezett. Ez a hálnévünk ugyan szláv jövevényszó, de igen korai, már 1512-től (SzT. 4: 513) adathozható a magyar írásbeliségben, és pedig a *Salmo hucho* nevéként. Miután ez a (Dunában is élő) *Salmo hucho* – mint a lazacfélék általában – szép színes hal, testén piros pettyekkel, kézenfekvő a gombánál a névadás szemléleti alapját a színbeli külső hasonlóságban keresni, hiszen a *légyszőlő galóca* is fehér pettyes, piros kalapos gombaféle.

A *galóca* ma – mint hálnév – zoológiai, növénynevként pedig botanikai szakszó.

halbódító J: Clibadium (P. 109). Minden bizonnyal egy különös halászati módszerre utaló név. Akárcsak a *halméregcserje*, *halmazslag* stb., mely növé-

nyek szintén a halak kábítására és így könnyű kifogásukra szolgálnak. Az *ökör-farkkór* is szinte napjainkig széles körben elterjedt halmérgező növény: (l. erről Gunda B.: *Ethnographia Carpathica*. Bp., 1966: 65–135).

halenycvserje J: *Penaea* (P. 109). Talán ebből a növényből vonható ki a halenyv. Vagy ahhoz hasonló nedve lehet?

halfafű J: *Stipa tenacissima* (MNöv. 20). Társnevei az *eszpartófű*, *alfafű*, *lósörényfű* (uo.). A *halfafű* minden bizonnyal népetimológiás alakulat az *alfafű* elnevezésből.

A növény lat. *Stipa* (< gör. *stipe* = kóc) neve metaforikus terminus, akár német elnevezése, a *Federgras* (PbF. 429), azaz 'tollfű'.

halfarokpálma J: *Caryota mitis* (P. 109). A pálmát jól írja le Friedhelm Bechthold Szobanövény-kalauzában (Bp., 1988: 149). A *halfarokpálma* metaforikus terminus; a jelölt növény leveleinek formája motiválta ezt az elnevezést. Szaknyelvi szó, a ném. *Fischschwanzpalme* 'ua.' (Genaust 132) tükörfordítása.

halgomba J: *Agaricus ostreatus* (Nyr. 38: 379). R: 1910: N. *halacskagomba* 'ua.' (uo.).

Moldvában, a csángóknál följegyzett nyelvjárási gombanév. Alakfestő terminus lehet.

halhólyag J: görbeszőlő (Szőlőfajt. 333). R: 1840: *halhólyag* (Legrády L.: Lajstroma 35), 1856: *halhéjas*, *halpukkantó* (Gyürky 133), 1860: *halpukkantó* (Borászati Lapok 222), 1887: ua. 'Fischblasentraube' (Goethe 77), 1898: *halhólyag* (Horváth 12), 1903: ua. (Linbacher-Pösch: A Ruszt-Sopron-Pozsonyi borvidék: 52), 1940: ua. 'csemegeszőlő' (Marton D.: Szőlőterm. 209), 1968: ua. 'huszajné' (Kozma 397), 1988: ua. 'bőven termő, zöldessárga színű, húsos bogyójú fajta' (Csepregi-Zilai 346).

N: Bakos 45: *halpukkantó* (Tokajhegyalja) / Németh 3: 329: *halhólyag*.

Külső hasonlóságon alapuló névátvitel eredménye, hiszen bogyója nagy, megnyúlt, ovális, húsos, halhólyagszerű. Lehetséges, hogy a magyar szőlőnév a németből való tükörfordítás eredménye, de az is, hogy éppen a ném. *Fischblasentraube* (Németh 3: 331), R. 1862: *Fischtraube* (DWb. 3: 1689) szó átvétel a magyarból. Erre egy régi, 1836-os adat mutat, mely a jelentésmegadásnál a fajta származását is közli: *Fischtraube* 'weißer langer Tokayer, stammt aus Ungarn' (BM. 23).

halkábítófű J: *Euphorbia* (Kovács 20). N: uo.: *halkábító* (Szigetköz) 'mindenféle kutyatej neve'. Az *Euphorbia* ókori növénynév, a gör. *euphorbion* már Dioskoridesnél tüskés, tejnedvet is tartalmazó növényt jelöl, a latinban Pliniusnál (5: 16) a 'farkastej' elnevezése.

A *halkábítófű* névnek az a magyarázata, hogy Magyarországon régebben a halászhalkák meggették, hogy a nedvet a vízbe csepegtették. Egy öregember így emlékezik a felszínre jött kábult halak kiemelésének módjára: „csakúgy cuppogtak a halak”.

Nem ez az egyetlen növény, melyet a halászati fölhasználása miatt hasonló helyi nevekkkel illetnek; vö. pl.: *halászfű*, *halászkóró*, *halászlevél* (Martos) 'Plantago altissima'. Amint egy halászhalka a növényt ismerteti: „én esztet a halász-

füvet szoktam mindig, aszt a halászkórót méktörnyi, kicsavarnyi, mert az a lékkeserűbb a vélágon” (MNy. 45: 218).

A következők ugyanígy:

halméregfű, halmazlag, halméregcserje J: *Anamirta paniculata* (MNöv. 75).

R: 1843: *halmazlag* 'Menispermum corculus' (Bugát 172), 1880: N. *halméregfű* (Székelyföld) (Nyr. 9: 176), 1901: ua. 'havasi euphorbia' (TermTud-Közl. 454).

N: Gyógysz. 375: *halméreglapi* (Gyergyó) 'Euphorbia amygdaloides'.

Ezek a nevek olyan növényt jelölnek, melyet kövek között összezúznak, vízbe dobják, s a hal elbódul tőle (MagyNépr. 2: 76). Hasonneve a *halaló fű* 'Euphorbia amygdaloides', melyet Gunda Béla adata szerint (Ethnographia Carpathica. Bp. 1966: 84) Zágónban a halak kábítására használnak.

Olasz megfelelői is vannak az elnevezésnek, vö. ol. N. *esca da pesci, tasso dé pesci* 'ua.' (uo. 85). A németben meglévő *Fischgras, Fischkraut, Fischblatt* (M. 127), azaz 'halfű, hallevél' sokféle vízinövényt jelöl, de néprajzi adatot a halak kábítására ezekkel kapcsolatban nem találtam.

halméreggyökér J: Derris (P. 257). (Sajtóhibával szerepel: *halmérggyökér*!)

A *tubagyökér* társneve. Az elnevezést az motiválja, hogy nyilván ezt a növényt is a halászatnak erre a különös – ma már szigorúan tiltott – módjára használták fel.

halpenész J: *Saprolegnia ferax* (MNöv. 76). Német neve *Wasserschimmel* (Genaust 558), azaz 'vízi penész'. E penészgomba tudományos *Saprolegnia* neve a gör. *sapros* 'rothadt, avas' és a *légnon* 'szegély' szavakból képzett. Ennek az a magyarázata, hogy a vízen úszó organikus anyagok szélén keretet képez. A magyar *halpenész* névnek is ez – a döglött halak köré képződött szegély – a motivációja.

heringszagú libatop J: *Chenopodium hircinum* (P. 161). A *libatop* jelzői előtagja ennek a növénynek a szagára utal, mely nem is egyszerű halszag lehet, mert akkor inkább a hazai vízeinkből ismert hal nevével alkották volna az elnevezést. Inkább a nálunk üvegben vagy konzervben hagymával, fűszerekkel ecetesen vagy olajban eltett, konzervált tengeri hering szagához hasonlítják a növényt.

Az összetett szó *libatop* R. 1807: *libatopp* 'Chenopodium' (MFüvK. 186) utótagja nyelvújítási tükörszó. Diószegiék szó szerinti fordítása a görög elemekből Linnétől alkotott lat. *Chenopodium* (< gör. *chen*, gen. *chenos* = liba; *podion* = lábacska) megfelelője. A szó a növény leveleire utal, melyeknek alakja a liba talpához hasonlítható. A szóban a *-top* utótag 'láb' jelentésű, a *topog, toppan* családjába tartozó *topp, top* 'lépés; lábnyom; láb' (MTsz.) főnévvel függ össze. A *libatop* nem nyerte meg a nyelvújítást ellenzők tetszését; Fialowsky szerint (Nyr. 7: 264) a *lúdlábfüvel* kellene fölcserélni, Borbás V. (Pallas 11: 490) a *libatalp* elnevezést javasolta. Ugyanakkor Arany János (Szalontai J. álnéven: Nyr. 7: 458) védelmébe vette. Kiss Lajos szerint (NyelvTud.Ért. 71: 46) nem hatolt be a nyelvjárásokba, az ÚMTsz. anyagában sincs rá adat. Pedig a MNöv. (118) *libatopp*an és Nyárády (33) Marosvásárhelyen följegyzett *libatopp* tájnyelvi adata a név ismertségét bizonyítja.

keszegsaláta J: *Lactuca serriola* (EV. 61). R: 1807: *keszeg saláta* 'Lactuca scariola' (MFűvK. 445), 1841: ua. (NövTan. 218), 1842: ua. (Kubinyi 70), 1865: ua. 'Lactuca virosa' (CzF. 1: 1242), 1869: *keszeg saláta* 'Lactuca scariola' (Math. és TermTudKözl. 6: 184), 1872: ua. (FKézK. 271), 1873: *keszegsaláta* 'vadsaláta' (Ballagi 2: 35), 1991: *keszeg saláta* 'Lactuca serriola' (EV. 61).

A *keszegsaláta* társnevei a szintén 'saláta' jelentésű *lúdkék* és a *sárgicska* (MNöv. 102). (A régiségben a *kéknek* volt 'saláta' jelentése is.) Meglehet, hogy a hálnév 'sovány, hitvány' jelentésű jelzőként szerepel itt (mint pl. a *keszeg ember* kifejezésben). Ebben az esetben a növénynév is külön írandó, de csak a mai helyesírási szabályzat szerint. Mivel azonban a németben szintén van ezzel a hálnévvel alkotott növénynév, vö. ném. *Brachsenkraut* 'Isoëtes' (PbF. 268), és a m. *keszegsaláta* ennek mintájára jöhetett létre, inkább halneves összetételként fogható fel.

A tud. *Isoëtes* a gör. *isos* = azonos és az *étos* = év szavakból képzett; értelmese az, hogy a növény egész évben egyformán tenyészik. A *Lactuca* 'saláta' régi latin név (Plinius 19: 25), ebből való a fr. *laitue* és a ném. *Lattich* 'ua.' (Genaust 322); a lat. *lac*, gen. *lactis* 'tej' szóval függ össze, és a növény tejszerű fehér nedvére utal.

pontya, pontypénzlevelű fű R: 1807 előtt: *pontya* 'Hydrocharis' (Julow 406).

N: FöldrKözl. 22: 65: *pontypénzlevelű fű* (Balaton mell.) 'Hydrocharis morsus ranae' / Hoffmann–Wagner: M.o. virágos növ.: *békapontya* 'ua.'

A *békapontya* 'Hydrocharis morsus-ranae' (MNöv. 29), R. 1868: *békapontya* 'béka-fű' (Ballagi 1: 85), 1911: *békapontya* 'Hydrocharis' (Nsz. 31) elnevezés társnevei a *vízikapontnyak* és a *potnya* (MNöv. 29). Azt lehetne gondolni, hogy nyilván a *potnya* névből alakult ki – a *ponty* 'Cyprinus carpio' hálnév analógiás hatására – ez az elnevezés. Beke Ödön szerint (MNY. 56: 479) a Magyar Fűvész Könyvben (1807) előforduló *békapontya* név Diószegiék szóalkotása. Ha ez így van, akkor hangátvetés ment végbe, és a hálnévvel jelölik ezt a vízinövényt. Úgy látszik, Beke nem ismerte az alábbi dokumentumot, melyben a *békapontya* névnél közelebbi hasonlóság fedezhető fel a tulajdonképpeni eredeti elnevezés és a hálnév között. A debreceni fűveszkönyv szerzői ugyanis a mű megjelenése előtt, annak az előmunkálataival kapcsolatosan a Debreceni Kollégium szeniorához írt egyik jelentésükben (Toldalék. Évszám, kiadó ismeretlen; Julow 402–7) javasolták a *pontya* alakot, mely kétségtelenül a *ponty* 'Cyprinus carpio' hálnévvel mutat rokonságot.

A *pontypénzlevelű fű* elnevezés pedig a ponty pikkelyeihez (*pénz*, *halpénz* = pikkely) hasonlítja a növény levelét. A *pikkely*, *pikkelyes* előtagú összetett növényneveink (*pikkelybogyó*, *pikkelyesfenyő*, *pikkelyfa*, *pikkelyvirág*, *pikkelyharaszt* stb. /MNöv. 153/) a jelölt növények valamelyik morfológiai tulajdonságára vonatkoznak. A növénytanban a *pikkelyes* alatt különféle növényi részeknek (például gyökereknek, fészkes virágoknak) egymást részben lefedő, s a hal pikkelyeihez hasonló állását értik. Jávorkánál a *pikkelyes*: *squamosus*, *squamatus* (Magyar–latin–német szakszótár Jávorka Sándor Magyar Flóra c. munkájához. Bp., 1932. 38).

A német botanikai szaknyelvben is megvan az ezzel a halnévvel alkotott növénynév: a *Karpfenkraut* /tulajdonképpen 'pontyfű'/ az *Isoëtes* neve (M. 263).

Latin *hydrocharis* (< gör. *hydor* = víz; *charis* = öröm, köszönet) neve is a vízinövény élőhelyére utal.

süllőfű J: *Myriophyllum* (MNöv. 172). R: 1894: N. *süllőfű* (Balaton mell.) 'hínár' (FöldrKözl. 22: 65), 1897: ua. 'Myriophyllum' (Pallas 15: 280), 1911: ua. (Nsz. 287). N: MF. 750: ua. 'M. verticillatum'. A *süllő* halnevünkkel (*Lucioperca sandra*) vízinövényeket, általában tüskés hínárféléket jelölnek. A *süllőfű* tájnyelvi elnevezés a Balaton környékén. A németben a *süllőfű* tükörszava a *Schillkraut* 'Chelidonium majus' (M. 487).

süllőhínár J: *Myriophyllum* (P. 229). R: 1911: *süllőhínár* 'Myriophyllum' (Nsz. 287), 1925: *süllőhínár* 'M. verticillatum' (MF. 750), 1966: ua. 'Myriophyllum spicatum' (füzéses s.), 'Myriophyllum verticillatum' (gyűrűs s.) (VN. 8).

A süllőhínárnak a társnevei – melyek szintén az álló- vagy lassan folyó vizekben a víz alatti hínár fontos alkotójának az örvösen álló leveleit festik le – a *borosta*, *lókefe*, *ezerlevél*, *lókefe*, *tóborosta* (MNöv. 172), *vízi kapor* (MF. 750). Az *ezerlevél* a ném. *Tausendblatt* 'ua.' (PbF. 306) tükörfordítása, mely a *Myriophyllum* (< gör. *myrios* = számtalan; *phyllon* = levél) megfelelője.

A halnévvel képzett összetett szó ismeretlen eredetű *hínár* utótagja először 1560 k. bukkan föl a magyar írásbeliségben: „Thenger szemet: ondoksagha: vel: *Hynar* fw” (GyöngySzt. 945), majd 1585-ben: *hínár* (Cal. 51), 1600 k.: *Hénár* (BrassSzt. 19). Mai nyelvjárási alakváltozatai a *hínyár*, *hinnyaros* (ÚMTsz.) és a *hínnyár* (SzegSz.).

siklófű J: *Equisetum* (MNöv. 209). R: 1911: *sikló* 'Equisetum hicmale' (Nsz. 279).

Érdekes a növény több társneve, melyek arra engednek következtetni, hogy a zsurlót – kemény, szívós levelei miatt – edények tisztogatására, elmosására használták korábban; vö. *cindrót*, *cinmosófű*, *kannamosófű*, *sikár*, *tálmosófű* (MNöv. 209). Nem kizárt, hogy éppen ezért itt nem az állatnévvel van dolgunk, hanem a *sikál* igével, ugyanis a *sikos* 'csúsós' jelentésű szavak közös szógyöke a *sik-* (pl. *siklik*, *sikamlós* stb., l. még *megsikul* 'megcsúszik' jelentésben).

A növény tudományos *Equisetum* neve is erre enged következtetni, hiszen ez a régi lat. *equisetum*, *equisetum*, *equisetis* (Plinius 26: 132) (< lat. *equus* = ló és *saeta*, *seta* = állati szőr, sörté) elnevezésre vezethető vissza, mely a gör. *hippochaité* 'ua.' fordítással való átvétele. Dioskoridesnél olvasható a növény *hippuris* (< gör. *hippos* = ló és *ourá* = fark) elnevezése, mely szintén a kemény, szívós, sörtészerű, levéltelen gallyaira utal. Ezeknek az ókori neveknek mintájára keletkeztek a zsurló nyári zöld meddőhajtásának külsejét leíró mai elnevezések; vö. ném. *Pferdeschwanz*, németalföldi *paardestaart* (M. 240), r. *coada calului*, fr. *queue de cheval* (Weeds 838) és természetesen a nyelvjárásokban szélesen ismert m. *lófarkfű*, R. 1604: *lofarkfű* 'Equisetum, Hippuris' (MA.).

siklónyelv J: *Ophioglossum vulgatum* (MNöv. 103).

Hasonneve a nyelvjárásokban szélesen elterjedt és a magyar írásbeliségben már korán fölbukkanó *kígyónyelv* (R. 1578: *kígyo nyelv* 'Ophioglossum' [Her-

barium 90], 1588: *kigyo nyelu* [FrankHasznK. 19], 1590: *kegyo nyelv* 'ua.' [SzikszF. 23], 1595: *kigyo nyelv* [FK. 53]). Szintén a lat. *ophioglossum* (< gör. *ophis* = kígyó, sikló; *glossa* = nyelv) név az alapja. Külső hasonlóságon alapuló elnevezés; egyrészt az *Ophioglossum* legtöbb fajának vegetatív levele többé-kevésbé nyelv alakú, másrészt a páfrány spóratartó rügyére utal, mely a sikló nyelvéhez hasonló. Mint Meliusnál olvasható: „id est Lingua serpentis... az egy leuélből mint egy kígyo nyelv olyan iő ki” (Herbarium 90).

A németben is így, tükörszóval jelölik ezt a növényt, vö. *Natternzunge* (PbF. 325) (< *Natter* = sikló, közny. kígyó; *Zunge* = nyelv). Egyéb idegen nyelvi megfelelői szintén hasonló szemléletű elnevezések; vö. fr. R. (1775) *langue de serpent* 'Ophioglossum' (Csapó 139), szlk. *hadí jazyk*, r. *limba șarpelui*, cs. *jazyk hadí* 'Ophioglossum vulgatum' (Weeds 1182).

kagylóalma J: *Passiflora maliformis* (P. 131). A tudományos nemi név a lat. *passio* 'szenvedni' és a *flos* 'virág' összevonásán alapul. A növény német neve is *Passionsblume* PbF. 338), azaz 'szenvedésvirág'.

kagylófa J: *Firmiana* (P. 131). Az avasfa társneve.

kagylóharaszt J: *Hemitelia* (MNöv. 90). Egzotikus növény (fordításon alapuló?) „műneve”. Az összetett szó *haraszt* (R. 1225: „In siluulis que vulgo *Horosth* dicuntur” 'egy fajta erdő; tölgyes' [OkISz.], 1228 k.: *crstfa*, *chrast* 'kocsányos tölgy' [NyK. 35: 121], 1271: *harost* [OkISz.]) utótagja szláv eredetű jövevényszó a magyarban. A XIX. század utolsó negyedében már 'spórákkal szaporodó, edényes, virágtalan növény' (MagyLex. 8: 571) jelentése van. A *kagylóharaszt* elnevezés minden bizonnyal a növény levelének alakjára vonatkozik.

kagylópáfrány J: *Cyathea capensis* (P. 226). Mint a növény *fokföldi serlegpáfrány* társneve, a levelek alakját leíró elnevezés ez is. Akárcsak a tudományos névben szereplő *Cyathea* (< lat. *cyathus* = serleg, pohár, mely a gör. *kyathos* 'ua.' szóból származik).

kagylótutaj J: *Piscia stratiotes* (PE. 162). A Hévíz-csatornában nagyon elterjedt ez a hínárnövény, amely az akvaristák kedvence. Nevét nyilván a víz színén szétterülő leveleiről kapta.

kagylóvirág J: *Pistia stratiotes* (MNöv. 90). A vízisaláta (< ném. *Wassersalat* 'ua.' [Genaust 489]) – szintén a növény élőhelyére utaló – társneve. A trópusi belvizek hatalmas területen elterjedt vízinövénye ugyanis. Kicsiny buroklevele miniatűr torzsavirágzatot zár magába, ez hasonlítható a kagylóhoz. Tudományos *Pistia* neve a gör. *pistós* 'íható' szóval függ össze.

A *kagylóvirág* elnevezés szintén a németből – tükörfordítással – kölcsönzött szaknyelvi szó; vö. ném. *Muschelblume* 'ua.' (PbF. 354).

kagylóvirág J: *Moluccella laevis* (P. 67). Alakfestő elnevezés, akárcsak társnevei: *kagylós csészetölcsér*, *írharang* (uo.). Nyelvünkben tükörfordítással átvett német jövevényszó lehet; vö. ném. *Muschelblume* 'ua. és *Pistia*' (Boerner 375).

kagylózuzmó J: *Cora pavonia* (MNöv. 90).

vidracikkszár R: 1869: *vidra cikkszár* 'Polygonum amphibium' (Math. és TermTudKözl. 6: 189), 1873: *vidra-cikkszár* 'a cikkszárok közé tartozó növény' (Ballagi 2: 743), 1874: *vidracikkszár* 'Polygonum amphibium' (CzF. 6: 1016).

Elavult szaknyelvi szó. A *cikkszár* (R. 1807 előtt: *szikkszár* 'Polygonum' [Toldalék. Julow 401]) utótag azonban *cikkszár*, *csikkszár* alakváltozatban a Csapody–Prisztler műben (MNöv. 102) – a *keserűfű* 'Polygonum' nyelvjárási nevéként – 1966-ban még szerepel, de Prisztler Szaniszló az 1998-ban megjelent Növényneveink c. könyvébe már nem vette fel.

vidraelecke J: *Menyanthes trifoliata* (MNöv. 204). R: 1807: *vidra eletzke* 'Menyanthes trifoliata' (MFüvK. 373), 1843: *vidraeleczekefű* 'Herba manyanthis trifoliatae' (Bugát 471), 1869: *vidrafű elecske* 'Menyanthes trifoliata' (Math. és TermTudKözl. 6: 179), 1872: *vidrafű elecke* 'Menyanthes trifoliata' (FKézK. 245), 1874: *vidraeleczeke* 'Polygonum amphibium' (CzF. 6: 1016), 1911: *vidra-elecke* 'Menyanthes' (Nsz. 333).

N: Bodor K.: Vadon termő... (Bukarest, 1963., 150): *vidra elecke* (Erdély) 'vidrafű'.

A *vidrafű* egyik hasonneve, akár a *vízi elecke* (MNöv. 204). Az összetett szóban a *vidra* állatnév a növény élőhelyére utal, az *elecke* utótag pedig Diószegiék szóalkotása lehet, melyet ők a „növények Régi és Népközt forgó Magyar nevezetek” között felsorolt *keserű háromlevelűfű* (MFüvK. 373), illetve *vidrafű* (uo. 395) elnevezések helyett *vidra eletzke* összetételben javasoltak.

vidrafa J: *Salix* (MNöv. 65). A fűz gyökereivel a vízben áll; élőhelye ugyanaz, mint a vidráé, a folyók, tavak, mocsarak, láposok világa. A fűzfának ezt a társnevét is nyilván az ott élő halászok, pákászok, csikászok adhatták. A névadást motiválhatta az is, hogy a parton álló öreg fűzek gyökerei alatti üregben, barlanghoz hasonló mélyedésben előszeretettel ver tanyát a vidra.

Ha a herbalisták a fűzfát megpillantják, a hatásos fájdalomcsillapító, az aszpirin juthat eszükbe. Az aszpirint ugyanis eredetileg a fűzfa kérgében lévő anyagból, a szalicinból állították elő. A *fűz* lat. *salix*, gen. *salicis* nevével függ össze a régi gyógyszer, a *salicin* (Plinius 23: 56, Dioskorides 1: 104) elnevezése.

vidrafű J: *Menyanthes trifoliata* (P. 270). R: 1775: *vidra-fű* 'Trifolium' (Csapó 295), 1783: *vidra-fű* 'Bieberkleee' (NclB. 335), ua. 'Menyanthus trifoliata' (NomVeg. 410), 1798: *vidra-fű* (Veszelszki 329), 1807: *vidrafű* 'ua.' (MFüvK. 160), 1813: ua. (OrvF. 164), 1815: *vidra-fű* 'Trifolium fibrinum' (Kassai B 153), 1835: *vidrafű* 'Menyanthes trifoliata' (Kováts 408), 1841: ua. (NövTan. 378), 1843: ua. (Bugát 471), 1864: ua. (Gönczy 136), 1874: ua. 'Polygonum amphibium' (CzF. 6: 1016), 1897: *vidrafű* 'Menyanthes' (Pallas 16: 839), 1909: ua. 'Menyanthus trifoliata' (Graumann 180), 1911: ua. (Nsz. 333), 1925: ua. (MF. 830).

N: Natter: *keserű vidrafű* 'Menyanthes trifoliata'.

Teáját vesekő elhajtására használták. Pusztulóban lévő ősi lápnövény, mocsarakban, folyók holt ágában nő. Neve az édes vízű lápos, zsombékos helyek semlyékeire – a *vidra* élőhelyére – utal. A névadási motívum Diószegiék leírása alapján valószínűleg kettős; a növény víz feletti része hasonlítható esetleg a vízi ragadozóhoz: a *Menyanthes trifoliata* „vízbenn lakik ... bokr. fellyúl sűrű szakállasok” (160). Benkő József (NclB. 335) a ném. *Bieberkleee* szóval adja meg a jelentést; elképzelhető, hogy ez a növénynevünk is német mintára keletkezett, noha a ném. *Biber*, *Biberratte* nem a *vidra*, hanem más víziállatok (hód és nutria) neve.

vidrakeserűfű J: *Polygonum amphibium*; társnevei a vízigöcsfű, vérfű és paprikafű (MNöv. 204); *Persicaria amphibia* (P. 143).

N: Szabó–Péntek 63: *vidrakeserűfű* (Erdély) 'Polygonum amphibium'.

A *vidrakeserűfű* fölemelkedő szárán lévő hosszú nyelű, lándzsás, børszerű levelek a víz színén úsznak, és keskenyedő vállúak. Ez az alaki hasonlóság lehet a névadás szemléleti alapja. De szerepet játszik az is, hogy vízinövényről van szó, s ezeket előszeretettel jelölik vízi állatok neveivel. A tudományos fajnév, az *amphibium* szintén a növény termőhelyére utal; a görög *amphíbios* 'duplán élő, szárazon és vízen élő', lat. *amphibion* 'kétéltű' szavakból (< gör. *amphís* = mindkét oldalon, és *bíos* = élet).

A *vidrakeserűfű* német megfelelője az *Otterwurz* 'Polygonum viviparum' (Mezgazd. 415), azaz 'vidragyökér'.

SZAKIRODALOM ÉS A NEM KÖZISMERT FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEINEK FÖLOLDÁSA

- Bakos = Bakos J.: *A tokajhegyaljai szőlőművelés szókincse*. Eger, 1959.
 Bejan = Bejan, D.: *Nume românești de plante*. Cluj-Napoca, 1991.
 BM. = Babo, L.–Metzger J.: *Die Wein- und Tafeltraube*. Mannheim, 1836.
 Boerner = Boerner, F.: *Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen*. Berlin, 1966.
 Bugát = Bugát Pál: *Természettudományi szóhalmaz*. Buda, 1843.
 Csapó = Csapó J.: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1774.
 Csepregi–Zilai = Csepregi–Zilai: *Szőlőfajta-ismeret és -használat*. Bp., 1988.
 Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.
 DWb. = Grimm, J. und W.: *Deutsches Wörterbuch*. Leipzig, 1854–1954.
 EV. = Zdenka Podhajská: *Európa vadvirágai*. Bp., 1991.
 FK. = Beythe A.: *Fives kőműv.* Németújvár, 1595.
 FKézK. = Hazslinszky F.: *Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve*. Pest, 1872.
 FrankHasznK. = Frankovith G.: *Hasznos és fölötte szikses könyv*. Monyorókerék, 1588.
 Genaust = Genaust, H.: *Etimologisches Wörterbuch*. Basel–Boston–Berlin, 1966.
 Goethe = Goethe, H.: *Handbuch der Ampelographie*. Berlin, 1887.
 Gönczy = Gönczy P.: *Pestmegye és tájéka viránya*. Pest, 1864.
 Graumann = Graumann S.: *A magyar növénynevek szótára*. Langensalza, 1909.
 Gyógysz. = *Gyógyszerészet*. Bukarest, 1956. i. h.: 1991. (35. évf.).
 Gyürky = Gyürky A.: *Vinczellérek könyve*. Pest, 1856.
 Herbarium = Melius J. P.: *Herbarium a faknac fvéknece nevekről, természetekről és haßnairol.* Kolozsvár, 1578.
 Horváth = Horváth S.: *Szőlőgazdák könyve*. Bp., 1898.
 Julow = Julow V.: *Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe*. Debrecen, 1965.
 Kassai = Kassai J.: *Származtató 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv. I–V*. Pest, 1833.
 Kosinszky = Kosinszky V.: *Szőlőfajtaismeret*. Bp., 1949.
 Kovács = Kovács A.: „*Járok-kelek gyöngyharmaton*”. Mosonmagyaróvár, 1987.
 Kozma = Kozma P.: *Csemegeszlő*. Bp., 1968.
 Kubinyi = Kubinyi Á.: *Magyarországi mérges növények*. Buda, 1842.

- Lányi = Lányi Gy.: *Élet a víz tükre alatt*. Bp., 1961.
 M. = Marzell, H.: *Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen*. Leipzig, 1957.
 Mezgazd. = Surányi–Kunffy: *Német–magyar mezőgazdasági szótár*. Bp., 1965.
 MFűvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvész Könyv*. Debrecen, 1807.
 MF. = Jávorka S.: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
 MNöv. = Csapody–Priszter: *Magyar növénynevek szótára*. Bp., 1966.
 Natter = Natter–Nád M.: *Virágos könyv*. Bp., 1939.
 NclB. = Benkő J.: *Nomenclatura botanica*. (Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
 Németh = Németh M.: *Ampelográfiai album I–III*. Bp., 1967–1975.
 NomVeg. = Benkő J.: *Nomina Vegetabilium*. Magyar Könyvház. Pozsony, 1783.
 NövKözl. = *Növénytani Közlemények*. Bp., 1902–8.
 NövTan. = Barra I.: *Növénytan*. Pest, 1841.
 Nsz. = Cserey A.: *Növénytársítás*. Bp., 1911.
 Nyárádi = Nyárádi E.Gy.: *Marosvásárhely és környékén élő...* Marosvásárhely, 1914.
 NyIrK. = *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*. Kolozsvár, 1957–.
 OrvF. = Diószegi S.: *Orvosi Fűvész Könyv*. Debrecen, 1813.
 P. = Priszter Sz.: *Növényneveink*. Bp., 1998.
 PbF. = Schubert–Wagner: *Pflanzennamen und botanische Fachwörter*. Leipzig, 1988.
 PE. = Pannon Enciklopédia. *Magyarország növényvilága*. Bp., 1995.
 Péntek–Szabó = Péntek J.–Szabó A.: *Ember és növényvilág*. Bukarest, 1985.
 Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Bp., 1996.
 SzikszF. = Szikszai Fabricius Balázs: *Nomenclatura*. Debrecen, 1590.
 Szőlőfajt. = Csepregi P.–Zilai J.: *Szőlőfajtáink*. Bp., 1955.
 Útm. = *Útmutató a szőlőművelésre*. Bp., 1899.
 Veszelszki = Veszelszki A.: *A' növény-plánták' országából*. Pesth, 1798.
 Weeds = Williams, G.–Hunyadi K.: *Dictionary of Weeds of Eastern Europe*. Bp., 1987.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

Animals' names in botanics

The author sadly records that the flora and fauna of two entire rivers, and not even small ones, has recently been destroyed by people's irresponsibility. With this paper, he tries to commemorate the two dead rivers. He deals with water plants named after animals whose biotope was shared by the animals concerned. The lexical items discussed are primarily dialect words, the results of the incessant working of popular fancy.

At least 54 plant names are known that include *béka* 'frog', but there are also numerous compounds based on *osztiga* 'oyster', *medúza* 'jellyfish', *varangy* 'toad', *moszkító* 'mosquito', and *rák* 'crayfish'.

Since the main victims of the destruction of the rivers Szamos and Tisza are fish, grass-snakes, mussels, and otters, the author pays special attention to plant names whose first compound members are such animal names, like *angolnáfű* '*Zostera noltii*', *aranyhalvirág* '*Columnea gloriosa*', *csukahínár* '*Pontederia cordata*', *halgomba* '*Agaricus ostreatus*', *keszégسالáta* '*Lactuca serriola*', *siklófű* '*Equisetum hiemale*', *kagylóvirág* '*Mollucella laevis*', *vidrafa* '*Salix*', etc.

A Szilágysági nyelvatlasz bemutatása

A Szilágysági nyelvatlasz bemutatását három tételben foglalom össze. Ezek a következők: 1. Először beszélek a gyűjtés összetevőiről, jellegzetességeiről. 2. Másodszor a kiadás munkálatairól szólok. Mindezek meghatározzák ugyanis az atlasz – és ez a 3. tétel – felhasználhatóságát, alkalmazhatóságát.

Gyűjtés. A Szilágysági nyelvatlasz adatbázis. Segédanyaga a további kutatásoknak. Adatbázis előállításával nem lehet tudományos fokozatot szerezni, aki tehát ilyesmihez fog hozzá, azt elsősorban a szolgálat, a tudomány iránti alázat motiválja. A felhasználót viszont csak egy dolog érdekli: hiteles-e az az anyag, amiből dolgozik, megbízható-e az az adatbázis, amit a kezében tart. A megbízhatóság garanciája a Szilágysági nyelvatlasz esetében magának a gyűjtőnek a személye. Vagyis Márton Gyula és az ő több évtizedes gyűjtői munkássága bizonyítja elsősorban az atlasz hitelességét. Márton Gyula tudományos pályafutásának kezdetén Kalotaszeg és Borsavölgye nyelvjárását tanulmányozta, majd részt vett a moldvai csángó nyelvatlasz és a székely nyelvjárások atlasza gyűjtésében és megszerkesztésében. Három évtizednyi terepmunka tapasztalatával kezdett hozzá 1971-ben a Szilágysági nyelvatlasz létrehozásához. Ez a tény, továbbá az, hogy anyanyelvjárását rögzítette, tehát belülről ismerte a nyelvjárást, biztosítja az atlasz megbízhatóságát.

A Szilágysági nyelvatlasz egy régió teljes kutatópont-sűrűségű atlasza. Következő vizsgálati pontunk tehát a területre, annak nagyságára vonatkozik. Tudjuk, hogy a nyelvjáráskutatás és -vizsgálat alapegysége a helyi nyelvjárás. Az egzaktság, a mérhetőség igényével ez vizsgálható elsősorban, ezt jellemzi a helyi nyelvjárási norma megléte. Tudjuk azt is, hogy több helyi nyelvjárási egység kisebb-nagyobb közös tulajdonságokat mutat, ezek alapján csoportokat, úgynevezett nyelvjárástípusokat állapíthat meg a tudomány. Két szélső véglet létezik: a helyi nyelvjárás és a hagyományosan nyelvjárástípusnak, nyelvjárásterületnek, Végh József által nyelvjáráscsoportnak nevezett, a történelmi Magyarország területén 8 egységként megállapított csoport (az új dialektológiai tankönyv Juhász Dezső által írt fejezetében ez a szám 10-re bővül). A két véglet között meghatározhatunk azonban átmeneti, néhány vagy néhány tíz helyi nyelvjárásból álló együtteseket. Ezek a csoportok a tipologizálás különböző módján jöhetnek létre. Két nagyobb és eltérő alapú rendszerezés létezik: Imre Samu és Végh Józsefé. Imre Samu tisztán nyelvi kritériumok alapján állapít meg típusokat, könyvében (Imre 1971) mintegy 35 ilyen, általa nyelvjárástípusnak nevezett egységet határoz meg. Végh József (Végh 1959: 38–40) számára ez az átmeneti, nagyobb csoport, amelyet ő nyelvjárásnak nevez, nemcsak nyelvi, hanem történelmi és földrajzi kategória is. A Szilágyságot ez utóbbi, Végh József-i értelmében fogjuk fel, és a szilágysági nyelvjárást ebben az értelemben határozzuk meg. A Szilágyság tehát egy olyan földrajzi, történelmi, néprajzi sorsközösség, amelyet számos nyelvjárási vonás is összeköt – más vonások viszont meg éppenhogy tagolnak. „Hepehupás, vén Szilágyság” – fogalmazza Ady Endre. Ez a terület tehát az ott élők tudatában nem mint nyelvjárási egység, hanem mint történelmi, földrajzi kategória él („... mindig figyelembe vettem a

lakosság tájismeretét is, s csak azokat a helységeket vettem föl az atlasz pont-hálózataiba, amelyeknek lakói szilágyságiaknak tartják magukat” – írja Márton Gyula egy tanulmányában [Márton 1976: 4]). Létezik tehát a „szilágysági tudat”, s ebben az értelemben lehet beszélni szilágysági nyelvjárásról, még akkor is, ha ez a nyelvjárás belsőleg korántsem egységes. Ha viszont ez az utóbbi állítás igaz, fontos feladat lehet a „tájszólás belső tagolódásának megállapítása” (Márton 1976: 5). E belső tagolódás leírására leginkább a nyelvföldrajzi módszer alkalmas: a térképre vetített nyelvjárasi adatok segítenek a jelenséghatárok meghúzásában.

Egy nyelvjárasi adattár további felhasználását sok szempontból meghatározza a gyűjtés ideje is. A Szilágysági nyelvatlaszt Márton Gyula 1971 és 1975 között gyűjtötte. Hat éven keresztül, nyaranként. Ez a 2000-ben közreadott anyag tehát nem a mai beszélt nyelvjárást mutatja meg. Elénk állít azonban egy szinkrón metszetet, amelyhez képest bármely elmozdulás, változás értelmezhető. Szinte készletet, felhív arra, hogy segítségével változásvizsgálatokat végezzünk.

A romániai regionális nyelvatlaszok esetében nem készült egyetemes, mindenki által ugyanolyan módon felteendő kérdéseket tartalmazó kérdőív. Vöö István, a kérdőív 1980. évi változatának egyik összeállítója hozzám intézett levelében a következőket írja: „A címszavak után előzetesen megfogalmazott kérdések nem voltak. Többszöri szakmai értekezések nyomán minden gyűjtő e vonatkozásban alapos eligazítást kapott.” Ez a módszer ma, túl A magyar nyelvjárások atlaszán, kétségkívül nem lehet követendő minta. Nézzük, hogyan látja ezt a kérdést a MNyA. munkaközössége (a következő idézet megfogalmazása Bárczi Gézától származik): „1949 novemberében e kísérleti kérdőívek, illetőleg ez időben még csak a kérdőívek egy része, a nyelvtani kérdőív, nagyjában készen volt. Nem tartalmazott azonban egyebet, mint magát a szóalakot (vagy a fogalom megjelölését), melyre a kérdésnek irányulnia kell. Maguk a kérdések (természetesen kezdettől fogva csak közvetett kérdezésmódról volt szó) nem voltak megszövegezve. A formulázás és a nyelvtani kérdésekhez sokszor szükséges helyzetvázolás a gyűjtő belátására, pillanatnyi ötletére, ihletére volt bízva. Kétségtelen, hogy ez az elképzelés nem helyes, mert nemcsak nem biztosítja a gyűjtés egységességét, de szinte szükségszerűen azt hozza magával, hogy a különféleképpen feltett kérdésekre kapott válaszok, a más és más helyzetbe illő feleletek anyaga gyakran egymással össze nem vethető adatokat eredményez. Az Akadémia kiküldötte [ez maga Bárczi volt] kezdettől a kérdések, a magyarázó szövegek egyöntetű megszövegezése mellett foglalt állást, és e nézetet később is állandóan képviselte, de a munkaközösség többsége e kérdést sokáig nem tartotta döntő fontosságúnak, sőt néhány tagja nehezen érthető módon makacsul ellenezte. A gyakorlati tapasztalatok, a gyűjtés eredményeinek egybevetése, majd az első ellenőrző utak tanulságai meggyőzték aztán a munkatársakat a kérdések előzetes és rendkívül körültekintő megszövegezésének szükségességéről” (Deme–Imre 1975: 30–1). Mivel védhető mégis ez a Szilágysági nyelvatlasz gyűjtésében is fellelhető sajátság, hiányosság? Elsősorban azazal, hogy a gyűjtő egyetlen személy volt. S míg egy csapatmunkánál (ilyen volt, tudjuk, a MNyA.) azért, hogy mindenki ugyanúgy kérdezzen, elengedhetetlen a

megfogalmazott, rögzített és kötelezően előírt kérdés, addig egyetlen gyűjtő esetében ez a hiányosság megbocsátható, mert bízhatunk a következetességében. Megbocsátható ugyan, de be kell ismernünk, hogy néhány esetben ez a gyűjtésmód korlátozza az atlasz használatát. A szegedi egyetem szervezett 1998-ban egy konferenciát a magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményeiről. Akkori előadásomban többek között megvizsgáltam az úgynevezett családi helyhatározóragok jelentéskülönbségeit is (tehát hogy a *-ni* jelentése '-hoz' vagy '-ékhöz'-e), és azt találtam, hogy a magyar nyelvátlasz adatai és Imre Samu elemzése alapján (Imre 1971: 318) a *-ni* nem kizárólag 'ékhöz' jelentésű, hanem a mondat jellegétől függően lehet egyes számú vagy többes számú ragjelentése is (Hegedűs 1999: 70). Ehhez a tanulmányhoz, bár jó lett volna, nem tudtam felhasználni a Szilágysági nyelvátlaszt, mert az explicite meg nem fogalmazott kérdés miatt a SzilNyA. térképlapja együtt közli a *Sándorhoz/Sándorékhöz* adatait.

A Szilágysági nyelvátlasz Márton Gyula helyszíni lejegyzésein alapul. A gyűjtő minden kutatóponton külön kérdőfüzetet használt, ebbe írt bele minden kérdészt és minden orvadtat, majd a gyűjtést követve, rövid időn belül az adatokat átírta perforált lapokra. (Például a diósadi gyűjtés 1973. VI. 25–26-án történt. A füzet borítójának belső felén a következőt találjuk: „Az egész anyagot átírtam perforált füzetbe. 1973. VII. 5. Márton Gyula”.) Erre az átírásra a további feldolgozás megkönnyítése céljából volt szükség. A gyűjtő kézírása teljes mértékben olvasható, Márton Gyula – mintha megérezte volna, hogy művét más fogja befejezni – törekedett arra, hogy írása sehol se lehessen olvashatatlan vagy kétértelmű. Egyetlen helyzet volt csupán, mikor nekem kellett állást foglalnom. Márton Gyula ugyanis néhány esetben használ egy sajátos jelet: *ö*, *ü*. Ezt a két jelet a magyar nyelvjárás-fonetikai irodalom nem használja. A kérdést bonyolítja, hogy Márton használja a félhosszúságra az *ö*, *ü*, a hosszúságra pedig az *ő*, *ű* jeleket. Az adott jelek (*ö*, *ü*) elvileg háromféleképpen értékelhetők: 1. megfelelnek a félhosszú *ö*, *ü*-nek, 2. megfelelnek a hosszú *ő*, *ű*-nek, s csak a kézírás egyenetlenségét mutatják, 3. sajátos hang sajátos betűjelei. Mivel Márton tudatosan használja a félhosszúságra az *ö*, *ü* jeleket, nem tekinthetjük az *ö*, *ü*-t félhosszú hang jelének. Sajátos, különleges hangnak sem tekinthetjük az *ö*, *ü*-t, mert akkor biztosan utalt volna valahogyan erre a tényre. Nem marad más, minthogy e két betűt a hosszú *ő*, *ű* kézírasi változatának tartsam. (Zárójelben: ez az egyetlen pont, ahol elképzelhető, hogy tévedtem, de olvasatomat a fentiek figyelembevételével védhetőnek tartom. Megjegyzem még, hogy csak néhány ilyen eset fordult elő a hatalmas anyagban.)

Adatközlők. A gyűjtő egy 1976-os tanulmányában 164 személyt jelöl meg adatközlőként, én az anyagban feljegyzett adatközlőket összeszámolva 158 főt állapítottam meg. Több mint 120-an közülük a 60 évesnél idősebbek nemzedékébe tartoztak. A kérdőfüzet törzsanyaga 762 szót, illetőleg szóalakot tartalmazott. Ehhez járult az alaktani függelék, mely 73 névszó és igető legfontosabb tőalakjait tartalmazta. Márton Gyula nem kérdezte ki mindenütt a teljes kérdőívet. Amint azt Gálffy Mózzsal a székely nyelvjárás adatgyűjtése alkalmával is tették, egyes pontokon csak a csökkentett kérdőívet kérdezte ki. Főként azokon a településeken járt el így, amelyek vagy A romániai magyar nyelvjárások atla-

szának kutatópontjai voltak (7 község ilyen: Dobra, Völcsök, Bogdánd, Kárásztelek, Diósad, Ipp, Szilágyperecseny) vagy új települések, esetleg homogén nyelvjárási alegység kisebb települései. 67 kutatóponton végezte el a gyűjtést, nem hagyva ki a városokat sem. Városokon is inkább a földműveseket kérdezte, csak Zilahon vont be néhány, a nyelvjárását beszélő iparost. A gyűjtés során Márton Gyula figyelt az alakváltozatokra is, ezeket mindig lejegyezte. A régies alakot (...) -be tette, az újabb alakot [...] -be, a ritkán használt alakot <...> -be. Figyelmet fordított tehát a nyelvjárás belső dinamizmusára, a szinkroniában meglévő mozgására. Ezeknek a 70-es években újként feljegyzett alakoknak a mai tanulmányozása, további sorsuk megállapítása ismét izgalmas kérdés lehet a ma dialektológusa számára.

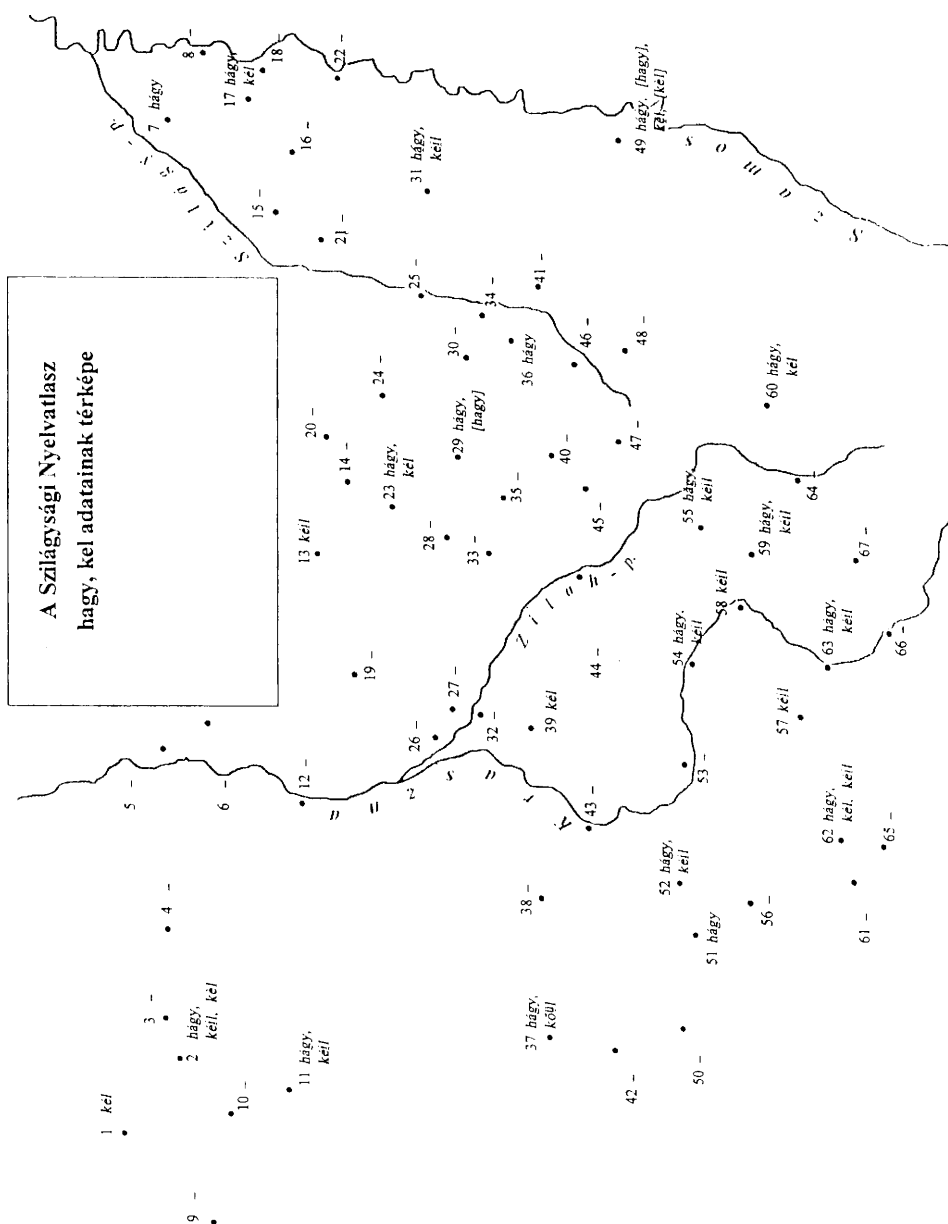
Kiadás. Márton Gyulát halála megakadályozta, hogy elkészíthesse szülőföldje, a Szilágyság nyelvjárási atlaszát. Egy tanulmányában ugyan még rávilantott a Szilágysági nyelvatlaszban rejlő lehetőségekre (Márton 1976: 3–20), de az atlasz kiadása az utókorra maradt. Az ismert politikai és kultúrpolitikai helyzet miatt az atlasz romániai megjelentetése a 70-es, 80-as években elképzelhetetlennek látszott, nem véletlenül jelent meg a székely nyelvatlasz is Székely nyelvöldrajzi szótárként 1987-ben Budapesten. Márton Gyula özvegyétől azonban a gyűjtött kézíratos anyag a Magyar Nyelvtudományi Társasághoz került, s ennek elnöke, Benkő Loránd rám bízta 1993-ban az atlasz kiadásával összefüggő munkát. Hogy miért tartott ez hét évig, annak vannak szubjektív és objektív okai egyaránt – lényegesen súlyosabbak az objektív okok, jelesül: a pénz hiánya. Több alkalommal is megpályáztam vele az OKTK kutatási és kiadási programját, pályázataimat mindig a forráshiányra hivatkozva „altatták” el. Végül 1998–9 két évére az OTKA folyósított 800 000 Ft-ot a kiadásra (T 026390 nyilvántartási számú pályázat). Ez az összeg ugyan nem tette lehetővé a könyvalakban való megjelenést, mégis jelentősen előremozdította a vállalkozást.

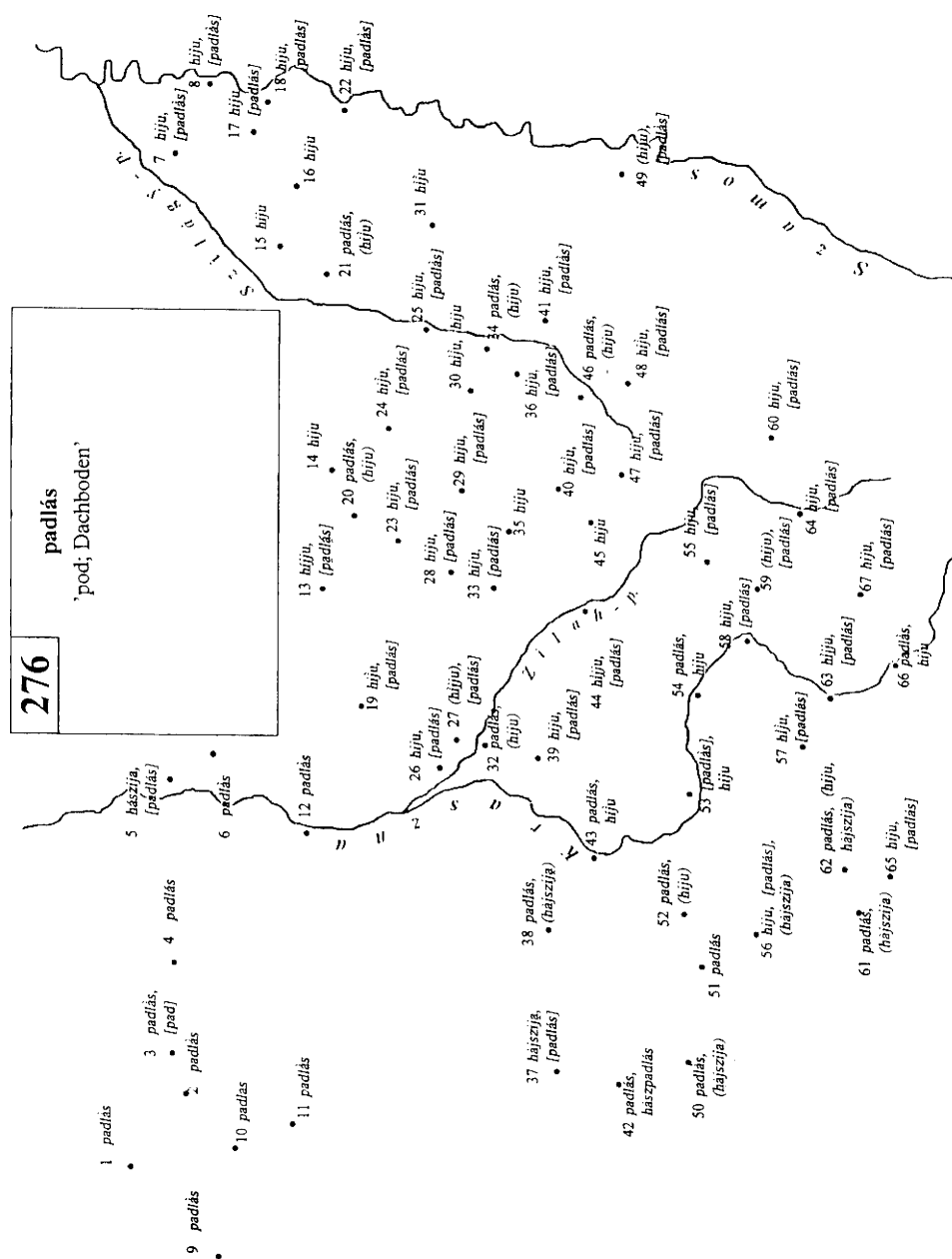
Visszatekintve a látszólag eltékozt időre, úgy tűnik, nem volt haszon nélküli. Ebben az időben ugyanis folyt egy atlaszkiadás, A romániai magyar nyelvjárások atlaszának kiadása. Mondhatni testközelből figyelhettem, hogyan szenvedti meg és kísérletezi ki Juhász Dezső és csapata azt a folyamatot, amelyet számítógépes nyelvatlaszkiadásnak nevezhetünk. Nemcsak elméleti haszna volt ennek a figyelésnek, hanem gyakorlati is: A romániai magyar nyelvjárások atlasza készítése során kifejlesztett betűkészletek (Atlasz 1, 2, 3, 4) átadásával Juhász Dezső nagymértékben elősegítette a SzilNyA. megvalósulását (alig 3–4 speciális karaktert kellett csak megrajzolniunk). Amint Juhász Dezső leírja (Juhász 1995: 13), A romániai magyar nyelvjárások atlaszának térképlapjai a következőképpen készültek: a cédulaanyagot Murádin László szótárrá formálta, ezt a szótárat számítógépbe gépelték, majd az ellenőrzött adattár került a számítógépes térképezőhöz, aki a rögzített szavakat a megfelelő kutatópontokhoz illesztette. Ez az ellenőrzést nem számítva három művelet. Én, mivel éreztem, hogy a pénz három műveletre biztosan nem lesz elég, megpróbáltam megspórolni két műveleti fázist (ebben segítségemre volt maga Márton Gyula, tudniillik kézírása nehézségek nélkül olvasható volt, másrészt Fodor Eszter programtervező matematikus).

A gyűjtött anyagot 67 közepes méretű borítékban kaptam meg 1-től 67-ig számozva. Ezek a borítékok tartalmazták falvanként az adatokat, mégpedig perforált lapok formájában, egy lapon tehát nyolc adat szerepelt. Az adatok ésszerű előszerkesztéséhez mindenekelőtt el kellett készíteni az alaptérképet, amely csak a terület vízrendszerét tartalmazta. A térképre ráírásként Márton Gyula eredeti számozását is, ő ugyanis 1976-os tanulmányában, ahol egy mutatványt ad az atlaszból, ezeket a számokat szerepelteti. Mivel a térképes nyelvföldrajz (legyen az akár nyelvatlasz, akár földrajzinév-anyag) hazai gyakorlata az, hogy a számozás a bal felső sarokról indul, át kellett számoznom a térképet, és megadnom minden kutatópontnak a végleges számát. Amikor ez megtörtént, minden boríték minden egyes kis cédulájára rápecsételtem a kutatópont számát, így már egyetlen cédula sem keveredhetett el. A perforált lapokat ugyanis szét kellett tépni, hogy ezáltal előbb kutatópontként alkossanak egyetlen csomagot, majd a 67 cédulacsomagból mintegy 900 számozott csomagot hoztam létre a leendő térképlapoknak megfelelően. A számítógépbe másolt alaptérképet természetesen kicsinyíteni és egyszerűsíteni kellett, így alakult ki az atlasz munkatérképe.

Es itt jön az újítás: az alaptérkép minden számmal jelölt pontja mellett nyitottunk egy úgynevezett szövegdobozt, s a rögzítők az adott cédulacsomó 1–67-ig terjedő adatait begépeltek a nekik megfelelő ablakokba. Így sikerült egy műveletbe sűríteni a szótárszerkesztést, a rögzítést és a térképi felhelyezést. Csak az ellenőrzést nem lehetett megtakarítani, három korrektúraforduló biztosította, hogy minden jel ugyanúgy van meg a térképlapon, mint a kéziratban. A térképlapon a címszó magyar alakját román és német jelentésmegadással is meg lehet találni. A románt nem kell megokolni, szükségszerű, hogy az adott terület többségi nemzetének nyelve is megjelenjen. A német értelmezés mellett az szól, hogy mind a csángó nyelvatlasz, mind a Székely nyelvföldrajzi szótár (= székely nyelvatlasz) német értelmezést ad másodikként. A román értelmezéseket a megjelent regionális atlaszokból és a RMNyA.-ból vettem át, továbbá Juhász Dezsőtől megkaptam Murádin Lászlónak a RMNyA.-hoz készített szólistáit. A hiányzó német megfelelésekben Gerstner Károly segített tanácsaival.

Mire jó? A SzilNyA. anyaga lehetővé teszi, hogy alkalmazzuk mindarra, amire egy regionális atlaszt lehet (amely ráadásul nem homogén nyelvjárási területen található, hanem a Somogy–Zalai nyelvatlaszhoz hasonlóan kisebb nyelvjárási egységek találkozáspontján került felvételre), vagyis, hogy egy adott szinkrón metszet állapot- és rendszerösszefüggéseinek vizsgálatára használjuk fel. Vizsgálhatók tehát segítségével az adott régió nyelvjárásai a hangkészlet, a szóalakok és a szókészlet területén. Bemutathatók segítségével a nyelvjárási alegységeknek az egyes nyelvi szinteken ábrázolható elkülönülései, illetőleg összefüggései. A nyelvjárásra alapvetően jellemző, hogy hangtani alapon elkülönül az í-ző alapterületen egy é-ző változat, amely ékszerűen benyúlik a Zilah- és a Szilágy-patakok által határolt, Tövishátnak nevezett területre, ahol az egyes szavak e jelenségre utaló izoglosszái párhuzamosan futnak. Ez az elkülönülés mind hangsúlyos helyzetben (*néz, méh, méz, széna, négy* stb.) mind hangsúlytalanban (*moslék, kolor;pér, szomszéd, szegény, házért* stb.) megfigyelhető. Az is látható azonban, hogy az é-zés határa dél felé túlnyúlik a Zilah-patakon, és kelet felé

sem a Szilágy-patak a határ, hanem attól keletebbre húzódik. A Szilágyság többi része valóban *í-ző*, de e jelenség kivételével inkább az eltérések jellemzik ezt a nagyobb területet. Így a zárt *ë* megjelenése csak a nyelvjárás délnyugati területén (*pëtrëzsejëm, kendërmagos, embër, szëmëm* stb.) jellemző, a nyelvjárás többi részén ez a hang nem található meg. Ezen a területen azonban megvan hangsúlyos és hangsúlytalan helyzetben egyaránt, a fonémakészlet itt tehát gazdagabb, mint a nyelvjárás egyéb területein. A nyelvjárás északnyugati és északkeleti csücskét valóban összekapcsolja az *í-zés*, de számos lexikai elem izoglosszája elkülöníti az északnyugati területet a többtől: a *kíviil : küliil*, a *szukakutya : kocakutya*, a *kisliba : pipe*, a *szundikál : gyökönt*, a *nászasszony : sógorasszony* jelenséghatárai szinte teljesen párhuzamosan futva határolják el e részterületet (az oppozíciókban elsőként az északnyugati változatot szerepeltettem). Alaktani jellemzők is mutatják a nyelvjárasterület tagoltságát. Így például az *éhgyomorra* térképlapján (524) élesen elkülönül a terület *ë-ző* délnyugati részére jellemző *éhomra*. Szintén jellemzően elkülönül a Szilágyság északnyugati és részben délnyugati részén használt *sajtalan* töváltozat az ettől keletre egységesen jellemző *sótalan* (521. sz. térkép) változattól. Úgy tűnik tehát, hogy a nyelvjárás tagoltabb, mint eddig hittük, alegységként kell számolnunk az északnyugati, az északkeleti, a délnyugati és a tövisháti részekkel.

A szókészlet területén ezen túlmenően is további jellemző, már nemcsak a nyelvjárásra, hanem egyéb, a gondolkodás és megkülönböztetés viszonyaira utaló adatokat is nyújt az atlasz. A 172. számú térkép a **mókus** térképlapja. A nyelvjárasterületen erre az állatra négy megnevezés él: *mókus, cibabó, mogvorópej, güzü*. A *mókus* szinte mindenütt szerepel, csak néhány helységeben hiányzik, ezekben egyetlen változat a *cibabó*. Ahol viszont a *mókus* a másik három megnevezés egyikével szerepel, a népi tudat fajtára is igyekszik elkülöníteni az egyes megnevezéshez tartozó állatokat. Szintén tanulságos a **fenyőtoboz** térképlapja (188). Erre a területre nem jellemző a fenyőfa. Több kutatópontról nincs válasz a feltett kérdésre, két helyen expressis verbis kiderül, hogy nem ismerik, tudniillik megjegyzésként szerepel, hogy nincs fenyő a környéken, illetőleg hogy az iskolában tanultak csak róla. De a többi hely, ahonnan adatot hoz az atlasz, a fogalomnak olyan erőteljes tagoltságát mutatja (*fenyőmag, fenyőtoboz, fenyődoboz, fenyőmálé, fenyőcső, fenyőgumó, bogvó, fenyőfa disznó, fenyőbutykó, fenyőbarka, fenyőgyümölcs*), amely közvetve támasztja alá Imre Samu megfigyelését: az erős tagoltság az adott fogalom kevésbé ismert voltát jelzi (Imre 1987: 64). Ha egymásra vetítjük a 274. és 275. számú térképeket (**utcára néző szoba**, illetőleg **kertre néző szoba**) kirajzolódnak előttünk a gondolkodás oppozíciói: *elsőház – hátsóház, nagyház – kisház, felsőház – alsóház* szembenállásokat találunk, és ezek csak igen ritkán keverednek. Találhatók azonban olyan térképlapok, amelyek a szóban forgó nyelvjárasterületnek a köznyelvvvel szembeni egységes képét mutatják. Így pl. a **kukoricát foszt** (714) minden kutatóponton egységesen kukoricát *hánt*, a **kukoricát morzsol** (715) pedig (három kutatóponttól eltekintve, ahol a *morzsol* is megjelenik) egységesen kukoricát *fejt*. Szintén közös, a köznyelvtől eltérő alaktani vonása e nyelvjárasterületnek, hogy megtartotta a töbelseji időtartamot váltakoztató ige-töveket (ezt mutatja a *hagy* és *kel* igei térképéből készített egységesített térkép).

A szinkrón megállapítások mellett történeti összevetésekre, változásvizsgálatra is alkalmas az atlasz. Alkalmas erre önmagában (jó példa erre a **padlás** 276. számú térképe, mely az ősi *hiju* és a neológ *padlás* együttes meglétét mutatja – szögletes zárójellel jelezve a neológ adatot), de alkalmas arra is – s erre már korábban utaltam –, hogy egyes jelenségek célzott mai gyűjtése alapján a két metszet összevetésével az elmúlt 30 év elmozdulásaira, változásaira következtessünk.

HIVATKOZÁSOK

- Deme László–Imre Samu (szerk.) 1975. *A magyar nyelvjárások atlaszának elméleti-módszertani kérdései*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Hegedűs Attila 1999. Az *-ék* képző (jel? rag?) és a tágabb külső helyviszony történeti-nyelvjárási összefüggése. In: (Büky László–Forgács Tamás szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei*. Szeged, JATE. 67–73.
- Imre Samu 1971. *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Imre Samu 1987. *Nyelvjárási szókészletünk néhány szerkezeti kérdése a magyar nyelvatlasz anyaga alapján*. Bp., Akadémiai Kiadó.
- Juhász Dezső (szerk.) 1995. *A romániai magyar nyelvjárások atlasza*. I. Bp., Magyar Nyelvtudományi Társaság.
- Márton Gyula 1976. Mutatvány a „Szilágysági tájnyelvi atlasz”-ból. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* 20: 3–20.
- Végh József 1959. *Őrségi és hetési nyelvatlasz*. Bp., Akadémiai Kiadó.

Hegedűs Attila

SUMMARY

Hegedűs, Attila

Introducing the Dialect Atlas of Szilágyság

The material for a Hungarian dialect map of Szilágyság (or Sylvania, a Hungarian-inhabited area in Romania) was collected by Gyula Márton between 1971 and 1975. The manuscript was then edited into a dialect atlas proper by Attila Hegedűs in 1998–99 (to be published in 2000). The first part of the present paper describes the principles of collection and data recording, the area of collecting, the authenticity of the material collected. The editor, utilising his experience with the Hungarian Dialect Atlas of Romania, implemented a computer-based atlas compilation method. Thus, on the basis of the nearly 750 maps now completed, the phonological, morphological, and lexical characteristics of the dialect area can be outlined. The coherence and internal diversity of the area can be studied. With the old and new varieties being both included, the synchronic dynamism of the dialect becomes apparent, and the atlas can also become a reliable source for the study of dialectal changes.

A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében

A világ nyelvi képének az elmélete arra az alapelvre épül, hogy a természetes nyelvben a valóságnak nem az izomorf képe, hanem annak emberi interpretációja, értelmezése tükröződik. A folyamat eredményeként az ember memóriájában létrejön egy belső mentális valóság, egy információs térkép, amelynek struktúrája nem lineáris, hanem hierarchikus felépítésű (Bańcerowski 1996: 270–7). Az adott nyelvben rögzült világ képének az ismerete nagymértékben segíthet a szavak kapcsolódási mechanizmusának megértésében. Más oldalról viszont: a szókapcsolatok szélesebb keretben történő tanulmányozása elmélyítheti a nyelvi kategorizálással, valamint a nyelvi axiológiai rendszerrel kapcsolatos tudásunkat. Tehát a világ nyelvi képe és a szavak kapcsolódási mechanizmusa között kölcsönös összefüggés áll fenn.

Emlékezetünkről negatív értelemben azt szoktuk mondani, hogy *rövid* vagy *lyukas*. A *rövid emlékezet* a *röviden emlékezikből* jött létre, mint ennek a szintagmának az egyszerű transzpozíciója. A *lyukas emlékezet* szó szerkezet viszont arra utal, hogy a magyar nyelvben az *emlékezet* olyan „*tartályként*” értelmeződik, amelyben különféle adatok rögzülnek és tárolódnak. A „*tartály*” fogalmi metaforájának különböző nyelvi alakja van, például: *bevési az emlékezetébe; vkinek az emlékezetében van, marad, él; vki az emlékezetében rögzíti, tartja; vki kutat az emlékezetében; kiesik, kirepül vkinek az emlékezetéből; kitöröl vmit az emlékezetéből; vki vmit felidéz az emlékezetéből; emlékezetében (meg)őríz; az emlékezés tárolója; vkinek az emlékezete bővül/szűkül; vkinek mákszemnyi emlékezete van; stb.* A nyelvi példák alapján láthatjuk, hogy a *lyukas emlékezet* szó szerkezet nem véletlen.

Vegyük példaként a következő szó szerkezeteket: *elveszítette a türelmét, felrúgta a munkáját, megszakította az ismeretségét*. A verbális komponensek különbözősége a nominális komponensek által szimbolizált objektumoknak az eltérő kognitív megközelítéséből adódik. Az első szó szerkezet a „*türelem szubsztancia*” ontológiai metaforának a megnyilvánulása. Saját magunkat olyan létformában érzékeljük, ami elkülönül a világ többi részétől. Bizonyos *tartálynak/tárolónak* tekintjük magunkat, amelynek belseje és külső tere van, és ugyanúgy értelmezzük a kívül álló tárgyakat is (Lakoff–Johnson 1980, 1981). Erről nemcsak a köznyelvi metaforák tanúskodnak, hanem a tudományos nyelvben található olyan kifejezések is, mint például: *nyílt, zárkózott ember; vki magába zárkózott; vki kitárulkozott vki előtt; belsőleg átél; belsőleg gazdag; belső élet; belső élmények; belső világunk; stb.* Ezek a szó szerkezetek intuitíve azért érthetőek az átlagember számára, mert a nyelvben rögzült világ víziójából erednek. A „*türelem szubsztancia*” metaforát a következő szekvenciák is alátámasztják: *vkinek sok a türelme; vkinek nincs türelme; nincs benne egy csepp türelem sem; elfogyott a türelme; kifogy a türelemből; vki elvesztette a türelmét; már nem volt türelme hozzá; vkinek végtelen türelme van; stb.*

Ennek a szubsztanciának a mennyisége szempontjából minden embert jellemezhetünk (*vkinek nagyon sok türelme van; vkinek több, kevés türelme van vagy egyáltalán nincs türelme*). E szubsztancia, amelyet használunk, változhat az időben, elfogyhat (*már fogytán a türelme; vmi/vki elérte azt a fokot, amelynél tovább már nem terjed a türelme; nem volt már több türelme*), igénybe vehetik mások is (*visszaél a türelmével; kihasználja vkinek a türelmét*), és „*fegyverként*” is használhatjuk (*az nyer/győz, akinek nagyobb türelme van; veszített, mert nem volt türelme hozzá; győzött, mert sok türelme volt; a türelem rózsát terem*).

A magyar nyelvben a *munka* is *szubsztanciaként* értelmeződik (például *vkinek van, nincs munkája; sok, nagyon sok, kevés, nagyon kevés, több, kevesebb munkája van; sok, kevés munka marad; stb.*). Ha a munkát összehasonlítjuk a türelemmel, szembetűnik egy lényeges különbség közöttük. A munka, az emberhez viszonyítva, valami külső, valami emberen kívüli. Azt mondhatjuk például, hogy: *vki munkát keres; vki munkát talált; vki munkát kapott; vki munkát adott vkinek; munkába kezd; munka és ütleget között nevelkedtem; munkát vállalt; ez a te munkád; nem látom világosan, mi itt az én munkám; annyi a munkánk, hogy nem bírunk vele; mindennap más munkát végez; kivette a tanuló kezéből a munkát; stb.* A munkát nemcsak minősíteni lehet (például *jó, minőségi, kitűnő, értékes, mesteri, remek, pocsék, hanyag, gyenge, rossz, silány munka*), hanem meg lehet határozni a „súlyát” is (például *nehéz, könnyű, nagyon könnyű, nagyon nehéz munka*). Abban az esetben, ha valakinek már nincs munkája, azt szoktuk mondani, hogy *felrúgta/othagyta a munkáját*. A verbális komponens ebben az esetben arra utal, hogy ezt a helyzetet maga az ágens idézte elő, viszont az *elveszítette a munkahelyét* (azaz azt a helyet, ahol a munka van) szó szerkezet esetében az ellenkezőjéről tájékoztat.

Ha összehasonlítjuk ezt a szekvenciát az *elveszítette a türelmét* kifejezéssel, láthatjuk, hogy a szemantikai különbség közöttük abban rejlik, hogy másképpen észleljük a türelmet és a munkát. Az, hogy valaki elveszítette a türelmét, nem függ az akaratótól, viszont a munka vonatkozásában függhet.

A *megszakította az ismeretséget* szó szerkezet előhívja a nyelvben rögzült emberi kapcsolatok képét. Ez a kép olyan teret idéz elő, amelyben az egyes egyének bizonyos távolságban vannak egymástól, közelebb vagy távolabb, kötődnek egymáshoz vagy nem kötődnek stb. (Az emberi gondolkodásban az emberek közötti kapcsolatoknak bizonyos térbeli modellje alakult ki [Wierzbicka 1971]). Erről tanúskodnak az olyan szó szerkezetek, mint például: *házastársi kötelék; vérségi kötelék; a barátság, a házasság köteléke; a vérség kötelékei fűzik őket össze; családi kötelék; kapcsolatot létesít, teremt; baráti, személyi, rokonsági kapcsolatok; kapcsolatba jut, kerül vkivel; vkinek laza, szoros, közeli, távoli kapcsolatai vannak vkivel; vkinek jó összeköttetése van; jó baráti viszony alakult ki közöttük; vki vonzódik vkihez; jó barátság köti őket össze; közös cél fűzi őket össze; az érdek szálai fűzik őket össze; közeli ismeretség; elszakít, megszakít minden köteléket; megszüntet, megszakít minden kapcsolatot; stb.* Mivel az ismeretség olyan valamiként fogalmazódik meg, amely összeköti, összefűzi, közelebb hozza egymáshoz az embereket, annak végét, amelyet az egyik résztvevő vált ki, a koherens metaforikus rendszer fenntartása érdekében, a *megszakította vkivel az ismeretséget* kifejezésnek kell jeleznie.

A melléknév jelenlétét olyan szó szerkezetekben, mint például: *világos, zavaros, zagyva beszéd; világos gondolkodású ember; sötét jellem; világos magyarázat, stílus, érvelés; nem elég világosak a célok és a feladatok; átlátszó hazugság, gondolatok, trükk, célzás, kifogás, ürügy, lélek; zavaros megnyilatkozás; zavaros fejű ember; stb.* nagyon könnyen megmagyarázhatjuk az „*értés látás*” fogalmi metafora segítségével. Úgy tűnik, hogy ez a metafora a magyar nyelvben nagyon termékeny. Nézzük meg más megnyilvánulásait is: *nem sok értelmét látom a dolognak; nézzük meg közelebbről ezt a kérdést; átlát a szavain, vkin, vmin; átlát vkinek a ravaszságán, tervén, titkain; átlátok rajtad; belátja tévedését; belátta, hogy hibás döntést hozott; a probléma megoldása új látásmódot, nézőpontot, szempontot igényel; a dolog másképpen nézett ki; látnunk kell ennek a határozatnak a hatását; vkinek a szemébe (meg)mond vmit; stb.* Ezt a metaforát néhány frazeologizmusban is felfedezhetjük: *kinyílt a szeme; felnyitotta vkinek a szemét; kinyílt a csipője; port hint a szemébe; homokot hint vkinek a szemébe; füstöt fúj a szemébe; stb.* A látásnak az értéssel, tudással való kapcsolata egyértelmű. Ha az adott személy nem „látja”, vagy a „látását” valami megnehezíti, akkor nem ismeri a dolgok valódi állását. Az előbb említett melléknév a látási érzékeléssel kapcsolatosak (*világos, sötét* – a fény percepciójával függ össze; *átlátszó* – olyan, amelyen keresztül lehet látni, látni lehet, hogy mi van a túlsó oldalon; *zavaros, zagyva* – a felkavarodott üledék, alj miatt nem tiszta, nem átlátszó, és ezáltal megnehezíti a látást). A *zavaros*

megnyilatkozás azt jelenti, hogy „nem átlátszó”, „nem átlátható”, és az *átlátszó gondolat* szószerekezettel ellentétben nem látjuk, hogy mi van mögötte, ezért nem értjük meg teljesen, egyértelműen.

Mivel az *értés látás*, a látáshoz pedig nélkülözhetetlen a fény jelenléte, így a *fény (világosság) – sötétség* oppozíciója fontos szerepet játszik a metaforikus rendszerben. Az oppozíció első tagja (= fény) a tudást, a második pedig (= sötétség = a fény hiánya) a nemtudást szimbolizálja: *világos, sötét fejú, agyú ember; a helyzet világossága; világosság gyúlt az agyában; megvilágosodott az agyam; világossá vált előttem; felvilágosodott ember, gondolkodás; felvilágosít vkit; helyes megvilágításban tüntet fel vmit; vki vmilyen fényben értelméz vmit; vmi megvilágosítja az elméjét; megvilágosodik az elméje; a probléma megvilágítása; megvilágosodik a titok; vmi új fényt vet vmire; sötét ember, alak; sötét színben lát; sötétben fest le vkit, vmit; sötét szemüvegen lát vmit; sötétben néz; sötétben tapogatódzik; szellemi sötétség; lelki vakság; stb.* Ezeknek a szerkezet-típusoknak a nagy mennyisége a természetes nyelvekben arról tanúskodik, hogy az emberi érzékek közül legfontosabb a látás. A mi *kultúránk is látáskultúra*. (Egyébként ezt bizonyítják az experimentális adatok is.) Ez tükröződik a nyelvi axiológikus rendszerben is. A fentebb említett mellékeveknek, a leíró jellegen kívül, minősítési funkciójuk is van. A pozitív minősítés a fény (pl. *világos, fényes, csillogó* és hasonló jelentésű mellékevek), a negatív viszont a sötétség (*sötét, fekete* stb.) által kijelölt szférával függ össze. Például: *világos ügy; fényes eredmény, bizonyíték, érv, ajánlat, diadal, pálya, tett; fényes szónoklatot mond; fényes eszű; fényes szellők fújnak; fényesen bizonyította, hogy...; felvilágosult nép, ember; szemfényvesztő beszélgetés; csillog a szeme az örömtől; csillogó lehetőségek, élet, hang, muzsika, stílus; vkinek a csillogó pályája; énektechnikája csillogó; sötét ügy, alak; fekete áru, piac, gazdaság, fuvar, kereskedelem, lista; feketén ad, vesz; feketén lát; az örök világosság fényeskedjék neki; stb.*

Minősítési jellege van az *átlátszó, átlátható, átláthatatlan, belátható, beláthatatlan, zavaros, zagyva* stb. mellékeveknek is. A pozitív minősítés a jó, a negatív viszont a rossz láthatósággal kapcsolatos (pl. *átlátszó fogásokkal dolgozik; beláthatatlan következmények; zavaros ügy; zagyva gondolat; stb.*).

A fenti példák azt mutatják, hogy a világ nyelvi képének rekonstruálásához nagymértékben hozzájárulhat a szavak kapcsolódási mechanizmusának az ismerete. Ez segíthet megérteni a nyelvi kategorizálás kérdését is. A szavak kapcsolódásának az elemzése sok hasznos információval szolgálhat a nyelvi axiológikus rendszer működését illetően is. Például az emberi betegségek, szenvedések, testi fogyatékoságok stb. nevei általában negatív, pejoratív minősítést fejeznek ki. Ennek illusztrálására vegyünk néhány példát: *idióta válasz, gondolkodás, viselkedés; béna megoldás, beszéd, fellépés, érvelés; süket duma; süket ez a zongora; süket fülekre talál; kretén ötlet, gondolat; süketen és vakon megy el valami mellett; neked minden álmod süket (Ady); rühes alak; kanccsal rim; sánta rim, gondolkodás, okoskodás; sántít ez a megjegyzés, hasonlat; nyomorék ügy, ötlet; rokkant viskó, házikó, kapu; gennyes ügy, dolog, alak; lepra hely; szédület, amit csinálasz!; attól hánygni fogok; görcsös udvariasság, mozdulat; görcsösen ragaszkodik vmihez; te hólyag; az a hólyag diák; stb.*

A nyelvtudományban már régóta előretörően van az a nézet, hogy a lexikális egységek szemantikai leírásának nem a tudományos világképet kell tükröznie, hanem az adott nyelvben rögzült, az átlag nyelvhasználónak a mindennapi (naív) tudását (Bańcerowski 1999: 188–95). Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a tényt sem, hogy az emberi gondolkodás nagymértékben metaforikus jellegű. A metaforák sokszor segítenek a valóság azon fragmentumainak a megértésében, amelyek hozzáférhetetlenek az emberi érzékek számára (Bańcerowski 2000: 50–73). Meggyőződésünk, hogy a világ nyelvi képének a rekonstruálása új fényt vethet nemcsak a nyelvi szemantika leírására, hanem a nyelvi mechanizmus működésére is.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 1998. A kommunikációs grammatika perspektívái. *Nyr* 3.
 Bańcerowski Janusz 1999. A világ nyelvi képe mint a szemantikai kutatások tárgya. *MNy* 2.
 Bańcerowski Janusz 2000. A kognitív nyelvelmélet mint a posztmodernizmus megnyilvánulása. *Nyelvünk és Kultúránk*. A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társaságának Folyóirata. Budapest. 109. kötet.
 Lakoff, G.–Johnson, M. 1980. *Metaphors We live By*. Chicago, University of Chicago Press.
 Lakoff, G.–Johnson, M. 1981. Conceptual Metaphor in Everyday Language. *Philosophical Perspectives on Metaphor*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
 Wierzbicka, A. 1971. *Kocha, lubi, szanuje. Medytacje semantyczne*. Warszawa.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Bańcerowski, Janusz

The mechanism of word cooccurrences and the linguistic image of the world

Knowledge of the image of the world as it is encoded in a given language may be of great help in understanding the mechanism of word cooccurrences. On the other hand, the study of collocations in a broad theoretical framework may deepen our knowledge of linguistic categorisation and the axiological system of a language. The linguistic image of the world and the mechanism whereby words cooccur are interdependent. This idea is exemplified by the author via an analysis of a number of Hungarian set phrases like *lyukas emlékezet* 'defective (lit.: leaky) memory', *elveszítette a türelmét* 'he lost his patience', *felrúgta a munkáját* 'he quit (lit.: kicked over) his job', *megszakította (vkivel) az ismeretséget* 'he broke off all relations (with sy)'. The author also points out that the study of collocations may provide useful information concerning the workings of the axiological system of a language. This point is confirmed by a number of attributive constructions analysed in this paper.

Szalay Imre magyar nyelvtanának vend fordítása

1. A XVIII. század végi és a XIX. század első felében írt magyar nyelvtanokban, főként a tankönyvekben megfigyelhető a korabeli bécsi grammatika (*Anleitung zur deutschen Sprachlehre*, később: *Verbesserte Anleitung...*) hatása: a latin gyökökre visszamenő német grammatikai hagyomány alapján történő felosztás, rendszerezés és szabályok („regulák”) alkalmazása. Így van ez Szalay Imre *A magyar nyelvtudomány rövid foglalata* című tankönyvének esetében is, amely első ízben 1828-ban jelent meg, amikor már több jelentős nyelvtanírónk ezen a hagyományon (részben Adelung hatására is) túllépett. Az első kiadást még öt „megjebbított” (de lényeges változás nélküli) kiadás követte: 1829-ben, 30-ban és 33-ban Pesten, 45-ben pedig Kolozsvárott. A maga korában rendkívül népszerű nyelvtant szerbre, szlovákra, románra és németre is lefordították. A fordítások iránt azért mutatkozott igény és kereslet, mivel a hazánkban élő nemzetiségek nem rendelkeztek megfelelő magyar nyelvtannal és gyakorlókönyvvel, holott a „hazai nyelv” tudása törvényszabta feltétele volt annak, hogy valaki 1834-től kezdve közhivatalt viselhesen (vö. Nyomárkay 1999).

2. A vend (Mura-vidéki szlovén) fordítás, mely az ötödik magyar kiadás alapján készült, 1833-ban jelent meg Grazban *Krátki Návuk Vogrszkoga Jezika za Zacsetnike* címmel (ez az ere-

deti cím szó szerinti fordítása), Kossics József felsőszőlőnői (Gornji Senik) plébános munkájaként, „a nemes Vas vármegye” költségén. (Kossics fordítását elsősorban terminológiai szempontból Marija Bajzek-Lukač vizsgálta [1994: 185–93], de kitért rá Vilko Novak szlovén néprajztudós és nyelvész [1994: 6–52], valamint Lukács István (Stjepan Lukač) [1994: 78–83] is.)

Szalay nyelvtanát Kossics *vend* ajkúak számára (na *Vandalszka* vüsztá) fordította le. Így olvasható a címlapon is. Használja azonban a *szlovén* elnevezést is, az Előszóban egy helyen említést tesz a „szegény szlovénok”-ról (sziromaski *Szloveni*). A *vend* terminus tekintetében útbaigazító Kossicsnak *A' Magyar országi Vendus Tótokról* című, a Tudományos Gyűjteményben kiadott értékezése. Ebben – egyebek mellett – a következőket írja: „Milly nyelven beszélnek a' Vendek, hová végsőképpen meghatározni. Az ő nyelvek egy a' maga nemében, mert se *tót* (*slavus*), se horvát (*croata*), sem olyan, mint az Alsó Stájerben, Karintiában, 's Karnioliában vagy ondivatban, hanem ezek között egy. A' Vendek magokat *Slovenecinek* nevezik... A' jó Vendus beszélhet Tóttal, Horvátal, de legkönnyebben a' Vindekkal (a' Stájer, Karintia 's Karniolia lakosaival); Ráczokkal, Csehekkal nehezebben 's a 't.” (Idézi Angyal 1996: 75). Kossics itt különálló nyelvnek tekinti a vendet, s a kölcsönös megértés gyakorlati kritériuma alapján – szemben a maga korában is tovább élő barokk kori fantázia szüleményeivel – egyértelműen a szláv nyelvek közé sorolja, amely a legközelebbi rokonságban éppen a Ljubljana (Laibach) környékén beszélt nyelvvel (= dialektussal) áll. A vendet tehát Kossics úgy tekintette, mint a szlovénnek némiképp önállósult, nagyobb nyelvjárását. Talán ezért is volt óvatos a nyelvtani terminológia „anyanyelvesítésében”. A nyelvtanban használatos szakkifejezéseket lefordította ugyan magyarról *vendre*, de a kifejtő és gyakorló részekben sokszor a latin terminust használta. Nem vette viszont át a központi szlovén nyelvjárást szabályokba foglaló krajnai grammatika (*Kraynska grammatika*) terminusait. (Ez a nyelvtan először 1768-ban jelent meg, 1783-as (jelentősen átdolgozott) kiadása határozottan a bécsi grammatika hatását mutatja. Vö. Keipert 1991: 46–50). Felépítés tekintetében azonban természetesen kimutathatók a hasonlóságok a *Kraynska grammatika* és Szalay, valamint Kossics között.

Szalay Imre nyelvtanának felépítését a szerb fordításról írva bemutattam (Nyomárkay 1999), ezúttal két olyan kérdésre térek ki, amelyek azt dokumentálják, hogy a szótanban és az alaktanban is a latin–német hatás érvényesül akkor is, ha ez a magyar nyelv szerkezetének nem felel meg.

3.1. A német hagyományban Clavius óta a morfológiai szempontú szófajfelosztás uralkodott. Ennek megfelelően a szófajokat (beszédrészeket) két nagy csoportra osztották: az alakjukat változtatókra és az alakjukat nem változtatókra. A XVIII. század második felében új szempont merült fel, a leibnizi hagyományra visszamenő szemantikai szempont. Ezt a német grammatikáírásban Gottsched érvényesítette. A létezés (*Sein*), a valamivé válás (*Werden*) és az egymás közötti viszony (*Relation*) kategóriáinak megfelelően három szófajcsoport különböztethető meg: 1. a dolgok nevét, elnevezését jelentő szavak (főnév, melléknév, névmás), 2. a cselekvést vagy szenvedést jelentő szavak (az ige és a particípium) és 3. az ún. meghatározó szavak (az adverbium, az előjárószo, a kötőszó és az indulatszó). A *Verbesserte Anleitung* mind a két szempontot figyelembe veszi, a felosztáshoz azonban semmiféle magyarázatot nem ad, hasonlóan a Gottsched-kompendiumokhoz. A felsorolásban első helyen álló szófaj az *articulus* (*Geschlechtswort*, *névmutató*). A *Geschlechtswort* (= nemre utaló, nemet jelölő szó) terminust W. R. Ratke vezette be. Előtte (például J. G. Schottel nyelvtanában) ez a definíció olvasható: „Das benennende Geschlechtswort (articulus definitivus) ist, durch wessen Verfügung das sonst gemeine Nennwort auf ein gewisses Ding oder Person zu deuten pflegt und also etwas gewisses benennet als das sind: *Der/die/das*.” (Idézi Naumann 1986: 184). Eleinte a *genus* inkább 'fajta', 'jelleg' jelentésű, s nem kapcsolódik olyan szorosan a sexushoz, mint már Ratknál és a következő nyelvtanokban. Gottsched szerint: „Az emberek és az állatok kétféle neműek; rajtuk kívül azonban sok dolog létezik, amelyek se nem férfiak (= hímneműek), se nem nők (= nőneműek), ezért vezették be a nyelvek szavaira a három nemet, a him-, a nő- és a határozatlan nemet” (Gottsched 1762 [1978]: 197; az én fordításom, Ny. I.). Gottsched kortár-

sai hangsúlyozzák a névelő fontosságát a német nyelv tanulásában. Magyar fordítója (adaptálója), Kratzer János Ágoston a *Geschlechtswort*ot szó szerint *nemző* szónak fordítja, részletesebben azonban csak határozottságot, illetve határozatlanságot kifejező funkciójáról szól: „A’ német nyelvnek két-féle Articulusa vagyon. Az első Definitum, az-az meg-határozó, a’mellyel... egyenesen azt a’ dolgot, a’melyről szólunk, jelentjük és meghatározzuk... A’ második Indefinitum, az az: meg-nem határozó...” Bővebb útmutatással Gottsched nyelvtanainak magyarok számára szerkesztett kompendiuma sem szolgál: „Artrculus est duplex: Unus, quo utimur, cum de re indefinite loquimur, vg. Ein stern. Csillag. Ein Berg. Hegy. Alter. quo utimur, dum rem quasi indigitamus vg. der Mond. ez az Hóld. die Sonne. ez az Nap. Ideo Articulus Ein, Eine, Eines vocatur indefinitivus. alter: der, die, das, definitivus” (Compendiosa 5). A határozott névelős német főnevet magyarra mutató névmással és határozott névelővel fordítja, így a paradigmákban a következő szerkezetek szerepelnek: *der Mann – ez a Fér-fü, des Mannes – ezé a Fér-füé, die Männer – ezek a Fér-fiak* stb. Szalay a névmutatókkal kapcsolatban egy magyarázó, egy nyelvhelyességi és egy helyesírási megjegyzést is tesz: „Mit kell tudni a’ határozó névmutatóról? Azt 1-ször, hogy a’ Magyaroknál nemet (genus-t) nem jelent; – 2-szor név előtt nem ejtegettetik; – 3-szor az magánhangzón, a’ mássalhangzón kezdődő nevek eleibe tétetik.” Ehhez Kossics még egy helyesírási útmutatást fűz: „...a z betű mássalhangzóval kezdődő szó előtt elmarad, helyébe aposztróf (’) tétetik.”

A német minta alapján írt német nyelvű szláv grammatikák között jelentős helyet foglalnak el az ún. szlávón nyelvtnok, amelyek a Szlavóniában kialakult regionális irodalmi nyelvet, azaz a horvátnak egyik változatát, az *i*-ző što-nyelvjárást kísérlik meg szabályokba foglalni, kifejezetten oktatási céllal, német anyanyelvűek „szlávón” nyelvre való tanítására. Közülük különösen kettő: Matija Antun Reljkovićnak 1767-ben Zágrábban megjelent *Nova slavonska i nimacska grammatika – Neue Slavonisch- und Deutsche Grammatik*, valamint Marijan Lanosovićnak 1795-ben a Budai Egyetemi Nyomda kiadásában napvilágot látott *Anleitung zur Slavonischen Sprachlehre* című nyelvtna jelentős. (Az utóbbira vö. Nyomárkay 1999a). A névelő meghatározását – noha ez a szófaj (legalábbis a határozott) a horvátban nem létezik – szó szerint átveszik a németből: „A névelő (articulus) az első beszédrész, melyet hétféleképpen lehet ragozni és amely a nemre (genus) utal” (Reljković i. m. 53; az én fordításom, Ny. I.). E meghatározás után az *ovaj, ova, ovo* ’ez’ mutatónévmás ragozási táblázata következik, mint a német határozott névelőnek megfelelő szófajé. A német minta tehát irányadó nem csupán a nyelvtn egyes részeinek tagolásában, hanem a szófajok meghatározásában is. A *Verbesserte Anleitung* rövid, gyakorlati meghatározást is ad a névelőről, amelyben a *genus*ra való utalást emeli ki elsősorban, nem pedig a név jelölte fogalom határozottságának kifejezését.

3.2. A névszóragerőző eseteire a német nyelvtnok nem sok szót vesztegetnek. Claius egyszerűen leszögezi: „Causus Nominum sunt sex”, majd felsorolja a latin grammatikák eseteit (vö. Naumann 1986: 211). A Gottsched-kompendium szintén hat esetet különböztet meg: nominativus, genitivus, dativus, accusativus, vocativus és ablativus. Ugyanezeket találjuk a *Verbesserte Anleitung* kiadásaiban is. Szalay nyelvtnában szintén ez a tradíció érvényesül; az esetek sorrendje: nevező, birtokos, tulajdonító, szenvedő, hívó, határozó; Kossicsnál: imenüvāven, rodiven, dajāven, to’siven, zvāven, odnesziven. Éder Zoltán megállapítása szerint „a régi magyar nyelvtn-írók Sylvester Jánostól Pereszélyi Pálon át Kövesdi Pálig, sőt még tovább az újabb kortársi szerzőkig, a latin nyelvtnok mintáját szorosan követve, a névragozásban a kevés esetű rendszer hívei voltak, vagyis négy vagy öt, esetleg hat esetet vettek föl...” (Éder 1998: 293). Ehhez a megállapításhoz hozzátehetjük, hogy a latin hagyomány továbbélésében szerepük volt, különösen a XVIII. század harmadik harmadától a német és osztrák grammatikáknak is, különös tekintettel a Felbiger szerkesztette *Anleitung*ra. Verseggy Ferenc volt az első – írja továbbá Éder –, aki a sokesetű rendszerre tért át, kiszabadítva evvel a magyar nyelvtnírást „a latin grammatika béklyóiból”. A több esetből álló rendszer adott lehetőséget arra is, hogy korábbi, nyelvtnról nyelvtnra öröklődő

tévedéseket kiküszöböljenek. Ilyen nyilvánvalóan hibás eljárás volt (Révai részéről is) az *-é* birtokjel genitívuszi ragnak való minősítése (vö. Éder 1998: 294). Verseghy után 1820-ban Bécsben megjelent gyakorlati magyar nyelvtanában (*Praktische Ungarische Sprachlehre für Deutsche*) Márton József ezt az esetet, amelyet korábbi nyelvtanaiban ő is sok elődjéhez hasonlóan vett föl, *álgenitívusnak* (Pseudo-Genitiv) nevezi, és el is hagyja (Márton i. m. 22; idézi Éder is: 1998: 296). A latin–német, illetve a Révai-hatás azonban tovább él, még Szalay Imre nyelvtanának ötödik, „megjobbított” kiadásában is: „Miként formáltatik a’ második vagy nemző, a’ vagy birtokos ejtés? A’ nevezőhöz tevén *é* ragasztékot, p.o. kert-é.”

Az esetek leírása, illetve fordítása kapcsán meg kell jegyezni, hogy Kossics a *határozó esetet* (ablativus) a latin terminusnak pontosan megfelelő *odnesziven* ’elvevő, fosztó’ névvel fordítja, és természetesen híven adja vissza Szalaynak erre az esetre vonatkozó magyarázó megjegyzését: „Sokképpen a’ nevezőhöz adván fosztó, vagy más határozó ragasztékot, vagy utoljárót, mellyel a’ névnek sokféle állapotja fejeztetik-ki. Ilyenek pedig ezen ragasztékok: tól, től vagy tul, tül; ből, ből vagy bul, bül...” A „határozó ejtés” alatt felsorolt „ragasztékok” Verseghy nyelvtanában külön esetekként szerepelnek. Kossics felsorolja a ragokat a magyar nyelvi példákkal együtt anélkül, hogy lefordítaná őket. Bérics János szerb fordítása itt pontosabb és részletesebb: „A magyar nyelvben ez a két eset (ti. a vocativus és az ablativus, Ny. I.) nem létezik, hanem ezeket különféle végződésekkel egészítik ki, amelyeket az alanyesethez toldanak hozzá, az az előjáró helyett utoljárókat alkalmaznak, mint például tól, től...” (Bérics 24; az én fordításom, Ny. I.).

4. Szalay Imre nyelvtanáról, valamint a szerb és a szlovén (vend) fordításról megállapíthatjuk, hogy a végső soron latin hagyományra visszamenő, Gottsched felfogásán alapuló bécsi grammatika hatása is tükröződik benne. A latin (német) mintát elsősorban magának a nyelvnek a felosztásában és az alaktan tárgyalásában követi. Külön feladat a szintaxis bemutatása; erre egy későbbi dolgozatban szándékozom kitérni a bécsi grammatikával, valamint a kortárs szláv (horvát, szerb és szlovén) nyelvtanokkal való összehasonlításban.

HIVATKOZÁSOK

- Angyal Endre 1996. A vend kérdés. In: *A vend kérdés*. Válogatás eszmék és téveszmék bőséges tárházából. Szerkesztette, válogatta és az utószót írta Lukács István. Kossics Alapítvány – Košičev sklad. Budapest. 71–104.
- Bajzek-Lukač, Marija 1994. Krátki Návuk Vogrszkoga Jezika – nastanek i izrazje. In: *Košič in njegov čas*. Košičev sklad. Uredili: Zinka Zorko, Marija Bajzek, Stjepan Lukač. Budimpešta 187–93.
- Compendiosa Linguae Germanicae Grammatica in Usum Potissimum Ungarorum Germanice Discere Volentium Excerpta E Grammatica D. Profess. Gottsched. Claudiopoli 1769.
- Éder Zoltán 1998. Verseghy nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák. *MNy*. XCIV: 292–301.
- Keipert, Helmut 1991. Die „Wiener Anleitung” in der slavischen Grammatikographie des ausgehenden 18. Jahrhunderts. *ZslPh* 51: 21–59.
- Lukač, Stjepan 1994. Tudományos Gyűjtemény kot eden virov Košičevih del. In: *Košič in njegov čas*. Košičev sklad. Uredili: Zinka Zorko, Marija Bajzek, Stjepan Lukač. Budimpešta. 78–83.
- Naumann, Bernd 1986. *Grammatik der deutschen Sprache zwischen 1781 und 1856*. Erich Schmidt Verlag. Berlin.
- Nyomárkay István 1999. Szalay Imre nyelvtanának szerb fordítása. *Nyr*. 123: 335–40.
- Nyomárkay István 1999a. A bécsi grammatikák és a közép európai nyelvtanok III. *Nyr*. 123: 59–78.
- Novak, Vilko: Jožef Košič, prekmurski pisatelj. In: *Košič in njegov čas*. Košičev sklad. Uredili: Zinka Zorko, Marija Bajzek, Stjepan Lukač. Budimpešta. 6–52.

SUMMARY

Nyomárkay, István

A Wendic translation of Imre Szalay's Hungarian grammar

This paper introduces a Wendic (dialectal Slovenian of the Mura area) translation of Imre Szalay's grammar. Two issues are discussed in particular: the part-of-speech classification based on the Latin/German tradition, and the nominal case system. With respect to the structure of the grammar itself, see Nyomárkay: A Serbian translation of Imre Szalay's Hungarian grammar, *Magyar Nyelvőr* 123 [1999]: 335–340.

A tárgyasság a magyar nyelvben***(A tárgyasság morfoszintaktikai összefüggései)**

Dolgozatomban a tranzitivitás, a tárgy használatának a magyar nyelvre jellemző morfoszintaktikai sajátosságait igyekszem összefoglalni, tágabb összefüggésekbe helyezni. A nyelvi leírások két szintjét is magába olvasztó elemzési módszert azért választottam, mert a magyar igei vonzatstruktúrában kétségkívül előkelő helyet elfoglaló tárgyrag, valamint az igeik tárgyasságra utaló morfológiai jegyei csupán a legkarakteresebb, de nem egyedi megnyilvánulási formái az ennél jóval gazdagabb komponensrendszerrel bíró fenomennek, melynek tagjai együttműködve, egymással összefüggésben vesznek részt a mondat alaki, szemantikai felépítésében.

1. A tranzitivitás fogalma, összetevői

A tranzitivitásnak, az emberi nyelvek eme leguniverzálisabb jelenségének a magyar nyelvben kimutatható vonásai nem szakíthatók ki az általános összefüggésekből, ezért előljáróban szükségesnek tartom annak a fogalomrendszernek a felvázolását, amelybe munkám beleépül. A tranzitivitás – közismert definíciója szerint – a cselekvésnek a patiensre, az elszenvedőre történő átvitelét jelenti. Ez a transzfer a cselekvésen kívül legalább két résztvevőt feltételez, vagyis a tárgyas szintagmában a cselekvést megtestesítő ige általában két névszói bővítmény társaságában jelenik meg, az ágensében és a patiensében, mely elemeknek a rövidítése Dixon alapján A, illetve O a szakirodalomban (Dixon 1977, 1979).

1. Anna	felszelte	a kenyeret.
A	cselekvés	O

A tranzitivitásba belefoglalt különféle összetevők P. J. Hoppernek és S. A. Thompsonnak (Hopper–Thompson 1980) a témával foglalkozó alaptanulmánya szerint elsődlegesen a cselekvések effektivitásával, hatásosságával hozhatók összefüggésbe. A szerzőpáros részletes felosztásában tíz ilyen komponenset különít el, és a tárgyasság kifejezésében játszott szerepüket a következőképpen jellemzi (i. m. 253–4).

* A dolgozat a *Pro Arte Chimica Helveto-Pannonica* alapítvány támogatásával készült.

Ez az összetevő azt jelzi, hogy a cselekvés milyen mértékben tevődik át az elszenvedőre. A *Megittam a tejet* mondatban a ráhatás nagyobb, mint az *Ittam egy kis tejet* avagy az *Ittam a tejből* változatokban, hiszen míg az első esetben nem marad tej, az utóbbi kettőben igen.

**J, a tárgy
egyedíttessége**

erősen egyedített tárgy

nem egyedített tárgy

Az egyedített tárgy tulajdonságait a nem egyedítettől Timberlake (1975, 1977) munkái alapján a következő sajátosságok alapján különíthetjük el:

egyedített tárgy	nem egyedített tárgy
tulajdonnév	köznév
ember, élőlény	nem élőlény
konkrét	absztrakt
egyes számú	többes számú
megszámolható	megszámlálhatatlan
referenciális, határozott	nem referenciális

A magyar szakirodalomban az utóbbi két fogalom elnevezése változó. A referenciális határozott tárgyon a határozott névelős tárgyat kell értenünk, a nem referenciális tárgy fogalmába a névelő nélküli formák tartoznak. Dezső Lászlónál hasonló opozíciót találunk, csupán a névelős tárgyakat egyedítettnek mondja, a névelőtleneket nem egyedítettnek (Dezső 1969), Szabolcsi Annánál pedig ezt a szembenállást a specifikus – nem specifikus terminusok jelölik (Szabolcsi 1983).

Nem nehéz belátnunk, hogy a cselekvés jóval hatékonyabb módon vihető át a bal oldalon felsorolt tulajdonságokat mutató tárgyakra. Így a határozott tárgy teljesebb hatást kelt, mint a nem referenciális: *Péter megitta a sört* ↔ *Péter sört ivott*. Az alábbi két mondatot olvasva sem lehet kétségünk afelől, hogy inkább Péterrel történik valami, mint a jobb oldali alacsonyabb tranzitivitási jellemzőkkel bíró kövel: *Megrúgtam Pétert* ↔ *Megrúgtam a követ*.

A tranzitivitás, a cselekvés átvitelének kifejezésével társuló ímént felsorolt tíz összetevő a transzfer más-más elemére helyezheti a hangsúlyt a mondatban, s együttesen erőteljesebb vagy gyengébb tárgyasságot kölcsönözhetnek neki, ahogy ez a 2.a, b mondatokban megfigyelhető:

2.a *Péter sört ivott.*

2.b *Péter fellökte Jánost.*

A 2.b mondat jóval magasabb tranzitivitásjegyeket mutat; állítmánya cselekvést fejez ki, végpontot tartalmazó, azaz telikus, punktuális, tárgya erősen egyedített, élő, tulajdonnév, teljes ráhatottságot fejez ki ellentétben a köznévi, élettelen, megszámlálhatatlan, névelőtlen 2.a mondatbelivel.

Ahogy erre Hopper és Thompson felhívják a figyelmet, hasonló elemzéssel persze zavarba ejtő eredményt is kaphatunk. A 3.a angol mondat például magasabb tranzitivitású összetevőkre bontható, mint a 3.b, holott a második mondat tartalmazza a cselekvésátvitelt biztosító két névszói bővítményt.

3.a *Susan left* ('Susan elment').

3.b *Jerry likes beer* ('Jerrynek tetszik a sör').

Az első mondat állítmánya a kinezist tekintve cselekvés, ezen kívül telikus, punktuális, ágensének akaratlagos cselekvését írja le. A 3.b-é viszont állapotot fejez ki, ágensének cselekvése nem akaratlagos, tárgya (az angol mondatban) nem referenciális, kevésbé egyedített.

Mindez annyiban látszik módosítani a tárgyasság két részvevőt feltételező alaptételét, hogy a tranzitivitás elsődleges kritériumának a valódi patiens meglétét kell tekintenünk. Ha a második tag nem igazi elszenvetője a cselekvésátvitelnek, mert az ige jelentése kevés erre utaló elemet tartalmaz, patiens szerepe megkérdőjeleződhet, sőt átalakulhat. Jól példázzák ezt a *Jerry likes beer* angol mondat megfelelői más nyelvekben, így a magyarban is. A mondat, mint ahogy ezt az imént megállapíthattuk, alacsony tranzitivitása. Bár a *beer* az angolban tárgyi helyzetben áll, a magyar fordításban elveszhet ez a funkciója – *Jerrynek tetszik a sör* –, miképp többek között a németben, franciában, spanyolban, oroszban is. (Nyelvünkben lehet egy erősebb tárgyasságra utaló olvasata is: *Jerry szereti a sört*.) Hoppernek és Thompsonnak a tranzitivitásjegyeket graduáló gondolatmenete értelmében a mondatépítésben bekövetkezett iménti változásokat, az ágens dativusi bővítménnyé válását, illetve a tárgy alanyi pozícióba kerülését értelmezhetjük e nyelvek arra irányuló törekvésének, hogy az alacsony tranzitivitású mondatokat elkülönítsék a klasszikus tárgyas szintagmáktól, mégpedig úgy, hogy intranzitívként kódolják őket. Ez történik a *vkinek ízlik vmi*, *vkinek sikerül vmi*, sőt a birtoklásigét helyettesítő *vkinek van vmije* szerkezetekkel alkotott mondatokban, ahol a tulajdonképpeni patiensnek ugyanúgy zéró morfémát kapnak, mint a tárgyatlan igeik alanyai: *Elfogyott a csokoládé* ~ *Ízlik a csokoládé*.

2. A tárgyasság morfoszintaxisa

2.1 A tárgy morfológiai jelölése

A patiens szerepet betöltő névszó a magyar nyelvben majdnem minden esetben egyértelmű morfológiai jelölővel, *-t* tárgyraggal van ellátva, szemben olyan nyelvekkel, amelyek a legváltozatosabb kritériumoktól – a tárgy élő vagy ember volta, grammatikai neme, referenciális jellemzői, határozottsága, határozatlanlaga stb. – teszik függővé grammatikai jegyének jelenlétét. (A kivételt képező, jelöletlen egyes szám első és második személyű birtokos személyjeles tárgyak – *a házam/at*, *házad/at* – a tárgyrag történeti fejlődésének lenyomatai: nyelvünk önálló életének kezdeti, még tárgyrag nélküli szakaszát idézik, amikor is funkciójuk a határozott „tárgyak” elválasztása volt a határozatlanoktól.) Hogy a részleges jelölésre a szláv nyelveknél és a németnél kevésbé ismert módokat említsek, a hindi nyelvben csak a határozott és élő tárgyak mellett van ott a *-koo* végződés, a modern héberben pedig csak a *ha* határozott névelővel együtt jelenik meg az *et* tárgyi marker. Hopper és Thompson számos nyelvet megvizsgálva arra a következtetésre jutottak, hogy általában a magasabb tranzitivitási jegyekkel bíró és ezen belül is a referenciális határozott tárgyak kapnak morfológiai jelölőt, míg a nem referenciális és határozatlan tárgyak jelöletlenek maradnak. (Ha a *-t* rag a határozottságot is kifejező *-d* birtokos személyjelből alakult ki, a magyar nyelvben az ősmagyar kor elejére tehető a tárgyak hasonló jellegű differenciálása.) A határozott tárgy kivételes státuszának bizonyítékát látja S. Dik abban, hogy több nyelvben a határozatlan tárgyhöz kapcsolt ige intranzitív morfémát tartalmaz (S. Dik 1978: 169). Comrie pedig a csukcs nyelvben arra talált példát, hogy a nem referenciális tárgy beleépül, inkorporálódik az igei töbe (Comrie 1973: 243–4).

A névelő nélküli tárgy és az ige között meglévő, de az előzőeknél lazább kapcsolat nyomai felfedezhetők az uráli és altáji nyelvekben, így többek között a magyarban is. Ahogy arra Bese, Dezső és Gulya (Bese–Dezső–Gulya 1970: 116) közös tanulmánya rámutat, a magyarban a szórend finom eltérései jelzik az ige és a nem referenciális tárgy szemantikai okokkal is magyarázható közeledését. Ha ugyanis az ige és legjellemzőbb, prototipikus tárgya alkot szintagmát, a semleges magyar mondat dominánsan SVO, de SOV-t is megengedő szórendje kötött, SOV sorrendűvé válik:

- 4.a *Péter olvassa az újságot.*
- 4.b *Péter az újságot olvassa.*
- 4.c *Péter újságot olvas.*
- 4.d **Péter olvas újságot.* (A mondat csak akkor helyes, ha az alany fókuszhelyzetben van.)

A jelenséget az előbbieik tükrében értelmezhetjük úgy is, hogy a *kávét főz, levelet ír, házat épít, újságot olvas* típusú szerkezetekben a névelőtlen tárgy nyelvünkben is mintegy előelemszerűen viselkedik, kötött, ige előtti helye a szemantikai összeolvadás bizonyítéka.

2.2. A tárgyhatározottság morfoszintaktikai összefüggései

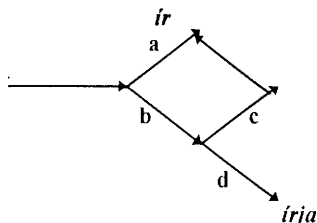
2.2.1 A tárgyas szintagma, az általános és határozott tárgyas ragozás

Kiszélesítve a vizsgálatok körét a referenciális tárgyakra, a szórendi sajátosságokon túl a kétféle tárgy megkülönböztetésének még összetettebb, mind az ige morfológiáját, mind mondatba szerkesztését érintő sajátosságokra lelünk. Köztudott, hogy a határozott tárgy a magyarban más igeragozást kíván, mint nem referenciális és határozatlan változata. Az anyanyelvi kompetencia sarkalatos elemét képező két igeragozás a nem magyar ajkúak számára nyelvünk egyik legnehezebb jelenségét képezi. A minden nyelv tanulásánál fellépő paradoxon itt a legszembetűnőbb: az, amit a magyar gyermek játszi könnyedséggel használ, a legintelligensebb felnőtt nyelvtanuló számára is szabályokból álló, nehézségeket, buktatókat rejtő nyelvtani probléma, melyen kontrollált, tudatos tanulási folyamat során kell úrrá lennie. Gyakran hiábavaló erőfeszítéseinek oka az, hogy a két ragozást irányító alapelvek merőben újak számára, egy-egy forma megalkotása, a „ragozás” az indoeurópai anyanyelvében megszokottaktól sokban eltérő kognitív munkát igényel tőle. A továbbiakban részben a magyar mint idegen nyelv oktatásának területén szerzett tapasztalataimra, részben a problémával foglalkozó elméleti munkákra támaszkodva igyekszem meghatározni e nehézség okát, a hagyományosan alanyinak és tárgyasnak nevezett ragozások nyelvünkre jellemző jegyeit.

A témával foglalkozó munkák száma tekintélyes. A tárgyas szintagma mibenlétéről, nevezetesen arról, hogy a *fát vág* és a *vágja a fát* szerkezetek milyen grammatikai műveletek eredményeként jönnek létre, két egymástól eltérő magyarázatot is találunk. A *vágja a fát* tagjainak kettős toldalékolása felfogható a köztük levő alárendelt kapcsolat kölcsönös jelöléseként (Károly 1960: 335; Papp 1964: 136). Papp Ferenc érvelését idézve: a szószerkezetben a tárgyi determináns (*fát*) „felfelé” utal az igei alaptagjára, ami viszonyítás, mivel a bővítményen jelenik meg az alaptag által meghatározott viszony, míg annak tárgyas ragozású alakja „lefelé”, a tárgyra utal (i. m. 136). A kutatók szélesebb köre az ige ragozásának a tárgyhoz való igazodásáról szól, s a jelenséget egyeztetésnek tekinti. Az utóbbi témának könyvet is szentelő Rác Endre szerint az egyeztetés fő jellemzője, mely egyben el is választja a viszonyítástól, az, hogy a szintagmán belül rendszerint a főlérendelt tagon fejeződik ki alakilag az alárendelt tag megszabta viszony (Rác 1991:18), vagyis példánkkal élve a *fát* határozott tárgy jelöli ki az ige ragját. Annak eldöntéséhez, hogy a két a maga gondolatmenetén belül egyaránt helytálló felfogás közül melyik tükrözi inkább a szerkezet sajátos vonásait, célszerűnek tűnik a nyelvoktatás pragmatikusabb szempontjainak érvényesítése leírásukban, ezért a „kész” tárgyas szintagma helyett irányítsuk figyelmünket létrehozásának folyamatára, arra a műveletsorra, melynek eredményeként létrejön. Reményeim szerint ez a „dinamikusabb” megközelítésmód esetleges kiegészítésekkel szolgálhat az elméleti megállapításokhoz.

Mit is kell tehát csinálnia a (boldogtalan) nem magyar ajkúnak, ha a következő igazán egyszerű magyar mondatot akarja megalkotni: *Péter szereti Budapestet*? Elvégzendő feladatai körülbelül így rakhatók sorba: 1. lépés: a tárgyasság felismerése, az ágens és a patiens funkciójának elkülönítése, ez utóbbi morfológiai jelölése, azaz a tárgyrag kitetele: *Péter – Budapestet*. 2. lépés: a tárgy határozottság szerinti azonosítása, a „milyen tárgyat is használók?” dilemma megválaszolása: *Budapestet* = határozott tárgy. 3. lépés: az előző lépéstől függően az igealak személy-, szám- és tárgyhatározottságbeli egyeztetése, a *szereti* igealak előhívása tudástárából. A két ragozás használatát általánosabb érvényességgel leíró szabályok megfogalmazásához, a pontosabb kép felvázolásához kövessük végig még egyszer az iménti folyamatot az 5.a–c mondatok segítségével, most már az egyes változások grammatikai jellemzőire összpontosítva:

- 5.a. Péter ír.
 5.b. Péter levelet ír.
 5.c. Péter a levelet írja.

Ahogy az a fenti ábrán nyomon követhető, az *ír* – *írja* általános és határozott ragozású igealakok több morfológiai-szintaktikai oppozíción alapuló, egymásra épülő választás eredményei. Az első (a–b) szembenállás közötti döntést az ige, annak szemantikája, jelentéséből következő valenciaszerkezete irányítja. Ha az ige nem kap tárgyi vonzatot, esetleg tárgyatlan, a szintagmaépítés már az *a*, pontnál lezárul: az ige elnyeri egyszerű személy- és számbeli egyeztetéstől függő személyragját (5.a mondat). Az ige tárgyas használata, a tárgy megjelenése ellenben újabb, a nem magyar anyanyelvű számára ismeretlen oppozíciós szinteket nyit meg, nevezetesen a határozatlan és határozott tárgyakét (c–d ellentét), majd a minősítésüktől függő ragozásokét. A megfelelő ragozás kiválasztását megszabó alapelv – az úgynevezett határozatlan tárgyakhoz az alanyi ragozású alakokat kell rendelni, a határozottakhoz a tárgyas paradigmásoréit – viszonylag gazdaságos rendszert sejtet, hisz a határozatlan tárgy nem követel új személyragokat, megelégszik az alanyi formával, így a ragozási rendszer csupán kétpólusúvá válik. (Ez a tény azt támasztja alá, hogy a legmegfelelőbb elnevezésük a kétségtől mentes általános és határozott tárgyas ragozás lenne.) Megjegyzem, a tárgyak és az igeragozások egymáshoz rendelésének ez a módja számos nyelvben meglévő tendenciával mutat rokon vonásokat. A határozatlan és nem referenciális tárgyakkal használatos igealakok a ragozások tárgyhatározottság szerinti elkülönítését ismerő nyelvekben – több óceániai és észak-amerikai nyelv is – hasonlóképpen az intranszitiv paradigmákhoz közelítenek.

Összegezve a végigkövetett lépésekből levonható tanulságokat: úgy tűnik, hogy a tárgyas szintagmát grammatikai jellegét tekintve nem elég csak viszonyításként avagy csupán egyeztetésként definiálnunk, mivel tagjainak kettős jelöltsége a két művelet egymásra épülő, összefüggő folyamata, melyben az ige ragozásának egyeztetése a kétféle tárggyal csak a tranzitív ige által megindított változást, a tárgy megjelenését követő lépés. A tárgyas szintagma ragozott igealakja a leírt kétszintű, oppozícióra épülő választásoknak köszönhetően válik jellegzetes szintetikus képződménnyé, mely egyidejűleg utal a cselekvő személyére, számára és tárgyának minőségére.

2.2.2 A tárgyak határozottság szerinti elkülönítése

A nem magyar ajkúak nyelvhasználatát érthető módon a tárgyhatározottság szerinti egyeztetés szintjének kiiktatása, ennek folyamánaként az általános ragozás indokolatlan túlsúlya jellemzi. A *+Péter szeret Budapestet, Nem talállok a kabátom típusú helytelen mondatokat persze eredményezheti az is, hogy a beszélő egyszerűen elveszik a tárgyak útvesztőjében, rosszul határozza meg őket, hisz szórendi okokból az ige kimondásakor a pillanat töredéke alatt kell pontosan eldöntenie, határozatlan avagy határozott tárgyat használ-e majd a mondatban. Az előtte álló feladat nem lebecsülendő: a kétféle tárgy alábbi, reményeim szerint közel teljesnek mondható rendszerének láttán könnyen beláthatjuk, nyelvünk nemcsak váratlan szépségekkel, de finom szellemi meglepetésekkel is szolgál az elsajátítására vállalkozóknak.*

(A listát különböző nyelvtanok segítségével, valamint tanári tapasztalatomra építve állítottam össze. A kiemelések az egyes alakok típusjegyeit jelzik.)

határozatlan tárgyak	határozott tárgyak
I. névszói alaptagú szerkezetek	
<i>fát</i>	<i>a fát</i>
<i>egy fát</i>	<i>ezt a ... azt a...fát</i>
<i>sok, kevés, néhány, öt fát</i>	
	<i>Budapestet, Jánost</i>
	<i>(a) házam/at/,</i>
	<i>(a) háza-d/at/...</i>
	<i>az autót</i>
	<i>Péterét</i>
	<i>Péteréket</i>
II. névmások	
<i>ilyent, olyant, ekkorát, akkorát</i>	<i>ezt, azt, ugyanezt, ugyanazt</i>
<i>ilyesmit, olyasmit, effélét, affélét</i>	
<i>(emilyent, amolyant)</i>	
<i>ennyit, annyit, ugyanennyit, ugyanannyit</i>	
<i>kít? mit?</i>	<i>melyiket?</i>
<i>milyent, mekkorát, mifélét?</i>	
<i>hányat? mennyit?</i>	<i>hányadikat?</i>
<i>valakit, valamit,</i>	<i>valamelyiket</i>
<i>mást, egyebet</i>	<i>némelyiket, egyiket,</i>
	<i>másikat</i>
	<i>a többbit</i>
<i>valamilyent, valamifélét, valamekkorát, némelyet</i>	
<i>némi..., holmi...</i>	
<i>néhányat, egynéhányat, megannyit</i>	
<i>valamennyit (vmiből)</i>	<i>!valamennyit = az egészet</i>
<i>akárkit, akármit...</i>	<i>akármelyiket</i>
<i>bárkit, bármit, bármilyent, bármennyit</i>	<i>bármelyiket</i>
<i>mindent, mindenkit</i>	
<i>minden egyet</i>	<i>!mindet (az egészet)</i>
	<i>mindezt, mindazt</i>
	<i>mindegyiket,</i>
	<i>mindeniket</i>
<i>senkit, semmit, semmilyen, semennyit</i>	
<i>semekkorát, semmifélét, semmineműt,</i>	<i>semelyiket</i>
<i>akit amit, amelyet, amilyent, amekkorát</i>	<i>amelyiket</i>
<i>engem, téged, minket (bennünket)</i>	<i>őt, őket, önt, önöket</i>
<i>titeket /benneteket</i>	
	<i>magam/at/, magad/at/...</i>
	<i>egymást</i>
	<i>az enyémet, a tied/et/, az övét</i>

*a mienket, a tieteket, az övéket
az önét, az önökét
az enyéimet, a tieidet ...*

III. számnevek

*százat, milliót,
sokat, keveset, néhányat, egypárat,
egy csomót*

kétharmadot

*a harmadikat
mindkettőt*

IV. Egyéb szerkezetek

szeret, akar, tud, szeretne + infinitívus

szeret, akar, tud, szeretne
+ inf. + *a, az* (határozott tárgy)

! *azt* ('olyant' jelentésben)

(*Azt kérek; Azt csinálsz, amit akarsz*)

A felsorolás nem tartalmazza az anyanyelvi beszélő számára is bizonytalan formákat: például ha egyetlen tárgyon belül van személybeli ellentmondás (l. *mindkettőnket, mindnyájunkat meghívják, meghívnak / mindnyájukat meghívják, meghívom*) vagy azt a sajátos esetet, amikor a kétféle ragozás a tárgyak más értelmezését vonja maga után: *két könyvemet elvitt* (részleges ráhatottság, a sokból kettőt), *két könyvemet elvitte* (totális ráhatottság, vagyis csak kettő volt). Ugyancsak nehézséget jelenthet a halmozott tárgyak egyeztetése: *engem és őt is vár/várja, Pétert és egy lányt várok/várom* stb. (A problémáról bővebben: Szőke-Molnár 1984: 28–202, Rác 1985: 959–74).

A kétféle tárgy kaotikusnak tűnő sokasága önkéntelenül felveti a kérdést, léteznek-e a tárgy határozottság szerinti klasszifikációját irányító elvek a magyar nyelvben. Az első lehetőségként felmerülő szemantikai megközelítésmódról hamar be kell látnunk, hogy a legtöbb esetben csődöt mond. A határozott névelős tárgyak vagy az *ezt, azt* mutató névmások hovatartozása érthető, logikus, de az első és második személyű tárgyak ésszerűtlen „határozatlansága” Simonyi Zsigmondéhoz hasonló kétkedést vált ki bennünk, hiszen: „határozottabb tárgyat nem is lehet elképzelhetni, mint amilyen pl. ebben a két mondatban van: *engem látnak; minket látsz*” (idézi Tompa 1965: 148). Majdnem szimmetrikus és kevés szabályt számláló rendszerüket kapjuk ellenben, ha grammatikai ismérveik alapján különítjük el őket.

határozatlan tárgyak

1. névelő nélkülség
2. egy határozatlan névelő
3. kérdő névmások, mutató névmások
4. *vala-, se-, minden-, akár-, -bár-* kvantorok
5. *akit, amit, amelyet* stb. vonatkozó névmások
6. 1. és 2. személyű névmások
7. számnevek

határozott tárgyak

1. tulajdonnév
2. *a, az* határozott névelő
3. *azt, ezt* mutató névmás
4. *-ik* kiemelő jel
5. birtokos személyjelek, birtokjelek
6. 3. személyű névmások

A határozatlanság kritériumait elméletben tovább lehet csökkenteni, hisz az 5. típusba tartozó vonatkozó névmások helye levezethető kérdő névmási tagjaik hovatartozásából, így azonos számú szabályt kapunk mindkét tárgytípusra. A legnagyobb „rejtélyt” a bal oldalon kétségkívül az 1. és 2. személyű tárgyak jelentik, mert szinkrón szempontú elemzésekkel megfejthetetlenek. A

jelenség világos és elfogadható magyarázatára lelünk ellenben a nyelvtörténeti munkákban. Íme vázlatosan fejlődésüknek az ősmagyar korig visszavezethető története: a *minket*, *titeket* ősbíró megfélemlőinek, a *bennünk*, *bennetek* alakoknak, ahogy erre *-ben* alaprágjuk is utal, kezdetben részleges tárgyi (partitivusi) szerepük volt, s határozottságra nem utaló (általános ragozású) igealakokkal álltak. 'Közülünk', 'közületek' jelentésük az ősmagyar kor tájára accusativusi értelmű lett ugyan, de a később kialakult, helyükbe lépő tárgyragos *minket*, *titeket* analóg módon megőrizték elődeik ragozását (Sipos 1991: 363–6). Az egyes számú *engem*, *téged* általános ragozásának valószínű magyarázata pedig az, hogy a bennük levő birtokos személyjelek határozottsága már nem tette szükségessé a fogalomnak az igealakon történő ismételt megjelenítését (E. Abaffy 1991: 130). A két fejlődési vonal így az egyes és többes számban párhuzamos általános ragozási sort hozott létre. (Az *őt*, *őket* névmások határozott voltának oka éppen az lehet, hogy alakjukba nem épült bele határozottságot kifejező nyelvi jel, így a személyragnak kellett ezt a hiányt pótolnia.)

Az iménti nyelvtörténeti okfejtések persze nemigen mentik meg a diákokat attól, hogy ne kelljen memorizálniuk az egyes névmások tárgyhatározottságbeli helyét, de segítik őket különleges státuszuk tudatosításában.

2.3 A tárgyasság és az aspektus

Hopper és Thompson idézett tanulmányukban a tranzitivitás egyik komponenseként említették annak az aspektus kifejezésében játszott szerepét. A nyelvek széles körében végzett vizsgálataik egyfelől a tárgyasság és az aspektus rendszerszerű összekapcsolódását igazolták, másfelől rámutattak a perfektív szerkezetek tárgyának azon sajátosságára, hogy magasabb tranzitivitásra utaló elemeket tartalmaz, mint az imperfektívek.

A tárgy jelenlétének, referenciális és nem referenciális voltának, valamint az aspektusnak a szoros kapcsolatára tehát tölünk távoli nyelvekben éppúgy találhatunk bizonyítékokat, mint a velünk nyelvrokonságban állókban. L. Josephs adatai szerint (1975: 254) például a palauan nyelv különbséget tesz a perfektív és imperfektív igealakok között, de közülük csak a perfektíveket egyeztetni a tárggyal. B. Comrie (1977) a mordvinban hasonló jelenségre figyel fel. A török nyelvben még ennél is egyértelműbb kapcsolat figyelhető meg az aspektus és a tárgy között: a tárgyraggal jelölt határozott tárgy ott ugyanis perfektív, a morfológiai jelölő nélküli határozatlan tárgy ellenben imperfektív szemléletű szintagmában áll.

A magyarban a tárgy, a tárgy referenciális jegyei és az aspektus, nevezetesen a perfektív aspektus megjelenése között az előbbieknél talán még bonyolultabb, rétegeltebb összefüggések mutathatók ki.

Mivel a tárgyasságot érintő megállapításaimat a továbbiakban a perfektivitás fogalomkörébe ágyazom, szükségesnek tartom annak rövid értelmezését. A perfektív aspektus definíciói a perfektív szituációk jelentésbeli összetevőikhez általában olyan fogalmakat sorolnak, mint a cselekvések, történések befejezettsége, teljessége, eredményessége, időbeli lefolyásuk sajátosságaként pedig belső idejük behatároltságát, korlátozottságát, avagy Comrie gondolatát követve oszthatatlanságát emelik ki.

A magyar nyelvben az imperfektív-perfektív szembenállásoknak az igeik lexikájában kódolt, a szláv nyelvekhez hasonlóan szabályos rendszeréről kétségkívül nem beszélhetünk, ami nem zárja ki az oppozíció létét, másfajta nyelvi megnyilvánulásmódját. Elfogadván a kissé másképpen hangsúlyozó perfektivitásértelmezések azon egybehangzó álláspontját, amely szerint a perfektív aspektus képzésének eszközei nyelvünkben elsődlegesen az igeekötők, a 6.a, 7.a, 8.a, 9.a mondatokat befejezettségre tekinthetjük, következésképp lehetséges változataikkal együtt alkalmasak a perfektivitás és a tárgy jelenléte, minősége közti kapcsolatok meghatározására.

6.a *Mari elolvasta a könyvet.*

6.b **Mari elolvasott.*

- 6.c *Mari olvasta a könyvet.*
- 6.d *Mari olvasott egy könyvet.*
- 6.e *Mari olvasott.*
- 6.f *Három könyvemet elolvasott.*
- 6.g *Három könyvemet elolvasta.*

- 7.a *Megetetem az állatokat.*
- 7.b **Megetetem állatokat.*
- 7.c *Etetem az állatokat.*

- 8.a *Befújtuk a falat festékekkel.*
- 8.b **Befújtunk.*

- 9.a *Megírtam egy levelet.*
- 9.b *Írtam egy levelet.*
- 9.c *Írtam.*

A 6.b, 7.b, 8.b igekötős igés tárgy nélküli, illetve névelő nélküli tárgyat tartalmazó mondatok helytelenek, a 6.a, 7.a, 8.a, 9.a mondatok ellenben jól megformált perfektív aspektusú mondatok, s a tárgyaik azt igazolják, hogy az igekötős igék a magyarban is megkívánják a magas tranzitivitású névelős, zömében határozott névelős tárgyak használatát. Szoros összefonódásuk okára már Budenz Józsefnél magyarázatot találunk a *meg-* igekötőről szóló tanulmányában: „a perfectiót kifejező *meg-*es ige meg a maga haladó, s egyszersmind hátmegé-tevő, azaz egyre perfectiót eszközölő **cselekvésének határ- és végpontot kíván**, minthogy csak ezáltal állhat be a teljes perfectio: a határ- és végpont pedig azáltal adatik meg, hogy a **tárgyat, mint a cselekvés által elvégzendő, mintegy megjárandó, kiszabott mennyiségű és mértékű feladatot kitesszük**” (Budenz 1863: 182. Kiemelés tőlem Sz. K.).

Budenz idézett gondolatai tulajdonképpen a tárgy határolói funkcióját, Comrie fogalomrendszerében (Comrie 1976: 44–8) a szituációkat telikussá tevő tulajdonságát határozzák meg pontosan és máig érvényesen. A telikus szituáció magában hordozza azt a végpontot, melynek elérésével cselekvése teljessé, befejezetté válhat: *Péter olvasta a könyvet; Péter elolvasta a könyvet.* Az atelikus szituáció ezzel szemben nem tartalmazza végpontját, ezért bármikor abbamaradhat, újrakezdődhet, de perfektívvé nem tehető. Vö.: *Péter olvas; *Péter elolvas; Péter újságot olvas; *Péter újságot elolvas.*

A 6–9. helyes, valamint helytelen mondatok egyben a perfektív szerkezeteknek a magyar nyelvre jellemző sajátosságait is magukba foglalják, nevezetesen azt, hogy a perfektív szituációt láthatóan két egymást feltételező elem építi fel, a telikusságot biztosító külső határoló, mely zömében a határozott, ritkábban a határozatlan névelős tárgy, illetve a határ elérését avagy a cselekvés belső időhatárait lezáró morfológiai elem, a perfektíváló igekötő. (A befejezettség kettős feltételhez kötődő megjelenésmódja az irányjelölő igekötős igék esetében is helytállónak tűnik, csak a tárgy szerepét ott az irányhatárolók veszik át: *Bement a házba; Bement egy házba; *Bement házba.*)

A 10.a–c mondatok első pillantásra cáfolni látszanak mindezt, hiszen míg igekötő nélküli alapigékük állhat tárggyal, igaz inkább nem referenciális, névelő nélkülivel, igekötős változatuk nem. (Hasonlóképpen viselkednek a *megebédél, megvacsorázik* is.) A jelenség magyarázata megítélesem szerint az, hogy az alapigék eleve telikusak, egyértelműen meghatározzák a cselekvés végcélját – reggeli, vacsora, uzsonna stb. –, így egy másik külső határoló redundanciát okozna.

- 10.a *Sajtot és almát reggelizem.*
- 10.b *Megreggeliztem.*
- 10.c **? Megreggeliztem a sajtot és az almát.*

Egészen más történik ellenben a 11. mondatok külső tárgyi határolót nélkülözni tudó szerkezeteiben. Előfordulásuk igen ritka, s mint ahogy a példák sugallják, csak akkor jelenhetnek meg, ha az igekötős ige prototipikus határozott tárgya egyértelműen befoglalható a szintagmába:

- 11.a *Megfejttem (a tehenet).*
- 11.b *Megittattam (az állatokat).*
- 11.c *Megfőztem (az ételt).*
- 11.d *Kimostam (a szennyest).*
- 11.e **Megírtam.*

A fentiekből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy az igekötők a magyar nyelvben az idézett sajátos kivételektől eltekintve megkívánják a külső határolók, esetünkben a névelős tárgyak használatát. A két határolónak a perfektív szituációk alkotásában betöltött kölcsönös szerepét bizonyíthatjuk az állítás ellenpróbájával is: az igekötő perfektíváló funkcióját nélkülözni tudó „egypólusú” tárgyas perfektív szerkezetek ugyanis elég ritkák, szigorú szórendi, szemantikai megkötések jellemzik őket, illetve aspektuális megítélésük bizonytalan. A felvetődő kérdés: képes-e a tárgy perfektíválni, s ha igen, melyik teheti befejezetté szituációját? A határozatlan névelős eredménytárgy feltehetőleg igen. A 9.b mondat például Kiefer szerint folyamatos és befejezett szemléletű is lehet, mivel összefér a tipikus határpont nélküli időmódosítókkal: *Írt egy levelet; Egész délután írt egy levelet* (Kiefer 1992: 836). Megítélésem szerint folyamatos a mondat, ha a határozatlan névelős tárgy megelőzi az igét, és inkább befejezett, ha követi azt:

- 11.a *Épített egy házat* (van ház, a szituáció befejezett).
- 11.b *Egy házat épített, amikor...* (folyamatban lévő cselekvés).

Kétségesek az igekötő nélküli ige és az utána következő számnév, melléknév tárgyesete által alkotott úgynevezett áltárgyas szerkezetek. Kiefer perfektívnek mondja őket. A mondatok bizonytalan jelentésű *egyet* (egyszer), *nagyot*, *jót* (= sokat, sokáig, eleget?) tárgyai Timberlake egyeditettségi skáláján nagyon alacsony helyet foglalnának el – egyetlen határozott jellemzőjük grammatikai egyes számuk –, ezért megkérdőjelezendő, hogy képesek-e duratív atelikus igeiknek határt szabni:

- 12.a *Táncoltunk egyet = ? Táncoltunk.*
- 12.b *Jót/nagyot táncoltunk = ? Sokáig táncoltunk.*
- 12.c *Jót/nagyot sétáltunk.* (Kiefer példái i. m. 843.)

Igekötő nélküliek, tehát hiányosak az úgynevezett utótárgyas szerkezetek is. Utótárgynak Kiefer az eredménytárgy azon sajátos fajtáját tekinti, amikor is a tárgy nem a cselekvés révén jön létre, de az által válik hozzáférhetővé, jelenlévővé. A tárgynak ez a fajtája szemantikai okokból csak az igeik elég szűk körével – *hoz, szed, vesz, vásárol, mos, visz, tör* – használatos. Az igekötő nélküli mondatok névelőtlen anyagnévi tárgyai – olvasatomban – imperfektív szituáció létrehozói, mivel bennük a tárgy tulajdonképpen az alacsonyabb ráhatottságot jelentő részelő tárgyat helyettesíti:

- 13.a *Hoztam almát = Hoztam az almából.*
- 13.b *Szedtünk szilvát = Szedtünk a szilvából.*

2.4 A perfektív szerkezet létrejöttét kísérő szintaktikai változások

Mivel a magyar nyelvben az igekötők sajátos átmeneti, alaki önállóságukat részben, jelentésüket a legkülönbébb mértékben elvesztett szófajt alkotnak, perfektíváló elemmé fejlődésük, grammatikalizációjuk értékes adalékokkal szolgálhat a tárgy és a perfekció vizsgált összefüggései-

hez. Mint ahogy azt az igeikötő megjelenését nyomon követő, alábbi transzformációk mutatják, az igeikötő nélküli szintagma igeikötőssé válását legtöbbször az alapige valenciaszerkezetében bekövetkező változások, nevezetesen a tárgyi vonzat megjelenését eredményező szintaktikai mozgások kísérik.

a)

ige + f₁ vmin igeikötős ige + f₁ acc.

<i>munkál vmin</i>	<i>megmunkál vmit</i>
<i>javít a házon</i>	<i>megjavítja a házat</i>
<i>ül a lovon</i>	<i>megüli a lovat</i>

A superessivusi rag helyébe lépő tárggyal megerősödik az igében kifejezett cselekvés ráhatottsági foka: míg a *javít a házon* szerkezet annak egy részén, a jobb oldali forma az egész házon végzett javításokra utal. (A perfektivitás és a teljes ráhatottság sajátos kifejeződését példázta korábban a 6.g mondat tárgya.)

b)

f₁ lat +ige igeikötős ige + f₁ acc

<i>Az arcára csapott.</i>	<i>Megcsapta az arcát.</i>
<i>A vadra lőtt.</i>	<i>Meglőtte a vadat.</i>

Az alapigét tartalmazó szerkezet határozóragos bővítménye, a cselekvés iránya az igeikötős szintagmában a cselekvésátvitel elszenvettségévé, tárggyá lesz, s ezzel a változással az előzőekhez hasonlóan kiteljesül a rá irányuló cselekvés hatása. (Mivel a lativusi rag perfektívál, a két szerkezet közötti aspektusukat tekintve nincs különbség.)

c)

f₁ acc+ ige + f₂ lat igeikötős ige + f₂ acc (f₁ inst)

<i>havat fűjt az útra</i>	<i>befűjta az utat hóval</i>
<i>cukrot hintett a süteményre</i>	<i>meghintette a süteményt (cukorral)</i>
<i>szenet raktak az autóra</i>	<i>megrakták az autót (szénnel)</i>

A lativus ragos bővítmény tárggyá válása s az eredeti tárgy leértékelődése ezekben az igeikötős szerkezetben egyben a teljesebb ráhatást jelentő elem kiválasztódását is jelenti.

d)

ige + f₁ acc + f₂ ról/ről igeikötős ige + f₁ acc / f₂ acc

<i>söpri a szemetet a padlóról</i>	<i>felsöpri a szemetet (a padlóról)</i>
<i>kaszálja a szénát a rétről</i>	<i>felsöpri a padlót</i>
	<i>lekaszálja a szénát (a rétről)</i>
	<i>lekaszálja a rétet</i>

A két tárgy elkülönülése a kétféle ráhatás között fokozatbeli különbségeket hozott létre: az előbbi (*szemetet*) tárgy szűkebb, az utóbbi (*a padlót*) pedig szélesebb, totális határt szab a cselekvésének.

A fenti mondatok közös jellemzője, hogy alapigéik valenciaszerkezetében az igekötő megjelenésével olyan változások jöttek létre, melyeknek folyamányaként a helyviszonyok, irányok átalakultak a cselekvések maradéktalan átvitelét, a minél teljesebb ráhatást biztosító tárgyakká. Az igekötők grammatikalizációs folyamata tehát nyelvünkben a tárgyasság hatókörének kiszélesedését vonta maga után.

3. Összegzés

Dolgozatomban a tárgyasság megjelenésének tágabb összefüggéseit vizsgáltam. Az egyes elemzési szintek külön-külön s együttesen is arra engednek következtetni, hogy a tranzitivitás a magyar nyelv grammatikai rendszerében különleges helyet foglal el. A tárgy jelöltsége szinte teljesnek mondható: egyértelmű – szemantikai és grammatikai feltételektől független – morfológiai jele a *-t* tárgyrag. (Kivételt csak az egyes szám 1., 2. személyű birtokos személyjeles alakok elhagyható tárgyragja, illetve a személyes névmások új szóalakjai képeznek.)

Fő grammatikai jegyei, névelő nélkülisége, illetve névelős volta, a névelők milyensége a tárgy-aszintagma felépítését, tágabb értelemben az egész mondat arculatát meghatározóan befolyásoló tényezők. A névelők hiánya, megléte a kétféle tárgyat csak a megjelenésüket irányító szórendi szabályokban különíti el: a gyakoribb névelős tárgyak az SVO sorrendet követve alkotnak szerkezeteket, míg a névelő nélküliek kizárólag SOV szórendet engednek meg a neutrális mondatban. Ennél jóval összetettebb ellenben határozatlanságuknak, határozottságuknak az igeragozásra gyakorolt hatása, a kétféle igeragozás jellegzetes szintetikus alakjainak alakításában játszott szerepük.

A tárgy meghatározó eleme a perfektív situációk képzésének is: mint a cselekvések, történések külső határolója, az elérendő cél kifejezője, a perfektíválás előfeltétele. Az igekötő nélküli és igekötős szerkezetek összevetése, az előbbieket igekötőssé válásának nyomán követése pedig azt igazolja, hogy a tárgy megjelenése az igekötők grammatikalizálódásának fontos kísérője.

A legkülönbözőbb nyelvekben végzett tranzitivitáselemzések eredményeinek ismeretében azt kell megállapítanunk ugyan, hogy a névelő nélküli és névelős tárgyak mondatbeli viselkedésének általános jegyei, avagy az igeragozások tárgyhatározottság szerinti különválása mind-mind hasonlóságot mutatnak a más nyelvekben fellelhető rokon jelenségekkel, ám így együtt, a vizsgált összefüggéseket mutatta csak a magyar nyelvre jellemzőek, annak sajátos, egyedi vonásokat biztosító építőelemei.

SZAKIRODALOM

- Bese Lajos–Dezső László–Gulya János 1970. On the syntactic typology of the Uralic and Altaic languages. In: (László Dezső–Péter Hajdú eds.): *Theoretical problems of typology and the northern Euroasian languages*. Gruner, Amsterdam, 113–28.
- Budenz József 1863. A magyar meg igekötőről. Bevezetésül az árja nyelvek néhány állítólagos hatásáról a magyar nyelvre. *NyK.* 2. 161–88.
- Comrie, Bernard 1973. The ergative: Variations on a theme. *Lingua* 32. 239–53.
- Comrie, Bernard 1976. *Aspect*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dezső László 1969. A főnévi csoport. *ÁNyT.* 6. 25–158.
- Dik, Simon 1978. *Funkcional grammar*. Amsterdam, North-Holland.
- Dixon, Robert M. W. 1977. *A grammar of Yidin*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Dixon, Robert M. W. 1979. Ergativity. *Language*. 55. 59–138.
- E. Abaffy Erzsébet 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hopper, Paul J.–Thompson, Sandra A. 1980. Transitivity in Grammar and Discourse, *Language* 56. 251–99.
- Josephs, Lewis 1975. *Palauan reference grammar*. Honolulu, University of Hawaii Press.

- Károly Sándor 1960. A Történeti Nyelvtani Adattár tervmunkálataival kapcsolatos kérdések. *MNy.* 56: 333–43.
- Kiefer Ferenc 1992. *Strukturális magyar nyelvtan* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1964. A magyar szó szerkezet-rendszer néhány sajátosságáról. *NyK.* 66. 129–39.
- Rácz Endre 1991. *Az egyeztetés a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Sipos Pál 1991. *A magyar nyelv történeti nyelvtana* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szabolcsi Anna 1983. A specifikus/nem specifikus megkülönböztetésről. *NyK.* 85. 83–92.
- Szőke-Molnár Ilona 1984. *A tárgyas ragozás ingadozása a mai magyar nyelvben*. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Budapest.
- Timberlake, Alan 1975. Hierarchies in the genitive of negation. *Slavic and East European Journal* 19. 123–38.
- Timberlake, Alan 1977. Reanalysis and actualization in syntactic change. In Li 141–77.
- Tompá József 1965. A magyar igeragozás alapkategóriái a XIX. századi nyelvtanainkban. *NyK.* 67. 143–4.

Szili Katalin

SUMMARY

Szili, Katalin

Transitivity in Hungarian Morphosyntactic aspects of transitivity

This paper spells out Hungarian-specific characteristics of transitivity, the use of verbs with direct objects, and discusses them in a larger context. The levels of analysis chosen (morphological and syntactic), both separately and in conjunction, confirm that the presence of a direct object, its grammatical features, its determinerlessness or otherwise, and the type of determiner it includes, are factors that fundamentally determine the structure and aspectuality of the sentence. The author traces the way the synthetic forms of the two verbal paradigms came into being and defines the transitive verb phrase as the result of the interdependent and coherent processes of grammatical relation marking and agreement. She discusses the full range of problems that the distinction between definite vs. indefinite objects presents for foreign learners of Hungarian and gives a grammatical classification of those two types of direct objects. The strict correspondence between direct objects and preverb–verb combinations and the processes of grammaticalisation that preverbs undergo are scrutinised. The paper reveals a mutual dependence between direct objects and perfective situations, one that requires further study but is probably existing. In particular, the author claims that perfectivity depends on two interrelated factors: external boundedness that makes an event goal-oriented, mainly embodied in a direct object involving a determiner, and the use of a perfectivising preverb that signals reaching a limit or the internal boundedness of a particular event.

A funkcióigék kérdéséhez

A szófaji felosztás problematikus volta, a tökéletes rendszerezés megvalósításának nehézsége tükröződik a nyelvtankönyvek és a részletesebb grammatikák e kérdéskörrel foglalkozó fejezeteiben is. A cél a szófajok természetének ismeretén alapuló következetes, minden szempontból kielégítő osztályozás. Ennek érdekében általában három szempont szerint készülnek a rendszerezések: a szó jelentése, alaktani viselkedése és mondatbeli szerepe (mondatrészszerupe és bővíthetősége) alapján (Temesi 1970: 195–9; Velcsovne 1985: 13–4). A szempontok dominanciája eltérő: Temesi Mihály és Velcsovne elsődlegesen jelentéstani alapú osztályozást végzett. A kritériumok együttes alkalmazása először Berrár Jolánnál (1982: 7–32), majd Rácz Endrénél (1985: 263) jelent meg. Az egymást követő szófaji rendszerezéseket összevetve megállapíthatjuk, hogy a tendencia a vitatott szófajok (vö. Simon 1989: 33), főként a viszonyszók körébe tartozó kategóriák rendszerezési következetlenségeinek felszámolását, minél részletesebb tárgyalásuk igényét mutatja. Berrár ugyanis a viszonyszók két nagy csoportját, a mondatrészkísérőket és a jelölőelemeket különíti el, a segédigék azonban nála még egységes szófajt képeznek. Rácz Endrénél a segédszók három típusba: a kötőszók, az álszók és módosítószók alosztályába sorolhatók, a segédigék esetében pedig megkülönbözteti az összetett igealakok segédigéit a névszói állítmányok kopuláitól. Keszler Borbála (1995) az európai grammatikákat is figyelembe véve tovább finomította a rendszert, olyan szófajok felvételével, mint a partikula, a határozóvá tevő *mint*, a segédigenév vagy a funkcióige.

Funkcióigéknek azokat a viszonylag üres, tartalmatlan jelentésű igéket nevezi a szakirodalom, amelyek határozó- vagy tárgyragos névszóval együtt fordulnak elő, de csupán az igei szófajra jellemző grammatikai sajátságokat őrzik meg. A szerkezet jellemzője a szemantikai és szintaktikai funkciók polarizálódása. Formálisan ugyanis a deszemantizálódott ige a szerkezet alaptagja, a szintaktikai viszonyt a bővítményen rag jelöli, a jelentés magvát azonban a névszói rész hordozza (Keszler 1995: 303; Lengyel 1999: 121). A funkcióige általában deverbális vagy igei tartalmat hordozó főnévvel kapcsolódik össze (Lengyel 1999: 122): *döntést hoz, vallomást tesz, bejelentést tesz*. A szerkezet egésze a főnévi tagnak megfelelő igével helyettesíthető (*döntést hoz > dönt, vallomást tesz > vall, bejelentést tesz > bejelent*). A szinonim igének a vonzatstruktúrája azonban sok esetben eltérő (*bejelentést tesz*: csak alanyi vonzata van; *bejelent*: alanyi és tárgyi vonzata is van). A funkcióigés szerkezet álszintagmához való hasonlósága (Lengyel 1992: 158), az igei alaptag mondatrészeremtő segédigeszerű tulajdonságai alapján a funkcióige a szófaji rendszerezésben az alapszófajok és a viszonyszók közé került – egyelőre nem végleges – besorolásra (Keszler 1995: 298). A szófajváltó képzővel egyenértékű szerepe, segédigékre emlékeztető jellemzői ellenére a segédigék rendszerét feltáró jelentősebb tanulmányok nem sorolják ide a funkcióigét (vö. Kálmán C.–Kálmán–Nádasdy–Prósztóky 1989; Molnár 1993; Lengyel 1999). Eddigi ismereteink alapján a funkcióigét a valódi és a segédigék közötti átmeneti szófajnak tekinthetjük.

A nominális elem dominanciáját eredményező funkcióigés szerkezetek a jogi szaknyelvben gyakoriak. Itteni előfordulásait vizsgálva tapasztaltam, hogy nem ritkák az igenévi (elsősorban folyamatos melléknévi igenévi) származékok sem. Néhány ezek közül:

1. „*Sem az a) albekezdés szerint nyilatkozatot tevő aláíró, sem ezen aláíró befektetői nem érvényesíthetik az ideiglenes alkalmazásból eredő előnyöket az (1) bekezdés biztosította jogcímen*” (1999. évi XXXV. törvény).

2. „Az Egyezmény 15. cikkének végrehajtása érdekében az **intézkedést foganatosító** büntetés-végrehajtási szerv tájékoztatja az Igazságügyi Minisztériumot” (9/1995. IM rendelet).

3. „Az ezen cikk 2. vagy 3. bekezdése szerint előírt a páncélozott harcjárművekre vonatkozó minden bejelentésnek magában kell foglalnia a **bejelentést tevő** Részes Állam páncélozott gyalogsági harcjárműveinek és nehézfegyverzetű harcjárműveinek maximális szintjét is” (1999. évi VI. törvény).

4. „Az **elővezetést foganatosító** rendőr az elővezetési határozatot az elkövetőnek — a befizetési lappal (válaszos levelezőlappal) együtt — átadja” (5/1968. IX. 19. IM–BM–PM együttes rendelet).

Fölmerül a kérdés, hová soroljuk szófaji szempontból a *nyilatkozatot tevő, intézkedést foganatosító, bejelentést tevő, elővezetést foganatosító* szerkezetek alaptagjául szolgáló igeneveket.

A funkcióigét részletesen bemutató európai grammatikák nem nyújtanak segítséget a besorolást illetően. Az igeneveket ugyanis nem tekintik külön szófaji kategóriának, mindenütt az igével együtt említik, annak automatikus derivátumaként (vö. Helbig–Buscha 1986: 110–1; Engel 1992: 430–5; Russzkaja grammatika 1980. I. 665–74). A magyar szófaji rendszerezések azonban domináns mondatrészszerupe miatt önálló szófajként tárgyalják az igeneveket (Berrár 1982: 22; Rácz 1985: 263; Keszler 1995: 298). A melléknévi igenév igéből képzett átmeneti szófaj, amely a mondatban jelző lehet. Bővítményei azonosak az igéével: tárgy és határozó, mert az igenévképző kizárólag szintaktikai funkciójú, nincs jelentésváltoztató szerepe (Lengyel 1996: 202–3). A melléknévi igenév megőrzi az igei alapjelentést, oly módon, hogy a cselekvésfogalmat tulajdonságként, minőségként jeleníti meg. A funkcióige igenévképzős származékai (*nyilatkozatot tevő, intézkedést foganatosító, bejelentést tevő, elővezetést foganatosító*) azonban nem feleltethetők meg teljes egészében ezen tulajdonságcsoporthoz. A szerkezetek igenévi alaptagja ugyanis az ige vonzatkeletéből csupán a vele szintaktikai viszonyban álló tárgyat örizte meg, más bővítmények a szerkezet egészéhez kapcsolódnak. Ilyen az 1. mondat *albekezdés* szerint határozója. Az igenévképzés alapjául szolgáló funkcióige nem tartalmaz jelentésű, szemantikai jegyeinek csak némelyikét örizte meg, szerepe az ige grammatikai kategóriáinak megjelenítése, ily módon a *tevő, foganatosító*-féle igenevek sem lexikális jelentésűek. S annak ellenére, hogy a mondatban jelzők lehetnek, nagy valószínűséggel nem tekinthetők melléknévi igeneveknek.

Fölmerülhet a segédigenévvél és a *való* kopulával történő összevetés is. A segédigenév az összetett állítmány kopulájából (*van, lesz, marad, múlik*) igenévképzés során jön létre. Funkciója, hogy az összetett állítmányból összetett alanyt, tárgyat vagy határozót alkosson (*orvos vagyok → szeretnék orvos lenni*). (Vö. Lengyel 1999: 119.) A mondatrészeremtő segédigenevek köre ily módon jól körülhatárolható. A *nyilatkozatot tesz, intézkedést foganatosít* típusú szerkezetek igei tagjai azonban nem kopulák, igenévi származékaikat tehát nem tekinthetjük segédigeneveknek. Hasonlóságot azonban találunk a segédigenevek és a *tevő, foganatosító* típusú igenévi származékok között: mindkettő összetett mondatrészt alkot. (Meg kell jegyezni, hogy a hagyományos elemzésben gyakran szintagmaként jelennek meg, de ez valószínűleg a kategória tisztázatlanságának következménye.)

Összetett jelzőt létrehozó tulajdonsága miatt szóba jöhet a *való* kopulával történő egybevetés is. A *való* azonban eredendően más szerkezetek átalakításának következtében jelenik meg: a deverbális főnév határozói bővítményét teszi alkalmassá a jelzői szerep betöltésére (*utazás Miskolcra → Miskolcra való utazás*). Funkciója a grammatikai szófajváltás. A *nyilatkozatot tevő, intézkedést foganatosító* típusú szerkezetek esetében az igenévi formális alaptag szerepe más: a funkcióigés szerkezet egészét teszi alkalmassá jelzői mondatrészszerop betöltésére. A *való* teljes grammatikalizálódását mutatja, hogy ezekben a szerkezetekben nem alakítható vissza igévé (*Miskolcra való utazás → *az utazás Miskolcra van*), a funkcióigéből képzettek azonban visszaalakíthatók. A *tevő, foganatosító* alakok esetében a deszemantizálódás nem teljes, a lexikális jelentés néhány jegye megőrződött bennük, a *való* jelentése azonban a fenti esetekben teljesen kiüresedett.

Úgy vélem, hogy az alapszófajok és a viszonyozók közötti átmenetet alkotó funkcióiigék igenévképzős származékai szintén átmeneti kategóriaként, az igenév és a segédigenév között **funkcióiigenév** elnevezéssel kerülhetnek a szófaji rendszerbe.

SZAKIRODALOM

- Berrár Jolán 1982. Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához. – A szófajok. *Ny tudDolg.* 33: 7–32.
- Engel, U. 1992. *Deutsche Grammatik*. Műzsák Kiadó, Bp.
- Helbig, G.–Buscha, J. 1986. *Deutsche Grammatik*. VEB Verlag Enzyklopädie, Leipzig.
- Kálmán C. György–Kálmán László–Nádasdy Ádám–Prószéky Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. *ÁnyT.* XVII: 49–103.
- Keszler Borbála 1995. A mai magyar nyelv szófaji rendszerezésének problémái. *Nyr.* 119: 293–308.
- Lengyel Klára 1992. A többtagú mondatrészek. In: (Kozocsa Sándor Géza–Laczkó Krisztina szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. Bp.
- Lengyel Klára 1996. Van a magyarban összetett jelző! *Nyr.* 120: 195–209.
- Lengyel Klára 1999. A segédigék kérdéséhez. Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére. *Nyr.* 123: 116–29.
- Molnár Katalin 1993. A magyar segédigék rendszere. In: *Emlékkönyv Fábíán Pál hetvenedik születésnapjára*. Bp. 221–5.
- Rácz Endre 1985. A grammatika szerepe az anyanyelvi nevelésben. *MNy.* LXXXI: 258–66.
- Russzkaja Grammatika I. (Szerzők: Svedova, H. Ju.; Arutjunova, I. D.; Bondarko, A. V.; Ivanov, V. V.; Lopatyin, V. V.; Uluzsanov, I. Sz.; Filin, F. P.) Akademiya Nauk SzSzsZR, Moszkva, 1980.
- Simon Györgyi 1989. A szófaji felosztás problémái. In: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből*. Szerk. Rácz Endre és Szathmári István. Tankönyvkiadó, Bp.
- Temesi Mihály 1970. A szófajok: *MMNyR.* I.: 193–269, 281–94.
- Velcsov Mártonné 1968. A szófajok: *MMNy.* 9–83.

B. Kovács Mária

Magyar grammatika. Szerkesztő: Keszler Borbála. Szerzők: Balogh Judit, Haader Lea, Keszler Borbála, Kugler Nóra, Laczkó Krisztina, Lengyel Klára. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2000. 577 lap

1. Az ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszékének munkaközössége által írt *Magyar grammatika* nagy tudományos teljesítmény, hiányt pótló egyetemi tankönyv, egyúttal általános használatra alkalmas kézikönyv.

A mai magyar nyelv rendszere című, „akadémiai nyelvtan”-ként emlegetett kétkötetes nagy mű (1961–1962. Akadémiai Kiadó), valamint *A mai magyar nyelv* című egyetemi tankönyv (1968. Tankönyvkiadó) hosszú időn keresztül szolgált az oktatás alapjául, illetőleg a különféle, grammatikával foglalkozó szaktanulmányok megkerülhetetlen szakirodalmi forrásául.

Az elmúlt évtizedek azonban sok új eredményt hoztak a grammatikaelméletben, a nyelvelírás módszereiben és a magyar nyelv rendszerével kapcsolatos kutatások területén is. Az eredményeket tükröző szakkönyvek, tanulmányok után szükségessé vált a magyar nyelv grammatikájának szintetizáló, összefoglaló jellegű leírása.

A középiskolai tankönyveket nem említve csak a felsőoktatást szolgálni kívánó és a tudományos igényű nyelvtanokra utalok: – 1985-ben jelent meg Adamikné Jászó Anna szerkesztésében *A magyar nyelv* című tankönyv (Tankönyvkiadó), amely a tanítóképző főiskolák számára készült (megtanulható, 471 lapnyi terjedelemben). Ennek bővített, megújított változata *A magyar nyelv könyve* (Trezor Kiadó 1991. 604 lap). – 1992-ben látott napvilágot a Kiefer Ferenc által szerkesztett *Strukturális magyar nyelvtan. 1. kötet. Mondattan* (Akadémiai Kiadó), majd a *Fonológia. A Mondattan* generatív nyelvelméleti keretben és terminológiával, 902 lapon (80,8 ív) tárja föl az egyszerű és az összetett mondat szerkezetét, szerkesztési szabályait. Kifejezetten szakembereknek szóló tudományos mű. – Az 1998-ban, az Osiris Kiadónál megjelent *Új magyar nyelvtan* (É. Kiss Katalin, Kiefer Ferenc, Siptár Péter) a mondattan, az alaktan és a hangtan leírását tartalmazza. A 409 lapos könyvet (az ívszám nincs feltüntetve) a szerzők egyetemi tankönyvnek és szélesebb olvasóközönségnek (például középiskolai tanároknak) is szánták. – (Az újabb nyelvtanok közül meg kell még említenem *A magyar nyelv történeti nyelvtanát*: I. 1991, II/1. 1992, II/2. 1995. Akadémiai Kiadó. Ez ugyan nem leíró grammatika, de friss szemléletű, és sok olyan újdonság van benne, melyet a mai nyelvünket leíró nyelvtan is hasznosítani tud. A Keszler Borbála által szerkesztett tankönyv – céljának megfelelő módon – ki is aknázza ezt a gazdag tudományos forrást. A TNYt. nem tankönyv műfajú, hanem tudományos kézikönyv.)

Ez a – nem túl hosszú – sor bővül most az ELTE BTK magyar nyelvészei által írt leíró grammatikával.

A könyv címéről: A *Magyar grammatika* jó cím. Nemcsak a mű tartalmának felel meg, hanem azt is lehetővé teszi, hogy az olvasó egyértelműen megkülönböztesse a többi (részben fentebb is említett), különféle jelzőkkel ellátott „magyar nyelvtan”-októl. Ez a cím a magyar grammatikaírási hagyományt is felidézheti az olvasóban. Itt – szerintem – nincs helye az idegenszó-ellenes érvelésnek (ti. nyelvtan vagy grammatika). Ennek a címnek a rövidíthetősége is jó: **MGr.**; azonosít, egyedít, megkülönböztet.

A *Magyar grammatika* egyetemi tankönyvnek készült, de alapossága, gazdag tartalma, a benne szereplő rendkívül sokszínű, bőséges szakirodalom és az idegen szavakat sem kerülő, mégis közérthető nyelvezete, stílusa alapján szélesebb olvasóközönség számára is ajánlható kézikönyv.

2. E könyv megírását sokéves (évtizedes) munka előzte meg, illetőleg készítette elő. Az 1968-as MMNy. című tankönyv használatával párhuzamosan a tanszék oktatói állandóan frissítették a tananyagot: mind a nemzetközi, mind a magyarországi szakirodalmat folyamatosan felhasználták, beépítették az előadások, szemináriumok, vizsgák anyagába. Saját kutatási eredményeiket – többek között – tanulmánykötetek, segédkönyvek sorában tették közzé. Megjelenésük óta ezek szolgáltak tankönyvvül, illetőleg tankönyv-kiegészítésként. — Ennek a hosszú előkészítő folyamatnak a betetőződése a most elkészült *Magyar grammatika*. A szerzőgárda viszonylag fiatal, többségük Keszler Borbálának és a tanszék idősebb professzorainak a tanítványa. Tehetséges, önálló gondolkodású, az újra is fogékony nyelvészek, akik egyben jó pedagógusok is: ez a Grammatika szerkezetében, az egyes fejezetek gondolatvezetésében, megfogalmazásában is jól tükröződik.

A Keszler Borbála által szerkesztett MGr. modern szemléletű klasszikus nyelvtan. Aki ezt a könyvet elolvassa, meggyőződhet róla, hogy valóban modern grammatika, amely a legjobb hazai és nemzetközi tudományos eredményeket (ebbe a magyar grammatikai hagyományt és az újabb irányzatokat is beleértve) széleskörűen felhasználja, beépíti, szintetizálja, és a magyar nyelv nyelvtanának adekvát, koherens leírását nyújtja.

A könyv a grammatika fogalmát (a többféle lehetséges közül) szűkebben értelmezi: nem vonja be hatókörébe a hangtant, a jelentéstant, a szövegtant stb. Ezt világosan ki is fejtik a szerzők a tankönyv elején. Ennek megfelelően **alaktant**, **szófajtant**, **szintagmatant** és **mondattant** tartalmaz a könyv.

3. Minden grammatika esetében (akár leíró, akár történeti) a szerkezet, a felépítés a legnehezebb, legnagyobb horderejű kérdés. A különféle nyelvek különböző nyelvtanai – a szerzők grammatikai felfogásának megfelelően – sokféle szerkezetet kipróbáltak. A régebbiek a hangtan, szótan, mondattan pilléreire helyezték el a nyelvreírás különféle kérdésköreit. (A továbbiakban a fonetikai-fonológiai kérdésekkel kapcsolatos fejezeteket nem érintem.)

A nemzetközi nyelvtudományban manapság a szintaxis-központúság az egyik legelfogadottabb felfogás. Mellette ugyan szerepel még (különféle variációkban) a szemantika, a pragmatika, a lexikon. De a modulok tartalma már nem egyforma. Elég hányatott sorsú például a **morfológia**. Néha a lexikonon (vagy a valamilyen néven nevezett szótanon) belül található (pl. Eisenberg 1998), de gyakran (régiben és mostanában újban, a nyelvtípustól is függően) önálló nyelvreírási területként szerepel a grammatikában (pl. Lehmann 1993; Linke–Nussbaumer–Portmann 1996: 43–72).

Még vegyesebb, ellentmondásosabb helyzetben van a **szófajtan**, illetőleg a szófajok kérdésének tárgyalása. A szintaxisközpontú nyelvreírásokban, tipológiai munkákban általában nem önálló fejezet, de megkerülni az ilyenekben sem lehet, hiszen a szó a szófajának megfelelően épül bele a mondatba, s más szavakkal való kapcsolhatóságát is szófaja határozza meg („a szófaj szintaktikai kategória”: Komlósy 1992: 347, 498). – Ezért a továbbiakban a morfológia és a szófajtan tárgyalási módjára, illetve helyére koncentrálok.

T. Givón *Syntax* című könyvében külön fejezetet szentel a szófajoknak (1984: 47–84). A T. Shopen által szerkesztett háromkötetes könyv legelső fejezete (P. Schachter tollából) foglalkozik a szófajokkal (1985: 3–61).

Még érdekesebb és elgondolkodtatóbb a **morfológia és a szófajtan viszonya** a grammatikákban: hol az egyik kebelezi be a másikat, hol a másik az egyiket. Gyakoribb az a megoldás, amely a morfológia fejezetébe illeszti a szófajtant, mégpedig úgy, hogy a morfológia a szófajok szerint épül fel: először a toldalékolható szófajok morfológiájáról van szó, aztán a nem toldalékolhatókat jellemzők. Vagyis a nem toldalékolhatóság is beleférhet a morfológiába.

Az agglutináló és a flektáló nyelvek leírásában a morfológia és a szófajok kérdése nem hiányozhat. Legtöbbször tehát a morfológiai fejezetbe épülnek be a szófaji kérdések. Így van ez általában a finnugor, illetőleg uráli nyelvek leírásaiban, például a „chrestomathia”-kban (pl. Hajdú 1968; Rédei 1978; Honti 1984; l. még: Терещенко 1979), de lényegében az uráli nyelvek legújabb leírásaiban is (Ed. Abondolo 1997). Hasonló a morfológia és a szófajtan viszonya Werner (1997) grammatikájában is. – Hutterer Miklós (1970) a „nyelvtani rendszer”-nek nevezett morfológiában tárgyalja szófajok szerint a ragozásokat, Tamás Lajos pedig (1978) az „alaktan” alatt a szófajokat, de mondattani megjegyzésekkel is kiegészítve.

A szláv grammatikák nagy része is a morfológiát építi a szófajokra, azaz a morfológiai fejezet a szófajok szerint tagolódik (pl. orosz: Борковский–Кузнецов 1963, akadémiai nyelvtan; Аванесова–Иванов ред. 1982; a mondattani rész korábban jelent meg: 1978, 1979; cseh: Lamprecht–Slosar–Bauer 1986; lengyel: Rospond 1979: a szófajtan a „Szóképzés, szemantika, szókincs” című fejezetben belül van [183–232], amit a „Flexió” fejezete követ; az új lengyel történeti nyelvtannak tudtommal még csak az első kötete készült el: Kurczabiwa–Dubisz: Fonetika. Fonológia. 1993; a második kötet a „Flexió” lesz: szerkezetét majd meglátjuk; szlovák: Stanislav 1967; stb.)

Ingerid Dalnak (1966) a német nyelvről írt szintaxisa épül fel a szófajok szerint. Jan van Dam szintén német szintaxisa (1972) másképp építkezik: a mondatrészek tárgyalásakor azok kifejezőeszközeit, a különféle szófajokat is áttekinti, a következő fejezetben pedig a „szócsoportokat” (igei csoport stb.) veszi sorra az alaptag szófaja szerint (külön morfológiai fejezetet nem tartalmaz a könyv: a grammatikai kategóriákat, mint például genus, mód, idő, aspektus, a mondattan második fejezetében tárgyalja).

Smedts–Van Belle (1993) holland nyelvkönyve más szerkezetben tárgyalja a nyelvet. A most engem érdeklő szempontból nézve külön fejezetben mutatja be a morfológiát (röviden a morfológia általános kérdéseit) és a szófajtant (104 oldalon: jellemzők, osztályozás, ragozás, használat).

Kaplan, J. P. (1989) angol grammatikájának szemlélete, felépítése is tanulságos: a morfológiát a szófajok szerint tekinti át, aztán önálló szófaji fejezet következik, a szófajba sorolás elméleti és gyakorlati kérdéseivel, mint például: milyen helyzetben fordulhatnak elő és milyen szerepet tölthetnek be a mondatban az adott szócsoportok. Nagyon érdekesek és tanulságosak a spanyol stb. nyelvtanok is. Újabban több grammatikai leírásban morfoszintaxis fejezettel találkozunk. Így a toldalékolási kérdések nem szakadnak el a mondattani szereptől, viszonyoktól.

A sok egyéb tárgyalási mód leírása és a sok egyéb grammatika szerkezetének bemutatása nem fér el ezen ismertetés keretei között (pl. Kenesei–Vago–Fenyvesi 1998; Pete 1998). – A MGr. szerzői sokat okultak a külföldi grammatikákból s egyéb szakirodalomból (főleg a modern német, angol, francia nyelvtanokból; ezeket nem sorolom fel; a megfelelő fejezetek végén, a bőséges szakirodalomban mindig megtalálhatók).

4. Nehéz tehát a különféle „tan”-ok elhatárolása a tárgyalás során, hiszen a nyelvben – közhely – minden mindennel összefügg. A szerzők ezt a nehéz elméleti és gyakorlati problémát is jól oldották meg. A morfológia általános kérdéseiről és a szófajok rendszerezésének problémáiról például önálló fejezetek szólnak, az ige, névszó stb. toldalékolása azonban a szófajtanon belül, az egyes szófajok tárgyalásában kap helyet. Vagy: A szófajiság kérdése (a szófajtanon kívül) a szintagmatikus viszonyok elemzésekor is megkapja az őt megillető helyet, és viszont: a szófajokról szóló fejezetekben is utalnak a szerzők az egyes szófajok mondatbeli szerepére.

De nézzük sorjában!

A grammatika felépítését, forrásait, módszereit ismertető **Előszó** (19–24: Keszler) után egy rövid általános bevezető következik **Nyelv, nyelvtan, grammatika** címen (23: Lengyel), majd **A nyelvi egységek szinteződése**, mely az egyes nyelvi szinteket mutatja be (24–33: Lengyel). Ez alapozza meg tulajdonképpen a tankönyv egészét, ismerteti meg az olvasóval rendszerét, szerkezetét: a

fonémák, a morféma, a szavak, a szintagmák, a mondatok szintje (a nyilatkozat és a mondat kérdésével), s végül a nyelv és beszéd egységeinek összefüggései. A nyelvi szintek egységeit, alapelemeit definiálja is a szerző.

Ezt követi az **Alaktan** (37–64: Keszler, Laczkó). Ahogy már jeleztem, a toldalékolás részletes leírása nem itt található, hanem a szófajtanban. Az Alaktan című fejezet első része (35–50) e témakör (vagy modul) általános kérdéseiről szól: az alaktan tárgya, alapfogalmai, a morféma osztályozása, jellemzése, az alaktani kategóriák összefoglalása. Aztán röviden a töltípusok általános kérdései (a konkrétumok, mint például az ige- és névmások stb. leírása szintén a szófajtanban, az igei stb. fejezetben belül kapnak helyet), a toldalékok (affixumok) osztályozása, jellemzése, s végül a morfémaszerkezetek (a sorrendi szabályokkal és a szabályostól eltérő szerkezetek bemutatásával) következnek. Gazdag bibliográfia zárja a fejezetet (63–4) itt is, a továbbiakban is. Csak az a kár, hogy az egyébként kellően részletes tartalomjegyzékben nem jelzik a szakirodalmi listák helyét és lapszámait.

A **Szófajtan** fejezet a legterjedelmesebb (65–304), 239 oldal (majd látjuk, hogy a mondat-tan is hosszú, majdnem 200 oldal), a szerzők koncepciójának megfelelően. A sokféle tárgyalási lehetőség közül a szófajok szerint építkező szófajtanon belül van – a szófajok általános jellemzése után – az egyes szóosztályok morfológiája (a töltani problémák és a toldalékolási kérdések), szófaji határkérdések, illetőleg a tárgyalt szófajnak más szófajokkal való kapcsolatai.

A **mai magyar nyelv szófaji rendszere** című alfejezet is, amely szerint épül fel az egész szófajtan (67–76: Keszler), sok problémát érint. Ezek is arra serkentik az olvasót, hogy gondolja őket tovább. A hagyományostól több ponton eltér ez a szófaji rendszerezés. Három nagy csoportban tárgyalja a szófajokat: alapszófajok, viszonyozók és mondatsozók. Az alapszófajok között nem vesz fel számneveket, „mivel a számnév csupán jelentéstani alapon elkülönülő szóosztály; tartoznak bele főnevek (*kettő, negyed, század*), melléknévek (*két, harmadik, számtalan*) és határozószók (*tucajtáival, hármassával*) is” (70). A melléknévvel való rokonságuk ellenére is külön szófajnak tartom őket, és csak a sorszámneveknek a melléknévek közé sorolását vélem jogosnak (az *öt* számnév, az *ötödik* számnévből képzett melléknév). De – a magyar szakirodalomból – belátom Ágoston (1993) és Keszler érvelésének jogosságát is. Látszik, hogy a számnév „eltüntetéséről” időnként a szerzők is megfélemednek, mert a könyv több helyén zárójelben vagy azon kívül többször emlegetnek számnévet. (Ha zárójelben, azt értem; nyilván az olvasót figyelmeztetik, hogy a számnévek is benne vannak a valamilyen szempontból érintett, például melléknévi névmási kategóriában.)

Azzal egyetértek, hogy a névmásokat meghagyják önálló szófajnak, azzal viszont nem, hogy közéjük sorolják a névmási határozószókat, „határozószói névmások” néven. Persze ennek az álláspontnak is van hagyománya (pl. Szabó 1955; Berrár 1982). Az *itt, most, soha, valahogy, bármilyen*-féle szavak olyan lexémák, lexikalizálódott morfémaszerkezetek, amelyek – a névmásokkal ellentétben és a határozószókhöz hasonlóan – külön viszonyító eszköz nélkül, ebben az alakjukban töltenek be (határozói) mondatrészszerkezetet (D. Mátyás 1987; vö. MGr. 213). Azzal viszont egyetértek, hogy a *velem, nélkülem*-féle alakok nem a határozószók között vannak (hiszen nem „személyragos határozószók”, ahogyan több nyelvtankönyv nevezi őket), hanem a személyes névmások között, ugyanis ezek a személyes névmások paradigmatiszós alakjai (vö. Temesi 1967).

Ha már itt szóba hoztam a névmást, megjegyzem, hogy – az önálló számnévi szófaj hiánya következtében – a névmások között sincs számnévi névmás (ezek a melléknévi névmások szerepelnek). Van viszont „határozószói névmás”: szépen feltárják a szerzők a problémát (155–6), de látszik, érződik a küzdelmük ezzel a kérdéssel, hiszen sok ilyen ragszilárdulási elem nem illik bele a névmási rendszerbe. Ezeket korrekt módon csillaggal jelölték a szerzők, azzal a megjegyzéssel, hogy „több szempontból is eltérnek a névmások általános tulajdonságaitól” (170). Annak kimondását viszont helyeslem, hogy a határozószói névmás (ha már van ilyen) nemcsak határozószót helyettesíthet, hanem ragos és névtűzős főnevet is (156). Ennek alapján felvetik, hogy e szó-

csoport neve „határozói [nem határozószói] névmás” is lehetne (vö. *határozói* igenév), de végül a „határozószói névmás” elnevezésnél maradnak. – A „határozószói névmás” felvétele azzal a következménnyel is jár, hogy a ragos (főnévi, melléknévi) névmástól való elhatárolási probléma most nem a névmás és a határozószó, hanem a főnévi (számnévi) és a határozószói névmás között jelentkezik.

Tetszik a viszonyszók általános jellemzése, rendszerezése (72–4). Újszerű, de elfogadható a „Fülig Jimmy *mint* San Antónió *főhercege*” (72) szerkezet *mint* szavát „határozóvá tevő előljáró”-nak minősíteni. A hallgatóknak ez mindenesetre furcsa lesz, hiszen eddig azt tanulták, hogy a magyarban nincs előljáró. Megint van min elgondolkozniuk. A *mint*-nek ez a szerepe az ómagyar kor óta dokumentálható, de tudtommal nyelvtörténész még nem nevezte előljárónak ezt a *mint*-et. Meggondolandó. – Az „... idősebb, *mint* Petőfi” *mint*-jét azonban továbbra is inkább kötőszónak minősíteném, jöllehet igaz, hogy ez teszi határozóvá a *Petőfi* szót (= Petőfinél). A gondolat alakulásában a német *als* és *wie* hatása látszik (utal is rá a szerző), bár a német grammatikák is vitatják, hogy ezek a szavak előljárószók, kötőszók vagy hasonlító partikulák.

Az alapszófajokat tárgyaló fejezetben az egyes szófajokról (a szükséges eltérésekkel) lényegében a következő rendben van szó: az *ige* (Keszler, Kugler, Lengyel); *főnév* (Balogh), *melléknév* (Lengyel), *névmás* (Kugler, Laczkó) esetében (81–208): általános jellemzés, tövek, ragozások (a jelek használatával együtt), valamint az illető szófaj mondatbeli szerepe és bővíthetősége (pl. a főnévi alaptagú szintagma). Úgy is fogalmazhatjuk, hogy az egyes szófajok morfoszintaktikai kérdései együttesen, egymásra utalva ebben a fejezetben jelennek meg. – Néhány kisebb megjegyzés: Az ige- és névszótövek végén érdekes és fontos a tőtípusok közötti mozgások bemutatása (102–3, 181–2: Keszler). – Jó a „Grammatikai homonimák az igeragozásban” című áttekintés (122–3: Kugler), de tanári magyarázatot kíván. Más természetű ugyanis a *vártam*, *kértem* típusú, *-t* jeles E/I. személyű igealakok homonímiája vagy inkább polisziemiája (ti. a határozott és az általános ragozása azonos alakú) és a *várnánk*, *kérnénk*-é: a *vártam* típusban ugyanis mindig is egybeesett a két alak, történeti okok miatt nem is keletkezett külön alak az általános ragozásra (tehát az egy alak lett polisziém), a *várnánk* típusú homonímiát viszont az analógia hozta létre (a határozott ragozása *várnók* alak erős visszaszorulásával). Vagy ez leíró szempontból mindegy? Bár sok helyen (és jó helyeken!) van a tankönyvben némi történeti háttér, ami segíti megérteni az állapotot.

Sok jó táblázat teszi szemléletessé s egyúttal könnyebben tanulhatóvá ezeket a részeket (pl. igeragozás 110–23, névszóragozás 203–6, névmások 155–71).

A névmások között nincs külön birtokos névmás: az *enyém*, *tied* stb. személyes névmás, a személyes névmás birtokjeles alakja (ahogy például a *magamé* sem önálló névmásfajta). Nem ezt szoktuk meg, de rendben van. A sok jó táblázat közül az egyikben (157) egy vitatható állítás szerepel: az, hogy a kölcsönös névmás referencia fajtája „a tipikus esetek alapján” mondategységen belüli: *Péter és Mari mindent megtesznek egymásért*. Valójában azonban mondategységen kívüli is lehet, például: *Péter és Mari barátok. Mindent megtesznek egymásért*.

De ennél fontosabb az, amit a *velem*, *érted*, *rólunk*-féle személyes névmási szóalakok felépítéséről írnak: „A határozós esetek felépítésében ragmorféma⁸ + személyrag ... tömbösödése figyelhet meg” (161). Ebből az vonja le az olvasó, hogy lám, van egy szócsoporthoz, amelynek elemeiben rag áll a szó elején. A rag definíciójában pedig azt olvasta, hogy a rag szóalakzáró elem. Erre az ellentmondásra persze a szerzők is figyeltek, hiszen a „ragmorféma⁸”-hoz kapcsolódó lábjegyzetben megjegyzik: „⁸ Nyelvtörténeti szempontból: tő”. Csak vegyék észre ezt a megjegyzést a hallgatók! Itt ugyanis szerintem leíró szempontból sem határozórag van a szó elején, hanem tőmorféma, igaz, elhomályosulva, ami (mai szempontból véletlenül) alakilag legtöbbször egybeesik a megfelelő raggal (közös előzményből két irányba ment a fejlődés: az egyik ág végén van a *velem*, a másik végén a *-vel*): *nálam* ~ *-nál*, *értem* ~ *-ért*, *rólam* ~ *-ról* stb. De hogyan magyarázzuk a *belém*, *belőlem* névmás felépítését? Itt nincs a *-be*, *-ből* raggal alaki egybeesés, tehát leíró szem-

pontból sem mondhatom azt, hogy a *belém*, *belőlem* első morfémája rag. Tehát jó, hogy ott van (legalább) az a lábjegyzet. A részletes történeti háttérrel pedig megtanulja majd a hallgató a nyelvtörténeti órákon.

A tankönyvben az alapszófajok közé tartozik még a **határozószó** (209–22: Keszler) és az **igenév** (223–51: Lengyel); tartalmuk: általános jellemzés, osztályozási kérdések, lehetőségek, morfológiai jellemzők, szintagmatikus és mondatbeli szerep, szófajváltás (a szófaji alcsoportoknak megfelelő különbségekkel).

A határozószókkal kapcsolatban sok a probléma, ezért jó, hogy a szerző a vitás kérdésekkel együtt mutatja be e szócsoporthoz. Nehéz például a határozószók állományának számszerű meghatározása: „(a névmási határozószókkal, illetve határozószói névmásokkal együtt) körülbelül 1000-re tehető” (212). Ebben, ahogy látom, csak a megszilárdult elemek vannak benne. A módosítószók nincsenek bevonva, szerintem is helyesen. A *tiszta örült*, *szörnyű hideg szerkezet tiszta*, *szörnyű szava* és a többi hasonló (nem a melléknevek, nem is a határozószók, hanem) a partikulák között szerepelnek. Ezen már elgondolkodhatunk. A határozószóvá valóban levő ragos névszók, névmások jelzik – többek között – e szófaj nyitottságát. Az *-an/-en* stb. ragos melléknevek, számnevek határozószóhoz sorolása „csak” döntés kérdése, az esetrag-felfogás függvénye. Nem valószínű, hogy az 1000-ben benne lennének. De még akkor is keveslem ezt a számot. Nehéz kérdés, hiszen e szóosztály elemeit megszámlálni nem lehet, így csak becslésre vagyunk utalva.

Különböző felfogások ismertetésével, a probléma feltárásával, az egyik álláspont melletti érveléssel az igenevekről szóló fejezetben is találkozunk. Tetszik például a *meg van írva* szerkezetéről szóló elmélkedés (240–1). A *-va/-ve* és a *-ván/-vén* képző mellől viszont (legalább apró betűvel) hiányolom a *-vást/-vést* toldalékról szóló fejtegetést: ez képző? Ugyanolyan felépítésű, mint a *-ván/-vén*: a *-va/-ve* alakú (még hosszú *-á/-é*-re végződő) határozói igenévképzőhöz *-n*, illetve *-st* határozórag járul. Eszerint a *-vást/-vést* lehet képző. A vele alkotott szavak pedig igenevek? Kevés van belőlük, és tárggyal, határozóval nem bővíthetők. Akkor határozószók? Például: (*folyton-*) *folyvást*, *bízzást*. A *valamire nézve* melletti *nézzést* névutó? (A névutók között csak a *-re nézve* szerepel: 261). – A határozói szerepű határozói igenévtől függő vesszőhasználat is megérdemelne némi magyarázatot: *Befejezván a levélírást, leragasztotta a borítékot*. De: *Hazafelé indulva mindenkinek súgott valami kedveset a fülébe* (238). De „mese” nélkül is jó, mert – ha feltűnik a hallgatóknak – problémázgathatnak rajta.

A **viszonyzó** (252–91: Balogh, Kugler, Lengyel) és a **mondatszók** (292–304: Kugler) részletes elemzése is sok érdekességet nyújt. Önálló szófajcsoport a segédigék (és származékaik). Jó a segédigék két csoportjának megkülönböztetése: (a) mondatrészeremtő segédigék (a kopulák, az összetett állítmányban szereplő segédigék: *ügyes volt*, *jó marad*: 252) és a (b) szóalakteremtő segédigék. Az *okos lenni*, *okos lévén* szerkezetek igenevei „segédigenevek”, következésképp e szerkezetek összetett mondatrészek; összetett állítmány: *Én első vagyok*; összetett alany: *Jó érzés első lenni*; összetett tárgy: *Szeretnék első lenni*; összetett határozó: *Első lévén jutalmat kapott* (254). Ez összhangban van a mondatban megfelelő fejezeteiben írottakkal. – A segédigék és a segédigenevek mellett a *valta* és a *való* segédszót is bevonják az elemzésbe (a segédszó összefoglaló elnevezés is): *János orvos volta sokaknak hihetetlen volt* (összetett alanyú a mondat); *Ne kételkedj okos voltában* (összetett határozó van a mondatban). A *való* melléknevesítő szerepű kopula felvétele az összetett jelzöt teremti meg: *karácsonyra való készülődés*. A többi összetett mondatrészszel szemben ez nem vezethető le az összetett állítmányból, de „visszavezethető igei vagy melléknévi alaptagú, határozói vonzatos szerkezetre, vö. *esküvőre való készülődés* › *készülődik az esküvőre*; a *matematikában való jártasság* › *jártas a matematikában*. Ilyenkor nyilvánvalóvá válik, hogy a határozói bővítmény az igehez vagy a melléknévhez tartozik” (254–5). De nem feledkezik el a szerző a *bőrből való cipő*-féle szerkezetekben álló, nem kopula szerepű *való*-ról sem (255). – Apró betűs részben olvashatjuk az ige modális, aspektuális és pragmatikai segédigéiről, valamint a segédigeszerű szavakról szóló újszerű, érdekes fejtegetéseket (256–7). Például az

ún. funkcióigékről (az elnevezésen lehetne még gondolkodni): *levelezést folytat* = *levelez, döntést hoz* = *dönt*; az ilyen igék szerepe a szófajváltó képzőével egyenértékű (a kérdéshez l. M. Korchmáros 1997).

A viszonzások között szerepel még: a névutó, az igekötő, a kötőszó, a partikula, a névelő és a tagadószó. A partikula és a tagadószó több szempontból elűt a többi, grammatikai szerepű viszonzótól, de ezt meg is magyarázzák a szerzők (sőt, már a könyv elején, a mai magyar nyelv szófaji rendszerének problémái között olvashattunk róla).

Itt jegyzem meg, hogy bizonyos témák kétszer is előjönnek a grammatikában. Például a viszonzások, mondatások kérdése, a kettős alany stb. ügye, a képzők, illetve a szóképzés stb. Az egyik hely általában a szófajtan (annak általános és kifejtő része), a másik pedig a szintagmatan, mondatban, a képzők esetében a képzés mint szóalkotásmód. Ez egyrészt a szerzők grammatika-szemléletéből fakad (a grammatikailag összetartozó dolgokat a tárgyalás során mindig egymásra is vonatkoztatják, tehát oda-vissza említődik a jelenség, de mindig az adott fejezet aspektusából nézve), másrészt a mű tankönyv jellegéből. Így jobban tudja a könyv a diákok „kapcsolását” elősegíteni, a problémákat megértetni. – A fejezetek közti utalások is segítik az eligazodást, és serkentik a gondolkodást. – A névutókról szóló fejezet végén, külön pontban a névutómelléknévről is szó van (262–3; Balogh). Ennek az érdekes szócsoporthoz a problémáit a szerző azóta továbbgondolta, és ezt külön cikkben meg is fogalmazta (Balogh 2000).

A szófajtan után, a szófajtan és a szintagmatan között kapott helyet **A szóalkotás módjai** fejezet (305–45 Keszler, Lengyel). Ha lenne részletes alaktan, e kérdésnek ott lenne a helye. De mivel nem az alaktan, hanem a szófajtan az átfogó, összefogó fejezet (mint már jeleztem), csakis az után következhetnek a szóalkotási módok. Világos, könnyen tanulható fejezet. Örülök, hogy – ha apró betűvel is, de – szó van a szóhasadásról, a népetimológiáról (és a szándékos szóferdítésről), a tulajdonnevek köznevesüléséről. Fontossága miatt viszont érdemes lett volna normál betűmérettel szedetni az elvonásról (vö. Mitya 1997) és az elemszilárdulásról szóló részeket (340–1, 344).

A Szintagmatan (347–66: Keszler) világos összefoglalása az általános kérdéseknek: a szintagmák jellemző tulajdonságai, elhatárolása más szerkezetektől, típusai; az alá- és mellérendelő szintagma részletes vizsgálata, ide értve az alárendelő szintagma jelöltségének, az alaptag szófajának, a bővítmény kötöttségének (szabadságának) elemzését, a régensek valenciaszámát stb. A szintagmacsoportok ágrajzokkal illusztrált bemutatása és a mondatbeli szinteződés jellemzése zárja ezt a fejezetet.

A szintagmát alkotó mondatrészek már a **Mondattanban**, a mondatban általános kérdései után kapnak helyet. Az egyszerű mondatról szóló fejezet alcímei az egyes **mondatrészek** (nem „igei csoport” stb.): a szófajtól függő bővíthetőség kérdését ugyanis részben a Szintagmatan című fejezetben, részben a megfelelő szófajokról szólva már megtárgyalta a könyv). Az egyes mondatrészekről szóló alfejezetek rendje (eltérésekkel persze): a mondatrész fogalma, szófaja, alakja, szerkezeti felépítése, fajtái stb.

Néhány megjegyzés: A régebbi nyelvtanokból is ismert egyszerű, összetett és halmozott állítmány mellett a tankönyv felvesz kettős állítmányt is. Ez az állítmányfajta az utóbbi idők egyik nyelvi változásának eredménye. A kettős állítmány keletkezését itt (és az alárendelő összetett mondatok megfelelő alfejezetében is) az alanyi alárendelő összetett mondat tagmondatainak átszővődésével magyarázzák: *el kell menjünk* ← *Kell (az), hogy elmenjünk* ~ *el kell mennünk* (396: Lengyel). Megállapítja a szerző, hogy az ilyen kettős állítmányokban a *kell* igeének nincs szám- és személyparadigmája. Az állítmány személykategóriáit a felszólító módú igealakon jelöljük; az állítmány idő- és módbeli jelentéseit pedig a *kell* alakjai hordozzák: *el kellett induljak, el kellene induljunk*. Érdekelne egy felmérés arról, mennyire terjedt el napjainkra ez a szerkesztés. Nyelvjárási különbségek vannak. De vajon mi lehet a valóságos köznyelvi helyzet? Van-e valamilyen szociolingvisztikai szempontú különbség?

Jó, hogy az alany kihagyása (törlése) kapcsán a szerző nem rejtett vagy lappangó alanyt emleget, mint az iskolai nyelvtankönyvek általában, hanem azt mondja, hogy „A 3. személyű alany kimaradása vagy névmással kitöltése azt jelenti, hogy az alany referenciája csak a beszédhelyzetből vagy a szövegtörzsekből válhat teljessé” (411–2: „implicit alany” is: Kugler).

Tiszta képet kapunk a jelző és az értelmező viszonyáról, az értelmezővel kapcsolatos vitás kérdésekről, például mennyiben alárendelő szó szerkezet tagja, mennyiben mellérendelőé, illetve milyen érvek szólnak a különféle álláspontok mellett vagy ellen (444–60: Balogh).

Szemléletileg is fontos, sok elemzési problémára rámutató fejezet **Az egyszerű és az összetett mondat határsávja** (461–71: Keszler). Ez is segíti rádöbbeneni a hallgatókat arra, hogy nem kell és nem is lehet a nyelvben mindig mindent egyértelműen besorolni, nem lehet mindig mindent kizárólag egyféleképpen minősíteni. A módosító mondatrészeket tartalmazó mondatok például „bár bizonyos szempontból átmenetek az egyszerű és az összetett mondatok között, formailag mégis összetettek” (465); érdekes az is, hogy a *Pista, úgy vélem, beteg* mondat zsugorításakor nem a mellékmondat olvasztható bele a módosító értelmű főmondatba, hanem fordítva: a főmondat a mellékmondatba: → *Pista valószínűleg/véleményem szerint beteg* (465). Megnyugtatják a hallgatót az előrevetett proposíciót tartalmazó mondatokkal kapcsolatos fejtegetések is; ti. nem feltétlenül az ő tudatlanságát jelzi az elemzési bizonytalanság, hanem azt is jelezheti, hogy a nyelvben is (itt és máshol is) vannak átmeneti típusok (468).

Gazdag problematikájú **Az alárendelő összetett mondatok** fejezete is (472–530: Haader). A fejezet elején levő általános kérdések között érdekes és friss szemléletű például az alárendelő mondatok jelentéviszonyairól szóló rész. Ez nagyon jó bemutatása az igazságérték, a faktivitás, a mondatnevek és az előfeltevés kérdésével kapcsolatos legfontosabb újabb kutatási eredményeknek (476–8).

Szemléletes táblázatban jelzi előre a szerző az alárendelő mondatok rendszerét, a kötőszó fajtáját is hozzákapcsolva (480). Mindenhol felveti a problémákat és a különböző megoldási javaslatokat. – Első megközelítésben az alárendelő mondatoknak két csoportját különíti el: a nem bővítményt kifejtő (állítmányi) mellékmondatot és a bővítményt kifejtőket (ezek kötött és szabad bővítményt kifejtők lehetnek). Sok jó példamondattal illusztrálja a szemantikai többlettartalmat hordozó (= sajátos jelentéstartalmú) mellékmondatokat is. Itt különválasztja a mondatrészkifejtéssel párosuló és a mondatrészkifejtéstől elszakadt sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokat. A mondatrészkifejtő feltételes mellékmondatokkal kapcsolatban például fontos megjegyzés, hogy „A feltételesség genetikusan az időhatározóval függ össze” (516). És ha nyelvtörténetből a hallgató azt is megtanulja, hogy a *ha* kötőszó eredetileg ’mikor, amikor’ jelentésű határozószó volt, még jobban megérti az összefüggést. Nagyon jó összefoglaló táblázat zárja a fejezetet: a mellékmondat egyes fajtáihoz tartozó kötőszókat, utalószókat, sajátos jelentésárnyalatokat mutatja be, jó példamondatokon (525–30).

A tankönyv utolsó két fejezete **A mellérendelő összetett mondatok** (531–41: Balogh) és **A többszörösen összetett mondatok elemzése** (542–54: Keszler).

A kötet végén hasznos **Tárgymutató** könnyíti meg a keresést (555–77: Lengyel). Az ilyenért mindig hálás az olvasó. Műszojegyzék nincs a Grammatikában, de a könyvön belül, a szövegben vagy lábjegyzetben sokszor megadják a szerzők az újonnan belépő, főként idegen eredetű szakkifejezések magyarázatát (pl. 40, 41, 68, 104, 105, 113, 118, 119, 152, 159, 291, 300, 372, 426).

5. Sok olyan kérdés van a magyar nyelvtanban, melyet nem egyformán ítél meg a szakirodalom. Ilyen esetekben a szerzők felvetik a problémákat, boncolgatják a kérdést, mérlegelnek; ismertetik a különféle felfogásokat: mindegyik mellett és ellen felsorakoztatják az érveket, végül saját álláspontjukat fejtik ki, meggyőző bizonyítással. Én ezt az eljárást tartom tudományosnak, etikusnak és pedagógiaiilag is helyesnek: felkínálni az olvasónak a lehetőségeket (hadd gondolkodjanak együtt a tankönyvírókkal), közben persze megfelelő érveléssel orientálni a szerzők által legjobbnak tartott megoldás, álláspont felé.

A tankönyv egyik fő értéke a nyelvi jelenségek finom, differenciált leírása, az árnyalt elemzések: feltárják a szerzők a szabályszerűséget, de az attól eltérő nyelvi produktumokra is ráirányítják a figyelmet, és ezekre magyarázatot is igyekeznek adni. A magyarázatra törekvő egyébként is áthatja a könyvet: a rendszerbeli összefüggések stb. mellett néha a történetiséghez, az adott nyelvi jelenség történeti háttéréhez kell folyamodni, és érthetőbbé válik a jelen. Ezek a fejtegetések mindig viszonylag rövidек és apró betűsek. (Általában is: jó szakmai és pedagógiai érzékkel találták el a szerzők, hogy mely részleteket érdemes apró betűs bekezdésekben tárgyalni.)

A tankönyv jól segíti az egyetemisták önálló tanulását is: jó módszereket ajánlanak a szerzők az elemzési problémák megoldására, a nehezen, esetleg többféleképpen is minősíthető, elemzhető nyelvi jelenségek jellegének megállapítására. (Kitűnő példákkal, különféle mondatátalakítási eljárásokkal szemléltetik az elemzés és az ellenőrzés módszerét.)

Nagyon gazdag a tankönyvi példatár (a példamondatok tára). Óriási gyűjtő munka áll mögötte. A példamondatok nemcsak a grammatikai illusztráció szempontjából kiválóak, hanem tartalmilag is jól válogatták ki őket a szerzők: szépirodalmi példák mellett más stílusrétegekből is gyűjtöttek (publicisztikai, tudományos stb.), de a példák zöme a beszélt köznyelvből való.

Átfogó nyelvművelő feladatra a tankönyv nem vállalkozik (nem ez a feladata), de a megfelelő helyeken ilyen jellegű megjegyzésekkel is találkozunk. – Néha, számomra rokonszenvesen, azt is jelzik, hogy melyik kifejezési forma, mód van terjedőben, illetőleg melyik nyelvi szférában (nyelvváltozatban) jelentkezik az.

A tankönyv stílusa, nyelvezete érthető, világos. Mindamellet némi egyenetlenség jelentkezik benne: ez érthető, hiszen ahány szerző, annyi egyéniség. Ez – egyetemi tankönyvről lévén szó – talán még tanulságos, hasznos is a hallgatók számára: így a tudományos gondolkodás és stílus különféle árnyalataival is megismerkedhetnek. Tudjuk nélkülözni a (szintelen, szagtalan) teljes uniformizáltságot.

A tankönyv formai szempontból is megfelel az átláthatóság, a tanulhatóság követelményének: a tagolás jó, a kiemelések megfelelőek.

Összefoglalva: igényes, rendszeres, modern szemléletű és módszerű, problémákat felvető és megoldani törekvő, komoly tudományos szintézis a *Magyar grammatika*. Korszerű tankönyv kerül általa az egyetemi hallgatók (és más érdeklődők) kezébe, amely úgy tanít, hogy közben nyitott gondolkodásra is nevel.

Hadd zárjam ismertetésemet egy szubjektív megjegyzéssel, amivel, azt hiszem, mások is egyetértenek. Nagyon sajnálom, hogy Rác tanár úr már nem veheti kézbe ezt a kötetet. Biztosan büszke lenne rá.

SAKIRODALOM

- Abondolo, Daniel (Ed.) 1997. *The Uralic Languages*. Routledge, London and New York.
- Ágoston Mihály 1993. *A magyar halmaznevek. Kategóriájuk. Helyük a melléknévek osztályában a szófaji rendszerben. Belső rendszerük*. Fórum Könyvkiadó.
- Аванесова, Р. И.–Иванова В. В. (ред.) 1982. *Историческая грамматика русского языка. Морфология. Глагол (Синтаксис. Простое предложение. 1978.; Синтаксис. Сложное предложение. 1979)*. Изд. Наука, Москва. 4
- Balogh Judit 2000. Kereszteződő vagy átmeneti szófajú-e a névutómelléknév? Földi Éva, Gadányi Károly (szerk.): *Vox humana. Bolla Kálmán professzor hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Fonetikai Tanszék, Budapest, 51–5.
- Berrár Jolán 1982. Próbák és problémák a mai magyar nyelv tankönyv új kiadásához. A szófajok. *Nyelvtudományi Dolgozatok* 33. szám, 7–32.
- Борковский, В. И.–Кузнецов, П. С. 1963. *Историческая грамматика русского языка*. Москва.
- Dal, Ingerid 1966. *Kurze deutsche Syntax auf historischer Grundlage*. 3., verbesserte Auflage. Max Niemeyer Verlag, Tübingen (Oslo: 1951).
- Dam, Jan van 1972. *Syntax der deutschen Sprache*. Wolters-Noordhoff Publishing, Groningen.

- Długosz-Kurczabiwa, Krystyna–Dubisz, Stanisław 1993. *Gramatyka historyczna języka Polskiego. Pochodzenie języka polskiego. Fonetyka. Fonologia*. Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Eisenberg, Peter 1998. *Grundriß der deutschen Grammatik. Band 1: Gas Wort*. Verlag J. B. Metzler. Stuttgart, Weimar.
- Elekfi László 1988. Magyar szavak ragozási paradigmái és a ragozási szótár. *Műhelymunkák a nyelvészet és társtudományai köréből*. IV. szám. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 41–70.
- Givón, T. 1984. *A funkcionál-tipological Introduction*. Volume I. Amsterdam, Philadelphia.
- Hajdú Péter 1968. *Chrestomathia Samoiedica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Honti László 1984. *Chrestomathia Ostiacica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hutterer Miklós 1970. *Bevezetés a germanisztikába*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kaplan, Jeffrey P. 1989. *English Grammar*. New Jersey.
- Kenesei István –Vago, Robert M.–Fenyvesi Anna 1998. *Hungarian Descriptive Grammars*. Series Ed. Bernard Comrie. Routledge, London and New York.
- Kiefer Ferenc 1995. Az alakitani kutatások újabb lehetőségei. *NéprNyud*. 35: 167–70.
- Komlósy András 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Szerk.: Kiefer Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- M. Korchmáros Valéria 1997. Ige vagy segédige? Bükky László (szerk.): *Nyiri Antal kilencvenéves*. Szeged, 109–23.
- Lamprecht–Slosar–Bauer 1986. *Historická mluvnické cestiny*. Státní Pedagogické Nakladatelství, Praha.
- Lehmann, Winfred P. 1993. *Theoretical Bases of Indo-European Linguistics*. Routledge, London and New York.
- Linke, Angelika–Nussbaumer, Marcus–Portmann, Paul R. 1996. *Studienbuch Linguistik* (Reihe Germanistische Linguistik). 3., unveränderte Auflage, Max Niemeyer Verlag, Tübingen, 43–72.
- D. Mátyai Mária 1987. A névmási határozószók. *Nyr*. 111: 109–14.
- Minya Károly 1997. Az elvonással keletkezett összetett ige mint neologizmus. *Nyr*. 121: 283–9.
- Papp István 1954. A nyelvtan felosztása – viszonytan. *MNy*. 50: 432–40.
- Pete István 1998. Kenesei–Vago–Fenyvesi 1998. ismertetés. *Nyr*. 122: 363–72.
- Rédei Károly 1978. *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Rospond, S. 1979. *Gramatyka historyczna języka polskiego*. Warszawa.
- Shopen, Timothy (ed.) 1985. *Language typology and syntactic description*. Cambridge, London, New York, Melbourne, Sydney.
- Smedts, Willy–Van Belle, William 1993. *Taalboek Nederlands*. De Nederlandsche Boekhandel Uitgeverij Pelkmans. Kapellen.
- Stanislav, Ján 1967. *Dejiny slovenského jazyka, I–II. časť*. Vydavateľstvo Slovenskej Akadémie Vied, Bratislava.
- Szabó Dénes 1955. *A mai magyar nyelv* (kézirat). Budapest.
- Tamás Lajos 1978. *Bevezetés az összehasonlító neolatin nyelvtudományba*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Temesi Mihály 1967. A személyes névmás kiegészült alakjairól. *NyudÉrt*. 58. sz. 319–23.
- Терещенко, Н. М. 1979. *Нганасанский язык*. Наука, Ленинград.
- Werner, Heinrich 1997. *Das Jugische (Sym – Ketische)*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden In Kommission (Veröffentlichungen der Societas Uralo-altaica). Hrsg. Von István Futaky und Klaus Röhrborn. Band 50.

D. Mátyai Mária

Éder Zoltán: Túl a Duna-tájon. Fejezetek a magyar művelődéstörténet európai kapcsolatai köréből. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 1999. 312 lap

A kötet Éder Zoltán nyelvtudomány-történeti és művelődéstörténeti tanulmányainak javát tartalmazza (a szerző irodalomkutatói és nyelvművelői írásai külön kötetet tennének ki). Az írások jó negyedszázadot fognak át: a legkorábbi (A Pápai-Páriz szótár Éder-féle bővítéseinek egyik forrása) 1973-ban látott napvilágot, a legfrissebbet pedig (Szótáriróladalmunk történetének mostoha gyermeke) épp akkor közölte a Magyar Nyelv.

A könyv címe kétféleképpen is értelmezhető: egyrészt konkrétan, hiszen szó esik benne hazai és külföldi utazásokról is – másrészt és főleg – szimbolikusan: minden egyes írás a ma-

gyar szellemiség Európához kötődéséről, Európa és a magyarság elválaszthatatlan összetartozásáról szól.

A kötetben 25 tanulmány szerepel, témájuk szerint csoportosítva. Az öt fejezet címe: *A magyar nyelv felfedezése* (13–44), *Nyelvészeti törekvések a felvilágosodás korában* (45–204), *Hazai és külföldi utazások* (205–42), *A nyelvújítás győzelme* (243–63) és *Nyelvtudományi munkálatok Erdélyben* (265–312). Az írások göröcső alá veszik régi nyelvészeink közül Sylvester János, Gyarmathi Sámuel, Sajnovics János, Verseghegy Ferenc, Révai Miklós, Kalmár György, Vályi András, Éder József Károly és gr. Teleki József munkásságát, kortársaink közül pedig Szabó T. Attiláét.

A szerző nyelvtantörténeti munkásságának középpontjában a felvilágosodás korszaka áll, ennek megfelelően a második fejezet a legterjedelmesebb. A nyelvészet szempontjából is ez a legizgalmasabb fejezet, hiszen itt kaptak helyet olyan megkerülhetetlen alpmunkává vált és a szakirodalomban megjelenésük óta sűrűn idézett tanulmányok, mint az *Újabb szempontok a Demonstratio hazai fogadtatásának kérdéséhez*, *Gyarmathi Sámuel Nyelvemesterének egyik fő forrása* vagy a *Verseghegy Ferenc nyelvi rendszere és a kortársi grammatikák*. Ezek az írások azért váltottak ki nagy visszhangot, mert józan logikával és pontosan idézett példák sorával tisztáztak régóta kutatott kérdéseket, vagy éppen évszázados „alapigazságokat” száműzték a tudománytörténeti babonák lomtárába. Ilyen babonának bizonyult például, hogy a finnugor rokonság ellenzői vették el Sajnovics kedvét a *Demonstratio* után a további nyelvészkedéstől. Éder Zoltán lépésről lépésre igazolja, hogy Sajnovicsnak életében bel- és külföldön is főként elismerés jutott, a támadások halála után kezdődtek. A valódi ok a jezsuita rend feloszlata volt, hiszen megszűnt Sajnovics főnökének, Hell Miksának az irányító- és szervezőszerepe, és megszűnt az a nagyszombati jezsuita műhely is, amely a kutatás háttérét adta. Így a csillagász képzettségű és hajlamú Sajnovics visszatért eredeti területére. (Magában a *Demonstratio*-ban is többször ír arról, milyen nehezen vállalta a tőle idegen nyelvhasználat munkáját; levelezése, naplója is kizárólag csillagászati érdeklődéséről és munkájáról tanúskodnak, nyelvészeti tevékenységét meg sem említi.)

Hasonló szellemes érveléssel bizonyítja be a szerző, hogy a *Demonstratio* második kiadása az eddig vélt 1770 helyett 1771-ben jelent meg. A tévedés forrása az volt, hogy a második kiadás címlapja az elsőét ismételte meg (az évszámmal együtt), és utána csupán az újnyomás helye állt. Figyelmesen olvasva azonban a mű végén az első kiadás fogadtatásáról a „múlt ősszel” kifejezést találjuk, így biztos, hogy a szöveget 1771-ben írta. A kiadás szempontjából ez a terminus post quem, amit a levelezés segítségével lehet pontosítani.

Verseghegy Ferenc munkásságával hét tanulmány is foglalkozik. Kijelöli Verseghegy helyét a modern magyar nyelvészet előfutárai közt, és rámutat, hogy a Révaival folytatott vitájának csaknem minden kérdésében Verseghegyt igazolta az idő. Azt is bebizonyítja, hogy bár a közhiedelem szerint Vörösmarty akadémiai állásfoglalása mindenben Révainak kedvezett, az 1846-os akadémiai nyelvtan a sokesetes névragozási rendszert Verseghegytől vette át. (Verseghegy volt ebben is az úttörő, előtte a magyar grammatikusok a latin esetrendszerrel másolták, még a nyelvhasználati Sajnovics és Gyarmathi sem tudott megszabadulni tőle. Pedig a hasonló szerkezetű finn és lapp nyelv névszóragozását már akkor sokesetes paradigmával írták le azok a grammatikák, melyeket Sajnovics és Gyarmathi is felhasznált.)

Az új eredményeket hozó kutatás titka igen egyszerű: a manapság divatos kézzől kézre jár, kritikátlanul átvett hivatkozások helyett az eredeti szövegeket kell elolvasni – tudománytörténeti témák esetében ez a latinalanság átkával sújtott ifjabb nemzedéknek nem is olyan egyszerű –, az eredeti szöveg szinte óhatatlanul új eredményekhez vezet. A kutatás szenzációja például, hogy a Verseghegy említette *Hálai Francia Grammatikát* kinyomozva és elemezve váratlanul fény derült arra, hogy Verseghegy mellett Gyarmathi is merített belőle: ez a *Magyar Nyelvemester* egyik fő forrása.

Természetesen a vizsgált kor irányzataival és minden apró részletével is tisztában kell lenni: csak úgy juthat a kutató arra az ötletre, hogy a fellelt grammatikát ne csupán Verseghegy, de a forrását elhallgató Gyarmathi nyelvtanával is összevesse.

A filológus alapossága és kitartása a szótáriródmalmat is gazdagítja: a Pápai-Páriz-szótár bővítéseinek, illetve a Jambressich-szótár forrásainak pontos feltárásával. A precíz, apró részletekig igényes filológusi feldolgozás eredményei meggyőzőek az „aprómunkától” idegenkedő számára is.

Az új eredmények mellett olvashatunk a tanulmányok közt mintaszerű kutatástörténeti összefoglalót (Sylvester) és pályaképelemzést (Szabó T. Attila), nem is szólva a régi utazókat és útleírásokat élvezetesen felidéző művekről.

A kötet minden tanulmánya megjelent már valahol – lábjegyzet utal az eredeti lelőhelyre. Mindegyik írás egyformán világos, könnyen követhető, élvezetes szövegű. A szerző bátran megenged(het)i magának, amit kevesen: elvont, összetett tárgyakról is átláthatóan, érthetően és irodalmi igénnyel szól.

Külön öröm, hogy az eddig egyenként kikeresendő tanulmányok végre együtt szerepelnek. Célszerű lett volna ezért mindegyik tanulmányt **teljes egészében** közölni: kimaradt például a Gyarmathi Nyelvemesterének egyik fő forrását bemutató írás két további része. (A tanulmány három folytatásban jelent meg a Magyar Nyelv 1995. évi 1–3. számában.) Noha egy tanulmánykötet összeállítása a helyszűke miatt mindig nehéz feladat – de épp ilyenkor kerülhetnének be a köztudatba az egyébként nehezen hozzáférhető cikkek. Egy példa: a *Van itt egy jó kis eszpresszó* című írás annak idején már rámutatott, hogy a TESz. vonatkozó szócikkével ellentétben az *eszpresszó* szó nyelvünkben közvetlen olasz átvétel. (In: *Studia an honorem P. Fábrián, E. Rácz, I. Szathmári oblata a collegiis et discipulis*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest, 1988.) Az EWUng. mégis változatlanul megismételte a TESz.-béli hibás eredetét.

A cikkek olvastán újra emlékeztetni kell egy hiányra: annyi kiváló monográfia és az egyes korszakokat valamilyen szempontból feldolgozó mű után nyelvtudomány-történetünk máig adós a magyar nyelvészet történetének teljes, egységes, korszerű összefoglalásával. Megírása annál is fontosabb lenne, mert a terület végre kezd helyet kapni a magyar felsőoktatásban.

Összegezve: Éder tanár úr könyve a nyelvtudomány-történettel, művelődéstörténettel foglalkozók számára alpmunka, a kötetet sokan és sokszor fogják forgatni.

Vladár Zsuzsa

Czetter Ibolya: A stílus és a formák. Tanulmányok a nyelvművész Márai Sándorról. Kiadja a BÁR című társadalomtudományi és művészeti folyóirat, Szombathely, 1999. 156 lap

1. Az egyre inkább gyarapodó Márai-szakirodalomban új szint jelent a stílus vizsgálata. Mind ez ideig alig foglalkoztak a stílust érintő kérdésekkel (l. például Tolcsvai Nagy Gábor: Szövegvariációk és szövegglobalitás Márai Napló 1943–1944. c. művében. Nyr. [1994] 3: 300–12). Igaza van tehát Czetter Ibolyának abban, hogy „a kutatók közül kevesen vállalkoztak arra, hogy (Márai) stíluszajátosságait, nyelvszemléletének meghatározó vonásait a lehetőségekhez képest részletes elemzésekben feltárják” (9). Ezért is dicsérendő a szerző vállalkozása, „amely a még feltáratlan, szegmentumaiban feldolgozatlan területekre irányítja a figyelmet” (9). Könyve eddigi vizsgálatainak tanulmányokban már közölt eredményeit foglalja magába, ahogy írja: „Ezért érzem annak szükségét, hogy a Márairól eddig írt munkáimat egybefoglaljam” (9).

Ami a kötet tanulmányait összeköti, az a szerző stíluszemlélete, amelynek elsődleges forrása a „megújult, kiszélesedett funkcionális stilisztika, valamint a kognitív, szociointerpretációs stilisztikák eljárásai” (10). De összekötő kapocs, valóságos kohézió a stílusjelenségeknek formaként való felfogása, ami „mindig a nyelv – gondolkodás – stílus – világszemlélet tág kontextusai-ban értelmezhető igazán” (10), más szóval a szerző szerint a Kosztolányitól idézett „megformált tartalom” (10) a vizsgálatok tulajdonképpeni tárgya, ami jelentősége és újszerűsége miatt is tartal-

masabb értelmezést érdemelt volna, és még azért is, mert a vizsgálat tanulmánytípusai sokrétűek (stílusesszék, művek stílusa, egyéni stílus, stílustípusok, stílustörténet), amelyekben a formának különböző megnyilvánulásai lehetnek.

A kötetben közölt nyolc tanulmány témaköre változatos, a szerző szerint „a kötet írásai többfelől tartanak tükröt, több irányból közelítenek Márai roppant gazdagságú életművéhez”, hisz „arra töreksenek, hogy változatos képet nyújtsanak a vizsgált szerző nyelvművészetéről, ugyanakkor megmutassák a sokarcúságban megbúvó látens egységet is” (9). Ezt a változatosságot a vizsgált jelenségek pusztá felsorolásával próbálom megvilágítani: nyelv- és stíluszemlélet, szókinés, szövegalkotás és retorizáltság, az ismétlés gondolatalakzatai, ékesszólás (tudatos szerkesztés, világos tagolás, igényes megformáltság), stílusimitáció (Krúdy Szindbádjának mesteri utánzása), két naplóíró (Renard és Márai) stílusának összehasonlító elemzése. És nagy a változatosság a vizsgálat tárgyainak műfaji hovatartozásában is: versek, regény, regényes életrajz, publicisztika, irodalmi esszé, napló.

És hogy a szerző hogyan közelíti meg a stílusjelenségeket, azt a kötet két írásának ismertetésével próbálom megvilágítani. Mindkettő taglalása stíluselméleti kérdések felvetéséig vezet el.

2. Az egyik a stílusutánzás kérdése: *A szemfényvesztés regénye, Szindbád hazamegy* (87–106). Miben látja a szerző az elemzett regény sikerét, értékét? Egyrészt állítja róla, hogy „mesteri utánzat, amely szinte a legtokéletesebb Krúdy alkotásokkal vetekszik”, másrészt pedig „a stílusimitáció virtuozitásáról” beszél (87). Feladatának azt tekinti, hogy erről a remeklésről „hiteles képet” nyújtson többek között azért is, mert a szerzőtől nyelvmágiaként felfogott utánzat „sikerének, rejtelmeinek tételes fölfedésével jóval kevesebbet foglalkozik a szakirodalom” (87).

Elemzésében a szerző a közös avagy az eltérő stílusjegyek felfedését tekinti célnak, hisz valóban Márai regénye úgy különbözik Krúdyétól, hogy „lépten-nyomon azonosul is vele” (87–88). Ilyen megfontolások alapján veszi számba azokat az eszközöket, amelyek segítségével Márai „Krúdy-varázst” tudott teremteni (88).

Mindezt itt a szóban forgó eszközök, sajátosságok felsorolásával világítjuk meg: 1. a múlt századi korhagulatot sugalló szavak (*pipatórium, arszlán* 'divatfi, világfi', *ódonász* 'régiségkereskedő'), 2. személynevek, például Krúdy legendás szereplői Máraínál is megjelennek (*Rezeda Kázmér, Krónprinc Irma, Ede*, az irodalmi főpincér) vagy kocsmanevek (*Vörös malom, Kék hordó*), 3. ritmikus lejtésű „mondatfolyamatok” (91), dekoratív indázó, „kígyóként tekergőző” mondatok (93–4), 4. képalkotás, például az, hogy a képek anyagát érzéki érzetek alkotják (*páfrányszagú árnyék, aszúillatú lankák*).

Mindebből levonható következtetés lehetne szerintem az, hogy ezzel a jól sikerült imitációval Márai századfordulós stílusirányzatokat elevenített fel, mindenekelőtt a szecessziót, és ezzel (még alig tanulmányozott) stíluszintézisét egy új, a meglevőktől eltérő színnel gazdagította. Ugyanakkor a vizsgálat módja az összehasonlító stilsztika tárgy- és feladatkörébe, annak is egy eddig alig számon tartott szférájába tartozik: két mű stílusának, két egyéni stílusnak az egybevetése. Erről tanúskodik a másik tanulmány megközelítési módja is.

3. A másik kiemelt tanulmány az összehasonlító stilsztika egy eddig eléggé elhanyagolt kérdését érinti: *Diáriumok párbeszéde, Jules Renard és Márai Sándor Naplójának összehasonlító elemzése* (107–31).

Márai számára Renard a nagy előd, akinek „a hagyatéka elsősorban műfaji inspirációhoz juttatta távoli örökösét” (107). Összetartozásuknak bizonyítéka a nyelveszményük, stílusideáljuk, irodalmi eszményeik, felfogásuk világszemléleti háttere, vezéreszméik (például a kultúraörző szerep, személyiség-központúság) azonossága vagy legalábbis hasonlósága.

Hogy mi is itt az összehasonlító vizsgálat célja, tárgya, arról a szerző így tájékoztat: vizsgálódásunkat „elsősorban a két naplónak mint szöveg- és stílustípusnak a modellálására koncentrálnak, kiemelt szerepet szánva a szövegformáltság módjának, elemzésünket a szélesebb értelmezésű pragmatika keretében végezzük el” (108).

Épp a pragmatika miatt először a meghatározó értékű nyelven kívüli tényezőket, majd a sajtóosan nyelvi természetű jelenségeket tárgyalja: 1. mindkét szerző „értékválságos, »erjedő« idők szemtanúja” volt, 2. ebben a veszélyes világban a nyelv mindkettőjük számára a menekülés egy lehetőségét jelentette (109), szándékuk az volt, hogy a világból hiányzó rendet a stílus erejével teremtsék újra (109), 3. naplójukban nem annyira a külső eseményekre való reagálások a jellegzetesek, hanem inkább „a belső eseménytörténet” rögzítései (113), 4. elsősorban „a sűrített jelentéstartalmakat leginkább hordozó szövegkonstrukciók kötik le figyelmüket” (112), de ebben a szerző a két naplóíró között eltéréseket is felfed, mindenekelőtt azt, hogy Márai eljárásától eltérően Renard-nál „általában elmarad a szentencia-aforizmahoz vezető folyamat említése” (114), 5. Márai „a fragmentális, miniatűr formáknak nem szentel különösebb figyelmet” (116), Renard számára viszont „nincs jelentéktelen, feljegyezz minden ötletet, képet”, anekdotát (117), 6. a mindkettőjükre jellemző kétség, kételkedés stílárius megnyilvánulásaiban is vannak különbségek, a színező elemek más-más arányokat hoztak létre, így például Márainál kevesebb a humor vagy a pikáns megjegyzés, 7. a két szerző naplójának bejegyzései ítélező mozzanatok tartalmazznak, általános érvényességeket sugallnak, amelyeknek kifejezésében Czetter Ibolya öt grammatikai eszközt fed fel, mint amilyen például a főnévi igenévvel való általánosítás, 8. a természetélmény, a leírás „elvon tétel hordozójává, gondolativá válik” (128), 9. mindkét író naplójában a jellegzetes egyes szám első személyű megnyilatkozások mellett narrációs eljárások is megfigyelhetők, „átvillanó gondolatokat az elbeszélő tevékenység során örökítenek meg” (128).

Czetter Ibolyának az összehasonlító vizsgálatokból levont legfontosabb következtetése az, hogy a két napló „típusában rokon”, többek között abban, hogy „a lételevék és az írói gyakorlat összefonódása” mindkét írónál feltűnő közös stílárius sajátosság.

Mindebben a szerző legnagyobb érdeme az, hogy ezzel a tanulmányával a meglehetősen elhanyagolt összehasonlító stilsztika produktivitására hívta fel a figyelmet. És ehhez szerintem az is hozzátartozik, hogy így tudatosulhat bennünk az a gondolat, hogy az összehasonlító stilsztika az évtizedekkel ezelőtti felfogástól, gyakorlattól eltérően nemcsak két nyelv stílusesszkezeinek (jórészt kontrasztív) tanulmányozását jelenti, hanem két egyéni stílus, két irodalmi alkotás stílusának egybevető vizsgálatát is.

4. Czetter Ibolya kötete jelentős és eredményekben gazdag kiadvány. Sok újat tudunk meg belőle Márai stílusáról, és – mint láttuk – figyelmet felhívó stíluselméleti vonatkozásai is vannak. Itt-ott rendszerint osztályozásokban, felsorolásokban átsiklások tűnnek fel. Ezeket azonban elfeledtetik tagadhatatlan kvalitásai.

Valóban sok elismerésre készítő érdeme van. Ezek közül azt emelném ki, ami valamennyi tanulmány ismeretelméleti, módszertani szemléletét áthatja, amit a kötet bevezetőjében bizonyos összefüggések jelzésével konkretizál, így például azt, hogy a stílusforma a nyelv, gondolkodás, műfaj, világszemlélet tág kontextusában értelmezhető (10), és ebből következően ahogy – a módszerre utalva – állítja: „magam is arra törekedtem, hogy ebben a megközelítésben vizsgáljam az egyes műveket” (10). A vizsgálatok módszerét meghatározó összefüggések lényege itt szerintem a Szegedy-Maszák Mihálytól kezdeményezett (a múlt dualista elvét tagadó) monista elv: a költői világkép és stílus egysége.

Bizonyosan a tanulmányokban szemlélt jelenségek megközelítése a költőileg megformált világkép tanulmányozását jelenti, ami – gondolom – megfelel a Kosztolányi szerinti és a szerzőtől idézett összefüggésnek, a „megformált tartalom” vizsgálatának. Állíthatjuk, hogy ezzel a szemlélettel és módszerrel a szerző a stilsztika módszertanának javítását célzó, produktivitását fokozó, ténylegesen újat jelentő útjára lépett, ami ma az egyedüli járható út.

Balogh Ferencné: Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia. Veszprém megyei bibliográfiák 3. Veszprém, 1998. 335 lap.

Immár másfél éve jelent meg Balogh Ferencné Lőrincze-bibliográfiája. Ideje, hogy körülötte a csendet megtöri. Lőrincze életműve ugyanis fémjelzi, sőt sokban meghatározza a magyar nyelvvelés történetének azt a negyvenéves szakaszát, amely egybeesett a népi demokráciának vagy szocializmusnak nevezett történelmi időszakokkal. Mivel lezárult mind Lőrincze tanár úr életműve, mind az álságos diktatúra korszaka, mérlegre lehet tenni, hogy mit tudott elérni a nyelvvelés egy a kulturális forradalomról, a nép felemeléséről és kiműveléséről szónokló, a patriotizmust hirdető, de valójában az igazi demokratikus szellemet és nemzeti gondolatot kérlelhetetlenül üldöző rendszer vargabetűinek és Moszkvához igazodó internacionalizmusának a körülményei között.

A mérleg felállítására, Lőrincze Lajos a magyar nyelvvelésben betöltött szerepének a felvázolására lehetőséget ad Balogh Ferencné bibliográfiája. A kötetben a kortárs, Márgócsy József bevezetése után Lőrincze *Mit műveltem?* című önéletrajza és egy az életúton kitűnően eligazító kronológia következik. Ezt a hatvanoldalas részt követi Lőrincze írásainak 706 bibliográfiai tétele, s a róla szóló írások, meg a vele készült beszélgetések 687 tétele. Erre a roppant anyagra már felépülhet egy igazi Lőrincze-monográfia. Felhasználását megkönnyíti a több mint negyvenoldalas cím-, név- és tárgymutató. Segítségükkel könnyen „rákattinthatunk” a keresett adatra.

Nagyon alapos és értékes ez a bibliográfia, a jó néhány gyűjteményes munkát közrebocsátó szerzőnek ugyanis az ilyen munkáiban szereplő minden egyes írását külön felvette. Például a 101. tételben az ötszáz oldalas *Édes anyanyelvünk* kötetnek mind a százhusz írását. Vagy 1968-ból a *Nyelvőrségen* című kötetnek a százhatvankilenc cikkét. Hiszen ezek az összegyűjtött írások éppen olyan fontosak, mint a külön megjelentek.

Az is kitűnik, hogy mint igazi nyelvvelő, a napi-, helyi és üzemi sajtótól kezdve a tudományos folyóiratokig minden regiszteren megszólalt. A Közalkalmazottban (187., 211., 234. tétel), a Magyar Rendörben (265. tétel), a Bányászati és Kohászati Lapokban (435–436. tétel), az Orvosi Hetilapban (588. tétel), a Somogyi Néplapban (153., 293. tétel), az újvidéki Magyar Szóban (240., 280., 290., 346. tétel) éppúgy írt, mint az Édes Anyanyelvünkben és a Magyar Nyelvörben. De igazából rádiós rovata tette a nyelvvelést a közérdeklődés tárgyává. A Kodály biztatására indult ötperces műsor valóságos intézménnyé vált. Lőrincze Lajos tehát sokat tett másokkal egyetemben azért, hogy a nyelvvelés valóban társadalmi ügy, mindenkinek az ügye legyen. A körülményeken azonban nem volt hatalma, s ahogy annyi értékes ember, ő sem tudott semmit tenni azokkal a végzetes fejleményekkel szemben, amelyek egy nemzetrontó politikának a fejleményei voltak. Márpedig a társadalom organikus sejtjeinek, elsősorban a családnak a felbomlasztása, a moralitást tápláló világnézeti gyökereknek az aláásása nem használt a nyelvvelésnek sem, sok tekintetben a disznóvénnyé károztatták. Tipikus fejleménye volt ennek a közoktatásban az, hogy a latin ki-smertítése után a nyelvi kultúra biztosítására nem történt meg a magyar nyelv óraszámának a latin mértékére való felemelése. Így az iskolai nyelvvelés lelkes tanárok és diákcsoportok ügye maradt, s a tömegoktatásban a hatása esetlegessé vált. Vagyis Lőrincze is csak az ahogy lehet, ahol lehet tere-mumán tudott mozogni, mint annyi más elkötelezett, sokra képes értelmiségi. S közben neki is meg kellett küzdenie a szirénhangokkal, amelyek meg akartak fogni mindenkit, akit lehetett. Az első években sokan meg is szédültek, mások pedig realpolitikából lettek „társutasokká”, vagy álltak be egycen-sen a „sorba”. Az akkor élőknek azt is látniuk kellett, hogy hányakat söpörtek félre közülük, mert még „illő távolságtartásukat” sem fogadták el. Ha mindezek tudatában forgatjuk Balogh Ferencné könyvét, akkor igen beszédes kordokumentum a Lőrincze-bibliográfia, mely egyben hozzásegít az életmű értelmezéséhez. Lőrincze Lajosnak ugyanis egy „oly korban” kellett pályáját befutnia.

A bakonyvidéki faluból érkező népfő 1941-ben szerzett diplomát. Mint annyi hozzá hasonló nemzedéktársa, átérezte, hogy az országban nagy változás szükséges. Ez a változás azonban 1945

után egészen másképp és más irányban következett be. Ilyen körülmények között indult. Első komolyabb tanulmánya 1947-ben stílszerűen A magyar táj- és népismeret könyvtára sorozatában jelent meg (16. tétel. A továbbiakban: t.). A névtanhoz és a nyelvjáráskutatáshoz aztán egész életében hű maradt. Ennek, de főként A magyar nyelvjárások atlasza munkálatainak sok élő kapcsolatot köszönhetett. Nyelvművelőként 1951-es újságcikkeiben jelentkezett (30–31. t.). Közben „kiemelték”: gyors egymásutánban lett a Nyelvtudományi Intézet igazgatóhelyettese, az akadémiai Nyelvművelő Bizottság titkára, a Magyar Nyelvtudományi Társaság alelnöke és a Magyar Nyelvőr felelős szerkesztője. Ennek „ára is volt”; egyes kérdésekben állást kellett foglalnia. S akkor, a Rákosi-érában minden politikai kérdéssé vált. Így a készülő új helyesírási szabályzat is. Az *ly* létét soha akkora veszély nem fenyegette, mint az akkor ellene indított, szervezett hecckampány idején. S ebben azok között szólt meg, akik mint „a magyar pedagógusok” is „helyesírásunk nehézségeiről” szavaltak (24., 25., 33. t.), s nem azokat erősítette, akik mindenféle nehézséget felhozva végül megmentették az *ly*-t. (L. Szemere Gyula: Az akadémiai helyesírás története 1832–1954. Bp. 1974. 63–64.) De evvel a három írással s még egy-kettővel (26., 27. t.) szemben ezekben az években is (1950–1956) írárok sora áll szemben, amelyeket Lőrincze a nyelvvédelem és nyelvművelés érdekében írt. Mint a *Mi is a baj a „felé”-vel?* (40. t.), *Népdalszövegeink és a tájnyelv kérdése* (42. t.), *A veszprémmegyei Szentgál XVIII–XIX. századi nyelvéből* (36., 46., 57., 66. t.), *A Magyar Nyelv-atlasz anyaggyűjtésének módszere* (69. t.).

Ez a nyelvművelő munka a hatvanas évekre érett be teljesen, vált programszerűvé. Az alaphangot a pécsi nyelvművelő konferencia adta meg, ahol *Nyelvművelésünk helyzete és feladatai* címmel tartott előadást (100. t.), majd a következő évi mérleget a *Nyelvművelésünk egy esztendeje* című (az MTA Nyelvművelő Munkabizottságában tartott) elnöki beszámolójában állította fel (116. t.). Fáradhatatlan tevékenysége a hetvenes évekre megalapozta a továbblépést. Létrejött az anyanyelvi konferencia. A folyamat lépésről lépésre végigkísérhető a bibliográfiában (242., 252., 271., 292., 317. t.). Megindult A magyar nyelvért és kultúráért, amelynek ő írta az előszavát (250. t.). Közben sorra megjelentek A magyar nyelvjárások atlasza impozáns kötetei (216., 258., 316., 349., 389., 412. t.). 1972-ben pedig az Édes anyanyelvünknek már a harmadik javított kiadása látott napvilágot (294. t.).

Munkásságának utolsó teljes évtizede, a nyolcvanas évek az *Emberközpontú nyelvművelés* kötetének a huszonegy tanulmányával indult (479. t.). Álláspontja vitát váltott ki, hiszen akkorra érezhetővé vált, hogy a nemes törekvések, amelyek a magyar nyelvművelés legmonumentálisabb alkotásában, a kétkötetes, 2500 oldalas Nyelvművelő kézikönyvben is tükröződtek (a 497. és 572. tételben az általa írt szócikkek), nem alakították úgy a nyelvhasználatot, mint elvárható lett volna. A mindennapi nyelvhasználat fejleményeinek a megértése engedmény volt az időközben egyre alacsonyabb szinten nyitódó nyelvi kultúrának, amely az erkölcsi kiüresedéshez vezető politikának volt köszönhető.

Ebben a kettős törésben ítéltető meg a felkészült, fáradhatatlan, a nyelvi eszmény jegyében dolgozó nyelvművelő pályája. A bibliográfia második fő része, a róla szóló írárok és a vele készült beszélgetések megerősítik a Lőrincze munkáiból kibontakozó képet.

Lőrincze tanár úr valósággal „intézményesült”. Az RTV újság rádiós adásainak, az Édes anyanyelvünknek a visszhangjáról írt (761. t.). A népszerűségét tovább fokozó Ki mit tud? tévé-műsorban Angyal János parodizálta (804. t.). Békés István Legújabb magyar anekdotakincsében nyolc, Lőrinczével kapcsolatos anekdotát közölt (822. t.). 1967-ben az Esti Hírlapban kiváló népművelő kitüntetését Tízezer perc a mikrofon előtt címmel méltatták (826. t.). Megszületett a „lőrincézik” kifejezés (829. t.). Karikatúrája volt a Világ Ifjúsága 1968. évi 5. számának a címlapján (859. t.). A következő évek interjúi során a híres karikaturista, Szűr-Szabó József többször is megörökítette (875., 878., 898. t.). Elismerete a művész-, az írástudó társadalom is. Németh G. Béla (730., 770., 788., 857. t.), Bóka László (735., 762., 763. t.), Cseres Tibor (780. t.), Kodály Zoltán (797. t.), Görgey Gábor (885. t.), Lázár Ervin (892. t.), Illyés Gyula (931. t.), Keresztury

Dezső (1124., 1154. t.), Kányádi Sándor (1238., 1351., 1377., 1393. t.) nyilatkozott róla vagy vele kapcsolatban.

De mit gondolt ö maga a tevékenységéről?

„Valamikor azt hittem, közéleti ember leszek, politikus is. ... De a magam területén mindig közéleti emberként gondolkoztam és dolgoztam. **Emberközpontú** nyelvművelést űztem, nem tudtam, nem akartam csak kutató lenni ... Úgy érzem, sikeres, hasznos, majdnem azt mondhatnám, boldog életem volt” (i. m. 43–4).

Egy nehéz korszakban embernek maradni, munkás életet élni, sőt adni is a közösségnek, végül is megadatott Lőrincze Lajosnak, s ez nem kevés. Balogh Ferencné összeállításából mindez kiolvasható. Ez a kitűnő munka minta arra, hogyan is kell nekikezdeni a tudós portrék kialakításának. Először fel kell kazlani az anyagot. Ezúttal ez azonban úgy sikerült, hogy mindjárt képet is ad, nemcsak forrásokat. A munka jól megszerkesztett, s igazán jó az illusztrációs anyaga is. A kötet bizonyára a Lőrincze-irodalom egyik alapműve lesz.

Hangay Zoltán

Navracsics Judit: A kétnyelvű gyermek. Corvina, Budapest, 2000. 201 lap

A könyv szerzője az alábbi szavakkal biztatja az olvasót a nyelvtanulás fontosságának és aktualitásának felismerésére: „Ez a könyv abban a reményben születik, hogy egyre többen jönnek rá Magyarországon, hogy nyelveket tudni nem erény, hanem alapvető emberi követelmény” (10). „Nincs határ sem életkorban, sem a tanulás módszereiben, a körülmények sokaságában, csak venni kell a bátorságot, nem szabad sajnálni az időt, le kell vetkőzni a gátlásokat, és meg tudunk tanulni idegen nyelveket. Nagy szükségünk lesz rá az EU csatlakozás előtt és után is” (186).

Navracsics Judit olyan szakmai alapossággal, kompetenciával, lelkesedéssel és szeretettel fejti ki érveit, hogy az olvasó kedvet kap egy újabb nyelv elsajátításához, vagy maga is szívesen kipróbálna néhány kísérletet, esetleg indíttatást érez önálló empirikus kutatások elvégzéséhez.

Hiánypótló monográfia ez a könyv, mivel Magyarországon a két-, illetve többnyelvűséget pszicholingvisztikai szempontból vizsgáló átfogó tanulmány még nem jelent meg. (Bartha Csillának *A kétnyelvűség alapkérdései* című szintén a közelmúltban kiadott könyve főként a kétnyelvűség elméletére és szociolingvisztikai megközelítésére helyezi a hangsúlyt.) Navracsics munkája amellet, hogy elsősorban az egyedi, különös tekintettel a gyermekkori kétnyelvűség pszicholingvisztikai vonatkozásaival foglalkozik, nem nélkülözi a téma széles körű ismeretéhez szükséges társadalmi, nyelvpolitikai, oktatási, pszichológiai, valamint neurolingvisztikai alapú nemzetközi és hazai kutatások eredményeinek tanulságait sem.

A kilenc fejezetből álló logikusan és arányosan felépített könyv első része a kétnyelvűség meghatározásait ismerteti különböző osztályozások alapján, például grammatikai kompetencia, a nyelvek agyi reprezentációja, életkor szerinti megoszlások, valamint oktatási és nyelvpolitikai szemléleteken keresztül. A holisztikus megközelítés elfogadásával egyúttal megpróbálja eloszlatni az évtizedeken keresztül uralkodó és tévesen értelmezett kettős monolingvis elméletet. Röviden megemlíti továbbá a kódváltás fajtáit is, kétnyelvűek vallomásaival bizonyítva és színesítve az egyes elméleteket. (A könyv hetedik fejezete részletesen taglalja majd a kódkeverés és a kódváltás különböző nyelvi és funkcionális síkjait.)

A kétnyelvűség szociolingvisztikai vizsgálatával a tanulmány következő két fejezete foglalkozik. Lényegre törően ismerteti az öt kontinens két-, illetve többnyelvű országainak nyelvi sajátosságait a hivatalos és a kisebbségi nyelvek társadalmi és egyéni presztízsének, illetve megítélésének tükrében. Történelmi áttekintésen keresztül mutatja be a szerző a mai Magyarország többnemzetiségű,

kultúrájában és nyelvében is színes populációjának, valamint a határainkon kívül élő magyar anyanyelvűek nyelvi sorsának, állapotának és jogainak a kérdéseit. *A kétnyelvűség kialakulásának lehetőségei* című harmadik fejezet bemutatja a kétnyelvűvé válás tipológiáját a bevándorlás, az ideiglenes vándorlás, a nem territoriális kétnyelvűség, az iskoláztatás és a családi kétnyelvűség szempontjából. Az elméleti leírásokat itt is esettanulmányok alanyainak vallomásai egészítik ki a különböző nyelvi viselkedésekről.

A neuro- és pszicholingvisztika területén kutató szakemberek többek között arra az izgalmas kérdésre keresik a választ, hogy milyen a kétnyelvű agy szerkezete, van-e különbség az egy- és a többnyelvűek agyi struktúrájában, illetve hol és hány helyen lokalizálódnak az egyes nyelvek, és milyen a kapcsolat közöttük. A választ a kétnyelvűek körében végzett afáziavizsgálatok, valamint a szóasszociációs és szövegfelismerési tesztek eredményeiből ismerheti meg az olvasó. A szerző a témával kapcsolatos szakirodalmi áttekintés során kitér az összetett és koordinált kétnyelvűség kutatómódszertani jellemzőire, ismerteti a kétnyelvű működést vizsgáló különböző modelleket. A fejezetet a gyermekkori kétnyelvűséget kutatók hipotézisei, eredményei és vitái zárják arról a kérdéssről, hogy egységes vagy elkülönült rendszerben tárolja-e a gyermek a kétféle nyelvi adatokat, változnak-e a struktúrák a kognitív fejlődés, a nyelvi szocializáció és a pragmatikai ismeretek gyarapodásával, valamint miért és milyen nyelvi szinteken jelentkezik a kódváltás.

Az ötödik fejezet végigkalauzolja az olvasót a gyermekkori kétnyelvűség kutatásának nemzetközi és hazai történetén. Ismerteti az egyes kutatómódszertani állomásokat, az anyaggyűjtés különböző módozatait, azok megbízható vagy kevésbé elfogadható következtetéseket eredményező jellemzőit. A leendő kutatók számára ezáltal hasznos technikákat is kínál a szerző. Érdekes – a szakirodalom által legjelentősebbnek tekintett – esettanulmányokon keresztül mutatja be a kétnyelvű elsajátítás típusait: elsőként az „egy személy – egy nyelv” elvét említi, amely talán a legkiegyensúlyozottabb kétnyelvűséget eredményezi, amennyiben a szülők következetesen alkalmaznak; majd a nem domináns családnyelvi közegben nevelkedő gyermekek nyelvsajátítási lehetőségeit és azok buktatóit taglalja. Azért is fontos, hogy egy gyermek nyelviileg is kiegyensúlyozott környezetben nőjön fel, mert a nem domináns, azaz a környezettől kevésbé támogatott nyelvet könnyebben mellőzi a gyermek, esetleg el is felejtí azt, és sajnos tudjuk, mekkora veszteség érte azokat a nyelvi kisebbségben élő közösségeket, amelyek nem jól gazdálkodtak a szüleiktől kapott kincssel, 2-3 generáció alatt akkulturalódtak, és túl későn ismerték fel az őket ért kár súlyát.

Sajátos nyelvi helyzetet teremt a gyermek számára az, amikor a két szülő anyanyelve különböző, és a közösségnek is más a nyelve. Ebben az esetben a gyermek szerencsés körülmények között háromnyelvűvé válhat. Navracsics a könyv hatodik, egyúttal legterjedelmesebb fejezetében egy ilyen környezetben élő testvérpár nyelvsajátítási szakaszainak tapasztalatait és tanulságait osztja meg az olvasóval. A tanulmánynak nem véletlenül ez a legizgalmasabb része, hiszen a szerző három éven keresztül longitudinális megfigyelést végzett olyan Magyarországon élő gyermekeknek a nyelvi fejlődésén, akiknek az édesanyja perzsa, az édesapja pedig kanadai angol. Az esettanulmányok során a gyermekek angol monolingvis, magyar monolingvis, angol–magyar bilingvis és angol–perzsa bilingvis módokban beszélnek. A gyermekek nyelvhasználata erősen személyhez és situációhoz kötött. A családban a spontán nyelvhasználat az angol, bizonyos esetekben a perzsa; a gyermekek számára az érintkezés nyelve a magyar mind a kortársakkal, mind otthon egymás között a játék során. A magyar nyelvi fejlődésük többnyire megegyezett a magyar monolingvis gyermekek fejlődésével. Navracsics részletesen elemzi a gyermekek magyar és angol nyelvű fonetikai/fonológiai, morfofonológiai, morfológiai, lexikai, szintaktikai, szemantikai, illetve pragmatikai fejlődését. Külön figyelmet szentel a mondat- és szövegszintű vizsgálatoknak, ami azért is jelentős, mert kevés – akár egynyelvű – szövegszintű vizsgálatot végeztek eddig hasonló korú gyermekeken. A szerző arra a következtetésre jut, hogy a narratívák szerkesztésének elsajátítása nem nyelvspecifikus, hanem univerzális, az életkortól és a kognitív érettségtől függ.

Amellett, hogy a korpusz önmagában is lebilincselő olvasmány, különösen hasznos tanulsággul szolgálhat a magyar mint idegen nyelvet tanulmányozók és oktatók számára.

A hetedik fejezetben részletesen megismerkedhetünk a kódkeverés és kódváltás különböző grammatikai és pragmatikai szintjeivel, valamint azzal is, hogy a nyelvi tényezők mellett még milyen érzelmi, szociális és pszichológiai okok idézik elő. A téma alaposabb vizsgálata során beigazolódtott az is, hogy az „egy személy – egy nyelv” stratégia szerint nevelkedő gyermekek ritkábban használnak kevert nyelvi kódot, mert előbb kényszerülnek a helyes nyelvi forma elsajátítására, ezáltal nyelvi fejlődésük is kiegyensúlyozottabbá válik. A kódváltás tanulmányozása során újra felvetődik az a kérdés, hogy a két-, illetve többnyelvűek számára melyik a domináns nyelv. A szerző vizsgálati eredményei François Grosjean véleményét igazolják, miszerint mindig az a domináns nyelv, amelynek kontextusában a kétnyelvűek kommunikálnak. Az utóbbi gondolat folytatására és bizonyítására hoz további példákat Navracsics a többnyelvű gyermekek metanyelvi tudatosságát vizsgáló következő fejezetben. A szöveggörnyezet játssza talán a legfontosabb szerepet abban, hogy a gyermek meghatározza az egyes nyelvek státuszát és szerepét, valamint segíti a helyes nyelvi formák elsajátítását is. A többnyelvű közegben mindegyik nyelvnek megvan a maga funkciója. A nyelvválasztást különféle tényezők befolyásolják, leginkább a beszélgetésben részt vevő személyek, illetve körülmények és szituációk. Gyakran érzelmi okok indokolják az adott nyelv használatát. A téma csak az iskoláskor táján játszik szerepet a nyelvválasztásban. Kétnyelvű gyermekek már egészen fiatal korban (2-3 évesen) képesek az egyes nyelveket elkülöníteni egymástól. Eleinte csak egyszavas közlések formájában vagy a szülő megnevezésével, később tudatos és szándékos kódváltással, majd akár már három évesen is az adott nyelv megjelölésével. A könyv szerzőjének kutatásaiból az is kiderül, hogy a gyermekek 4-5 éves korukra már saját és a környezetükben nem az anyanyelvüket beszélők nyelvi szintjét is határozott véleménnyel ítélik meg és értékelik.

Az utolsó fejezetben két kérdéskör megválaszolására vállalkozott a szerző. Az első kérdés az, hogy van-e hatása a kétnyelvűségnek a kognitív fejlődésre, a gondolkodási folyamatokra és az intelligenciára. A század első felében lényegesen több nyelvész hangsúlyozta a kétnyelvűség hátrányait, mint az előnyeit. Szerintük a kétnyelvűek nem érzik a nyelv finomabb árnyalatait, kevert nyelvi kódokban beszélnek, és mind a verbális és nonverbális intelligenciájuk elmarad az egynyelvűeké mögött. Ma már tudjuk, hogy sok esetben helytelen szemlélet, viszonyítási alap (monolingvis elmélet), illetve manipulált társadalmi érdek eredményezte az ilyen válaszokat. Az újabb kutatások az állítások ellenkezőjét bizonyítják: a kétnyelvűeknek nagyobb a nyelvi érzékenységük, jobban absztrahálnak és összpontosítanak, valamint fejlettebb nyelvi és kulturális toleranciával rendelkeznek.

A második kérdés a „kritikus periódus elméletének” ismertetésével és bírálatával arra keresi a választ, hogy milyen előnyökkel jár a különböző életkorban megkezdett második nyelv elsajátítása. A szerző véleményét a bevezető sorokban ismertettem.

Navracsics Judit külön érdeme, hogy a könyvet világos nyelvezetével, gördülékeny stílusával, érdekes példáival nem csupán hasznos, de izgalmas olvasmánnyá is varázsolja. Aki a könyv befejezése után szívesen foglalkozna még a témával, a tanulmányt záró gazdag hazai és külföldi bibliográfiából kedvére választhat további olvasnivalót. A könyv nemcsak egyetemi hallgatók, a szakma iránt érdeklődők és nyelvpedagógusok, hanem olyan szülők érdeklődésére és elismerésére is számot tarthat, akik fontosnak tartják és biztosítani is tudják, hogy gyermeküket következetesen és szakértelemmel minél korábban két-, esetleg többnyelvű európai polgárnak neveljék.

Kitekintés az európai szlengkutatásra. Kis Tamás (szerk.): A szlengkutatás útjai és lehetőségei. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1997.

„Az 1980-as években indult és az 1990-es években kiszélesedett modern magyar szlengkutatás továbbfejlődésének legfőbb akadályát napjainkban a biztos elvi-elméleti alapok hiánya jelenti.” Ezzel a nem túlságosan szívderítő megállapítással indítja a kötetet a szerkesztő, Kis Tamás. Annak, hogy a magyar szlengkutatás nem dicsekedhet jelentős összefoglaló, elméleti vagy módszertani kérdéseket taglaló munkákkal, bizonyára több oka – nem feltétlenül hibája! – van. Egyik talán az lehet, hogy a magyar szlengnek nem volt – és ma sincs – olyan súlya, szerepe a beszélt nyelvben, jóval kisebb mértékben épült be a mindennapi társalgásba, mint például a franciában vagy az (amerikai) angolban. A szlengnek ez a lappangó jelenléte, továbbá a nyelvi devianciává minősítése nemigen vonzotta a kutatókat, inkább a nyelvművelők figyelme terelődött rá. De hozzájárulhatott az előző évtizedeknek az a gyakorlata, amely az ún. irodalmi nyelvnek mint ideális, egységes és követendő nyelvváltozatnak az érvényesülését és kutatását támogatta, s kissé elhanyagolta a nem kodifikált nyelvváltozatok, kiváltképpen a beszélt nyelv tanulmányozását. Nem véletlen, hogy nálunk és a környező országokban a szleng kutatása lényegében a 90-es években bontakozott ki.

A könyv – és egyúttal a sorozat – célja a szerkesztő szerint az, hogy nemzetközi áttekintést nyújtson magyarul a különböző nyelvek szlengkutatásáról, újabb szempontokkal bővítse a hazai vizsgálatokat, és népszerűsítse a szlengkutatást. A hét nyelv ilyen témájú kutatásait bemutató nyolc értekezés, mint kiderül, kétéves előkészítés és szervezés után állt össze.

A tanulmányok általában három témát fejtenek ki: főlvázolják a kutatás történetét, megismertetnek a különféle értelmezésekkel, bemutatják a szó- és kifejezőkészlet jellemzőit (forrásait, alkotásmódjukat stb.). Mindezt természetesen mindig az adott nyelv szlengjére vonatkoztatva.

A kötetben olvasható meghatározások többsége a szlenget a standard nyelvváltozattól szóhasználatában eltérő lexiko-frazeológiai jelenségnek tartja. A kutatók egy része csoport- vagy rétegnyelvnek minősíti, és a kutatás célját a sajátos szó- és kifejezőkészlet leírásában jelöli meg. Többen úgy vélik, hogy a szleng a köznyelvbe ágyazott, annak fonéma- és lexikai készletét, valamint szintaktikai szabályrendszerét (fel)használó, azt saját szó- és kifejezőállományával kiegészítő nyelvhasználati mód.

A megközelítések másik típusa a szlenget a működés, a funkció felől közelíti meg. A cseh Nekvapil az egyén különféle társas helyzeteinek lenyomatát, az orosz kulturológus, Jelisztratrov a különféle nyelvváltozatok invariánsát látja benne, Kis Tamás pedig minden beszélt nyelv minden korszakában jelen lévő nyelvi univerzálénak tartja, mely egyrészt szó- és kifejezőkészletként (regiszterként), másrészt sajátos stilisztikai-nyelvhasználati formaként jelenik meg.

1. A kótetnyitó, az amerikai szlengről szóló tanulmány szerzője Kövecses Zoltán. Kissé deklarativra sikerült megállapításai az eddigi eredmények szintézisét adják (előnyelvi jelleg, használójának tréfás, humoros attitűdje, a nyelvi rendszerhez egyfelől kreatív, alkotó, másfelől konzervatív, kódkövető viszonya, metaforikus gondolkodásmódja, szókimondása). Két tévhitet igyekszik eloszlatni: a) a szlengszók között nemcsak divatos kérészéletűek találhatók, hanem időtálló, több évtizedesek is; b) nem minden szlengszó tabusértő (közönséges, durva, vulgáris), hiszen szép számmal akadnak köztük eufémizmusok is. Kettősség figyelhető meg a kommunikációs célban is: a szlenget társadalmi oldalról a kirekesztés, lélektanilag pedig az azonosság tudat (egy csoportba tartozás) jellemzi.

A szerző már korábban igazolta, hogy az amerikai szleng kitűnő ismerője. Itt is bemutatja a kialakulását, forrásait, főbb témaköreit. Gazdag példaanyaggal illusztrált, részletes áttekintést kapunk az angol szlengszók alkotási módjairól, metaforikus (és metonimikus) értékéről, erősen férfias jellegéről és erőszak-központúságáról. Az amerikai szleng és más angol (vagy nem angol) szlengek eltéréseit a következőkben látja: az amerikai szleng(beszélők) hihetetlen termékenységére, a férfiközpontúságot fölerősítő macho nyelv, az energikus, lendületes, gyakran erőszakos hatásra törekvő, az erős kultúrába ágyazottság.

2.1. Régiókban föltehetőleg a cseh kutatás büszkélkedhet a legtöbb eredménnyel. Legalábbis erre enged következtetni a plzeni öt nemzetközi argókonferencia és a publikációk nagy száma. A **cseh** és a **szlovák** szlengkutatás eddigi eredményeit Lumír Klimeš tárja elének. A szerző – nem elég világos elhatárolással – tágabban értelmezett **érdeklődési** szlenget (azonos foglalkozásúak vagy érdeklődésűek beszéde) és szűkebb **szakmai** szlenget (egy bizonyos foglalkozású emberek beszéde) különít el. Ez utóbbinak főleg kommunikációs szerepet tulajdonít: az egyértelműsége törekvés miatt alig változik, viszonylag stabil, kicsi a szinonimitása, elnevezései néha közel állnak a szakszavakhoz. Az érdeklődési szleng ezzel szemben igen változatos, újszerűsége és nyelvi játékos-ságra törekszik, szinonimákban gazdag, expresszív.

Nem hagyható említés nélkül, hogy a szerzők közül egyedül Klimeš tér ki a kutatási módszerekre, sajnos ő is eléggé röviden, inkább csak az általánosságok szintjén. Tanulmányának legértékesebb része a hihetetlenül gazdag – közel 20 oldalas! – irodalomjegyzék.

2.2. Klimeš kutatási beszámolóját nagyszerűen egészíti ki Jiří Nekvapil rövid, igen színvonalas és eredeti írása a szleng vizsgálatának kommunikatív módszeréről. Elgondolása szerint az egyén életének különböző szakaszaiban különféle társas helyzetekben működik, tevékenykedik. Minél tovább él valaki egy adott társas környezetben, annál erősebben alakítja beszédét, bizonyos mértékben az egyes társas környezetek különféle szlengtípusai attól függetlenül is formálják nyelvhasználatát, hogy az adott beszédhelyzetben kapcsolatban van-e még velük.

Vannak olyan „fakultatív társas környezetek”, amelyekben nem szükséges feltétlenül részt vennünk. A „kötelező társas környezeteket” – és a hozzájuk tartozó szlengtípusokat – viszont az egyénnek ismernie kell, hogy beilleszkedhessen a társadalomba. Így ezeknek jelentős hatásuk van az egyénre, rajta keresztül pedig a nemzeti nyelv lényegi részére. A szerző a kötelező szlengtípusok közé a diák- és a katonanyelvet sorolja, és befolyásos típusnak tartja a sportszlenget, valamint az argót (tolvajnyelvet) is. A kötelező szlengfajták erős hatását Nekvapil – vitathatóan – azzal indokolja, hogy szerinte az ember elvileg legalább kétszer kapcsolatba kerül vele: egyszer, amikor benne él, másodszor pedig gyermekei révén.

3. Az észti szlengkutatás meglehetősen a kezdeteknél tart. Ez érezhető ki Toñu Tender írásából. Áttekintve az angol, a francia és az orosz terminológia bizonytalanságait, úgy véli, az értelmezési eltérések ellenére a francia *argot*, az angol *slang* és az orosz *zsargon* egymással többé-kevésbé megfeleltethető. Nem véletlen hát, hogy e három megnevezés egymás szinonimájának tekinthető az észtben. A szerző szlengdefiníciója és a funkciók számbavétele lényegében az előző évtizedek megállapításainak összegzése.

4. Különleges története van a finn szlengnek. Pirkko Nuolijärvi dolgozatából kiderül, hogy a múlt század fordulóján hirtelen nagyvárossá duzzadt Helsinki volt az a táptalaj, amely kedvezett a szleng kialakulásának. A korábban svéd nyelvű városba az iparosodás hatására ekkor kezdtek beáramlani a finneket, az így kialakult kétnyelvű munkásnegyedekben született meg a fővárosi szleng. A régi, egységesítő, az eltérő nyelveket összekapcsoló szerepű szleng a 40-es évektől funkciót váltott, egyre inkább generációs nyelvváltozáttá alakult. A svéd elemeket kezdték kiszorítani a finn, majd az angol eredetűek. A 70-es évektől egyre erőteljesebb a szubkultúrák szlengjének érvényesülése.

A kutatók abban ma többnyire megegyeznek, hogy a szleng az élet, illetve a nyelvhasználat szinte minden területén előfordul, a beszélt nyelvre jellemző, a semlegesnek tartott irodalmi nyelvtől elsősorban stílusában különböző, attól alapvetően a szókészletben eltérő, tudatosan használt csoportnyelv. Ma a vita főleg akörül folyik, hogy minősíthető-e a szleng „társadalmi dialektusnak”, stílus- vagy kommunikációs jelenségről van-e szó, meghúzható-e a határ a szleng és más nyelvváltozatok között.

5. Az európai szlengkutatásban az angol mellett nélkülözhetetlen a francia argó kutatási eredményeinek ismerete. Bemutatását a szerkesztő jó érzékkel bízta Szabó Dávidra. A tanulmányt szerzőjének elméleti fölkészültsége és korszerű szemlélete a kötet legjobb írásai közé emeli. A fran-

ciában a mindennapi nyelvhasználatot szinte átszövő argónak (az angol *slang* ott nemigen használatos) összehasonlíthatatlanul jelentősebb szerepe van, mint sok más nyelvben. Az elmúlt évtizedek társadalmi változásainak eredményeképpen a franciában mára kialakult egy szélesebb, társadalmi-szakmai csoportoktól független „közargó” (argot commun), amely valamiféle „speciális regiszterként” működik az általános nyelvhasználatban. Szóállománya a csoportargókból származik, általánosan ismertté és használttá vált, de bizonyos argotikus vonásokat megőrzött.

A franciák ma az argót általában olyan csoportnyelvnek tartják, amely jószerével szókinségben különbözik a köznyelvtől. A köznyelv jelenti azt a fonológiai és grammatikai keretet, amelyben az argó kialakít(hat)ja sajátos, „parazita” szókészletét. Jellemző rá a tematikai szegénység és a szinonimagazdagság. A magyar kutató számára érdekes, hogy a francia szakirodalom az argókészlet gyarapításának két típusát különbözteti meg: a **jelentésbehelyettesítést** (metaforikus és metonimikus jelentésátvitel) és az **alakbehelyettesítést** (képzés, torzítás, metatézis stb.). Megemlítendő még a belső kölcsönzés (nyelvjárásokból, réteg- és csoportnyelvekből) és a külső kölcsönzés (főleg angol-amerikai és arab szavak).

A szerző kitér a funkcionális vizsgálatokra is. Megtudjuk, hogy a francia kutatók szerint a tolvajnyelvben elsődleges titkosság jobbra a különféle rétegek és csoportok argójára jellemző. A közargóban ez inkább a másik fontos funkcióhoz, a játékosághoz kötődik, sőt újabban a titkos-játékos szerepről (fonction crypto-ludique) mint az argó alapvető funkciójáról beszélnek. További nem elhanyagolható cél az argóban a cinkosság, a titkos együvé tartozás kifejezése. Újabban szó esik az argóelemek társadalmi, valamint familiáris szerepéről is.

6. Az orosz szlengről rendkívül alapos áttekintést ad Fenyvesi István. A XIX. század közepén indult orosz szlengkutatás korán megtorpant. Az 1917-tel kezdődő érában a nem normatív szóanyag szinte korlátlanul ömölhetett be a köznyelvbe, ám a marizmus, majd a 30-as évek „új embertípusa”, annak erkölcsi-politikai értékrendje, az össznépi nyelv eszméje már nem tűrte meg a normán kívüli jelenségeket. A purista, a szlenggel kapcsolatos elítélő-elutasító magatartás lényegében nem változott a hrucsovi „olvadás” alatt sem, a brezsnyevi időkben pedig gyakorlatilag betiltották az ilyen jellegű kutatást. A peresztrojka „ideológiai zsilipfelhúzásával” megindult a szlengszók beáradása a köznyelvbe, a sajtó és a szépirodalom nyelvhasználatába. Ezzel együtt megindult a kutatás is. Közöttük is említést érdemel a német Koesther-Thoma, ő szociológiai szempontból közelíti meg a szlenget, és **szociolektusnak** tartja, a fiatal orosz tudós, Jelisztraton pedig kulturológiai jelenségnek minősíti, és az argóban tükröződő kulturális jelenségeket (kölcsönszavak és nemzeti-kulturális témák), továbbá az argó „poétikáját” (szókép, argoretorika, hiperesztétizmus, abszurdum, primitivizmus) vizsgálja.

Megismerhetjük az elmúlt két évtized szlengkutatását, benne a 32 egy nyelvű és 15 kétnyelvű – zömmel a 90-es években megjelent – orosz szlengszótárt. Az utóbbiak közé sorolható a szerzőnek, Fenyvesi Istvánnak a befejezett, kiadás előtt álló orosz–magyar szlengszótára.

7. A kötetet a szerkesztőnek, Kis Tamásnak a tanulmánya zárja a magyar szleng kutatásáról. A szerző a szlenget elsősorban „(szociál)pszichológiai, nem pedig nyelvészeti problémának” minősíti, úgy látja, a szleng bizonyos (csoport)lélektani jelenségek nyelvi kivetülése. Nem köthető egyértelműen társadalmi csoporthoz, de még térhez és időhöz sem, Kis Tamás szerint ugyanis a szleng minden beszélt nyelv minden időszakában meglévő **nyelvi univerzálé**. Ahhoz, hogy megjelenhessen, természetesen mindig valamilyen hordozóra (bázisnyelvre) van szüksége, de ezt – más kutatókkal szemben – nem a köznyelvben, hanem az általános társalgási nyelvben látja. A szlengben kifejeződik a beszélő értékelő hajlama, viselkedésmódja, világszemlélete, affektív beállítottsága, ezek viszont stilisztikai minősítésekkel nem írhatók le, nem jellemezhetők, ezért helyesebbnek tartja a szlenget elsődlegesen – Bahtyin műszavával – **beszédműfajnak**, másodlagosan szavakba rögzült, szótározható lexikális kategóriának minősíteni.

A szlengnek nemcsak a meghatározása, a tipizálása is nehéz, hisz sokrétű jelenségről van szó. A társadalmi elterjedtség (általános és speciális, köz- és szakszleng) helyett Kis Tamás a kiala-

kulást és elterjedést tartja kiemelendő szempontnak. Ennek megfelelően három szintet különít el. Minthogy a szleng mindig a kiscsoportokban születik és működik, ezért valójában csak **kiscsoport-szlengek** léteznek. Az ember általában egyszerre többféle csoportnak is tagja, így a primer beszélőközösségek nem izolálódnak el egymástól, sőt közöttük átfedés van, és közös tagjaik nyelvhasználatára révén valamiféle kiegyenlítődés megy végbe. Ennek eredményei az egymással érintkező csoport nyelvéből elvonódó, több kiscsoport által is használt **nagycsoport-szlengek**. (A közöttük lévő azonosság alapján határozhatók el a **helyi és szakszlengek**). A nagycsoport-szlengekből általánosan elterjedt szavak alkotják a harmadik nagy típust, az egész nyelvközösség által ismert és/vagy használt **közszlenget**. Mindez a szlengre „mint lexikális kategóriára” érvényes, beszédműfajként a szleng csak a kiscsoport-szlengekben él.

Történetileg a magyar szlengkutatásban négy jelentősebb szakaszt határol el: az első időszakban (1895–1920) indult meg a – főleg pesti – tolvaj- és diáknyelv, később a katonanyelv széles körű vizsgálata. A két világháború között visszaszorult az ilyen irányú kutatás, bár ekkor íródott Bárczi Géza nevezetes tanulmánya a „pesti nyelv”-ről (1932). Nincs előrelépés a háború utáni időkben sem, illetve 1963-tól megindul az ún. ifjúsági nyelv kutatása. Ez hasznos volt, mert ráirányította a figyelmet a diáknyelvre és általában az ifjúsági szlengre, másrészt viszont „didaktikus nyelvművelő szemléletével” más irányba vitte a kutatást. A korszerűnek mondható szlengkutatás elvileg 1980-tól, gyakorlatilag inkább a 90-es évektől számítható.

Tanulmányának befejező részében Kis Tamás a szleng 1850 előtti magyar nyelvemlékeit mutatja be tematikus elrendezésben.

A tanulmánykötet egyik nagy eredménye, hogy magyar nyelven ad alapos kitekintést – autentikus szakemberek segítségével – az európai és észak-amerikai szlengkutatás múltjára, eredményeire és dilemmáira. Másik érdeme, hogy a szerzők a kutatási eredmények számbavétele mellett nem kerülték meg – a magyar szakirodalomból hiányzó – elméleti kérdéseket sem. A harmadik, szintén nem elhanyagolható hozadék a szakirodalom lenyűgöző gazdagságának közzététele, szinte minden tanulmányt rendkívül bő irodalomjegyzék zár, sőt az egyes írások címe magyar fordításban is olvasható.

A könyv rendkívül izlées, esztétikus kivitelű, a szerkesztő ígérete szerint egy induló, Szlengkutatás c. sorozat nyitó kötete. Az ígért nem maradt ígért, azóta már a sorozat második darabja is megjelent. (Vlagyimir Jelisztrátov: Szleng és kultúra. Fordította Fenyvesi István. Szlengkutatás 2. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998.) Sőt hírek szerint készül a 3. kötet is, ennek témája: a szleng értelmezése.

A kötet szemben nehéz kifogásokat fölvetni. Föltehetően a lehetőségeken múlt, hogy épp vagy csak ezek a nyelvek tárgyalása kapott helyet a kötetben. Mindenesetre hiányolhatjuk néhány fontos nyelvet – pl. a német vagy valamelyik újlatin – szlengkutatásának bemutatását. Talán az írások tematikai elrendezésében szerencsésebbnek tűnt volna más – pl. az angol-amerikai, francia, orosz, cseh, finn, észt, magyar – sorrend, de bizonyára a mostani is megindokolható.

Kétségtelen, hogy Kis Tamás – fellépésével, megszállottságával, a szleng iránti konok elkötelezettségével – az elmúlt évtizedben pezsgést és új szemléletet hozott a magyar szlengkutatásba. De az igazi mérföldkő ezen a területen *A szlengkutatás útjai és lehetőségei* c. kötet. Biztosak lehetünk benne, hogy még sokan fogják idézni az itt megjelent tanulmányokat, hisz a szlengről a rájuk történő hivatkozás nélkül ezután már nemigen lehet – vagy érdemes – írni.

H. Varga Gyula

Cs. Jónás Erzsébet: A színpadi nyelv pragmatikája. Bessenyei Kiadó, Nyíregyháza. 2000. 142 l.

Cs. Jónás Erzsébet Csehov nyelvének kiváló ismerője és kutatója. A szerzőnek a csehovi drámaszövegek szövegteni elemzésével foglalkozó harmadik könyvét veheti a kezébe az olvasó. Csehov drámáinak fordításstilisztikai szempontú elemzésével két évtizede foglalkozik. Korábban a következő művekben foglalkozott a csehovi drámai nyelv elemzésével: *A magyar Csehov* (Csehov-drámák fordításelemzése, 1995), *Az orosz dialógus természetrajza* (1999). Szövegvizsgálati módszerül most megjelent művében is a konkrét nyelvi tényekből kiinduló elemzést választja, amely lehetőséget ad az egyes nyelvi elemek funkciójának vizsgálatára.

A könyv első fejezete a **dialógus mint szövegtípus** általános sajátosságait mutatja be. A szerző meghatározza a **mikorszöveg** fogalmát, ismerteti a társalgási maximák típusait a dialógusokban.

A második fejezet Csehov dialógustípusainak pragmatikai elemzését tartalmazza. A szerző megállapításai alapján a csehovi dialógusok különböző típusokba sorolhatók, közülük a leggyakoribbak a következők: 1. a szerző gondolatait tükröző dialógusok, 2. az egymással ellentétes hangnemű szövegrészeket összekötő dialógus, 3. a dialógus formájú, ún. „álbeszélgetés”, azaz a párhuzamosan futó replikaláncolat, 4. az előtörténeteket elmesélő dialógus, 5. és végül a csehovi drámai dialógusok legjellemzőbb képviselője, a „víz alatti áramlást kiváltó” szimbolikus dialógus.

Cs. Jónás Erzsébet a statisztikai elemzési módszer felhasználásával szemléletes módon mutatja be a dialógusoknak az egyes drámákban való előfordulási arányait, valamint ezek nyelvi formájáról készített vizsgálati eredményeit.

A könyv részletesen foglalkozik a dialógusok lokális és globális szerveződésének formai eszközeivel. A lokális szerveződésen belül a **megszólítás** a kommunikációra való felhívás leggyakoribb formája. Cs. Jónás Erzsébet részletesen elemzi a megszólítások szemantikai és gyakorisági jellemzőit, ezeknek a szövegbe való beszerkesztésének módját. Külön figyelmet érdemel a **felhívás igei formáinak**, a felszólító módú igealakoknak az elemzése.

A monográfia érdekes és újszerű fejezete az **indirekt beszédaktusok** megszerkesztésével és ezeknek a dialógusokban betöltött szerepével foglalkozó része.

A szerző a műfordítás kérdéseit is vizsgálja Csehov magyar drámafordításainak tükrében. Eközben tudományos igényű szintézist ad a szövegközpontú nyelvvizsgálatról. Ennek célját a következőképpen határozza meg: „Az interkulturális kommunikáció egyik írott szövegformája a műfordítás, amely koronként új meg új tartalmat ad a klasszikus műveknek, s a határokat lebontva kölcsönösen gazdagítja a kultúrákat, a befogadót pedig a másság értékére vezeti rá (91).

Cs. Jónás Erzsébet az alapvető műfordítás-elméleti kérdések közül részletesen ismerteti az ekvivalenciaelméleteket. Ezt követően Kosztolányi Három nővér-interpretációját elemzi, majd Spiró György mai Csehov-fordításait mutatja be. A könyv befejező része a csehovi dialógusok pragmatikai elemeit foglalja össze. A kötetet gazdag szakirodalom-jegyzék zárja.

A színpadi nyelv pragmatikája című könyv nemcsak a filológusoknak, hanem minden, a drámákat szerető olvasónak hasznos segítséget nyújt a színpadi nyelv értelmezéséhez.

N. Lőrincz Julianna

Kossuth retorikai konferencia és szónokverseny 1999. november 12–13.

„Keressük az ékesszólás méltóságát. Ennél a halhatatlan istenség embernek jobbat nem adott.”

(Quintilianus, Marcus Fabius utasítása az ékesszólásra 1856: 4)

Talán kicsit szokatlan volt. Talán újszerű. Talán régen várt. Az ELTE TFK Magyar Nyelvészeti Tanszéke által megszervezett és meghirdetett, 1999-es országos retorikakonferencia és szónokverseny valóban hiányt pótol. A menedzserképzések versenyszellemétől elhúzódva, az utcai szónoklás, a kereskedelmi meggyőzés céljait nem magáénak vallva a felsőoktatás retorikai gyakorlata éppen, hogy működött, s az utóbbi időben kezdett csak éledezni. Az egyetemek és főiskolák által képzett hallgatók szakmai felkészültségét számtalanszor rontja el a nem kifejező beszédmód, a hatástalan, sikerületlen megszólalás. Ez közhely, mégis mind ez ideig olyan jelenség volt, amellyel ki-ki a maga területén számolt és küzdött. A retorika időközben új szempontokat nyerve visszakértült a közélet gyakorlatába, a képzés folyamatába. Szükség volt tehát arra a lehetőségre, amelyen ki lehet próbálni mindazt, ami célkitűzésként valamennyiünk elhatározásai között ott van: a sikerült, magabiztos, tartalmas és hiteles beszéd gyakorlatát.

A versenyt megelőző szakmai konferencia tematikus keretet épített a verseny témája, a beszédek köré. Pokorni Zoltán oktatási miniszter személyes hangú megnyitó beszéde után Adamik Tamás professzor (Budapest, ELTE BTK) a retorika történeti vázát, témaköreit, funkcióit, tendenciáit mutatta meg előadásában. Bencze Lóránt (Zsámbéki Katolikus Tanítóképző Főiskola) a szó teremő, varázsoló, elhatároló és meghatároló mivoltáról, a beszéd felelősségéről, a megszólalás meghatárolottságáról, a megnyilatkozás értékéről beszélt a hallgatóságnak. A konferencia második felében Wacha Imre (Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola) a retorika vázlatát adta meg, annak eszközeivel, a kidolgozás fokaival és részleteivel, a hitelesség és tartalmasság mellett szólva. Grétsy László professzor a szónok feladatai közül az anyaggyűjtést emelte ki, és ennek forrásait, módját vette számba, ötletadóan, sokszínűen.

A másnapi verseny megnyitó szavait Dobos Krisztina mondta el, hangsúlyozva a jó beszéd-készség fontosságát és jelentőségét a közélet hivatásaiban.

Az előre megadott téma a retorika szükségességére kérdezett rá az eljövendő évezredben. Valamennyi induló kidolgozta az igenlő és a nemleges beszédet is, s ezekből saját maga választotta ki, melyiket adja elő a zsűri és a hallgatóság előtt.

A sokféleség, a ragyogó ötletek, a különbözö, újszerű megközelítések, mindannak megragadása és kimondása, ami a soros generáció igényes kifejezésének feltétele és alapja lehet, élvezetes tartalmas találkozt teremtett. A gondolatgazdag, izgalmas beszédek sorát a szabadon választott, három percnél nem hosszabb megnyilatkozások követték, melyre az első fordulón túljutott tizenhárom versenyzö vállalkozhatott. Három témából választhattak: 1. Hogyan kelepeljenek a golyák? (elígazítás első főiskolásoknak), 2. Elshowzták (baráti beszélgetés a showműsorokról), 3. Intelmeck (vidékről a nagyvárosba: tanácsadás vagy beszámoló). Szórakoztató, találékony beszédeket hallhattunk ezúttal is, amelyek ismét nem voltak híján a mesterségbeli tudásnak sem. A zsűri választását kísérte, s mint később kiderült alátámasztotta a közönségsvavazatok eredménye is, így alakult ki a helyezések végső rendje.

A verseny első három helyezettje:

Benedek Fülöp (Budapest, ELTE TFK) (közönségdíjas is)

Bóna Judit (Budapest, ELTE BTK)

Faragó Csaba (Budapest, ELTE TFK)

A verseny különdíjasa:

Bugledich Attila (Szombathely, BDTF)

Bánffy György, a zsűri elnöke zárszavában kiemelte a verseny meglepetést okozó élményszerűségét, kihangsúlyozta a felkészítő tanárok munkájának jelentőségét, egyenként méltatta a versenyzők felkészültségét.

Adamikné Jászó Anna tanszékvezető asszony, a verseny fő szervezője így búcsúzott a megjelentektől: „Olyan tartalmas volt a verseny, hogy most egy évig megint szívesen tanítunk.”

Az előadásokat, az elemzésekkel kiegészített beszédeket, és a hozzájuk kapcsolódó gyakorlatokat a megjelenő kötetben olvashatják majd az érdeklődők.

Ha szokatlan is, ha újszerű, ha régen várt: az 1999-es Kossuth szónokverseny igazi győzelemmé vált mindannyiunk számára.

Aczél Petra

Az *isa* kihalása után *ím(e)s ám* szerkezet (magyarázatkiért)

Közismert, hogy az élőnyelv folyton változik. Új fogalmak, új szavak, szerkezetek alakulnak; a már meglevők továbbfejlődhetnek, és új alakban, de a régihez hasonló jelentésben mind a kettő tovább élhet, olykor elavulhat.

Eredeti összetételének elhomályosulásával, elemeinek és jelentésének feledésbe merülésével *isa* szavunk is kihalt nyelvünkől. Így tartja a nyelvtudomány, sőt sokan úgy vélekednek, hogy csak szűkebb nyelvjárási területen használták, és a HB. keletkezésekor már kihaltófélben lehetett.

Ezek a megállapítások, úgy gondolom, a mutató névmásokból + *(é)s* kötőszóbból álló *isa* összetételre érvényesek. Ugyanakkor az *isát* összetevő elemek és egyéb mutató névmások más összetételekben és szerkezetekben tovább élnek.

Az *isát* alkotó *(e) ~ i* és *a* névmási elemek mint mondatalkotók összetapadtak a (szintén mondatalkotó) *m-* kezdetű névmással, és egyrészt az *ím, íme* figyelemfelhívó mutatószót, másrészt az *ám, am* határozószót hozták létre. Ez utóbbinak eredeti 'íme ott'-féle jelentésén kívül – egybeként – 'bizony' jelentése is keletkezett. (Az *íme, ám* szavak kialakulásáról lásd a TESz. szócikkeit.)

Az ily módon létrejött szavakból, valamint az *és ~ is* kötőszóbból szerkezet keletkezett: (*íme és ám* 'íme és bizony'). Ebből a HB. szövegében használt szórenddel megegyezően: 'íme bizony is' (vö. HB. „... *hug es tiv* ...” '... ahogy ti is...').

A HB. latin alapszövegében szereplő *ecce* magyar megfelelője az *íme* mutató mondatalkotó. Az *ím és ám* 'íme bizony is' szerkezetben az *(e)s ~ is*-nek nyomósító szerepe van (vö. *igenis, ugyanis*). A címben jelzett *ím és ám* szerkezetet ebben a formában és értelemben találjuk Péchy Mártonnak 1560-ban Nádasdy Tamáshoz intézett levelében: „...Továbbá az áros ember még semmit be nem vehetett az kamarásoktól az három ezer forintban és bizonynyal, hogy nem kis kinya vagyon velek, mert mindennap eleget udvarol nekik és nem mondhatni hogy eléggé nem szorgalmaztatja őket, de csak szép szóval tartják és halogatják, jóllehet beszátják, hogy *ím és ám* pénz jó és megelégitenek, az mint az kamarásoknak szokása...” (TörtTár. Újf. V. 582).

Az *isa* kihalását az a körülmény is elősegíthette, hogy élőnyelvi használata nehézkes, kötött volt, hisz csak olyan beszédhelyzetben használhatták, amelyben két-két, valóságnak megfelelő, nyilvánvalóan **igaz** állítás van.

Azonkívül esetenként – a mondat szerkezettől függően – ki kellett egészíteni kerek mondatná:

1. Látjátok feleim szemetekkel, mik vagyunk: *ez és az*: por és hamu vagyunk.

2. De (az Úr) megmondta neki, hogy miért ne egyék (belőle): *ez és az* (volt) az Úr szava, vagy: *ezt és azt* mondta az Úr: „amely napon enni fogsz abból a gyümölcsből, halálának halálával halsz”. (A 2. előfordulásban az író felfogása szerint az Úr **igaz** szavát halljuk.)

A 3.-ban: ahogyan ti is látjátok szemetekkel, *ez és az igaz*: egy ember sem kerülheti el ezt a sírvermet, a 4.-ben: *ez is az* (vagyis **igaz**) mind a felé tartunk... (Vö. a HB. idevágó szövegét, valamint a Nyr. 123: 260. és a helyreigazítás 123: 372.) Az (értelmezéshez hozzáértendő) *igaz* szónak a 3–4. előfordulásban grammatikai-mondatszerkezeti és értelmi kiegészítő szerepe van.

Az *isa* eddigi feltett jelentéseinek (vagy 'íme' vagy 'bizony') a négy idevágó szövegrészbe való beillesztése dilemma elé állította a kutatókat, mert elemzés hiányában csak szubjektív választás lehetséges, vagyis nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy melyikhez tartozik az 'íme', melyikhez a 'bizony' jelentés. Így például Mészöly mind a négy *isát*, Bárczi az első kettőt 'íme'

jelentésűnek tartja. Pais egyöntetűen négyszer 'bizony'-nak értelmezi. Benkő négyszer 'íme' jelentéssel adja vissza, de a második, a harmadik és a negyedik esetben a 'bizony'-t is elfogadja. Sőt, az *isa* rámutató, nyomósító jellegét figyelembe véve többféle hasonló jelentésváltozatot is ajánl.

Úgy gondolom, bármelyik választás csak részben állja meg a helyét, ugyanis az egy szóból álló értelmezés már eleve nem lehet kifogástalan, mivel abból kimaradt az *isa* *s* eleme.

Az *isa* az adott szövegrészekben közöltekkel egyezően 'ez és az szemmel láthatóan igaz', 'a valóságnak megfelelően igaz' és 'való igaz' értelmezései, valamint az *ím és ám* szerkezetben az *ámnak* 'bizony igaz' jelentése között fennálló szemantikai összefüggés arra mutat, hogy az *ím és ám* szerkezet jelentésileg is pótolhatja az *isát*.

SZAKIRODALOM

Bárczi Géza 1963. *A magyar nyelv életrajza*. Gondolat Kiadó, Budapest.

Benkő Loránd 1977. A legkorábbi magyar szövegmélcsoport. Olvasatok. Értelmezések..

MNy. 73: 130–46, 288.

Benkő Loránd 1980. *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegmélcéi*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 291–2.

Mészöly Gedeon 1956. *Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal*. Tankönyvkiadó, Budapest, 106–12.

Molnár József–Simon Györgyi 1980. *Magyar nyelvmélcéi*. Tankönyvkiadó, Budapest, 27, 280–2.

Pais Dezső 1942. A Halotti Beszéd olvasása és értelmezése. *MNy.* 38: 159–62.

Gaál Imre Péter

**A Magyar Nyelvőrnek ez a száma
a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.**

Szemle

Keszler Borbála (szerk.): Magyar grammatika (Ismerteti: <i>Mátai Mária</i>)	373
Éder Zoltán: Túl a Duna-tájon (Ismerteti: <i>Vladár Zsuzsa</i>)	382
Czetter Ibolya: A stílus és a formák. Tanulmányok a nyelv művész Márai Sándorról (Ismerteti: <i>Szabó Zoltán</i>)	384
Balogh Ferencné: Lőrincze Lajos. Emlékezés és bibliográfia (Ismerteti: <i>Hangay Zoltán</i>)	387
Navracsics Judit: A kétnyelvű gyermek (Ismerteti: <i>Nádasi Edit</i>)	389
Kis Tamás: A szlengkutatás útjai és lehetőségei (Ismerteti: <i>H. Varga Gyula</i>)	392
Cs. Jónás Erzsébet: A színpadi nyelv pragmatikája (Ismerteti: <i>N. Lőrincz Julianna</i>)	396

A Nyelvőr hírei

<i>Aczél Petra</i> : Kossuth retorikai konferencia és szónokverseny	397
---	-----

A Nyelvőr postájából

<i>Gaál Imre</i> : Az <i>isa</i> kihalása utáni <i>ím(e)s ám</i> szerkezet	399
--	-----

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapkézbesítőknél, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 800 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

Ára: 200,- Ft

Előfizetés egy évre: 800,- Ft

ISSN 0025-0236

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLEKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvay Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vítkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességösszeírásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnévek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Bereczki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.

MAGYAR NYELVŐR

TARTALMÁBÓL

Keszler Borbála: A IX. Anyanyelvi Konferencia

Gósy Mária: Az életkor hatása a mentális lexikon működésére

Bañcerowski Janusz: A szövegkezdő metainformációs mondatok struktúrájáról és funkciójáról

Nemesi Attila László: A „természetesen, hogy...” típusú szintaktikai szerkezeetről

Fehér Erzsébet: A magyar stilisztika a 90-es években

Haader Lea: A mellékmondatok osztályozásának problémái

A. Jászó Anna: Az integráció a magyartanításban

Kiss Jenő: Magyar nyelvjárási beszélők anyanyelvi tetszési indexéhez

Rácz János: *Here és orr* a botanikában

Nyomárkay István: A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában

Tolcsvay Nagy Gábor: A kognitív nyelvészet elméleti hozzáadéka a szövegtan számára

Maitz Péter: A nyelvtörténet elvi kíváncsalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán

H. Varga Márta: Egyszerű vagy összetett képzők?

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA MAGYAR NYELVI BIZOTTSÁGÁNAK FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895), SIMONYI ZSIGMOND
(1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940), BEKE ÖDÖN (1946–1953),
LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, FÁBIÁN PÁL (a szerkesztőbizottság elnöke), GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, KEMÉNY GÁBOR,
SZENDE ALADÁR, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1052 Budapest, Piarista köz 1.

TARTALOMJEGYZÉK

Nyelvművelés

<i>Keszler Borbála</i> : A IX. Anyanyelvi Konferencia	401
<i>Gósy Mária</i> : Az életkor hatása a mentális lexikon működésére	410
<i>Bañcerowski Janusz</i> : A szövegkezdő metainformációs mondatok struktúrájáról és funkciói- ról	423
<i>Nemesi Attila László</i> : A „természetesen, hogy...” típusú szintaktikai szerkezetről	430

Nyelv és stílus

<i>Fehér Erzsébet</i> : A magyar stilisztika a 90-es években	443
--	-----

Nyelv és iskola

<i>Haader Lea</i> : A mellékmondatok osztályozásának problémái	452
<i>A. Jászó Anna</i> : Az integráció a magyartanításban	456

Nép és nyelv

<i>Kiss Jenő</i> : Magyar nyelvjárási beszélők anyanyelvi tetszési indexéhez	465
<i>Rácz János</i> : <i>Here és orr</i> a botanikában	469

A nyelvtudomány műhelyéből

<i>Nyomárkay István</i> : A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában	487
<i>Tolcsvai Nagy Gábor</i> : A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára	494
<i>Maitz Péter</i> : A nyelvtörténet elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kap- csán	501
<i>H. Varga Márta</i> : Egyszerű vagy összetett képzők?	514

MAGYAR NYELVŐR

124. ÉVF.

*

2000. OKTÓBER–DECEMBER

*

4. SZÁM

A IX. Anyanyelvi Konferencia Marosvásárhely 2000. augusztus 11–14.

Az erdélyi magyarság iránti szolidaritásnak, a magyar–román barátságnak és a két nép közötti kapcsolatok elmélyítésének a jegyében került sor Marosvásárhelyen 2000. augusztus 11. és 14. között a IX. Anyanyelvi Konferencia rendezvényeire.

Augusztus 11-én délelőtt került sor a marosvásárhelyi Kultúrpalota nagytermében az ünnepélyes megnyitóra, ahol a Szózat eléneklése után *Pomogáts Béla*, az Anyanyelvi Konferencia és az Írószövetség elnöke bevezető szavai és egy rövid műsor után *Dorin Florea* polgármester beszélt arról, hogy ez a rendezvény is alkalmat teremt arra, hogy példát mutassunk a békés együttélésre, a kölcsönös tiszteletre, s bizonyítja, hogy együtt kell haladnunk az Európába vezető úton. Hozzátette, hogy a románság tudatában van annak, hogy Románia útja az Európai Unióba Magyarországon át vezet.

Fodor Imre alpolgármester beszédében Marosvásárhelyt, az ősi iskolavárost mutatta be: szellemi, művelődési történetének fontosabb mozzanatait az iskolaalapító domonkosoktól kezdődően a Koncz József által felfedezett, s a Marosvásárhelyi Sorok és Glosszák elnevezést viselő nyelvemlékünkön, az Aranka György alapította Erdélyi Magyar Nyelvemlékvédelmi Társaságon, a Teleki Sámuel alapította bibliotékán át a mai törekvésekig.

Visy Zsolt, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériumát képviselő helyettes államtitkár reményét fejezte ki aziránt, hogy a határokon túl először megszervezett konferencia méltó fórum a magyar kulturális értékek összegyűjtésére, ápolására és művelésére. Hangsúlyozta, hogy a magyar kormány fontos célja a szellemi örökség ápolása. Ennek érdekében a kormány olyan törvényt alkotott, amely a szellemi örökséget mint védendő elemet fogalmazza meg. A szellemi örökség olyan, mint egy épület. Csak akkor él igazán, ha minden generáció, minden korszak őrzi, ápolja, csiszolja, díszíti, netán tovább építi. Előrehaladni, messze vágtatni csak akkor lehet, ha tudjuk, hogy mi van mögöttünk, mit alkotnak elődeink, s ennek ismeretében hol van a helyünk az európai, valamint a világkultúrában – mondotta az államtitkár, aki szerint a rendezvény kitűnő alkalom a két ország közötti kapcsolatok ápolására és a rossz emlékek feledtetésére. A magyar és a román kormány közötti együttműködés eredményeiről szólva

bejelentette, hogy a magyar kulturális tárca támogatásával sikerül megoldani a marosvásárhelyi Színművészeti Egyetem épületgondjait.

Kelemen Hunor, a román Művelődési Minisztérium államtitkára beszédében hangoztatta, hogy a konferencia színhelyének megválasztása nemcsak szimbolikus gesztus, hanem annak a ténynek a határozott felvállalása is, hogy egy nemzet részei vagyunk, annak a magyar nemzetnek, magyar kultúrának a részei, amely a politikai határokat meghaladóan összetartott bennünket akkor is, amikor több millió magyarnak a túlélésre kellett berendezkednie, és amely összetart ma is, amikor a túlélésnél többre vágyunk, és amikor hisszük, hogy többre van lehetőségünk, bátorságunk és képességünk. A legjobb értelemben vett együttgondolkodásra van szükség, mert közös a kihívás, közös a feladat és közös a felelősség is. A XX. században, vagy legalábbis annak a II. világháborút követő szakaszában a magyarságnak soha nem volt akkora esélye, mint most a nemzet egységének békés úton történő megteremtésére, ami a politikai határokon túllépve, a közös értékekben gyökerezik. Arra a kérdésre kell választ találnunk, hogy a harmadik évezred küszöbén milyen esélye, milyen jövője lesz a Kárpát-medencében a magyar kultúrának. Milyen nemzetstratégiára van szükség ahhoz, hogy unokáink és azok unokái magyarként megmaradhassanak szülőföldjükön, függetlenül attól, hogy ez a szülőföld a Kárpát-medence mely részén található – fogalmazta meg többek között a megoldásra váró problémákat az államtitkár, aki a civil szféra és a politika összefogásának szükségességét hangsúlyozta.

Horváth János képviselő a magyar országgyűlés elsőrendű ügyének nevezte azt, ami ezekben a napokban Marosvásárhelyen történik, s anyanyelvünknek az emberiség haladásához is hozzájáruló értékét dicsérve, előrevetítette előadásának témáját is, az integráció és az anyanyelv összefüggését.

„Nem a vereségről, a győzelemről szeretnék beszélni a harmadik évezred küszöbén” – hangsúlyozta *Markó Béla*, az RMDSZ elnöke, „arról, hogy a történelem során szétszaggatott magyarságnak volt és van egy mindennél erősebb és fontosabb védőernyője, ami minden nehézség ellenére egy és ugyanaz maradt az egész Kárpát-medencében. Ez a hihetetlenül színes és gazdag védőernyő az anyanyelvünk, amely nem szakadozott szét sem dialektusokra, sem külön irodalmi nyelvekre. Ez jogos győzelemérzettel tölthet el bennünket! – Amit mi itt, Erdélyben teszünk, küzdelem az anyanyelvhez való jogért, amelyet másképpen, mint az édesanyához való jogot, nem tudok elképzelni” – mondotta. „Ez tehát nem politika, annál több, fontosabb, lényegesebb. Ez nem a fordításhoz, nem a szinkronizáláshoz való jog” – hangsúlyozta *Markó Béla*. Majd kifejtette, hogy az európai integrációtól azt várja, hogy ne legyenek többségi és kisebbségi, csak nagyobb, illetve kisebb nemzetek, s az egységes Európában minden nyelv mögött nemzet legyen, hisz tagadhatatlan, hogy nyelvében él a nemzet.

A nyitőünnepség *Sütő András* beszédével zárult:

Mifelénk ritka és jeles alkalomból köszöntöm a nyelvészeti tudományok kiváló személyiségeit, szavaink búvárlóit, nyelvi állapotunk számadóit, a magyar írás mestereit, mindnyájukat, akik bizonyára velem együtt hiszik, hogy nyelvünk, mint minden más nemzeté, az örök feltámadás színtere, élet és szentség, minek a jegyében ily szépen összesereglettünk, én pedig meghatottan mondom:

Isten hozta önöket a Székelyföld hajdani és majdani fővárosában, Marosvásárhelyt, Erdélynek ama részén tehát, amelyet fény s homály határán már Csokonai Vitéz Mihály is a világ abroszán a legkritikusabb helynek tartott. A legaggasztóbbnak, így felsőfokban. Hát akkor mit szóljunk mi, akiket éppen telibe talált ez a megállapítás!

Mindennek ellenére: én most – rövid mondandóm elején – a hely szelleméről mondok egyet-mást. Miért? Okításként önök előtt, akik a magyar kultúrhistoriában nem szorulnak Maros menti eligazítóra? Más okból teszem. Megvallom, annak hallatán, hogy városunkban nemzetközi méretű magyar nyelvészeti tanácskozás leszén, mesés vágyam támadt: bejárni önökkel Erdélyt, a Bánságot, a Királyhágón túli részeket, a csángó-magyarok pentaton-szomorkás, kútmélyi világát. Eljátszadoztam a gondolattal: vajon mit mutatnék meg önöknek abból, ami már kisdjákként arra készítetett, hogy bekalandozzam Szavaink Nagyfejedelemségét. És mit meséljek arról, hogy az istenségként is csodált közösségi alkotás, az emberi nyelv s jelesen a mi magyar nyelvünk miként múlhat el megteremtőivel együtt, akiket mohó, asszimiláló lélekvadászok vettek üldözőbe. S mert szinte gyermekfővel bizonyossá lett előttem, hogy nyelvkárosult magyarok közt írói álmaimat szegre akaszthatom: erkölcsi törvényemmé lett, hogy sorso-mat a sorsukkal egybefonjam és vitorlás ének helyett létmentő munkába kezdjek magam is; akármilyen legyen az ára, hiszen a szavaikból kiűzötteket nem bírom követni. Akkoriban csak sejtettem, amit Kosztolányi oly kristályosan megfogalmazott, mondván: önmagammal azonos csak anyanyelvemben lehetek; ott a mélység, ahonnan fölszakad a vers, a sikoly, ahol a fogalmak és azok jelei végzetesen, elválaszthatatlanul összeolvadtak.

Dehát utazzunk is, ha már szóba hoztam. Merre vegyük az irányt? Az igazság úgy kívánja, hogy jót s rosszat vegyesen mutassak föl. Máig érvényesen Medgyes Lajos írta Petőfi Sándornak: „Tiszta szeplőtelen magyarságot egyedül a Székelyföldön s jelesen Maros és Udvarhelyszéken fogsz találni.” Szeplőtelen? A vegyes ajkú Dés városkában szolgáló tiszteletes urunk ezt a jelzőt nem a vérmítosz, hanem a nyelvi génusz csodálatában írta. Szó se róla: a nemes székelyág magasztalására idők folyamán sok szívgyökentő tósztózás hangzott el, nem csoda tehát a némelykori mellényszakasztó önérzet fölünkörödása: Szóval porból lettünk, porrá leszünk. És uraságod azt mondja, hogy a magyar is porból lett? Mi másból? Megmondom én az úrnak! Inyen! A magyar székelyből lett. Maradjon máskorra, hogy miként. Most ne sértegezzük egymást. Hargita-havasi tréfás leszólás ez inkább – a síksági magyarhoz. A puszták népéhez Illyés Gyulával szálljunk Farkaslakára. A hiúszsemű dunántúli mosolyba lágyuló tekintetével azt mondta nekem: Ezek még jó módon élnek – nyelvíleg. Erdőszentgyörgyön, szeles zúzmarás napon egy helybéli presbiter szavait hallgatva hosszan eltűnődött, majd Flórához fordult: Hallottad a bundasapkást? Azt mondta: nyers idő szakadt ránk. Ezt érdemes hazavinni. Vitte. Jobban örült neki, mint a korondi taplósapkának. S amire fölkapta még a fejét közös utazásaink boldog idején, azt naplójában olvashatjuk. Ezt például: „Farkaslakán gyümölcsizű, csermelyként fordulatot nyelvet beszélnek. A sertésgondozók oly igényesen és tüzetesen különböztetik meg a folyamatos és befejezett múlt időt, akár Mikes Kelemen

vagy Heltai Gáspár. Vagy Tacitus.” Vagy Ady Endre, a hely szellemének legvakítóbb villámlása. Ő még apokaliptikus jóslatai közt is így szólt ’915-ben: „lesz-e a legpompásabb népnyelvből egy álmagyar, színtelen, alkalmazkodó, pukedlit vető (beszéd)?” Ugyan! Hisz „nincs az a világkatasztrófa s utána a vízözön, amely ezt a drága magyar nyelvet félreszorítsa”.

A többit tudjuk. Félreszorították. Tisza István szavaival összegezhetünk: „Elvásott a fogunk az almától, amit apáink ettek meg.” Ez a történelmi büntetés pedig nyelvi következményeiben is ott a legfájdalmasabb, ott égbekiáltó, ahol „a nyelvi csodát özönével ontó” Székelyföldről nyugatra eső országrészekben a magyarság nagyobbik fele él – valóságos óceániai szigetvilágban. Létszáma millión felüli. Csupán? S még mindig? Ezt a kérdőjelet most nem tudjuk kiegyenesíteni. Azt kell csak fölemlíteni, aminek ismerete nélkül Marosvásárhelyt nem lehet nyelvészeti tanácskozásba fogni. Az 1910-es népszámlálás szerint Erdély és a kapcsolt részek magyar lakosságának létszáma 1 661 000 volt. Versailles-ban ennyit telekkönyveltek át Romániának. Azóta sok víz lefolyt a Dunán. Hogy túlságosan el ne szaporodjunk, 1977-ben újból megszámláltak minket. Megbízható körülmények között történt, ugyanis maga a pártfőtítkár és egyszemélyben államelnök irányította az országos földmérést. Illetékes magyar számadója azt kérdezte: van-e különleges *indikációja* a magyarokra vonatkozólag. Kettő, mondta Genialissimus. Először: számoljátok meg őket szigorúan, pontosan. Továbbá: vigyázzatok, hogy számuk ne haladja meg az összlakosságon belüli hagyományos százalékarányukat. Így lettünk 1 712 853-an, 7 százalékon felüli, de 8-on aluli arányban. A kérdésre, hogy a főhatalom-változás [!] óta, nyolcvan esztendő alatt miért futotta csak ennyire szaporulatból: nem válaszolni kell, hanem választani: nemzetállami alávetettek maradunk-e, vagy önrendelkezési joggal rendelkező nemzeti közösség?

Olyan gondolat ez, amely nyelvészeti tanácskozásra tartozik? De még mennyire! Adyval együtt máig elmondhatjuk: a magyar nyelv drámája a demokrácia drámája. Románia mai társadalmi vajúdásaiban számunkra közösségi létkérdés az európai mérce szerinti demokrácia megteremtése. Belső vérzésünk: a folyamatos fogyatkozás csak így állítható meg. Menekülő magyarral – mint bárki mással – nyelvi tisztaságról, aggodalmairól nincs mit tárgyalni. Szavaim kezdenek elmordulni. Azt is jelzik tán, hogy képzelt utazásunkat folytatva szűkebb pátriámba, a Mezőségre jutunk. Valaha volt szép magyar szálláshely. Maradék rokonaim ódon szavainak párját Bethlen Gábor leveleiben találom. Árpád-kori templomokban tízen-húszan dicsérik az Istent, kapaszkodnak egymás tekintetébe, hogy végleg el ne csüggedjenek. Szórvány lelkek, árva magyarok, írja róluk némelykor az újság. Java részében kiirtott nép maradékai. Tatárdúlások és felszabadulás emléke mindenütt. A történelem ikerjelenségei. Budapest felé vonuló győztes hadfiak Kemény Zsigmond könyveivel csaptak meleget a Kisjézusnak ájtatosan kolindálva, miként Omár kalifa fűtötte volt Alexandria könyvtárával a fürdőket. Szülőfalum így kapcsolódik Nagy Sándorhoz és csodás városához. Kissé múltit-tasan, a temetődombon apámmal bolyongva, üldögélve szoktuk átadni magunk töprengésnek. „Hol füstölt el ez a mi kamarási gyülekezetünk, te fiam?” Aztán válaszolt is, jobbjával, reszketegen a földre mutatva: „Alattunk a lemészárolt

gyülekezet. És felettünk is, a másik dombon. Meg azon túl, Novolyban.” Távoli rokonuk él ott, mondtam. „Már nem él!” – mondta apám, s mint aki fontos bejelentést tesz, feltápáskodott a földről: „Novolyban meghalt az utolsó magyar is. A temetőt lezárták. Vége.” Végünk – abban a faluban. Bölcséleti gondolat, hogy saját halálát az ember nem élheti át, de anyanyelvének halálát igen. Átélteti a Mezőségen, Csángóföldön s a magyar diaszpóra földrészein. Átélteti, miközben az agónia fájdalma, riadalmak lenyomata örökre megmarad benne. Szellemi mondanóinak vezérhangját is meghatározhatja. „A Szó, amely Isten...” – írtam régen könyvem homlokára – részint önvédelmi sugallatra. Tudják meg nyelvünk heródeszei, hogy a más nyelvét, az Istent üldözik, reszkessenek, a védtelenségben mécsesként imbolygó nyelvek sorsa pedig a mezősi abszurd módján is alakul. „Hálistennek, a mi temetőnk üzemel még – mondta apám a novolyi utolsó magyar emlékére – Kamaráson van még magyar, aki meghaljon.” A gyermekhalandóság megszűnt; nincs gyermek hozzá. De vannak öregek, akik semmin se csodálkozva – hogy írta Babits a magyar jellemről? *Nil admirari* –, már nem is számolják az elmenőket, kezüket tehetetlenül széttárva mondják: Pusztakamaráson is megszűnt a magyar iskola, az anyanyelvi köntös kis szövőműhelye, mely évszázadokon át csattogott, énekelt, zsvajgott az eszmélet lázában. Hasonló gyászhiért küldtek más mezősi falvakból is, ahol minden Egész eltörött, de még a Rész is részeire szakadt. És nincs magyar finitizmus, befelé fordulás, gyepűszellem, miként a harmincas évek végén szellemi nagyjaink vitatták, de van nyugatra, anyaország felé tartó elszivárgás, elvágyódás onnan; ahol Kós Károlyék idején még hangoztatták: *Extra Transylvaniam non est vita*. Lelki fülem azonban figyelmeztetést hall most: koldus él a sebeiből! Jajongást ne szaporítsunk! Illyési gondolattal védekezem: a való helyzet kimondása: tigrisszelídítő cselekedet. S ott kiváltképp, ahol nemrégén még imába kellett fonni: Add meg nekünk, Uram a mi mindennapi kenyerünket és a kiáltás jogát. A kiáltásért közölünk sokan és keservesen megfizettek, de lám, hatalmas vigasz, hogy itt és most így együtt lehetünk, és nem csak arról szólunk, hogy „a magyar nyelvre minden nyelv hat, kivéve a magyart” (Arany János), hanem még egészségben élő s eleven nyelvi szó-kertjeinket is művelhetjük, tigrisveszélyt is csökkentve. Remélem, hogy nyelvünkről szólva, mely egyfelől szentség, de másfelől közeg, vezeték, amelyben „a magyarság eleven lelki árama továbblétket” (Babits) – értékelő figyelmet vetnek önök mai szellemi életünkre is. Hiszem, hogy a mélyből indukálódott kultúra nyelvünk polifonikus fölerősítése is, minden romlásaink ellenére.

Megnyitónak végére érve, és annak szellemében, hogy egymás terhét s egymás nyelvi gondját viseljétek, hadd osszam meg önökkel régebbi ajánlatomat. Így szól: az egészségi állapotunkat firtató köszönés mellé újat, s nagyon időszerűt hozunk forgalomba: Hogy és mint szolgál, kedves magyar testvérem – az édes anyanyelve?

Augusztus 11-én délután a plenáris ülésen neves előadók szerepeltek, így Balogh András (Magyarország): Együtt Európába. Kis népek reményei és lehetősége; Szarka László (Magyarország): Magyarság, régió, integráció?; Péntek János (Románia): Anyanyelvűség, többnyelvűség, integráció; Papp László (USA): Az észak-amerikai integrációs folyamat tapasztalatai magyar szemmel.

Az előadásokat korreferátumok követték: Nagy Károly (USA): A magyar identitás megtartása a mai Amerikában; Komlós Attila (Magyarország): A magyar kulturális önazonosság intézményes háttere és egy új korszak lehetőségei/követelményei; Kántor Lajos (Románia): Európai elhelyezkedés és önazonosság.

Este Marosvásárhely Polgármesteri Hivatala fogadást adott a kongresszus résztvevőinek a Kultúrpalotában.

Augusztus 12-én nyolc szekcióban folytatódtak az ülések. A szekciók témái és levezető elnökei:

Az anyanyelv mint emberi jog szekció – elnököl: Bodó Barna (Románia)

1. Az anyanyelvhasználat (garantálása): alapvető emberi jog + az EU-integráció szerves kelléke
2. Az egyház mint a nemzeti értékek hordozója, őrzője és ápolója (különös tekintettel az anyanyelvhasználatra)
3. Kárpát-medencei tapasztalatok

Egyházi szekció – elnököl: Beke György (Magyarország)

1. Az egyház mint univerzális (ez esetben: globális, nemzetek feletti) spiritulációs intézmény
2. Az egyház mint a nemzeti értékek hordozója, őrzője és ápolója (különös tekintettel az anyanyelvhasználatra)
3. Kárpát-medencei tapasztalatok

Hungarológiai szekció – elnököl: Balázs Géza (Magyarország)

1. Anyanyelvűség – kétnyelvűség: ellentmondások és párhuzamok, átok vagy áldás?
2. Anyanyelv-használati kihívások a nemzeti kisebbségben
3. Anyanyelv-használati kihívások a szórványmagyarság körében
4. A magyar mint idegen nyelv tanításának és tanulásának időszerű kérdései

Könyvkiadási szekció – elnököl: Dávid Gyula (Románia)

1. Hogyan jelenik meg a korszakváltás (integrálódó tendenciák) a kiadói témaválasztásban?
2. Anyanyelvűség–többnyelvűség a Kárpát-medencei magyar kiadói gyakorlatban
3. „Integrálható”-e a Kárpát-medencei magyar nyelvű könyvterjesztés?
4. A honlap könyvkiadási stratégiája a Kárpát-medencei magyar könyvkiadók számára

Irodalmi szekció – elnököl Görömbei András (Magyarország)

1. Anyanyelv–nemzet–nemzeti önismeret–nemzeti tudat a mai magyar irodalomban
2. Anyanyelvhasználat a mai magyar irodalomban („csak” használja, vagy alakítja is?)
3. Rendszerváltás Kelet-Európában – korszakváltás a magyar irodalomban?
4. A világirodalom mai jelenségei és hatásai a mai magyar irodalomra
5. A mai magyar irodalom megjelenése az európai gondolkodásban (szellemi/irodalmi jelenlétünk a kontinens közgondolkodásában)

Kulturális és egyesületi szekció – elnököl: Maróti Gyula (Magyarország)

1. Integráció és kultúra – ellentmondások és lehetőségek
2. A (nemzeti) kultúra maradandó elemei és a változások előtti nyitottsága
3. Kulturális egyesületek és más szervezetek, (nemzetiségi) pártok – két szomszédvár?
4. A nyugati szóránymagyarság egyesületeinek korszakváltása (ragaszkodni a régihez vagy/és új formákat keresni?)
5. Magyar anyanyelvűség és a harmad/negyed generációs nyugati szóránymagyarság összefogása

Pedagógiai szekció – elnököl: Molnár Zsuzsa (Magyarország)

1. Integrálódó magyar pedagógia a Kárpát-medencében?
2. Egységes (magyar) anyanyelvhasználat régióink magyar iskoláiban?
3. A szakoktatás helyzete a Kárpát-medence magyar lakta térségében
4. A reformpedagógia eredményei és alkalmazhatósága
5. A magyarajkú pedagógusképzés és -továbbképzés stratégiája
6. A magyar nyelvű tankönyvkiadás gondjai

Sajtószekció – elnököl: Cseke Péter (Románia)

1. Az euroatlanti integráció gondolatának jelenléte a magyar nyelvű sajtóban
2. A hírközlés „integrálódása” – ennek előnyei, hátrányai (helyi hírek szerepének felértékelődése)
3. A különböző periodikák (napi és hetilapok, folyóiratok) általános nyelvi és műfaji állapota
4. A magyar periodikák terjesztésének problémái, az elektronikus sajtó helyzete, határokat (régiókat, országhatárokat) átívelő kulturális hatása

Augusztus 12-én délután a konferencia korreferátumokkal folytatódott: Gömöri György (Nagy-Britannia): Erdély és az angol közvélemény; Tverdota György (Magyarország): A hungarológiai felsőoktatás helyzete Magyarország határain kívül; Várdy Béla (USA): Az amerikai magyarság kulturális önazonosságának megőrzése Amerika történetében; Gál Sándor (Szlovákia): A szlovákiai magyarság az európai integrációban; Galambos Ferenc Iréneusz (Ausztria): Az egyházak jószolgálatja az integrációban. Felszólalt még: Békési Imre (Magyarország), Fazekas Tibor (Németország), Görömbei András (Magyarország), Horváth János (Magyarország), Katona Ádám (Románia), Méray Tibor (Franciaország) és Zsigmond András (Nagy-Britannia) is.

A konferencia résztvevői 13-án reggel ökumenikus istentiszteleten vettek részt a vártemplomban, ahol Fülöp J. Dénes református lelkész és Galambos F. Iréneusz felsőri plébános beszélt az összegyűlteknél, majd Kecskés Csaba unitárius lelkész mondott szép imádságot a magyar nyelvért:

ISTENÜNK!

Ezredévek lelki mélységéből fakad föl ajkunkon a szó, amikor Téged szólítunk. Annyi érzés, annyi hála, oly sok köszönet. Ma féltve őrzött, ránk bízott drága kincsünkért mondunk köszönetet: az anyanyelvért.

Amikor megzendülnek, megrezdülnek ajkunkon a drága szavak, olyankor édesanyánk hangját halljuk, arcának mosolygását látjuk, szívének-lelkének aggodását érezzük. Hála legyen hát e minden népeknek általad megadatott nagy ajándékáért, az édesanyanyelvért. Az édes anyanyelvért, melynek féltő szerelmeseként a költő felénk is küldi figyelmeztetését: „Ó jól vigyázz, mert anyád nyelvét, bízták rád a századok, S azt meg kell védened”.

S mégis megkeseredik a mi lelkünk áldott Istenünk, ha korcsosodni, ha szórványosodni halljuk ezt a nyelvet, már marosvásárhelyi fiataljaink ajakáról is.

Kisebbségi létünk mentsvára, nemzetünk megtartója ez a nyelv. Ne engedd hát, hogy továtúnjon ajkainkról csengése, íze-zamata, mert akkor eltűnünk mi is, mint oly sok nép a századok lélekvesztő homályában. És akkor a Te teremtett világod lesz szegényebb, Istenünk. Add hát Atyánk, hogy ne törjön szerteszét, darabokra édes anyanyelvünk díszes virágcserepe. Add, hogy helyi, földrajzi, tájegységbeli sajátosságait megőrizve bár, de tisztán és dallamosan csendüljön minden magyar ember ajkán szerte a Kárpát-medencében és a nagyvilágban.

Ezt kéri tőlünk a másik erdélyi óriás, a vers, a szó, a rímek ötvösének, Áprilynak barátja, Reményik:

„– E drága nyelvet porrá ne törjétek,
Úgy beszéljen ma ki-ki magyarul,
Mintha imádkozna, mintha aranyat, tömjént,
myrrhát hozna...”

Aranyunkat, tömjénünket és myrrhánkat hoztuk most eléd édes anyanyelvünk formájában.

Imádkozva kérünk Téged, taníts meg úgy beszélnünk, nyelvünket úgy használnunk hétköznapijainkban és ünnepnapjainkban, mintha imádság lenne minden szó, minden mondat, mely gondolatainkban megfogán és torkunkban-szánkban formába ömlik. És akkor hisszük, hogy van, lesz jövőnk, akkor hihetjük, hogy nyelvünk és nemzetünk Európa és a nagyvilág egyik ékszere lesz. Számunkra pedig büszkén viselt, örömmel hordott aranykorona.

Adj erőt íróknak, költőknek, nyelvészeknek, tanítóknak, tanároknak, lelkészeknek és minden olyan embernek, aki az anyanyelv jövőjét szívén viseli, tenni tudjon annak érdekében, hogy édesanyanyelvünk ne kopjon, hanem fényesen, fennen ragyogjon, minden időben.

Az istentisztelet után a kongresszus résztvevői székelyföldi kiránduláson vettek részt.

A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága IX. Anyanyelvi Konferenciája augusztus 14-én a következő **zárányilatkozatot** fogadta el:

„Mi, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága Marosvásárhelyen, 2000. augusztus 10–14. között, államalapításunk 1000. évfordulóján megrendezett IX. Anyanyelvi Konferenciájának résztvevői örömmel fejezzük ki amiatt, hogy találkozunk a magyar kultúra egyik erdélyi központjában jöhetett létre.

Hiszünk abban, hogy

1. kontinensünk népeinek jóléte, politikai-gazdasági-kulturális fejlődésének esélyei egybeesnek az európai integrációs folyamat kibontakozásával és az Európai Unióban való kiteljesedésével;
2. az anyanyelvhasználat, az anyanyelvű oktatás és a nemzeti kultúra megélése minden nép alapvető emberi joga, ezt a valamennyi európai ország által elfogadott és törvénybe iktatott nemzetközi dokumentumok is előírják;
3. kontinensünk azon népei és társadalmi erősítik igazán az integrációs folyamatot és lesznek hatékonyan az Európai Unió társadalmi alkotóelemei, amelyek tudatosan vállalják anyanyelvi és kulturális nemzeti önazonosságukat, mivel az integráció nem a különbözőségek elhalványulásának, hanem azok pozitív társadalmi hajtóerővé váló folyamatainak összessége;
4. a Kárpát-medencei magyar nyelv és kultúra ápolása, nemzeti kisebbségben való tudatos megélése is az összeurópai integráció egyik fontos alkotóeleme;
5. e megfontolások minden magyar embertől, állami és civil intézménytől gyakorlati tennivalókat kívánnak, az anyanyelvhasználat, az anyanyelvű oktatás és a kulturális élet széles területén.

Mindezek alapján valljuk, hogy

1. a magyar nyelv, kultúra egy és oszthatatlan, függetlenül attól, hogy a nemzet részeit politikai határok vagy földrajzi távolságok választják el egymástól,
2. a magyar nemzetnek alapvető joga, hogy ezt a természetes egységet őrizze, fenntartsa, ápolja, fejlessze és erősítse,
3. az európai integráció Magyarország, az egész magyarság és a régió érdeke.

Ezért parancsoló követelménynek tekintjük

1. olyan jogi, politikai és kulturális eszközrendszernek a létrehozását, amely a teljes magyar nemzet számára képes megszerezni az integráció értékeit és eredményeit,
2. a nagy hagyományú anyanyelvi mozgalomnak az egyetemes magyar szolidaritás és összefogás – minden pártpolitikától független, ugyanakkor minden felelős kormányzati és egyéb területtel rendszeres konzultációra kész – műhelyének, szellemi intézményének továbbfejlesztését,
3. e küldetésnek a szolgálatában a fiatal nemzedékek hatékony megszólítását és mozgósítását.

Mi, a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága és annak IX. Anyanyelvi Konferenciája a magyarság jövője érdekében vállalt, megnövekedett feladatokat jelentő szolgálatunkban várjuk minden jóakarátú ember közreműködését. Ugyanakkor elvárjuk a magyar kormány, a magyarországi és annak határain túli magyar egyházak, a magyar kulturális intézmények és szervezetek, a magyarországi és annak határain túli egész magyar civil társadalom támogatását is munkánkhoz.

Ugyanezen a napon került sor az új vezetőség megválasztására. Elnök: Pomogáts Béla; ügyvezető elnök: Komlós Attila; társelnökök: Nagy Károly (Amerikai Egyesült Államok), Fazekas Tiborc (Németország); Gál Sándor (Szlovákia); Péntek János (Románia); elnökségi tagok: Balázs Géza (Magyarország), Dupka György (Ukrajna), Gömöri György (Nagy-Britannia).

Keszler Borbála

SUMMARY

Keszler, Borbála

The Ninth Mother Tongue Conference Marosvásárhely, 11–14 August 2000

This article reports on the ninth general assembly of the traditional mother-tongue movement known as the Mother Tongue Conference. This year's conference was held in Marosvásárhely (Transylvania), to express the organizers' solidarity with Transylvanian Hungarians and to consolidate the ties between the people of Romania and that of Hungary. – The report includes András Sütő's address to the opening ceremony, as well as Csaba Kecskés's beautiful prayer for the Hungarian language that the Unitarian priest offered at the ecumenic service on 13 August.

Az életkor hatása a mentális lexikon működésére

Az ember mentális lexikonának nagysága és a hozzáférési stratégiák különbözőek az egyes életkorokban. Ez a különbözőség nem más, mint változás, egyetlen ember életének egyes szakaszaiban is jól látható, akár az aktív, akár a passzív szókincset, akár a hozzájuk vezető utat elemezzük. Mindazonáltal a szókincs nagyságának változását meglehetősen nehéz objektíven mérni, a pszicholingvisztikai kísérletek csupán megközelítések, amelyek ugyanazon módszert alkalmazva igyekeznek egy adott kérdésre tudományosan értékelhető választ adni. A szókincs nagyságának változása a tanulás és a felejtés, illetőleg az emlékezés egyfajta végeredménye, amely nemcsak az életkor, hanem számos egyéb tényező hatására is bekövetkezhet. A hozzáférési folyamatok döntően tapasztalati működések; mindez különösen jól megfigyelhető az anyanyelv-elsajátítás során. A mentális lexikon egységeinek előhívási gyorsasága és pontossága nem független a gyakoriságtól; ez az idegen nyelvek tanulása során sokszor szembe-tűnőbb, mint az anyanyelv használatakor. A lexikális hozzáférési folyamatok kritériumai között találjuk az akusztikai és fonetikai sajátosságokat, a fonológiai ismerveket, a kontextus hatását, az előfeltevéseket, a gyakoriság már említett tényét és további, kisebb jelentőségű, rendszertelenül érvényesülő tényezőket (Gósy 1999). A jelen tanulmány az életkort helyezi a vizsgálatok középpontjába. A cél az akusztikai-fonetikai hatás bemutatása a mentális lexikon működésében; a hangzás alapú szóasszociációs stratégia alkalmazásának sajátosságai a lexikális

hozzáférés során a gyermekkortól az időskorig. Kísérleteinkkel arra is próbálunk választ kapni, hogy az időskori, nyelvhasználati kapcsolatos memóriaproblémák valóban a kontextus nélküli műveletek során jelentkeznek-e (Wingfield–Tun–Rosen 1995).

A mentális lexikon felépítésére vonatkozó egyik elmélet az úgynevezett pókhálóelmélet. Ennek lényege az, hogy az egyes szemantikai egységek (itt: szavak) egymáshoz úgy kapcsolódnak, hogy egy egységnek akár több más egységgel is lehet közvetlen kapcsolata. Ugyanakkor a közvetlenül nem kapcsolódó egységek is tarthatnak kapcsolatot egymással további egység(ek)en keresztül (Aitchison 1987). Ennek igazolására a szóasszociációs kísérletek adatai a legnyilvánvalóbbak. Az első ismert ilyen jellegű kísérlet Francis Galton nevéhez fűződik, aki 1883-ban saját magán próbálta ki a szóasszociációs működéseket, illetőleg azok gyorsaságát. Szabad szóasszociációs kísérleteket gyermekekkel Dolch végzett elsőként 1927-ben. A szóasszociáció módszerét nemcsak a mentális lexikon felépítésének, de nagyságának, sőt bizonyos értelemben a működésének a megismerésére is használják. Az asszociációs stratégia – mint logikai művelet – révén, továbbá a beszédfeldolgozás kváziautomatikus működéseinek eredményeként képesek vagyunk értelmetlen hangsorokat is értelmes szavaknak megfeleltetni. Ez a leggyakoribb módja egyébként a kommunikációs félreértések sikeres korrekciójának is.

A mentális lexikon őrzi a hangzási élményt, s erről a beszélőnek/hallgatónak tudatos ismeretei vannak. A szemantikai egységekről tárolt neurális hangszínekép rendkívül rugalmas és meglehetősen bonyolult akusztikai-fonetikai jegyrendszer, amely tartalmazza az invariáns elemeket (egyes beszédhangokról, koartikulációs sajátosságokról stb.) éppúgy, mint a feldolgozáshoz nélkülözhetetlen lehetséges változókat (például gyermeki ejtés → ← felnőtt ejtés, normál elhangzás → ← telefonon közvetített hangzás). Az invariáns elemek döntően az anyanyelv-elsajátítás során rögzülnek, míg a lehetséges (akusztikai-fonetikai) változók tapasztalati úton, azaz a nyelvhasználat révén alakulnak ki, az anyanyelv-elsajátítás befejeztét követően is, életkortól függetlenül.

A szavak felidézésével kapcsolatosan az egyik legismertebb hipotézis az úgynevezett „fürdőkádhatás”. Ennek az a lényege, hogy az emberek legkönnyebben a szó elejére, majd a végére emlékeznek, de alig a közepére (ez megfelel a kádban ülő ember vizuális képének: legtöbbit a fejből, majd a lábából látunk, szinte semmit a „közepéből”, vö. Brown–McNeill 1966). Jelenleg még nincs elegendő adatunk annak eldöntésére, hogy a fürdőkádhatás nyelvspecifikus vagy univerzális jelenség-e.

Anyag és módszer

A jelen kísérletben a szóasszociáció módszerével igyekeztünk választ kapni a mentális lexikon életkorfüggő vagy életkortól független működésére. Húsz értelmetlen hangsból álló listát állítottunk össze oly módon, hogy létező, értelmes szavakat fonetikailag torzítottunk. A szavak két és három szótagból álltak,

relatív előfordulási gyakoriságuk különböző volt; negatív, pozitív és semleges szemantikájú főneveket választottunk. Az eredeti szavak: *mosoly, éjszaka, vídamság, gyűlölet, csillag, betegség, mókus, háború, fősvény, giliszta, kínzás, győzelem, sarkantyú, vírus, karácsony, óceán, kígyó, halál, őzike, hóhér*. A fonetikai torzítások egy (2 esetben, például: *hóhér – kókér*), két (12 esetben, például: *csillag – sillad*) vagy három (6 esetben, például: *éjszaka – ijsata*) artikulációs konfiguráció valamilyen mértékű megváltoztatását jelentették, amely két vagy több beszédhangot is érinthetett. Ezek a változtatások a beszédhangok képzési helyére és módjára, illetőleg a hangszalagműködésre vonatkoztak. Nagyobb mértékben érintették a mássalhangzókat, mint a magánhangzókat. A torzítás célja az eredeti szóétől különböző mértékben távolodó hangzás létrehozása volt. A létrehozott értelmetlen hangsorok (a szavak felsorolási sorrendjében): *noszoj, ijsata, fitámsák, nyűröred, sillad, dekegség, nókusz, kápolú, pösfény, kiliszpa, tinszás, tyűszelen, zarkangyú, filus, talásony, úzeám, tynyó, harár, üzite, kókér*. A torzítások eredményeként a logatomok egy részében célzottan az eredeti szó eleje, más részében a vége őrződött meg.

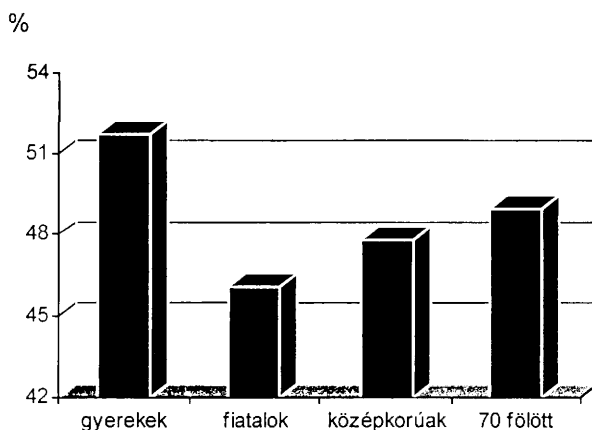
A kísérleti személyek feladata a hangsor elhangzását követően egy értelmes szó előhívása volt. Egyfajta fonetikai asszociációs stratégiát kívántunk meg, amikor a résztvevőknek a hangzási hasonlóság alapján kellett a mentális lexikonuk egy egységét megtalálniuk. Nem siettettük a kísérleti személyeket, de gyakorlatilag azonnali választ vártunk. Megadtuk a „nincs válasz” lehetőségét is. Négy különböző életkori csoportot vizsgáltunk. Noha a feladat mindenütt azonos volt, a három fiatalabb csoport esetében írásban, az idősektől szóban kértük a választ (ez az idős emberek bizonyos életkori nehézségeiből adódó könnyítés érdekében történt). Az első csoportban 9-10 éves (harmadik osztályos) gyerekek vettek részt, összesen 39 kislány és kisfiú. A második csoportban 20-21 éves egyetemi hallgatók voltak (magyar szakos lányok és fiúk, összesen 61 fő), a harmadik csoportot úgynevezett középkorú felnőtt nők és férfiak alkották, életkoruk 40 és 55 év között mozgott (14 fő). A negyedik kísérleti csoportban 10 idős ember vett részt, életkoruk 72 és 89 év között szóródott. Valamennyien életkoruknak megfelelően ép halló személyek voltak. (Az összes csoportban több lány/nő vett részt, mint fiú/férfi.) Érdekes hangsúlyozni, hogy az időskorúak beszédének vizsgálata nemcsak pszicholingvisztikai szempontból fontos, hanem mintegy társadalmi jelentősége is van, hiszen arányuk az összlakossághoz képest növekszik. A KSH 1999. január 1-ji statisztikai adatainak megfelelően a kísérletünkben részt vevő idősök korosztályának országos aránya több, mint 9%!

A kísérletnek nem volt célja szociolingvisztikai vagy egyéb személyi tényezők tekintetbe vétele. A gyermekcsoport két átlagos osztály tanulóiból került ki; a középkorú és az idős felnőttek között hasonló arányban fordultak elő a különböző iskolai végzettségük és foglalkozásuk. A gyerekek és a fiatalok közötti életkori eltérés mintegy 11 év, az egyetemi hallgatók és a középkorúak között átlagosan 27 év, a középkorúak és az idősök között pedig átlagosan 32 év volt. A legfiatalabb és a legidősebb résztvevő életkorának különbsége 80 év.

Eredmények

A nyelv különböző szavai az aktiválás különböző időzítési szintjein valószínűleg meg, vagyis általánosságban kimondható, hogy a gyakrabban használt szavak felidézése gyorsabb. Mennyire őrződik meg az értelmetlenné torzított szavakban a gyakoriság faktora az egyes életkori csoportokban? Hogyan jellemezhető a felidézések azonossága (hasonlósága) és különbözősége gyermekkortól idős korig? Életkorfüggő-e a lexikális hozzáférés stratégiája?

A kísérleti eredményeink igazolták a fonetikai asszociáció működését, vagyis valamennyi kísérleti személy – életkortól függetlenül – képes volt a hangzás alapján egy hasonló hangzású valódi szót felidézni. Ezzel a neurális hangszínek rugalmassága is megerősíthető. Megnéztük, hogy a kísérleti személyek válaszai mennyire felelnek meg az eredeti szavaknak (1. ábra).

1. ábra

Az eredeti szavak felismerése az egyes korcsoportokban

Az összes csoport átlagértéke 48,6% (az egyes csoportok közötti eltérés maximálisan 5%), vagyis a kísérleti személyek – életkortól függetlenül – az eredeti szavak közel felét a fonetikai változtatások ellenére jól felismerik. Ez egyben arra is utal, hogy a félreértések korrekcióját a beszédpercepció mechanizmus mindenféle kontextus nélkül is képes „félíg” megoldani. A gyerekek és az idősek érik el a hozzáférés során a legnagyobb arányban az eredeti szavakat, a fiatal és a középkorú felnőtt csoportok teljesítménye lényegesen nem különbözik egymástól (46,1%, 47,8%). Úgy tűnik, hogy a hangzás meghatározó a legfiatalabbak (átlaguk 51,73%) és a legidősebbek (átlaguk 49%) számára. Minthogy a gyermekek még az anyanyelv-elsajátítás folyamatában vannak, így esetükben a fonetikai elsőbbség feltételezhető volt. Angol anyanyelvű idős emberek is gyorsan és pontosan voltak képesek azonosítani a torzított szavakat (Stine-Morrow-Soederberg Miller–Nevin 1999). Ez valószínűleg azzal magyarázható, hogy az

idősek gyakran kerülnek olyan helyzetbe, amikor a bizonytalan beszédészlelésük alapján kell a hallottakat például szóként felismerniük.

Elemítettük, hogy a fonetikai torzítás mértéke és az eredeti szó felismerése között van-e összefüggés. Az adatok nem minden esetben mutatnak határozott összefüggést, helyenként nagyobb szerepe van a mentális lexikon kiépítettségének és a szófelismerés egyéb tényezőinek. Bizonyos szabályszerűségek azonban megfogalmazhatók. A torzítás mennyisége és minősége egyaránt befolyásolja a lexikális hozzáférést. Az eredeti *óceán* szóból háromféle változtatással létrehozott *úzeám*-ban mindössze 27,6%-ban ismerik fel az eredeti szót (a gyerekek 28,2%-ban, az egyetemisták 54%-ban, a középkorú felnőttek 28,5%-ban, az idősek pedig egyáltalán nem). A kétféle változtatással létrehozott *kiliszpa* hangsor 83,5%-ban felidézte a *gilisza* szót (98,4%-ban a gyermekeknél, 72,7%-ban az egyetemistáknál, 93%-ban a középkorúaknál és 70%-ban az időseknél). Jellemző, hogy a zöngéesség tekintetében változtatott szavak felismerése feltűnően jó; a *vidámságé* (*fitámsák*) például 84,8% az összes csoport átlagát véve, pedig itt háromféle, bár azonos típusú torzítás történt. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy suttogáskor, illetőleg zaj hatására a „zöngéesség/zöngétlenség” jegy azonosítása igen bizonytalanná válik, tehát a hallgató fel van készülve az igen gyors korrekcióra. Nehezebb, ha a képzési hely (is) változik, a *zarkangyú* ~ *sarkantyú* felidézése 71%-os. A mássalhangzók képzésének helyét és módját is érintő változtatások már erősen csökkenthetik az eljutást az eredeti szóhoz. A *talásony* ~ *karácsony* azonosítása mindössze 37,3%. A mássalhangzók képzési helyét és az egy magánhangzót érintő torzítás gyakorlatilag megakadályozta az eredeti szó felismerését az *íjsata* logatom esetében (*éjszaka*), az összes adatközlő átlaga 26,7%. Az eredeti szóhoz való hozzáférést az is befolyásolja, ha a létrehozott logatom hangzásban egy másik, értelmes szóhoz közelebb áll. Ilyen például a *tínyó*, ami jobban emlékeztette a kísérleti személyeket minden korcsoportban a *tinóra*, mint az eredeti *kígyóra*. A magánhangzó változtatása nagymértékben csökkenti az eredeti szó felismerését.

Feltételeztük, hogy az egyes korcsoportokban a hangzás alapú szóasszociáció ellenére a gyakoriság tényezője is érvényesül: a kísérleti személyek az adott életkorban gyakrabban előforduló/használt szavakat fogják felidézni. A legnagyobb mértékben azonosan felismert szavak döntően az eredeti, torzítatlan szemantikai egységek; kisebb mértékben pedig korcsoportonként változó szavak. Az adatok igen hasonló arányokat mutatnak (a gyerekeknél 56,7%, a középkorúaknál 55,75%, az időseknél 56%). A fiatalok átlaga kismértékben különbözik a többi csoporttól, az 51%-os érték azonban szignifikáns eltérés. Az összes adatközlő átlaga 55,3%. Minthogy az egyes csoportok adatai is e körül szórnak, megállapítható, hogy az emberek a hangzás alapján mintegy 50%-ban ugyanazon szót fogják azonosítani. Természetesen ez az egyes hangsorok tekintetében óriási különbségeket jelenthet, de mindebben már a szófelismerés egyéb faktorai is érvényesülnek. Az *úzeám* (eredeti *óceán*) hangsort valamennyi csoportban legnagyobb mértékben *múzeum*-nak ismerték fel (az átlagérték 42,4%). A *tínyó* (eredeti *kígyó*) azonosítása a gyerekeknél 38,5%-ban *dínó* (!), a felnőtt csoportokban pedig *tinó* (az életkor növekedésével: 31,1%-ban, 28,5%-ban és 50%-

ban). A *tínszás* (eredeti *kínszás*) szót a gyerekek és az idősök 32,7%-ban, illetve 40%-ban az eredeti szóként, míg a fiatal és a középkorú felnőttek a *tíntás* szóval azonosítják (26,2%-ban, illetve 38,7%-ban). A számadatok alapján egyértelműen kimondható, hogy a szóasszociációs kísérletben a hangzás a meghatározó tényező, a gyakoriság életkortól függetlenül másodlagos.

A gyerekek szóasszociációi szignifikáns különbséget mutatnak a variációk számának tekintetében: lényegesen többféle szót hívtak elő a kislányok (116-félét), mint a kisfiúk (74-félét). Úgy is fogalmazhatunk, hogy a korosztályi egyöntetűség sokkal nagyobb a kisfiúk, mint a kislányok esetében. A kislányok ugyanakkor mintegy 14%-ban éltek a „nincs válasz” lehetőségével, míg a kisfiúk csak 9%-ban. Az *úžite* logatomot – az elvárásoknak megfelelően – a kislányok a kisfiúknál nagyobb mértékben, 80,8%-ban azonosítják az *őziké*-vel (a fiúk 69,2%-ban, a különbség szignifikáns). A *csillag* szó is 61,5%-ban jelentkezik a kislányoknál a *sillad* logatom hatására, míg a fiúknál csak 23,1%-ban. A *tínszás* hangsor a kislányoknál 46,2%-ban, a kisfiúknál 69,2%-ban az eredeti *kínszás* szó, de a kisfiúknál 7,7%-ban előfordul a *hímszés* főnév is! Érdekes, hogy a kisfiúknál közel 30%-kal nagyobb mértékben jelentkezik a *múzeum* szó, mint a kislányoknál. A *kápolú* logatom a kislányoknál 11,5%-ban felidézi a *háború* szót, a kisfiúknál egyszer sem. Megdöbbenő volt, hogy a *nyűröred* hangsor a gyerekeknél közel azonos arányban, több, mint 60%-osan előhívta a *gyűlölet* szót (az egyetemistáknál ez az arány 39,3%, a középkorúaknál 30%, az időseknél pedig csak 10%!). A kérdés az, hogy vajon a fonetikai hasonlóság érvényesült a gyermekek felidézéseiben, avagy a gyakoriságnak is volt valami szerepe...

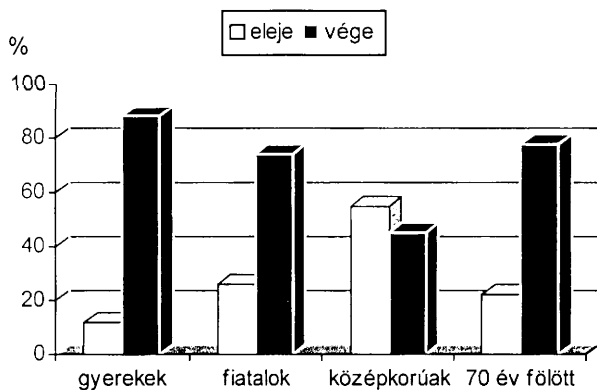
Minthogy az egyetemisták csoportjában lényegesen több volt a lány, a nemek közötti esetleges felismerési különbségek részletes elemzésének nincs értelme. Néhány sajátosság azonban megfigyelhető. A *nyoszolya* szót a *noszój* logatomra a lányok 24%-a, a fiúknak csupán 9%-a azonosítja. A *sarkantyút* viszont (torzítottan: *zarkangyú*) a fiúk 63,6%-a, a lányoknak pedig csak 46%-a ismeri föl. A *halál* (*harár* logatom) a lányoknál több mint 30%-kal nagyobb mértékben jelentkezik, mint a fiúknál. Érdekes, hogy míg a *kínszás* szót a lányok 16%-a azonosítja, addig a fiúk a *tisztás* és a *tíntás* szavakhoz jutnak el nagyobb arányban, egyedi azonosításaik a *tészta*, *tésztás*, *tinta*, *tinó* és *birkás* szavak, de a *kínszás* egyáltalán nem jelenik meg.

Elemeztük, hogy vajon a variációk száma hogyan alakul a négy korcsoportban. Azt akartuk megtudni, hogy az értelmetlen hangsorok hatására hányféle értelmes szóhoz jutnak el a kísérleti személyek a csoport szintjén, s ez mutat-e életkor-specifikus eltéréseket. A feltételezésünk az volt, hogy az életkor növekedésével a variációk száma is növekszik, hiszen az élettapasztalat egyfajta következményének ítéltük a lexikális hozzáférés nagyobb mértékű egyediségét.

Az adatok alátámasztották a feltevésünket, vagyis a gyerekek lényegesen kevesebb különböző szót hívtak elő, mint a középkorúak vagy az idősök. Némiképpen meglepő volt, hogy az egyetemisták adatai (20,7%) e tekintetben a gyermekekéhez (18,2%) álltak közelebb, nem a felnőttekéhez (középkorúak: 34,8%, illetve idősök: 38%). Úgy látszik, hogy az életkori különbség itt arányos a variációs teljesítménnyel. A gyerekek és a két felnőtt csoport, valamint az egye-

temisták és a két idősebb felnőtt csoport válaszvariációi között a különbség szignifikáns. Lássunk néhány egyedi szót a *nókus* (*mókus*) és a *tyűszelen* (*győzelem*) logatomokra a különböző életkorúaktól (nem az arányok szemléltetése, hanem az egyedi szavak bemutatása a cél)! Gyermekek: *kókus*, *rókus*, illetve *műterem*, *műszerek*, *gyűszű*, *fűszer*, *fűtyűl*. Egyetemisták: *kókus*, *nyuszi*, *glóbusz*, *fókusz*, illetve *gyűszű*, *gyűrű*, *kesztyű*, *ügyetlen*, *szemtelen*. Középkorú felnőttek: *kókus*, *fókusz*, *lótusz*, *fikus*, illetve *tűzhelyen*, *tüsszentés*, *gyűszűvirág*, *tűszelep*, *tűszerű*. Idősek: *fókusz*, *kókus*, *lótusz*, *szoknya*, *nózi*, illetve *hűtelen*, *szőrtelen*, *csőtelen* (?), *küzdelem*, *csőszeren* (?), *hűtlenség*.

A szavakra emlékezés stratégiájában a fürdőkádhasonlatot az angol nyelvre állították fel; kérdéses, hogy vajon az olyan nyelvek esetében érvényesül-e, ahol gazdag a morfológia, illetőleg a szavak sok szótagból is állhatnak. A toldalékok befolyásolják-e vajon ennek a stratégiának a működését vagy nem? A szófelismerés egyik teóriája, Marslen–Wilson cohort elmélete jól alkalmazható a magyarra is. Eszerint az elhangzás időviszonyainak megfelelően haladva (mondjuk „balról jobbra”) elemezzük a szót, s amikor eljutunk addig a „pontig”, amelytől a kívánt egység biztosan bejósolható, akkor megtörténik a szófelismerés. Itt megint a szótövet követő toldalékok kérdése merül fel problémaként, de ez a kontextusban elhangzott szavaknál más nyelvi szinteken feltételezett működésekkel megmagyarázható. Esetünkben izolált szavakról van szó, tehát felmerül akár a fürdőkádhasonlattal jellemzett stratégia, akár a cohort elmélet igazolásának lehetősége.

2. ábra

A hangsorok elejének és végének alapján történt összes szóasszociáció átlaga

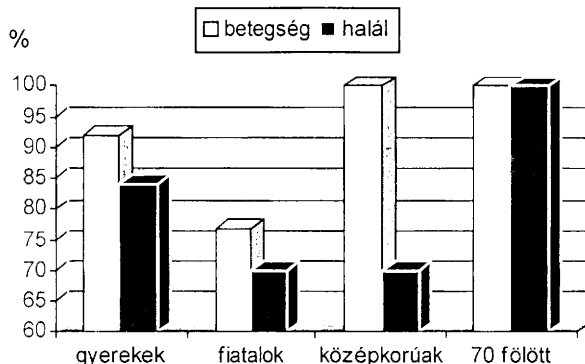
Elemeztük, hogy az értelmetlen hangsorok hatására asszociált szavak vajon a logatom elejével, végével vagy esetleg a közepével mutatnak azonosságot/hasonlóságot. Tekintettel arra, hogy az eredeti szavak torzításakor igen hasonló arányban őrződött meg a szavak eleje vagy vége, az összevetés reálisan elvégezhető. Valamennyi adatot figyelembe véve, az látható, hogy az előlről történő azonosítás lényegesen ritkább, mint a hátulról történő. A kísérleti személyek döntő több-

sége a hangsorok vége alapján talált „könnyebben” értelmes szóra. A *talásony* logatom alapján például felidéződhet a *karácsony* vagy a *találom* szó (és számos más is), attól függően, hogy az adott kísérleti személy a hangsor eleje vagy vége alapján (esetleg a közepe alapján) képes gyorsabban egy szemantikai egységhez eljutni a lexikális hozzáférés során. Az egyes korcsoportokat tekintve csupán a középkorú felnőttek adatai ellentétesek az általános stratégiával: náluk valamivel nagyobb mértékű a hangsorok kezdete alapján végzett szóasszociáció. A 2. ábra ennek az elemzésnek az eredményeit szemlélteti az egyes korcsoportokban.

A már említett középkorú felnőtteken kívül (akik a többiek általános stratégiáját nem követik) minden korcsoportban nagyobb mértékű a „visszaható” szóazonosítás alkalmazása, mint az előrehatóé (a különbség a gyerekeknél 76%, az időseknél 56%, az egyetemistáknál 38%). A gyerekek és az idősek eredményei a leghasonlóbbak. Példák a hangsor vége alapján működő szóasszociációkra: *kókér* → *hóhér*, *filus* → *stílus*, *ilus*, *dekegség* → *kedvesség*, *noszj* → *oszolj*, *talásony* → *bársony*, *sillad* → *lankad*; példák a hangsor eleje alapján működőkre: *kókér* → *kókler*, *kóró*, *üzite* → *üznie*, *harár* → *harag*, *harács*, *nyűröred* → *nyűgödet*. Ezek az adatok a kohort elméletet csak részben támasztják alá, a fűrdőkádhatásnak alapvetően nem mondanak ellent, csupán az annak kapesán leírt arányok nem érvényesültek e kísérletben. További vizsgálatok hivatottak azt eldönteni, hogy ez összefügg-e a magyar nyelv agglutináló voltával vagy nem. Akadtak természetesen olyan szóasszociációk is, amelyek a hangsor közepe alapján jöttek létre, például *zarkangyú* → *varangy*, *arkangyal*, *kókér* → *oké*, *nókusz* → *rókus* vagy *tyűszelen* → *tűsszentés*, *kápolú* → *ápoló*. Egyetlen olyan adatunk van, amikor az elhangzott hangsor vége alapján történt a szóasszociáció, de úgy, hogy az a lexikális hozzáférés egységének kezdetévé vált: *nyűröred* → *redőny*.

Nagyon ritkán fordult elő, hogy az értelmetlen hangsor alapján nem kizárólag fonetikai jellegű szóasszociáció történt. Ezek a válaszok azért érdekesek, mivel kivétel nélkül kettős asszociáció eredményei: elsődlegesen létrejön ugyan egy fonetikai alapú lexikális hozzáférés, amelyet azonban igen gyorsan követ egy szemantikai, és a kísérleti személy ez utóbbit mondja ki. Például *kiliszpa* → (*giliszta*) → *cseresznye*, *fitámsák* → (*vidámság*) → *jókedv*, illetve *boldog*, *íjsata* → (*éjszaka*) → *este van*, *tínszás* → (*tintás?*) → *suli* vagy *nyűröred* → (nyűg/ös?) → *panaszodik*.

A „jelentés” feltételezett hatása látszik érvényesülni az eredeti *betegség* és *halál* (torzítások: *dekegség*, *harár*) lexikális hozzáférésében. Jellegzetesen életkorspecifikusak a felismerési arányok. Az idős kísérleti személyek mindkét hangsornál kivétel nélkül az eredeti szavakra asszociálnak. A középkorúaknál hasonlóan magas a *betegség* felismerése, de erőteljesen csökken a *halál* szőé. A húsz év körüli egyetemisták a két szót még kisebb arányban azonosítják. Megdöbbentő eredmény ugyanakkor, hogy a gyerekek adatai az idősekéhez állnak legközelebb! A *betegség* szó esetében ez magyarázható is, hiszen éppen életkoruknál fogva e szó előfordulása gyakori. A *halál* szó több mint 80%-os azonosítása esetükben azonban nagyon elgondolkodtató... (3. ábra).

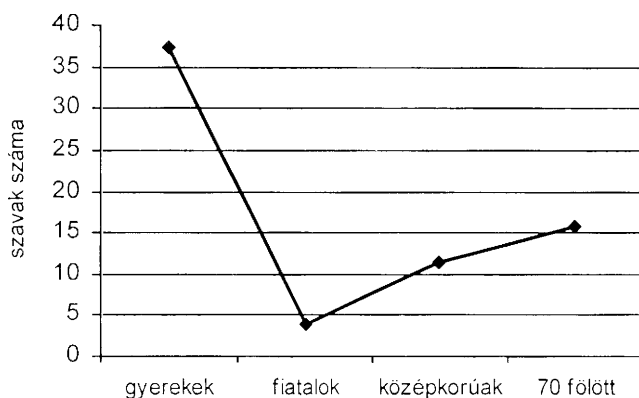
3. ábra

A betegség és a halál szavak megjelenésének aránya az egyes életkori csoportokban

Számos további szemantikai érdekesség található az adatokban, a legtöbb esetben azonban a magyarázat nem vagy csak igen bizonytalanul fogalmazható meg, ezért ezekkel részletesen nem foglalkozunk. Példaként mégis említünk néhányat. A *kápolú* hangsor leggyakrabban a *káposzta* és a *kápolna* szavakat idézte fel valamennyi csoportban. Az arányok azonban jellegzetesen különbözőek. A gyerekeknél a *káposzta* 23,1%, a *kápolna* csak 3,8%. Az időseknél és a középkorúaknál az adatok csaknem azonosak, a *káposzta* 30%, illetve 40%, a *kápolna* 50-50%. Az egyetemisták a *kápolnát* 64%-ban, a *káposztát* pedig csak 27,8%-ban azonosítják. Feltételezhető, hogy minden esetben egyfajta használati gyakoriság eredményezi a sajátos eloszlást. A *noszój* logatom az egyetemistáknál felidézi a *nyoszolya* szót 21,3%-ban, a középkorúaknál mindössze egyszer fordul elő, a gyerekeknél és az időseknél egyszer sem. A mentális lexikon zéró helyére kell gondolnunk a gyermekek esetében, akik valószínűleg nem ismerik a *nyoszolya* szót. A *tyűszelen* hatására felidéződik a *hűtelen* szó. Az időseknél 30%-ban, a középkorúaknál 7%-ban, az egyetemistáknál 1,6%-ban, a gyerekeknél egyszer sem. Óvatos hipotézisünk szerint az érzés, illetve a hűtlenség átélésének „tapasztalata” eredményezhette a kapott adatokat. Mint-hogy azonban nem ismerjük az összes nyelvi és nem nyelvi tényezőt, amelyek az asszociációkat általában, illetőleg a fonetikai asszociációkat meghatározzák, így a fenti példákra megkísérelt magyarázatok csupán a gyenge feltevés szintjén mozognak.

Az agglutináló nyelvekkel kapcsolatosan rendszeresen felmerül a toldalékolt és a nem toldalékolt szavak kérdése a mentális lexikonban. Korábbi kísérleteink szerint a toldalékolatlan szemantikai egységek megjelenése gyakoribb a mentális lexikon aktiválása során magyar anyanyelvűeknél, mint a toldalékoltaké (Gósy 1998). Ennek alapján hasonló eredményeket feltételeztünk a jelen kísérletben is. Megjegyezzük, hogy a létrehozott logatomok „végződése” bizonyos esetekben létező toldalékok homofónja lett. Például az *-ed*, az *-ák*, az *-en* vagy a *-ség* kelthette valóságos toldalék benyomását. Az adatok elemzésével arra is választ kerestünk, hogy az életkor hatással van-e a mentális lexikonban tárolt

egységek toldalékolt vagy toldalék nélküli aktiválására. Az izoláltan elhangzott értelmetlen hangsorok természetsszerűleg a toldalékolatlan formák előhívásának kedveztek. Eredményeink ez utóbbit teljes mértékben alátámasztották, hiszen a toldalék nélküli szavak aránya 82,95%, a toldalékoltaké pedig 17,05%, az összes csoport adatait tekintetbe véve. A toldalékolt szavak megjelenése azonban életkorspecifikus. A 4. ábra grafikonja ezeket az adatokat összegzi.

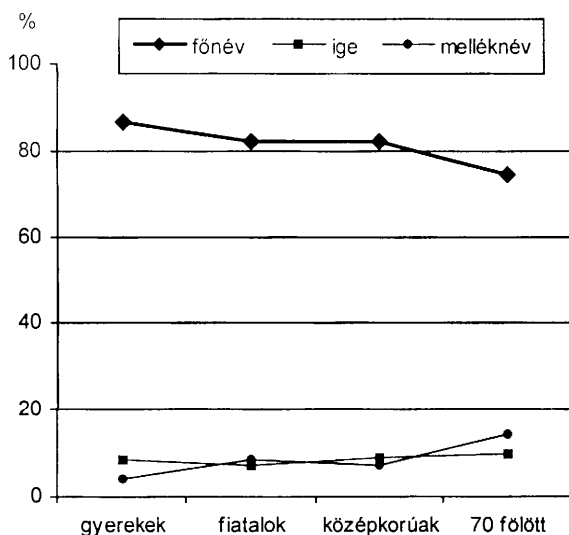
4. ábra

A toldalékolt szavak aránya az egyes életkori csoportokban

Előzetes feltevéseinkben nem gondoltuk, hogy az egyes életkorok között lényeges különbség legyen a toldalékolt és a nem toldalékolt szavak között. Az eredmények azonban azt igazolták, hogy a gyerekek rendkívül nagy mértékben hívnak elő különféleképpen toldalékolt szavakat, és viszonylag magas ezen egységek aránya az időseknél is. Valamivel kisebb a középkorú felnőtteknél, míg szinte „hibahatáron” mozog az egyetemi hallgatók esetében. Példák a gyermekek anyagából: *találnom, fiús, pöszén, kolompolunk, koszolj, fűszerek, maráson, elásom, igazat, halászkod, dilinyós, ússzál, üznie, uborkák, múmiám, pókért, tűzeti*. Példák az idősektől: *linkelés, félős, szőrtelen, írok, oszolj, siklott, kiitta, kaktuszt, úszás*. A középkorúak anyagából: *űzik, csókért, talányos, húzd reám, tyúkszemem, találok*. Az egyetemisták adatai: *lufis, sátáni, kínzata, találok, búzám*. A fonetikai asszociáció mint vezető (és a kísérletben elvárt) stratégia eredményezi, hogy bizonyos toldalékok minden korcsoportban megjelennek, illetőleg hogy vannak olyan logatomok, amelyek különösképpen aktiválják a toldalékolt formákat. Az elsőre példa az *-ért*, a többes szám jele, az egyes szám első személyű igei személyrag és a birtokos személyjel. A másodikra talán a legjobb példa a *nyűröred* hangsor. Az erre kapott összes toldalékolt szó a teljes anyagból (nem egy közülük többször is előfordult) a következő: *nyűgösek, nyűtt, nyűtt öreg, nyűvő, fanyűvő, nyűvöd-e, gyűrőd, nyögöd, nyűgöset, nyűgödet, nyűgösség, nyűves, nyűvek, gyűrött, gyűrődhet, gyűröget, gyűlölöd, nyűglődés*. Az adatokból levonható az a következtetés, hogy bár a lexikális hozzáférés elsősorban toldalék nélküli formákat eredményez, a tolda-

lékoltak megjelenése bizonyos életkorfüggést mutat. Az okokra vonatkozóan annyi biztosan megállapítható, hogy az anyanyelv-elsajátítás be nem fejeződése miatt nincs olyan nagy különbség a toldalékolt és a toldalékolatlan formák között a gyermekeknél. A toldalék nélküli alakok sokasodásához hozzájárul a többéves oktatás ténye is (nyelvtani, szótári ismeretek), amely az idősebbeknél befolyásolja a lexikális keresési stratégiát, s a tendencia az úgynevezett „szótári alakok” megjelenését mutatja. Ezt a tényt egyértelműen alátámasztják az egyetemisták adatai.

Noha a kísérleti anyag kiinduló szavai mind főnevek, a torzítások ezt többé-kevésbé elfedik. Így érdemes annak elemzése, hogy milyen szófajú szavakat aktiváltak a kísérleti személyek. Korábbi kísérleteink a főnevek túlnyomó többségét igazolták az izolált szavak aktiválásakor. A kérdés ismét az, hogy vajon a szófaji megoszlás tekintetében az életkornak van-e valamiféle szerepe. Az eredményeket az 5. ábra összegzi.

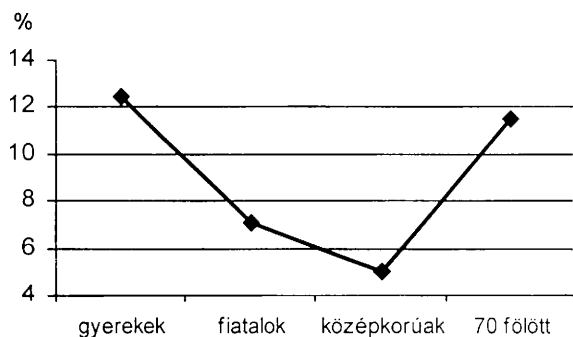
5. ábra

Az asszociált szavak szófaji megoszlása korcsoportonként

A főnevek feltételezett többsége egyértelműen jelentkezik valamennyi adatközlőnél. Az idős emberek a többiekhez képest kisebb arányban hívtak elő főneveket (a különbség 12-14%). A fiatalok és a középkorúak főneveinek százaléértéke gyakorlatilag megegyezik (82,2% és 82,1%); hozzájuk képest kissé nagyobb a gyermekeké (86,4%). A magyar anyanyelvű 9-10 évesek szabad asszociációinak elemzése – mintegy négy évtizeddel ezelőtt – hasonló szófaji arányokat eredményezett. A főnevek 85,1%-ban, az igék 9,2%-ban (esetünkben 8,5%-ban), a többi szófaj 5,6%-ban (nálunk 5,1%-ban) fordult elő (vö. Cser 1939). Nincs lényeges különbség az egyes csoportok között az igék arányában, leggyakrabban az időseknél, legritkábban az egyetemistáknál fordulnak elő. A mel-

léknevek megjelenése azonban korcsoportonként eltérést mutat. A legkevesebbet a gyermekek mondták (4,2%), a legtöbbet az idős emberek (14,5%), a fiatalok és a középkorúak átlaga hasonló (8,5% és 7%). Anyagunkban előfordultak még határozószók és igenevek, utóbbiak többsége melléknévi igenév, továbbá egyetlen számnév (gyermeknél) és egyetlen kötőszó (középkorúnál). Az imént felsorolt kategóriákba tartozó szavak aránya 0,3% és 1,75% között mozog; kismértékű különbség csak a határozószók előfordulásában jelentkezett az egyes életkorokban (a fiatalok és a középkorúak ötször annyit mondtak, mint a gyerekek és az idősök). Az életkortól függetlenül a fonetikai szóasszociációs kísérlet szavainak szófaji megoszlása a következő: főnév – 81,2%, ige – 8,7%, melléknév – 8,58%, számnév – 0,02%, határozószó – 1,08%, igenév – 0,4%, kötőszó – 0,02%. Arra a tényre, hogy az idősök miért mondtak kevesebb főnevet és több melléknévet, mint az összes többi csoportban résztvevők, a rendelkezésre álló adatok alapján tudományosan elfogadható választ nem tudunk adni. (Feltehetően az idősök spontán beszédének elemzése vihet közelebb a megoldáshoz.)

A kísérletek során lehetőséget adtunk a résztvevőknek a zéró válaszra, vagyis ha rövid gondolkodás után nem jutott eszükbe értelmes szó a hallott hangsor alapján, akkor a lexikális keresést nem erőltettük. Erre azért volt szükség, mert biztosak akartunk lenni abban, hogy – a lehetőségekhez képest – csak a fonetikai asszociáció működjön. Minden korcsoportban éltek a kísérleti személyek a „nincs válasz” lehetőségével, ennek aránya azonban korszpecifikus (6. ábra).

6. ábra

A „nincs válasz” aránya az egyes korcsoportokban

A lexikális hozzáférés „zsákutcájának”, vagyis annak a ténynek, hogy a keresés során a beszélő nem talál megfelelő szót, számtalanszor lehetünk tanúi a mindennapi kommunikációban. Fokozott érzelmi állapotban, különösen szorongáskor a lexikális hozzáférés sikertelensége még gyakoribb és szembetűnőbb. Kétségtávol más okokra vezethető vissza a beszédprodukciónak bekövetkező, illetőleg az asszociáció során keletkezett lexikális zsákutca. Adataink ezúttal ismét a gyerekek és az idősök működési hasonlóságát igazolták: e két korcsoportban a legnagyobb a „nincs válasz” aránya. Bár a különbség nem szignifikáns a fiatal és a középkorú felnőttek között, mégis érdekes, hogy a 40 év körüliek

kerültek szembe legritkábban a hozzáférés zsákutcájával. Itt jegyezzük meg, hogy értelmetlenséget szóként egyetlen adatközlőnk sem mondott, bár némely válasz fejttörést okozott (pl. *úzó* 'görög ital', *hókusz* 'a Hókuszpók rajzfilm-figura nevének első része' vagy *csőszeren* /?/).

Összegzés

A kutatás kezdetén feltett kérdéseink többségére a kísérleti eredmények egyértelmű választ adtak. A mentális lexikon működése és a hozzáférési folyamatok változnak az életkor növekedésével. Az idősebbek többféle szót tudnak aktiválni, azaz az egyes emberek mentális lexikona és a hozzáférési út között nagyobb az eltérés, mint a fiatalabbak esetében. Az idősebbek és a gyermekek ugyanakkor gyakrabban kerülnek a lexikális hozzáférés zsákutcájába, mint a fiatalok és a középkorúak, azaz a szókeresésük több ízben eredménytelen. A gyermekeknél ez elsősorban a mentális lexikon kiépítetlenségével, illetőleg nyelvhasználati gyakorlatlansággal, az idősebbeknél pedig mindenekelőtt a hozzáférés lassúbbá és bizonytalanabbá válásával magyarázható (utóbbira vö. Craik 1994). A végeredmény azonban igen hasonló. A gyerekek és az idősök nagyobb mértékben használják fel a lexikális hozzáférés során az aktuális hangzást, mint a fiatal és a középkorú felnőttek. Az előbbiekre jellemző az is, hogy gyakrabban alkalmazzák a szó vége alapján történő szókeresési stratégiát, és jellemzően több toldalékolt szót hívnak elő.

A mentális lexikon műveleteinek jó része egyértelműen életkorspecifikus. Hangsúlyozandó azonban, hogy a fiatalabbak és az idősebbek részfolyamatainak működése, illetőleg a teljesítményük nem feltétlenül különböző; a kísérlet során kapott adatok nem minden esetben az életkor szerint térnek el. A mentális lexikon működésének pontos megismerése az egyes életkorokban még sok célzott kutatás elvégzését teszi szükségessé.

SZAKIRODALOM

- Aitchison, J. 1987. *Words in the Mind. An Introduction to the Mental Lexicon*. Basil Blackwell. Cambridge, Massachusetts.
- Brown, R.–McNeill, D. 1966. The „tip of the tongue” phenomenon. *Journal of Verbal Learning and Verbal Behaviour* 5. 325–37.
- Craik, F. I. H. 1994. Memory changes in normal aging. *Current Directions in Psychological Science* 3. 155–8.
- Cser János 1939. *A magyar gyermek szókincse*. Magyar Paedagogiai Társaság. Budapest.
- Dolch, E. W. 1927. Grade vocabulary. *Journal of Educational Research* XVI, 3–16.
- Gósy Mária 1998. Szókeresés a mentális lexikonban. *Magyar Nyelvőr* 122/2. 189–201.
- Gósy Mária 1999. *Pszicholingvisztika*. Corvina. Budapest.
- Stine-Morrow, E. A. L.–Soederberg Miller, L. M.–Nevin, J. A. 1999. The effects of context and feedback on age differences in spoken word recognition. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 54. 125–34.

Wingfield, A.–Tun, P. A.–Rosen, M. J. 1995. Age differences in veridical and reconstructive recall of syntactically and randomly segmented speech. *Journal of Gerontology: Psychological Sciences* 50. 257–66.

Gósy Mária

SUMMARY

Gósy, Mária

The age factor of the mental lexicon

There are numerous things researchers know about the mental lexicon and there are many more to be explored. It is well known that the size of the mental lexicon and the strategies of lexical access develop as the speaker grows older. However, less is known about age-related changes in the operations of the mental lexicon. The present paper analyses the nature of phonetic word associations on the basis of various subjects' data from children to elderly people.

A szövegkezdő metainformációs mondatok struktúrájáról és funkcióiról

Cikkünknek az a célja, hogy bemutassuk a címben jelzett mondatok helyét és szerepét a nyelvi szöveg struktúrájában. Elemzésünk az írott szövegekre korlátozódik.

A szövegnyelvészetben két fő kutatási irány rajzolódik ki: (1) a szövegelmélet és (2) a szöveggrammatika (Szikszainé 1999). A szöveg tulajdonságai közül nagyon fontos a szöveg szerkezete, amelyet nemcsak a nyelvi, hanem a nyelven kívüli tényezők is befolyásolhatnak (például a szöveg jellege, szituációtól való függése, elkészültségének foka, a kontaktus típusa, a kommunikációs aktus résztvevőinek száma stb.) (Mazur 1986: 22). Tehát a nyelvi tényezők megválasztása sokszor a nyelven kívüli tényezők függvényében történik. Az írott szövegek nyelvi kódja és grammatikája különbözik a beszélt szövegekétől, mivel az utóbbiak olyan eszközökkel is rendelkezhetnek, például a prozódiai eszközökkel, amelyek befolyásolják a szöveg szerkezeti felépítését is. Ezenkívül az írott szövegek közlési specifikumaira való tekintettel mindig rendezettebbek, kidolgozottabbak a beszélt szövegeknél (Dobrzyńska 1993).

A koherens szövegek ún. koherens kerettel rendelkeznek. Ez azt jelenti, hogy a szövegnek vagy a szöveg elemeinek (például fejezetnek, bekezdésnek) van **kezdet**e (eleje), **közepe** és **vége**. A szöveg kezdete és vége megszabja a szöveg határait, azaz delimitációs funkciót tölt be. Ez nagy jelentőséggel bír a kommunikációs folyamatban, és lehetővé teszi, hogy a szöveget egységes közleménynek tekinthessük. Érdekes megjegyezni, hogy a szöveg kezdetének sajátosságára az ókori retorikák is felfigyeltek, és eszerint osztályozták a különféle beszédek fajtáit is (például bírósági, politikai, kérkedő beszédek). A poétikák feltüntették a meghatározott szövegtípusokra jellemző kezdő mondatokat is. A retorikában

az incipitnek külön státusza volt: a műnek (bevezetésnek) kompozíciós részeként értelmezték, és más volt a jellege, mint ma.

A szöveg kezdetét vizsgáló különféle elemzések azt mutatják, hogy ez egyrészt a szöveg fajtájától (más a szöveg struktúrája a lírikában, más a prózában és más a mesében vagy a dalban), másrészt pedig a szöveg hosszúságától függ. A szöveg első mondatának szerkezete az adó egyéni stílusát is tükrözheti. A rövid szövegek általában mellőzik a bevezető formulákat, és az események azonnali tárgyalásával kezdődnek.

A szövegkezdő mondatok, mint a szöveg integráns részei, az adott szöveg-típusra jellemző kompozíciós szabályoknak vannak alárendelve. A szöveg témáját tartalmazó olyan strukturális csomót alkotnak, amely körül a többi mondat is szerveződik. Tehát a delimitációs (a szöveg kezdetéről tájékoztató) funkciók kívül összekapcsoló funkcióval is rendelkeznek. Az írott szöveg elejét grafikai eszközök is jelezhetik (például a bekezdés, a nagybetű, más betűtípus használat; szám, például: 1., 0., I. vagy betű, például A. stb.).

A metanyelvi struktúrák általában átszövik az egész szöveget (Bańcerowski 2000: 112–43). Segítségükkel az információadó, saját kommentárját közvetítve, meghatározza a szöveg strukturális részeit. Nézzük meg a következő metanyelvi szekvenciákat:

- (1) *ebben a cikkben arról lesz szó, hogy ...*
- (2) *jelen tanulmányunk azt a kérdést tárgyalja, hogy ...*
- (3) *cikkünknek az a célja, hogy ...*
- (4) *a továbbiakban arról lesz szó, hogy ...*
- (5) *talán érdemes még egyszer megemlíteni azt, hogy ...*
- (6) *ezek után arról szeretnék szólni, hogy ...*
- (7) *a gondolatmenetünket azzal folytathatjuk, hogy ...*
- (8) *az eddigi elemzésünket azzal egészíthetjük ki, hogy ...*
- (9) *ahogy már fentebb bebizonyítottuk ...*
- (10) *végezetül azt szeretném hangsúlyozni, hogy ...*
- (11) *tanulmányunkban igyekeztünk bemutatni ...*
- (12) *eszmefuttatásainkat a következő idézettel szeretnénk befejezni: ...*

E példákat elemezve láthatjuk, hogy az 1, 2, 3 számmal jelölt struktúrák a szöveg kezdetét jelzik. A 4., 5., 6., 7. és 8. szekvencia a szöveg belsejében szerepelhet, mivel arról is tájékoztat, hogy előttük már volt szövegrész. A 9., 10., 11., 12. példa a szöveg végét jelzi.

A szövegkezdő metanyelvi mondatok általában metainformációt továbbítanak a szöveg témájáról, az ezzel összefüggő idő- és térbeli szituációról, a tárgyalt események körülményeiről, arról, hogy a szóban forgó szöveg milyen műfajhoz tartozik, valamint (néha közvetlenül a vevőhöz fordulva) elősegítik a kontaktus megteremtését az adó és a vevő között. Előfordulhat, hogy a felsorolt három tényező egyszerre jelenik meg, például:

Nagy megtiszteltetés számomra, hogy a gazdasági miniszter felkérésére megismertethetem önöket azzal a tanulmánnyal, amely az utóbbi időben a közalapjacon kialakult helyzetről szól.

A szövegkezdő metanyelvi formulák megjelölhetik azt az okot is, ami miatt az adott szöveg létrejött, például:

A „Föld Napja” alkalmából e címszó alatt rendeztünk tudományos tanácskozást 1997. április 21-én, melynek anyaga az MTA „Magyarország az ezredfordulón” stratégiai kutatások eredményeire alapozódott (Kovács Ferenc: Termőföld – életminőség. Magyar Tudomány 1997/12: 1409).

A Nyelvtudományi Intézet 50 éves jubileuma alkalmából megjelenő kiadványunk az intézet legfontosabb munkálatairól tartalmaz rövid összefoglalókat (50 éves a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete. MTA Nyelvtudományi Intézet. 1999).

Kötetünk az Eötvös Loránd Tudományegyetem Lengyel Filológiai Tanszéke fennállásának 20. és Adam Mickiewicz, a nagy lengyel költő születésének 200. évfordulója alkalmából rendezett nemzetközi tudományos konferencia anyagát tartalmazza (Polono-Hungarica. ELTE, Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest. 2000/8: 5).

A szövegkezdő metainformációs mondatok tájékoztathatnak az adott mű céljáról, jellegéről, adójának a szándékáról, intenciójáról. Leggyakrabban megnevezik a műfajt is (például *jelen cikk, munka, előadás, eszmefuttatás, reflexió, disszertáció, könyv, szótár, jegyzet, tanulmány, adattár, vázlat, segédanyag* stb.):

E szótárral segítséget kívánunk nyújtani az argónyelv iránt érdeklődő szakembereknek, valamint azon rendőrségi és bírósági dolgozóknak, akik munkájuk során gyakran találkoznak jassz-nyelvi kifejezésekkel (A mai magyar argó szótára. Összeállította: Baross József, Szűts László. Kiadta az Idegenforgalmi Propaganda- és Kiadványvállalat).

Jelen cikkemben szeretnék néhány megjegyzést tenni azzal a kutatási területtel kapcsolatban, amelyet fordításelméletnek, illetve fordítástudománynak szoktak nevezni (B. J. 1996).

A jelen munka célja, hogy rámutasson a címben szereplő három dolog: a beszédaktusok, a konverzációs stratégiák és az egyes kultúrák közötti összefüggésre, megpróbálja feltárni ezek kapcsolatát, s a témáról meglévő tudásunkat újabb információkkal gazdagítsa (Pátrovics Péter: Beszédaktusok – konverzációs stratégiák – kultúrák. Nyr. 1998: 142).

Ez a szótár a lengyel nyelvű közgazdasági kiadványok, szakkönyvek, folyóiratok, kereskedelmi okmányok és gazdasági tájékoztatók tanulmányozásához kíván a szakembereknek segítséget nyújtani (Lengyel–magyar közgazdasági szótár. Műszaki Fordító Vállalat. Budapest. 1992).

A szövegkezdő metainformációs mondatok feltűntethetik azokat a körülményeket is, amelyek hozzájárultak a mű létrejöttéhez, például:

Könyvem azoknak az előadásoknak az alapján íródott, amelyeket 1990–96 között az ELTE Lengyel Filológiai Tanszékén tartottam. Munkámhoz igyekeztem felhasználni a lengyel történetírás régebbi és legújabb eredményeit, valamint történelmi vitákat is (Szokolay Katalin: Lengyelország története. Budapest. 1996).

Ez a munka egyéves amerikai tanulmányutam „mellékterméke” (Kovács Ferenc: Szemantika. TIT. Budapest. 1976: 5).

Mint halakkal foglalkozó és nyelvkincsünk iránt érdeklődő ember élvezettel böngészgettem Rácz Jánosnak A magyar nyelv halnevei című kötetét (Rácz 1966), ám az általam ismert kifejezé-

sekre csak részben találtam rá. Ez indított arra, hogy az 1970-es évekből származó feljegyzéseimet előkeresve, megpróbáljam összeszedni és közzétenni a Tiszafüred környékén gyűjtött halneveket. Bár egy rövid írásom korábban már megjelent e tárgykörben (Harka 1973), időközben bővült az anyagom, és sajnálnám, ha ez veszendőbe menne (Harka Ákos: Tiszafüred környéki halnevek. Nyr. 1999/2: 208).

A szöveg metanyelvi elindításakor a mondandójáról (témájáról) szóló információ általában az első mondatban jelenik meg, például:

Előadásom első részében olyan kérdésekről kívánok szólni, amelyek a történeti nyelvtudomány általános fejlődésével, lehetőségeivel, megoldandó feladataival kapcsolatosak, és különösen hazai vonatkozásban időszerűeknek látszanak (Benkő Loránd: A történeti nyelvtudomány néhány kérdéséről. Nyelvtudományi Közlemények 77/2. 1975: 15),

de szerepelhet a későbbi mondatokban is, például:

A stilisztikai szakirodalom tekintélyes hányadát teszik ki azok a munkák, amelyek e tudományág tárgykörének meghatározásával, a fogalmak értelmezésével és módszertani kérdésekkel foglalkoznak. (...)

Dolgozatomban a magyar stilisztika tudományközi kapcsolatainak módosulásán keresztül próbálom megragadni azokat a változásfolyamatokat, amelyek az utóbbi öt évtized során a tudományágban végbementek, és amelyek kihatottak a diszciplína önértelmezésére is (Fehér Erzsébet: A stilisztika Janus-arca hazai tükrében. Nyr. 1996/1: 13).

Néha a szöveg elején a szerző megjelöli azoknak a potenciális vevőknek a körét, akiknek az alapszöveget szánta, például:

A jegyzet nyelvszakosoknak íródott, és nem kíván különbséget tenni magyar és idegennyelvszakosok között: mindkét hallgatói réteg érdeklődésére számít (Lengyel Zsolt: Nyelvtudományi áttekintés. Veszprém. 1993: 1);

Ez a szövejtő szótár nem a szakembereknek, hanem elsősorban a művelt magyar közönségnek szól (Bárcki Géza: Magyar szövejtő szótár. Trezor Kiadó).

Ahogy a fenti példákból láthatjuk a „meta”-elemeknek az alapszövegtől történő elkülönítése nem okoz semmilyen nehézséget a szöveg vevőjének, annak ellenére, hogy formálisan különféle grammatikai relációk kötik össze őket az alapszöveggel. A metamondatok gyakran a *jelen* melléknévi jelzőt is tartalmazhatják, amely a kezdetnek a lexikális szignálja. A *jelen* elem, természetesen, a szöveg végén is megjelenhet, de csak olyan mondatban, amely múlt időt fejez ki. A *jelen cikk* (*jelen tanulmány*, *jelen munka*, *jelen elemzés* stb.) szószerkezet csak a *jelen* vagy a jövő időt kifejező kijelentő, illetve a feltételes módú szövegkezdő mondatban szerepelhet. A *jelen*hez hasonló metajellege van az *egy*, *egyik* elemeknek is (például *egy ember* = az, akiről beszélék). Vegyünk egy példát:

Egyik faluban Magyarországon ősszel kivirágzott az orgona.

A szövegkezdő metainformációs mondatokban első elemként elég gyakran fordul elő az *ez* mutató névmás használata is, például:

Ez a kötet az orosz nyelv hungarizmusainak „teljességét” öleli fel (Nyr. 1997/3: 361);

*Ez a munka az 1986-ban megvédett kandidátusi értekezésem alaposan, csaknem felére le-
rövidített változata* (B. Fejes Katalin: A szintaktikai állomány természete gyermekszövegekben.
NyudÉrt. 136. 1993: 5).

*Ez a könyv, amely a magyar hanglejtés tényeinek átfogó vizsgálatára és elméleti rendszere-
zésére tesz kísérletet, lényegében (de nem teljesen) azonos az 1989-ben megvédett kandidátusi ér-
tekezéssel* (Varga László: A magyar beszéddallamok fonológiai, szemantikai és szintaktikai vo-
natkozásai. NyudÉrt. 135. 1993: 5).

Igen gyakran előfordul, hogy a szöveg első mondata a szöveg címére utal.
Ez valószínűleg azért van, mert a szerző, a megfelelő kezdő formula híján, ezt a
megoldást tartja a legalkalmasabbnak. (Természetesen ezzel a technikával csak
akkor lehet élni, ha a szövegnek van címe.) A metainformációk kizárólag csak a
címre utalhatnak, vagy egyidejűleg tájékoztathatnak a szöveg témájáról, céljá-
ról, szerzőjének intenciójáról stb. is, például:

*A cím két, már jó ideje áttekinthetetlenül nagy irodalmú, szerteágazó kutatási témakört ne-
vez meg, s így föltehetőleg túlzott várakozásokat ébreszt* (Kiss Jenő: Élő nyelv. Kétnyelvűség, ket-
tősnyelvűség. MNy. 1994/1: 81).

*Ez a feldolgozás – amint a címe jelzi – elvi, módszertani és anyagszerű tanulságokat kereső
kísérlet a magyar szókészlet szláv elemeinek statisztikával való leírására* (Mihalovics Sándor: A
magyar nyelv szláv jövevényszavai a statisztika tükrében. PhD-disszertáció).

*Mielőtt rátérünk a címben jelzett kérdések tárgyalására, szeretnénk egy általánosabb jelle-
gű megjegyzést tenni* (B. J. A kognitív nyelvészet alapelvei. Nyr. 1999/1: 78).

A címre történő utalás lehet hosszabb és lehet rövidebb is, de ennek más és
más az oka. Úgy tűnik, hogy ez az alapszöveg hosszúságától és fajtájától függ.
A rövidebb metanyelvi utalás a címre általában olyan rövid szövegek esetében
áll fenn, ahol a cím kifejezi a szöveg témáját. Ez a megoldás bizonyos „kitérőt”
jelent a szerző részéről, aki nem kívánja megismételni ugyanazokat az informá-
ciókat az első mondatban. Hasonló megoldással találkozunk olyan szövegek ese-
tén, amikor az adott szöveg első mondata más szövegekre vagy a vevő számára
ismert információkra utal, például:

*Jelen cikk a „Metainformációs struktúrák a nyelvi szöveg síkján” című tanulmányom (MNy.
XC, 30–42) folytatását és szerves részét képezi* (B. J. 1995).

*A jelen munka annak a tervnek a megvalósítása, amelyet még 1973-ban A Magyar Nyelv-
szek II. Nemzetközi Kongresszusán vázoltam, és amely 1974-ben „Egy gyakorlati magyar jelentéstan
terve” címen mint kongresszusi előadás a „Jentéstan és stilsztika” c. kötetben jelent meg* (Had-
rovics László: Magyar történeti jelentéstan. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1992. 15).

Előfordul olyan eset is, amikor a szerző a szöveg címére hivatkozva ponto-
sítja az alapszöveg tartalmát, illetve magyarázza a címben szereplő fogalmakat,
például:

Előadásom címe nem utal a mi mai nyelvi gondjainkra, de szeretnék majd rá kitérni (Fodor István: Nyelvújítás régen és ma – Európában és a harmadik világban. Nyr. 1997/3: 257),

1. A címbeli elviselhetőség szó az elvisel igének többször továbbképzett származéka. Az alapige jelentése az ÉrtSz. szerint: „[Bajt, szenvedést, kellemetlen körülményt] ellenállást kifejtve v. belenyugodva, egészen a végéig tűr, szenved, visel” (Fábián Pál: Az elviselhetőség határai a rádióban az idegen szavak használatában. Nyr. 1997/3: 265).

A cím a nemrég megjelent Új magyar nyelvtanra (É. Kiss, Kiefer, Siptár 1998) utal, de az írásnak nem az a célja, hogy ezt a nyelvtant szokásos módon ismertesse (Hell György: A hagyományos és az „Új magyar nyelvtan”. Nyr. 1998/2: 222).

Találkozhatunk olyan metanyelvi operátorokkal is, amelyek a szöveget explicit módon kezdik el, például:

*Kezdjük mondanivalóinkat az alábbi idézettel: „ ... ”
Induljunk ki az alábbi hipotézisből...*

A szöveg szerzője ebben a mondatban tájékoztatja a vevőt arról, hogy elkezdte a szöveg továbbítását. A többes szám első személyű felszólító mód használatával ebbe a folyamatba bevonja a vevőt is.

A metaszöveg betöltheti azt a funkciót is, amely az első (kezdő) mondatral kapcsolatos bizonyos leírást vezet be, például:

Az elemzés, amelynek eredményeit a jelen tanulmány tartalmazza, a következő három főpilléren nyugszik:

- (1) (...),
- (2) (...),
- (3) (...).

Ez a struktúra nem funkcionálhat első mondatként a metaszöveg nélkül. *Az elemzés három főpilléren nyugszik (...)* mondat nem teljes, és megfelelő kontextust igényel. A vevő nem tudja, hogy milyen elemzésről van szó, és csak a metainformáció teszi ezt a mondatot szövegindító mondatná.

Más jellegű metanyelvi ráutalást illusztrálnak a következő példák:

*Köztudott, hogy...
Általános egyetértés van abban, hogy...
Közismert, hogy...
Ismeretes...
Úgy tűnik, hogy...
Úgy látszik, hogy... stb.*

Köztudott, hogy bennünket, magyarokat világszerte pesszimista szemléletű népnek tartanak (Magyar pesszimizmusról. Magyar Tudomány. 2000/1: 3).

Úgy látszik, az állami tévé arculatváltása nemcsak libazöld háttérrel jár, hanem azzal is, hogy amire az ember nem kíváncsi, azt közlik vele, amit pedig szeretne tudni, azt vagy tudatják vagy nem (Bárony Éva: Kinek nevezzelek? Népszava. 2000. március 25. 24).

Az adó, amikor ily módon kezdi el a szöveget, olyan általános véleményekre hivatkozik, amelyek ismereteseek a vevők számára. Ez nem más szövegekre, hanem a vevők általános tudására történő utalást jelent. Emellett itt jelen van a valódi szöveg is, amely bemutatja az eseményeket. A *köztudott, általános egyetértés van abban, közismert, ismeretes, úgy tűnik, úgy látszik* stb. szerkezeteket elhagyhatjuk ezekből a mondatokból, és ez nem változtatja meg a mondat többi részét, amely a továbbiakban is teljes autonóm mondatként szerepelhet. Tehát a mondat első része nem kapcsolódik a valódi szöveghez, hanem arra az információra hivatkozik, amely a vevők tudatában általános tudásként értelmeződik. Ez tehát sajátos metaszcöveg, amely a kezdetnek a szignálja, és így delimitációs funkciót tölt be. Ezek a metanyelvi kifejezések a szöveg belsejében is szerepelhetnek, de ez az anaforikus funkciójú névmások jelenlétét igényli, például: *Ebben teljes egyetértés van.*

Sokszor a szöveg szerzője személytelen struktúrákat használ azzal a céllal, hogy jelezze a tárgyalt kérdésektől való távolságát, például:

A cikknek célja számot adni azokról a kérdésekről, ...

A tanulmányunk elsődleges feladata bemutatni/elemezni...

Néha a szöveget kezdő mondat megjeleníti a szöveg szerzőjét is, kiemelve ezzel a szöveg szubjektívizmusát. Ez a következő módon történik:

(1) az első személyű igei alak segítségével (például *szeretnék/szeretném bemutatni, elemezni, tárgyalni ...*);

(2) birtokos alakok felhasználásával (például *cikkem/cikkünk, tanulmányom/tanulmányunk, előadásom/előadásunk ...*);

(3) a kijelentő és a felszólító mód többes szám 1. személyű alakjának felhasználásával (például *cikkünkben elemezzük/tárgyaljuk ..., kísérletet teszünk arra..., beszéljük meg a ..., nézzük meg közelebbről....*).

A többes számú alakok szereplése a szövegben az egyes számúak helyett (például *cikkünkben kísérletet teszünk arra, ... a cikkemben kísérletet teszek arra, ...* helyett) valószínűleg a kommunikációs konvencióval magyarázható, amelynek az lehet a célja, hogy ily módon bevonja a kommunikációba a vevőt is. Ilyenkor a vevő a szöveg mondatait sajátjának tekintheti, és így az átadott információk nagyobb meggyőző erővel rendelkezhetnek.

A fenti elemzésünkből azt vonhatjuk le, hogy a szövegkezdő metamondatok a delimitációs funkción kívül az egyik feltételét képezik a szöveg koherenciájának is. Régebben a metaszcöveg nagyobb szerepet játszott a szöveg struktúrájában, mint ma. Nemcsak a szöveg kezdetét jelezte, hanem az egész bevezető részt is képezte. Magának a címnek is szerteágazó metaszcöveg formája volt. A bevezetésnek az volt a célja, hogy kontaktust teremtsen a vevővel. A metaszcöveg néha olyan terjedelmes volt, hogy a kiadók gyakran az alapszcövegen kívülre tették. Ma a metaszcöveg nagyon megrövidült, nem szerepel a címben sem, eltűntek a metanyelvi bevezetők, amelyek tulajdonképpen csak a szövegkezdő mondatokra redukálódtak. A legtöbb metaelem a tudományos szövegekben jelenik meg, hogy a delimitációs funkción kívül elősegítse a kontaktus megteremtését a vevővel. A mai regények első bekezdései általában nem tartalmazzák a szövegkezdő metamondatokot, és ez jellemző sok más jellegű (nem tudományos) cikkekre is.

SZAKIRODALOM

- Bańcerowski Janusz 1995. *Az eufemizmusok használatát jelző metainformációs operátorokról*. MNy. XCI, 69–71.
- Bańcerowski Janusz 1996. *A transzlatorika fogalmának meghatározásához*. Nyr. 120: 476–9.
- Bańcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései*. ELTE. Szláv és Balti Filológiai Intézet. Lengyel Filológiai Tanszék. Budapest.
- Dobrzyńska T. 1993. *Tekst. Próba syntezy*. Warszawa.
- Mazur J. 1986. *Organizacja tekstu potocznego*. Lublin.
- Sziksainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris Kiadó. Budapest.

Bańcerowski Janusz

SUMMARY

Banczerowski, Janusz

On the structure and functions of text initial metainformational sentences

The aim of this paper is to show the place and role, within the structure of a linguistic text, of the type of sentences indicated in the title. The analysis is restricted to written texts. Text initial metalinguistic sentences are generally there to convey metainformation concerning the topic of the text and to situate it temporally and spatially, as well as with respect to the circumstances of the events described. Also, such sentences may specify the reason why the given text came into being, the aims and character of the text, the intentions of the speaker/writer, or the range of potential addressees; they may refer to the title of the text, they often identify the genre, etc. We can also find metalinguistic operators that introduce a text in some explicit manner, e.g. *Let us begin with the following quote „...”*. Meta-texts may furthermore serve to introduce some description in connection with the initial sentence of the text. Text initial metasentences, in addition to their basic delimitative function, contribute to text coherence. The highest number of meta-items that play a delimitative role and establish contact with the addressee are found in scientific texts.

A természetes en hogyan... típusú szintaktikai szerkezetéről

Van néhány olyan szintaktikai változó a mai magyar nyelvben, amelynek a megítélése megosztja a hazai nyelvész közösséget. Szociolingvisztikai vizsgálatok mutattak rá például arra, hogy a [*természetes, hogyan*], [*természetesen*], [*természetesen hogyan*]¹ változatokból álló (természetesen hogyan) változó harmadik tagja meglehetősen széles körben elterjedt a beszélt nyelvben (l. Kontra 1990; 1992a). A hazai nyelvművelés képviselői viszont általában kifogásolják e szerkezet használatát, amelynek elemzése problémát jelent a hagyományos leíró nyelvtan keretében, tudni-

¹ Kiindulásképpen nem kezelem bizonyításra sem szoruló előfeltevésként, hogy összetett mondatról van szó. Ezért a vessző hiánya. A szakirodalmi szerzők példáinak ismertetésekor átvesszem a forrás írásmódját.

illik amennyiben összetett mondati struktúrának tekintjük, nem alkalmazható rá az úgynevezett rákérdezéssel módszer, vagyis – úgy látszik – hiányzik az állítmány a főmondatból (E. Abaffy 1976; Deme 1993). Nehézséget okoz a jelenség értelmezése a formális nyelvtan számára is, hiszen az azonos funkciót betöltő, de más-más szintaktikai alakban megjelenő nyelvi formákról nem könnyű egységes modellben számot adni. Ha azonban figyelemmel kísérjük a nyelvhasználat valós fejleményeit, legalábbis föl kell tenni a kérdést: hogyan lehetséges, hogy a magyar anyanyelvű beszélők efféle kifejezéseket mondanak, és milyen mentális (asszociációs) nyelvtani folyamatok húzódnak meg a tényleges nyelvi produkció hátterében.

Találkozni lehet azzal a nézettel, amely szerint a nyelvhelyességi szempontból hibás, agrammatikus szerkezetek nem veendők figyelembe a nyelvleírásban addig, amíg nem grammatikálizálódnak, és ebben az esetben nincs szó grammatikálizálódásról². Az alábbi gondolatmenet amellet kíván érveket fölso rakoztatni, hogy a *természetesen hogy...* típusú szintaktikai szerkezet megjelenése és növekvő előfordulása nem ellentétes a magyar nyelv rendszerével, ugyanis több, tőle látszólag független alaktani és mondattani folyamattal, valamint általános diakrón törvényszerűséggel hozható összefüggésbe, miközben a tágabb rend szerkörnyezet a folyamatban lévő nyelvi változás bizonyos jeleit mutatja (vö. Sándor 1998: 70–3). Mindez szándék szerint nem érinti a jelenség nyelvi státusának vagy társas jelentésének ügyét. Az idézett nyelvhelyességi alapú véleménnyel kapcsolatban ugyanakkor utalni kell arra, hogy több neves nyelvészünk is tartózkodik attól, hogy a szóban forgó szerkezetet „hibás”-nak vagy agrammatikusnak bélyegezze (l. Kenesei 1992: 680–1; Kontra 1990: 83; Sándor i. h.).

Nézzük meg az alábbi mondatokat:

- (1) a. *Valószínűleg* Szigetváron fognak élni.
- b. *Valószínű, hogy* Szigetváron fognak élni.
- c. *Valószínűleg hogy* Szigetváron fognak élni.

Nyelvművelőink úgy vélekednek, hogy az (1c.) szerkezet az (1a.) és az (1b.) keveredéséből keletkezett, és ennek megfelelően átmeneti státusa van a nyelvben, használata pedig a figyelmetlen, pongyola beszélői magatartás eredménye (l. Kontra [1990: 76] rövid áttekintését az erre vonatkozó irodalomról). A kontaminációs eredeztetés a leggyakrabban emlegetett példák esetében helyesnek is tűnik. Ugyanakkor nem mindig vagy nem mindig jellemzően következik (1a.) és (1b.) meglétéből (1c.), talán azért, mert az első kettő valamelyike nem annyira gyakori (például nem nagyon van *vélhetően hogy...*, mert az *vélhető, hogy...* nem túlzottan általános a beszélt nyelvben stb.), azonkívül sok forma már első pillantásra árnyaltabb magyarázatot kíván (*bizony hogy...*, *igenis hogy...*, *késésgkívül hogy...*, *nemhiába hogy...*, *sajnos hogy...* stb.) Érdemes tehát először is áttekin teni, hogy Kontra (i. m. 77–8) milyen kifejezéseket talált meg az (1c.) típusú szerkezetben élő- és sajtonyelvi vizsgáldásai során:

² Ezt az álláspontot képviseli lektori véleményében a jelen munka előző változatának bírálója.

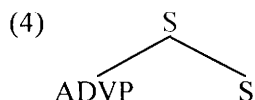
- (2) *bizony, hogy...; bizonyára, hogy...; biztosan, hogy...; érdekes módon, hogy...; igenis, hogy...; kétségkívül, hogy...; köztudottan, hogy...; nem-hiába, hogy...; nem véletlenül, hogy...; nyilván, hogy...; nyilvánvalóan, hogy...; pontosan, hogy...; remélhetőleg, hogy...; sajnos, hogy...; sikerült, hogy...; szerencsére, hogy...; természetesen, hogy...; valószínűleg, hogy...*³

A *sikerült, hogy...* kifejezés helye a listában erősen vitatható, hiszen benne grammatikai szempontból mindenképpen szabályos (legfőlőbb szokatlan) igei régens szerepel. A sort azonban megfigyeléseim alapján tovább lehet bővíteni a *tényleg hogy...* szerkezettel. Kenesei (1992: 680) egyik példamondatában az *egyébként, hogy...* is előfordul:

- (3) *Egyébként, hogy* Bozsikot is egy ilyen közzjáték ütötte el a jobb eredménytől.

Bár ez a mondat számomra igen furcsán hangzana magyar anyanyelvű szájából, a szerző találkozott vele az egyik napilapban (Magyar Hírlap, 1990. 08. 25., 8. old.), így ha nem sajtóhiba, csatolni lehet a fenti felsoroláshoz.

Visszatérve mármost az (1) alatti mondatokhoz, az (1a.)-ban a *valószínűleg* mondathatározó⁴, azaz olyan határozó, amely a mondatban kifejezett esemény egészére vonatkozik, azt értékeli a beszélő szempontjából. A mondathatározó nem vonzata az igének, ezért nem tulajdonítanak neki nyomot az igei csoportban. Azt feltételezik, hogy mindig mondat, vagyis S kategória elé járul módosítónak, és az általa módosított összetevő is mondat kategóriájú lesz (É. Kiss 1998: 27–8):

Az Új magyar nyelvtan szerint a mondathatározó szokásos helye a mondatban a topik előtt, között vagy mögött van:

- (5) a. **Állítólag** [_{NP} az új autónak]_j [_{NP} Péter]_i [_{VP} megnyomta _— _— az elejét].
 b. [_{NP} Az új autónak]_j **állítólag** [_{NP} Péter]_i [_{VP} megnyomta _— _— az elejét].
 c. [_{NP} Az új autónak]_j [_{NP} Péter]_i **állítólag** [_{VP} megnyomta _— _— az elejét].

³ Kontra (1992a: 238–40) ilyen példákat is felsorol: *észrevehetően, hogy...; helyesen, hogy..., hihetően, hogy..., igazolhatóan, hogy..., kétségtelenül, hogy..., komolyan, hogy..., köztudomásúan, hogy..., ebből következően, hogy...* Nem világos azonban, hogy ez utóbbi kifejezések csak akceptálható elvi lehetőségek Kontra szerint, vagy vannak rá adatai is.

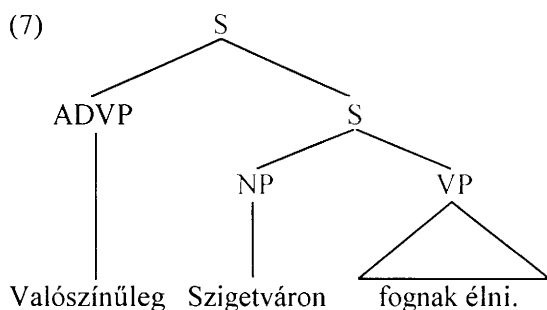
⁴ Az elemzés során használt általános nyelvészeti fogalmak és szimbólumok magyarázatára l. Kiefer 1992: 889–903.

Ezeket a mondatokat viszonylag egyszerűen lehet ábrázolni (i. m. 28–9), de nemcsak ezekben a pozíciókban fordulhatnak elő a mondatthatározók, hanem a VP-n belül, esetleg után is:

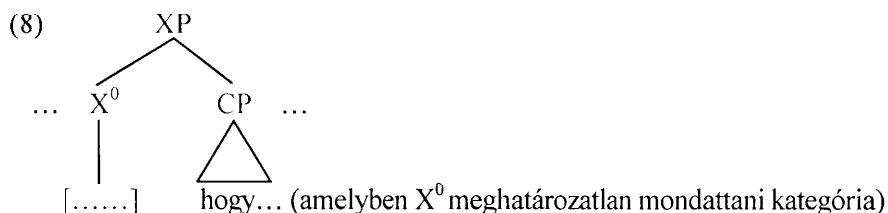
- (6) a. $[_{NP} \text{ Az új autónak}]_i [_{NP} \text{ Péter}]_j [_{VP} \text{ megnyomta } _i _j \text{ állítólag az elejét}]$.
 b. $[_{NP} \text{ Az új autónak}]_j [_{NP} \text{ Péter}]_i [_{VP} \text{ megnyomta } _i _j \text{ az elejét}] \text{ állítólag}$.

A (6a–b.) példákat a hazai elméleti nyelvészeti szakirodalom az (5)-ben lévők stilisztikai változatainak tekinti, és a szórendi cserét a nyelvtan fonológiai komponensébe utalja, ahol a grammatikaelmélet szerint végbemehetnek bizonyos mondattani műveletek, de csak olyanok, amelyeknek nincs semmiféle jelentés-változtató szerepük, mint esetünkben (É. Kiss–Szabolcsi 1992: 67).

Ily módon az (1a.) mondat sematikususan a (7) szerint ábrázolható:

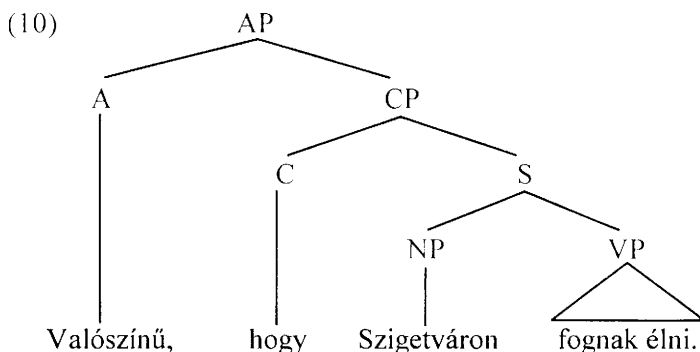
Az (1b.) mondat ezzel szemben *hogy* kötőszós összetett mondat, kategoriális alárendelés, amely a nominatívuszi és akkuzatívuszi utalószavas *hogy* kötőszós összetett mondatok közé tartozik. Az ilyen típusú mondatokban a régensek közvetlenül mellékmondatra vannak alkategorizálva, vagyis a fában a *hogy* kötőszós mellékmondat testvére lesz a régensének (Kenesei 1992: 602–3):

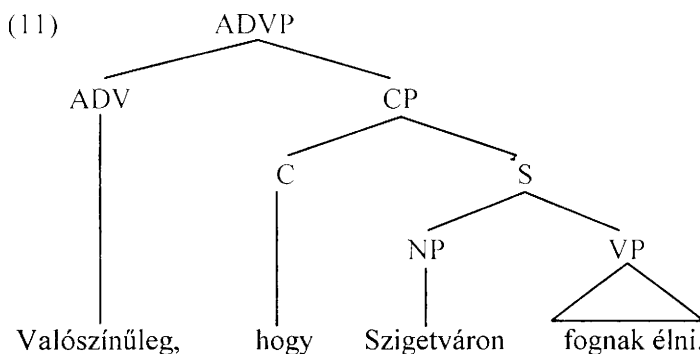
Fontos megemlíteni, hogy a régens jellemzően ige, főnév vagy melléknév lehet. Például:

- (9) a. **Van**, hogy többen is jelentkeznek ugyanarra az állásra. <ige>
 b. Az a **fő**, hogy elkészültetek. <főnév>
 c. **Jó**, hogy már tegnap megérkeztetek. <melléknév>

Ennek alapján az (1b.) szerkezet – ismét csak fő vonalaiban – a következő:

Elfogadva az (1c.) mondat szerkezetvegyítéses származtatását, elvileg két út adódna az újszerűnek látszó szerkezet magyarázatában. Az egyik az (1b.) mondatípust vehetné alapul, és az (1c.)-t a *hogy* kötőszós mellékmondatok körének bővüléseként értékelné.⁵ Ily módon a (10) alatti fába kellene „belekényszeríteni” az (1c.) mondatot, adverbiummal váltva föl a melléknévet:

A változás eszerint abban áll, hogy egy olyan pozícióban, amelyben eddig csak ige, főnév vagy melléknév fordulhatott elő, újabban mondathatározó is megjelenhet a beszélők egy részének nyelvi kompetenciája szerint. Ami kétséget ébreszthet ez iránt az egyszerűnek látszó magyarázat iránt: mi történik, ha betesszük az utalószót (1b.)-be és (1c.)-be?

- (12) a. *Valószínű az, hogy Szigetváron fognak élni.*
 b. **Valószínűleg az, hogy Szigetváron fognak élni.*

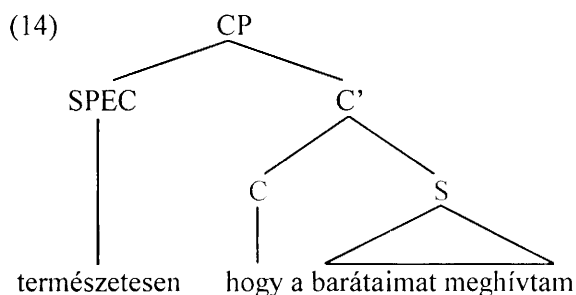
⁵ Kontra Miklós és a szociolingvisztikai irodalom alkalmasint ezt a nézetet vallja, ugyanakkor ez a felfogás váltja ki a nyelv művelők heves tiltakozását (vö. Kontra 1990; 1992a; 1992b; Deme 1993).

(12b.) kétségtelenül agrammatikus, magyar anyanyelvű nemigen mond ilyet. Ugyancsak figyelemre méltó, hogy míg (1b.) esetében lehet szünetet tartani a *hogy* kötőszó előtt, (1c.) kimondásakor mindez hasonló grammatikai hiba lenne, mint amilyet (12b.)-nél látunk.⁶ Ezenkívül továbbra is kérdéses az *igenis hogy...*, *kétségkívül hogy...*, *nemhiába hogy...*, *sajnos hogy...*, *tényleg hogy...* stb. keletkezése és grammatikai státusa.

Kenesei (i. m. 680) szerint más nyelvekben hasonlóképpen szokatlan lenne, ha a *hogy* kötőszós mellékmondatokat (röví. HKM) mondathatározó vezetné be. Az általa kínált értelmezés nem a kontaminációt veszi alapul. Abból indul ki, hogy a *természetesen, hogy...* típusú szerkezetek nem régens-vonzat típusú HKM-es kifejezések: a (13a.)-t képtelenek vagyunk a jelenen kívül más időre érteni, és egyáltalán bármit a bevezető mondathatározó mellé tenni:

- (13) a. *Természetesen*, hogy a barátaimat meghívtam.
 b. **Természetesen* volt, hogy a barátaimat meghívtam.
 c. **Természetesen* lesz, hogy a barátaimat meghívtam.
 d. **Természetesen* is, hogy a barátaimat meghívtam.

Ezért a határozót nem lehet fejként értelmezni, de a főmondati CP kategória specifikátoraként igen:

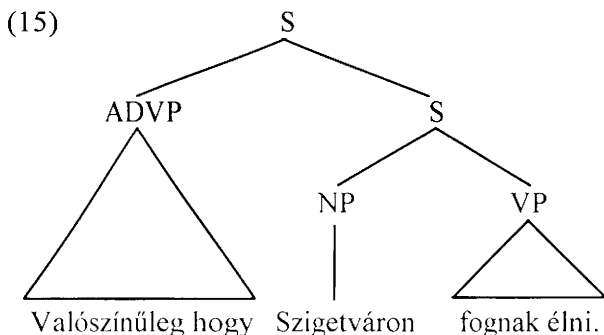

A (14)-ben látható ábrázolás egyúttal azt jelenti, hogy azok a beszélők, akik a *természetesen, hogy...* típusú szerkezeteket használják, azt úgy értelmezik, hogy „rövidebb változatuk” (*Természetesen* a barátaimat meghívtam stb.) a *hogy* törlésével jön létre. Így azonban az újabban terjedő (neológ) forma válik a kiinduló alakká, és a hagyományosabb a levezetetté azoknál, akik élnek az [ADV + *hogy*] formával. Ám nem kapunk igazi magyarázatot a napjainkban is zajló nyelvi változás létrejöttének és lefolyásának nyelvrozszerbeli hátterére sem. Hogyan és miért történik az „átkapcsolás” a beszélők mentális nyelvtanában a (14)-re? Végleges lenne ez, vagy csupán átmeneti? Váltásról van szó, vagy inkább keve-

⁶ Kontra (1990: 77) megjegyzi ugyan, hogy például a *nyilván, hogy...* kifejezést már a kötőszó előtti szünettel is hallotta, ám ha ezt külön is kiemelendőnek vélte, valószínűleg ő sem ezt tekinti általánosnak.

redésről a nyelvtanban? Vajon tényleg a kötőszó törlődik-e a zárójelben lévő példa esetében? Mi az oka az előnyelvben tapasztalható ingadozásoknak?

Ha mégis a szerkezetvegyülés föltételezését részesítenénk előnyben, elindulhatunk a másik irányba is: az (1c.) struktúrát az (1b.) helyett az (1a.)-ból származtatva. Ez esetben azt mondhatjuk, hogy a *valószínűleg hogy...* a beszélők fejében egyetlen kvázi-lexémaként generálódik, akárcsak a *valószínűleg*, és ezáltal érthetővé válik, miért nem tehető a *hogy* elé utalószó vagy szünet:

Mindez azt jelentené, hogy az (1c.) mondatban a *valószínűleg hogy* (és a (2)-ben felsorolt többi hasonló kifejezés) egyetlen szintaktikai szó (l. Kiefer 1998: 189), azaz belső szerkezete a mondattani szabályok számára átláthatatlan, nem bontható, a *hogy* elem benne már nem kötőszóként szerepel, hanem mint egy szervetlen (exocentrikus) összetétel utótagja, vagyis akár egybe is írhatnánk őket.⁷ A szervetlen összetétel az (1a.)- és (1b.)-féle mondatok egymásra hatásából keletkezett. Ezek szerint nem összetett mondatról lenne szó, ahogyan szintaktikai változásról sem, csupán a lexikon látszana gazdagodni néhány új tétellel – persze csak akkor, ha ezek a neológ „összetételek” nem átmeneti alakulatok, hanem mélyebb gyökeret vernek a nyelvben.

Ugyancsak fölmerül azonban legalább három említést érdemlő aggály a „szintaktikai szavas” hipotézissel kapcsolatban. Először is, a *valószínűleg hogy...* típusú kifejezések nem minden pozícióban grammatikusak, ahol a *valószínűleg*-féle mondathatározók megjelenhetnek; előfordulásuk korlátozottabb, hiszen csak a topik előtt vagy mögött jók, közöttük már megkérdőjelezhető, hogy azok-e, de semmiképpen nem lehetségesek velük a (6)-ban látott stilisztikai változatok:

⁷ Az exocentrikus összetételekről ugyan azt szokás mondani, hogy mind lexikalizáltak, képzésük nem termékeny minták alapján történik (ismert kivétel persze van: *kopaszfej*, *görcsbeláb*, *nagyorr* stb. – l. Kiefer 1998: 263), és hogy a zárt (további elemekkel általában nem gyarapítható) kategóriák nem szoktak szerepelni összetételekben (Kiefer 1991: 71–4; uő. 1998: i. h.), a fönti feltételezés szerint létezik a mai magyarban egy termékenynek tűnő, bár nem mindenki számára akceptálható exocentrikus összetételi minta: Adv → Adv + C. Ez – a magyarban szokatlan módon – „balféjű” összetétel lenne, de a (18) alatti példák fényében talán érdemes számot vetni ezzel a lehetőséggel.

- (16) a. **Valószínűleg** **hogy** [_{NP} az új autónak]_j [_{NP} Péter]_i [_{VP} megnyomta _— _— az elejét].
 b. [_{NP} Az új autónak]_j [_{NP} Péter]_i **valószínűleg** **hogy** [_{VP} megnyomta _— _— az elejét].
 c. ?[_{NP} Az új autónak]_j **valószínűleg** **hogy** [_{NP} Péter]_i [_{VP} megnyomta _— _— az elejét].
 d. *[_{NP} Az új autónak]_j [_{NP} Péter]_i [_{VP} megnyomta _— _— **valószínűleg** **hogy** az elejét].
 e. *[_{NP} Az új autónak]_j [_{NP} Péter]_i [_{VP} megnyomta _— _— az elejét] **valószínűleg** **hogy**.

Ezeket a példákat vagy azzal magyarázhatjuk, hogy a *valószínűleg hogy...* mint szervetlen összetétel egyelőre újszerű alakulat a magyarban, amely még csak a mondat elején önálló, hiszen ebben a pozícióban keletkezett szerkezetvegyülés eredményeképpen, ám a jövőben várhatóan fölbukkannak majd a beszélt nyelvben a (16d–e.)-szerű megnyilatkozások; vagy pedig arra kell következtetnünk, hogy a (16b–c.) mondatokban mondathatáron átívelő operátorkiemelés történik, más szóval mégiscsak összetett mondatokról van szó és nem exocentrikus összetételről. További megfontolandó ellenvetés lehet, hogy elemzésünk nyomán viszonylag sok új, testes szótári egységgel kellene számolnunk, olyanokkal, mint a *bizonyhogy*, *kétségkívülhogy*, *nyilvánhogy*, *pontosanhogy*, *sajnosahogy*, *természetesenahogy*, *valószínűlegahogy* stb. És ezzel összefüggésben, harmadszor: van-e grammatikus példa arra a magyarban, hogy összetételi utótagként a *hogy* kötőszó határozószóhoz tapadjon?

Ami ez utóbbi kérdést illeti, az élőbeszédben nem példa nélküli a kötőszó átértékelődése és összeolvadása az előtte álló tartalmas kifejezéssel, ahogyan azt a *jóhogy* mondatszó keletkezése mutatja:

- (17) – Jó, *hogy* jössz. → – Jó[∩] *hogy* jössz. → – Jössz? – Jóhogy!

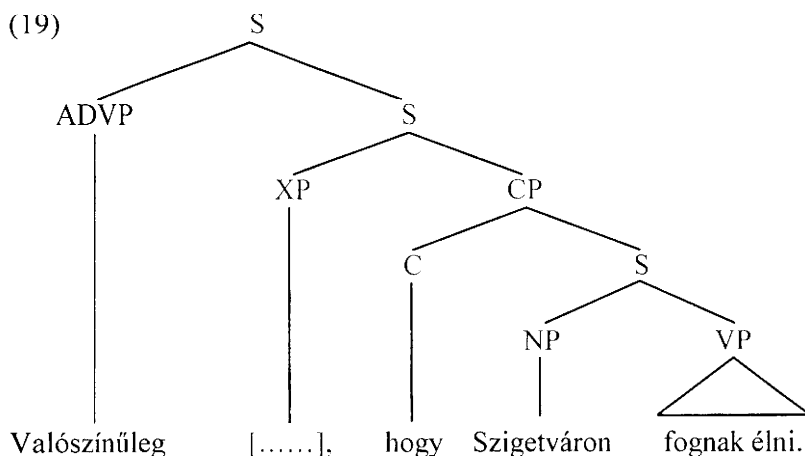
A szóvégmutato szótár tanúsága szerint a következő szavaink végződnek még *hogy*-ra:

- (18) *ahogy*, *úgy-ahogy*, *hahogy*, *valahogy*, *majdhogy*, *dehogy*, *nehogy*, *se-hogy*, *alighogy*, *csakhogy*, *mivelhogy*, *nemhogy*, *semhogy*, *bárhogy*, *akárhogy*, *minthogy*, *aminthogy*, *merthogy*, *hogyhogy*, *úgyhogy*.

Közülük határozószó vagy módosítószó az előtagja az *úgy-ahogy*-nak, a *majdhogy*-nak, az *alighogy*-nak, a *csakhogy*-nak, az *úgyhogy*-nak, és a szófajváltási-besorolási problémáktól eltekintve történetileg érdekes lehet a *mivelhogy*, *bárhogy*, *akárhogy*, *merthogy* esete. Nyilvánvaló, hogy ezek az összetételek mondattani folyamatok hatására keletkeztek, jellemzően a kódexek korában, amikor minden addiginál erősebben jelentkezett a kifejezőmód minél árnyaltabbá tételének pragmatikai igénye. Az egymástól elszigetelt határozószók, kötőszók összetapadása más mondatrészek törlődésével (pl. *alig* [...] *hogy*..., *csak* [...] *hogy*...,

mert [...] *hogy...*), végső soron gyakori egymás mellett állásukkal és ennek következtében a mondatfonetikai viszonyok (nyomaték, szünet) megváltozásával valósulhatott meg. A kontamináció, amely meglehetősen ritka módja új szavak keletkezésének, nemigen játszott szerepet a (18)-ban föl sorolt lexémák létrejöttében, ezért arra is gondolhatnánk, hogy a *valószínűleg* *hogy*-féle kifejezések esetleg hasonló kivetésnek, köztes mondatrész(ek) törlődésének (vö. Kontra 1992a: 243, 12. lábjegyzet) köszönhetik létrejöttüket, mint a többi *hogy* utótagú mai szavunk, hozzáátve, hogy a szerkezetvegyülés lehetősége (és valamilyen analógiás hatás) minden bizonnyal erőteljesen támogatta vagy akár el is indította a folyamatot.

Negyedik hipotézisként tehát fölmerülhet, hogy a mondathatározó és a kötőszó között van valamilyen összetevő a felszíni szerkezetben, amely a fonológiai komponensben törlődik, de a hangzó formából szemantikailag rekonstruálható: *valószínűleg [...]*, *hogy...* stb. A vessző is jelzi, hogy most természetesen ismét összetett mondati struktúrát kellene elképzelünk, amelyből – legegyszerűbb formájában – hiányzik a predikátum és az utalószó. Olyasféle predikátumokkal (és az utalószóval) egészíthetjük ki a mondatot, mint [*igaz*], [*az a helyzet*], [*úgy van/volt/lesz*] stb., vagyis jelentésükben azt kifejező régenekkel, hogy a mellékmondatban foglalt tényállás fennáll. Ezen „módosít” a módosítószó. Így a felszíni szerkezet ágrajza ekképpen festene:

A (19)-hez tartozó törlési szabály (amely, mint tudjuk, fakultatív még azoknak a beszélőknek a mentális nyelvtanában is, akik használják az (1c.) típusú szerkezeteket) a következő lenne:

- (20) A *hogy* kötőszós összetett mondatokban $XP \rightarrow \emptyset$, ha XP a HKM régen-se, és az XP -t tartalmazó főmondat mondathatározóval van módosítva.

A (20)-as szintaktikai szabály tehát abban az esetben léphet életbe, ha teljesül az alábbi feltétel:

- (21) A főmondatban törlődő predikatív frázis jelentése az, hogy a mellékmondatba foglalt állítás igazságértéke 1.

Mindehhez az alábbi mondatfonetikai megszorítást kell még tenni:

- (22) Ha (20) érvénybe lép, a CP csomópont (tagmondathatár) előtti szünet eltűnik.

Problémát jelent azonban, hogy a törlődő XP szintaktikai alakja nem kereshető vissza pontosan, de talán érvelhetünk azzal, hogy a szerkezet szemantikája átlátszó a beszélők számára, így lehetővé teszi a kihagyást. A (22) alatti mondatfonetikai kikötés gyengíti még e törléses felfogást (ti. miért lenne erre szükség?), ugyanakkor a szintaxis szempontjából a (20)-as fakultatív szabály viszonylag egyszerű magyarázat. Különösen olyan szerkezetek valószínűsítik a régens-utalószó törlésére épülő elemzést, mint az *egyébként, hogy..., érdekes módon, hogy..., kétségkívül, hogy..., köztudottan, hogy..., nem véletlenül, hogy..., pontosan, hogy..., szerencsére, hogy...,* illetőleg az alábbi létező törléses mondatstruktúrák:

- (23) a. *Nemcsak Ø, hogy* eljönnek, de ajándékot is hoznak.⁸
 b. *Csak nem Ø, hogy* ajándékot is hoznak?
 c. *Éppen Ø, hogy* neked kellene az ő kedvében járnod.⁹

Mint az talán az eddig elmondottakból is kitűnik, a *természetesen hogy...* típusú szerkezet kialakulásának és terjedésének bonyolult nyelvrendszerbeli háttere van: kontaminációt, mondatrészek törlődését, analógiás folyamatokat tételezhetünk fel a háttérben. Kontra (1992a: 242—3) két grammatikai feltételt említ, amely támogatja az [ADV + *hogy*] struktúrát. Az egyik, hogy a kötőszó gyakran választható vagy „üres” a magyarban:

- (24) a. Azt mondta, hogy nem megyünk oda.
 b. Azt mondta, nem megyünk oda.

A másik, hogy míg a mondatkezdő [ADV + *hogy*] a standardot beszélők szerint rossz forma, ugyanez a szósor a mondat belsejében szerintük is elfogadható, ha a korábban stilisztikainak minősített szórendi cserével a főmondat végére kerül a mondatthatározó:

- (25) a. Az az oka *valószínűleg, hogy* a vírus utálja a fokhagymát.
 b. Nem derült ki *egyértelműen, hogy* tiszteljük az MTA tagjait.

Sándor Klára (1998: 70—2) ide kapcsolja az *-n* határozórag-funkciójának gyengülését (*régen ~ rég, hogyan ~ hogy, egészen ~ egész* stb.; *Betérvén észrevet-*

⁸ Ebben a konstrukcióban a kötőszó természetesen csak választható.

⁹ E példa érdekes módon szintén az összetétellé válás jeleit mutatja: *Éppenhogy* neked kellene az ő kedvében járnod.

tem, hogy valami megváltozott ~ Betérve észrevettem, hogy valami megváltozott.), amelynek háttérében szerinte az egykori primer határozóragok funkciójának meggyengülése áll¹⁰, és azt, hogy egyébként is terjedőben vannak a hogy kötőszós mellékmondatok (vö. a (26)-ot a (23) alatti példákkal):

- (26) a. *Két éve* nem találkoztunk.
- b. *Két éve, hogy* nem találkoztunk.
- c. *Mondván, hogy* fáradt, nem jött velünk.
- d. *Lévén, hogy* nem gyerek már, majd megoldja maga.

Az (1c.)-féle változat létét ily módon a közvetlen rendszerkörnyezeten kívül más folyamatok is erősíthetik.

Sándor Klára a szerkezet analógiás terjedésében a *természetesen, hogy...*-ot állítja középpontba: a *sajnos, hogy...*; *szerencsére, hogy...*; *valószínűleg, hogy...* stb. ennek mintájára született volna meg. Észre kell azonban vennünk, hogy a (2)-ben bemutatott példaszor nem egynemű, tudniillik több olyan kifejezés szerepel benne, amely mondatszóként használatos (*bizony, igenis, sajnos, tényleg* stb.) A mondatszók körében pedig létezik a magyarul beszélők számára egy mára tökéletesen grammatikussá lett mintája a szóban forgó szintaktikai változatnak (l. Kelemen 1970: 114; 384):

- (27) a. *Persze, hogy* időben ott leszünk.
- b. *Ugye, hogy* időben ott leszünk?
- c. *Naná, hogy* ott leszünk!
- d. *Végre, hogy* itt vagyunk!

A mondatszavak legfőbb sajátága a „mondat”-, ill. „tagmondat”-értékűség (Kelemen i. m. 11). Ebből adódhat, hogy noha a nyelvérzék számára így első pillantásra nem elemezhető a főmondat és a mellékmondat viszonya (i. m. 114), mégis azt látjuk, hogy a *persze* és néhány más kifejezés maga mellé vehet *hogy* kötőszós mellékmondatot. Az analógia véleményem szerint inkább ezektől a mondatszóktól indulhatott (már a *végre, hogy...* is analógiás példának látszik!), és azután terjedhetett át a ragos mondatthatározókra.

Mivel tehát napjainkban is zajló, ingadozásokkal jellemezhető nyelvi folyamatról beszélünk, ráadásul a magyar anyanyelvűeket nem lehet – e tekintetben sem – homogén közösségként kezelni, úgy tűnik, csak dinamikus alaktaniszintaktikai modell adhat számot az átalakulás minden aspektusáról. Ezért nem könnyű állást foglalni a bemutatott elemzési lehetőségek közül valamelyik mellett (de talán még valamelyik ellen sem). A nyelvi adatok alapján azt tartom a legvalószínűbbnek, hogy analógiás mintára (*persze, hogy...*), kontaminációtól

¹⁰ A szóelemek elhomályosulását mint lehetséges nyelvtörténeti magyarázatot korábban már E. Abaffy Erzsébet (1976: 398) is fölvetette rövid nyelvművelő cikkében. Az elhomályosulás akár úgy is értelmezhető, hogy például a *természetesen hogy...* vagy a *valószínűleg hogy...* szerkezet *természetesen*, ill. *valószínűleg* tagja használatjának nyelvérzéke szerint melléknév: azt jelenti, hogy 'természetes', ill. 'valószínű'.

támogatva megindult egyes mondathatározók összetapadása a *hogy* kötőszóval azáltal, hogy a kötőszóval bevezetett mellékmondat régebben – amennyiben nem hordoz releváns szemantikai információt – törölhetővé vált a főmondatból. E mellett az összetett magyarázat mellett szól, hogy jól beleillik az „elemek összetapadása → elhomályosulása → átértékelődése” állandóan új formákat létrehozó, mindenkor kimutatható nyelvi fejlődési vonulatba. A folyamatot elősegíthette a tágabb rendszerkörnyezet némely ide is ható tendenciája (például a Kontra által említett szórendi feltétel, az *-n* határozórag funkcióvesztése, a HKM-ek terjedése). Korántsem biztos azonban, sőt nem is nagyon várható, hogy a változás végeredménye (már amennyiben szó lehet ilyenről) új, szervesen összetapadt mondathatározók keletkezése lenne. Nem lehet ugyanis előre látni, milyen irányt vesznek a rendszert alakító nyelvi mozgások (főleg az analógia), és hogy mekkora a hatóerejük. Azonkívül a mai magyar nyelvhasználók a nyelvi tudatosság magasabb fokán állnak, mint, mondjuk, középmagyar kori elődeik, és – figyelembe véve a jelenség mostani elterjedtségét – nem valószínű, de talán nem is lesz szükséges, hogy a standard nyelvváltozat rögzítői a közeljövőben kodifikálják például a helyesírásban, hogy a *hogy* összetételi utótag lehet bizonyos mondathatározók mellett (már amennyiben tényleg így kell értékelni az eddig tapasztalt nyelvi fejleményeket).

A szintaktikai változások elméleti igényű kutatása nem tartozik a nagy múltú témakörök közé a nyelvészetben. MacMahon (1994: 107–37) áttekintéséből az derül ki, hogy az angolszász nyelvterületen is csak a hatvanas-hetvenes évek hozták meg az igazi érdeklődést a tárgy iránt. Néhány általános tanulságot azonban már az eddigi vizsgálatokból is meríthetünk az itt mondottakkal kapcsolatban.

A szintaktikai változások kezdő fázisában rendszerint egy addig egységes grammatikai kategórián vagy jelenségen belül kivételes viselkedésű formák különülnek el. Ezeknek a rendhagyó elemeknek a száma eleinte csekély, de ha állandósulnak a nyelvhasználatban, és elszigetelődésüket más folyamatok is támogatják, a kivételképződés tovább folytatódhat egészen addig a pontig, amíg a nyelvben megtűrhető komplexitás, átlátszatlanság átlép egy bizonyos küszöböt. Amikor ez bekövetkezik, az újabb nyelvelsajátító generáció elméjében a nyelvi kategóriák a szükséges módon átszerveződnek, ezáltal a korábban szokatlan jegyeket mutató alakok többé nem pusztán kivételek lesznek egyes szabályok alól, hanem immár új, egységes csoportot képeznek, csak rájuk érvényes grammatikai sajátságokkal. Az átértékelődésnek lehetnek további következményei is a nyelvi rendszerre nézve. A változás egészére általában a fokozatosságot, illetőleg a lassú-gyors-lassú ütemű lefolyást találták jellemzőnek.

Az így körvonalazható változási sémát elsősorban az angol modális segédigéknek (*can, may, will, shall, must*) az óangol nyelvtörténeti korszaktól máig tartó fejlődése és az igék osztályától való elhatárolódása, valamint különböző szórendi módosulások vizsgálata alapján fogalmazták meg. Kérdés, mennyiben érvényes a keret a *természetesen hogy...* típusú szintaktikai szerkezet helyzetének alakulására a magyarban. A feleletet a további kutatásoknak kell majd megadniuk, amelyek között kiemelt szerepet kell, hogy kapjanak a reprezentatív mintán alapuló, élőszóbeli előfordulásra összpontosító felmérések.

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1976. *Valószínűleg, hogy...? Nyr.* 100: 397–8.
- Deme László 1993. Bomlott gondolkodású nyelvészek!? Magyar nyelvművelés = terápia nélküli diagnózis?! *Új Szó*. Február 12. 7.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss K.–Kiefer F.–Siptár P.: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 17–184.
- É. Kiss Katalin–Szabolcsi Anna 1992. Grammatikaelméleti bevezető. In: Kiefer 1992: 21–77.
- Kelemen József 1970. *A mondatszók a magyar nyelvben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer 1992: 529–713.
- Kiefer Ferenc 1991. Az összetételek szintaktikai osztályozásáról. In: Hunyadi L.–Klaudy K.–Lengyel Zs.–Székely G. (szerk.): *Könyv Papp Ferencnek*. Debrecen. KLTE. 69–78.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 1992. *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In: É. Kiss K.–Kiefer F.–Siptár P.: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 187–289.
- Kontra Miklós 1990. Természetesen, hogy nem hiba – nyelvi változás? In: Balogh L.–Kontra M. (szerk.): *Élőnyelvi tanulmányok*. Budapest. MTA Nyelvtudományi Intézet. 76–83.
- Kontra Miklós 1992a. On an ongoing syntactic merger in Hungarian. In: Kenesei I.–Pléh Cs. (szerk.): *Approaches to Hungarian, Vol. 4*. JATE. Szeged. 227–45.
- Kontra Miklós 1992b. Bomlott gondolkodású magyarok? Magyar nyelvűvelés = diagnózis nélküli terápia. *Új Szó*. December 23. 4.
- MacMahon, April M. S. 1994. *Understanding language change*. Cambridge Univ. Press. Cambridge.
- Sándor Klára 1998. Amiért a szinkrón elemzés foszladozik. In: uő. (szerk.): *Nyelvi változó – nyelvi változás*. JGyTF Kiadó. Szeged. 57–84.

Nemesi Attila László

SUMMARY

Nemesi, Attila László

On the syntactic construction természetesen, hogy...

There are some syntactic variables in present-day Hungarian that are not unanimously evaluated in the linguistic community of this country. One of these is the use of constructions of the type *természetesen, hogy* ‘of course that’. Broadly construed, this involves a rather widespread range of phenomena. The paper, based on the previous literature on this issue, asks the question of how it is possible that native speakers of Hungarian use this type of constructions and what mental (analogical) linguistic processes may underlie the production of such linguistic forms. The author tries to argue that the appearance and growing incidence of this phenomenon is not in contradiction with the system of Hungarian grammar. In fact, it can be related to a number of morphological and syntactic processes, as well as general diachronic regularities, whereas its broader systemic context shows certain signs of an ongoing linguistic change.

A magyar stilisztika a 90-es években*

1. Ha a stilisztikusok jelenlegi szakmai közérzetét kívánnánk jellemezni, arra minden bizonnyal a diplomáciai nyelv „óvatos derűlátás” fordulata volna a legalkalmasabb. A stilisztika ugyanis az utóbbi két évtizedben – az ezt megelőző időszak perifériára szorítottsága után – fellendülő szakaszát éli; ez nem csupán a szakmunkák mennyiségi növekedésén, de ami ennél fontosabb: új irányok, új tárgykörök megjelenésén mérhető le. Ennek a folyamatnak, öröndetes módon, részese a hazai stíluskutatás is. Talán túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az elmúlt tíz esztendő stilisztikatörténetünk egyik legtermékenyebb periódusa. Fajsúlyos elméleti tanulmányok, rég hiányzó, modern szemléletű tankönyvek és kézikönyvek, stílusmonográfiák, rendszerezések, módszertanilag megalapozott elemzések jelentek meg e rövid idő alatt, s olyan szakmunkák is, amelyek hozzájárultak a stilisztika hatókörének tisztázásához a kommunikációs nyelvészetben belül. (A mondotakra l. Török 1990; Péter 1991; Kemény 1993; Gáspári 1994; Szikszainé 1994; Szathmári 1994, 1995; Szathmári szerk. 1996, 1998; Bencze 1996; Tolcsvai Nagy 1996; Adamik 1998; Nagy L. 1998; Szabó 1998; Vajda 1998; Fónagy 1999.) Az eredmények létrehozásában mind alkotó-, mind szervezőmunkájukkal nem kis részt vállaltak a jubiláló Mai Magyar Nyelvi tanszék és a hozzá kapcsolódó kutatóműhely tagjai. Mivel az ünnepi alkalom és a rendelkezésemre álló idő nem teszi lehetővé a fent említett új stilisztikai munkák módszeres számbavételét, még kevésbé értékelését és értelmezését, a belőlük levonható következtetések közül csupán néhány általános szempontot szeretnék kiemelni, amely megítélésem szerint módot ad a hazai stíluskutatás tájékozódási irányainak és dimenziójának érzékeltetésére, egyben a tanszék egyik jellegadó szakágának bemutatására.

2. Kiindulásként arra a kérdésre kerestem választ, milyen **belső és külső tényezők** játszottak szerepet a stilisztika megújulásában.

A **belső tényezők** között elsősorban azt a lehetőséget mérlegeltem, hogy van-e összefüggés a mai eredmények és a stilisztika közismert reflexiók hajlama között, vagyis hogy az önértelmezés vezetett-e a kedvező folyamatokhoz, ami azt is jelentené: sikerült hatékony megoldást találni az alapvető problémákra, nevezetesen a kulcskategóriák meghatározására, a diszciplína hatókörének és módszereinek kijelölésére. A vizsgált időszak témái között ugyanis változatlanul fontos motívum a tárgyértelmezés és a tudományközi kapcsolatok kérdése, ám mintha ebből ma már hiányozna az öngazolás szándéka, vagyis mintha megváltozott volna az önértelmezés iránya és indítéka.

* Előadásként elhangzott 2000. október 16-án a Mai Magyar Nyelvi Tanszék jubileumi ülészakán.

Jó két évtizeddel korábban inkább a stilisztika önképe és a tudományos környezet elvárásainak ütközése volt a reflexió elsődleges motiváló tényezője. Adva volt egyfelől az a határozott belső meggyőződés, hogy a stilisztika tárgya, amely a működő nyelv egy érzékelhető aspektusát vizsgálja, a nyelvhasználat más tényezőihez hasonlóan éppúgy hozzátartozik a nyelv természetéhez, mint annak rendszer volta, noha magát a jelenséget, változékonysága folytán, egyértelmű nyelvi tényekhez, pontos kategóriákhoz kötni csak bizonyos megszorításokkal lehet; másfelől adva volt egy olyan közvetlen tudományos környezet (a nyelvészetten belül), amely eltérő szemlélete, elméleti alapjai miatt csak korlátozottan elégíthette ki a stilisztika eszközigényét, s annak eredményeit maga is csak szűk körben tudta felhasználni, ezért az egész stíluskutatást egy másik szakág (az irodalomtudomány) hatáskörébe utalta. Ütközött továbbá a stilisztika tárgykézelése a domináns tudományos szemlélettel is, mivel tárgyának leszűkítése nélkül nem tudott olyan átfogó és egzakt metodikát kidolgozni, amely megfelelt volna a kutatás normáit kijelölő analitikus tudományelmélet követelményeinek. Így a logikai kritériumokat kielégítő nyelvészeti diszciplínák mellett a stilisztika csak mérsékelt presztízsre számíthatott. Ebből adódóan az önértelmezés nagy mértékben külső irányultságú: önigazoló jellegű (is) volt.

Az utóbbi években megjelent reflexív tárgyú dolgozatok ezzel szemben inkább a stilisztikán belül, más álláspontokhoz viszonyítva értelmezik tudományáguk kategóriáit, feladatait, vagyis az újabb önértelmezések elsődleges célja mintha nem a tudományág létjogának bizonyítása, hanem inkább egy elméletileg karakteres és más megközelítésektől elhatárolható szempontrendszer kifejtése volna (vö. Szathmári 1992; Péter 1991, 1992, 1996; Fehér 1996b; Kemény 1996, 1998, 2000; Máté 1997). Ha ez így van, akkor elmondható, hogy a 90-es évek egyik eredménye az, hogy artikulálódtak a magyar stíluskutatás irányzatai, ami föltehetőleg tovább ösztönzi az elméleti és módszertani tisztázás igényét egy-egy irányzaton belül is. Ilyen megközelítésben nyilvánvaló, hogy az eredményesség és az önreflexió mélysége, nyitottsága szorosan összefügg egymással.

3. A magyar stilisztika új irányainak kialakulását és a kérdések új módon való megközelítését jelentős mértékben segítették **külső tényezők**: a tudományos környezet változása, vagyis a szaktudományban és a tudományelméletben bekövetkezett fordulat is.

3.1. Elméleti alapjait tekintve tárgytudományos szinten a **nyelvészet pragmatikus iránya** a döntő hatású. A nyelvhasználat feltételeit, tényezőit, szabályait stb. vizsgáló, különböző eredetű, de együttvéve a nyelvészeti pragmatikát kitevő elméletek kérdésiránya egybeesik a stilisztikáéval. Több vélemény szerint az új elméletek részben az antik retorika és stilisztika pragmatikai elveit fogalmazták újra, így némiképp azok leszármazottainak tekinthetők (Adamik 1979; Balázs 1985; Péter 1996: 375). Nem tudni, hogy egy ilyen közvetlen viszony filológiaiilag igazolható-e, de a megfelelések több ponton is nyilvánvalóak: elég utalnunk a nyilatkozat és a kontextus kölcsönviszonyát taglaló mai megállapítások, valamint az „illőség” antik stíluselve közötti lényegi azonosságra. A nyelvészet úgynevezett pragmatikus fordulatával tehát a stilisztika az új paradigma részeként értelmezheti önmagát, és ez szükségszerűen befolyásolja további cél-

kitűzéseit. A stilisztikai reflexió a továbbiakban föltehetőleg kiterjed majd a testvértudományokhoz való viszonyra is, aminek eddig már több jelét is láthatuk a 80-as évektől kezdve elsősorban a szövegnyelvészet vonatkozásában (vö. Szabó 1988, 1992), és ugyanez fokozottabban várható a retorika irányában, nem csupán közös eredetük, de egymást átfedő tárgyköreik miatt is. Az a körülmény, hogy a rendszerezett modern stilisztikák mellett igény volt a retorikai hagyomány fölélesztésére, azt mutatja, hogy a két, immáron önállónak tekinthető tudomány szerepköre nem azonos.

3.2. Módszertani tekintetben a **tudományelmélet** úgynevezett **kognitív fordulata** ígér jelentős változást a stíluskutatás számára is. Az új metatudomány – szemben az analitikus tudományelmélettel – nem előzetesen adott elvek alapján jelöli ki a tudományos kutatás normáit, és nem várja el a szaktudományoktól, hogy rendszerüket és eredményeiket egy axiomatikus alapelvekből vezessék le logikailag ellentmondásmentesen, hanem az adott szaktudományt a saját módszereivel közelíti meg, és eredményeit ezekhez viszonyítva írja le és magyarázza. Nem normatív, hanem reflexív és heurisztikus, nem tudományfilozófiai értelemben vett elméletalkotásra, hanem problémamegoldó stratégiák feltárására törekszik. Az új metatudomány tudományszemlélete megfelel a pragmatikus szaktudományok természetének, pluralisztikus megközelítésmódja folytán alkalmas interdiszciplináris kapcsolataik kezelésére (Kertész 1997: 337–9; 1999: 323–5; 2000a: 209–14).

A stilisztika számára döntő fontosságú, hogy ez a megközelítés nem igényli azt, hogy általánosan érvényes válaszok szülessenek a kutatás tárgyát képező jelenségek mibenlétének meghatározására. Sőt: a kognitív tudományelmélet kimondja, hogy az olyan esszenciális kérdésekre, mint a *Mi a 'stílus'?*, *Mi az 'irodalom'?* stb. nincsenek előfeltételmentes válaszok, ezért objektív módon megválaszolhatatlanok. Tarnay László (1991: 157) szerint az efféle kérdések jellemzője, hogy lehetséges válaszai egybeesnek előfeltevéseivel, vagy ha nincs előfeltétel, a kérdést bármilyen válasz kielégítheti. Ő a *Mi az 'irodalom'?* kérdést vizsgálja problematológiai megközelítésben. Vele azonos álláspontot fejt ki Kertész András is (2000a: 214, ill. 2000b: 181–2), aki a *Mi a 'jelentés'?* kérdésre adható válasz kapcsán írja, hogy annak értelmezése kizárólag egy adott nyelv-elmélet „háttérfeltevéseiből és kategóriarendszeréből” vezethető le, vagyis „világosan meg kell különböztetnünk e kifejezés naív, explikálatlan használatát az egyes elméletekben explikált, elméletfüggő terminusként alkalmazott használatától.” A 'stílus'-fogalom értelmezéséről szólva a tudományteoretikusokkal azonos véleményt fogalmazott meg az évtized közepén Péter Mihály is (1996: 376), aki szerint a *Mi a 'stílus'?* kérdés ebben a formában hiányos, és kiegészítendő egy határozóval, amely megjelöli azt is, milyen szaktudomány keretében kívánjuk megválaszolni.

Az új tudományelmélettől kapott „fölmentés” tehát két lehetőséget kínál a stilisztika számára: a) vagy megkerüli a 'stílus' mibenlétére vonatkozó kérdést és helyette jól körülhatárolható jelenségeket vizsgál (erre a konklúzióra jutott az 1991-ben Párizsban rendezett stilisztikai tanácskozás eredményeiről szóló összefoglalás, amelyet Kemény Gábor ismertetett 1996: 8); b) vagy tudomásul

veszi, hogy az esszenciális kérdésre, az elméleti kiindulástól függően több érvényes válasz is adható, tehát számol különböző irányzatok meglétével. A magyar stíluskutatásban mindkét alternatíva jelen van: az elsőre hozható példák az újabb eszköztisztikai vizsgálatok: a nyelvi kép, az alakzatok, a mondatformák, az elbeszélői közlésformák stb. kutatása (Fónagy 1990, 1998; Kemény 1993, 1999a, b; Fehér 1995, 1996b; Bencze 1996b; Danyi 1996; Gáspári 1996; V. Raisz 1996; Kocsány 1996, 1997, 1999, 2000; Kövecses 1998; Horváth 1998); a másodikra a különböző kifejtettségű, karakteres stílusértelmezések: a Szathmári István (1994, 1995), Péter Mihály (1992, 1996), Bencze Lóránt (1996a: 19–52), Szabó Zoltán (1992, 1998), Tolcsvai Nagy Gábor (1996) nevéhez fűződő felfogások, amelyek több-kevesebb egyértelműséggel bizonyos nyelvelméleti irányokhoz köthetők. Így a magyar stíluskutatásban ma már számolhatunk a stílus funkcionális, szemiotikai, pragmatikai, kognitív és tudásszociológiai megközelítéseivel.

4. A továbbiakban a mai magyar stilisztika két **jellegadó vonásáról** kell szólnunk.

4.1. Az első és meghatározó szerepű: a kommunikációs nyelvészeti paradigmával kompatibilis **pragmatikus szemlélet**.

A stilisztika korábbi formális időszakában is megőrzött néhány általános alapelve a retorikának a nyelvhasználatra vonatkozó tanításaiból, sőt erre alapozva képviselhette sokszor egyedülként a használat szempontjait a rendszerelvű nyelvészet keretei közt. Ám ezek a használati szempontok nem hatották át a stilisztika egész rendszerét; a stílust meghatározó tényezőket ismertetve megmaradtak (a régi fogalmak újakra váltása mellett is) a stílusnemek és a stíluselvek közegében, de nem érték el magát az eszköztárat. A stilisztika rendszere így kettészakadt: az elméleti keret elvileg ugyan lehetőséget adott a nyelvhasználat különböző változatainak stílusvizsgálatára, de az úgynevezett stílusesszközök repertoárja leszűkítette azt egy speciális nyelvhasználati módra: az irodalmi formanyelvre, azon belül is leginkább az úgynevezett költői nyelv sajátosságaira.

A modern pragmatika lehetőséget kínált a nyelvi stílus olyan értelmezésére, amely a nyelv társadalmi létmódjából, kommunikációs és interakciós szerepéből kiindulva fogalmaz meg valamennyi nyelvhasználati módra érvényes általános elveket. Előfeltételként számol a különböző társadalmi cselekvésformákhoz kötött nyelvváltozatok létevel, az egyén nyelvi tudásával, a kommunikációs szituáció tényezőivel, az interakció szabályaival stb., amelyek közegében az aktuális nyelvhasználat sajátos karaktere érzékelhetővé válik. A stílusnak viszonyjelenséggént való felfogása nálunk először Péter Mihály tanulmányaiban (1974, 1978) jelent meg a 70-es években. Tolcsvai Nagy Gábor 1996-os modern stilisztikája a tágran értelmezett nyelvészeti pragmatika mai eszközeivel azt a bonyolult viszonyhálózatot térképezi fel, amely a nyelvi stílust meghatározza a kommunikációs interakcióban.

A pragmatikus szemléletű stíluskoncepció fontosabb stilisztikai hozadékát az alábbiakban jelölhetjük meg: a) Lehetőséget teremtett a mindennapi nyelvhasználat stílusjelenségeinek a megragadására; a normalizált nyelvváltozatok stílári típusjegyeinek és velük összefüggésben a mindennapi nyelv szövegtípusainak jellemzésére, illetve az előbbiek fényében az irodalmi mű stíluskérdései-

nek újragondolására (Péter 1978, 1996; Eöry 1996; Fehér 1996a). b) Eszközöket kínál olyan nem formális jellegű pragmatikai alakzatok leírására, mint az ironia vagy a retorikai kérdés (ez utóbbira Kocsány 1997). c) Ösztönzést adott egyfelől új stílusjelenségek vizsgálatára (ilyen például a szabad függő beszéd, illetve a narrációs beszédmódok nyelvi jellemzése Murvai 1980; Kocsány 1996, 1998), valamint a stílus kutatás számára eddig adekvát módon meg nem fogható narratív szerkezet vizsgálati módszereinek elméleti alapozására: az elbeszélő folyamat pragmatikai tényezőinek számbavételére (Tátrai 1997a, 1997b, 1999). d) Elméleti támpontokat ad a stilisztika eredendő pragmatikai alapjainak felismerésére (Adamik 1998; vö. még Fehér 1999).

4.2. A mai stilisztika másik meghatározó tényezője a **szövegelvűség**, amely szorosan kapcsolódik az előzőhöz, bár azzal nem szükségszerűen esik egybe. A szöveg stílusával kapcsolatos felfogást ugyanis az alábbi tényezők határozzák meg: a) A stilisztika feladatkörének értelmezése, vagyis az, hogy elsősorban (vagy kizárólagosan) az irodalmi formanyelv vizsgálatát tekinti tárgyának, vagy a kutatást kiterjeszti a nyelvhasználat minden szférájára. b) A szöveg mibenlétének, értelmezése, vagyis hogy a 'szöveg' fogalmát konstrukcionális vagy funkcionális kritériumokhoz köti: jelszerveződésnek vagy nyilatkozatként kezeli. Stilisztikai megközelítésben ez utóbbi kettősség különbsége némileg feloldódik ugyan, de egyértelműen látszik az is, hogy a stílus formális értelmezése a szövegen belüli kapcsolódásokat állítja előtérbe. Erről tanúskodnak a tudománytörténeti tények is.

Korábban a nyelvi elemek stílusértékének rendszerezésével foglalkozó nyelvészeti stilisztika a strukturalista irodalmi elemzésben való részvétele során lépett először a szöveg szintjére. Ekkor került előtérbe első lépésként egy olyan szövegstilisztika kidolgozásának gondolata (Nagy Ferenc 1981; Szathmári 1983a, b), amely – miként a strukturalista mondatnyelvészetből kiinduló szöveggrammatika is – a mondataháron átnyúló stílus eszközökre összpontosított, így fordult a figyelem a szövegkapcsoló funkcióra is alkalmas formális retorikai alakzatok felé (ismétlődés, fokozás, ellentétezés stb.). Ez időtől kezdve vált a jelentőségységként értelmezett szöveg (leginkább az irodalmi szöveg) vizsgálata is a magyar stilisztika elsődleges tárgyává és elemzése (az irodalmi műértelmezéssel szorosan összekapcsolódva, annak újabb módszereit is integrálva) egyik termékeny műfajává (újabb gyűjteménye Szathmári szerk. 1998). A stilisztika formális iránya és a strukturalista irodalomtudomány meghatározó kapcsolatát érzékelteti az is, hogy még a pragmatikai szemléletű mai stilisztika is saját előzményei között tartja számon a formalista poétikákat, annak ellenére, hogy ott a formavizsgálatok nem stilisztikai célokat szolgáltak, illetve hogy azok immanens szövegfelfogása kizárta az olyan halvány pragmatikai elemet is, amely még a strukturalista stilisztikáknak is kiinduló tétele volt.

Más irányból támogatta a stilisztikát főként 1970 elejétől a szövegnyelvészet. Itt már lehetett számítani a nyelvészeti pragmatika erőteljes hatására is, amely az irodalmi formanyelvre szakosodott stilisztikát a szemiotika módszerei felé fordította, és ennek folytán az összekapcsolódott az irodalomszemiotikával. A stilisztika szemiotikai irányának megalapozásában jelentős szerepe volt és van

a kolozsvári iskolának és személy szerint Szabó Zoltánnak (újabb munkái közül I. Szabó 1992, 1995, 1998). Ez a szövegszemlélet visszahatott a szövegtan egyik hazai irányának tárgyértelmezésére is (Szikszainé 1999). Más megközelítésben a nyelvészeti szövegkutatás elméleti alapjait adó pragmatikus nyelvelméletek, mint láttuk, új irányt is kijelöltek a stíluskutatás számára.

A szövegelvű stílusvizsgálat egy újabb karakteres vonulatát képviselik a retorikai szemléletű megközelítések, amelyek vagy a szöveg retorikai műfajiságára (Tolcsvai Nagy 1998), vagy a műfajjal összefüggésben a retorikai kompozíciós technikákra (V. Raisz 1998; Czetter 1998), vagy az alakzat szövegalkotó szerepére (Fehér 1996b, 1998; P. Dombi 1997) összpontosítanak.

A szövegelenség a maga bonyolult összefüggéseivel ismételten ösztönzi a stíluselmzési módszerek újragondolását (vö. Kocsány 1993; Szathmári 1994; Szabó 1995). A vizsgált időszakban számos metodikai javaslat született (eltéréseik mellett is közös bennük a kifejezett szövegelvűség), de ezek áttekintésére – tudományközi, interpretációelméleti összefüggéseik miatt – ezúttal még utalás-szerűen sincs lehetőségünk.

SAKIRODALOM

- Adamik Tamás 1979. Az antik retorika szövegnyelvészeti vonatkozásai. In (Szathmári István, Várkonyi Imre szerk.): *A szövegtan a kutatásban és az oktatásban*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 154. sz. 83–92.
- Adamik Tamás 1998. *Antik stíluselméletek Gorgiasztól Augustinusig. Stílus, kritika, értelmezés*. Seneca Kiadó.
- Balázs János 1985. *A szöveg*. Gondolat.
- Bencze Lóránt 1996a. *Mikor, miért, kinek, hogyan. I. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban*. 1–2. Corvinus Kiadó.
- Bencze Lóránt 1996b. A trópusok, az alakzatok és a metaforaalkotás. In (Szathmári szerk.): 1996. 234–309.
- Czetter Ibolya 1998. Szövegalkotás és retorizáltság Márai Sándor Búcsú című publicisztikai írásában. In (Szathmári szerk.): 1998. 312–6.
- Danyi Magdolna 1996. Hasonlatípusok Pilinszky János költészetében. In (Szathmári szerk.): 1996. 310–28.
- P. Dombi Erzsébet 1997. Szövegszerkezet és színesztétika. In (Péntek János szerk.): 1997. 138–147.
- Eöry Vilma 1996. Szövegtipológia – stílustipológia. (Problémavázlat: elméleti és módszertani lehetőségek.) In (Szathmári szerk.): 1996. 130–51.
- Fehér Erzsébet 1995. Változatok a hasonlatra. In (Laczkó Krisztina szerk.): *Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 140–7.
- Fehér Erzsébet 1996a. A stílusztika Janus-arca hazai tükörben. *Magyar Nyelvőr* 120: 13–30.
- Fehér Erzsébet 1996b. Hasonlat és versszerkezet a 30-as évek lírájában. In (V. Raisz Rózsa szerk.): *Anyanyelv és iskola az ezredfordulón*. MNyTK. 207. sz. 250–7.
- Fehér Erzsébet 1998. A „szövegtér” alakításának néhány módja újabb költészetünkben. In (Horváth Katalin, Ladányi Mária szerk.): 1998. 89–99.
- Fehér Erzsébet 1999. A stíluselmélet archeológiája. *Magyar Nyelvőr* 123: 169–74.
- Fónagy Iván 1990. *Gondolatalakzatok, szövegszerkezet, gondolkodási formák*. MTA Nyelvtudományi Intézete. Linguistica Series C. Relationes, 3.

- Fónagy Iván 1998. A kognitív metaforáról. In (Zoltán András szerk.): *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntőkönyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. ELTE BTK Keleti Szlav és Balti Filológiai Tanszék. 140–53.
- Fónagy Iván 1999. *A költői nyelvről*. Corvina.
- Gáspári László 1994. *Stilisztika*. (Főiskolai jegyzet.) Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Gáspári László 1996. Egy új retorika- és stíluselmélet vázlata. In (Szathmári szerk.): 1996. 34–80.
- Horváth Katalin 1998. A szinekdoché szerkezete. In: Horváth Katalin, Ladányi Mária (szerk.): 1998. 131–9.
- Horváth Katalin, Ladányi Mária szerk. 1998. *Elemszerkezet és linearitás. A jelentés és szerkezet összefüggése*. ELTE BTK Általános és Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék.
- Kemény Gábor 1993. *Képekbe menekülő élet. Krúdy Gyula képalkotásáról és a nyelvi kép stilisztikájáról*. Balassi Kiadó.
- Kemény Gábor 1996. Mi a stílus? (Újabb válaszok egy megválaszolhatatlan kérdésre.) *Magyar Nyelvőr* 120: 6–13.
- Kemény Gábor 1998. A szövegstílus három összetevőjéről. *Magyar Nyelvőr* 122: 133–42.
- Kemény Gábor 1999a. A nyelvi kép mint „rendellenesség”. *Magyar Nyelvőr* 123: 292–330.
- Kemény Gábor 1999b. A nyelvi kép mint „szabályszerűség”. *Magyar Nyelvőr* 123: 395–403.
- Kemény Gábor 2000. Szkülla és Kharübdisz között: a stilisztika feladatai és lehetőségei az új évezred küszöbén. *Magyar Nyelvőr* 124: 298–309.
- Kertész András 1997. Kognitív metatudomány és irodalomelmélet. Perspektívák és kérdések. *Literatura*. 337–57.
- Kertész András 1999. A metanyelvészet mint kutatási program. *Magyar Nyelvőr* 123: 323–34.
- Kertész András 2000a. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 124: 209–25.
- Kertész András 2000b. A 'referencia' és 'koreferencia' problémája Frege nyelvfilozófiájában. *Officina Textologica* 4. 181–207.
- Kocsány Piroska 1993. Nyelvtudomány és szövegelemzés. *Magyar Nyelvjárások*. XXXI. 107–16.
- Kocsány Piroska 1996. A szabad függő beszéd a belső monológig. In (Szathmári szerk.): 1996. 329–48.
- Kocsány Piroska 1997. A retorikus kérdés. In (Péntek János szerk.): 1997. 250–8.
- Kocsány Piroska 1999. A hypallagé és az enallagé: szintaktikai vagy szemantikai alakzat? *Magyar Nyelvjárások* XXXVII. 299–304.
- Kocsány Piroska 2000. Jelentésátvitel a metonímia és a metafora között. *Magyar Nyelvjárások* XXXVIII. 26–270.
- Kövecses Zoltán 1998. A metafora a kognitív nyelvészetben. In (Pléh Csaba, Györi Miklós szerk.): 1998. *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása*. Pólya Kiadó. 50–82.
- Máté Jakab 1997. Újabb szempontok és távlatok a stílus- és stilisztikai kutatásokban. *Magyar Nyelvőr* 121: 343–58.
- Murvai Olga 1980. *Szöveg és jelentés. A szabad függő beszéd szövegnyelvészeti vizsgálata*. Kriterion. Bukarest.
- Nagy Ferenc 1981. *Bevezetés a magyar nyelv szövegtanába*. Tankönyvkiadó.
- Nagy L. János 1998. *Szavak és világok Weöres Sándor verseiben*. Akadémiai Kiadó.
- Péntek János szerk. 1997. *Szöveg és stílus. Szabó Zoltán köszöntése*. Kolozsvár.
- Péter Mihály 1974. Stilisztikai alapfogalmaink tisztázásához. In: Imre Samu, Szathmári István, Szűts László (szerk.): 1974. *Jelentéstan és stilisztika*. Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések 83. sz. 458–63.
- Péter Mihály 1978. Jegyzetek a funkcionális nyelvhasználatról. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*. XII. 221–31.
- Péter Mihály 1991. *A nyelvi érzelmek kifejezés eszközei és módjai*. Tankönyvkiadó.

- Péter Mihály 1992. A szövegtani kutatásról. (Válasz a kérdésekre.) In (Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László szerk.): 1992. *Szemiotikai szövegtan* 5. JGYTF Kiadó. Szeged. 171–6.
- Péter Mihály 1996. Stílusok és stilisztikák. *Magyar Nyelvőr* 120: 375–9.
- V. Raisz Rózsa 1996. Két témakör a mondatstilisztikájából. In (Szathmári szerk.): 1996. 214–33.
- V. Raisz Rózsa 1998. Szövegtípus, szövegszerkezet és retorizáltság. Márai Sándor Füves könyvéről. In (Szathmári szerk.): 1998. 295–311.
- Szabó Zoltán 1988. *Szövegnyelvészet és stilisztika*. Tankönyvkiadó.
- Szabó Zoltán 1992. A szövegsemiotika időszerű kérdései és megoldásra váró kérdései. In (Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 5. JGYTF Kiadó. Szeged. 199–210.
- Szabó Zoltán 1995. A stilisztikai elemzés egy szövegelméleti modellje. In (Petőfi S. János, Békési Imre, Vass László szerk.): 1995. *Szemiotikai szövegtan* 8. JGYTF Kiadó. Szeged. 145–52.
- Szabó Zoltán 1998. *A magyar szépirodai stílus történetének fő irányai*. Corvina.
- Szathmári István 1983a. Beszélhetünk-e szövegstilisztikáról? In (Rácz Endre, Szathmári István szerk.): 1983. *Tanulmányok a mai magyar nyelv szövegtana köréből*. Tankönyvkiadó. 320–55.
- Szathmári István 1983b. A szövegstilisztika tárgyköréről. *Magyar Nyelv* LXXIX, 149–62.
- Szathmári István 1992. Milyen napjaink stilisztikája? *Magyar Nyelv* LXXXVIII, 272–279.
- Szathmári István 1994. *Stílusról, stilisztikáról napjainkban*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szathmári István 1995. *Három fejezet a magyar költői stílus történetéből*. Akadémiai Kiadó. Nyelvtudományi Értekezések. 140. sz.
- Szathmári István szerk. 1996. *Hol tart ma a stilisztika? (Stíluselméleti tanulmányok)*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szathmári István szerk. 1998. *Stilisztika és gyakorlat*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Szikszainé Nagy Irma 1994. *Stilisztika*. Trezor.
- Szikszainé Nagy Irma 1999. *Leíró magyar szövegtan*. Osiris.
- Tarnay László 1991. Dialógus és irodalomtudomány. Egy kognitív elmélet problematológiai megalkotása. *Literatura* 153–74.
- Tátrai Szilárd 1997a. Szöveg és narráció. Az elbeszélői horizont szerepe a narratív szövegek nyelvi működésében. *Magyar Nyelvőr* 121: 177–87.
- Tátrai Szilárd 1997b. Az elbeszélés határai. Kosztolányi Dezső: Esti Kornél (különös tekintettel a Kilencedik fejezetre). *Magyar Nyelvőr* 121: 323–38.
- Tátrai Szilárd 1999. A történetmondás realisztikus motiváltságának nyelvi jelzéseiről. In (Kugler Nóra, Lengyel Klára szerk.): 1999. *Ember és nyelv. Tanulmánykötet Keszler Borbála tiszteletére*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. 308–13.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. Babits: Kölcsey. In (Szathmári szerk.): 1998. 283–94.
- Török Gábor 1990. *Pontok és kérdőjelek az általános stíluselméletben*. Tankönyvkiadó.
- Vajda András 1998. *Költészet és retorika. Tanulmányok*. Universitas Kiadó.

SUMMARY

*Fehér, Erzsébet***Hungarian stylistics 1990–2000**

This paper discusses the recent general upswing of style studies in Hungarian scholarship. To begin with, the author enumerates the internal and external factors that have contributed to the renewal of stylistics: the former include a continuous self-reflection of the discipline, whereas the latter are determined by the pragmatic turn of linguistics and the cognitive turn of the theory of science. She then presents a general overview of Hungarian stylistics in the nineties, emphasizing two of its characteristic features: a pragmatic attitude as part of the communicative paradigm of linguistics that makes it possible to investigate all dimensions of language use; as well as a text-based perspective that has entailed a reconsideration of the methods of stylistic analysis.

A mellékmondatok osztályozásának problémái*

Három példamondattal kezdem:

Tapasztaltam, hogy a mellékmondatokat nem könnyű osztályozni.

Érthető, hogy a mellékmondatokat nem könnyű osztályozni.

Ne csodálkozzunk, hogy a mellékmondatokat nem könnyű osztályozni.

Minél többet tudunk a mellékmondatok természetéről, annál bonyolultabb rendszerbe foglalni őket. A korábbi grammatikák, az akadémiai nyelvtan, A mai magyar nyelv stb. az első példamondatban tárgyi, a másodikban alanyi, a harmadikban pedig állandó határozói mellékmondat típust lát – a mondatrészkifejtés szempontjából ítélve meg a mondatokat. Hadrovics László funkcionális magyar mondatana ezzel ellentétben semmiféle különbséget sem talál a három mellékmondat között. A szerző megállapítása szerint ugyanis a fenti összetett mondatokban a közlés lényegét a **mellékmondat** tartalmazza (amely mindhárom példában ugyanaz), a főmondat funkciója pedig csupán annyi, hogy egy fajta keretet biztosítson a valódi közlendőnek. Így mindhárom mellékmondatot egységesen úgynevezett tartalomkifejtőnek minősíti. Hadrovics a tartalomadás különféle módozataira alapozza rendszerét, lényegi és mellékes (más néven részleges) tartalomadó mellékmondatokat különböztetve meg. (Egyéb kategóriáinak elemzésétől most kényszerűen el kell tekintenünk.) A **lényegi** tartalmat adók (azaz a tartalomkifejtők) a keretszó (vagyis az alaptag) tartalmi kereteit teljes egészében, konkrét tartalommal töltik ki; ezek a **hogy** kötőszós mondatok. A **részleges** tartalomadók ezzel szemben az alaptag jelentésének csak egy részmozzanatát fejtik ki; ilyenek a **vonatkozó** mellékmondatok. A hagyományostól gyökerében eltérő felosztás jogosultságát a szerző az alábbiakkal indokolja: „Az én rendszerem megszünteti a formális logika uralmát ott, ahol annak semmi értelme nincsen, és helyette a szemantika uralmát vezeti be, s ezzel a nyelv természetes összefüggéseire épít. Senkinek még nem jutott eszébe, hogy a földrajzot a képzeletbeli hosszúsági és szélességi körök mentén haladva tanítsa, és azt írja le, hogy mi van e körök által bezárt idomokban. A földrajzot földszerűen tanítják. Az én törekvésem is az, hogy egy nyelvszerű mondatant építsek fel, helyenként tehát kénytelen vagyok mellőzni a logika képzeletbeli hosszúsági és szélességi köreit.” (Hadrovics 1969: 201) Ez – mint az idézetből kivehető – egyben a csupán mondatrészkifejtésre építő felosztások kritikája is.

* Előadásként elhangzott 2000. október 16-án a Mai Magyar Nyelvi Tanszék jubileumi ülésén.

Az utóbbi évtizedekre visszamenő mondatszemantikai vizsgálatok, Kiefer Ferenc, Molnár Ilona, Zsilka János kutatásai Hadrovics tartalomadás alapján történő osztályozását igazolták. A faktivitás, az összetett mondatban meglévő egzisztenciaviszonyok, azaz a fő- és mellékmondat közötti külső és belső szemantikai viszony: egzisztenciartartás, illetve egzisztenciaváltás mind a tartalomkifejtő, tehát a *hogy*-os mondatokhoz mint egységes csoporthoz kötődnek. Ebből a szempontból irreleváns, hogy a vizsgált mondat típus a mondatrészkifejtés szempontjából alanyi, tárgyi, jelzői vagy egyéb csoportba sorolható-e.

Hadrovics kategóriáinak jogosultságát mindezekén túl még a nyelvtörténet is támogatja. Megvilágításképpen érdemes futólag áttekinteni az alárendelő összetett mondatok kialakulását, hiszen – mint minden természetes úton keletkezett fenomén – ezek is hordozzák előéletük lenyomatait.

Az alárendelő összetett mondatok két alaptípusra vezethetők vissza. Az egyik igen ősi típus valójában úgynevezett szövegtani alárendelés, amelyben önálló mondatok **csupán tartalmi** vonatkozások alapján kerültek szorosabb kapcsolatba egymással. A két előzménymondat típusai kb. így rekonstruálhatók: *Látom/Mondja. Farkas közeledik. Jó. Elejtettük a farkast.* Nem nehéz bennük felismerni az **eleve tartalomkifejtő** mondatokat: a tulajdonképpen közlendő a második mondatban van, az első mondat pedig valamilyen érzékelést, észlelést, közlést vagy értékelést tartalmaz, keretet ad. Ebbe a mondat típusba csak később, utólag hatolt be a tartalmatlanná vált *hogy* kötőszó, és funkciója nem is több annál, minthogy a mellékmondat szintaktikai függésére utaljon. Az eredeti állapota emlékeztet, hogy a *hogy* kötőszó máig is váltakozhat kötőszótlansággal.

A másik alaptípusban kérdő névmás, illetőleg kérdő határozószó vált – megfelelő intonációs változások hatására – kérdő-határozatlan, majd határozatlan-vonatkozó fokozaton keresztül vonatkozó névmási, illetve vonatkozó határozószói kötőelemmé. Az előzménymondatokat kb. így lehetne rekonstruálni: *Ki fél? Jöjjön hozzám! Hova mész? Elkísérlek.* Az említett változások végeredményei az *Aki fél, jöjjön hozzám! Ahova mész, elkísérlek*-féle vonatkozó összetett mondatok. Az ilyen módon keletkezett alárendelések Hadrovics részleges tartalomadó mondatai.

Az alárendelő összetett mondatok rendszerében az első nagy törésvonalat tehát a **kötőszó** minősége mutatja: *hogy* kötőszós mondatok ↔ vonatkozó kötőszós mondatok ≈ lényegi tartalomadás ↔ mellékes tartalomadás.

A következő törésvonal a vonatkozó mondatok halmazán belül húzódik, és a vonatkozó névmási kötőszós mondatokat különíti el a vonatkozó határozószóval bevezetettektől. Itt a **szerkesztésmód kötöttségének** lehetőségében van a különbség. A vonatkozó névmási kötőszós mondatok a vonatkozóságot illetően a *hogy*-osokkal mutatnak hasonlóságot. A *hogy* kötőszósok (egynémely magyarázható kivétellel) tipikusan vonzatosak – a rájuk jellemző keretszavak függvényében. Ha egy ilyen keretszó, vagyis főmondatbeli alaptag mellékes tartalmat kap, akkor a vonatkozó mondat is kötött szerkesztésmódú lesz: *Megértettem, amit írtál.*

A **vonatkozó határozószóval** kapcsolt mellékmondatok ellenben mindig **szabad szerkesztésmódúak**. Úgy tűnik, minél kisebb mértékű a szintaktikai kö-

töttség, annál több a lehetőség szemantikai tartalmak kifejeződésére. Ezzel is magyarázható, hogy a sajátos jelentéstartalmak, a hasonlítás, feltételeesség, következményesség a szabad szerkesztésmódú vonatkozó határozószóval kapcsolt mondatokra rakódtak rá, kölcsön véve a megfelelő mellékmondatcsoport kötőszavát/kötőszavait. Átterjedésük a *hogy*-os mondatokba több esetben áttételeken keresztül tudott csak végbemenni, bár ez attól is függ, szubsztancia- vagy akcidenciafogalmat fejt-e ki a *hogy* kötőszós mellékmondat típus. A feltételeesség könnyen kapcsolódik szubsztanciafogalmat kifejtő mellékmondatokhoz, míg a hasonlítás és a következményesség éppen ellenkezőleg az akcidenciafogalmakat kifejtő mondat típusokat kedveli. Talán feltűnt, hogy a szintén sajátos jelentéstartalmúnak tartott megengedő mondatok nem szerepelnek a felsorolásban. Ezek más természetűek, mint a fentiek, lényegük az elvárás törlése, kialakulásuk elsősorban az ellentétes mellérendeléshez kötődik, jellemző kötőszavaik is más forrásokból táplálkoztak (*jóllehet, bár, ám, ugyan*).

Igen figyelemreméltó, hogy a mienktől egészen eltérő kiindulású generatív mondattan, amely a tagmondatok közötti mélyszerkezeti viszonyokat vizsgálja, végeredményben hasonló különbségeket állapít meg. Az alárendelő mondatoknak kétfajta invariáns szerkezetet tulajdonítva **kategoriális** alárendelés néven tárgyalja a *hogy* kötőszós és a vonatkozó névmási kötőszós mondatokat, és **független** alárendelésként a vonatkozó határozószóval bevezetett és sajátos jelentéstartalmú mellékmondatokat.

Az eddigiekből talán világossá vált, hogy az alárendelő mondatok egyes típusainak természetéről: jellemzőiről a tartalomadás módjára, a szerkesztésmód kötöttségére vagy szabadságára, az esetleges sajátos jelentésárnyalatra nézve a **kötőszó** áruklodik. S itt rögtön párhuzamot vonhatunk más nyelvek mellékmondatainak hasonló tulajdonságaival, grammatikáiknak kötőszó alapú felosztásával is.

Szükség van-e az osztályozásban a mondatrészkifejtésre, a logika képzelhetbeli hosszúsági és szélességi köreire? Mindenképpen. Még aki kétségbe vonja is szükségességét, sem tud megenni nélküle. Elméletileg elvethetik, de a terminológiát nem nélkülözhetik. Hadrovics a fogalomszók tartalomadásával kapcsolatban teljes mértékben ellenzi a mondatrészi szerep alapján való kategorizálást, mivel itt a jelentés és a mondatbeli szerep elválik egymástól. A határozószók tartalomadásában azonban már kénytelen a mondatbeli szerepre hivatkozni: az *úgy* vagy az *akkor* fogalmi tartalom híján csak a mondatbeli funkció alapján kaphatja meg jelentését, ebben az esetben tehát a jelentés és a mondatbeli szerep egybeesik. Számomra legmeggyőzőbbben Molnár Ilona fogalmaz: „A mondatrészkifejtés hagyományos elve (alanyi, tárgyi stb. mellékmondatok megkülönböztetése) nézetem szerint a mai napig sem veszítette el relevanciáját, ha sok tekintetben elavult és improduktív is a rá épülő rendszer” (Molnár 1985: 189–90). A kérdés tehát nem az, hogy szükség van-e a mondatrészkifejtésre – erre egyértelműen igennel válaszolhatunk –, hanem az, hogy erre kell-e építenünk a rendszert. Erre viszont – legalábbis én – feltétlenül nemmel válaszolnék. Az alárendelt mondatok szintaktikai-szemantikai szerkezetére – mint már láttuk – egyidejűleg többfajta viszonyrendszer is érvényes (Molnár 1985: 189). Az elrendezésben választhatjuk tehát fő szempontnak a mondatrészkifejtést, a kötőszó szerinti

felosztást vagy a szerkesztésmód kötöttségét, illetve szabadságát, bár ez utóbbi kettő – mint szó volt róla – összefügg egymással. Én – meggyőződéseim szerint – kötőszó alapúvá tettem volna az alárendelő mondatok felosztását, s ennek rendeltetése volna alá a szerkesztésmód kötöttségét, majd a mondatrészkifejtést. Nem találtam egyetértésre. A Magyar grammatikában megjelent rendszerezés fő rendező elve a szerkesztésmód kötöttsége lett, ennek van alárendelve a kötőszó és a mondatrészkifejtés. Ez így jobban megfelel a mondatrészi bővítményekben alkalmazott felosztásnak. Annyit azonban mégis szeretnék megjegyezni, hogy teljes megelégedésekre nem lehet törekedni. Tudomásul kell vennünk, hogy az összetett mondatok minden hasonlóság ellenére mások, mint a nekik megfelelő egyszerű mondatrészek. Az alárendelő összetett mondatnak saját grammatikai kategóriái vannak (kötőszó, utalószó, tagmondatrend), amelyek eltérő grammatikai-szemantikai jelenségek tükrözői. Hogy csak egyet említssek a sok közül: a helyhatározók kötöttsége mellékmondati szinten nem realizálódik: az irányjelentés ellenére sem lehet *hogy* kötőszós a mellékmondat.

A problémák olyan számosak – a már említetteken kívül is –, hogy keretesként visszakanyarodhatunk egyik bevezető példamondatunk módosított változatához: *Nagyon is érthető, hogy a mellékmondatokat nem könnyű megnyugtatóan osztályozni.*

SZAKIRODALOM

- Berrár Jolán 1957. *Magyar történeti mondattan*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Eisenberg, Peter 1989. *Grundriß der deutschen Grammatik*. J. B. Metzlersche Verlag, Stuttgart.
- Haader Lea 1991. Az alárendelő mondatok. Az ősmagyar kor és előzményei. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet, Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 728–30.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan* I. Akadémiai Kiadó, Budapest, 529–713.
- Kiefer Ferenc 1980. A faktivitás a magyarban. *NytudÉrt.* 104. sz. 491–9.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Molnár Ilona 1977. A tartalmatlan *hogy* kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból. *NytudÉrt.* 94. sz.
- Molnár Ilona 1985. Egzisztencia-viszonyok a *hogy* kötőszós összetett mondatban. *ÁNyT.* XVI. 189–207.
- Rácz Endre 1968. Az alárendelt mondatok. In: Benczédi József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné: *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 367–430.
- Tompai József 1962. (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 330–407.
- Zsilka János 1971. *Nyelvi rendszer és valóság*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Haader Lea

SUMMARY

Haader, Lea

Problems in the classification of subordinate clauses

The classification of complex sentences (multi-clause sentences involving subordination) is done according to disparate criteria in various earlier and more recent grammars. This is because subordinate clauses are simultaneously subject to, or part of, several systems of relationships. The paper lists the various possibilities of classification and argues for that based on the conjunction involved.

Az integráció a magyartanításban

Az anyanyelvi nevelés módszertanáról szeretnék írni, annak is elméleti alapvetéséről, sőt annak is egyetlen fogalmáról, az integrációról.

Az anyanyelvi nevelés maga komplex tevékenység, nem nyugodhat egyetlen egy elven, hanem elvek rendszerén. Ezeket az elveket próbáltam tizenkét pontban megfogalmazni módszertanomban (Az anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig, megjelenés alatt). A lista a következő: *1. a hagyomány és az újítás egysége; 2. beszéd, munka, játék, ünnep; 3. az elsődleges nyelvelsajátítás és az iskolai nyelvtanítás különbsége; 4. a beszédre való alapozás minden iskolafokon és minden tevékenységben; 5. a nyelvi tudatosság fejlesztése; 6. integráció, azaz integrált tanítás; 7. analógia és kreativitás; 8. felosztás és részekre bontás (az egész-rész problematika); 9. induktív menetű tanítás; 10. a sémaelmélet (a tanítás rendszerépítés); 11. memória és figyelem; 12. kiegyensúlyozottság, azaz minden részterület egyenlő mértékű fejlesztése.* Minden egyes tétel kifejtése megérne egy misét, most csak néhány megjegyzésre van mód. Haladjunk visszafele! A *kiegyensúlyozottság* (balanced instruction) világszerte jelszó, a részterületek – beszéd és beszédértés, olvasás és írás stb. – egyenletes és egyenlő fejlesztését jelenti. A *memória és a figyelem* kulcsfogalom a pszicholingvisztikában: figyelem és memória nélkül lehetetlen a beszédprodukció és -percepció. A memória és a figyelem hangsúlyozása tehát nem valami mechanikus jelszó visszacsempészése kreatívnak mondott világunkba, hanem egyszerűen létkérdés: emberi mi-voltunk, a beszéd létkérdése. A *sémaelmélet* (scheme theory) a hetvenes évek kognitív pszichológiájának kulcsfogalma, a nyolcvanas években nagyon sok tanulmány épített rá az amerikai olvasáspszichológiai szakirodalomban, itthon 1986-ban írtak róla először, majd az 1995-ben megjelent *Az anyanyelvi nevelés módszerei* című tankönyv a módszertanba is bevezette. A *kreativitás* fogalmát az utóbbi évtized pedagógiája újrafogalmazta, s ez – az ötvenes évek divergens kreativitásfelfogásától eltérően – azt tanítja, hogy a kreativitás összefügg a tudással, s a tudás növekedésével fokozódik. Ez a korszerű és az iskolai oktatás számára elfogadható kreativitásfelfogás olvasható az új Pedagógiai Lexikonban. A régebbi kreativitásfelfogás száműzte az analógiára építő tanítást és tanulást, a nyolcvanas évek elején például alsó tagozaton tiltották a bemutató olvasást, szinte

elzárták a gyereket a mintától, s ha éppenséggel a feladatlapozás során nem bizonyult kreatívnak, igen hamar leszakadt a többitől. A sokat emlegetett polarizációnak elsősorban ez az idejétmúlt kreativitásfelfogás és a mintakövetés száműzése az oka. Ideje tehát az *analógia* fogalmát megvizsgálni, s ismét bizalommal fordulhatunk a Pedagógiai Lexikonhoz: a mintakövetés nem mechanikus tevékenység, hanem összehasonlítások és következtetések, tehát gondolkodási műveletek sorozata, az analógia a metaforateremtésnek is alapja. Dehát ezt a történeti nyelvészeti iskolázottságú tanároknak nem kell magyarázni, újgrammatikus ismereteik következtében tisztában vannak az analógia fontosságával. Újbóli hangsúlyozása hasznosan változtatná meg a jelenlegi iskolai gyakorlatot. A *beszéd, munka, játék, ünnep* jelszóegyüttes a Jéna-planból származik, az egyensúlyteremtés igénye fogalmazódik meg benne is, annak a hangsúlyozásával, hogy az ünnep közösségi kommunikáció, melyben minden összegeződik, ilyen – az olimpia.

Időnként tehát elő kell vennünk mindennapos fogalmainkat, s át kell gondolnunk tartalmukat. Ilyenkor azután kiderül, hogy mást értünk rajtuk, s mellébeszélünk, modern szóval élve: kommunikációs zavar támad. Azért is át kell vizsgálni az alapfogalmakat, mert a tudomány fejlődéséből következően is változnak, ezenkívül a különféle irányzatok másképpen használják őket, sőt több tudományterület használja ugyanazt a szakszót. Vannak divatos szakszavak. Ilyen az integráció.

Az integráció mindennapi fogalmunk, mégis mindenki mást ért rajta. Tekintsünk most el a szó politikai jelentésétől, például az európai integrációtól; tekintsünk el a felsőfokú oktatásban használt jelentésétől, például az egyetemek és a főiskolák integrációjától. Van a szónak egy, a gyógypedagógiában használt jelentése: az enyhén fogyatékosoknak a normális gyerekek közé történő elhelyezését, integrálását jelenti, de ezt szokták inkluzív pedagógiának is nevezni. Nemrégiben egy fiatal kolléganővel beszélgettünk az integrációról, s csak néhány perc múlva derült ki, hogy ő gyógypedagógiai értelemben, én pedig általános, de inkább anyanyelvi módszertani értelemben használtam a szót.

De még az általános módszertanban is több jelentés alakult ki, erről lesz a továbbiakban szó. **Az 1978-as tantervnek volt az egyik alapfogalma** az integráció, annak idején sokat írtak róla. Azt akarták elérni, hogy a tanításban ne szigetelődjenek el a különféle részterületek, de megtartották a tantárgyakat, s meghatározták óraszámukat. Különösen az alsó tagozaton kívánták meg az integrált órákat, ebben a szellemben születtek meg a nyolcvanas években Lovász Gabriella tankönyvei.

A **NAT és kerettanterve** (1995, 2000) folytatja azt a hagyományt, hogy meghatározza a tantárgyakat és óraszámukat. A kerettanterv elején lévő miniszeri rendelet azonban megengedi, hogy a helyi tantervekben az iskolák összevonjanak tantárgyakat és/vagy modulokat, s ily módon integrált tantárgyakat hozzanak létre. A magyar például nyerhet, ha hozzákapcsolják a tánc és dráma, hon- és népismeret, mozgókép- és médiaismeret modulokat; az első kettő szoros kapcsolatban van az 5–6. osztály anyagával, az utóbbi pedig kitűnően illik a 8. osztályos kommunikációhoz, melynek témája amúgy is a tömegkommunikáció.

Arra gondolok például, hogy a nyelvtanban előírt beszédfejlesztést át lehet tenni a tánc és drámához, mert ott is elő van írva, s ily módon felszabadulna egy kis idő a helyesírás gyakorlására. Természetesen, mindehhez tantestületi egyetértés és figyelem szükséges. Fontos volna kicsit több időt adni a törzsanyag tanításának, mert – valljuk be – ez a kerettanterv tovább csökkentette az anyanyelvi órák számát, azzal érvelve, hogy a magyarnak így is a legmagasabb az óraszám. Igen ám, de a magyar nem egy, hanem legalább hét tantárgy: irodalom, nyelvtan, helyesírás, nyelvművelés, beszédfejlesztés, fogalmazás, kommunikáció. Az 1950-es óraszám felével dolgozunk most, sokkal nagyobb tananyaggal, s gyakorlás nincsen, nem lesz biztosítva. Semmiképpen sem volna jó, ha az iskolák úgy értelmeznék az integrációt, hogy összevonnák az irodalom- és a nyelvtan-órákat. Erre – mint már említettem – volt már példa az 1978-as tanterv után, főleg alsó tagozaton, de az effajta integráció nem működött a gyakorlatban (a tanítónők a látogató előtt „egy kicsit ebből, egy kicsit abból”-órákat tartottak, s magukra maradva azután sürgősen visszatértek a célszerű, világos tárgyalásmódhoz).

Az integráció az eddig ismertetett megoldások szerint az irodalom és a nyelvtan, valamint a magyar és bizonyos modulok összevonását jelenti; az előbbi elvetettük, az utóbbit célszerűnek tartjuk. Az 5. és a 6. osztályban erős nyelvtanórákat kell tartani, mert itt van még lehetőség a helyesírás megtanítására és némi begyakorlására. Nézzük meg a továbbiakban, hogy milyen egyéb megoldások lehetségesek.

1. Az integrált tanítás előnyös a gyakorlóórákon. Vannak olyan fejlesztő programok – ilyenek az Integrált magyar nyelvi és irodalmi program alsós és részben felsős feladatfüzetei, s ilyet szakmunkás tanulóknak is készítettünk –, melyek élnek a magyaron belüli integráció lehetőségével: egy olvasmányt állítanak a középpontba, hozzá kapcsolják a feladatokat, köztük a nyelvtant-helyesírást is. Ezek a megoldások inkább gyakorlóanyagokra jellemzők, s hasznosak a maguk helyén.

Nézzünk meg néhány példát. Az Édes anyanyelvünk tankönyvek induktív felépítésűek, apró lépésekben, fokozatosan adagolják az ismereteket: indukciós szöveg, szemléletes magyarázat, szabály, elsődleges rögzítés a sorrend, s a házi feladat analogikus: szorosan kapcsolódik az órai gyakorlatokhoz. Az olvasókönyv szintén halad a maga útján. A mindkét tankönyvhöz készített integrált feladatfüzetek biztosítják a szövegértő olvasás és a többi terület fejlesztését, s itt kap helyet a nyelvtani helyesírási gyakorlás is. Például harmadik osztályban A kecskekörömök regéje című történethez illik az *alatt*, *alá*, *alól* névutók gyakorlása, s ezt a lehetőséget nem hagyjuk ki. Csakis így lehet biztosítani az állandó ismétlést, a nyelvtanórán tanultak nagyrészt elfelejtődnek, vagy legalábbis leülednek. A nyelvtanítás legnagyobb baja nem a megértésben, hanem a felejtésben van: ezért végtelenül fontos az állandó és motivált, azaz szöveghez kapcsolt gyakorlás. Egyébként ez a fajta tanítás szemléletalkító: arra helyezi a hangsúlyt, hogy a szöveg egységében él, irodalommal és nyelvtannal együtt, megértéséhez irodalomra is, nyelvtanra is szükség van. A nyelvtannak a szövegértő olvasás szolgálatába való állítását a kerettanterv hangsúlyozottan kéri.

A felső tagozatban kissé más a helyzet. Itt programunkban folytatódik az Édes anyanyelvünk nyelvtankönyvsorozat, s az irodalmat a Világiáró című tankönyvek tanítják. A feladatfüzetek kettéválnak: nyelvtani és irodalmi feladatfüzetekre. Ezeket az első időszakban a kiadó egybekötötte, de nem ettől a technikai megoldástól integrált a program. (Egyébként a feladatfüzetek most már külön-külön jelennek meg.) Az integráció két területen nyilvánul meg. Az egyik lehetőség a nyelvtani feladatfüzetben a nyelvtani-helyesírási anyag integrálása. Minden anyagrész egy oldalt kap: a tanóra anyagának a gyakorlásával kezdődik, majd – erős tartalmi kötéssel – ismétlő gyakorlatokat ad. Például ha a költői kérdésre példa Petőfinek a Visegrád táján című epigrammája, melyben megemlítetik Zách Bódog neve, akkor alkalom adódik a régies nevek írásának vagy a helyesírási alapelveknek a gyakorlására, valamint egy kis névészkedésre (Bódog – Felicián). A másik lehetőség az úgynevezett Jeles napok tematikus egység, mely 1–8. osztályig végigvonul a könyveken, amelyhez aktuális, a tananyaghoz kapcsolódó szövegeket adunk a szövegértő olvasás fejlesztéséhez, s melyekhez integrált feladatsorokat kapcsolunk. Mivel 6. osztályban tanítjuk a szófajokat – köztük a főnevet –, a Jeles napok anyaga az adott hónaphoz kapcsolódó nevekkel, névadási szokásokkal, egyszerű névtannal foglalkozik.

Az integrált feladatokat tartalmazó, a szövegértő olvasást fejlesztő tankönyveket kívánja meg a szakmunkásképzésnek az eddigi szokásokkal teljesen szakító, új szemléletet szorgalmazó kerettanterve.

Az eddig felsorolt megoldások fontosak, de nem a legfontosabbak.

2. Az integráció mindenekelőtt módszer. Az integrált tanításnak ugyanis szerintem van egy mélyebb, tartalmi vonatkozású jelentése; ezt próbáltam saját programomban megvalósítani, ezért lett a neve Integrált magyar nyelvi és irodalmi program. Nagyon fontos dologról van szó.

Egy bizonyos: azt kellene elérni, hogy a gyerek fejében minden összeálljon, de ezt az egységet paradox módon nem minden összekeverésével lehet elérni, hanem körültekintő tanítással. **Minden terület tanításában olyan módszert kell választani, hogy az a többi terület tanítását is támogassa, de semmi esetre se akadályozza.** Ez az integráció terminusnak igazi tartalma, ebben az értelemben használták jó száz éve Eötvös József munkatársai, ez hagyományozódott a közoktatásban, s ebben az értelemben használom elsősorban én is. Nézzünk meg néhány példát!

Egy továbbképzésen egy tanítónő nagyon panaszkodott, hogy akármit csinál, másodikos tanítványai nem érzékelik az időtartamot, rosszul írják a szavakat, nem győz már nekik tesztek, úgynevezett feladatokat gyártani, nem megy a dolog. Mi lehet a válasz? Gyártsunk még több tesztet? Semmi esetre sem. Valószínűleg az elsős olvasástanításban van a baj, visszamenve egészen az előkészítésig: nem úgy tanított elsőben a tanítónő, hogy az megalapozza a későbbi helyesírást. Manapság minden olvasástanítási programra ráírják, hogy hagyományos, de csak az az igazán hagyományos, amelyikben van egy hathetes – esetleg hosszabb-rövidebb – előkészítő szakasz. Az előkészítő beszélgetések során – ezek csak látszólag spontánok, mögöttük nagyon komoly szervezethez húzódik meg – megtanítjuk a gyerekeket, éspedig mindegyiket, beszélni és hallani. Ekkor

– és még később sem, sokáig – nem szabad feladatlapozni, hanem beszélni és beszélgetni kell, és már itt nem szabad hagyni leszakadni a gyerekeket. Az előkészítő szakasz középponti feladata a szótagolás és a szavak hangokra bontása – szakszóval: a nyelvi tudatosság, pontosabban a fonéमतudat fejlesztése –, hallás után, képek segítségével. Csak azt a gyereket lehet írni tanítani, aki tud hangokra bontani, s az a gyerek írja le helyesen az időtartamot, akinek benne van a fülében. Tehát ha másodikban nem megy az időtartam jelölése, az előkészítő gyakorlatokhoz kell visszamenni. A probléma másképp megfogalmazva ekképp hangzik: olyan olvasástanítási módszert kell választani, amely a helyesírás tanítását is megalapozza. Olyan ez, mint a Pethő Intézet gyakorlata; ott sokszor látni, hogy a járással bajlódó gyerekek a kezét tornáztatják, s közben népdalokat énekelnek. Általános ritmusfejlesztésről van szó, mert minden mindennel összefügg: a szervezet egység. Így van ez az anyanyelvi tárgyak tanításával is.

Gyermekeimnek jó tanítónők voltak. Judit néni például a legelső szülői értekezleten a helyesírás tanításáról beszélt. Akkor nem értettem, s ezt mondtam magamban: tanítsd meg előbb írni-olvasni a gyerekeket, s azután jöhet a helyesírás. Nem, Judit néni tudta, hogy az évkezdő beszélgetések a helyesírást is alapozzák. Ezt régen minden okos tanítónő tudta, a régen az 1970-es évek előtti korszakot jelenti. Csak azok az oktatásirányítók nem tudták, akik lefaragták az előkészítő szakaszt, helyette szóképeket bámultattak, elnémitották mind a tanítót, mind a gyereket a néma olvasás korai erőltetésével, a korai feladatlapozással. Az úgynevezett feladatokkal – összekötőzgetéssel, aláhúogatással, bekarikázással, színezéssel, afféle álkreativitással – senki soha nem tanult meg olvasni, furcsa módon olvasni tanulni beszédfejlesztéssel és olvasással lehet. Abécéskönyvünk bírálói szokták mondani, hogy nincs benne feladat, s az elején nincs olvasnivaló, csak képek sorakoznak benne 36 oldalon keresztül. Aki ilyen bírálatot mond, az nincs tisztában sem az integrált tanítással, sem az olvasás-írás hangoztató-elemző-összetevő módszerű tanításával, s nincs tisztában az előkészítő szakasz fontosságával. A feladat maga a kép és a képhez kapcsolt tudatosan megtervezett beszélgetés, benne a szótagolás és a szavak hangokra bontása. Egy ilyen beszélgetés kb. 15 percig tart, s ajánlatos mindennap időt szánni rá, a betűtanítás időszakában is, később is, akkor is, ha felnőtt félalnfabétákkal foglalkozunk.

A kerettantervet dicsérnünk kell azért, mert felvette az előkészítő szakaszt, és megerősítette az olvasás-írás tanításának hangoztató-elemző-összetevő, szótagoló módszerét!

Említek még néhány példát az integráció tartalmi felfogására. 1. Készítettem 33-33 olvasólapot az első három évre, fokozatosan nehezedő szavakkal, eleinte szótagokra bontva, később már egybeírva. Ezek az olvasólapok a helyesírást is fejlesztik, sőt később a nyelvtan gyakorlására is lehet használni őket, a szókincs fejlesztéséről nem is beszélve. 2. Első osztályban mindenképpen hangosan kell olvasatni a gyerekeket (több okból, az egyik az, hogy az esetleges hiányosságokat, hibákat így veheti észre a tanító); paradox módon azonban a hangos olvastatás fejleszti a néma olvasást is: a hangos olvasót követő olvasás ugyanis néma, legalábbis nagyon halk. Tehát nem igaz az, hogy a régi olvasástanítási gyakorlat nem fejlesztette a néma olvasást, ellenkezőleg: megtalálta a

néma olvasás elkezdésének természetes és egyszerű módját. 3. A második osztály közepe táján kérte az 1978-as tanterv az egyszerű szavak elválasztásának a tanítását; tudjuk, hogy az egyszerű szavak elválasztásának alapja a szótagolás. Az 1978-as tanterv eltörölte a szótagoló olvasást, mondván, hogy a szótagolás csak az elválasztáshoz kell, ráér akkor elővenni. Igen ám, de ha van némi fogalmunk az integrált tanításról, vagyis a dolgok összefüggéseiről, akkor tudhatjuk, hogy a szótag a beszéd ritmusát adja, sőt a legújabb pszicholingvisztikai kutatások szerint a beszéd létrehozásának és felfogásának egysége; kis terjedelme miatt segíti a kezdő olvasót a dekódolásban; a szótaghatár egybeesik az esetek többségében a szóelemek határával, így a szótagolással előkészítjük, sőt megalapozzuk a szóelemeket elkülönítő helyesírást: *ad-ja, lát-ja, any-ja, hagy-ja* (a kisgyerek még nem érti a tő és a toldalék fogalmát). Sokat bajlódnak a gyerekek a szóelemek elkülönítésével? Másoltassunk velük minél több szót? Végeztessünk pótlásos gyakorlatokat? Gyártsunk még vagy ötven feladatlapot? Nem. Végeztessünk sok-sok szótagolási gyakorlatot, vagy a következő utasítással másoltassunk: *Mondd magadban szótagolva, miközben írod!* Természetesen, nyelvtani elemzéseket is végeztessünk, most csak az egyszerűbb, a kézenfekvő, az integrációval kapcsolatos lehetőséget említettem. 4. Régi igazság, hogy a sokat olvasó gyerekek jobb a helyesírása, ez is integráció. 5. A helyesírás gyakorlásának van három ismert módja: a másolás, a tollbamondás és az emlékezetből írás. Ez utóbbit nagyon elhanyagolták az utóbbi évtizedekben, pedig kitűnően előkészíti a – fogalmazástanítást. (A fogalmazás sikere sokszor a gyerek memóriáján múlik: mennyire képes észben tartani eltervezett gondolatait.) A másolást is kiiktatta az utóbbi évtizedek gyakorlata, mondván, hogy mechanikus, nem kreatív, unalmas. Pedig jó tudni azt, hogy a másolás fejleszti a szerialitást, s azt is jó tudni, hogy a rosszul olvasók nagy, sőt legnagyobb problémája a szerialitás: nem követik sem a hangok, sem a betűk sorrendjét. A példákat lehetne szaporítani, egyetlen egyre talán van még lehetőségem.

Kitűnő példa az integráció tartalmi felfogására a mondatelemzés tanítása. A fogalmi alapú, kérdésekre épülő mondatelemzés jól fejleszti a szövegértő olvasást. A kérdés ugyanis rávezeti a gyereket a fogalmi tartalmú szavak (ige, névszó, igenév, határozószó) kapcsolatára, ilyenkor ugyanis egy szószerkezetet állapítunk meg. Ezt a mondatelemzést nem véletlenül találták ki az 1880-as évek táján Simonyi Zsigmond és kortársai, nem véletlenül kezdték a nyelvtan tanítását a mondattannal, s nem véletlenül tettek nyelvtankönyveikbe olvasmányokat indukciós anyagként (példaként). Együttal rámutattak a mondat működésére, dinamizmusára is. Ezért (is) volna szükség arra, hogy negyedik osztályban – amikor a gyerekek már bonyolultabb mondatokat-szövegeket olvasnak – legyen egy kis mondatelemzés. Nem a komplikált határozórendszer, nem a mondatrészek és a szófajok bonyolult összefüggései, nem a referencia-nyelvtanokból összeollózott mondattan, hanem a kérdések alapján történő szerkezetvizsgálat: az összefüggések megvártatása (ha szerkezeti ábrát készítünk, mindig kérem, hogy írják ki benne a szavakat, és olvassák össze; a szimbólumokkal dolgozó szerkezeti rajz magasabb szintre való). Sajnos, ezt az összefüggést a tanítóság nem érzékeli, s a tantervkészítők is lemondtak a negyedik mondatnyi beve-

zetőről (fakultatív anyagként azonban remélhetőleg lehet tanítani). Van itt egy másik gond is. A magyar nyelvtan ragjai mondattani alapon vannak elnevezve: a tárgyról (tárgyrag), a határozóról (határozórag), a birtokos jelzőről (a birtokos jelző ragja). Ajánlatos volna tehát ezeket a mondattani kategóriákat negyedikben megtanítani ahhoz, hogy értelmesen lehessen ötödikben-hatodikban tanítani az alaktant. Ezért is szükség volna negyedikben egy kis mondattani alapozásra. (Ennek a problémának megvan a tudománytörténeti háttere. Simonyiék kialakítottak egy mondattannal kezdődő, úgynevezett mondattani elvű-alapú tanítást – azt is mondhatjuk, hogy a mondattan integrálta a nyelvtan tanítását –, s ezzel együtt átalakították a terminológiát: maga a tárgy elnevezés, a határozórendszer kialakítása Simonyitól származik. 1950-ben ezt a mondattannal kezdődő felépítést megszüntették, s bevezették a hangtan-szótan-mondattan-sorrendet; ez azzal jár, hogy a gyerek – ma is – először hetedikben találkozik a mondattannal, de már ötödikben tanulja pl. a tárgyragot. Bajban van az alaktan tanítása, különösképpen alsó tagozaton. Azt pedig mindenki megérti, hogy az alaktan tanítása fontos, hiszen a magyar nyelv jellemzője a gazdag alaktan, s a helyesírás tanítása is szorosan kapcsolódik az alaktanhoz.)

Mondatelemzés és szövegértő olvasás? Igen, ez is integráció.

3. Az irodalom és a nyelvtan integrációjának van egy könnyedebb, jobban szembe tűnő, bár nem kevésbé jelentős felfogása is: a nyelvtanban az éppen tanult irodalmi szemelvényekből vagy íróktól idézünk példákat, a nyelvet mindig teljes szépségében mutatjuk be. S ezt jó tananyagtervezéssel és módszertani felkészültséggel, no meg szívvel-lélekkel meg lehet oldani. Jó alkalom ez arra is, hogy olyan költőket, olyan műveket mutassunk be, akik és amelyek kiszorultak az irodalmi tananyagból, a szigorú kánon és a szűkre szabott idő nem engedi meg tárgyalásukat. Az irodalmi művek, különösképpen a versek idézése akkor kínálkozik, amikor a nyelvtan a hangokat és helyesírásban a kiejtés elvét tanítja. Ilyen a második és az ötödikes anyag. Persze ilyenkor a verseket meg is kell szólasztatni, s minden helyesírási gyakorlatot fel kell olvasatni: ügyelni kell lépésről lépésre arra, hogy a beszéd, a beszédértés, az olvasás és az írás egységben legyen. Ez is integráció, és persze időigényes tevékenység. Erre a szemléletre pedig újra meg kell tanítani a feladatlapokat osztogató és csak a látásnak, a vizualitásnak dolgozó pedagógusokat. Ismételtem, az irodalom és a nyelvtan a szövegértő olvasás tanításában összefonódik. A szövegértő olvasás tanításakor nemcsak a címmel, a szereplőkkel, a helyszínnel és a részekre bontással kell törődni, hanem minden olyan grammatikai és pragmatikai tényezővel, mely nehezíti a szöveg megértését: a bonyolult és/vagy aszimmetrikus mondatokkal, az implikációkkal és a kihagyásokkal, a névmások és a határozószók tartalmával, az utalásokkal, a preszuppozícióval. Ez a tevékenység is sok-sok beszélgetést kíván. Integráció a javából.

4. Az integráció a különféle tantárgyak között is megvalósulhat. A környezetismeretben sokat foglalkoznak a fogalmak rendszerezésével. Csoportosítják a gyerekek a különféle gyümölcsöket, bútorokat, járműveket stb. Megállapítják a fogalmi kört: a fölérendelt fogalmat, az alá- és mellérendelt fogalmakat – csak éppen nem nevezik így őket. Ez a gondolkodási művelet visszaköszön a szó-

meghatározásokban, majd nyelvtani anyagként hatodikban a jelentésmező tárgyalásakor. És visszaköszön a nyelvtani fogalmak tanításakor és csoportosításakor, akkor, amikor meghatározzuk a főnevet, megállapítjuk csoportjait. Azután pedig ez az alapja a tantárgyi tanulásnak is. Azonos gondolkodást kíván az, ha meghatározzuk, hogy „a tulipán olyan növény, amely...”, „a főnév olyan szó (később: szófaj), amely”, „a hidrogén olyan elem, amely”. A nyelvtannal tanulni tanítunk, és ezt nevezném a tanulás tanításának; az a tevékenység, melyet a kerettanterv kíván, inkább tanulási technika, könyv- és könyvtárhasználatkal kombinálva. Az Eötvös József-i tantervben és iskolában volt egy beszéd- és értelemgyakorlatok nevű tantárgy (két éven át heti három órában), melynek értelemgyakorlatok része a fogalmi körökkel és a rész-egész viszonyokkal foglalkozott, az anyanyelvi oktatás tartalmaként. Ebből lett 1963-ban a környezetismeret, s megszünt az egységes szemlélet, az a fajta integráció, mely a humán és a reál területet összekötötte. Jó volna ismét tudatosítani az összefüggéseket.

Végezetül azt szeretném leszögezni, mi nem tekinthető integrációnak (szóvá kell tenni, mert vannak félreértések magában a szűkebb szakmában). Nem integráció az, ha a kiadó egybeköt egy nyelvtani és egy irodalmi munkafüzetet. Az 1940-es évek végén egybekötötték az összes elsős könyvet, az ábécét és a szám-tant, senki sem gondolt arra, hogy ezt integrációnak tartsa – praktikus és olcsó megoldás volt.

Ha az integrációnak látjuk a tartalmi vonatkozását, akkor nem tehetünk olyan kijelentéseket, hogy minden módszer jó a maga helyén. Ez nem igaz. A jó olvasástanítási módszer jó a nyelvtannak is, a rossz olvasástanítási módszer rossz a nyelvtannak. Igenis vannak jó módszerek, és vannak káros módszerek. Csak miért kell generációkat tönkretenni ahhoz, hogy belássák bizonyos módszerek káros voltát? És pontosan az integráció miatt nem lehet egy jól konstruált tantervhez egy-egy pontján hozzányúlni, mert sérül a rendszer más pontokon is. Ez történt a hatvanas évektől kezdve, s ezért nagyon nehéz most egy új konstrukciót létrehozni.

Az integrált tanítás tehát egy, az Eötvös József-i hagyományokban gyökerező, de már-már elfelejtett, tehát mindenképpen felélesztendő módszerbeli szemléletet és tudást jelent, egy divatos szakszóval élve: holisztikus szemléletet, azt, hogy minden mindennel összefügg. Elsősorban a tanár fejében, de remélhetőleg – a gondos tanítás következtében – a diák fejében is.

SZAKIRODALOM

- Anderson, R. C., Pearson P. D. 1984. A Schema-Theoretic View of Basic Processes in Reading. In: *Handbook of Reading Research*. Ed. Pearson, P. D., Longman.
- Downing, J.-Valtin, R. 1984. *Language Awareness and Learning to Read*. Springer-Verlag.
- Gósy Mária: *Pszicholingvisztika*. Corvina, 2000.
- A. Jászó Anna 1990a. *A magyar olvasástanítás története*. Tankönyvkiadó.
- A. Jászó Anna 1990b. *Az anyanyelvi tárgyak tanítása a népiskolában 1868-tól 1905-ig*. A Budapesti Tanítóképző Főiskola Tudományos Közleményei VIII.

- A. Jászó Anna 1991. A mondattani elv. *Nyr.* 115: 45–58.
- A. Jászó Anna 1996–2000. *Integrált magyar nyelvi és irodalmi program*. Tankönyvek és segédletek 1–8. osztály. Dinasztia Kiadó.
- A. Jászó Anna 2000. *Anyanyelvi nevelés az ábécétől az érettségiig*. Dinasztia Kiadó, 2000 (megjelenés alatt).
- Kádárné Fülöp Judit 1986. *Olvasás és kommunikáció*. OPI.
- Kernya Róza 1995. *Az anyanyelvi nevelés módszerei*. Móra–Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola.
- Lundberg, I.–Frost, J.–Petersen, O. 1988. Effects of an Extensive Program for Stimulating Phonological Awareness in Preschool Children. *Reading Research Quarterly* XXIII/3, 263–284.
- Ruddell, R. B., Rapp Ruddell, M., Singer, H. (eds). 1994. *Theoretical Models and Processes of Reading*. International Reading Association.

A. Jászó Anna

SUMMARY

Adamikné Jászó, Anna

Integration in the teaching of Hungarian language and literature

This paper gives an overview of the basic principles of mother tongue education and discusses one of those principles, integration, in some detail. *Integration* is a fashionable term, and one that has a number of different interpretations, a fact that makes the clarification of this concept an important task. The paper does not discuss the meanings of the term *integration* as used in political discourse and in the education of handicapped children; rather, it focuses on the way it is used in educational methodology. It emphasizes the fact that integration was the fundamental principle of the 1978 national curriculum. The skeleton curriculum of 2000 provides for the integration of modules and subjects (e.g., Hungarian and media studies) as well as for that of Hungarian grammar and literature; the former is seen as favourable by the author, the latter is not.

The author is the editor of the Integrated Hungarian Language and Literature Program (sections 1–12); she interprets the notion of integration as follows: 1. It is practice classes (as opposed to those introducing new material) that integrated organization is best suited for; this is what her program advocates. 2. In her view, integration is primarily a matter of method: in all areas of mother tongue education, one has to opt for a method that supports, or at least does not hinder, the teaching of other areas. For instance, reading has to be taught by a method that also supports the teaching of spelling; sentence analysis has to be done by a method that also develops the pupils' reading comprehension, etc. In other words, the oft-quoted dictum that any method may be good for its own purposes is wrong. 3. Integration also means the link-up of literature and grammar, primarily by means of literary examples used for grammatical analysis. 4. Integration between school subjects is also a possibility.

Integrated education means a particular attitude to knowledge and teaching methods: the view that everything is connected to everything else.

Magyar nyelvjárási beszélők anyanyelvi tetszési indexéhez

1. Amióta igazolt nyelvtudományi felismerés a nyelvi attitűdnek, a nyelvi sztereotípiáknak a nyelvhasználatot befolyásoló szerepe, azóta annak vizsgálata, hogy a beszélők szerint melyik nyelvváltozat szép vagy nem szép, illetőleg hol beszélnek egy adott nyelvet a legszebben és a legcsúnyábban, esztétikai indítékú foglalatosságából nyelvészeti feladattá vált. A szociolingvisztika térnyerése óta a nyelvhasználatban számos olyan felmérést végeztek, amelyek a beszélők véleménye alapján a tetszési fok szerint rangsorolják a nyelvváltozatokat. A közzétett tetszési indexek, presztízsrangsorok olyan, a nyelvhasználattal összefüggő, leíró és történeti kérdések megválaszolását segítik elő, amelyek más források alapján válasz nélkül maradnának.

A magyar nyelvtudományban is több idevágó elemzés készült (a mi szempontunkból fontosabbakra l. az irodalom megfelelő tételeit). A szóban forgó dolgozatok többsége több kutatópont adatait tartalmazza, s elvben a magyar nyelvterület egészét, illetőleg meghatározott nagyobb régióját (például a Vajdaságot) átfogja, két főlmérés viszont egy település szondázására szorítkozik. Ezeknek a vizsgálatoknak a folytatásaként teszem most közzé egy friss elemzés fontosabb adatait s néhány ehhez kapcsolódó észrevételt.

2. A főlmérést 2000 februárjában szülőfalumban, Mihályiban végeztem. Kérdőívet állítottam össze, s azt juttattam el a mihályi felső tagozatos általános iskolások szüleikhez (Rabi Zoltánné helybeli tanárnő közreműködésével). 127 kérdőívet kaptam vissza. A legidősebb adatközlő 60 éves, a legfiatalabb 29 éves, a többség 30 és 45 közötti volt. A 127 adatközlő a 14 éven felüli mihályi lakosság 13%-át tette ki. A kérdőív bevezetőjében azt írtam, hogy egy anyanyelvünkkel kapcsolatos vizsgálathoz kérek segítséget. Azt szeretném ugyanis megtudni, miként vélekednek szülőfalum felnőtt lakosai arról, hogy mely vidéke(ke)n beszélnek a magyar anyanyelvűek a legszebben és legcsúnyábban magyarul. Ezért arra kértem mindazokat, akikhez a kérdőív eljutott (például iskolás gyermekek révén), szíveskedjenek erre a lapra fölírni véleményüket. Természetesen nemcsak magyarországi, hanem az Erdélyben, a Felvidéken, a Kárpátalján, a Vajdaságban és másutt beszélt magyar nyelvre is gondolunk, gondoljanak. Válaszukban megnevezhetnek egyetlen települést (például: Mihályi, Kolozsvár, Szeged) vagy kisebb-nagyobb tájegységet (például: Órség, Palócföld, Rábaköz, Székelyföld) egyaránt.

Az adatok összesítése a következő eredményt hozta.

I. Szépen beszélnek magyarul:

1. Északnyugat-Dunántúl (Rábaköz, Mihályi, Győr-Moson-Sopron megye)	50
2. Székelyföld	11
3. Szeged	7

II. Csúnyán beszélnek magyarul:

1. Alföld	30
2. Palócföld	20
3. Budapest	13

3. Megjegyzések: 1. Az adatközlők gyakran neveztek meg egy-egy települést. Ezeket nem sorolom föl (Budapest, Szeged és Mihályi azért kivétel, mert viszonylag sokszor szerepeltek a válaszokban). Az összesítésben meg nem nevezett települések annak a tájegységnek a szavazatait gyarapították, amelyekbe tartoznak. Példák: Balassagyarmat és Salgótarján: Palócföld; Békés, Hatvan, Karcag, Makó, Nyíregyháza, Szolnok: Alföld. Úgyszintén nem sorolom föl a kisebb tájegységeket és a megyéket sem, amelyek előfordulnak: ezeket is a nagyobb tájegységekbe sorolom. Példák: Dél-Alföld, Hajdúság, Nyírség és Szeged környéke: Alföld. Gyakori előfordulása miatt két kivételt itt is célszerű volt tennem: Rábaköz, Győr-Moson-Sopron megye. Természetesen előfordultak olyan esetek is, amikor nem kaptam választ, s előfordultak olyan válaszok is, hogy „nem tudom” (ez utóbbi például 6 esetben). Az adatközlők egy része több tájegységet, települést is megnevezett, ahol véleménye szerint szépen, illetőleg csúnyán beszélnek magyarul. Budapestről külön kell szólnunk, mert a válaszokból egyértelműen kiderül, hogy a budapesti nyelvhasználatnak csak bizonyos vonatkozásait, (vélt vagy való) sajátosságait tekintik csúnyának, nem a főváros nyelvhasználatát a maga egészében (a főváros 4 pozitív szavazatot is kapott). Éspedig a következőket: a) „mikor e-znek”, b) „mikor affektálnak”, c), „ahogy a prolik beszélnek (argó, szleng)”, d) „mikor sok idegen szót használnak”. Néhányan azt írták, hogy a főváros bizonyos részein beszélnek csúnyán, ám azt nem nevezték meg, mely részein.

Az összesítő lista csak a statisztikailag szignifikáns adatokat tartalmazza. Azok a tájegységek, települések, amelyek csak hat vagy annál kevesebb szavazatot kaptak, nem kerültek be a listába (így például Vas megye sem a maga 5 „csúnya” adatával).

2. Az adatközlőknek nevüket nem kellett megírniuk, azt azonban kérdeztem, hogy jártak-e többfelé az országban. Az erre a kérdésre adott válaszokra azért volt szükségem, hogy megállapíthassam, adatközlőimnek van-e, s ha van, mennyi közvetlen tapasztalata lehet anyanyelvjárásán kívüli nyelvváltozatokkal, illetőleg a megszokott környezetétől eltérő nyelvhasználattal. A válaszokból kiderült, hogy több-kevesebb közvetlen tapasztalata mindenkinek van a szűkebb pátrián kívül beszélt magyar nyelvjárások egyikével-másikával, sőt többeknek a határokon kívül beszélt magyar nyelvvel is (Burgenland, Erdély, Felvidék). Az adatközlők véleményalkotásának a közvetlen tapasztalatok mellett a másoktól hallott, illetőleg különböző helyeken olvasott vélekedések együttese volt a má-

sik forrása. Többször megállapíthatatlan persze, hogy ez az információforrás kinél-kinél mi is volt. Nem is próbálkoztam a kiderítésével. Ahogy minden nyelvi attitűd esetében, itt is szerepet játszottak az adatközlőknek a megnevezett tájra vagy településre, annak lakóira, történelmére, szerepére stb. vonatkozó, tehát nem nyelvi természetű ismeretei, beleértve a sztereotípiákat, hiedelmeket is. Nyilvánvaló például, hogy a székelyföldi magyar nyelvhasználatnak egy nyugat-dunántúli településen való egyértelműen pozitív értékelését bajos volna elsősorban közvetlen nyelvi tapasztalatokra visszavezetni. Közvetett nyelvi természetű források is szerepet játszhattak azonban az adatközlők véleményalkotásában. Mihályiba is kerültek ugyanis házasodás révén nők és férfiak más nyelvjárásterületekről (így az Alföldről is), s Mihályiból is kerültek más vidékekre ugyanezen okból nők és férfiak. S laikus tapasztalatok is megerősítik, hogy a máshonnan a faluba került emberek nyelvhasználata sajátos eltéréseket mutat, illetőleg hogy a faluból elkerültek hosszú idő után hazalátogatva vagy hazatérve bizony nem vetkőzik le maradéktalanul az új környezetben elsajátított nyelvhasználati szokások egy részét. Bizonyosan voltak tehát az adatközlők között olyanok, akik az Alföldet megnevezve a Mihályiban lakó, alföldi származású emberek nyelvhasználati jegyei alapján (is) voksoltak.

3. A kérdőívben választ kértem az életkorra, az iskolai végzettségre, a foglalkozásra és arra, hogy a munkahely Mihályiban van-e. Ezekre a szociológiai kérdésekre adandó válaszokkal a szociolingvisztikában magától értetődően számoltam olyan változók vizsgálatát kívántam lehetővé tenni, amelyeknek többkevesebb nyelvhasználati következménye mindig van. Szignifikáns különbséget azonban csak a pedagógusok és a nem pedagógusok között találtam, tehát effajta különbséget csak az iskolai végzettség, illetőleg a foglalkozás szerinti változók mutatnak. Külön csoportként vizsgáltam a pedagógusokat, s éppen velük kapcsolatban állapíthattam meg azt, hogy a tetszési sorrendben ők az első helyre nem a környezet nyelvhasználatát, hanem Székelyföldét tették. Úgyszintén a pedagógusokra jellemző nagyobb arányban (23%-ban) az a vélekedés, hogy „mindenhol szépen beszélnek magyarul, mert minden tájegységnek megvan a maga szépsége”, hogy „sehol sem beszélnek csúnyán magyarul”, hogy „minden tájszólásban van valami szépség”, illetőleg hogy „az egész Kárpát-medencében beszélnek így is, meg úgy is”. Ez a vélemény a főiskolán, egyetemen tanultakkal így vagy úgy összefüggeni látszik.

4. Tudvalevő, hogy nemcsak az ember, a társadalom, nemcsak a nyelvhasználat és a nyelv, hanem a nyelvi attitűdök, így az egyes nyelvváltozatok megítélése is változik, változhat. Minthogy pedig a nyelvi attitűdök befolyásolják a nyelvhasználatot, vizsgálatuk mind a szinkrón nyelvhasználat szempontjából, mind pedig történeti perspektívában, a nyelvhasználati, nyelvi változások tekintetében is fontos. A jelen szerény vizsgálat mint az attitűdkutatások kis láncszeme ennek szellemében készült.

SZAKIRODALOM

- Fodor Katalin–Huszár Ágnes 1998. Magyar nyelvjárások presztízsének rangsora. *Magyar Nyelv* 94: 196–210.
- Frazer, Timothy C. 1987. Attitudes Toward Regional Pronunciation. *Journal of English Linguistics*. 20/1: 89–100.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Budapest–Újvidék, Osiris Kiadó, Fórum Könyvkiadó, MTA Kisebbségkutató Műhely. 84–6.
- Imre Samu 1963. Hol beszélnek legszebben magyarul? *Magyar Nyelvőr* 87: 279–83.
- Kiss Jenő 1996. A nyelvi attitűd és a másodlagos nyelvi szocializáció: vizsgálatok nyelvjárási környezetben. *Magyar Nyelv* 92: 138–51.
- Kontra Miklós 1997. Hol beszélnek legszebben és legcsúnyábban magyarul? *Magyar Nyelv* 93: 224–32.
- Niebaum, Hermann–Macha, Jürgen 1999. *Einführung in die Dialektologie des Deutschen*. Tübingen, Max Niemeyer Verlag. 169–76.
- Sándor Anna 2000. *Anyanyelvhasználat és kétnyelvűség egy kisebbségi magyar beszélőközösségben, Kolonban*. Pozsony, Kalligram Kiadó. 28–40.
- Sándor Klára–Juliet Langman–Pléh Csaba 1998. Egy magyarországi „ügynökvizsgálat” tanulságai. *Valóság* 1998/8: 29–40.
- Terestyéni Tamás 1987. *Az anyanyelvi kommunikációs kultúra néhány jellegzetessége Magyarországon*. Budapest, Tömegkommunikációs Kutatóközpont.

Kiss Jenő

SUMMARY

Kiss, Jenő

On a mother-tongue ‘index of approval’ of speakers of a Hungarian dialect

Linguistic attitudes and stereotypes influence language use, therefore their investigation, both synchronically and diachronically, is or may be important. For instance, which version of their mother tongue speakers consider ‘nice’ and which they consider ‘ugly’ is an issue worth investigating. The author presents and analyses some results of a questionnaire study conducted in 2000. The subjects ranged between 29 and 60 years of age and were inhabitants of a dialect dominant Hungarian village (Mihályi, North-Western Hungary). Written answers given by parents of 11–14-year-old schoolchildren are summarised and discussed in this paper. The most important insight gained from this study is that the majority of subjects considered the usage of their own neighbourhood to be the nicest of all.

Here és orr a botanikában

Aki – akár a népi, akár a szaknyelvi – növényneveinket tanulmányozza, csakhamar észreveszi, hogy milyen sok állatneves és emberi vagy állati testrész nevével alkotott terminus használatos a növénytanban. Antropomorf és zoomorf elnevezések alkotják a botanika nevezéktanának komoly hányadát. Az alábbi növénynevek motivációja is eredetileg valamely külső hasonlóság, jellemző morfológiai sajátosság volt.

1. *Here* szavunk első felbukkanása a magyar írásbeliségben érdekes módon mindjárt növénynévben, egy összetételben (1326-ból *luhere* /EWUng. 549/) adatható. A TESz. 2: 96 a szótörténetet a Besztercei Szójegyzék adatával kezdi: R. 1395 k. „camus: *here*”, „spadofus: *herelt low*” (BesztSzj. 981, 943). Magyar képzésű szavunk töve a parentális egyezések sorába tartozik. Már Budenz (MUSz. 393), majd Munkácsi (Ethn. 4: 170) – a *lóher* utótagjának téves kaukázusi magyarázata (< avar *χer*, *χir* 'fü': Nyr. 29: 110) mellett – próbálkozott finnugor származtatással, a vog. *sēri* 'pete' azonban nem a m. *here* megfelelője. Bárczi (SzófSz. 119) már a helyes finnugor megfelelőkre utal, Toivonen (FUV. 35) pedig a szamojéd idevonásával veti össze a rokon nyelvi szavakat. Ősi örökség tehát az uráli korból a tő; vö. vog. T. *kēr* 'rénbika, hím', osztj. V. *kar* 'ua.', zürj. I. *kir* 'kankutya', fi. *koira* 'kutya', *koiras* 'hím', sham. jur. *χora* 'ua.', vad rén-bika, csödör, kos', szölk. *kor* 'bika', kam. *kora* 'ökör, hím' (EWUng. 549).

A szóvégi *-e* talán kicsinyítő képző (MSzFgrE. 2: 282; UEW. 169), de valószínűbb, hogy birtokos személyjel. A N. *lóher* összetételben megőrződött *her* az eredetibb forma; a növénynévként önállóan is álló *here* a *lóhere* összetételből való.

Ugyanígyen névadási szemléletű zoomorf metaforikus terminus az agármony, bikatökűfű, bikamony, ebmonyfű, lőtökű szilva, lómonyú szilva, kakasmonyú borsó, kakastök-paszuly, kutyatöke, kutyamonyú körte, macskatök, papmonya, rókamony stb., vagy a lat. *Cynosorchis* 'kutyahere' (Plinius 27: 65), ol. *testiculo di cane*, fr. *testicule de chien* 'Satyrion' (Csapó) stb.

bokorhere J: *Lespedeza* (P. 50). Újabbkori szaknyelvi szó, a *lednekfűrt* társneve. Német eredetű szó nyelvünkben, a ném. *Buschkle* 'ua.' (Genaust 336) tükörfordítása.

cicahere J: *Trifolium arvense* (MNöv. 186). R: 1911: ua. (Nsz. 318), 1925: ua. (MF. 627). N: Molnár 28: *cicahere*, *cicafarka*, *macafű* (Udvarhely) 'lóhere'.

A macskahere hasonneve. Másik társneve az *ugorkabagzó*, *ugorkanőszőfű* (MFüvK. 425), N. *buborkabaszőfű*, *uborkabúgató* (FöldrKözl. 22:76), *ugorkabaklató* (Ethn. 87: 211); a néphiedelem szerint az uborkára dobva ezt a növényt, az jobban fog teremni. Ha nem terem az uborka, ezt hozzáverik a virágjához. Kolozs megyében az uborka indái közé tették (Molnár 28). Az elnevezésben a jelzői utótag, a jellemzőnek vélt tulajdonság főnevesült.

csodahere J: *Anthyllis* (MNöv. 139). A *nyúlsczapuka* társneve.

R: 1903: ua. 'Anthyllis polyphylla' (Hoffmann–Wagner 146), 1911: ua. (Nsz. 76).

dárdahere J: Dorycnium; pofaszárny (MNöv. 47). R: 1823–27: *kórós dárdahere* 'Lotus dorycnium = Dorycnium herbaceum' (Sadler. MNy. 79: 119), 1911: *füves dárdahere* 'ua.', *német dárdahere* 'D. germanicum' (Nsz. 81).

Metaforikus terminus. A Dorycnium *pofaszárny* társnévébe az előtag a ném. *Backenklee* 'ua.' (PbF. 494) (< *Backe* = orca, pofa) mintájára kerülhetett.

édeshere J: Hedysarum (MNöv. 26). R: 1911: *édes koronahere* 'ua.' (Nsz. 90).

A *baltavirág* egyik társneve. Az *édeshere* a német *Süßklee* 'ua.' (Genaust 281) tükörszava. Erre egy ókori név hathatott, mely szintén utal a növény kellemes illatára vagy – takarmánynövény volta miatt – az ízére: a lat. *Hedysarum* a régi gör. *hedysaron* (< gör. *hedys* = édes, kellemes; *sáron*, *sáros* = seprű) elnevezés (Theophrastos, Dioskorides) olyan növényt jelölt, amelynek kellemes illata mellett seprű fonására alkalmas ágai is lehettek.

farkashere J: 'Trifolium lupinaster' (Nyr. 51: 41). R: 1909: *farkashere* 'Wolfsklee; Trifolium lup.' (Graumann), 1911: *farkas-here* 'ua.' (Nsz. 103), 1922: *farkashere* 'ua.' (Nyr. 51: 15).

Szintén tükörfordítás eredménye, a német *Wolfsklee* (Graumann) mintájára keletkezett elnevezés. A tudományos fajnévben is szerepel a *farkas* állatnév: *lupinaster* < *lupus* = farkas; *lupinus* = farkasé.

fecskehere J: erdei madársóska (Hoffmann–Wagner: M.o. virágos növényei. 1903. 95).

R: 1911: *fecskehere* 'Oxalis acetosa' (Nsz. 104), 1922: *apró fecskehere* 'erdei madársóska' (Nyr. 51: 15), 1966: ua. (MNöv. 123).

Társneveiben, mint a *heresóska*, *madársóska*, *nyúlsóska*, *sósdí*, *juhsóska*, valamint latin elnevezésében különös hangsúlyt kap a növény leveleinek íze; az *oxalis* antik növénynév (Dioskorides, Plinius) a gör. *oxáleios* 'savanyú', *óxos* 'borecet' (< gör. *oxys* = csípős, savanyú) és az *acetosa* is 'savanyú' jelentésű. Akárcsak a növény német *Sauerklee* (M. 62) neve esetében is (ném. *sauer* = savanyú, *Klee* = Trifolium).

füveshere R: 1893: *füves here* 'lóherfélék és pázsitfélék keveréke, melyet a szántóföldön takarmány nyérés céljából termelnek' (Pallas 2: 101). A vörös-, fehér és a korcslóhere, a homoki és a komlós lucerna, a baltacim, a nyúlzapuka és a pázsitfüvek keveréke kitűnő takarmány; vö. Balázs–Hensch: Különleges növénytermelés (Mosonmagyaróvár, 1889).

háromlevelű here J: erdei madársóska (Hoffmann–Wagner 95). R: 1578: *három leuelő* 'Trifolium' (Herbarium 93), 1590: *harom leuelő fü* 'T. vulgare' (SzikszF. 27), 1698–1703: *3rom levelű fü* (Becskekeri Váradi Szabó Gy.: Medicusi és borbélyi mesterség. 168), 1781: *háromlevelű v. Herefüvek* 'Trifolia' (Benkő J.: Téli bokréta. Szeged, 19), 1911: *háromlevelű here* 'Trifolium pratense' (Nsz. 142).

Munkácsi a *here* nevet a *három* szón keresztül a növény lat. *Trifolium* elnevezéséből magyarázza, mely valóban a lat. *tri* = három és *folium* = levél szavakból képzett antik növénynév: lat. *trifolium* (Plinius 21: 54, 21: 152) < gör. *tríphyllon* 'ua.' (Dioskorides). (Hasonló névadási szemléletű volt a lat. *quinquefolium* 'Potentilla, Fingerkraut' /azaz 'ujjfű'/ és gör. *pentáphyllon* 'ua.' /Genaust 656/, a magyarban pedig Clusius köz *ötlevelű fü* 'Pentaphyllum vulgare'

/NomPann. 201/ elnevezése is.) Éppen ez a *háromlevelű here* elnevezés mutatja, hogy mennyire nincs igaza Munkácsinak a *here* származtatásával kapcsolatban.

A lóherének ez a morfológiai sajátossága, hármas levele volt a motivációja a növény középkori *trinitas herba* nevének. A lóhere Írország jelképévé lett; a *trinitas herba* (Boldogasszony ága. Tanulmányok a népi vallásosság köréből. Budapest, 1911. 192) egyben Szent Patrik, Írország védőszentjének állandó attribútuma is, aki a szentháromság misztériumát a lóhere levelével próbálta érzékelhetővé tenni a nép előtt. Neveztek így a közönséges májvirágot is egy Dioskorides-kommentárban (Valerius Cordus: Annotationes ad Dioscoridem. 1561. I: 93: „*Trinitatis herba. De Irinitate. id est Epimedio, Germani aliqui Hepaticam nobilem vel auream nominant*”).

here J: *Trifolium* (P. 114). R: 1781: *herefüvek* 'Trifolia' (Benkő J.: Téli bokréta. Szeben, 19), 1911: ua. 'Trifolium, Hedysarum' (Nsz. 142). N: SzlavSz. 1: 356: *here* 'lucerna' / ÚMTsz. 2: 925: *here* (Kunmadaras, Hajdúnánás) 'lóhere', ua. (Drávaszeg, Polgárdi, Vének, Magyarkanizsa, Fajs, Békés, Tök) 'lucerna' / Ipoly menti Tsz. 275: *váthere* 'vadon termett hereféle; ízes réti takarmány' / Nyr. 82: 92: *gomboshere* (Polgárdi) 'lóhere', *here* (uo.) 'lucerna' / Nyr. 44: 90: ua. (Adorján, Bács-Bodrog vm.) 'takarmány lucerna, *Medicago sativa*'.

Figyelembe véve, hogy a *here* szót – ha önállóan áll – tudtommal sohasem mondják a szóvégi -e nélkül, csak összetételben (pl. *lóher*), akkor ez világosan arra mutat, hogy a nyelvérzők a *lóhere* szót birtokos összetételnek fogja föl, s az -e-t személyjelnek tekinti.

Összefoglaló névként is használatos, vö. *herefélék* 'takarmánynak termelt lóherenemű növények, továbbá a lucerna, baltacim és nyúlhere' (Pallas 9: 101).

herebab J: *Thermopsis* (P. 115). A borsókavirág vagy rókabab (< ném. *Fuchsbohne* 'ua.' /Boerner 365/) szaknyelvi neve. A szem alakját juttatja kifejezésre a név. A tudományos *Thermopsis* nemi név a görög *thérmos* (Theophrastos, Dioskorides) (+ *opsis* 'hasonlatos') alakfestő növénynévvel függ össze.

herefene, herefojtó aranka J: *Cuscuta trifolii* (MNöv. 79). R: 1893: *herefojtó aranka* 'Cuscuta epithymum' (Pallas 2: 67), 1903: N. *herefene* (Fotos, Háromszék) 'Cuscuta europaea' (NövKözl. 2:22), 1911: *herefene, herefojtó* 'Cuscuta' (Nsz. 142), 1925: *herefojtó* 'C. epithymum' (MF. 835).

A hereféléken élőködő levéltelen növény találó elnevezése. Egész táplálékszükségletét a megtámadott növényből meríti. A gazdanövényt számos vékony szálával befonja, és a szívógyökerek egészen az edénynyalábokig hatnak. A káros növény R. 1807: *fűnyüg* (MFűvK. 6) és mai *lucernakosz*, de idegen nyelvi elnevezései között német neve sem túl szeretetteljes: *Teufelszwirn* (Boerner 387).

heregumó R: 1895: ua. 'az Orchisok sajátos páros gumója' (Pallas 9: 102).

Az agármony vagy kosbor ikergumóját nevezik így alakjuk miatt. Ezek régi – és mai tudományos – neve is *Orchis* (lat. *orchis* /Plinius 26: 95; 26: 146/, *cynosorchis* /uo. 27: 65/, gör. *órchis* /Theophrastos, Dioskorides/), mely a gör. *orchis* 'here' szóból való. A latin *Satyrium* / < *satyrion* = orchideák hereformájú gyökérgumókkal, melyeknek potencianövelő hatásuk van; afrodiziákum is készül belőle (Genaust 561) – szintén ilyen névadási szemléletű. (Ebből való Pet-

ronius egyik művének Satyricon címe.) A latin szó a Dioskoridesnél szereplő gör. *satyrion* 'ua.' botanikai név átvétele, melyben a *sátyros* 'szatír' szó rejtőzik. Annak a mitológiai természeti lénynek a neve, aki Dionysos kísérője volt, és akit leggyakrabban érzéki, buja bak alakjában ábrázoltak. A növénynévadást az Orchisok szexuális ajzószer volta motiválta.

herehura J: *Trifolium arvense* (P. 115). R: 1578: *herehúra* 'az hetedik lóheret hiyác Nyúl lábnac:...három leuelő fű' (Herbarium 95), 1807: *herehura lóhere* 'Trifolium arvense' (MFüvK. 425), 1834: *here hura* 'matska-here' (Kassai 3: 417), 1845: *herehura* 'ua.' (Kováts M.: Növénybölcesség), 1864: ua. (Gönczy 292), *here-hura* 'bolyhos virágú lóhere' (CzF. 2: 1537), 1868: ua. 'Trifolium arv.' (Ballagi 1: 559), 1911: *here hura* 'ua.' (Nsz. 142), 1925: *herehura fű* 'ua.' (MF. 627).

N: MTsz. 1: 844: *here-hura* (Heves m.) 'lóhere-féle' / ÚMTsz. 2: 925: *herehurafű* (Pele) 'ua.'. Kérdés, hogy a *Melius* óta adatolható és ma is szaknyelvi *herehura* név utótagjában nem a *húr* szavunkat találjuk-e? Hiszen ő volt az, aki ezzel a szóval több növénynevet is alkotott, valamint a *húr* 'bél' jelentése is vonatkozhat a *Trifolium arvense* szárára például.

herelapicska J: lóherelevél (Istensegíts – Dunántúl) (ÚMTsz. 2: 926).

herepáfrány J: *Marsilea quadrifolia* (MNöv. 130). A *mételyfű* társneve. L.: lóherepáfrány.

herepót J: *Satyrion* (Diószegi–Fazekas: Toldalék /1807 előtt/; Julow 406).

Minden bizonnyal Diószegiék szóalkotása. Javaslatként maradt hapax, a debreceni fűvészkönyvbe már ők maguk sem veszik fel. A szónak 'herepótító v. -segítő' jelentése lehet, hiszen a jelölt növény herealakú gumója már az ókorban ismert afrodiziákum volt. L. *agármony*, *kosbor*, *vitézfű*, *embererőfű*, N. *bergő-burján* stb. vagy idegen nyelvi megfelelőit (ném. *Bockshode*, *Bocksgeilen*, fr. *testicule de chien* stb.). A növény mai tudományos *Orchis morio* elnevezésében is a 'here' szó (gör. *órchis*) szerepel. A Diószegiéktől megadott *Satyrion* magyarázatát l. a *heregumó* szócikkében.

heresóska, lóheresóska J: *Oxalis acetosella* (MNöv. 123). A *madársóska* társneve. A növény savanyú íze a motiváció. Akárcsak a tudományos nemi és fajnévben; magyarázatát l. a *fecskehere* szócikkében.

kecskehere J: *Galega officinalis* (MNöv. 97). R: 1909: *kecskehere* 'geisklee, cytissus' (Graumann), 1922: ua. (Nyr. 51: 15), *kecske-here* 'Cytissus' (uo. 41).

A növény korábbi latin neve (1671-ben) *testiculus hirci* (Bauhin 82), azaz 'kecskebak here' volt. A *kecskehere* rövidített alakja a N. *kecskere* (MNöv. 97). Idetartozó a R. 1801: *Tzáp here-fű* 'Ptoralea bituminosa' (PP. szótár kiadása: *here* címszó alatt) elnevezés is, hiszen a N. *cáp* 'kecskebak' jelentésű a széke-lyeknél. A *kecskehere* a német *Geißklee* 'Cytissus' (PbF. 498) tükörszó megfelelője. A *Cytissus* (< lat. *cytissus*, *cytissum* = *medica*) megbecsült takarmánynövény, nyilván a kecskéknak is jó táplálékuk volt. A tudományos *Galega* nemi névnek tkp. 'gallfű' a jelentése (< klat. *gallica* és *herba* szavakból); nyilván a növény – vélt vagy valóságos – eredetére utal.

koronahere J: *Hedysarum* (MNöv. 26). R: 1911: *édes koronahere* 'ua.' (Nsz. 90), 1925: *koronahere* 'H. Hedysaroides' (MF. 642).

kőhere J: *Melilotus officinalis* (MNöv. 110). R: 1911: ua. 'Melilotus' (Nsz. 166), 1925: ua. (MF. 617). Az orvosi *somkóró* társneve. Jövevényszó, a ném. *Steinklee* 'ua.' (PbF. 510) tükörfordítása. A *Melilotus* l. a *mézherénél*.

kutyaherélő sás J: *Stratiotes aloides* (PE. 162).

N: Nyr. 75: 425: *kutyaherélő sás* (Hortobágy) 'Carex'.

A *kolokán* szemléletes népi neve arra vezethető vissza, hogy a növény fogas, tüskés levelei közé nem jó bekeveredni. Az alul háromszögbe rendezkedő, V keresztmetszetű leveles sás levélszélei az ember kezét is megvérzik; a vadászat közben a köztük nyargaló kutyákon végrehajtják a műtétet, melyre a név utal. A növény társneve, a *bikatór* szintén a levelekre vonatkozik. Akárcsak a német *Krebsschere* (PbF. 502) (tkp. 'rákolló') elnevezése. Ugyanígy maga a – görög eredetű (Dioskorides) – tudományos nemi név, a *Stratiotes*, mely már Pliniusnál olvasható (24: 169). A növénynév azonos a gör. *stratiotes* 'katona, harcos' szóval; a kardforma, tüskésen szegélyezett levelekkel „felszerelt” növényt minden további nélkül láthatták így a régi görögök.

lóhere J: *Trifolium* (MNöv. 119).

R: 1326: *luhere* 'Trifolium' (EWUng. 902), 1395 k.: *lehere* (BesztSzj. 392), 1405 k.: *lo here* 'Timotima' (SchlSzj. 893), 1520–30: *lohere* 'Mellilotum' (Ortus), 1577: *lo here fű* 'Trifolium' (KoGl. 178), 1583: *ló here* (Gombocz: Bot.Tört. 133), XVI. sz. 2. fele: *lo here* 'Melilotus germanica' (NépNyelv. 1935: 181), 1604: *lőherefű* 'Trifolium pratense' (MA.), 1619 e.: *lohere* (TOrvK. 167), *lo here fű* (OrvK. 429), 1664: *lóhere* (Pozsoni kert 63), XVII. sz.: *lóhere* 'Trifolium pratense' (NépNyelv. 1935: 185), 1708: *lóhere-fű* 'Trifolium pratense' (MA. 138), 1759: *lóher* (MNY. 5: 326), 1762: *ló-here-fű* 'Trifolium pratense' (PP. 904), 1780: *német ló here-fű* 'Medicago sativa'; *kerti- v. illatozó-ló here* 'Trifolium melilotus' (Phytologicon 100), 1781: *földalji lóhere-fű* 'Trifolium subterraneum' (Benkő J.: Téli bokréta. 20), 1792: *ló-here* (SzD. 139), 1793: ua. (Földi 54), *nagy ló her* (Váli 185), 1823–30: *lóheremag* (SzT. 7: 1196), 1831: ua. (Kreszn. 2: 20), 1834: ua. 'Trifolium' (Kassai 3: 294), 1835: *sárga ló-here* 'Trifolium melilotus officinalis' (uo. 4: 274), 1835: *nagylóhere* 'ua.' (Kováts 336), 1842: *réti lóher*, *bérci l.*, *kövi l.* (Peregriny E.: TermTört. 73), 1843: *lóhere* 'ua.' (Bugát), 1864: ua. (Gönczy 291), 1865: *lóher*, *lóhere* (CzF. 3: 1526), 1873: *lóher* (Ballagi 2: 196), 1895: *lóhere* 'Trifolium' (Pallas 11: 617), 1911: *lóher* 'ua.' (Nsz. 181).

N: ÜMTsz. 3: 889: *lóher* (Hegyhát, Vas m., N.kanizsa, Balaton-mellék, Szentgál, Csoma, Patosfa, A.nyék, Koppányszántó, Várong, Szlavónia, F.tárkány, Zilah, Zsibó, Szucság, Somlóvh., Bodajk), *lőhër* (Torda, Dés), *luher* (Kőszeg-Hegy-alja, Koltó, Zemplén vm. középső része), *luhër* (Me.fény), *lúher* (Felpéc, Vas m., Órisziget, Mészlen, R.gyarmat, Vép vid., Vönöck, N.kanizsa, Gencs, Koltó, Érkörös, Zsibó), *lúhër* (N.mon) 'lóhere', *lóher* (Kötcse, Kölesd), *lóherë* (Csucsom), *lórë* (Lajos), *luhere* (Me.fény), *lúhere* (H.nánás, Kra.récse, Menyő, Pele, Szl.pér), *róhere* (Csáb), *lóhere* (Sókszelőce, Réte) 'lucerna' / Nyr. 82: 73: *lődi-here* (a Csergő-patak mentén) 'lóhere' / Nyárády 63: *lóhere* (Marosv.h.) / MF. 830: *késérő lóhere* 'Menyanthes trifoliata', uo. 625: *lóheverdi* 'Trifolium pratense' / Nyr. 74: 368: *lúhere* (Hortobágy) 'Trifolium-fajok' / SzegSz. 2:54: *lóhere*

'Trifolium pratense' / Nyr. 55: 154: *lóher* (Balatonkeresztúr, Kéthely, Somogy) / SzlavSz. 2: 182: ua. / KkSz. 163: *lúher* 'ua.' / SzamSz. 2: 42: *lúhere* / Molnár 28: *lóheredi* (Udvarhely) / MNy. 33: 345: *lúher* (Felsőőr vid.) / MNy. 23: 263: *lóhere* (Magyarlapád) 'Trifolium campestre' / Kótyuk 90: *lúhere* (Kárpátalja, Rát) 'Trifolium pratense', 86: *nígylevelű lúhere* (uo.) 'Oxalis deppei', 77: *fejír lúhere* (uo.) 'Trifolium repens' / Nyr. 98: 84: *bagólóher* (Nagykónyi) 'vadlóhere'.

Bugát Pál (1843) még – nyilván a latin *trifolium* elnevezés alapján – azt gondolta, hogy a „*lóhere* ... dicitur etiam *lóher*, v. *her*, estque radix emollita et abbreviata vocis *három*”. Ezt a képtelen etimológiát nyilván Kassai nyomán állította fel Bugát. Kassai ugyanis Szókönyvében azt a „magyarázatot” adja, hogy az összetétel jelentése: „lónak kedves három füve”. Utánuk Munkácsi nézete szerint „nincs okunk hinni, hogy a trifoliumnak *ló-her*e nevezete a ló heréjéhez való hasonlításra alapszik” (AKE. 338). Ő az összetett szó utótagját az avar *χ'er*, *χer*, *χir* 'fű, széna' szóval egyezteti. Ezt a véleményét később, 1922-ben ismét megerősíteni próbálja azzal, hogy számos hasonló névadási szemléletű növényneveinket (pl. *cáp herefű*, *nyúlhere*, *macskahere*, *szamárhere*, *csigahere*, *farkashere*, *macskatókfű* stb.) – elválasztva a *lóherétől*, melynek nincs a környező nyelvekben megfelelője – németből átvett szavakként, tükörfordításokként mutat be (Nyr. 51: 41), és a m. *lóherét* a perzsa *aspist*, *ispist*, *aspust*, *uspust* 'ló-étel', csuv. *laža kurəGə* 'ló füve', or. *konskaja kaška* 'lókásácska', azaz a 'lónak kedves füve, vagy eledele' értelmű kifejezésekkel állítja párhuzamba (uo. 42, 43). A növényt Perzsiából származtatva azt állítja, hogy a lótenyésztő magyarság azt a Kaukázus vidékén ismerte meg, és a növény *her* utótagja – török etnikai érintkezés révén ismeretessé vált 'testiculus' jelentésű név hatására – változott *herévé*.

A *lóhere* azonban egyértelműen metaforikus terminus, az elnevezést az motiválta, hogy hasonlóságot láttak a növény valamely része és a csődör ivarszerve között. Csak az a kérdés, hogy a növénynek melyik része motiválta a névadást. A CzF. szótár szerint a *lóhere* „*here* nevét vagy gombos bugájától kapta, mely némileg a ló heréjéhez (tökéhez) hasonló, vagy talán a sarjat, kinövést jelentő *hír*, *húr* szókkal egy eredetű”. A második magyarázat a szótárban nem vehető komolyan, ám az első igen. Diószegiék művében az áll, hogy a *lóhere* „virága többnyire gombos...” (MFüvK. 422), egy későbbi könyvben (Hoffmann–Wagner: Magyarország virágos növényei 147): „virágzata gömbös”. Találunk is a nyelvjáráásokban erre utaló elnevezéseket 'lóhere' jelentéssel; pl. Nyr. 82: 91: *gomboshere* (Polgárdi). A *lóhere* gömbös virágzatának formája volt az alapja az elnevezésnek Fokos Dávid (Nyr. 51: 14) szerint is, és arra nézve, hogy a *here* utótag 'Hode' jelentésű, egyik rokon nyelvünkől idéz példát. A zürjénben ugyanis hasonló szemléletet tükröz a *lóhere* neve; vö. zürj. *kaš-keł* ' (tkp. 'macskahere'), *kaš-keł'-turun*, azaz 'macskaherefű'. Ugyanígy a virágzat formáján alapul a *Trifolium* votj. *šíz-jir*, zürj. *šíz-jur*, cser. *kerge-vuj šudə* 'harkályfő', a csuv. *kajəkpəš* 'madárfő', *ı šavGa-puš* 'varjúfő' (Nyr. 51: 45), ill. az or. *djatyelnyik*, *djatlina* 'harkályfej' (Nyr. 51: 14) jelentésű elnevezése.

Nem így a modern etimológiai szótáraink (EWUng. 902, TESz. 2: 783), amelyek szerint nem a virág, hanem a levél alakja motiválta a névadást, azaz az összetett szó utótagja e növény heréhez hasonló leveleire utal. Vö. még gör.

ὄρχις (tkp. 'here'), fr. *testicule de chien* 'kosbor', (tkp. 'kutyahere'), ném. *Bocksbeutel*, *Bocksgeilen* 'kosbor' (tkp. 'koshere') (uo.).

A fenti szótárak felsorolt példái valóban tükrözik a hasonló névadási szemléletet más növényeknél, ám arra nézve, hogy a *Trifolium* melyik része motíválta a *lóhere* elnevezést, nem bizonyító erejűek. Figyelembe véve azt, hogy míg a – szintén *here* utótagot kapott – rokon növények, a *régi lóhere* vagy *vöröshere* '*Trifolium pratense*', a *bíborhere* '*Trifolium incarnatum*' és különösen a *fehér here* '*Trifolium repens*' (fehér, vörös vagy sötét bíbor színű) virága ugyanúgy gömbös, alakja tehát lehet a névadás motívuma, ám levele már nemigen hasonlítható a csödör ivarszervének alakjához, hiszen finom fogacskás szélűek és keskenyek, hosszúkásabbak is, elfogadhatóbbnak tűnik a régebbi magyarázat. A gömbös virágzat lehetett eredetileg az, amelynek alakja a névadást befolyásolta. A levél alakjával magyarázott névadási motiváció erőltetettnek hat.

A *lóhere* tükörszava a németben a *Pferdeklee* '*Trifolium incarn*' (M. 416). Ezt a növénynevünket – jövevényszóként – átvette az erdélyi szász és a román; vö. *Luhər*, *Säumluhər* és r. N. *luhər* '*Trifolium*' (NP. 562), r. *loherj*, *luherj* (Nyr. 16: 549 és uo. 51: 15).

lóherefa J: *Cytisus*; *Pteleia* (Nyr. 97: 334). R: 1884: N. *loherfa* 'ua.' (ErdL. 23: 789). Veszprém megyében följegyzett tájnyelvi szó.

lóherelevél R: 1873: *lóher-levél* 'lóhernövény hármas, ritkán négyes levele' (Ballagi 2: 196).

lóherepáfrány J: *Marsilea* (P. 177). A *mételyfű* társneve. A növény tudományos *Marsilea* elnevezése és másik társneve, a *Marsigli-páfrány* (uo.) is az olasz gróf, L. F. Marsigli nevét őrzi, aki 1726-ban a Duna mentén előforduló növények mutatóját összeállította és megjelentette.

lóheresóska J: madársóska (MNöv. 119). R: 1911: *lóhere sóska* '*Oxalis*' (Nsz. 182).

Savanyú ízére utal a *sóska* utótag. A latin *oxalis* (< gör. *oxys* = csípős, savanyú; *hals*, *halis* = só) elnevezése, illetve a német *Sauerklee* (PbF. 330), azaz 'savanyú-lóhere' jelentésű név kialakulását is a növény íze motiválja.

lóhere-vajvirág J: *Orobancha minor* (MNöv. 119). Futónövény; más növényekre kúszik, kapaszkodik, mint arra a latin *orobanche* (< gör. *orobos* = csicszeriborsó; *anchein* = fojtani) 'a csicszeriborsón élősködő, azt fojtogató' jelentésű neve is utal.

lóherevirág J: *Oxalis deppei* (Péntek–Szabó 325).

macskahere J: 1. *Phlomis tuberosa*; 2. tarlóhere; 3. repkény (MNöv. 122).

R: 1807: *matskahere* '*Trifolium arvense*' (MFűvK. 425), 1834: *matska-here* '*Trifolium arvense*' (Kassai 3: 422), 1843: *macskahere* 'ua.' (Bugát 289), 1845: ua. (Kováts M.: Növénybölcsség), 1911: ua. (Nsz. 187), 1925: *macskahere* '*Phlomis*' (MF. 871).

N: MTsz: *macskahere*, *macskatök* 'repkény' / Nyr. 74: 368: *macskatök* (Hortobágy) '*Trifolium arvense*' / Molnár 28: *cicahere*, *macskahere*, *macafű* (Udvarhely) / Graumann: *macskatökfű* '*Trifolium arvense*'.

Román megfelelője a *macska* állatnévvel képzett *pisică* szintén '*Trifolium arvense*' (DLR. 8/A2: 644). Vö. még német megfelelőjével, a *macskahere* tükör-

szavával: *Katzenklee* 'ua.' (M. 266). Egyik rokon nyelvünk, a zürjén szava a lóherére a *kás-kel'*, *kás-kel'-turun* (Nyr. 51: 14), mely szó szerint 'macskahere', illetve 'macskaherefü'. A *Trifolium arvense* „füzéri hengerdedek, nagyon gyapjasok” (MFüvK.).

mézhere R: 1775: ua. 'Melilotus off., Lotus corniculatus' (Csapó), 1881: ua. Nyr. 10: 253). Társneve a *mézkerep*. A *mézhere* tükörszava a németben a *Honigklee* 'Melilotus' (PbF. 500). Ókori mintára keletkezett nevek; vö. lat. *melilotos*, *meliloton* (Plinius 21: 39), mely a Theophrastosnál is szereplő régi gör. *melilotos*, *meliloton* növénynévre vezethető vissza, amelyben a *méli* 'méz' és a *lotós* 'herefélék' jelentésű. Az elnevezésnek a Melilotus officinalis illatozó világossárga virágja a motivációja, mely magas nektártartalma miatt elsőrangú méhlegelő.

nyúlhere J: Anthyllis (MNöv. 139). R: 1801: *nyul-here-fü* 'Anthyllis vulneraria, Hasenklee' (PP. szótár kiadása), 1843: *nyúlherefü* 'ua.' (Bugát 314), 1865: ua. (CzF. 3: 989), 1895: *nyulhere* 'varjúborsó' (Pallas 11: 618), 1903: *nyúlhere* 'Anthyllis' (Hoffmann–Wagner 146), 1911: ua. (Nsz. 213), 1925: *nyúlherefü* 'ua.' (MF. 628), 1961: *nyúlhere* (Molnár 29).

N: Kótyuk 78: *nyúlhere* (Kárpátalja, Rát) 'Trifolium campestre'.

Kettős virágombjáról nevezték így el a növényt, hasonnevei a *nyúlszapuka*, *csodahere*, *sebhere* (MNöv. 139). Az Orchis német neve tükörszó, a *Hasenhode* (Aigremont: Volkserotik. Halle, 1908), *Hasenhödlein* (M. 197) szintén a nyúl ivarszervének nevével alkotott növénynév; ill. vö. ném. *Hasenklee* 'Anthyllis vuln.' többek között (uo.), mely minden bizonnyal a Pápai Páriz-féle szótár késői kiadásában először fölbukkanó és szintén az Anthyllist jelölő magyar kifejezés mintája.

sebhere J: Anthyllis (MNöv. 139). R: 1925: ua. 'A. vulneraria' (MF. 628), 1961: ua. (Molnár 29). A *nyúlszapuka* (vagy *nyúlhere*, *csodahere*) társneve. Jövevényszó, a németből került nyelvünkbe tükörfordítással; vö. ném. *Wundklee* 'ua.' (PbF. 512).

szamárhere J: Onobrychis viciaefolia (MNöv. 26).

R: 1775: *szamárhere* 'baltacim' (Magyary–Kossa: Orv.Eml. 2: 274), ua. 'Onobrychis' (Csapó 163), 1801: *szamár-here* 'Hedysarum onobrychis' (PP. szótár kiadása), 1807: ua. (MFüvK. 419), 1835: ua. (Kassai 4: 360), 1842: *szamárher* (Peregriny E.: TermTört. 73), 1843: *szamárhere* 'Hedysarum onobrychis' (Bugát 391), 1870: ua. 'Hedysarum onobrychis' (CzF. 5: 1035), 1872: ua. 'Onobrychis Tourn.' (FKézK. 57)), 1895: *szamárhere* 'varjúborsó' (Pallas 11: 618), 1897: ua. (uo. 16: 658), 1911: ua. (Nsz. 289).

Egyrészt a szamár ivarszerveihez való hasonlításon alapuló növénynév, ám fontosabb talán a név motivációjában az, hogy a régi nevén *baltacim* / < *balta* és *címer* / – melynek *takarmány-baltacim* alakváltozata is volt – a szamár fontos takarmánynövénye. Erre utal az Onobrychis viciaefolia (R. 1578: Anonis, azaz *Isamar giônörúsege* /Herbarium 85/), *szamárcsikor*, *csacsiöröm*, *szamáröröm*, *sarjúborsó* társneve is. A tudományos nemi név is erre mutat (< gör. *ónos* = szamár és *brykein* = mohón zabálni). Már az antik világban használatos növénynév volt a gör. *onóbrychis*, *oinobrechés* (Dioskorides), ill. a lat. *onobrychis* (Plinius 24: 155).

szarvashere J: *Lotus corniculatus* (MNöv. 176). N: MNy. 39: 254: ua. (Kürt) 'ua.'

Tájnyelvi elnevezés Sopronban és Komárom megyében, Kürtön. Nevezik *szarvas sárgahere*nek, *sárgahere*nek is (uo.). Aligha állatneves összetétel, előtagja – mint a latin *corniculatus* (< lat. *cornu* = szarv) szó is, melynek jelentése 'szarvas' – nem az állatnév, hanem 'szarvval ellátott' jelentésű. Lehetséges, hogy átvétel a németből (és Sopron környékéről átkerült a szó Komárom megyébe), mert összefügg a ném. *Hornklee* 'ua.' (PbF. 276), tkp. 'szarvhere' névvel, annak tükörszava.

A tudományos latin név *Lotus* előtagja pedig régi görög növénynév (már Homérosz is említi az Odüsszeiában, amikor a lotofágok földjén Odüsszeusz a társaival megkóstolja a lótoszevők mézédés gyümölcsét (*lotoio meliedea karpón*), és elnyomják magukban a hazatérés gondolatát); vö. gör. *lotós* > lat. *lotos*, *lotus* 'tüskés fa, cseresznyeszerű gyümölcsökkel' (Plinius 13: 101). De Homérosz említ (szintén az Odüsszeiában) egy másik *lotós* növényt is, mely Ithakában vadon nő, és kitűnő állati takarmánynövény.

virághere J: *Hedysarum* (MNöv. 26). A *baltavirág* egyik társneve.

R: 1911: ua. (Nsz. 334), 1925: ua. 'H. hedysaroides' (MF. 642). N: ÜMTsz. 2: 927: *herevirág* (Kézdivásárhely vid.) 'Trifolium repens', ua. (Nyitra vm.) 'Melilotus officinalis'.

A *Hedysarum*nak az illatos, nektárban igen gazdag virága a fontos, mely kiváló méhlegelő. Nyilván így keletkezett *mézhere* társnevéből a *virághere* kifejezés.

2. *Orr* szavunk első köznévi fölbukkanásának dátuma a magyar írásbeliségben 1269: „Transeundo viam ascendit in vnum *Orrh*” (Oklsz.), majd 1395 k.: *ar* (BesztSzej. 1222) 'embernek, állatnak a légutakhoz vezető szaglószerve'. Szintén ősi örökség a finnugor, sőt, talán az uráli korból, a **βōre* (EWUng. 1070) alapalak eredeti jelentése 'kimagasló csúcs, hegy' volt. (A térszínformánév és testrésznév összefüggésére más nyelvekben is van példa.) A magyar szó *rr*-je geminálódás eredménye.

Összetett növénynevekben az *orr* szó elsősorban antropomorf vagy zoomorf metaforikus terminusokban fordul elő. A 28 olyan növénynév közül, melyben az *orr* (vagy madaraknál a *csőr* is) előfordul, 24 állatneves, ezen belül 13 madárneves összetétel. A névadási motiváció a jelölt növény valamely részének orrhoz, csőrhöz való alak hasonlósága volt.

árorr J: *Erodium cicutarium* (MF. 664).

R: 1807: *árorr* 'Erodium; Geranicum', *golya árorr* 'E. ciconium' (MFüvK. 389), *daru árorr* 'E. gruinum' (uo. 390), 1864: *árorr* 'Erodium', *golya árorr* 'E. ciconium' (Gönczy 264), 1909: *árorr* 'Erodium; Geranicum' (Nyr. 37: 213), 1911: ua. 'Erodium' (Nsz. 20).

Kardos Albert hiányolja a Magyar nyelvújítás szótárából mint a MFüvK. új szavát. Valóban Diószegiék szóalkotása, talán a növény lat. *Erodium* nevének magyarázatát l. a *gémorr* szócikkében) hatása alatt, de mindenképpen a növény valamely részét hasonlítva.

borjúorrúfű J: *Antirrhinum majus* (MNöv. 141).

R: 1578: *boryu orru fű* 'Bucranion' (Herbarium 165), 1595: *boriv orrv fiv* 'szeretetre haito fiv, erőltető fiju' (FK. 121), 1775: *borjú orrú-fű* 'Antirrhinum' (Csapó 39), 1792: *bornyú orra* (Váli 183), 1807: *borjúorr* 'Antirrhinum majus' (MFüvK. 366), 1833: *borjúorr-fű* 'ua.' (Dankovszky 184), *borjú orrú-fű* 'ua.' (Kassai 1: 357), 1843: *borjuorr-fű* 'ua.' (Bugát 43), 1845: *borjuorrú* 'oroszlánszaj' (Műsz. 148), 1862: *borjuorr-fű* 'ua.' (CzF. 1: 744), 1893: *borjuorru fű* (Pallas 3: 519), 1902: *borjuorrúfű* (Nyr. 31: 138), 1911: ua. 'Antirrhinum' (Nsz. 40).

Minden bizonnyal Melius alkotta növénynevünk, melyet a németből tükörfordítással vett át; vö. ném. R. *Kalbsnaße* 'ua.' (Herbarium 165). Az ő leírása is magyarázza a névadási motivációt: „a magva a levele között mint egy borjunac az orra”. Társnevei közül vö. *orrosfejűfű* (MNöv. 141), mely ugyanezen a névadási szemléleten alapul. A *borjúorr* Díószegiéknek – minden bizonnyal azért, mert állatneves összetétel – nem tetszett, a Megállított Nevek sorában helyette az *aranyevő pintyő* kifejezést javasolták. Az ilyen jelzői előtag legalábbis furesa növénynévvel kapcsolatban.

A franciában is *mufle de veau* (Natter 41), azaz 'borjúpofa virág' a neve. A növény tudományos elnevezése szintén a virágkorona sajátos orrformájára utal: Antirrhinum az ókori lat. *anarrhinon* (Plinius 25: 129) a gör. *antírrhinon* (Theophrastos) növénynév nyomán, mely az *antí* = azonos, hasonló és a *rhís*, gen. *rhinós* = orr szavakból képzett.

csókaorrúfű R: 1578: *Isóka orru fu* 'Geranico' (Herbarium 198).

Szintén Melius Juhász Péter névalkotása. A névadás miéértje vö. az ő leírását erről a növényről (uo.): „hegyes a hegye, mint a csókának az orra”. Későbbi botanikai szakmunkákban a *csókaorrúfű* név nem szerepel, de a *daruorr*, *gémorr*, *golyacsőr*, *golyaorr* hasonlonevek annál gyakrabban és ugyanezzel a jelentéssel.

daruorr J: Geranium (MNöv. 68).

R: 1590: *daru orru fű* 'Geranium vel geramion' (SzikszF. 17), XVI. sz.: *daru orru fw* (Ars Medica 589), 1604: *daru orru fű* 'Botrys' (MA.), 1762: *daru orrú fű* 'ua.' (PP. 774), 1775: *darú orru-fű* 'ua.' (Csapó 107), 1780: *illatozó daru-órr* 'Geranium odoratissimum' (Phytologicon 99), 1793: *daruorrúfű* 'ua.' (Földi 32), 1807: *daru árorr* 'Erodium gruinum', *daruorr* 'Pelargonium odoratissimum' (MFüvK. 390), 1813: *daruorr* 'mezei gerely' (OrvF. 367), 1831: *daru-orrú fű* 'Geranium' (Kreszn. 1: 96), 1833: *darv orr-fű* 'ua.' (Kassai 1: 237), *daru orr fű* 'ua.', *darvas fű* 'Geranium gruinum', *motsári darv-orr* 'Geranium palustre' (uo. 1: 414), 1843: *daruorr* 'Geranium, Pelargonium odoratissimum' (Bugát 84), 1862: ua. (CzF. 1: 1190), 1868: ua. (Ballagi 1: 206), 1893: ua. 'Brassai szerint esztrágorr; Pelargonium' (Pallas 5: 49), 1911: *daruorr* 'Geranium' (Nsz. 81), 1925: ua. (MF. 658).

A növény tudományos nevében, a *Geranium*ban is megvan ez a madárnév, a régi latin *geranion* növénynév (Plinius 26: 108) alapján, mely a görög *geránion* (< gör. *gerános* = daru) 'ua.' (Dioskorides) elnevezésre vezethető vissza. Az újlatin nyelvekben vö. a román *pliscul-cocorului* 'Erodium cicutarium' (DRM. 245) (tkp. darucsőr) elnevezéssel.

A felsőállású magházon csúcsosodó tokról kapta – csakúgy, mint a *gémorr*, *golyaorr*, *golyacsőr*, *tyúkorrr* stb. – a hosszú csőrű madárral kapcsolatos

elnevezését ez a növény. Hasonló névadási szemléleten alapul a német tükörszó, a *Kranichschnabel* 'Geranium és Erodium cicutarium' (M. 302).

A R. 1780: *illatozó daru-órr* 'Geranium odoratissimum' (Phytologicon 99) elnevezés a ném. *sehr wohlriechender florchenlchnabel* (uo.), azaz szó szerint 'nagyon jól illatozó gólyaorr' mintájára keletkezett.

disznóorrja J: *Portulaca oleracea* (MNöv 111). R: 1578: *dißno orrja* 'Andrache' (Herbarium 66), 1706: *disznó orja fü* 'Portulaca' (PPNomH), 1775: *dißno orja* 'Portulaca' (Csapó 225), 1793: *disznóorrja* (Földi 33), 1807: *disznó-orja* 'ua.' (MFüvK. 282), 1843: ua. (Bugát 87), 1845: ua. és *disznóorrú* 'tinóorrúgomba' (Műsz. 178), 'Boletus bovinus' (uo. 430), 1911: *disznóorrja* 'Portulaca oleracea' (Nsz. 85).

Érdekes, hogy a korábbi forrásokban fűfélélet jelöl a név, később már gombafajtát is. Mai tudományos neve a *Portulaca oleracea* növénynek a *kövérr porcsin*, társnevei a *disznóorrja* mellett a *disznóporcsin*, *kövérfű*, *poncsér* (MNöv. 111). A növény szárát és gyökerét szívesen eszi a disznó. A növénynev a szóhasadás eredményeként létrejött *orja* (R. 1544: *dizno oryot*, 1548: *wryawal* 'levágott disznó, ritkábban birka, marha gerince húsostól' /OkISz./) szavunkkal minden bizonnyal összefügg. Valószínűleg a sertések táplálkozásában is szerepet játszó növényt azért nevezték el a disznó orráról, mert a gyökerét azzal túrja ki az állat. Vagy talán a *Portulaca oleracea* húsos levelei motiválták az elnevezést. A gombanév is inkább – mint ennek a gombafajtának *tinóorrú* (*tinóru*) hasonneve – alakhi hasonlóság folytán jöhetett létre. A *disznóorrja* tudományos *Portulaca* nemi nevével kapcsolatban is találkozunk a *disznó* állatnévvel, hiszen a növény régi latin *portulaca* elnevezése mellett a vulgáris *porcellaca* 'ua.' (Plinius 20: 210, 26: 84) név nyilvánvalóan a lat. *porcus* 'disznó', *porcellus* 'malac' származéka. Ebből keletkezett a növény középkori lat. *porclaca*, *porcastrum* és ófr. *porcelaine* (< úfr. *pourpier*, a. *purslain*), valamint az ófném. *burcel*, úfném. *Burzelkraut* (Genaut 503) neve.

egérorrúfű J: *Achillea millefolium* (SzegFüz. 2: 66). Az erdélyi Szászlnán jegyezte föl Györffy István 1935-ben: *egérorru fü*. Az ÜMTsz. (2: 22) adata szerint Magyarlónán is ismerik, jelentése ugyanaz. A tudományos nemi név a régi lat. *Achilleos herba* (Plinius 25: 19) (< a gör. *Achilleios botáné* fordítása), azaz 'Akhilleusz füve' nyomán a szépségével és erejével kitűnt trójai hős nevét őrzi, aki a harcosok sebeit gyógyfüvekkel kezelte.

elefántormány J: *Proboscidea lousianica* (P. 275). A ném. *Elefantenrüssel* (M. 105) 'Martynia' tükörfordítása. Az elnevezés a szintén metaforikus terminus, a zergeszarv (< ném. *Gemsenhorn* 'ua.' /PbF. 498/) társneve. A motiváció a hajlós hegyű, hosszúkas szarvhoz (vagy ormányhoz) hasonlítható gyümölcs. A tudományos nemi név a lat. *proboscis*, gen. *proboscidis* 'ormány' (< gör. *proboskís* = elefántormány) szóból képzett.

elefántormány-paprika J: *Capsicum annuum* var. *longum* f. *proboscideum* (P. 201).

Az előbbi és a következő elnevezéssel együtt alakleíró elnevezés.

elefántormánya J: *Amaranthus caudatus* ' (Népismdolg. 3: 111). Népi vi-rágnév Erdélyben, Kalotaszegen. Metaforikus terminus.

eszterágorra J: *Geranium palustris* (PE. 208).

R: XVI. sz.: *estrág orra* 'Rostrum ciconiae' (MNy. 39: 392), 1578: *eſtrag orra* 'Rostrum ciconiae' (Herbarium 162), 1584: *eszterag* 'Ciconia' (Pesti cap. 30: 8), 1706: *esztrag ora* 'Geranium' (PPNomH), 1775: *eſterag orra* 'ua.' (Csapó 107), 1798: *eſterág-orrú-fű* (Veszelszki 236), 1807: *isztragor* 'Pelargonium', *szagos isztragor* 'P. odoratissimum' (MFüvK. 390), 1843: *esztragór* 'Geranium pratense' (Bugát 117), 1909: *isztragor* 'Pelargonium' (Nyr. 37: 215), 1911: *eszterág orra*, *esztergór* 'ua.' (Nsz. 98, 99). N: MF. 658: *eszteragorra*, *esztragor* 'Geranium'.

Ez az elnevezés a mai *gólyaorrú fű* megfelelője. Nem teszi kétséggé a gólya régies elnevezésének idevonását az, hogy a különböző növényekben kimutatható *esztragol* vegyület elnevezése feltűnően hasonlatos a növénynévhez. Már Melius (Herbarium 162) utal ugyanis 1578-ban a német *Stochen* (sic!) *Schnabel* 'ua.' névre, mely a nyomtatási hiba ellenére is egyértelmű bizonyítéka, hogy itt a 'gólyacsőr' (gólyaorr) jelentéssel van dolgunk, mégpedig a termés alakjára vonatkozóan. A korai latin elnevezésben is a *Rostrum* latin szó 'csőr' jelentésű, a *ciconiae* utótagban pedig a lat. *ciconia* 'gólya' szerepel.

A *Geranium* pedig a gör. *geranos* 'daru' szóra vezethető vissza.

Kardos Albert hiányolja a Magyar nyelvújítás szótárából az *isztragor* szót, mint a MFüvK. új szavát. Ez azonban nem Diószegiék szóalkotása, ők egy – a magyar írásbeliségben korábban is meglévő – elnevezést vettek föl műyükbe.

A közismert fűszernövénynek, a tárkonynak van a *dragon* mellett egy *esztergafű* tájnyelvi neve is (Magyar E.: Az ínyesmester szakácskönyve. Budapest, 1978. 30). Ennek idetartozása bizonytalan.

farkastinóru J: *Boletus pachypus* (MNöv. 58). Az összetétellel alkotott gombanév utótagjának magyarázatát l. a *tinóorrú gombánál*. *Farkas* előtagja a jelölt gombafaj mérgező, kerülendő voltára utal.

gémorr J: *Erodium* (P. 97).

R: 1807: *gémorrú redősirom* 'Datura feox' (MFüvK. 173), 1911: *gém-csőr*, *gémorrú fű* 'Erodium' (Nsz. 122), 1925: *gémorr* 'ua.' (MF. 663), 1987: *bürökgémorr* 'Erodium cicutarium' (Simon–Csapody: Kis növényhatározó. Budapest, 197). N: Nyárády 68: *gémorr* (Marosvásárhely).

Az elnevezés szemléleti alapja – csakúgy, mint a *daruorr*, *gólyaorr* esetében – a résztermés csavarodó szálkája: a jellegzetes csőr alakúra növő terméslevelek a gém orrához hasonlatosak. A természetes csésze 1 cm-nél rövidebb, a termés csőre 3–5 cm hosszú.

A magyar név 'Erodium' jelentéssel kései fölbukkanású, valószínűleg tükörfordítással a németből való; vö. *Reiherschnabel* 'ua.' (PbF. 171). További idegen nyelvi megfelelői: a. *stork's-bill*, szb-hv. *obični čapljan* 'Erodium cicutarium' (Weeds 636). Végső soron mind a latin *Erodium* (< gör. *erodiós* 'gém') szóra vezethetők vissza.

A debreceni Fűvész Könyvben szereplő *gémorrú redősirom* kifejezés Diószegiék szóalkotása, akik arra törekedtek, hogy „a' nemnek természeti tizime-réből formálódjon a' Nemi-név” (Előljáró Beszéd, XIII.1).

gólyacsőr J: *Geranium* (MNöv. 68).

R: 1894: *golyacsőr* 'Geranium' (Pallas 8: 95), 1911: ua. (Nsz. 127), 1925: ua. 'G. sanguineum' (MF. 662).

A *golyacsőr* a *golyaorr* (és *gémorr*, *daruorr*) hasonneve a *Geranium* növényre, melynek felsőállású magházán tok csúcsosodik; ez jut kifejezésre a hosszú csőrű madarak nevével képzett növénynevekben.

golyaorr J: *Geranium* (P. 98).

R: ? 1596: *golya horoen* 'Geranium columbinum; Pes columbinus' (KamHerb. 304D) (inkább ugyanennek a növénynek a *golyaköröm* neve lehet), 1775: *golya orú-fű* (Csapó 306), 1796: N. *golya-orrú-fű* 'Geranium sanguineum' (Debrecen) (Kitabel 165), 1798: *golya-orrú-fű* (Veszelszki 136), 1807: *golya árorr* 'Erodium ciconium' (MFüvK. 390), *bűzös golyaorr* 'Geranium Robertianum' (uo. 393), 1833: *golya-orr-fű*, *golya-orr* 'Geranium / Storchschnabel' (Kassai 2), 1843: *golyaorrufű*, *golyaorr* 'Geranium' (Bugát 158), 1845: ua. 'Pelargonium' (Műsz. 225), 1855: *régi golya orru fű* 'Geranium pratense' (MAkÉrt. 525), 1864: *golya-orr*, *esztragorr* 'Geranium palustre' (CzF. 2: 1077), *golya árorr* 'Erodium ciconium' (Gönczy 264), 1894: *golyaorr* 'Geranium' (Pallas 5: 95), 1909: *bakbűzű golyaorr* 'ua.' (Graumann 11), 1911: *golyaorr*, *golyaorru fű* 'ua.' (Nsz. 127), 1925: *fodros golyaorr*, *golyaorr* 'Geranium' (MF. 658), *golyaorr-fű* 'G. columbinum' (uo. 661), 1995: *mocsári golyaorr* 'Geranium palustris' (PE. 208).

N: OrmSz. 187: *gőjaór* 'Geranium robertianum' / SzamSz. 1: 330: *gőujaór* 'Geranium pratense' / Nyárády 68: *golyaorr* (Marosv.h.) / Nép és Nyelv 1943: 139: *golya orr* (Csorvás) 'Erodium cicutarium' / ÚMTsz. 2: 653: *gőlaorru fű* (Cserszegtomaj) 'Geranium Robertianum', *gőjjaórrufű* (Szentgál) 'Erodium cicutarium' / NéprÉrt. 33: 249: *gőlaorru fű* (Cserszegtomaj) 'Geranium Robertianum'.

A felsőállású magházon csúcsosodó (a bibeszálak összenövéséből keletkezt) tok alapján kapta a növény a hosszú csőrű madarak csőréről a *gém*-, *golya*-, *daruorr* tudományos nevet. (*Geranos* 'daru'; *pelargos* 'golya'; *erodos* 'gém' jelentésű). Ez a jellegzetes „golyaorr” termés egymagvú, és hosszú, görbe csőrű részterméskére esik szét éréskor. A *Geranium* növénynev a lat. *geranion* (növénynévként Pliniusnál /26: 108/) 'darucsőr' jelentésű szóból képzett, mely a gör. *geránion* (< *géranos* 'daru') (szintén 'darucsőr' /Dioskorides/) elnevezésből származik.

A régi görög növénynev folytatói a fr. *geraniales*, ol. *geraniale*, a. *geranium*, sp. *geraniales*, or. *geraniecvetműje* 'golyaorrfélék rendje' (AFE. 629).

A *golyaorr* a német *Storchschnabel* 'Geranium' (Graumann 62). R: 1588: *Storckenschnabel* 'ua.' (Kr. 153), a *bakbűzű golyaorr* (1909) a ném. *Bockstorchschnabel* 'ua.' (uo.11) megfelelője azzal a különbséggel, hogy az utótag, a *Schnabel* nem 'orr', hanem 'csőr' jelentésű. Románul is *ciocul cocostîrcului* (RM. 417) a *Geranium*.

Felsőbb taxonokat is jelöl a *golyaorr*; vö. *golyaorrfélék* 'Geraniaceae', *golyaorrtermésűek* 'Geraniales' (P. 98).

kajmacsorr R: 1807: *kajmatsór* 'Pedicularis' (MFüvK. 360), XIX. sz. k.: *kajmacsór* (Diószegi 3; Csécsi Nagy I. „névlaistroma”), 1864: *kajmacsór* 'Pedicularis' (Gönczy 173), 1865: *kajmacsór* 'Pedicularis' (CzF. 3: 324), 1868: ua. (Ballagi 1: 655), 1895: ua. (Pallas 10: 17), 1909: ua. (Nyr. 37: 215).

Valószínűleg a Magyar Fűvész Könyv szerzőinek szóalkotása ez a metaforikus terminus. Mint Diószegiék a növényt jellemzik, a „tok: szálka végű, többnyire kajfza”. Tehát a „kajmacsos tok” után nevezték el. A *kajmacsos* 'kis görbedésű, horogféle', *kajmó*, *kajmós botja* van a juhászoknak, mészárosok *vas kajmói* (CzF. 3: 325). A Ballagi-szótár szerint (1: 655) a *kajmó* 'bot, pálca horogdad vége' jelentésű. Innen: *kajmós*, *kajmós-orr*, azaz 'horgas orr'. A nyelvjárásokban használatos a *kajmó*, *gajmó* 'kampó, horog, horgos halász-szerszám' (MTsz. 1: 1012), a *kajmós lábú* 'görbe lábú' kifejezés Baranyában (Nyr. 18: 478), Debrecenben (uo. 7: 329) és a *kajma* Borsodban (ÚMTsz. 3: 23), melynek a jelentése 'deformált, görbe'.

kócsagorr J: *Erodium cicutarium* (MNöv. 67).

R: 1911: *kócsag orr* 'ua.' (Nsz. 163), 1925: *kócsagorr* 'ua.' (MF. 664).

A *gémorr* társneve, ugyanazon a szemléleti alapon keletkezett növénynevünk. A latin *erodium* (< gör. *erodios* = szürkegém, kócsag) alapján keletkezett a német *Reiherschnabel* (PbF. 171), azaz 'kócsagorr (kócsagcsőr)' is.

kutyaorr gomba R: 1895: ua. 'gímgomba' (Pallas 11: 126).

medveorrú gomba R: 1783: *medvegomba* 'Boletus bovinus' (Erdély) 1787: *medve-gombár* 'Boletus suillus et Bovinus' (NyTudKözl. 80: 48, 29), 1803: *medveorrú* (Márton), 1813: *medveorrú gomba* 'Boletus bovinus' (MFüvK. 2: 371), 1845: ua. 'Boletus bovinus' (Műsz. 430).

A *vargánya* társneve. A *disznóorrú gomba* és a *tinóorrú gomba* elnevezésekkel függ össze. Ehető, mint arra a tudományos név, a *Boletus bovinus* utal. A *boletus* (< gör. *bolétes*, *bolítes* = ehető gomba) a régi rómaiak legjobb étkezési gombája volt (Plinius 22: 92).

orrosfejűfű J: *Antirrhinum majus* (MNöv. 141).

R: XVIII. sz.: *orrosfejű fű* 'Antirrhinum maius' (Nyr. 85: 210), 1873: *orrosfejű-fű* 'oroszlánszáj' (Ballagi 2: 369), 1911: *orrosfejűfű* 'Antirrhinum' (Nsz. 220).

Hasonneve a *borjúorrúfű*. Az *Antirrhinum* nemi név magyarzatát l. ott.

orrtekerő torma J: *A Armoracia lapathifolia* (MNöv. 191).

R: 1807: ua. 'Cochlearia armoracia' (MFüvK. 374). A közönséges *torma* szemléletes társneve.

pészma daruorr R: 1835: *pészma darv-orr* 'Geranium moschatum' (Kassai 4: 103). Mindjárt két állatnevet is találunk ebben a növénynevben, a *daruorr* kifejezést l. ott.

pintycsőrűmoha J: *Brachythecium* (P. 207). Nevének az a magyarázata, hogy spóratokja vaskos, hajlott, rövid kúpos fedőjű. Ennek van pintycsørszerű alakja. A fedeles spóratokra utal a lat. *brachythecium* (< gör. *brachys* = rövid; *thékion* = kis tartály) elnevezés is.

pulykaorrú cikkszár J: *Polygonum orientale* (Nsz. 251).

R: 1807: *pujkaorrú tzikszár*, *pujka orr* 'Polygonum orientale' (MFüvK. 254), 1873: *pulykaorrú cikkszár*, *pulyka-orr* 'ua.' (Ballagi 2: 452), 1899: *pulyka orru cikkszár* 'ua.' (A Kert 808), 1911: *pulyka orr* 'ua.' (Nsz. 251). N: Kassai 4: 161: *pulyka-orr-virág* (Hegyalja) 'ua.'.

A név magyarázata az, hogy – mint Kassai 1835-ben jellemzi a növényt – „olj fityegő, és veres virága van ezen plántának, mint a' pulyka kakasnak fityegő

orra”. A lecsüngő piros színű füzérek motiválták az elnevezést. Itt is tehát a növény valamely részét hasonlítják egy állati testrészhez, így alkotva annak az állatnak a nevével botanikai elnevezést. Diószegiék szóalkotása, a „Régi és Népközt forgó magyar nevezetek” sorában felsorolt *ősz boroszlán*, illetve *pújkaorr* helyett javasolták a „Megállított Nevek” közé (366 és 384) a *pújkaorrú tzikkszárt*.

pújkaorrú keserűfű J: *Persicaria orientalis* (P. 142).

R: 1899: *pújkaór* (Zilah) (Nyr. 28: 236).

N: MNy. 39: 255: *pújkaorrú keserűfű* (Kürt) ’? *Polygonum orientale*’ / Kovács 26: *pókaorr* (Szigetköz) ’*Amaranthus hypochondriacus*’ / NépismDolg. 3: 112: *pújkaór* (Kalotaszeg) ’*A. caudatus*’.

tehéntinóru J: *Boletus* (*Suillus*) *bovinus* (MNöv. 188). L. a *tinóorrú gomba* szócikket. Hasonló szemléletű a *Gomphidius glutinosus* gombát a tehén pófájához való alaki hasonlóság alapján létrejött német *Kuhmaul* (Pilz 48), azaz ’tehénpofa’ gombanév.

tinóru / tinóorrú / gomba J: *Boletus* (MNöv. 190).

R: 1504 k.: *fekete tinor* ’*Fistulina*’, *tino or* ’*Pholiota mutabilis*’, 1601: *tinor gomba*, *fekete tinor*, 1675: ua. (NyTudÉrt. 80: 29), 1803: *tinó orru gomba* ’*Kuhpilz*’ (Márton), 1804: N. *tinoró gomba* ’*Boletus*’ (Szokolya) (Kitaibel 169), 1807: *tinórú* ’*Boletus*’ (MFűvK. 583), 1820: *tinóorrugomba* ’vargánya’ (Nagyváthy J.: Házi gazd. 29), 1833: *tin’ orrú gomba* (Kassai 2: 292), 1835: *tinó orrú gomba* ’*Boletus ignarius*’ (uo. 4: 42), 1842: *tinórú* ’ua.’ (Kubinyi 82), 1843: ua. (Bugát 434), 1845: *tinóorrú gomba* ’*Boletus bovinus*’ (Műsz. 430), 1873: ua. ’ennivaló gombafaj’ (Ballagi 2: 641), 1897: ua. ’vargánya’ (Pallas 16: 195), 1911: ua. (Nsz. 310).

N: Kassai 4: 42: *tin’ orrúgomba* ’vargánya’ (Hegyalja) / MTsz. 2: 738: *tinóri gomba*, *tinóorrú gomba* (Szatmár), *tinórka-gomba* (Szabolcs) ’vargánya’ / NyTudÉrt. 80: 29: *tinórú gomba*, *tinóprú gomba* (Udvarhely m.), *tinorrú* (Debrecen) ’*Boletus edulis*’, *tinorgomba* (Veszprém) ’*Tricholoma gambosum*’, *tinó^uri gomba* (Beregszász) ’vargánya’ / SzamSz.: *tinóurígomba* ’*Boletus edulis*’ / NéprKözl. 1957: 276: *sárga tinóra* (Bernecebaráti) ’*Boletus flavus*’ / Nyr. 38: 379: *tinargomba* (csángó) *fehér tinóra* ’*Boletus edulis*’ / NéprÉrt. 39: 234: *tinóra*, *tinori*, *tinorugomba* (Regéc, Mogyoróska, Baskó, Komlóska, Háromhuta) ’ua.’ / Péntek–Szabó 307: *tinóri* (Kalotaszeg, Nyárszó) ’*Boletus*’ / MNy. 29: 321: *tinóri gomba* (Bogdánfalva) ’ua.’ / BotKözl. 41: 114: *sárga tinoru* (Gyöngyös) ’ua.’ / TermTudKözl. 31: 145: *tinorrú* (Debrecen) ’ua.’; 146: *tinorgomba* (Veszprém) ’*Tricholoma gambosum*’ / Kótyuk 91: *tinóragomba* (Kárpátalja, Rát) ’*Leccinum scabrum*; *L. aurantiacum*’.

A ma használatos *tinórú gomba* elnevezés a *tinóorrú gomba* folytatója, elhomályosult összetétel. Eredetileg *tinóorr* volt, ebből összevonással jött létre a *tinor*. A gombát húsos, gömbölyded alakjáról nevezték el Gregor szerint (NyTudÉrt. 80: 29), mivel hasonlít a fiatal tinók, borjak orrához.

A *Boletus* a régi rómaiak legfontosabb étkezési gombája volt (Plinius 22: 92; Seneca: Epist. 95: 25). A szó a gör. *bolétes*, *bolítes* ’*Amanita caesarea*’ (Genaust 102) gombanévvel rokonítható.

Az összetett szó *tinó-* előtagja névátvitel eredménye. A tudományos *Bovinus* elnevezésben ugyanis a *tehén* állatnév szerepel, a lat. *bos*, genitív *bovis*,

mely a gör. *bous* szóval rokon. Az artepitheton a gomba húsának vajszerű anyagára és színére utal (a vaj alapanyaga a *lac bovinum* 'tehéntej'). A gomba német neve is *Kuhpilz* (Genaust 105), azaz 'tehéngomba'.

tyúkkorr J: *Geranium* (MNöv. 68).

R: 1899: N. *tyúkkorr* (Csík, Gyimes) 'ua.' (Nyr. 28: 143) / 1911: *tyukorr* 'ua.' (Nsz. 322), 1925: *tyúkkorr* 'ua.' (MF. 658). N: MTsz. 2: 842: *tyúk-orr* (Csík m., Gyimes) 'Geranium pratense', *tyukor-fű* (Csík m., Gyergyó-Újfalu) 'ua.' / Rácz 172: *tyukorr* 'ua.' (Gyimes) / Gyógysz. 378: *tyúkkorr-fű* (Gyergyó) 'Stellaria media' / NépismDolg. 29: *tyukor-fű* (Gyimesbükk) 'ua.'

A névadás motivációját l. a *golyaorr* és a *daruorr* szócikkben. Ismert a német *Hühnerschnabe* ('tkp. 'tyúksőr') (M. 231) elnevezés, mely azonban nem a *Geranium*, hanem a *Sedum acre* neve.

varjú-nagyorr R: XVIII.sz.: *varjú nagyorrú* 'Dipreae filipendula' (Nyr. 85: 211).

SZAKIRODALOM, ÉS A NEM KÖZISMERT FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSEINEK FÖLOLDÁSA

AFE.	= Priszter, Sz.: <i>Arbores fruticesque Europae</i> . Bp., 1981.
Ars Medica	= Lencsés Gy.: <i>Ars Medica</i> . 1570 k.
Ballagi	= Ballagi M.: <i>A magyar nyelv teljes szótára. I–II</i> . Pest, 1868–73.
Boerner	= Boerner, F.: <i>Taschenwörterbuch der botanischen Pflanzennamen</i> . Berlin, 1966.
Bugát	= Bugát P.: <i>Természettudományi szóhalmaz</i> . Buda, 1843.
Csapó	= Csapó J.: <i>Uj füves és virágos magyar kert</i> . Pozsony, 1774.
Dankovszky	= Dankovszky, G.: <i>Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum</i> . Pozsony, 1833.
DLR.	= <i>Dictionarul limbii române</i> . Bukarest, 1913–.
DRM.	= <i>Dictionar romin-maghiar</i> . Bukarest, 1964.
FK.	= Beythe A.: <i>Fives kőműv</i> . Nemetújvár, 1595.
FKézK.	= Hazslinszky F.: <i>Magyarhon edényes növényeinek fűvészeti kézikönyve</i> . Pest, 1872.
FrankHasznK.	= Frankovith G.: <i>Hasznos és fölőtte szikseges könyv</i> . Monyorókerék, 1588.
Genaust	= Genaust, H.: <i>Etymologisches Wörterbuch</i> . Basel–Boston–Berlin, 1966.
Gönczy	= Gönczy P.: <i>Pestmegye és tájéka viránya</i> . Pest, 1864.
Graumann	= Graumann S.: <i>A magyar növénynevek szótára</i> . Langensalza, 1909.
Herbarium	= Melius J. P.: <i>Herbarium a faknac frveknec nevekről, természetekről és haß-nairol</i> . Kolozsvár, 1578.
Hoffmann–Wagner	= Hoffmann K.–Wagner J.: <i>Magyarország virágos növényei</i> . Bp., 1903.
Julow	= Julow V.: <i>Bepillantás a Magyar Fűvészkönyv műhelyébe</i> . Debrecen, 1965.
KamHerb.	= Kamerarias: <i>Herbarium</i> . 1596. (MNY. 58: 495–8)
Kassai	= Kassai J.: <i>Származtató 's gyökerésző magyar-diák szó-könyv. I–V</i> . Pest, 1833.
KertLap.	= Kertészeti Lapok. Bp., 1885–.
Kitaibel	= Priszter Sz.: <i>Magyar növénynevek Kitaibel Pál útinaplóiban</i> OrvTörtKözl. 1984: 3/4.
Kovács	= Kovács A.: „Járok-kelek gyöngyharmaton”. Mosonmagyaróvár, 1987.

Kótyuk	= Kótyuk I.: <i>Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton</i> . Ungvár–Bp., 1993.
Kr.	= <i>Neue Kreuterbuch</i> von Jacob Theodor Tabernaemontanus. Fankfurt a. M., 1588.
Kresznerics	= Kresznerics F.: <i>Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal</i> . Buda, 1831–2.
Kubinyi	= Kubinyi Á.: <i>Magyarországi mérges növények</i> . Buda, 1842.
M.	= Marzell, H.: <i>Alphabetisches Vezeichnis der deutschen Pflanzennamen</i> . Leipzig, 1957.
MFüvK.	= Diószegi S.–Fazekas M.: <i>Magyar Fűvész Könyv</i> . Debrecen, 1807.
MF.	= Jávorka S.: <i>Magyar flóra</i> . Bp., 1924–1925.
MNöv.	= Csapody–Priszter: <i>Magyar növénynevek szótára</i> . Bp., 1966.
Molnár	= Molnár S.: <i>A magyar gazdasági növénynevek történetéből</i> . Gödöllő–Bp., 1961.
Műsz.	= Kováts Mihály: <i>Háromnyelvű fejtő műszótár</i> . Buda, 1845.
Natter	= Natter-Nád M.: <i>Virágos könyv</i> . Bp., 1939.
NclB.	= Benkő J.: <i>Nomenclatura botanica</i> . (In: Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
NépNyelv.	= Népünk és Nyelvünk. Szeged, 1928–.
NomPann.	= Clusius, C.: <i>Stirpium nomenclator pannonicus</i> . Antverpiae, 1584.
NP.	= Friedrich, Kr.: <i>Nösnerländische Pflanzennamen</i> . Beszterce, 1943.
Nsz.	= Cserey A.: <i>Növényiszótár</i> . Bp., 1911.
Nyárádi	= Nyárádi E.Gy.: <i>Marosvásárhely és környékén élő...</i> Marosvásárhely, 1914.
OrvF.	= Diószegi S.: <i>Orvosi Fűvész Könyv</i> . Debrecen, 1813.
P.	= Priszter Sz.: <i>Növényneveink</i> . Bp., 1998.
PbF.	= Schubert–Wagner: <i>Pflanzennamen und botanische Fachwörter</i> . Leipzig, 1988.
PE.	= Pannon Enciklopédia. <i>Magyarország növényvilága</i> . Bp., 1995.
Péntek–Szabó	= Péntek J.–Szabó A.: <i>Ember és növényvilág</i> . Bukarest, 1985.
Phytologicon	= Molnár J.: <i>Phytologicon</i> . Buda, 1780.
Pilz	= Pilát – Ušák: <i>Pilz-Taschenatlas</i> . Prag, 1959.
PPNomH.	= Pápai P. F. följegyzései: <i>Nomenclatura Herbarum</i> . Anno 1706. (Nyr. 29: 363–6)
Rácz	= Rácz Gábor: <i>Plantale medicinale diu flora spontană a bazinului Ciuc</i> . Miercurea–Ciuc, 1968.
RM.	= Román–magyar és magyar–román mezőgazdasági szótár. Bukarest, 1980.
Szabó–Péntek	= Szabó A.–Péntek J.: <i>Ezerjófű</i> . Bp., 1996.
SzD.	= Baróti Szabó D.: <i>Kisded szó-tár</i> . Kassa, 1792.
SzikszF.	= Szikszai Fabricius Balázs: <i>Nomenclatura</i> . Debrecen, 1590.
TOrvK.	= Szentgyörgyi J.: <i>Testi orvosságok könyve</i> . 1619 e.
Váli	= Váli M.: <i>Házi orvosi szótárrotska</i> . Győr, 1792.
Veszelszki	= Veszelszki A.: <i>A 'növény-plánták' országából</i> . Pesth, 1798.
Weeds	= Williams, G.–Hunyadi K.: <i>Dictionary of Weeds of Eastern Europe</i> . Bp., 1987.

Rácz János

SUMMARY

*Rácz, János***Clover and nose in botany**

This paper describes the history, geographical distribution, and etymology of some anthropomorphic and zoomorphic terms of phytology. It discusses the motivation of Hungarian botanical nomenclature and documents changes of meanings over the past few centuries in herbaria and botanical handbooks. The first part involves botanical terms based on the word *here* 'clover', a word of Uralic origin. The second part deals with terms – these are mainly metaphorical compounds – based on another item of the ancient vocabulary, *orr* 'nose'. The motivation for these names was the resemblance between some part of these plants and a nose (or a bird's beak). The author also gives foreign-language parallels, classical sources where appropriate, loan translations, and co-names with respect to the Hungarian plant names discussed. The identification of the plants involved is facilitated by the Latin binomial (genus/species) terms as they are used in the contemporary literature of botanics.

A világ nyelvi képe az idegen szavak tükrében egy horvát drámában és magyar fordításában

1. Az idegen szavak átvevő nyelvbe való beilleszkedését és használatát eddig elsősorban horvát és szerb nyelvi anyagon hangtani, alaktani és mondattani szempontból vizsgáltam. A grammatikai szempontú kutatás folyamán többször megfigyeltem, hogy elsősorban szépirodalmi, de kisebb mértékben hivatalos szövegekben (szabályzatokban, rendeletekben, törvényekben) is használatosak idegen eredetű szavak és kifejezések olyankor is, mikor látszólag teljes értékű anyanyelvi szó vagy kifejezés áll rendelkezésre. Az ilyen esetek többségében az idegen szó az anyanyelvihez képest konnotációs többletet tartalmaz, olyan érzelmi vagy hangulati momentum kifejezésére szolgál, aminek érzékeltetésére a megfelelő anyanyelvi kifejezés nem alkalmas. A szóalakokról, szóhasználatukról már Kosztolányi is így írt: „Ismét ámulva állapítom meg, hogy mennyire fontos egy nyelvben – minden nyelvben – a szó alakja, az az ezer és ezer öntudatlan, zenei kapcsolat, amely hallatára fölébred bennünk, és színt ad neki, veretet...” (Kosztolányi 1971: 111). A magyar nyelv szelleméről elmélkedve ugyancsak ő mondja: „A régi művelt magyar úr még a latin auktorokat böngészte. Ma a *Neue Presse*-t olvassuk. Talán innen van, a latin szellemmel való szakításban, hogy a magyar stílus elvesztette őseredeti egyszerűségét, és körmönfont, ügyeskedő, architektonikus lett, mint a germán mondatok csúcsíves épülete” (Kosztolányi i. m. 23–4).

Az idegen szavak átvételének egyik okaként már Paul is az „idegen viszonyok bemutatását” (*Darstellung fremder Verhältnisse*), valamint az idegen lexikai elemek előkelő és tetszetős (*vornehm und zierlich*) stílushatását jelölte meg (vö. Paul 1898: 367–8). Amit Kosztolányi a nyelv színének, veretének vagy általánosságban a nyelv szellemének, Paul az idegen viszonyok bemutatásának nevez, azt a kognitivisták egy csoportja a **világ nyelvi képeként** interpretálja. „A világ nyelvi képeknek elmélete arra az alapulre épül, hogy a természetes nyelvben a valóságnak nem az izomorf képe, hanem annak emberi interpretációja, értelmezése tükröződik.” (Bańcerowski 2000a). A világ nyelvi képe bemutatásának és értelmezésének legújabbán Bańcerowski Janusz szentelt több tanulmányt (Bańcerowski 2000), de más összefüggésben, az anyanyelv-idegennyelv relációjában foglalkozott vele Hegedűs József is (Hegedűs 2000).

Az idegen szavak egyik nyelvből egy másik nyelvbe vagy nyelvekbe való beáramlásának, használatának, majd beilleszkedésének egyik oka e felfogásban a különböző nyelvi világképek találkozása, egymásra hatása. Meggyőző példát szolgáltat ennek bizonyítására és illusztrálására a nagy horvát író, Miroslav Krleža *Agónia (U agoniji)* című drámája.

Minden bizonnyal elfogadhatjuk azt a megállapítást, hogy valamely nyelvközösség világképe „nem más, mint a nyelvben rögzült valóságnak az interpretációja”, hiszen „amikor megnevezünk az objektívan létező tárgyakat és jelenségeket,... akkor kategorizáljuk is azokat, és meghatározott szemantikai tartalmat (konnotációt) rendelünk hozzájuk” (Bańcerowski 2000: 260). Az is igaz azonban, hogy bizonyos mértékig maga a nyelv is szinte ráerőlteti struktúráit és kategóriáit használóira; a valóság csak a nyelvben, a nyelven keresztül érzékelhető. A nyelv természetesen képes arra is, hogy a rajta kívül létező valóság új jelenségeit, fogalmait, tárgyait megnevezze, s az ezekkel a jelenségekkel, fogalmakkal, tárgyakkal gazdagabbá váló valóságképet interpretálja. Csak néhány példát említek evvel kapcsolatban. A mezőgazdaság 1948 utáni erőszakos kollektivizálásával – mondhatjuk – új rendszer (új világkép, az e vonatkozásban addig idegen „közös” világképe) alakult ki

elsősorban a parasztság, de az egész társadalom számára is. Olyan új fogalmakat kellett megnevezni, mint például 'termelőszövetkezet' vagy 'háztáji'. Ezeket az idegen (orosz nyelvi) mintára keletkeztetett kifejezéseket hiába fordítjuk le olyan idegen nyelvre, amely által közvetített világképben nem is léteznek, nem fogják ugyanazt a fogalmi tartalmat s így ugyanazt a konnotációt hordozni, mint számunkra. Azt, hogy egy-egy valóságalelem nyelvi jeléhez milyen konnotációk fűződhetnek, meggyőzően mutatja – egyebek mellett – az említett szavak egyikének tréfás, másikának absztrakt síkra áttolódott használata. Úgy látszik, hogy a *tsz(cs)* 'közös (tehát: senkié)' megjelöléshez eleve negatív szemantikai konnotáció kapcsolódott, a vele ellentétes 'magán, saját' jelentésű *háztáji*hoz pedig pozitív. A *termelőszövetkezeti csoport* rövidítése eleinte *téesszcsé* volt, amit a dekollektivizálás rövid időszakában a szövetkezetben maradókra érte 'tovább szolgáló cselédek' formában oldottak föl. A *háztáji* jelentése pedig idővel bővült, hiszen ez a szó a 'személyi tulajdonban maradó, általában a lakóház körül elhelyezkedő kis földterület' jelentésen kívül átkerült elvont síkra is, és fokozatosan fölvetve a 'közös munkavégzés eszközeivel és idejében végzett saját (magán) munka' jelentést is. A valóság nyelvi tükröződését, interpretációját és kategorizálását mutatják az udvariasság, a tiszteletadás nyelvi kifejezései is (vö. Nyomárkay 1998, 1999). Az egykori, főként Közép-Európára jellemző (lehet, hogy sokszor nem egészen őszinte, de mindenesetre az akkori felfogás szerinti méltatlan helyzetek kialakulásának eleve gátat szabó) *kezét (kezeit) csókolom!* vagy *tiszteletem!* köszönési formák valamikor általánosak voltak, sőt az említett nyelvterület világképét tovább is terjesztették. Magam a hetvenes évek elején elvéve hallottam középkorú oroszoktól a *počtenije!*, s ma horvát területen ismét hallok a *poštovanje!* üdvözlési formát, amelyek megfelelnek a magyar *tiszteletem!*-nek. Valószínűleg az új (talán amerikai) mintát tükrözi például a hagyományos világképünk szerinti, a társadalmilag eddig kötelező tiszteletadás mellőzéseként is interpretálható, különös, elnyújtott hanglejtéssel ejtett *jó napot!*, amely tőlünk idegen világképet igyekszik nyelvünkön megjeleníteni. Természetesen az egy-másfél évszázaddal ezelőtti világkép nyelvi kifejezéseit nem okvetlenül szükséges konzerválnunk, ha a megnevezni kívánt jelenséget, folyamatot vagy tényt az eredeti jelentés- és konnotációs tartalom megőrzésével mai nyelvhasználattal másként, esetleg egyszerűbben is ki tudjuk fejezni. Ma már mesterkéltnek, sokak számára egyenesen nehezen érthetőnek hat az egyébként szándékosan is archaizáló egyházi nyelvben például az a református liturgia szerinti szöveg, amely az úrvacsoravétel utáni intéseket tartalmazza: „mielőtt megtérnénk hajlékainkba, kérünk és intünk titeket...”, elegendő lenne: „mielőtt hazatérnénk...”.

Dengl János *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus* (1937) című munkájában még helytelennek ítéli a *nyugaljba megy* kifejezést, a *nyugalomba vonult* minősítve helyesnek. Ebben is minden bizonnyal az a valóságos vagy óhajtott világkép tükröződik, amelyben az aktív munkát abbahagyók nem számítottak a társadalom számára csak terhet jelentő, eltartott rétegnek. Ezt a világszemléletet tükrözi a lassú, méltóságteljes hangulatot sugalló *vonul* ige. A példák sorát tovább lehetne folytatni. Az objektív valóság nyelvi képeinek kutatását a kognitív nyelvészet egyes képviselői állították kutatásuk középpontjába. Lehetőséges azonban, hogy ez a gondolat Paulhoz vagy Kosztolányihoz hasonlóan csírájában felbukkan már Horger Antalnál is, aki azt fejtegeti, hogy „a nyelv a mindenkor **emberi tudattartalomnak...** a kifejezése” (Horger 1926: 25; az én kiemelésem, Ny. I.). A nyelvi világképek különbözőségének tudata nyilvánul meg a fordításokkal szembeni régi szkepticizmusban is, ami határozottan fogalmazódik meg például Schopenhauernál: „Fast nie kann man irgend eine charakteristische, prägnante, bedeutsame Periode aus einer Sprache in die andere so übertragen, daß sie genau und vollkommen **dieselbe Wirkung** täte” (Schopenhauer: Parerga und Paralipomena, idézi Dengl 1937: 11, az én kiemelésem, Ny. I.).

Az adott világkép legegyszerűbb kifejezői a szavak. Az idegen, más nyelvből alkalmilag vagy tartósan átvett szavak az átadó nyelvközösség világképének közvetítői. Ezért hangsúlyozza Hadrovics László a német eredetű szavak stílushatását kutatva, hogy „a magyarba átkerült német szók szinonimikai árnyalatainak további elemzéséhez... **a társadalmi háttérhez...** kell visszamennünk” (Hadrovics 1992: 101, az én kiemelésem, Ny. I.). A társadalmi háttér az illető szavak

interpretációs, konnotációs funkcióját érthetjük. Köznyelvivé vált az *egy nyelven beszélünk* átvitt értelmű szókapcsolat, amely tulajdonképpen azt jelenti, hogy világképünk ugyanaz, tehát tökéletesen megértjük egymást.

2. A világ nyelvi képe tanulságosan bontakozik ki a jellegzetes és jellemző szóhasználatban és állandósult szókapcsolatokban, amelyek sokszor a jelenségek, tárgyak vagy tulajdonságok minősítését is kifejezik, Miroslav Krleža *Agónia* (U agoniji) című, már említett drámájában. Ez a mű a Glembajevi (Glembay Ltd.) című trilógia része. Három főszereplője van: báró Lenbach, a hadsereg kötelékéből menesztett, börtönviselt egykori huszárezredes, Laura, Lenbach felesége és nemes Krizsovec Iván ügyvéd, Laura barátja. A konfliktus gyökere az, hogy az egykori huszártiszt alól teljesen kicsúszott a talaj, becsületbeli ügyre hivatkozva kölcsönért győtri feleségét, aki a megváltozott körülményekhez alkalmazkodva ruhaszalont nyitott, s így keresi kenyerét. Kapcsolatuk már régen elhidegült, Laura szorgalmazza is a válást, sőt – mint később bevallja – többször elképzeleti életét Krizsovec oldalán akár annak árán is, hogy férje beváltja többször hangoztatott fenyegetését, és öngyilkos lesz. Férj és feleség világképe, életszemlélete annyiban hasonlít egymáshoz, hogy foglalkozásukat mindketten nemcsak rangjukon alulinak, hanem megalázónak is tartják. Lenbach, akinek állandó foglalkozása s így jövedelme sincs, időnként mint versenylótréner dolgozik újjagadagoknál, lekicsinylően *štalmajsternek*, istállómesternek aposztrofálja magát, Laura pedig, noha valójában divatszalon-tulajdonos, foglalkozását *šnajderica* 'varróné' megjelöléssel említi. Lenbach öngyilkossággal fenyegetőzik, ha felesége nem segíti hozzá „becsületbeli tartozásának” rendezéséhez, s az öngyilkosságot pillanatnyi szeszélyből, alkoholos kábulatban el is követi. Laura, akinek effektív része a tragédiában nincs – noha már évek óta intenzíven kívánta férje halálát –, nem érzi bűnösnek magát, annyit szenvedett Lenbach mellett. Helyzetét az pecsételi meg, hogy Krizsovec semmi hajlandóságot nem mutat arra, hogy feleségül vegye. Így személyes kudarca mély lelki válságot idéz elő, s ő is öngyilkosságot követ el. Ez a rövid tartalom. Bennünket most nem annyira magának a sokak által naturalistának tartott drámának a szerkezete érdekel, hanem a benne ábrázolt világ nyelvi képe.

3. Ez a világ késői k. u. k. világ. Megfelel ennek a lakások berendezése, amelyet adekvát módon csak idegen szavakkal lehet leírni, ehhez a világképhez tartozik az éppen végzett munka lebecsülése, dehonesztáló voltának állandó hangsúlyozása, ezt tükrözik a kommunikáció egyéb állandó fordulatai is. Így az idegen nyelvi elemek használata sohasem öncélú, hanem az említett világkép megjelenítésének s a hozzá fűződő konnotációk érzékeltetésének szolgálatában áll. A következőkben ezt a világképet, ennek nyelvi megjelenését kívánom bemutatni. Az áttekintés alapja a horvát szöveg, a magyar jelentéseket legtöbbször Dudás Kálmán műfordításából adom meg (Miroslav Krleža: *Drámák*. Európa Könyvkiadó 1980), ha ettől eltérek, és a magam fordítását közlöm, azt mindig jelzem. Dudás Kálmán fordításával egyébként – a vázolt szempont jegyében – több helyen vitába is szállok.

4. Laura divatszalonjának bútorai és otthonának berendezése az említett világkép külső kerete. A divatszalonban *színes abazsúrokkal tompított fényhatás* uralkodik azon a szeptemberi alkonyon, amelyen a cselekmény elkezdődik. XVI. Lajos korabeli *vitrinek*, a legújabb divat szerint készített kalapok: *húzott fekete tafittal bevont tokok, batikolt kelméjű, tolldiszes terrakotta... fuksziamintás kreppszorzsettek, gazdag ékítésű délutáni bois de rose...* A második felvonás színhelye Lenbachék lakása. A berendezés néhány darabja: *second-empire trumeau, second-empire plüssgarnitúra, óarany mintás, fakult huzatú biedermeier karosszékek, Mária Terézia-szekreter* stb. A keretül szolgáló leírás nem is lehetséges a bemutatott (és más) idegen lexikai elemek nélkül, mert ha van is a nyelvben megfelelő anyanyelvi szó vagy kifejezés, az nem rendelkezik avval a konnotációval, amellyel az idegen szavak.

5. A forma minden elé helyezését az egykori k. u. k. katonatiszti világban olyan kategóriák közvetítik, mint *formahiba, elégtétel, becsületso* stb., amelyeknek ezt a jelentéstartalmát legadekvátábban, a világképbe leginkább illő módon német szavakkal lehet kifejezni, mint *Formfehler*,

Satisfaktion (adaptált *satisfakcija* alakban), *Ehrenwort* stb. A dráma cselekményének előzménye az, hogy az erkölcsileg lecsúszott Lenbach báró saját meghamisított névjegyét küldi felesége szalonjába egy őrnaggyal, hogy Laura nyújtson át neki becsületbeli adósság rendezésére kétezer dinárt. Laura azonban az ablakon kipillantva észreveszi férjét, aki az alkalmi küldöncöt az utcasarkon várja, és az őrnagyot kiutasítja. Erre jegyzi meg Lenbach: **Formfehler** svakovo je učinjen 'Mindenképpen formahiba történt', majd így folytatja: *i ja se sada nalazim u upravo nevjerovatnoj poziciji! Ja nisam u stanju da majoru von Lorenczu dam satisfakciju, i ja prosto ne znam što da radim... Kakvu satisfakciju da dam von Lorenczu? Kako da mu objasnim taj tvoj način?* 'az én pozícióm hihetetlenül kellemetlen! Nem vagyok abban a helyzetben, hogy von Lorenczknak elégtételt szolgáltatassak, s egyszerűen nem tudom, mitévő legyek? ...Milyen elégtételt nyújtsak von Lorenczknak? Hogyan magyarázzam meg a te eljárásodat?' (Dudás Kálmán fordítása pontatlan: *elégtétel helyett jóvátételről* beszél, s a magyar szöveg arra sem utal, hogy Lenbach azért nem adhat elégtételt, mert nem párbajképes.) Lenbach a becsületszavára hivatkozik. Bár e fogalomra megvan a megfelelő horvát kifejezés: *časna riječ*, mégis az *Ehrenwort* hangzik el olyan közlésekben is mintegy erősítésként és érzelmi fokozásként, amelyekben előzőleg a horvát kifejezést is használták: *ja sam dao svoju časnu riječ, da ću novce položiti večeras do sedam sati* 'becsületszavamat adtam, hogy ma este hét óráig leteszem a pénzt'; kissé később megismétli: *ja ti dajem svoju poštenu riječ, mein heiliges Ehrenwort...* 'becsületszavamra, mein heiliges Ehrenwort... Laura szemrehányást tesz férjének: *Ti si dao časnu riječ, a koliko si ti meni dao časnih riječi...* *Ovo tvoje titranje mit deinem Ehrenwort, das wirkt schon wirklich traurig!* 'Becsületszavadat adtad, hányszor adtad már becsületszavadat... Ez a vagdalkozás mit deinem Ehrenwort, das wirkt schon wirklich traurig'. A horvát szövegben az említett (és más) idegen szavaknak megvan a határozott funkciójuk: a lenbachi világkép közvetítése. Az *Ehrenwort* ebben a kontextusban érzelmileg fokozottabban konnotált, mint a *časna riječ*. A magyarban a *becsületszó* rendelkezik a megfelelő jelentés- és hangulatartalommal.

6. Az úgynevezett „polgári” foglalkozások iránti lenézés fejeződik ki abban, hogy a szereplők ezeket a foglalkozásokat is német szóval nevezik meg úgy, hogy az idegen alapszóhoz horvát képzőt adnak. Laura önmagát *šnajdericanak* aposztrofálja, noha a színezetlen, érzelmi konnotáció nélküli kommunikáció síkján használhatná a *krojačica* 'varrónő' szót is. A magyar fordításban ez a stílushatás eksikkad, tekintve, hogy a *varrónő* semleges kifejezés. Jobban visszaadhatta volna ezt a világképet és felfogást a fordító, ha *varrónét* használ. Hasonló a helyzet akkor is, amikor Lenbach szemére veti feleségének, hogy nap mint nap megalázza, „mint egy utolsó varrónőlyant”: *...kako vi mene svaki dan ponizujete niže od onog posljednjeg lermiedla...* – a *Lehrmadel* használata ugyanazt a világképet érzékelteti, mint a *šnajderica*.

A lecsúszott huszártiszt istállómester (*štalmajster*), munkakörét *štalmajsterska profesija* 'istállómesteri foglalkozás' megjelöléssel illeti. Mindkét kifejezés túl azon, hogy a jelzett munka dehonosztáló voltát érzékelteti, némi önironiát is sugall: olyan világképet jelenít meg, amelyben ez egy katonatisztnak valóban rangon aluli kenyérkereset, amit még méltatlanabbá tesz, hogy ezt a munkát felkapaszkodott úrgazdagok szolgálatában végzi: *ja sam štalmajster kod milostive de Goldschmidt* 'Goldschmidtne méltóságos asszony istállómestere vagyok'; *To je ta moja štalmajsterska profesija! Eine standesgemässe Beschäftigung! Jawohl!* 'Ez hát az én istállómesteri foglalkozásom. Rangomhoz illő foglalkozás! Igenis!' Križovec doktor világképében sem szerepel előkelő helyen az ügyvédi hivatás gyakorlása. Legfontosabb munkaeszközét, az íróasztalt következetesen csak *šrajbtišnek* nevezi. A periratok a *šrajbtišen* fekszenek, amihelyt azonban íróasztalról mint valamely bűnjel helyéről van szó, tehát a maga számára semleges tárgyról, az anyanyelvi *pi-sa-ci stol* 'íróasztal' szerepel. Negatív konnotációjú Križovec számára munkája gyakori színtere, a bíróság is. A bíróság áporodott, füledt levegőjét mosókonyhához hasonlítja: *Atmosfera je gusta u onoj sudnici kao u kakvoj vaškuhinji, gdje se isparaju plahe!* 'A levegő olyan sűrű a tárgyalóteremben, mint mosókonyhában, ahol lepedők párolognak!'

7. Előfordul, hogy olyan cselekvéseket, illetve fogalmakat jelölnek a szereplők idegen (német) szóval, amelyek teljes értékű anyanyelvi megfelelő van, sőt hanglejtéssel a konnotáció is érzékelhető. Ilyen a *lajstung* (*Leistung*). Az általános, tág jelentéskörű német főnév – talán éppen széles jelentésköre miatt – alkalmas a lekicsinylés kifejezésére is. A dráma elején lezajló rövid találkozás és hármass jelenet után, Lenbach távoztával Laura mintegy felháborodásának dokumentumaként megmutatja Križovecnak a már említett vizitkártyát: *Evo, molim, izvoli, to je današnji njegov lajstung* –! 'Itt van, kérlek, tessék: a mai *teljesítménye*!' (Odaadja Lenbach névjegyét az asztalról.). Polgári körökben – emlékezetem szerint – gyakran hangzott el annak idején a *Leistung* szó magyar nyelvi szöveggörnyezetben, és majdnem mindig enyhébb vagy határozottabb negatív konnotációval. Talán helyes lett volna használni a magyar fordításban is.

A idegen szavak sokszor kifejezői a beszélőtől távol álló világgépnek. Petőfi édesapjának egyszerű, falusi életszemléletében a színészet egyet jelentett a vásári komédiázással, ezért adja szájába a költő e szavakat: No csak hitvány egy élet az a *komédia*! Csathó Kálmán egyik regényében szerepel egy lakberendező (ma úgy mondanánk: belsőépítész), akinek a foglalkozása nem illik a vidéki emberek világgépébe, ezért: *Tapecirer* biz az, hiába szépítik is! – mondták róla, ha szóba került... (Csathó 1984: 64). Természetesen több példát is fel lehetne hozni. Úgy tűnik, az idegen szavak effajta használata, a negatív konnotáció, a pejoratív jelentésárnyalat a világgépek különbözőségével sokszor megmagyarázható. (Az idegen szavak világgépet tükröző és emocionálisan is színezett használatának valószínű tárháza Mikszáth Gavallérok című kisregénye.)

8. Az üdvözlésekben szinte maradéktalanul tükröződik a szóban forgó korszak világgépe. A hölgyeknek kijáró köszönés *kezét csókolom: Ljubim ruke, draga Laura! Kako ste? 'Kézét csókolom, drága Laura! Hogy van?',* majd az üdvözlő rész végefelé már inkább metanyelvi funkciójú használatban: *Ta rasvjeta, te vaše bolte, taj neprozračeni prostor, sve to guši čovjeka! Sasvim ste blijedi, izmučeni, ljubim ruke!* 'Ez a világítás, ezek a boltívek itt, ez a levegőtlen helyiség – mindez oly fullasztó! Egész sápadt, elgyötört, *kezét csókolom!*' Az osztrák–magyar üdvözlési forma a horvát köznyelv közvetítette világgéptől már a dráma keletkezésének idején is idegen volt. Az emigráns orosz grófnő természetesen a maga világgépének megfelelő üdvözlési beszédaktust alkalmazza Laura köszöntésében: *Zdarstvujte, draga moja Laura Mihajlovna!*, Križovechez viszont nemetül fordul: *O, habe die Ehre, Herr von Križovec!* Azok a beszélgetőpartnerek, akik társadalmilag egyenrangúnak tekintették egymást, soha sem használták az *úr* megszólítást, hanem mindig csak a családnévvel, esetleg a megszólított személy foglalkozását, beosztását vagy rangját jelző szót (l. bővebben Nyomárkay 1998: 1999). Križovec így fordul Lenbachhoz: *Kako ste, dragi barune, s vama već dugo, dugo nisam imao časti!* 'Hogy van, *kedves báró!* Régesrégem nem volt szerencsém önhöz!' (Dudás fordítása éppen ehhez a világgéphez tartozó üdvözlést adja vissza helytelenül, amikor *báró urat* mond.) Lenbach az üdvözlő megszólításra így reagál: *Hvala, doktore, hvala, dobro mi je!* 'Köszönöm, doktor, köszönöm, vagyogatok!' (Itt már jó a Dudás-fordítás.) Križovec köszönti Laurát (l. fentebb), aki a dialógust így folytatja: *Sjednite, dragi doktore! Zar ne ćete odložiti?* 'Üljön le, *kedves doktor,* a felöltőjét sem veti le?', majd a beszélgetés folyamán később: *Doktore, vi opet donijeli Bartoka za Blanku!* 'Doktor, maga megint nem hozta el Blankának azt a Bartókot!' (Egy kottáról van szó.)

Az emigráns grófnő, Madeleine Petrovna nyelvi világgépe más; minden bizonnyal francia hatásra alakult, s ennek megfelelően francia világgépet közvetítő német nyelvű megszólításáiban szerepel a *Herr*: *O, habe die Ehre, Herr von Križovec!*; Lenbachhoz: *Wie geht es ihnen, Herr Oberstlieutenant?* Amikor azonban átvált horvátra, tehát egyúttal a beszélgetőpartnerek világgépébe is be kíván illeszkedni, Lenbachtól így köszön el: *Dakle, dragi moj barune, do viđenja!* 'Tehát, *kedves báróm,* viszontlátásra!'

9. A német *Person* lenézést, lekicsinylést s így társadalmilag alacsonyabb rendűnek tartást kifejező konnotációja vívódik át érdekesen az eredetileg érzelmi tekintetben színezetlen *osoba* 'személy' szóra. Madeleine Petrovnát, aki születését tekintve egyszerű származású volt, s a grófné cím csak öreg férje után illette meg, Lenbach nem csupán lenézi, hanem lesbikus hajlammal is

gyanúsítja. Laurával való rövid dialógusa a grófné távoztával német kötőszóval indul: (Lenbach): *Also, ja tebe ne razumijem, kako možeš sa ovakvom osobom da podržavaš intimne veze. Dieses Weib ist schon das Letzte vom Letzten!* 'Also, nem értelek! Hogy tarthatsz fenn intim kapcsolatot egy ilyen alakkal!' Laura válasza: *Grofica je jedna dama i pošten čovjek koji svojim vlastitim rukama zarađuje svoj kruh. Osim toga, ljudi koji dolaze k meni, ne mogu za tebe biti osobe! Kakva osoba?* 'A grófnő úrnő és becsületes ember, aki két kezével keresi kenyerét. Azonkívül: azok az emberek, akik hozzám járnak, számodra nem lehetnek alakok! Mi az, hogy alak?' (A fordítás itt sem a legszerencsésebb. Helyénvalóbb lett volna a *grófné* megjelölés, nyugodtan maradhatott volna a magyar szövegben is a *dáma*, tekintettel csupán arra is, hogy az *úrnő* jelentése már a fordítás korában /a dráma magyarországi bemutatója 1957-ben volt/ elindult a devalválódás útján, azaz negatív konnotáció kezdett hozzá kötődni.) Az *osoba* megfelel a magyar *alaknak*, a régebbi nyelvhasználatban sokszor *perszóna* is szerepelt.

10. Az említett világ nyelvi képéhez hozzátartoznak azok a határozó- és módosítószók, amelyek az ábrázolt társadalmi osztályhoz tartozók kommunikációjának jellegzetes kifejezői voltak. Ilyenek: *also, eigentlich, so oder so, de facto, en passant stb.* (Laura beszámol Krizsovecnek a férje öngyilkossága utáni kihallgatásról): *no, also, to je onda onom tipu bilo jedno uporište za njegovu materijalnu istinu, i onda me je pustio! A vani na ulici, rulja!* 'Na also, ez aztán támpont volt annak az alaknak a tárgyi igazsághoz, és elengedett. És az utcán a csöcselék!'; (Lenbach egy véleménye szerint olcsón eladó versenylóról beszél) *Occasion reinster Sorte! A što je eigentlich – osamnaest hiljada dinara? Bagatela!* 'Occasion reinster Sorte! Mert mi az a tízenyolcezer dinár tulajdonképpen? Semmiség!'; (Lenbach pénzért zaklatja feleségét) *Ja te molim, Laura, molim te, so oder so, ja sam dao svoju časnu riječ, da ću novce položiti večeras do sedam sati!* 'Kérve kérlek, Laura, *so oder so*, én becsületszavamat adtam, hogy ma este hétig leteszem azt a pénzt!'; (Krizsovec Laura marasztalása ellenére közli, hogy éppen csak benézett hozzá, mindjárt mennie kell) *Ja sam samo „en passant”!* 'Csak benéztem, „en passant”.' Az idézett kifejezések német nyelvű szűkebb szöveghelyzetben is előfordulnak. (Funkciójukról vö. Bañicerowski 2000b.)

11. A német nyelvi világhoz magasabb presztízsét jelzik azok a mondatok, sőt rövidebb szövegszakaszok, amelyekben elhangzik egy közlés horvátul, majd a közlő ugyanazt a jelentéstartalmat mintegy megerősítve, határozottá téve megismétli németül. Például: (Lenbach Laurának) *Da ti znadeš, da možeš imati pojma, kako mene strašno neugodno gledaš! So fürchterlich kühl und fremd!* 'Ha tudnád, ha sejténéd, milyen félelmetesen bántóan fürkészszel! *So fürchterlich kühl und fremd!*'; (majd felesége viselkedését magával szemben szívtelennek minősíti, utalva saját börtönbüntetésére) *Ako imade u životu uopće nešto što je vulgarno, onda je sigurno lepoplavskog robi-jaša psovati ne samo vulgarno, nego i još gore od tog: bezdušno! Jawohl, direkt herzlos!* 'Ha van közönséges az életben, akkor egy lepoplavai fegyencet szidalmazni minden bizonnyal nem hogy közönséges, de annál is rosszabb: *leketlenség!* *Jawohl, direkt herzlos!*'; (Lenbach egy versenylovat dicsér) *Prekrasan egzemplar... Sjajne, crne, prekrasne oči, wörtlich: leuchtende Augen!* 'Tünnemenyes példány! Fényes, gyönyörű fekete szemek, wörtlich: *leuchtende Augen!*' Laura és Krizsovec dialógusában gyakran találkozunk a 'mód' jelentésű *način* mellett a német *Art und Weise* kifejezéssel, amelynek közlésbeli szerepe ugyancsak a hangsúlyozás, megerősítés, egyértelművé tétel: *...meni se u stvari čini kao da se zgomilavaš riječima, das ist eben deine Advokaten-Art und Weise!* '... te voltaképpen halmozod magadra ezeket a szavakat, das ist eben deine Advokatenart und – weise!'; *Meni je taj advokatski način, moram priznati stran!... Diese deine Advokatenart und – weise ist mir einfach fremd und unbegreiflich!* 'Nekem ez az ügyvédi megnyilvánulás bevallom idegen!'; előfordul, hogy a német nyelven elhangzó bevezető közlés lényegi jelentését egy vagy két horvát nyelvű mondatral fejti ki bővebben: *Diese deine Advokatenart und – weise, die ist merkwürdig! Ti govoriš tu, govoriš, već jedan čitavi sat govoriš, kao da se braniš od nečega! Ti nemaš ni od čega da se braniš!* 'Ez az ügyvédi hangnemed és módszered igazán furcsa! Beszélsz, beszélsz, csak beszélsz, már kerek egy órája, hogy beszélsz, minthogyha védekeznél! Nincs miért védekezned!' A nyomatékositás, egyértelművé tétel főként az érzelmileg színezett közlésekben kap

különös hangsúlyt. Lenbach kifejezi lesújtó véleményét Madeleine Petrovnáról, majd kifakadását így fejezi be: *Da ta kreatura nije žensko, ja bih je ustrijelio kao psa! Wie einen Hund! Mit der Reipetsche!* 'Ha ez a kreatura nem nő volna, agyonlőném, mint egy kutyát! Wie einen Hund! Mit der Reipetsche!' Hasonló szituációra reagál a részeg főhős, amikor megtudja, hogy estére nem hívhat magához vendégeket, mert felesége vár látogatókat: *So? Also so? Ich habe in diesem Hause keine Rechte mehr? Ja sam dakle nitko i ništa u ovoj kući!* 'So? Also so? Ich habe in diesem Hause keine Rechte mehr! Én tehát senki és semmi vagyok ebben a házban!', és lehetne még folytatni a példákat.

12. Az osztrák–magyar világkép találó tükre a következő rövid dialógusrészlet, amely a cselekményt tekintve éppen a most említett méltatlankodást előzi meg:

Lenbach: Mogla bi da kažeš Mariji da naloži Herrenzimmer! ... Pozvao sam večeras von Lorencza na partiju karata! 'Szólhatnál Máriának, gyűjtsen be az úriszobába! ... Meghívom ma estére von Lorenczet egy kártyapartira!'

Laura: Nema večeras Marije! Ja sam joj dala ausgang! 'Mária nem lesz otthon! Kimenőt adtam neki estére!'

Lenbach: Kakav ausgang? 'Kimenőt? Hogyhogy?'

Laura: Lijepo! Dala sam joj ausgang! A osim toga, večeras sam ja pozvala k sebi neke ljude! 'Igen: kimenőt. Csak úgy! Azonkívül én is vendégeket várok ma estére!'

Az úgynevezett férfiszoba vagy pipázó megtalálható volt Magyarországon is a módosabb középosztálybeli családok lakásaiban (Dudás Kálmán itt figyelmetlen, mert nem úriszobáról van szó!), az alkalmazottnak is adtak kimenőt meghatározott időközönként. A horvátban – egy másféle világképben – egyik fogalomra sincs (nem is lehet) olyan szó vagy kifejezés, amely a lenbachi környezet nyelvi képe lenne. Az idegen szavak használata itt is funkcionális. (A magyar fordításban kifogásolható a *Mária*, helyénvalóbb lett volna az említett szempont figyelembe vételével talán *Mari* vagy *Mariska*; a horvátban a *Marija* megfelel a közvetített világképnek, mivel e tulajdonnév kicsinyítő képzős alakját csak ugyanazon társadalmi osztályba /rétegből/ tartozók használták egymás megszólítására.)

13. Összefoglalásként megállapítható, hogy ebben a Krleža-drámában az osztrák–magyar világ nyelvi képe fejeződik ki. Ezt a felsorolt néhány adalék mellett olyan – a mindennapi kommunikációhoz tartozó – kifejezések is mutatják, amelyeket a németből fordítottak, például (Lenbach Laurának): *Ja sebi izmoljavam da me tu svaki čas vrijedate!* 'Kikérem magamnak, hogy minduntalan sértegessen!', vagy (amikor Laura visszaemlékezik házassága kezdetére, amikor lelepleződött előtte férje): *...taj se ovog večera za mene demaskirao! Ja sam znala s kim imam čast!* '...azon az estén végképp lehullt az álarc! Már tudtam, kivel van dolgom!' Mindkét kifejezés: *izmoljavati sebi* 'kikérni magának', *s kim imam čast* 'kihez van szerencsém' noha horvátul hangzik el, de osztrák–magyar gondolkodásmódot tükröz, a német kifejezés elemről elemre való fordítása.

Az idegen szavak – mint láttuk – a szóban forgó társadalmi réteg idegen mintájú világképét közvetítik. Legtöbbször olyan fogalom jelölői, amely fogalom a horvátban ismeretlen, sokszor negatív emóció kifejezését szolgálják, főképpen azonban nyomatékosítást, s a különleges hangsúly és félreérthetlenség kifejezői. Természetesen külön tanulmány feladata annak vizsgálata, hogy ezek a (legfőképpen német) kifejezések mennyire adekvátak magyarban, azaz mennyiben mutatkozik különbség ugyanannak a társadalmi környezetnek (világnak) horvátok és magyarok számára történő megjelenítésében.

Krležának ezt a drámáját 1957-ben mutatták be a Madách Kamaraszínházban, és a hatvanas évek közepéig olyan szereposztásban játszották, amelynél hübb, a világképnek megfelelőbb aligha képzelhető el: báró Lenbachot Ajtay Andor, Laurát az akkor pályája csúcsára érkező Tolnay Klári, Krizsovecet Bessenyei Ferenc, Madeleine Petrovnát pedig Ilosvay Katalin alakította. Az olvasmányélményen túl minden drámai alkotásban sok függ a szereplők gesztusaitól, hanghordozásától, artikulációjától – erről azonban részletesebben majd a 2000 októberében sorra kerülő beszédkutató konferencián szándékozom szólni.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2000. *A nyelv és a kommunikáció alapkérdései*. Az írásokat válogatta és az előszót írta Nyomárkay István. ELTE Szláv és Balti Filológiai Intézet.
- Bañcerowski Janusz 2000a. A szavak kapcsolódási mechanizmusa a világ nyelvi képének tükrében. *Nyr.* Megjelenés alatt.
- Bañcerowski Janusz 2000b. Metanyelvi struktúrák szerepe a jelentésmódosításban. *Nyr.* 124: 1–5.
- Csathó Kálmán 1984. *Te csak pipájl, Ladányi... Három regény*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hegedűs József 2000. „Nyelvi világkép” – magyar nyelv – idegen nyelv. *MNy.* XCVI: 129–39.
- Horger Antal 1926. A nyelvtudomány alapelvei.
- Paul, Hermann 1898. Prinzipien der Sprachgeschichte.
- Kosztolányi Dezső 1971. *Nyelv és lélek*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Nyomárkay István 1998. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái. *Nyr.* 122: 277–83.
- Nyomárkay István 1999. A nyelvhasználat udvariassági stratégiái II. *Nyr.* 123: 145–9.

Nyomárkay István

SUMMARY

Nyomárkay, István

The linguistic representation of the world in terms of foreign words in a Croatian drama and its Hungarian translations

The linguistic representation of the world reflects the human interpretation of surrounding reality. Following a general introduction, the paper investigates the appearance of the former Austro-Hungarian (*kaiserlich und königlich*) world view in Miroslav Krleža's play 'Agony' (*U agoniji*), with special reference to the function of foreign words.

A kognitív nyelvészet elméleti hozadéka a szövegtan számára*

Az 1970-es évek nyelvészetközpontú szövegtana (vagy másképp szövegnyelvészete) első-sorban a formális, strukturális és generatív alapú nyelvészet elméleti rendszereiből és módszertani eljárásaiból indult ki. Az ennek az összetett kutatási iránynak az alapját jelentő tudományfilozófiai és azon belül metanyelvészeti racionalizmus – melynek hosszú korszakokra visszanyúló történetében a Humboldt-féle nyelvelfogás hozott csupán változást – azonban az 1980-as években megrendült, részben tudományfilozófiai okokból (főképp Kuhn és Lakatos munkássága nyomán, de említendő Popper és Quine is, valamint a hermeneutika is), részben pedig a nyelvészet tárgy tudományos elméleti és leíró eredményei hatására. A szűkebb értelemben vett vagy a pragmatikával kiegészített nyelvtudomány ide vonatkozó belátásait lehetetlen a jelen előadásban összefoglalni. Témánk szempontjából azonban kiemelendő, hogy az 1980-as években a fölvetülő kérdésekre a formális eljárások, a generatív elmélet mellett a funkcionális és kognitív megközelítések mind karakteresebb válaszokat adtak (vö. például Givón 1984, Halliday 1985, Langacker 1987, Lakoff 1987). E kutatási irányok kibontakozásával párhuzamosan vált nyilvánvalóvá az a tény, hogy a szöveg szerkezete és

* Előadásként elhangzott 2000. október 16-án a Mai Magyar Nyelvi Tanszék jubileumi ülésén.

„jelentése” nem írható le formálisan olyan létrehozandó vagy elemekkel kitöltendő szerkezetek rendszereként, ahogy az a mondattal kapcsolatban lehetséges vagy lehetségesnek tűnik. A nyelvi és a „nyelven kívüli” tudás közötti viszony a jelek szerint a mai nyelvtudománynak elméleti iskolától függetlenül az egyik legfontosabb kérdése, amelynek hipotetikus megválaszolása nélkül szövegtan nem képzelhető el. A „tartalmi”, szubsztanciális elemek felé fordulás a tág értelemben vett nyelv-tudományban egybeesett a kognitív pszichológia és általában a kognitív tudomány elméleti és módszertani kidolgozásának folyamatával (l. Pléh szerk. 1996, Eysenck–Keane 1990/1997). A kognitív fordulat két elméleti és módszertani tényező említésével jellemezhető: egyrészt előtérbe került a szemantika, az értelmi összetevő mondat- és szövegformáló szerepe, másrészt a nyelvi egységek szerkezete mellett azonos hangsúlyt kapott azok feldolgozásának folyamata, a művelet (l. összefoglalóan Schwarz 1992).

A kognitív nyelvészet mibenlétéről, metatudományos és elméleti alapjairól legalább másfél évtizede élénk vita folyik. A kognitív nyelvészet természetesen nem szövegtan-elmélet, azonban a vele szoros rokonságban álló funkcionális nyelvészeti irányzatoknak (pl. Halliday és Givón munkáinak) mintájára elméleti igényüket kiterjesztik a szöveg (a discourse) tartományára is. Az eddigi diszkurzusból (Foucault magyarázatában alkalmazva a diszkurzust), vagy a kognitív paradigma eddigi alakulásából a kognitív nyelvészetnek a következő lényeges jellemzői vonhatók el (általánosságban, illetve kivált az ún. holista ágnak, amelyet elsősorban Langacker és Lakoff dolgozott ki) (az összefoglalásban a közvetlen források mellett többek között az alábbi metatudományos reflexiókra támaszkodom: Schwarz 1992, Kertész 2000):

- A kognitív nyelvészet a kognitív tudomány része vagy azzal szoros kapcsolatban áll.
- A kognitív nyelvészet a nyelvet mint az elme egy képességét és működési módját vizsgálja.
- Elfogadja a reprezentáció elvét, tehát azt, hogy a nyelvi formák és jelentéseik is reprezentációk.
- Egyszerre tekinti a nyelv szerkezet- és műveletjellegét.
- Elfogadja, hogy a nyelv és a fogalmi tudás között szoros kapcsolat van.

Továbbá: szorosabban csak a holista ágra jellemzők a következők.

- A nyelvtant nem tekinti autonómnak, tagadja a számítógép-metaforát, a lexikon és a szintaxis kontinuumot alkot.
- Hangsúlyozza a jelentés enciklopédikus alapjait, a jelentés lényege a konceptualizáció, ezért fontos a nyelvi és nem nyelvi kategorizáció összefüggése (amelyek a megismerés elméleti módjaival állnak kapcsolatban, például a térérzékeléssel), s ezért nem lehet a jelentést igazságfeltételekkel leírni.
- Állítja, hogy a nyelvtan a konceptuális tartalom szimbolizációját végzi el, ezért a kettő összefügg például a képesség jelenségében.

A nagyon röviden jellemzett kognitív nyelvészet (vele együtt a funkcionális irányok), továbbá a kognitív pszichológia és általában a kognitív tudomány az eddigieknek megfelelően mint elméleti keret és mint empirikus eredmények rögzítője járul hozzá a szöveg modellálásához.

E hozzájárulást először globális szinten érdemes vázolni, amelynek során olyan kategóriákat alkalmazok, amelyek mind a nyelvészetben, mind a szövegtanban, mind a kognitív tudományban érvényesek. Természetesen itt csak néhány példa bemutatása lehetséges (az elméleti keret kiterjedt szövegtani alkalmazására l. Tolcsvai, megjelenőben)

A szöveg kommunikatív és nyelvi szempontból egyaránt uralkodóan nyelvi megformáltságú értelmi egységként határozható meg. Ez az értelmi egység összetett nyelvi formában valósul meg,

amelynek két alapvető összetevője van: a szerkezet és a művelet. A szerkezet olyan mentális modell, amely a beszédhelyzetben elhelyezett szöveg nyelvi és nem nyelvi összetevőit statikus, pontoszerű entitások struktúrájaként írja le, az itteni magyarázatban nem annyira a formális, hanem inkább az értelemképző szerep szempontjából (a modell kategóriáját itt különösebb specifikáció nélkül alkalmazzuk mint reprezentációs konstrukciót, hasonlóan Johnson-Laird 1983-hoz). A szöveg értelemszerkezete a szöveg létrehozása és megértése folyamatában, annak befejeződésével jön létre a beszélőben vagy hallgatóban mint mentális modell. A művelet az a mentális folyamat, amely ezeket a struktúrákat létrehozza a szövegalkotásban vagy a szövegmegértésben, folyamatoszerű, dinamikus jellegükben is felismeri. Egyszerű példaként nem csupán a metafora közismert esetét lehet említeni (amelynek természetesen van szövegtani vonatkozása is, hiszen teljes bekezdéseket, sőt teljes szövegeket foghat át egy-egy fogalmi metafora, például az ÉLET = UTAZÁS vagy a POLITIKA = HÁBORÚ metafora különböző megvalósulásai sémaszerűen), hanem ilyen például az anaforikus névmási koreferencia, ahol szerkezetileg két elem, egy főnévi csoport és egy névmás jelenik meg a szöveg két pontján, szemantikai és pragmatikai viszonyt alkot a szöveg mikroszintjén, a névmás az antecedens főnévre utal, rajta keresztül pedig valamely utaltra vonatkozik (referál), meghatározott szintaktikai feltételek között. Műveleti szempontból a viszony dinamikus, amennyiben a névmás megértéséhez a főnév ismerete szükséges, még hozzá szövegbeli jelentésének és referenciájának ismerete, tehát a szövegtani viszony magában foglal egy műveletet, egy folyamatot.

A teljes szöveget a vehikulum szintjén lineárisan hozzuk létre és hasonlóan dolgozzuk fel. A lineáris műveletek azonban a szöveg nyelvi és nem nyelvi összetevői által kiváltva nem pusztán sorosak, hanem legalábbis bizonyos pontokon párhuzamosak, illetve különböző szövegösszetevők irányában vissza- és előre utalók. Ugyanakkor a szöveglétrehozás vagy szövegmegértés eredménye olyan összetett reprezentáció, amely kiterjed a szöveg általános szerkezetére, amelynek lehet hagyományos, rögzített formája, és lehet spontánul felépülő (mindkét formában érvényesülnek a szövegkezdő és szövegbejező elemek), illetve az értelemszerkezetre, amely az állandó szövegtopikok/szövegfókuszok értelemrendszerére és azok igéssel jelölt összefüggő cselekvéseire, történéseire, állapotaira, jellemzőire, azok összefüggéseire épül. Az általános szövegszerkezet és az értelemszerkezet tehát összetett elméleti reprezentáció, amely a hosszú távú emlékezetben struktúráként tárolódik, a munkamemóriában pedig aktivizálódik, és újra műveletek tárgya lesz. Az általános szövegszerkezet és az értelemszerkezet azonban nem önmagában áll az egyes szövegekkel kapcsolatban, hanem a szövegekről való általános tudással, az elvárások és a motivációk rendszerében kapja meg mindenkori értelmezését és értékét. E tudások, elvárások és motivációk általában sémákban rendeződnek el, amelyek a globális szinten a szövegtípusokat tartják számon, minden bizonnyal a prototípuselmélet empirikus alapjainak megfelelően.

A következő itt említendő globális kategória a szövegvilág. A szövegvilág kategóriája azt jelzi, hogy a beszélő és a hallgató nem parttalanul helyeződik el a végtelen világban, hanem a beszédhelyzetből eredő észleléseikkel és a világról való tudásuk egy részének aktivizálásával egy nem feltétlenül pontos körvonalakkal, de mégis körülhatárolt világrepresentációban helyezi el a szöveget. A szövegvilág a beszédhelyzet tér- és időrendszeréből, a beszédhelyzetben részt vevők viszonyrendszeréből és cselekedeteiből és a szövegben megnevezett vagy bennfoglalt dolgokból, cselekvésekből, körülményekből áll össze a résztvevők észlelései és egyéb kognitív műveletei által. Tehát olyan mentális modell, amely a szövegbeli és külső (helyzeti és szociális) információk alapján jön létre, és amely legalább részlegesen azonos a beszélő és a hallgató számára, és közeget ad a szövegértelennek. A szövegvilág a következő tényezőkkel jellemezhető: tér- és időkijelölések, a nyelvi interakcióban résztvevőkkel kapcsolatos szociális ismeretek, a beszédhelyzet fő jellemzői, a nem nyelvi és nyelvi cselekvések (beszéd és megértés), a szöveg mint önmagára utaló rendszer, referenciák (utalások), referenciaviszonyok, deixis. Így a szövegvilág bevezetésével a szöveghez rendelő világmodell módszertani parttalansága is elhárítható. A szövegtanban ki-

emelkedő fontosságú referencia a szövegvilág így értelmezett kategóriájában határozható meg: a referencia a szövegvilágban elhelyezkedő entitásra vonatkozik, és a szövegvilág jellemzőinek megfelelően olyan entitásra, amelynek a státusa már reprezentáció (vö. például Givón 1984, Jackendoff 1983).

A szövegvilág egyik legjellegzetesebb összetevője a nézőpont (a perspektíva), vagyis az helyzet, ahonnan az aktuális beszélő a szövegvilág dolgait szemléli és végrehajtja reprezentációjukat. A beszélő helyzetének középpontját az a pont adja, ahol a beszéd idejekor van: ezt a pontot nevezi Bühler (1934) *origónak*, az itt, most és én egocentrikus középpontjának (a szöveg és szövegvilág tér- és időviszonyairól l. alább).

Ez a középpont nem egy statikusan kijelölt egyszerű pont, hanem kognitív értelmezésének megfelelően két összetevőből áll, ezek: 1) kiindulópont („vantage point”), ahonnan valami reprezentálódik, 2) a dolgok specifikus reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye (a kategória alapozását kognitív szemantikai keretben l. Langacker 1987). A szövegvilág összetevői ennek megfelelően számos nyelvi formában reprezentálódnak a kiindulóponthoz képest: ezt jelölik a határozószók és igeikötők (*fel – le*), egyes ige párok (*jön – megy*, *ad – vesz*), a deiktikus viszonyok (*te – én*) stb. A viszony alapja térbeli, amely gyakran metaforikussá válik. A kiindulópontnak több fajtáját lehet megkülönböztetni (vö. Sanders–Spooren 1997: 87kk), amelyek egyszerre érvényesül(het)nek egy szövegrészben, különböző kombinációkban különböző nézőpontokat létrehozva. A legfontosabbak:

- A kiindulópont azonos a semleges kiindulóponttal (K), egy „Én” különböző megvalósulási lehetőségei közül valamelyik, a deiktikus központ, ebben az értelemben semleges, nincs köze a szöveg aktuális külső tér-idő-rendszeréhez. Egy szövegben vagy szövegrészletben (akár mondatban) több semleges kiindulópont is lehetséges, például egy 2. és egy 3. személyű.
- A kiindulópont a referenciális központ (R). Az R az éppen beszélő kiindulópontja, kifejtő jelölője az első vagy második személy és a jelen idő. Az R lehet kifejtetlen, amikor az aktuális beszélő jelölői nem kapnak nyelvi formát a szövegben. Az éppen beszélő tudatos entitás, aki önmagára tud utalni az E/I formával.
- A kiindulópont a „tudatosság szubjektuma” (S), „az az alany, akár a beszélő, akár a szöveg szereplője”, aki felelős az információért.

Vegyük e típusokhoz a következő példákat (Sanders–Spooren 1997-ből):

- (1) a) Párizsba megyek.
- b) János Párizsba megy.
- c) János Párizsba akar menni.

(1) a-ban a fontos K és R azonos, S = R. A b példában R = a jelöletlen beszélő, K = János, S = R. A c példában R = a jelöletlen beszélő, K = János, S = K.

A nézőpont nem külsődleges kommunikációs összetevője a szövegnek, hanem mikroszintig lehatoló fontos összetevője, amely például a bekezdések belső szerkezetét is képes alakítani, különösen a semleges kiindulópont váltásainál.

Áttérve a szöveg kisebb hatókörű jelenségeire, szintén csupán néhány jellegzetes és igen fontos kategóriát lehet kiemelni.

Az első az előtér–háttér dichotómia, amelynek lényege az, hogy a nyelvi közlésben bizonyos elemek kiemelkednek, előtérbe kerülnek, mások pedig a kiemelkedő elemek háttérét képezik. A megkülönböztetés alapja a Gestalt-pszichológia figura–alap kettőssége (l. például Cahfe 1976, Wallace 1982).

A feltűnőbb nyelvi kategóriák figuraszerűek, a kevésbé feltűnőek alapszerűek. Például az egyes számú, konkrét, határozott, referenciális vagy megszámlálható főnévi csoport által utalt entitás figura a többes számú, elvont, határozatlan, nem referenciális vagy megszámlálhatatlan főnévi csoport által utalt entitásokhoz képest, s hasonlóan az azonnali eseményekre utaló jelen idő feltűnőbb, mint a távolabbiakra utaló múlt idő, a cselekvő tranzitív szerkezetek figurák az intranszitiv állapotigékhez képest (vö. Wallace 1982: 215). A feltűnő, figuraként funkcionáló nyelvi egységek alapvető szerepet játszanak a szöveg mikroszintjén az elemi kapcsolások (megszokott elnevezésével a grammatikai kapcsolóelemek) kialakításában, ezzel a szövegértelem egyik legfontosabb összetevőjét létrehozva. Hasonlóképpen megjegyezhető, hogy a figura–alap megkülönböztetés nyelvi reprezentációja szerepet játszik a szövegtípusok elkülönítésében, így a cselekvéseket (szűkebb értelemben beszédaktusokat) is végrehajtó párbeszédekben nagyobb az aránya a figura jellegű nyelvi egységeknek, míg a monologikus szövegek egy részében (például a narrációkban, a történetelmondásokban vagy a tudományos leírásokban) ellenkezőleg: az alap jellegű nyelvi egységek is gyakoriak.

Ez a rendszer elsőként a szövegtopik és szövegfókusz megkülönböztetésben érvényesül, amely dichotómia a szöveg műveleti feldolgozásának egyik legfontosabb összetevője, egyszerre biztosítván a „tematikus progressziót”, pontosabban a topikfolytonosságot, illetve a topikváltást, annak minden nyelvi és szövegtani következményével. A szövegfókusz (FD) és a szövegtopik (TD) részben különbözik a mondatbeli fókusz és topik fogalmától. A szövegfókusz a szöveg (szövegrészlet) legkiemelkedőbb összetevője, referense; és egyben általában új (a szövegben nem említett) információt tartalmaz, ezért jelölt és kevésbé hozzáférhető, mert megszakítja a topikfolytonosságot, a szövegtopik a szöveg háttérének eleme, azaz többnyire már említett vagy ismert információt tartalmaz, és ezért gyakran jelöletlen és könnyen hozzáférhető.

A szövegtopik és a szövegfókusz ilyen rendszere szoros összefüggésben áll a koreferencia jelenségével. Egyrészt például van Hoek (1995), továbbá Langacker (1996) a kognitív nyelvtan elméletének megfelelően a koreferenciát az antecedens és a névmás közötti olyan viszonynak tekinti, amelyben mindkettő ugyanazt az entitást profilálja az aktuális szövegtérben, s ahol a profilált entitás a fókusz. Például az

A fiú a kertben van.

mondatban egy meghatározott nézőpontból tekintve az *a fiú* egy dolgot profilál, az *a kertben* egy viszonyt profilál, a sematikus trajektort (talán mozgónak fordítható; ez az a valami, amit például egy térkijelölésben mint alaphoz kijelölünk) és egy specifikált landmarkot (állónak fordítható; ez az alap, amiben mint például térben a mozgót kijelöljük). Az *a fiú* mint dolog profilja és az *a kertben* sematikus trajektora ugyanazt az entitást profilálja az aktuális szövegtérben, tehát ugyanazt az entitást helyezi fókuszba. Ez a mondaton belüli koreferencia vihető tovább, már mondathatártól független koreferens viszonyok magyarázatára.

Másrészt a koreferens kapcsolat nem önmagában áll a szövegben, mint például egy antecedens és egy anafora és azok utaltja három tagból álló szerkezete, hanem az antecedens és az anafora szövegfókuszként vagy szövegtopikként tágabb összefüggésekbe épül be, amely által párhuzamosan érvényesülő, a feltűnőségben hullám jellegű produkciót létrehozva. Megjegyzendő, hogy mindez olyan értelemszerkezetet alakít ki, amelyben az kerül szövegfókuszhelyzetbe, ami állandó, pontosabban: ami hosszabb távon a figyelem középpontjában van, akár kifejtett, akár nem.

A második megemlíthető kisebb hatókörű jelenség a fogalmi séma: a tudáskeret és a forogatókönyv. A fogalmi séma a szöveg mondaton túli, pontosabban mondattól függetlenül érvényesülő jelentésbeli, azaz értelemadó összetevője, nem pusztán szójelentés, hanem egy szójelentés kapcsán aktivizálódó rendezett tudás. A fogalmi séma többféleképpen érvényesülhet a szöveg mezoszintjén: 1) a fogalmi séma egyszerű említést kap (egy szóval vagy kifejezéssel), s ez vala-

milyen bennfoglalással érvényesül a szövegértelemben; 2) a fogalmi séma egyes részei vagy egésze megnevezés nélkül kifejtődnek a szövegrészletben; 3) a fogalmi séma egyes részei vagy egésze a séma megnevezésével együtt megneveződnek a szövegrészletben.

A harmadik megemlíthető kisebb hatókörű jelenség az explicit–implicit információ, kifejtettség és kifejtetlenség közötti különbsége, amelynek megoszlása szintén fokozat kérdése a szövegben, tehát skálázisan jellemezhető. E jelenség részben összefügg a koreferenciával, de még inkább a bekezdésnyi, fordulónyi szövegrészekben vagy rövidebb egész szövegekben a fogalmi sémák alkalmazásával.

A különböző szövegtani formák egymáshoz kapcsolódásának módja már ezzel a vázaltszerű összefoglalással is rögzíthető, tehát röviden bemutatatható az értelemszerkezet műveleti kialakulása és szerkezeti elrendeződése. Minderről a következőket lehet megállapítani.

- A koreferencia a megismételt szövegvilágbeli dolgok azonosítását végzi el, gyakran nem párban, hanem láncban.
- A tematikus progresszió és a szövegtopik/szövegfókusz megoszlása a szövegbeli (pontosabban szövegvilágbeli) dolgok előtérbe/háttérbe helyezését és koreferens elrendeződését hajtja végre műveleti (előrehaladó) és szerkezeti szempontból egyaránt.
- A mellérendelés itt nem tárgyalt jelensége az igék (predikatív szerkezetek) által jelölt események (cselekvések) egymáshoz kapcsolódását reprezentálja.
- A fogalmi sémák kijelölik egy szövegbeli reprezentáció határait, összetevőit, vagy mindezt bennfoglalásként teszik a szöveg részévé, továbbá a szövegvilágbeli fogalmi háló kiépítését segítik elő, egy olyan hálót, amely egyrészt a szövegen belül jelöl ki fogalmi összefüggéseket, másrészt kapcsolatot hoz létre a szövegértelmezés és a tudás között.

Azt kívántam bizonyítani, hogy a kognitív nyelvészet és általában a kognitív tudomány eddigi belátásai minőségileg új lehetőségeket nyitottak meg a szövegtan számára, főképp a nyelvi és a világról való tudás összefüggéseinek modellálására. Mindebből természetesen nem a könnyed nyugtázás, hanem a további kutatások serkentő kíváncsisága következik. A már ismert nyelvtani és szövegtani kutatási irányokon túl még legalább két elvégzendő feladat fogalmazható meg, összefüggésben a magyar nyelv több tulajdonságával. Az egyik a magyar nyelv ragozó jellegéből eredő sajátosságok további kutatása, a másik pedig az aktuális tagolás szövegtani vonatkozása, az a jellemző, amelynek alapján É. Kiss Katalin (1995) a magyar nyelvet tipológiailag a discourse configurational languages csoportban helyezi el.

SZAKIRODALOM

- Bühler Karl 1934. *Sprachtheorie. Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer. Jena.
- Chafe, Wallace 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics and points of view. In: C. N. Li (ed.): *Language comprehension and the acquisition of knowledge*. Winston. Washington.
- Eysenck, Michael W.–Keane, Mark T. 1990/1997. *Kognitív pszichológia*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax. A Functional-Typological Introduction*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. Vol. I. 1984. Vol. II. 1990.
- Halliday, M. A. K. 1985. *An Introduction to Functional Grammar*. Edward Arnold. London.
- van Hoek, Karen 1995. Conceptual reference points: A cognitive grammar account of pronominal anaphora constraints. *Language* 310–40.
- Jackendoff, Ray 1983. *Semantics and Cognition*. The MIT Press. Cambridge, Massachusetts.
- Johnson-Laird, Philip N. 1983. *Mental models*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Kertész András 2000. A kognitív nyelvészet szkeptikus dilemmája. *Magyar Nyelvőr* 209–25.
- É. Kiss, Katalin 1995. Introduction. In: É. Kiss, K. (szerk.): *Discourse Configurational Languages*. Oxford University Press. Oxford.

- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. The University of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1*. Stanford, California.
- Langacker, Ronald W. 1996. Conceptual Grouping and Pronominal Anaphora. In: B. Fox(ed.): *Studies in Anaphora*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 333–78.
- Pléh Csaba (szerk.) 1996. *Kognitív tudomány*. Osiris – Láthatatlan Kollégium. Budapest.
- Sanders, José-Spooren, Wilbert 1997. Perspective, Subjectivity, and Modality from a Cognitive Linguistic Point of View. In: W-A. Liebert, G. Redeker, L. Waugh (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 85–112.
- Schwarz, Monika 1992. *Einführung in die Kognitive Linguistik*. Francke. Tübingen.
- Tolcsvai Nagy Gábor megjelenőben. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. (30. évf.)
- Wallace, Stephen 1982. Figure and Ground: The Interrelationships of linguistic categories. In: P. J. Hopper (ed.): *Tense-Aspect. Between Semantics and Pragmatics*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia. 201–23.

Tolcsvai Nagy Gábor

SUMMARY

Gábor Tolcsvay Nagy

Cognitive Grammar in Text Linguistics

The paper gives a darft of the theoretical basis of cognitive linguistics (mainly the ones worked out by R. Langacker and G. Lakoff), and outlines the possibilities set by this theoretical basis for text linguistics (discourse analysis in the sense of the Handbook by van Dijk). The second part of the paper gives some examples, where cognitive categories are fundamental in the modelling of text in general. The categories mentioned are: structure and process, universe of discourse, viewpoint (with different vantage points), reference, foregrounding and backgrounding, discourse topic and discourse focus, conceptual schemata, implicit and explicit information.

A nyelvtörténetírás elvi kívánalmairól a német nyelv magyarországi története kapcsán¹

Minél többet tudunk a nyelvről, annál többet tudunk kitalálni róla, ezért nem kell meglepődnünk, ha új ismeretek után kutatva új kutatási területekre tévedünk, ahol más tudományágak művelői már tevékenykednek.

R. T. Bell (1976: 187)

0. Bevezető megjegyzések

A magyarországi németiség nyelvének és nyelviségének – mind a jelenre vonatkozó, mind történeti – kutatása kétségkívül a magyarországi nyelvészeti germanisztika egyik központi és legtöbbet kutatott tárgykörének tekinthető. Átfogó kutatási projektek foglalkoztak és foglalkoznak ma is a magyarországi német kisebbséggel, e kutatások sokrétűségének és interdiszciplináris jellegének köszönhetően napjainkra számos fontos tudományos ismeret birtokában lehetünk.

E tények ellenére azonban a kutatás máig is több „fehér folttal”, deficittel rendelkezik, melyek egy alaposabb tudománytörténeti áttekintés során, illetve a korunk modern elméleti nyelvészeti kutatásai révén megfogalmazott kívánalmak tükrében láthatóvá válnak. E tanulmány célja, hogy

- (a) megvilágítsa a magyarországi német nyelv, illetve a német–magyar nyelvi kapcsolatok történeti kutatásának néhány aktuálisnak tűnő elméleti és metodológiai problémáját, majd
- (b) elsősorban a vonatkozó német szakirodalom alapján bemutasson egy olyan nyelvtörténeti elméleti koncepciót, mely módot adhat e problémák kiküszöbölésére.

Ezáltal egy olyan elméleti keret adaptálásának szükségességére kívánja felhívni a figyelmet, mely a német nyelvtörténetírásban az utóbbi években zajló elméleti vita hozadékaként számos problémára irányította rá a figyelmet, egyúttal a nyelvtörténet tárgyának és feladatainak újraértelmezéséhez vezetett – és rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult.

1. Problémafelvetés: A német nyelv története Magyarországon – kutatási helyzetkép

Ha (1) az egyes nyelvtörténeti korszakok feldolgozottsága, valamint (2) a kutatások elméleti háttere tekintetében alaposabban szemügyre vesszük a német nyelv magyarországi történetével foglalkozó munkák kérdésfeltevéseit, az alábbi kézenfekvőnek tűnő következtetéseket vonhatjuk le a kutatás mai állására vonatkozóan²:

¹ Az e tanulmányban vázolt elvek és módszerek egy a magyarországi német nyelv 19. századi korszakának mentalitástörténeti vizsgálatán alapuló, készülő disszertáció részét, egy kiterjedt empirikus vizsgálat elméleti alapvetését képezik. Értékes és hasznos megjegyzéseikért, tanácsaikért, valamint építő kritikájukért ezúton is szeretnék köszönetet mondani mindenkinek, témavezetőmnek, Molnár Annának (Debrecen), továbbá Klaus J. Mattheiernek (Heidelberg), Peter Wiesingernek (Bécs), Bassola Péternek (Szeged/Budapest), A. Molnár Ferencnek (Debrecen) és Kertész Andrásnak (Debrecen). Köszönettel tartozom Wild Katalinnak (Pécs) is bibliográfiai vonatkozású megjegyzéseikért, tanácsaikért. A tanulmány létrejöttét a Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Közalapítvány és a Soros Alapítvány támogatta.

² Az alábbiakban szereplő tudománytörténeti vonatkozású következtetések bibliográfiai adatokkal történő alátámasztása e tanulmány keretei közt, valamint annak célkitűzését figyelembe véve – már csak terjedelmi okokból is – lehetetlen. Ezért szerzőket és címeket csak ott említek, ahol valamilyen oknál fogva valóban elkerülhetetlennek látszik a konkrét utalás.

- (1) A német nyelv magyarországi történetének egyetlen többé-kevésbé szisztematikusan feltárt nyelvtörténeti korszaka a 14. század közepétől 1686-ig számított korai újfelnémet kor. A német nyelv magyarországi jelenlétének korábbi évszázadait, tehát a középi, illetve ófelnémet kort mindössze néhány munka tárgyalja érintőlegesen, ami – legalábbis részben – azzal magyarázható, hogy a magyarországi német írásbeliség kezdetei a 14. század elejéig nyúlnak vissza, korpusznyelvészeti vizsgálatok tehát ennek megfelelően az ezt megelőző időszakokra vonatkozóan értelemszerűen nem születhettek. Nem magyarázható azonban a forrásanyag hiányával a korai újfelnémetet követő évszázadok, az újfelnémet kor feltáratlansága, mely alól kivételt egyedül a 20. század, azon belül is elsősorban a második világháborút követő évtizedek – és a jelenkor képeznek. Különösen szembetűnő a 19. század szinte teljes feldolgozatlansága. A történeti kontaktológia legkimunkáltabb területe, a nyelvi kapcsolatok lexikális transzferenciákon alapuló vizsgálata sem jut tovább a 18. századi jövevényszavak elemzésénél, leírásánál. Ezt a helyzetet tükrözi az a körülmény is, hogy a magyarországi német nyelv, illetve a német–magyar nyelvi kapcsolatok történetét tárgyaló, az eddigi kutatási eredményeket összefoglaló, áttekintés-jellegű munkák a 19. századot egyáltalán nem vagy csak néhány mondat erejéig érintik (vö. Mollay 1984, Bassola 1995b, Hessky 1997). Mindezek alapján megalkodottak látszik a következő tétel megfogalmazása:

(T1) A német nyelv magyarországi történetének 19. századi korszaka mindmáig feldolgozatlan.

- (2) Szintén szembetűnő, hogy a német nyelv magyarországi történetével foglalkozó vizsgálatok mindegyike – leszámítva a 20. század második felére, illetve a jelenre vonatkozó kutatásokat – egy rendszertörténetként meghatározódó nyelvtörténet elméleti keretében született, tehát a német nyelv magyarországi változatainak belső rendszerében, a különböző nyelvi szinteken végbement változásokat vagy az éppen adott, szinkrón nyelvi állapotot tárgyalja. Ugyanígy a nyelvi kapcsolatok történetének feldolgozása is jórészt kimerül a lexikális transzferenciák leírásában. Ha tehát a történeti nyelvtudományban bevett – ám nem túl szerencsés – terminusokkal kívánunk élni, azt mondhatjuk, hogy az eddigi kutatások súlypontját, a nyelvtörténeti érdeklődés középpontját – máig is – egyértelműen a „belső” nyelvtörténet, a nyelvi rendszer részszerkezeteinek története, röviden: a történeti grammatika képezi.³ A nyelvtörténet másik komponense, a „külső” nyelvtörténet iránti tudományos érdeklődés, mely a nyelvi változások egymáshoz és a nyelvi közösséghez való viszonyát, a nyelv, illetve a nyelvhasználat nyelven kívüli tényezők általi meghatározottságát lenne hivatott feltárni, a magyarországi német nyelv történeti kutatását ezidáig nagyrészt elkerülte. Második tételünk ennek megfelelően így hangzik:

(T2) A német nyelv magyarországi történetének kutatását a rendszerszemléletűség dominanciája jellemzi.

Két felállított tételünkéből kiindulva a továbbiakban arra a két konkrét kérdésre próbálunk választ keresni, hogy

³ A „grammatika” fogalmának használata és értelmezése – mint tudjuk – elméletspecifikus. A nyelvtörténetírásban a hagyományokhoz híven máig is többnyire a grammatikán kizárólag a morfológiát és a szintaxist értő felfogás a legelterjedtebb. Ezzel szemben mi e tanulmányban – nem egyedülálló módon – egy strukturalista felfogást követve a grammatika komponenseinek tekintjük a fonológiát, a morfológiát, a szintaxist, a szemantikát és a lexikont, a „történeti grammatikát” tehát a „nyelvi rendszer történetének” szinonimájaként kezeljük.

- (1) mely okok vezettek a 19. század mint nyelvtörténeti korszak periférikus jellegéhez, feltáratlanságához a német nyelv magyarországi történetének kutatásában, valamint
- (2) minek köszönhető a nyelvtörténet külső komponensének „elhanyagoltsága” a hazai németiség nyelvének és nyelviségének vizsgálatában.

2. A nyelvtörténet tárgya és célja – a nyelvtörténetírás aktuális elméleti kérdéseiről

A hetvenes évektől a nyugat-európai, így a németországi történeti nyelvtudományban is ismét a figyelem középpontjába került a nyelvi változás elméletének kérdése, megalkotásának lehetőségei, ennek kapcsán pedig a nyelvtörténetírás tárgyának és feladatainak problémája. E vita a német nyelvű országokban a nyelvtörténeti kutatások fellendülését eredményezte, de legfontosabb eredménye talán mégis az az általánosan megfogalmazott kíváncsi volt, mely szerint a nyelvtörténet tárgya – a nyelvtörténetírás hosszú tradícióival ellentétben – nem redukálható a nyelvi rendszer történetére, a történeti grammatikára. Feladatának kell tekintse a rekonstruált nyelvi rendszerek szociokommunikatív kontextusba helyezését, rekonstruálnia kell társadalmi funkciójukat is, hiszen a nyelvi rendszer önmagában, e lépés megtétele nélkül keveset árul el a nyelvről mint a kommunikáció eszközeiről, arról, hogy a nyelvhasználatot milyen nyelven kívüli tényezők határozzák meg, s arról, milyen funkciót töltenek be az egyes nyelvi változatok a kommunikációban. Ha tehát a nyelvet így módon nem pusztán rendszerként, hanem a kommunikáció eszközeként, a nyelvhasználatot pedig társadalmi cselekvésként értelmezzük, a nyelvi változás elméletének nemcsak a nyelvben mint rendszerben végbemenő változásokat kell leírnia és magyaráznia, hanem legalább annyira tárgykörébe tartozik a nyelvhasználatban, azaz a kommunikációban végbemenő változás is. E felismerés a korábbi, hagyományos nyelvtörténetírás egy égető problémájára hívja fel a figyelmet, illetve magya is abból fakad.

2.1. Nyelvtörténet mint rendszertörténet

Kétségtelen tény ugyanis, hogy a nyelvtörténet tulajdonképpeni, kizárólagos, illetve elsődleges tárgyát sok kutató szemében máig is a nyelvi rendszerben végbemenő hangtani, alaktani, mondattani stb. változások jelentik, célját pedig ebből adódóan e rendszerbeli változások leírása, magyarázata. Ezt a felfogást tükrözik a magyar – és kevésbé a német – nyelvtudományban máig kiemelt helyet elfoglaló történeti grammatikai kérdésfeltevések és – az első pontban elmondottaknak megfelelően – ugyanígy a magyarországi német nyelv történeti kutatásának eredményei is. Álljon itt ennek szemléltetésekként néhány idézet.

Stefan Sonderegger egyik közismert nyelvtörténeti munkájában például a következőket olvashatjuk:

„Im Zentrum einer Darstellung der deutschen Sprachgeschichte hat das deutsche Sprachsystem mit seinen verschiedenen Teilsystemen und deren gegenseitigen Bezügen zu stehen, wobei es insbesondere darum geht, den diachronischen Wandlungs- und Umformungsprozeß von Sprachstufe zu Sprachstufe zu erkennen.” (Sonderegger 1979: 25.) (Kiemelések tőlem M. P.)

Ezt a nézetet tükrözi a mű címe is: Grundzüge deutscher Sprachgeschichte. Diachronie des Sprachsystems.

Ugyanilyen beszédek azok a sorok, melyeket *A magyar nyelv története* című, mára számos kiadást megért egyetemi tankönyv bevezetésében olvashatunk:

„Egy nyelv tudományos vizsgálatában két fő szempont érvényesülhet. Leírhatjuk a kérdéses nyelv rendszerét (nyelvtanát és szókészletét) úgy, ahogyan az egy bizonyos időpontban (például napjaink-

ban) érvényben van. [...] A gondolkodó ember azonban nem elégszik meg a tények ismeretével és célszerűségük megállapításával, hanem keresi az okot is, a miért?-et: az, ami van, miért olyan, amilyen; hogyan lett azzá, ami. [...] A nyelv történeti produktum, amelyet a társadalom fokozatosan formál, s ezért mai szerkezetének sajátosságait, bonyolult titkait is csak úgy lehet igazán megérteni, ha megismerkedünk a hosszú fejlődés folyamatával. Nyelvtörténet nélkül nincs igazi, mélyebb, tudatos nyelvismeret, legfőljebb a nyelv ösztönszerű használata, mely a gondolkodó embert, aki szeret a dolgok mélyére tekinteni, nem elégítheti ki. [...] **A nyelvtörténetet, azaz a nyelvi rendszer fejlődését, időbeli egymásutánját diakroniának, a fejlődésre irányuló kutatást diakronikus vagy diakrón kutatásnak nevezzük [...]** (Bárczi-Benkő-Berrár 1967: 7k.) (Kiemelések tőlem M. P.)

E sorok explicit módon mutatják azt a felfogást, mely szerint a nyelv történeti vizsgálatában privilegizált helye van a történeti grammatikának, s mely szerint a nyelvtörténetnek valójában kizárólagos tárgya a nyelvi rendszer változása, célja pedig e változások leírása és magyarázata. Ezen túl azonban, ha implicit módon is, az idézett rész kezdő sorai még egy másik, meglehetősen radikális megállapítást is tartalmaznak: egy nyelv tudományos vizsgálatát a nyelvi rendszer – szinkrón vagy diakrón – vizsgálata jelenti. A nyelvészeti kutatás kizárólagos tárgya tehát a grammatikai rendszer, legfeljebb annak megközelítése lehet többféle. Ha e gondolatot továbbvisszük, akár arra a következtetésre is juthatunk, hogy egy tudományos igénnyel fellépő nyelvtörténetírásban a nyelv és a nyelven kívüli valóság, illetve a beszélő közösség viszonya (szociolingvisztikai, pragmatikai) vizsgálatának nincs létjogosultsága. Ezt a felfogást véljük felfedezni egyébként az idézett mű címe és tartalma közti viszonyban is: *A magyar nyelv története* cím alatt – néhány rövid kitekintéstől eltekintve – a magyar nyelv rendszertörténeti vizsgálatát nyújtja a hangtántól a szókincsig. Mindez azonban nyilvánvalóan nem jelenti azt, hogy – akár a német, akár a magyar – történeti nyelvészet tárgyköréből teljes egészében hiányozna a külső nyelvtörténet. Hiszen már más, korszerűbb nézőpontot tükröz például Benkő Loránd *A történeti nyelvtudomány alapjai* (1988) című elméleti munkája is, s ugyanígy részletesen tárgyal a magyar nyelv külső történetét érintő kérdéseket Bárczi Gézának *A magyar nyelv életrajza* című monográfiája (1966). Ennek ellenére is kétségtelen tény viszont, hogy az empirikus nyelvtörténeti kutatásokban a történeti grammatika mellett máig is háttérbe szorulnak a nyelvnek a nyelven kívüli tényezők általi meghatározottságával foglalkozó vizsgálatok.

Látnunk kell tehát, hogy a nyelvtörténetírást alapvetően a rendszerszemlélet jellemzi, aminek logikus következménye, hogy a nyelv külső történetének tárgyköre a kutatás periférikus területévé vált. De ez aligha történhetett másképp, hiszen mind az ó- és újgrammatikusok nyelvfelfogása, akiknél a modern történeti nyelvtudomány gyökereit találjuk, mind az ezt követően a nyelvtudományt meghódító és a nyelvtörténetírásba is utat találó strukturalista nyelvszemlélet a nyelv(ek) vizsgálatának középpontjába a nyelvet mint bonyolult struktúrát, illetve absztrakt jelrendszert állította. Valószínűleg ez tehát az oka a rendszernyelvészeti vizsgálatok domináns szerepének a német és a magyar nyelvtörténetírásban – de ugyanígy a magyarországi német nyelv történeti kutatásában is. És ezzel egyben megadtuk a választ a (T2) tételünk kapcsán feltett kérdésre.

De részben – két másik ok mellett – a 19. századra irányuló tudományos érdeklődés hiányát is a rendszerszemléletűsége véljük visszavezethetőnek. E három ok nézetünk szerint tehát a következő:

- (1) Az első és talán a legfontosabb a már említett rendszerszemléletűség. Hiszen egy domináns rendszerszemléletű nyelvtörténetírás keretében az újfelnémet kor, így a 19., de a 18. század is valóban a nyelvtörténeti érdeklődés perifériájára kívánczik, illetve oda helyezhető. A német nyelvi rendszerben a 18. század óta lezajlott változások ugyanis közel sem olyan átfogóak és sokrétűek, hogy azok egy a nyelvet rendszerként vizsgáló nyelvtörténész, egy történeti grammatikus komoly érdeklődésére számíthatnának.
- (2) Emellett azonban valószínűleg szerepet játszik az a több német nyelvtörténeti munkában megfogalmazódó, máig is elterjedt nézet, mely szerint a nyelvtörténetírás alapvető fel-

data a nyelvi sztenderd kialakulásához vezető út feltárása. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor el kell fogadnunk azt is, hogy a német nyelvtörténetírás a 19. század beköszöntével, a nyelvi sztenderdizáció, illetve normalizáció folyamatának végén, a német irodalmi nyelv létrejöttével és kodifikálásával mintegy tárgyat veszítette.

- (3) Harmadszor pedig – szoros összefüggésben e második lehetséges okkal – talán nem alábecsülendő faktornak tekinthetjük a történelmi távlat hiányát sem, amit részben maga a nyelvtörténeti korszakolás is sugall: a 17. század derekával kezdetét veszi az újfelnémet kor, melynek végén, annak mintegy kicsengéseként az újfelnémet irodalmi nyelvi norma jelenlétével fémjelzett új nyelvi helyzet áll, mely alapvetően meghatározza mind a 19., mind a 20. század nyelvi képét, és így egyfajta egységként láttatja azokat.

Ezáltal megválaszoltnak tekinthetjük a (T1) tételünk kapcsán megfogalmazott kérdést is, és a továbbiakban arra keressük a választ, milyen keretek között adódhat lehetőség a két tétel által sugallt kutatási deficit kiküszöbölésére.

2.2. „Pragmatikai fordulat” a nyelvtörténetírásban

A 20. század második felében – köztudottan – egy új paradigma jelent meg a nyelvtudományban, amelyet ma „pragmatikai fordulatként” tartunk számon. Ennek a valóban nagy horderejű fordulatnak köszönhetette létrejöttét, illetve felvirágzását számos nyelvészeti diszciplína, több úgynevezett nyelvészeti határtudomány, így a nyelvészeti pragmatika vagy a szociolingvisztika is. A nyelv innentől kezdve már nem pusztán, illetve nem elsősorban grammatikai rendszer, hanem funkcionálisan definiált társadalmi jelenség, egy nyelvi közösség kommunikációs eszköze, a nyelvhasználat kommunikatív cselekvés, és mint ilyen csak társadalmi és kommunikatív-pragmatikus kontextusban írható le, fogható meg lényének egészében.

A szinkrón nyelvészetben e pragmatikai fordulatról és konzekvenciáiról beszélni ma már közhelynek számít, maga a pragmatikai fordulat tudománytörténeti momentum lett. Az azóta eltelt néhány évtizedben ugyanígy például a szociolingvisztikai szakirodalom is áttekinthetetlen nagyságúra nőtt.

Más azonban a helyzet a nyelvtörténeti kutatás kontextusában. Tény ugyanis, hogy a nyelv(ek) diakrón, történeti vizsgálatát, és különösen a nyelvtörténetet, így a német nyelv történetét is ez a „pragmatikai hullám” hosszú ideig elkerülte. A pragmatikai fordulat hiányára, a külső nyelvtörténetre vonatkozó kutatások szisztematizálásának és elmélyítésének szükségességére a nyolcvanas évek elején kezdett ráébredni a nyelvtörténetírás. A nyelvtörténészeknek is be kellett látniuk,

„hogy a nyelvreírás csak akkor tekinthető viszonylag teljesnek, ha a kutató a nyelv működésének belső feltételeivel és törvényszerűségeivel párhuzamosan (belső nyelvészet) vizsgálja, és leírja azt a közeget is, amelyben a nyelv a mindennapi életét éli (külső nyelvészet)” (Máté 1998: 266.)

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a nyelvtörténetírás ezt a kívánalmat korábban ne fogalmazta volna meg. J. Ch. Adelung, a németországi nyelvtudomány talán legjelentősebb előfutára, a 18. század meghatározó grammatikusa és lexikográfusa már 1782-ben egy pragmatikus szemléletű nyelvtörténet szükségességét hangsúlyozza, még akkor is, ha pragmatikafogalma (még) meglehetősen ködös, és csak részben fedi a modern nyelvészet pragmatikafogalmát. Soraiiban kétségtelenül megjelenik azonban az a nézet, mely a fenti idézetből is előtűnt:

„Eine gründliche Sprachlehre ist gewisser Maßen eine pragmatische Geschichte der Sprache; soll sie eine wahre Geschichte und kein Roman seyn, so muß sie die Sachen nicht so vortragen, wie sie seyn könnten oder seyn sollten, sondern wie sie wirklich sind; sie muß bey Aufsuchung der Gründe, welche hier das Pragmatische ausmachen, der Sprache keine Gründe unterschieben, welche der ganz rohen und sinnlichen Vorstellungsort ihrer Erfinder nicht angemessen sind. Alle als Sprachgründe angegebenen Ursachen, welche auf

spitzfindige Unterschiede, auf abstracte, tiefsinnige Betrachtungen, und auf Endzwecke, welche dem sinnlichen Menschen unbekannt oder unnütz sind, hinaus laufen, sind schon um deßwillen verwerflich, weil sie der Denkungsart des Volkes, welche Sprache schafft und nach dunkel erkannten Ähnlichkeiten ausbildet, nicht angemessen sind" (Adelung 1782: Vk; szintén idézi Cherubim 1983: 398.)

A nyelvtörténetírás „pragmatizálásának” igénye tehát már korán megfogalmazódott. Pusztán arról van szó, hogy a

„korai gondolatokat, megfigyeléseket, fölismeréseket, előzménymozzaikokat sokáig nem követték tudatos, tervszerű vizsgálatok, elemzések, az előremutató megfigyelések megrekedtek az alkalmosszerűség szintjén”

– ahogy azt Kiss Jenő a szociolingvisztika mint tudomány kezdeti szakaszáról általánosságban megállapítja (Kiss 1995: 17). Ez a felismerés vezetett például a német nyelvtörténetírásban a nyelvtörténet fogalmának átértékeléséhez, tárgykörének kiszélesítéséhez, különféle programadó nyelvtörténeti koncepciók, mint a „szociopragmatikus nyelvtörténet”, a „nyelvi kommunikáció története” vagy a „szociokommunikatív nyelvtörténet” megfogalmazásához (vö. Mattheier 1998: 2). Napjainkra kikristályosodóban van a nyelvtörténetírás egy új elméleti kerete, amelyet – e koncepciók szuverenitását, a köztük lévő eltéréseket tiszteletben tartva – **szociopragmatikai irányultságú nyelvtörténetnek** nevezhetünk. Ezen elgondolások mindegyikének közös vonása ugyanis, hogy a nyelvnek – dominánsan – kommunikatív tevékenységként való értelmezését, a nyelv és a nyelvhasználat társadalmi és pragmatikai faktorok általi meghatározottságát hangsúlyozzák. Ennek az új áramlatnak köszönhetően a német nyelvtörténészek figyelme fokozatosan és egyre inkább a kutatás e „fehér foltja” felé fordul, a nyelvtörténetírást – annak új impulzusokat adva – rég nem látott mértékben megélnítve. Ennek a szisztematikus, valóban önkritikus tudományos reflexiónak köszönhetően mára komoly, sokrétű empirikus eredmények születtek.⁴

Visszaautalva az 1. pontban mondottakra, e helyen kell hangsúlyoznunk azt is, hogy egy dominánsan rendszerszemléletű nyelvtörténetírásban a német nyelv magyarországi története korai (ő-, illetve középfelnémet) szakaszának vizsgálatát a német nyelvű források hiánya eleve lehetetlenné tette ugyan, a szociokommunikatív viszonyok (például nyelvhasználati jogok, nyelvhasználati szokások, kollektív többnyelvűség, nyelvi tudat stb.) feltárásához viszont, még ha – természetesen – korlátok között is, egyéb (például latin, magyar stb.) nyelvű források (törvénykönyvek, egyéb hivatalos okiratok, naplók, feljegyzések stb.) is jól használható korpuszt jelentenek. Az e korszakok nyelvi viszonyainak feltárására irányuló szociopragmatikai szemléletű nyelvtörténeti kutatás ennek megfelelően már közel sem reménytelen vállalkozás.

A következőkben arra teszünk szerény kísérletet, hogy főbb vonalaiban közelebbről megvilágítsuk egy szociopragmatikai irányultságú nyelvtörténetírás tárgyát, célját, néhány alapvető, konkrét kérdésfeltevését és metodológiai problémáját.⁵ Ezután megpróbálunk bizonyos kérdésfeltevéseket, melyek konkrétan a nyelvi kapcsolatok történetét érintik, a magyarországi német nyelv, a német–magyar nyelvi kapcsolatok történeti kutatására kivetíteni, ezáltal rámutatni arra, milyen távlatokat nyithat, mely problémákra mutat rá e kutatási irányvonal a magyarországi német nyelv történetírásában.

⁴ A német nyelvtörténetírás mai fejlődési tendenciáit, ezen belül kiemelten a 19. század szerepét és helyzetét részletesen tárgyalja, valamint az idevágó kutatásokra vonatkozóan részletes bibliográfiát hoz Mattheier 1998. Kifejezetten az újfelnémet korról, kutatásának állásával és perspektíváival foglalkozik Gardt–Mattheier–Reichmann 1995. Empirikus kutatásokat dokumentál például Cherubim–Mattheier 1989, Cherubim–Grosse–Mattheier 1998, Linke 1996, Wimmer 1991.

⁵ Egy teljes koncepció bemutatására e dolgozat keretei között nem vállalkozhatunk, de azt nem is tekintjük célunknak. A szociopragmatikus nyelvtörténetírás elméleti hátteréhez, annak különféle részproblémáihoz lásd például Sitta 1980, Cherubim 1983, Gardt–Mattheier–Reichmann 1995, Cherubim–Grosse–Mattheier 1998, utóbbiban különösen Mattheier 1998.

3. Egy szociopragmatikai irányultságú nyelvtörténet tárgya, módszerei, célja

Ahogy azt az előző pontban már láthattuk, a német nyelvtörténeti kutatások megélénküléséhez vezető döntő momentum a nyelv funkcionális szempontból való megközelítése, a nyelvnek, illetve a nyelv használatának szociokommunikatív cselekvésként való értelmezése volt. Ez a nyelvfelfogás önmagában természetesen nem új, a nyelv(ek) szinkrón leírásában már több évtizede legitim. Szintén említettük, hogy ez az elméleti háttér volt az alapköve például a szociolingvisztika mint autonóm tudomány létrejöttének is, mely a társadalom és a nyelv, illetve nyelvhasználat közti viszony feltárását tűzte ki céljául.

A szociolingvisztikai vizsgálatokban azonban egészen napjainkig meglehetősen szűk teret kap a történeti aspektus. Egy szociopragmatikai orientáltságú nyelvtörténetírás egyik központi tárgykörét ugyanakkor – per definitionem – éppen a nyelv és a társadalom kölcsönhatása, a nyelv és a nyelvhasználat társadalmi vonatkozásai, ezek időbeli változásai szolgáltatják. Ha a mai nyelvi helyzetet szinkrón nézőpontból vizsgáló szociolingvista számára – Fishman szavaival élve – az a kérdés, hogy „ki beszél (vagy ír), milyen nyelven (vagy nyelvi változaton), kihez, mikor⁶ és miért” (idézi Wardhaugh 1995: 22), akkor a történeti szociolingvista számára ez a kérdés a következőképpen módosul: **A nyelv és a társadalom története folyamán ki, milyen nyelven (vagy nyelvi változaton) beszélt (vagy írt), kihez, mikor és miért, és mivel magyarázhatók a szociolingvisztikai szférában megfigyelhető változások?**

Egy szociopragmatikai orientáltságú nyelvtörténetben tehát kiemelt szerepet kap a **történeti szociolingvisztika, a kommunikációtörténet**. Szemléletét tekintve ez a tárgykör feleltethető meg nagy vonalakban a hagyományosan külső nyelvtörténetnek nevezett összetett kérdéscsoportnak, illetve abból nőtt ki, de természetesen nem fedi azt.

A szociopragmatikai szemlélet tehát a nyelven kívüli faktorok figyelembevételének szükségességét hangsúlyozza a nyelv(ek), a nyelvi változás leírásában. Ez azonban nem jelenti azt, hogy tagadná a nyelv rendszerjellegét, hogy ne adna helyet a belső nyelvtörténetnek, a nyelv rendszertörténeti vizsgálatának. Éppen ellenkezőleg: a nyelvtörténetírás pragmatikai fordulata a történeti grammatikára nézve is fontos következményekkel jár. Új problémakörként jelenik meg a nyelvi struktúrák pragmatikai tényezők általi meghatározottságának kérdése, napjaink szinkrón nyelvreírásának is egyik központi, sokat kutatott problémája, a grammatika és a pragmatika viszonya. Látnunk kell azt is, hogy egy szociopragmatikai orientáltságú nyelvtörténetben a nyelvi szintek közül megkülönböztetett figyelmet érdemel a szöveg, hiszen a szöveg az a nyelvi-kommunikatív egység, amely direkt módon válaszol a társadalmi viszonyok által támasztott kommunikációs szükségletekre. Ennek megfelelően itt sem elsősorban a szöveggrammatika érdemel figyelmet, mint sokkal inkább a szövegpragmatika, a szövegtípusok és -fajták nyelvészete. Ezen belül pedig nemcsak, sőt, nem elsősorban az írott szöveg a vizsgálat tárgya, hanem a beszélt nyelvi: a párbeszéd, a beszélgetés, a diskurzus⁷. Erről a pontról pedig már felsejlik a következő újabb kérdéskör is: a nyelvtörténetírás sem nélkülözheti a beszédaktus- és konverzációelemzési kutatásokat, ha teljes képet kíván kapni a nyelv és a nyelven kívüli valóság viszonyáról a történetiségben.

Az eddigiekben vázolt alapvető koncepcionális kívánalmaknak megfelelően Mattheier a nyelvtörténet négy nagyobb tárgykörét különíti el, amit az 1. ábra mutat be (vö. Mattheier 1998: 3kk.)⁸:

⁶ A *mikor* kérdőszó itt nyilvánvalóan nem temporális jelentésben áll, hanem a „milyen körülmények között?” kérdés szinonimájaként a nyelvhasználat szituatív aspektusaira kérdez rá.

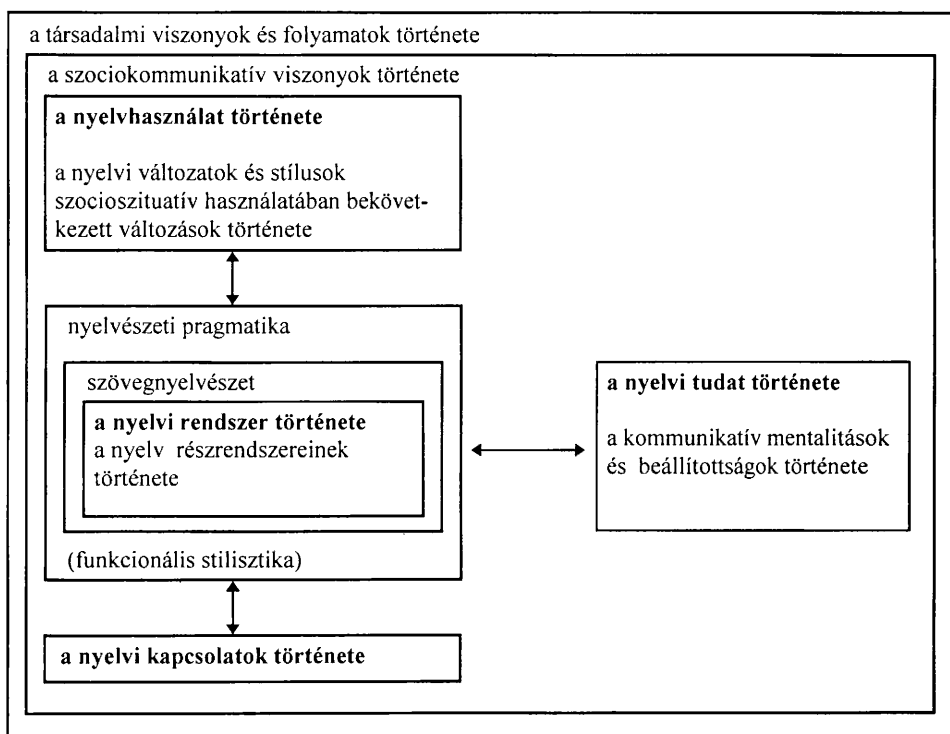
⁷ Diskurzuson – Lerchnerhez kapcsolódva – a szöveget mint konkrét nyelvi megnyilvánulás működését értjük egy konkrét kommunikációs eseményen belül, vagyis mint társadalmi interakciós formát értelmezzük, nem pedig mint a mondaton túlmutató izolált nyelvi egységet (vö. Lerchner 1988: 287).

⁸ A mattheieri koncepciót idézi Kiss Jenő is a készülő új magyar nyelvtörténeti tankönyv munkálatairól szóló rövid tudósításában (vö. Kiss 1998: 105). Ebben a szerző is kimondja, hogy „az előmunkálatok ma még nem adnak lehetőséget arra, hogy teljes nyelvtörténet [készül-

- (1) **a nyelvi rendszer története,**
- (2) **a nyelvhasználat története;** a Coseriu által felállított nyelvváltozat-modelt alkalmazva a különböző diatópikus (területi), diasztrátikus (társadalmi-szociokulturális) és diafázikus (szituatív) nyelvi változatok és nyelvi stílusok használatának története (vö. Coseriu 1988: 24k.),
- (3) **a nyelvi kapcsolatok története az adott zárt nyelvterületen belül és kívül,**
- (4) **a nyelvi tudat története,** a különféle, a nyelvhasználatot befolyásoló, illetve irányító nyelvi attitűdök⁹ és beállítottságok története.

Ami ebből a felosztásból a nyelvtörténeti kutatások eddigi kérdésfeltevéseinek és eredményeinek tükrében mindenesetre világosan látszik, az egyrészt a nyelvtörténet tárgykörének lényeges bővülése, másrészt – az új kérdéskörök megjelenésével szoros összefüggésben – az arányok eltolódása a belső és a külső nyelvtörténet szerepe és helyzete között.

1. ábra: A nyelvtörténet tárgyköréi

jön], éppen ezért a megjelenés előtt álló kötet a nyelvi rendszer történetéről fog szólni, ám – örvendetes módon – „amennyire a nyelvi rendszer történetének magyarázatához elengedhetetlen s az előmunkálatok lehetővé teszik, [tárgyalni fogja] a másik három területet is” (uo., kiemelés tőlem M. P.).

⁹ A nyelvi attitűd fogalma úgy értelmezendő, mint valamely nyelvre (vagy nyelvi változatra) vonatkozó, általános és időben hosszan tartó pozitív vagy negatív érzelm (vö. Petty & Cacioppo 1981: 7).

Bármennyire elfogadhatónak és indokoltnak tűnik is azonban első pillantásra e modell, véleményünk szerint problémákat is rejt magában. A nyelvtörténet e négy komponense közül ugyanis valóban jól körülhatárolható az (1), (2) és (4) pontban megnevezett három komponens tárgya. Ezek egymástól is jól elkülöníthetők. Problematicusnak tűnik azonban a nyelvi kontaktustörténet tárgyának elkülönítése, e komponens – akár csak relatív – autonómiája. Miben áll a probléma?

- (1) Két (vagy több) nyelv (vagy nyelvi változat) kapcsolata ugyanis egyfelől eredményez(het) különböző interferencia- és transzferencia-jelenségeket az érintkező nyelvek (vagy nyelvi változatok) mindegyikének mikro- és makrostruktúrájában. Az érintkezés e következményei azonban, miután a változások a nyelvi rendszerben, annak főként lexikai részrendszerében mennek végbe, a „nyelvi rendszer története” komponens keretein belül leírhatók, e komponens tárgykörébe tartozónak tekinthetők.
- (2) Az érintkezésnek köszönhetően másfelől az érintkező nyelvek használatában is lejátszód(hat)nak mind kvalitatív, mind kvantitatív változások, eltolódások. Ezeknek a jelenségeknek a vizsgálatára viszont az idézett felosztás egy önálló komponenset kötött le, „a nyelvhasználat története” nevezetűt.
- (3) Harmadszor pedig – ahogy ez a szociolingvisztikában ma már általánosan elfogadott nézet – a nyelvi érintkezésnek a nyelvhasználatra nézve döntő fontosságú szociálpszichológiai aspektusai is vannak. Az érintkezésnek köszönhetően a nyelvi közösségben kialakuló két-, illetve többnyelvűség során ugyanis a nyelv megőrzését, a nyelvvésztést, illetve nyelvváltást szociálpszichológiai tényezők, az adott nyelvvel (vagy nyelvi változattal), illetve annak használatával szembeni beállítottságok, nyelvi attitűdök (language attitudes) determinálják. Beállítottságokról, attitűdökről van tehát szó, ezek vizsgálatára azonban az említett modell ismét csak elkülönített egy önálló komponenset „a nyelvi tudat története” elnevezéssel.

A leírtaknak megfelelően – összegzőként – feltétlenül hangsúlyozni kívánjuk a nyelvi kapcsolatok jelenségének komplexitását, interdiszciplináris megközelítésének szükségességét. A bemutatott modellben azonban mindenképpen kérdésesnek látszik egy önálló „a nyelvi kapcsolatok története” nevű nyelvtörténeti komponens létjogosultsága, hiszen tárgykörét, miután az eltérő, alsóbb tárgyszinten helyezkedik el, teljes egészében lefedi a modell által tartalmazott másik három komponens. Elfogadhatónak tűnik viszont számunkra a „nyelvi rendszer története” – „a nyelvhasználat története” – „a nyelvi tudat története” felosztású hármas tagolás, így mi a továbbiakban a nyelvtörténet e három komponensét fogjuk egymástól megkülönböztetni.

A szociopragmatikai orientáltságú nyelvtörténet **metodológiai** hátterére rátérve a továbbiakban az alkalmazandó és alkalmazható módszerck, a vizsgálandó és vizsgálható **korpusz** néhány problémáját kívánjuk érinteni, különös tekintettel a nyelvi mentalitások, attitűdök történetének kutatására. Ezen belül nem elsősorban a rendelkezésre álló források mennyiségéből adódó nehézségekre szeretnénk kitérni, hanem az azok milyenségéből, jellegéből adódóakra.

Kevésbé releváns ez a probléma a történeti grammatikai kutatásban, hiszen a nyelvi rendszerek rekonstrukciójához minden létező írásos és (a 19. századtól) hanghordozón rögzített beszélt nyelvi forrás felhasználható. Nyelvhasználat-történeti és a nyelvi tudat történetét érintő vizsgálatok esetében a deskriptív adekváttság biztosítása azonban már jóval nagyobb problémát jelent, gondos metodológiai szelekciót kíván. Ennek elsődleges oka természetesen a vizsgálandó nyelvi közeg, illetve közösség létének hiánya, elérhetetlensége. Ez a tény ugyanis eleve kizárja a szinkrón szociolingvisztika számos empirikus módszerének (például interjú, résztvevő megfigyelés, kérdőív) alkalmazását, alkalmazhatóságát. A korpusz tervezése, összeállítása során nem hagyható figyelmen kívül, hogy gyakorlatilag teljes egészében le kell mondanunk a tudatosan közölt szubjektív nyelvi adatokról, amiket például egy szociolingvisztikai kérdőív vagy interjú szolgáltatna. Ez különösen a nyelvi tudat történetének kutatásában jelent nehézséget. A kutatás itt, úgy tűnik, mindössze két forrástípusra támaszkodhat.

- (1) Számításba jöhetnek egyrészt a laikustól, a „hétköznapi embertől” származó, a nyelvre, illetve nyelviségre vonatkozó, többnyire spontán, nem tudatosan tett, a legkülönbözőbb szövegfajtákban elrejtve fellelhető metanyelvi kijelentések. Ezeknek azonban – éppen elszórtáguknak köszönhetően – pusztá fellelése is komoly problémát jelent, gyakorlatilag a véletlenre bízható; szisztematikus, akár csak megközelítően teljes feltárásuk tehát lehetetlennek tűnik. Ugyanakkor talán éppen e források tekinthetők a legértékesebbnek, ugyanis spontán jellegüknél fogva a legkülönbözőbb társadalmi csoportok, rétegek, osztályok különféle mentalitásáról, nyelvi attitűdjeiről nyújthatnak hiteles információt.
- (2) A másik forrástípus egy már sokkal jobban körülhatárolható írásos anyagban, a korabeli grammatikákban, szótárakban, egyéb szaktudományos (jellegű) szövegekben (például sajtóban) található, éppen ezért nagyrészt tudományos igényű reflexiók képviselik. Az első típushoz hasonlóan e kijelentések is nyelvi ideálokra, normákra, más nyelvek (vagy nyelvi változatok) kedvezőnek vagy károsnak ítélt hatására, preferált vagy elutasított nyelvi magatartásformákra stb. vonatkoznak. A lehetséges források e második típusa által szolgáltatott adatokon keresztül azonban, miután ezeken keresztül – szemben az első forráscsoporttal – egy lényegesen szűkebb társadalmi csoport, a társadalmi és nyelvi elit szólal meg, a nyelvi tudat történetének csak egy kisebb fragmentuma írható le.

Ebben a kontextusban is látnunk kell továbbá a nyelvtörténeti kutatás általános, alapvető metodológiai problémáját: akármilyen forrástípusról legyen is szó, minél inkább haladunk az időben visszafelé, minél régebbi korok nyelvi képét akarjuk megrajzolni, annál kilátástalanabb a helyzetünk. A források sűrűségének csökkenésével együtt csökken az adatok szignifikanciaszintje is.

Kanyarodjunk most vissza a 19. századhoz. Az említett probléma itt már sokkal kevésbé súlyos: a 19. századból származó, a nyelvtörténetírás számára használható szövegtörzsek – az írásbeliség tömegessé válásának következtében – már mind kvalitatív, mind kvantitatív szempontból igen kedvező képet mutat, és sokrétű, kiterjedt kutatásokra ad módot. E területileg és társadalmilag is rendkívül differenciált forrásanyag cizellált képet festhet az egyes nyelvek és nyelvi változatok, a nyelvhasználat társadalmi dimenzióiról, szociokommunikatív helyzetéről, funkciójáról.

A következő fejezetben a 19. századot mint egy szociopragmatikai orientáltságú nyelvtörténet tárgyat járjuk röviden körül. Célunk azon – a magyarországi német nyelv történetírásában máig figyelmen kívül hagyott – szempontok némelyikének vázlatos bemutatása, melyek a 19. század vizsgálatának kiindulópontjául szolgálhatnak.

4. A 19. század mint egy szociopragmatikai orientáltságú nyelvtörténet tárgya

A 2.1. pontban a magyarországi német nyelv 19. századi történetére irányuló tudományos érdeklődés hiányát a nyelvtörténet rendszerszemléletűségével véltük magyarázhatónak. Az ezt követő fejtegetések után azonban e ponton már láthatjuk, illetve látnunk kell, hogy a nyelvtörténet fogalmának szociopragmatikai irányú kiterjesztése gyökeresen átértékeli a 19. század nyelvtörténeti jelentőségét. Az újfelnémet kornak ez a szakasza ugyanis egy történeti grammatikus számára – a nyelvi rendszerben végbemenő változások csekély mértékének köszönhetően – valóban nem sokat ígér, szociopragmatikai megközelítésben azonban egy változásokban gazdag, jól elhatárolható, önálló nyelvtörténeti korszakot testesít meg. Mi e helyen a 19. századi nyelvtörténet két elhanyagolt kérdéskörére, illetve ezek nyelvtörténeti jelentőségére kívánjuk felhívni a figyelmet.

(1) Társadalmi változások hatása a nyelvi változásra a 19. században

A 19. században, mint tudjuk, kontinensünk valamennyi már létező vagy éppen ekkor születő államában rendkívüli horderejű társadalmi változások mennek végbe, melyek természetesen az adott államok és közösségek nyelvi képére is rányomják bélyegüket –

és már a mai nyelvi helyzet közvetlen előzményeinek tekinthetők.¹⁰ Amennyiben az ilyen társadalmi változások nyelvi következményeinek leírását a nyelvtörténet céljának tekintjük, márpedig nézetünk szerint – a 2. pontban elmondottaknak megfelelően – annak kell tekintenie, akkor a 19. század esetében vizsgálania kell például az iparosításnak, az urbanizációnak, a polgárság „hatalomra jutásának”, a nacionalizmus térhódításának és ezzel párhuzamosan a nemzetállami törekvések megélnkülésének stb. a nyelvre, nyelvhasználatra, ezen belül a többnyelvűségre, valamint a nyelvi kapcsolatokra és a nyelvi tudatra gyakorolt hatásait. Mindezen érvek azonban, miután a bennük rejlő állítások a magyar nyelv 19. századi történetére és történetírására szintén igaznak tűnnek, nemcsak a német, hanem legalább annyira a magyar nyelvtörténetírás számára is indokoltá teszik az újfelnémet, illetve az újmagyar koron belül a 19. század elkülönítését, önálló nyelvtörténeti korszakként való kezelését.

(2) A német–magyar nyelvi kapcsolatok története a nyelvhasználat szintjén a 19. században

Már fejtegetéseink elején felhívtuk a figyelmet arra, hogy a német–magyar nyelvi érintkezések történetének kutatása jórészt kimerül a lexikális transzferenciák, elsősorban is a magyar nyelv német jövevényszavainak feldolgozásában. Ez ugyan minden kétséget kizáróan szerves és fontos része a nyelvi kontaktustörténetnek, ám a nyelvi kapcsolatok jelenségének komplexitása a tudomány számára valóban megfoghatóvá szociolingvisztikai, sőt szociálpszichológiai megközelítésben válik csak igazán, társadalmi összefüggéseibe beágyazva. Hiszen a nyelvi érintkezések nemcsak lexikális transzferencia formájában jelentkeznek, (hogy a nyelvi rendszer többi alrendszerében előidézett szerteágazó transzferencia- és interferenciajelenségeket ne is említsük), hanem a szociolingvisztikai szférában is változásokat eredményeznek: két-, illetve többnyelvűséghez, adott esetben nyelvvesztéshez, nyelvcserehez, az autochton és az allochton nyelvek, illetve nyelvi változatok funkciójának változásához vezetnek – a társadalmi, politikai, ideológiai stb. háttérnek megfelelően. Ilyen irányú vizsgálatok megszületése azért is lenne fontos, mert a magyarországi német nyelvviszketekben ma regisztrálható nyelvi regresszió okainak feltárása gyakorlatilag kimerül a 20. század második felének, különösen is a 40-es és 50-es évek nyelvpolitikájának, e nyelvpolitika következményeinek hangsúlyozásában. A 19. századra vonatkozó kutatások igazolhatnák azt az intuitíve elfogadhatónak tűnő feltevést, hogy az egyre teljesebb nyelvi asszimiláció gyökerei jóval mélyebbre nyúlnak, mint a második világháborút követő események és nyelvpolitikai döntések, nagyrészt éppen a 19. században találhatók.

Láthatjuk, hogy a két kérdéskör mögött rendkívül sokrétű történeti, társadalmi és nyelvi folyamatok húzódnak meg, melyek indokoltá teszik a 19. század önálló nyelvtörténeti korszakként való elkülönítését. Ezt a lépést a német nyelvtörténetírás időközben már megtette.¹¹ Ennek köszönhető az a tendencia is, mely napjaink német nyelvtörténetírását egyértelműen jellemzi: a német nyelvű országokban folyó nyelvtörténeti kutatások súlypontja az utóbbi években egyértelműen áthelyeződött az újkorra, különösen is a 19. századra. Felismerve a nyelvtörténetírás e deficitjét a kilencvenes években egyre-másra születnek a német nyelv 19. századi nyelvhasználat- és mentalitástörténetét tárgyaló munkák (vö. például Cherubim–Mattheier 1989, Wimmer 1991, Linke 1996, Cherubim–Grosse–Mattheier 1998).

¹⁰ E helyen tűnik célszerűnek hangsúlyoznunk azt, hogy a 19. század alatt „Európa hosszú 19. századát”, tehát a francia forradalom (1789) és az első világháború lezárása (1918) közé eső időszakot célszerű érteni, hiszen mindkét esemény kétségkívül éles határvonalnak, (nyelv)történeti fordulópontnak tekinthető, mindkettő egy korszak lezárását és egy új kezdetét jelenti.

¹¹ A 19. századdal mint a német nyelvtörténeti korszakolás problémájával foglalkozik például von Polenz 1989.

5. Összefoglalás és kitekintés: A német nyelv története Magyarországon – kívánalmak és perspektívák

Az eddig elmondottak összefoglalásaként, visszautalva problémafelvetésünk során megfogalmazott két tételünkre, általános kívánalomként azt tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, hogy a szociopragmatikai nyelvszemlélet

- (K1) utat találjon a magyarországi német nyelv, illetőleg a magyar nyelv történeti kutatásába is, kiegészítve azon ismereteinket, melyeket az eddigi alapos rendszer-nyelvészeti és filológiai vizsgálatoknak köszönhetünk,
- (K2) egyúttal pedig ráirányítsa a figyelmet a 19. század nyelvtörténeti jelentőségére, előmozdítva az erre a korszakra irányuló szisztematikus nyelvtörténeti kutatások megindulását, megélénkülését.

A német nyelv mai magyarországi helyzetének, illetve állapotának eredőjét ugyanis sok tekintetben a 19. században találjuk, ahonnan azonban még hosszú út vezet odáig, míg napjaink rendkívül összetett és differenciált nyelvisége kialakul, a magyarországi német nyelv pedig a lét és nemlét határára sodródik. Ennek az útnak a megrajzolása azonban még a magyarországi német nyelv történetírására vár.

SZAKIRODALOM

- Adelung, J. Ch. 1782. *Umständliches Lehrgebäude der Deutschen Sprache, zur Erläuterung der Deutschen Sprachlehre für Schulen*. Leipzig.
- Bárczi G. 1966. *A magyar nyelv életrajza*. Budapest. Gondolat.
- Bárczi G.–Benkő L.–Berrár J. 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Bassola P. 1995a. *Deutsch in Ungarn – in Geschichte und Gegenwart*. Heidelberg. Julius Groos Verlag (Sammlung Groos 56).
- Bassola P. 1995b. *Deutsche Sprache in Ungarn einst und jetzt*. In: Bassola P. 1995a. 221–7.
- Bell, R. T. 1976. *Sociolinguistics. Goals, Approaches and Problems*. London. Batsford.
- Benkő L. 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Budapest. Tankönyvkiadó.
- Besch, W.–Reichmann, O.–Sonderegger, S. (szerk.) 1984. *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung*. 1. kötet, Berlin, New York. de Gruyter.
- Cherubim, D. 1983. Zur bürgerlichen Sprache des 19. Jahrhunderts. *Wirkendes Wort* 33. 398–420.
- Cherubim, D.–Mattheier, K.J. (szerk.) 1989. *Voraussetzungen und Grundlagen der Gegenwartssprache. Sprach- und sozialgeschichtliche Untersuchungen zum 19. Jahrhundert*. Berlin, New York. de Gruyter.
- Cherubim, D.–Grosse, S.–Mattheier, K.J. (szerk.) 1998. *Sprache und bürgerliche Nation. Beiträge zur deutschen und europäischen Sprachgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Berlin, New York. de Gruyter.
- Coseriu, E. 1988. *Sprachkompetenz. Grundzüge der Theorie des Sprechens*. Tübingen. Francke (UTB für Wissenschaft: Uni-Taschenbücher 1481).
- Gardt, A.–Mattheier, K. J.–Reichmann, O. (szerk.) 1995. *Sprachgeschichte des Neuhochdeutschen. Gegenstände, Methoden, Theorien*. Tübingen. Niemeyer (Reihe Germanistische Linguistik 156).
- Goebel, H.–Nelde, P.H.–Starý, Z.–Wölck, W. (szerk.) 1997. *Kontaktlinguistik. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung*. 2. kötet, Berlin, New York. de Gruyter.
- Hessky R. 1997. *Ungarisch–Deutsch*. In: Goebel, H.–Nelde, P.H.–Starý, Z.–Wölck, W. (szerk.) 1997. 1723–1731.
- Kiss J. 1995. *Társadalom és nyelvhasználat. Szociolingvisztikai alapfogalmak*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiss J. 1998. A magyar nyelvtörténet új tankönyve – keletkezéstörténeti észrevételek. In: Hajdú M.–Keszler B. (szerk.): *Emlékkönyv Abaffy Erzsébet 70. születésnapjára*. Budapest. ELTE Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárási Tanszéke, 104–6.

- Lerchner, G. 1988. Der Diskurs im sprachgeschichtlichen Prozeß. *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 41. 3. 279–92.
- Linke, A. 1996. *Sprachkultur und Bürgertum. Zur Mentalitätsgeschichte des 19. Jahrhunderts*. Stuttgart, Weimar. Metzler.
- Máté J. 1998. *A 20. századi nyelvtudomány történetének főbb elméletei és irányzatai*. Budapest. Nemzeti Tankönyvkiadó (Elméletek, irányzatok és módszerek 2).
- Mattheier, K. J. 1998. *Kommunikationsgeschichte des 19. Jahrhunderts. Überlegungen zum Forschungsstand und zu Perspektiven der Forschungsentwicklung*. In: Cherubim, D.–Grosse, S.– Mattheier, K. J. (szerk.) 1998. 1–45.
- Mollay K. 1984. Ungarisch–Deutsch. In: Besch, W.–Reichmann, O.–Sonderegger, S. (szerk.) 1984. 893–7.
- Petty, R. E.–Cacioppo, J. T. 1981. *Attitudes and Persuasion: classic and contemporary approaches*. Dubuque, Iowa. Wm C. Brown.
- von Polenz, P. 1989. *Das 19. Jahrhundert als sprachgeschichtliches Periodisierungsproblem*. In: Cherubim, D.–Mattheier, K. J. (szerk.) 1989. 11–30.
- Sitta, H. (szerk.) 1980. *Ansätze zu einer pragmatischen Sprachgeschichte*. Tübingen. Niemeyer (Reihe Germanistische Linguistik 21).
- Sonderegger, S. 1979. *Grundzüge deutscher Sprachgeschichte. Diachronie des Sprachsystems. Band 1. Einführung, Genealogie, Konstanten*. Berlin, New York. de Gruyter.
- Wardhaugh, R. 1995. *Szociolingvisztika*. Budapest. Osiris–Századvég.
- Wimmer, R. (szerk.) 1991. *Das 19. Jahrhundert. Sprachgeschichtliche Wurzeln des heutigen Deutsch*. Berlin, New York. de Gruyter (Jahrbuch 1990 des Instituts für deutsche Sprache).

Maitz Péter

SUMMARY

Maitz, Péter

On desiderata of the historiography of language with respect to the history of German in Hungary

The author raises, in connection with the history of the German language in Hungary, some current theoretical problems and desiderata in the historiography of language. He shows that the reason for the lack of scientific interest taken in the developments of the past few centuries and especially of the 19th century is the fact that the systematic nature of language has been overemphasized. This shortcoming may be amended by adopting a socio-pragmatic view of language which has already been established in synchronic linguistic description. He specifies the subject matter, the methods, and the aims of a socio-pragmatically oriented version of historical linguistics and goes on to outline the topics that should serve as the basis of the historiography of language in the 19th century.

Egyszerű vagy összetett képzők?

Az „összetett képző” vagy „képzőbokor” fogalma a nyelvtörténeti munkákban általánosan elfogadott és használt terminus technicus. A már Simonyi Zsigmond, később Gombocz Zoltán történeti nyelvtanában is szereplő kifejezést (Simonyi 1895: 374, Gombocz 1925: 204–209) D. Bartha Katalin így definiálja sokat idézett A magyar szóképzés története című munkájának A képzők keletkezése című fejezetében: „a képzőbokok több egyszerű képző összetapadásából keletkeznek, olyan módon, hogy egy, már képzővel ellátott alapszóhoz újabb képző, esetleg több újabb, azonos vagy különböző funkciójú képzőelem járul, s idővel a nyelvérzék számára az összeforrt, több képzőelem együttesen tölt be valamilyen jelentésmódosító szerepet” (D. Bartha 1958: 27). D. Bartha az ősi, elemi képzők képzőbokorra tapadását az új képzők létrehozásának egyik leggyakoribb módjaként tartja számon (D. Bartha 1958: 6). Arra a kérdésre, vajon milyen indítókok következtében tapadtak össze a különböző jelentésű és funkciójú képzők, a nyelvtörténet kutatói csak hipotéziseket tudnak felállítani.

A mai beszélő a több képzőből összeforrt képzők legnagyobb részét már nem tudja elemeire bontani. A szinkronia vizsgálója ma egységes képzőnek minősíti például a *-gat/-get*, *-gál/-gél*, *-ni*, *-va/-ve* stb. nyelvtörténetileg összetett képzőket. Az „összetett képző” elsősorban tehát nyelvtörténeti kategória. Kérdésünk: használható-e, alkalmazható-e bizonyos képzőtársulások leírására ez a terminus a leíró nyelvészetben is? Célszerű-e a képzőket egyszerűek és összetettek csoportjára osztani? Ha igen, milyen értelemben beszélhetünk összetett képzőkről leíró szempontból?

Ha a magyar nyelvtan klasszikus leírását adó, teljességre törekvő összefoglalásként legtöbbet idézett nyelvtanok [A mai magyar nyelv rendszere (a továbbiakban MMNyR.), A mai magyar nyelv, (a továbbiakban MMNy.), Magyar grammatika, (a továbbiakban MG.)] hagyományos képzőleírásait hasonlítjuk össze, azt tapasztaljuk, hogy a képzők vizsgálatának alapszempontjai mindhárom leírásban szinte azonosak. A képzők szerepének, jelentésének, hangulatának, produktivitásának, gyakoriságának taglalása mellett természetesen a képzők alaktani problémáival (tótani viselkedésükkel, szerkezetükkel) is foglalkoznak az említett munkák.

A mai magyar nyelv rendszere című nyelvtan szerkezeti szempontból ugyan megkülönböztet egyszerű (elemi) és összetett képzőket (képzőbokrokat), de a definíciót követően („Egyszerűek azok a képzők, amelyek egyetlen képzőelemből állnak, mint például a *-g* és az *-l*, az *-ó/-ő*, az *-s*, a *-hat/-het*. Összetetteknek azokat nevezzük, amelyekben két (esetleg több) egyszerű képző van összeforrvá. Ilyen például a *-ható/-hető* vagy az *-ós/-ős*.”) petittel szedve a következő megállapítást olvashatjuk: „A mai nyelvtudat a több képzőből összeforrt képzők legnagyobb részét már nem tudja elemeire bontani. Ezek eredeti képzőbokor voltát csak a nyelvtörténeti vizsgálat tudja kimutatni. Ezért leíró szempontból gyakorlatilag nem célszerű a képzőket egyszerűek és összetettek csoportjára osztani.” (MMNyR. I. 1961: 342.) Később, a képzők kialakulásának lehetséges módjait számbavéve újra felbukkan a képzőbokor fogalma, de ekkor is nyelvtörténeti kategóriaként (i. m. 343).

A mai magyar nyelv az összetett képzők árnyaltabb definícióját adja leíró szempontból: „összetett képzőkről csak akkor lehet szó, ha közbeeső származék nélkül, közvetlenül járul hozzá valamely alapszóhoz egy képzőhalmaz, egyébként továbbképzésről, tehát két vagy több egyszerű képző egymás után kerüléséről kell beszélni” (MMNy. 1968: 119). Az MMNyR.-ben található példákon túl újabb példákat is említ az összetett képzőkre: például *-hatalan/-hetetlen*. Említést tesz egy olyan képzőcsoportról is, amelyik bizonyos származékokban összetett képzőként viselkedik, más hasonló szerkezetű származékokban viszont csupán továbbképzés történt. A fejezetet író Velcsov Mártonné szerint összetett képző van a *jó-ságos*, *szép-séges* szavakban, ezekben a példákban ugyanis egységesnek véli a képzőbokor jelentését (függetlenül attól, hogy szerkezetileg jól tagolhatók), mert a származékszavak a *jó*, *hű*, *szép* alapszókkal állnak szemben, azok nyomatékosabb szinonimái. Velük szemben továbbképzésről kell beszélnünk például az *egész-ség-es* mel-

léknév esetében, mert itt a közbeeső képzett főnevet, az *egészség*-et képeztük tovább melléknévvé, tehát két különálló, egyszerű képző rajta a *-ség* és az *-(e)s*. (MMNy. 1968: 119.) Az MMNy. említést tesz kialakulóban lévő összetett képzőkről is. Ezekre az *-ias/-ies*, illetőleg a *-sias/-sies*, a *-kás/-kés*, sőt rágóból és képzőből a *-lagos/-leges*, illetve a *-hatnék/-hetnék* képzőket hozza példaként. (i. m. 119).

Elsőként Keszler Borbála hangsúlyozza a Magyar grammatikában, hogy leíró szempontból bizony „sokszor nem könnyű eldönteni, hogy két képző egymásutánjáról vagy egy összetett képzőről van-e szó”. (MG. 2000: 313.) Az összetett képző egyik szükséges kritériumaként ő is a közbülső (egyképzős) származék hiányát említi. Ilyen megfontolás alapján tartja számon például a *-ható/-hető*, *-hatatlan/-hetetlen*, *-ságos/-séges*, *-kás/-kés*, *-sít*, *-sul/-sül* képzőket. Érdekes átmenetként említi például a *-sít* képzőt, amely bizonyos származékokban összetett képző módjára viselkedik (*önálló-sít*), más származékokban ellenben *-s* és *-ít* képzőt, azaz továbbképzést kell feltételeznünk (*él-e-s-ít*). Keszler Borbála is számol olyan összetett képzőkkel, amelyeknek egyik tagja rag. Például: *-szori/-szeri/-szöri*, *-szoros/-szeres/-szörös*, *-lagos/-leges* (i. m. 313).

A modern nyelvészet újfajta szempontjaira és eredményeire építő leíró magyar grammatikákban (Új magyar nyelvtan, Strukturális magyar nyelvtan) találunk utalásokat azokra a descriptív nyelvelírásokra, amelyek mind a *-ható/-hető*, mind pedig a *-hatatlan/-hetetlen* elemet összetett képzőnek tekintik, ám hiányosságként róják fel ezen descriptív leírások szerzőinek, hogy „ennek indoklását hiába keressük bennük” (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1999: 225). Egyértelmű és határozott állásfoglalást helyett ezekben az újabb nyelvtanokban is következtetlenségek tapasztalhatók a *-ható/-hető* képzők alaktani megítélésével kapcsolatban. Az Új magyar nyelvtan Alaktan című fejezetének írója, Kiefer Ferenc e fejezetben belül egymásnak ellentmondó megállapításokat tesz e képzőkről:

a) „A *-ható/-hető* képző nem tekinthető a ható igék *-ó/-ő*-képzős igeneveinek a következő okokból. A *-hat-het* képzőt gyakorlatilag minden ige megkaphatja, s a képzés nem változtatja meg az alapige melletti szintaktikai funkciókat. Az *-ó/-ő* képzővel gyakorlatilag a *-hat/-het* képzőt nem tartalmazó igék mindegyikét elláthatjuk, tárgyatlanokat és tárgyasokat egyaránt, s a kapott szerkezetben a külső tag mindig az alapige alanyának felel meg. Az ezekkel a tulajdonságokkal rendelkező *-ó/-ő* képzőt azonban hiába keressük a ható igék esetében: a tárgyatlan ható igéknek (egy-két lexikalizálódott kivételtől eltekintve) egyáltalán nincs *-ó/-ő* képzős igenevük, a tárgyas igékből képzett *-hatÓ* végződésű igenevek szerkezeteiben pedig a külső tag mindig a cselekvő alapige tárgyi vonzatának felel meg, így nem tekinthetjük őket a ható ige *-ó/-ő* képzős igeneveinek. E n e k k ö v e t k e z t é b e n e g y k ü l ö n e l e m z e t l e n *-hatÓ* k é p z ő v e l k e l l s z á m o l n u n k ” (i. m. 225–6; én ritkítottam – H. V. M.).

b) „A *-hatÓ* képzőt kétféleképpen lehet elemezni. A *-hatAtlan* képzőnél feltételezett passzíválási szabály¹ alapján nem kell a *-hatÓ*-t föltétlenül összetett képzőnek tekintenünk. Feltehető ugyanis, hogy vagy az igaz, hogy az aktív tövekhez járuló *-ó/-ő* mellett van egy olyan *-ó/-ő* is, amely kizárólag a *-hat/-het*-tel toldalékolt passzívált tövekhez járul, vagy az, hogy bár egyetlen *-ó/-ő* képző van, de az nemcsak aktív, hanem *-hat/-het*-tel toldalékolt passzívált tövekhez is járulhat. Mi az utóbbi megoldást fogjuk választani” (i. m. 252; én ritkítottam – H. V. M.).

c) „Mind a *-hatÓ*, mind pedig a *-hatAtlan* szételemezhető, e z e k t e h á t n e m ö s z s z e t e t t k é p z ő k ” (i. m. 261; én ritkítottam – H. V. M.).

Kiefer Ferenc – Ladányi Máriával – a szerzőtársa a Strukturális magyar nyelvtan című munka A szóképzés című fejezetének, amelyben a szerzők ismételt az állítják a *-ható/-hető*

¹ Ahhoz, hogy a passzív jelentést megkaphassuk, fel kell tételeznünk egy passzíválási szabályt. Ilyen szabály a Vtr → Vpass, mely ige-töveken működik (Vtr = tárgyas ige-tő, Vpass = passzív ige-tő) (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1999: 226).

képzőről, hogy azt összetettnek kell tekinteni. Magyarázként az Új magyar nyelvtanból már ismert, fentebb, az a) pontban idézett érveket hozza fel (ld. Kiefer–Ladányi 2000a: 163).

A *-hatatlan/-hetetlen* képző megítélésével kapcsolatban egységesebb megállapításokat tesznek ugyanezen szerzők: „A *-hAtAtlAn* képző esetében semmi okunk sincs arra, hogy ezt a képzőt összetett képzőnek tekintsük. A *-hat/-het* gyakorlatilag minden igéhez hozzájárulhat, a *-tlan/-tlen* képző viszont csak tárgyas igékhez járul, tehát a ható igék közül is csak a tárgyasokhoz. Jelentése szempontjából a *-tlan/-tlen* képzős szerkezetek mindig passzív értelműek (*megoldatlan probléma, kitakarítatlan szoba, borotválatlan arc*), ezért van szükség a passzíválási szabályra. Morfológiailag az igét először a *-hat/-het* elemmel, majd a *-tlan/-tlen* képzővel toldalékoljuk. A *-hatatlan/-hetetlen*-t nem tekintjük külön képzőnek” (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1999: 251; én ritkítottam – H. V. M.).

„Ha azonban a *-hAt*-ot inflexiós toldalékként fogjuk fel,² akkor a *-hAtAtlAn*-t összetett képzőnek kell tekintenünk, mivel a *-tlan* kétségtelenül képző, inflexiós toldalék után azonban nem állhat képző. A *-hAtAtlAn* tehát csak abban az esetben elemezhető szét, ha a hagyományos tárgyalásmódnak megfelelően a *-hAt* toldaléket képzőnek tekintjük. Bármelyik megoldást választjuk azonban, fel kell tennünk egy passzíválási szabályt ahhoz, hogy az alakzatok passzív értelmét megkaphassuk” (Kiefer–Ladányi 2000a: 162–163).

Velcsov Mártonné amellet érvel „A *-ható/-hető* képző szerepe a mai magyar nyelvben” című tanulmányában, hogy összetett képzőkkel van dolgunk a címben szereplő morfémák esetében. Erre mutat az is, hogy a második elem, az *-ó/-ő* igeképző tárgyas alapigékből szabályosan aktív származékokat hoz létre, ezzel szemben a *-ható/-hető* tárgyas alapigékből szabályosan passzív származékokat alkot. Ez a szerep nem tulajdonítható sem a *-hat/-het*-nek, sem az *-ó/-ő*-nek, tehát e képzők együttese látja el ezt az új funkciót. Másik érve: a *-hat/-het* ragszerűen szabályos módon járulhat hozzá minden igéhez, a *-ható/-hető* viszont csak a tárgyas igékhez járulhat ugyanígy (Velcsov Mártonné 1971–1972: 116). Ez a tény is a képzők összeforrottságát, új szerepkörű morfológiai egység voltát igazolja.

Kenesei hasonló érveket sorakoztat fel, amikor a *-hatatlan/-hetetlen* képzőket értelmezi összetettként a Képző vagy nem képző? című tanulmányában. Ezek a képzők sem tehetők hozzá produktívan tárgyatlan igékhez (az *él-hetetlen, nyug-hatatlan, le-hetetlen, jár-hatatlan*-féle alakulatokat lexikalizált képződménynek tartja) (Kenesei 1996: 94).

A MMNyR-ben összetett képzőként említett *-ós/-ős* képzőt a Strukturális grammatika nem kezeli összetett képzőként. Lehetőségként fenntartja ugyan, hogy a *fázós, mosolygós, spórolós, érzélgős, veszekedős, pityergős* típusú derivátumok kétféleképpen elemezhetők: az igei bázisból *-ós/-ős* képzővel vagy a melléknévi igenévből *-s* képzővel képzett derivátumként. Tehát *fáz-ós* vagy *fázó-s, veszeked-ős* vagy *veszekedő-s* stb., de az utóbbi megoldást tekinti adekvátnak mind szemantikai, mind pedig morfológiai megfontolásból. Magyarázként a következőket kapjuk a Strukturális grammatika szerzőitől: „A melléknévi igenevek is tulajdonságot jelölnek. A belőlük képzett mellékeveknek az a többletjelentésük, hogy a cselekvést/állapotot mint az alany állandó, jellemző tulajdonságát jelölik. Tehát az *-s* képző jelentése: a bemenetül szolgáló melléknévi igenév által kifejezett tulajdonság az alany állandó/jellemző tulajdonsága. Az *-ós* képzés esetén elvész a melléknévi igenév és a melléknév közötti szemantikai kapcsolat. Morfológiai szempontból pedig –

² Kiefer szerint a *-hat/het* nem egyértelműen képző: inflexiós toldaléknak is tekinthető, két tulajdonsága alapján is: „a vele toldalékolt igék sohasem lexikalizálódnak, vagyis nincs arra példa, hogy egy *-hAt*-tal toldalékolt ige nem levezethető (nem kompozicionális) jelentést vegyen fel, és önálló tételként a szótárban szerepeljen. Márpedig ez alapvető tulajdonsága a képzett szavaknak: ha ugyanis a képzővel új szót hozunk létre, akkor ennek természetes következménye a lexikalizálódás lehetősége. Ehhez járul, hogy a *-hAt* toldalék minden igéhez hozzátehető, a vele való toldalékolás független az igék szemantikai tulajdonságaitól (É. Kiss–Kiefer–Siptár 1999: 228)

legalábbis az összetételek esetében – a képzés bemenete csak az -*Ó* képzős alak lehet: **levélír* → *levélíró*s, *levélíró* → *levélíró*s. Ezek az érvek egyértelműen az -*s* képzős elemzés mellett szólnak” (Kiefer–Ladányi 2000b: 193).

A legújabb képzőtanulmányok egyike T. Somogyi Magda Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései című értekezése, amelyben a képzők kapcsolódási lehetőségeit számba véve érinti az egyszerű és az összetett képzők problematikáját is. Elfogadja a nyelvtanítási hagyománynak megfelelően összetett képzőként a -*ható/-hető*, -*hatatlan/-hetetlen* képzőket. Mellettük újabbakat is felvesz az összetett képzők listájára, például a -*zat/-zet*, -*lat/-let*, -*ülék/-ülék*, -*dék* képzőket, kétségbe vonja azonban a klasszikus nyelvtanok példái közül a -*ságos/-séges*, -*ias/-ies*, -*ászat/-észet* képzők toldalékegységként (azaz összetett képzőként) való értelmezését.

Úgy tűnik, T. Somogyi felfogásában az összetett képzők fő kritériuma leíró szempontból a szegmentálhatatlanság. A -*zat/-zet*, -*lat/-let*, -*ülék/-ülék*, -*dék* képzőket is csak abban az esetben sorolja az összetett képzők közé, amennyiben azok nem szegmentálhatók -*z* + -*at-ra*, -*l* + -*at-ra*, -*ul* + -*ék-re*, -*d* + -*ék-re*. A -*zat* gyakran nem szegmentálható -*z* + -*at-ra*, mivel sok esetben nincs meg a -*z*-képzős közbülső igealak. Például **gép-ez*, **ék-ez*, **menny-ez*, **mód-oz* alakok nem léteznek, csak *gép-e-zet*, *ék-e-zet* stb. Ezenkívül ha meg is van a megfelelő igealak, igen sokszor nem vezethető le belőle jelentéstanilag a kérdéses főnévi származék, például **kör-öz-et* – *kör-zet*, **kormány-oz-at* – *kormány-zat*, **hely-ez-et* – *hely-zet* stb. T. Somogyi szerint vélhetően elég jelentős a szemantikailag nem transzparens alakok csoportja ahhoz, hogy külön foglalkozzunk képzésmódjuk vizsgálatával, és számon tartunk a -*z* + -*at* mellett egy -*zat* gyűjtőnévképzőt is. Emellett szól a *gép-e-zet*, *ék-e-zet*-féle denominális nomenek egyértelmű képzésmódja. A *fedél-zet*, *kötél-zet*-típusú szavak esetében még tótani érvek is felsorakoztathatók annak igazolására, hogy a -*zat* már mint toldalékegység kapcsolódott a *fedél*, *kötél* nomenekhez, vö. *fedel-es*, *kötél-es/kötél-ez*, tehát az egyszerű képzők előtt rövid magánhangzós tőváltozatuk szerepel. Tótanilag az *oromzat* is csak *orom-zat*-ként értelmezhető, hiszen az *orom*-ból képzett ige csak **ormoz* lehetne, és ebből a főnév csak **orm-oz-at*. (T. Somogyi 2000: 29–30).

A -*zat* képző visszaszorulóban lévő szinonímája, az -*l* és az -*at* kapcsolata is kétféleképpen ítéltető meg, vö. *más-ol-at* és *segéd-let*. A -*lat* képzőbokor lényegesen ritkább, mint a -*zat*, és produktívnak sem nevezhető.

Hasonló gondokat vethet fel az -*ul* + -*ék* és -*Vlék*., például *jár-ul-ék*, *kész-ül-ék*, de *ad-alék*, *függ-elék*, és a -*d* + -*ék* és -*Vdék*, például *szak-ad-ék*, *jár-adék*, *nemz-edék* stb. szegmentálása (T. Somogyi 2000: 30).

Sajátos képzőtársulás az -*ászat/-észet* képző. Meglehetősen ritka alakulat, ugyanis a legtöbb főnévképző – eltekintve a kicsinyítőképzős szóalakoktól – nem tűr meg közvetlenül maga mellett más főnévképzőt. Keszler Borbála a Magyar grammatika említett fejezetében nem foglal állást expressis verbis, csak annyit ír: az -*at/-et* deverbális nomenképző, amely eredetileg a cselekvés, történés eredményét jelöli „az -*ász/-ész* képzős névszó után összefoglaló melléklejtéssel intézmény, vállalat, foglalkozás nevét is jelölheti (*fogászat*, *fodrászat*, *erdészet*, *szemészet*)” (Keszler 2000: 316). Ebben az esetben talán érdemes lenne megfontolni, vajon az -*ász/-ész* képző -*at/-et* képzővel alkotott együttese derivátumok összetett képzőjeként vagy esetleg már képzett szavak továbbképzéseként értelmezhetők-e, tudniillik denominális -*at/-et* nomenképző nincs. T. Somogyi az összevonást ennek ellenére sem tartja indokoltnak, mert a *művész*, *szobrász*, *fogász*, *nyelvész* stb. szóalakok önmagukban is léteznek (T. Somogyi 2000: 29).

Ugyanő – a leíró nyelvtani hagyomány ellenére – cáfolja a -*ságos/-séges* képző egységes képzőbokorként való értelmezését. Elismeri ugyan, hogy a -*ságos/-séges* szuffixum nemegyszer mást jelent, mint a -*ság* + -*os* / -*ség* + -*es*, például *jóságos* 'nagyon jó', *szépséges* 'nagyon szép', ugyanakkor ezekben a derivátumokban is jól érzékelhető a 'jósággal, szépséggel ellátott', vagyis az -*s* képzőből levezethető jelentéstartalom. Szerinte még a *nagy-ság-os*, *méltó-ság-os* szóalakok jelentésének eltérése sem a -*ságos/-séges* toldaléksor összeforrásában keresendő, hanem az egész

szóalak specifikus tartalmával magyarázható (T. Somogyi 2000: 29). Példái alapszavai, a *nagyság* és a *méltóság* voltaképpen (legalább) két jelentéssel rendelkeznek, egy konkrét (‘fizikai méret’, illetve ‘magas rang’) és egy elvonttal (‘fontosság, szellemi stb. kiválóság’, illetve ‘valaminek a tiszteletet keltő volta’). Az idézett derivátumok az elvont lexémákon alapulnak.

Azt a gyakorlatot vélem én is helyesnek, amely ezeket a módosult jelentésű szavakat továbbképzett szavakként értelmezi. A szóalak egésze sohasem a részek mechanikus együttese: az alapszóbesugárzás és a képzőfunkció közösen hozza létre az új jelentésű szót.

Ha elfogadjuk azt a feltételezést, hogy a jelentésváltozások a képzett szóban mennek végbe, a képző funkciójától teljesen függetlenül, tehát az új jelentésű szóban a képzőnek semmi szerepe nem lenne, akkor ebben az esetben el kellene fogadnunk E. Abaffy Erzsébet ama kérdésként megfogalmazott következtetését, tudniillik: származékszavaink jó részét ez esetben csakis alapszóként elemezhetnénk. Ezzel pedig eddigi gyakorlatunkkal kerülnénk szöges ellentétbe, illetve minden képzett szó elemzésekor szembekerülnénk azzal a kérdéssel: vajon a képző vagy az alapszóbesugárzás idézte-e elő a jelentésmódosulást, avagy a már képzett szóban ezektől függetlenül, mint egységes alapszóban következett-e be a jelentés megváltozása (E. Abaffy 1973: 16–7). Ha még teljes határozottsággal dönthetnénk is az ilyen esetekben, az anyanyelvi beszélő valószínűleg képzőként kezelné a toldalékokat a módosult jelentésű szavakban is.

Összegzésül továbbra sem mondhatok mást, mint amit Keszler Borbála a Magyar grammatika A képzők alaktani problémái című fejezetében megállapított: „Az összetett képzők léte és problematikája még sok tekintetben tisztázatlan” (Keszler 2000: 313), tegyük hozzá: (elsősorban) leíró szempontból.

Noha jelen dolgozatomban inkább a probléma felvázolását tekintettem céloknak, mintsem a kérdés megválaszolását, talán annyit megkockáztathatok, hogy bizonyos esetekben úgy tűnik, egyes képzők többnyire egymással társulva járnak a deriváció alapjául szolgáló tőhöz (például *alak-zat*, *hely-zet*), így nyilván indokoltnak tekinthető az összetett képzőket mint önálló morfológiai kategóriát nyilvántartani. Valószínűleg még sok részletkutatásra lesz szükség ahhoz, hogy valóban megalapozott definíciót alkothassunk arra vonatkozóan, leíró szempontból mit is értsünk összetett képzőn.

Az összetett képzők egy később megalkotandó egzaktabb definíciójához, illetve típusaik elkülönítéséhez szükségesnek vélem a következő szempontok figyelembevételét:

– Az összetett képzők egyik típusának kritériuma a szegmentálhatatlanság, a transzparencia hiánya. Ha a beszélő egy képzőtársulást már nem tud elemeire bontva értelmezni, az alkotóelemek nyilvánvalóan egységes funkciójú és jelentésű képzővé forrtak össze (például a szemantikailag nem transzparens *-zat/-zet* képző);

– Ha a képzőegyüttes elemei még jól felismerhetők, de a képzőegyüttes egészének funkciója alapvetően különbözik az alkotóelemeitől (például *-ható/-hető*, *-hatalan/-hetetlen*);

– A képzőegyüttes szegmentálható ugyan, de az alkotórészek közül az egyik nem hagyományos funkciójában, jelentésében szerepel (például *-ászat/-észet*).

SZAKIRODALOM

- E. Abaffy Erzsébet 1973. A képzők osztályozásának problémáiról. In: Adalékok a magyar nyelv életrajzához. Nyelvtudományi dolgozatok 14. Budapest. 7–18.
- E. Abaffy Erzsébet 1981. A képzőrendszer leírásának gondoljai a történeti grammatikában. In: Hajdú Mihály–Kiss Jenő (szerk.): Tanulmányok a magyar nyelv múltjáról és jelenéről. Emlékkönyv Benkő Loránd születésének 60. évfordulójára. Budapest. 17–25.
- Balassa József–Simonyi Zsigmond 1895. Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- D. Bartha Katalin 1958. A magyar szóképzés története. Tankönyvkiadó, Budapest.

- D. Bartha Katalin 1976. Az *-ng* gyakorító képző keletkezése. In: E. Abaffy Erzsébet (szerk.), Magyar nyelvtörténet. Tanulmánygyűjtemény I–II. Tankönyvkiadó, Budapest. 85–96.
- Benczédi József–Fábián Pál–Rácz Endre–Velcsov Mártonné 1968. A mai magyar nyelv. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1967. A képző funkciójáról vallott felfogások fejlődése a magyar szakirodalomban. ÁNyT 5: 69–78.
- Berrár Jolán 1974. Új szempontok és módszerek a szóképzés vizsgálatában. In: Rácz Endre–Szathmári István (szerk.): Tanulmányok a mai magyar nyelv szófajtana és alaktana köréből. Tankönyvkiadó, Budapest. 99–124.
- H. Bottyánfy Éva–Horváth Mária–Korompay Klára–D. Máta Mária 1991. Bevezetés az egyetemi magyar nyelvészeti tanulmányokba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Feischer, Wolfgang 1971. Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache. VEB Bibliographisches Institut, Leipzig.
- Gombocz Zoltán 1925. Magyar történeti nyelvtan. III. rész. Alaktan. Bölcsészettanhallgatók Árpád Bajtársi Egyesülete, Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. Magyar grammatika. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kenesei István 1996. Képző vagy nem képző? In: Terts István (szerk.), Nyelv, nyelvész, társadalom. Emlékkönyv Szépe György 65. születésnapjára barátaitól, kollégáitól, tanítványaitól. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs. 92–5.
- Kiefer Ferenc (szerk.) 2000. Strukturális magyar nyelvtan. 3. Morfológia. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000a. A szóképzés. In: Kiefer 2000: 137–164.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000b. Morfoszintaktikailag semleges képzések. In: Kiefer 2000: 165–214.
- É. Kiss Katalin–Kiefer Ferenc–Siptár Péter 1999. Új magyar nyelvtan. Osiris Kiadó, Budapest.
- T. Somogyi Magda 1992. Toldalékaink. (Rendszerezéstörténet és összehasonlítás) In: Keszler Borbála (szerk.), Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből. Tankönyvkiadó, Budapest. 225–32.
- T. Somogyi Magda 1994. Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Kandidátusi értekezés tézisei. Budapest.
- T. Somogyi Magda 1996. A magyar nyelv toldalékrendszerezési sajátosságai. In: Heikki Leskinen–Sándor Maticsák–Tonu Seilenthal (szerk.): Congressus Octavus Internationalis Fenno-Ugristarum. Pars III. Phonologia et Morphologia. Moderatores, Jyväskylä. 211–4.
- T. Somogyi Magda 2000. Toldalékrendszerezésünk vitás kérdései. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához III. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tompai József (szerk.) 1961. A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan. I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Velcsov Mártonné 1971–1972. A *ható/hető* képző szerepe a mai magyar nyelvben. Néprajz és Nyelvtudomány XV–XVI: 109–17.

H. Varga Márta

SUMMARY

H. Varga, Márta

Complex derivational suffixes?

The author seeks an answer to the question of whether the technical term ‘complex derivational suffix’, generally accepted and used in historical linguistics, is applicable to the description of certain clusters of derivational suffixes also in descriptive linguistics. She is looking for the answer primarily in the sections on derivational suffixes in classical descriptive grammars (The System of Present-day Hungarian, Present-day Hungarian, Hungarian Grammar) and in descriptive grammars based on novel insights and results of modern linguistics (New Hungarian Grammar, A Structural Grammar of Hungarian), as well as in Debated Issues in the Classification of Hungarian Suffixes by Magda T. Somogyi. She intends to contribute her claims and considerations towards a definition, to be formulated later, of clusters of suffixes that can be, or are to be, interpreted as complex derivational suffixes from a descriptive point of view, as well as to a classification of their various types.

Benkő Loránd: Nemzet és anyanyelve. Osiris Kiadó, Bp., 1999.

A címben jelzett kötet Benkő Lorándnak az elmúlt negyedszázadban (1975 és 1999 között) különböző alkalmakkor elhangzott 28 előadásának problémakörök szerint rendezett gyűjteménye: I. Anyanyelv és nemzettudat (Nemzet és anyanyelve; Nemzeti egybetartozásunk záloga; Az anyanyelvi örökség ápolása nemzeti ügyünk?) – II. Anyanyelv és társadalmi háttér (Nyelvszemlélet és nyelvhasználat; Az idegen szavakról; Herder árnyékában?; Társadalmi magatartás-nyelvi magatartás; Köznyelvünk társadalmi szerepéről; Szynobság a nyelvhasználatban; Értelmisségünk felelőssége anyanyelvünkért); – III. Anyanyelvünk az iskolában (Anyanyelvünk közoktatási gondjai; Anyanyelvi oktatásunk korszerűsítéséért; Az anyanyelv nevelő szerepe; Irodalomtanításunk anyanyelvi vonatkozásairól; Humánium, nemzettudat és a magyartanárok); – IV. Élő hagyományaink (Az irodalom szerepe nyelvünk életében, A név és az ember, Anyanyelv és irodalmi hagyomány); – V. Mit tehet a nyelvtudomány? (A történeti nyelvtudomány feladatköréről mai nyelvünk állapota és változása ügyében); – VI. A magyar nyelv a történelem sodrában (Átvészelt évezredek; Mit jelentett a honfoglalás nyelvünk életében?; A protestantizmus hatása a magyar irodalmi nyelv fejlődésére; A magyar nyelvi standard kialakulása); – VII. Akik utat törtek a jövőbe („Nem halok meg addig...”; Egy pillantás Pázmány nyelvi szerepére; „A Nemzeti Léleknek hív fenntartója 's ébresztője”; Erdély „nyelvünknek vidám tavaszán”; „Ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében”).

Benkő Loránd életútját ismerve természetesen mindannyian tudjuk, hogy a társadalom és a nyelv kapcsolatainak figyelése az ő esetében nem a kötetébe felvett legkorábbi (1975-ös) előadásával kezdődött: ez az alapállás jellemző volt rá pályájának korábbi szakaszában is. Hogy mégis csak 1975-ös Apáczai Csere János-előadása a legrégebbi a kötet tanulmányainak sorában, annak (az ésszerű területi határokon belül maradás kényszerén túl) a szerző a következő okát adja: „... ebben az időben kezdtek társadalmunkban szembetűnően jelentkezni – nyilván már korábban jelentkező tényezők lecsapódásaiként – olyan életmódbeli, magatartásbeli, tudat- és érzelmevilágbeli mozzanatok, amelyek az értékrend különféle módosulásaival, nem egy esetben társadalmi válságtünetekkel jártak együtt, s amelyek többrendbelileg sem maradtak nyomtalanul az anyanyelvhasználat terén sem” (Bevezető 10). Jellemző példa lehet erre az idegen szavak kérdésköréről 1976-ban lezajlott, majd még 1978-ig elhúzódó akadémiai vita, melynek közönyösségbe fulladása máig hatóan kedvezőtlenül befolyásolta társadalmunknak az idegen elemek megítélését illető gondolkodásmódját. Benkő Loránd helyesen tette, hogy ezt a korjellemző vitát (bár nem előadás, hanem tanulmány volt az alapja) ebben a kötetében is megörökítette.

Azok az alkalmak (magyar nyelvi hetek, anyanyelv-oktatási napok, nyelvtudományi társasági közgyűlések, nyelvészkonferenciák stb.), amelyeken a magát nyelvtörténésznek valló Benkő Loránd előadásai (megnyitói, zárószavai, felszólalásai) elhangzottak, többnyire nyelvünk mai állapotának vizsgálatát voltak hivatva szolgálni. Könyve bevezetőjében a szerző ezt az „ellentmondást” feloldani igyekszik. Bizonyos vagyok azonban abban, hogy ebben a magatartásban senki sem lát – nem láthat – „következetlenséget”. Sőt! Benkő Loránd tanulmányait éppen az teszi érdekfeszítővé, hogy nyelvünk jelenéről szólva is benne van szavaiban, mondatataiban a múlt, a mai állapot oka, melynek ismeretében a jövőre nézve is levonhatunk bizonyos következtetéseket.

A megnyitók és zárószók, a kongresszusi és emlékülési előadások stb., amelyekből a „Nemzet és anyanyelve” mint kötet áll, mind kötött műfajok: a szónoknak csak bizonyos, megszabott idő áll rendelkezésére, hogy gondolatait kifejtse. Ez a beszédhelyzet fogalmazási összeszedettségre, tömörítésre, a példákkal való okos gazdálkodásra kényszeríti az előadót. Ezért mindig őszinte elismeréssel hallgattam Benkő Lorándot, aki gondolatait minden alkalommal fegyelmezett rendben, elegendő példával bizonyítva, de takarékosan adta elő. Ezek az erények az előadások nyomtatott formájában is megmaradtak; sőt a nyomtatás talán még növeli is a hatást: az olvasó az előadónak meggondoltan takarékos példaanyagát (önkéntelenül is) további, saját példáival is kiegészíteni vagy esetleg cáfolni igyekszik, s így mintegy társszerzővé válik.

A „Nemzet és anyanyelve”-ben levő tanulmányok csak látszólag hűvös logikájú eszmefuttatások: voltaképpen csaknem mind a „szónoki beszéd” kategóriájába sorolhatók és sorolandók. Ezt a célját a szerző egy pillanatig sem rejti véka alá, amint ezt a könyvnek Széchenyi Istvántól vett mottója is bizonyítja: „Ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében”. Nyelvünkben Benkő a nemzeti összetartozás zálogát látja; átvészelt évezredeinkre emlékezve ki akar tömni Herder árnyékából; sokoldalúan és meggyőzően bizonyítja a politikai határoktól nem függő egységes magyar irodalmi nyelv meglétét, és szilárdan bízik az e nyelvváltozaton művelt irodalom erejében. Példaképei: Apáczai, Pázmány, Kazinczy, az erdélyi nyelvművelő társaság tagjai és talán leginkább Széchenyi.

Ha azt kérdezné valaki tőlem, tudnám-e egyetlen szóval jellemezni Benkő Loránd előadásainak gyűjteményét, nem jönnék zavarba: „Szép könyv!” – felelném. Hogy miért szép? – fenti soraimból kiderülhetett. Bizonyos vagyok abban, hogy mások is ezzel az érzéssel fogják forgatni a „Nemzet és anyanyelve” vallomásos lapjait.

Fábián Pál

Móser Zoltán: Körülvesznek engem a dalok. A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely. A hét szabad művészet könyvtára – Zsámbék. Gyurcsó István alapítvány – Dunaszerdahely, 2000. 236 lap.

A kétszáz évvel ezelőtt született Czuczor Gergely bencés pap, tanár, költő és nyelvtudós munkásságában kevésbé ismeretes, hogy háromszor annyi verse vált népdallá, mint Petőfinek, és hogy ezek közül több országosan elterjedt: Mátyusföldétől Somogyig, Gömörtől Székelyföldre, és máig fenn is maradt. Ezt a Czuczort mutatja be a rendkívül sokoldalú, röviden: művelődéstörténész és fotóművész Móser Zoltán *Körülvesznek engem a dalok*; A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely című nemrég megjelent kedves és szép könyvében. Kedves, mert a népdalokról szól. És a népdal mondanivalója és csiszoltsága folytán igazi líra – akkor is, ha a mai felfordult világ nem vesz róla tudomást, vagy éppen megveti, mint a múltat, a hagyományt, a népit. Bartók is így nyilatkozott róla 1931-ben: „...ezek a dalok a legmagasabb művészi tökéletesség megtestesítői”, „...valami sallangtól mentes, ősi, ideális egyszerűség” jellemzi őket. – És szép ez a könyv, mert két évtized lelkiismeretes kutatásának eredménye. Arra a szerteágazó kérdésre felel ugyanis, hogy miként születik, miként variálódik a népdal, illetve közelebből, hogy Czuczor népdalszerű versei hogyan váltak igazi népdallá. Széppé teszi aztán a könyvet keresetlen és közérthető stílusa és az, hogy minden sora mögött ott van a kutató ember, a kutató lélek.

Czuczor két barátja: Zádor György és Toldy Ferenc javaslatára fogott 1827-ben a népdalok gyűjtéséhez, 1828-ban pedig a népdalíráshoz. Az első ilyen verse 1830-ban az *Aurorában* jelent meg, majd 1845-ig népdalainak a száma 78-ra emelkedett. Toldy megjegyzése szerint népdalái már 1841-ben szerte az országban énekeltettek. Egy másik megállapítás szerint meg az 1800-as évek végén a megjelent 80 népdala közül 39 ment át a nép ajkára.

Maga Czuczor szerényen így nyilatkozott: „Én ama népdaloknak nem annyira szerzője vagyok, mint inkább csak a nép ajkáról összegyűjtőjük és megigazítójuk...” Az a kérdés most már,

mit jelent ez a bizonyos „megigazítás”. Nos, Móser a könyvében ezt kutatta a Czuczor-versek, valamint a belőlük lett és különböző vidékeken énekelt népdalok részletes egybevetésével, az úgynevezett folklorizáció – mondhatnánk: népdallá válás – vizsgálatával, és a népdalok jellemző sajátságainak a kifürkészésével. A tanulságokból ezúttal csak néhányat ragadhatok ki. A folklorizációnak számtalan formája lehet: a szöveg cserélődik, rövidül, illetve bővül, mégpedig a dallammal együtt. Nem is gondolnánk például, hogy – mint Kodály utal rá – a „Fűj, süvölt a Mátra szele” kezdetű népdal szövege Czuczortól való (l. 19–27). Az Alföldi legény című Czuczor-vers első három szakaszát a Nógrád megyei Tereskén 1995-ben lejegyzett népdal elhagyta, és egyebet is változtatott rajta. Czuczornál a következő rész így hangzik:

Fűj, süvölt a Mátra szele,
Üngöm, gatyám *repül vele*,
Kalapom *el is kapta* már,
Tiszába vitte a tatár.

És a népdalban:

Fűj, süvölt a Mátra szele,
Ingem, gatyám *lobog bele*,
Kalapom *is elkapta* már,
Tiszába vitte a tatár.

Aztán Czuczor 1837-ben írt Aranyhalász című versének harmadik szakaszában Kodály Kállai kettősére ismerünk (l. 36 – 38):

Barna leány, hova lettél?
Talán a verembe estél?
Nem estem én a verembe,
Mással estem szerelembe.

Kérdés: ki vette át kitől? A szerző arra utal, hogy Czuczor ismerte a kállai kettőt, így értelmezte ugyanis az általa és Fogarasi János által szerkesztett A magyar nyelv szótárában: „friss magyar kettős táncz, mint azt Kállóban járkák, vagy hajdan járták.” Tehát ismerhette a népdalt is, és talán az ihlette említett versének a megírására.

Nem kevésbé érdekes, hogy Czuczornak a Szántó legény dala című versét népdalként és műdalként is több változatban énekelték szerte az országban (l. 28 –35). (Móser idézi Székről, Székelyszentmihályról, Mátyusföldről és a Szigetközből.) 1848-ban, tehát a vers megjelenése után néhány évvel Kassai Vidor, a kor kiváló színésze már hallotta énekelni a

Ha kel a szép nap sugára,
Kezemben az eke szarva.
Ekém előtt négy tinó jár,
Csákó, Szilaj, Gyöngyös, Bogár.
Hajsz ökreim, hajsz.

kezdetű dalt, mégpedig az ismert Kossuth-nóta dallamára. Most már csak az a kérdés, melyik született meg előbb: Czuczor verse vagy a verbuváló dallam. Lehet, hogy a költő erre a dallamra írta a verset, de lehet a fordítottja is, azaz, hogy a dallam szegődött a szöveghez.

Az érdekes elemzéseket még sokáig sorolhatnám. Egyébként a szerző csaknem 50 népdal alakulását, elterjedését vizsgálja, közben 84 kottát tesz közzé, valamint közreadja Czuczor eddig kiadatlan népdalgyűjteményét. Így hozta hozzánk közelebb Móser Zoltán Czuczort, a költőt, továbbá a népdalok világát.

Szathmári István.

Bañcerowski Janusz: A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései. Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar. Szláv és Balti Filológiai Intézet Lengyel Filológiai Tan-
szék. Budapest, 2000.

1. Az elköszönő XX. században az emberiség a tudomány és a technika robbanásszerű fejlődését teremtette meg. Az előző évszázadokban megálmodott „csodák” váltak a hétköznapi megszokott eszközeivé. A csodateremtés elérte az emberi kommunikáció rendszerét is, ahol a rádió, a televízió, a mobiltelefon, majd az internethálózat szolgálja a hírközlést, az információk áramlását.

A kommunikáció és informatika terén végbement fejlődés produktumai jóval ismertebbek, mint a kutatásukkal foglalkozó tudomány vizsgálta elméleti kérdések. Bañcerowski Janusz *Az emberi nyelv és a kommunikáció alapkérdései* című, napjainkban megjelent könyve épp az említett tudományterületről szóló ismereteinket kívánja gyarapítani.

A természettudományok fejlődése a társadalomtudományokra, így a nyelvtudományra is jelentős mértékű hatást gyakorolt. Az ember és a külső világ kapcsolata egyre összetettebbé vált, így a folyamat következtében egyre több rész tudomány jött létre mind az emberi lét, mind az embert körülvevő világ tanulmányozására. Az emberi lét egyik legfontosabb entitása, a nyelv vizsgálata is jelentős mértékben fejlődött. A nyelvtudomány elemezte kérdések között nemcsak az emberi kommunikáció terméke s eszköze, a nyelv kapott helyet, hanem egyre fontosabbá vált a nyelv használatának, magának a kommunikációs folyamatnak a vizsgálata is. A nyelvészetben belül a kommunikációkutatásban is egyre jelentősebb helyet kapott a társadalom- és természettudományokkal együttesen végzett vizsgálat. A kutatás központi kérdése az emberi beszédet irányító „fekete dobozról” szerzett információk gazdagítása lett, melyről egyre pontosabb ismeretek állnak rendelkezésre.

Aki mélyebb ismereteket kíván szerezni a XX. század kommunikációkutatásáról és annak eredményeiről, annak feltétlen érdemes elolvasnia Bañcerowski professzor úr könyvét. A szerző a nyelvtudomány nemzetközileg elismert, jeles képviselője. Könyvében több évtizede folytatott tudományos kutatómunkájának eredményeiről ad számot. Már az 1960-as évek végén megjelent munkái alapján is úgy ismerhetjük meg, mint a kommunikációt kutató társtudományok eredményei iránt érdeklődő nyelvész. Ez idő tájt írt tanulmányai a neurolingvisztika, a kibernetika nyelvészetben hasznosítható eredményeit elemzik. E téren végzett kutatását a nyelvoktatás fejlesztésére, modernizációjára való törekvés motiválta.

Bañcerowski professzor úr könyvét a kibernetika terén szerzett jártasság, a rendszer, a struktúra pontos, arányos felépítésére való igény jellemzi. A mű egyik érdeme e többszörösen összetett kérdéskör súlypontosítása, a végtelen adathalmaz áttekinthető rendszerre formálása.

Így a szerző munkája a XX. századi kommunikációkutatás enciklopédiájának tekinthető, ahol helyet kapnak a századelő és századvég, valamint Nyugat és Kelet legfontosabb tudományos eredményei is. A tanulmánykötet természetesen nem tudománytörténeti munka. Saját kutatási eredményei alapján kialakított koncepciójának igazolása céljából ismerteti a témakört érintő legfontosabb tudományos elméleteket. A koncepciót jól szemlélteti *Az osztály fogalmának szerepe a nyelvi modellben* (41–6) c. fejezet, ahol az adott elméletnek az idegennyelv-oktatásban való al-

kalmazásával kapcsolatos tapasztalatait, nézeteit ismerteti. Kiemeli az önálló, aktív tanulói tevékenység szerepét az elégséges mennyiségű és minőségű információkból alkotott osztályok képzésében. Megállapításai igazolása céljából a neurokibernetikai kutatásokra hivatkozik, melyek megfelelő módon támasztják alá a tanítási gyakorlat tapasztalatai alapján megformált tételét.

A tudományos elemzés támasztotta követelmények jól érvényesülnek *Az információ mennyiségi aspektusa* (47–54) c. fejezetben is, mely képletek, számadatok s szemléletes példák segítségével tárja fel a vizsgált összefüggéseket. Bańcerowski professzor úr művét olvasva az algoritmus-elmélet elkötelezett hívével és követőjével ismerkedhetünk meg. Az egyes fejezetek világos strukturáltsága, a vizsgált kérdéskör tételeinek súlypontozása, a kérdések lezárására való igény L. N. Landa (1966)¹ azon tételének tesznek eleget, miszerint egy algoritmusról csak akkor térhetünk át egy másikra, amikor kellő módon, megfelelő szinten megoldottuk az adott algoritmussal kapcsolatos kérdéseket.

A szerző a tudománytörténeti kitekintés során mindig állást foglal. E megállapításunkat igazolja *A szemantikai információ elmélete* (58–68) című fejezet is. Bańcerowski professzor úr a szemantikai információval kapcsolatos koncepciók közül a különfésleg fogalmán (a különfésleg változásán) alapuló elméletet fogadja el. Koncepcióját a különböző nézetek szembeállításával támasztja alá. A szerző MacKay (1952) elméletét elemezve mutat rá a jelentés problematikájára, a jelentéssel kapcsolatos különféle koncepciókra. Hangsúlyozza a Shannon-féle matematikai információelmélet jelentőségét, mely Y. Bar-Hillel és R. Carnap elméletében is tükröződik. Fontosnak tekinti a J. K. Vojtsillo vizsgálta *információhaszon* fogalmának elemzését, mely megállapítása szerint A. A. Harkevicsnél is elemzésre kerül. Bańcerowski professzor úr következetesen értékeli, állítja párhuzamba és ütközteti a különböző nézeteket, ami kutatásának tudományos megalapozottságát tükrözi. A szerző mindig a legfontosabb gondolatokat idézi az elemzésre kiválasztott művekből, ami széleskörű és igen mély tájékozottságról tesz tanúbizonyságot. Ez a sokoldalú, az adott kérdéskör szakirodalmában való ilyen részletekre is kiterjedő tájékozottság harminc évnyi tudományos kutatómunka eredménye.

A több mint negyven vizsgált kérdéskör között helyet kap a szemiotika, a szemantika, az információelmélet, a kommunikációkutatás, a pszicholingvisztika és az idegennyelv-oktatás módszertana. A felsorolt szerteágazó problémákból a szerző egymással szoros kapcsolatban álló, szerves egységet alkotó egészet tud létrehozni művében.

2. Mint minden alkotás, jelen könyv is felveti a gyakorlati haszon, az alkalmazhatóság kérdését. Engedtessek meg az e sorok írójának, hogy az e munkát majdan alkalmazó szempontjából méltassam Bańcerowski professzor úr könyvét. Személyemben a bemutatott mű az idegennyelv-oktatás szemiotikai, szemantikai, pszicholingvisztikai kérdéseivel, valamint a tanulói tevékenység programozási lehetőségeivel huzamosabb ideje foglalkozó nyelvtanár kezébe került. Ismert tény, hogy korunkban még számos olyan probléma vár megoldásra, amelyeknek elsősorban csak a létét tárta fel a neveléstudomány, illetve csak kezdeti lépések történtek azok megoldására. E problémák közé tartozik az M. Nádas Mária (1986)² vizsgálta individuális tanulói tevékenység megszervezése, amely egyenes ágon kapcsolódik a Kelemen László (1970)³, Balogh László (1975)⁴ vizsgálta problémakörhöz, az osztálykeretben végzett tanulói tevékenység hiányosságainak kutatásához. A Bańcerowski-műben elemzett didaktikai, módszertani kérdések az Orosz Sándor professzor (1987)⁵ ajánlotta korszerű tanítási módszerek elterjesztéséhez és sikeres megvalósításához járulnak hozzá.

¹ L. N. Landa: Algoritmusok és programozott oktatás. Tankönyvkiadó. Bp. 1966.

² M. Nádas Mária: Egységesség és differenciáltság a tanítási órán. Tankönyvkiadó. Bp. 1986.

³ Kelemen László: A gondolkodás nevelése az általános iskolában. Tankönyvkiadó. 1970.

⁴ Balogh László: A feladatrendszeres oktatás szerepe az ismeretek elsajátításában. Acta Pedagogica Debrecenia. 1975.

⁵ Orosz Sándor: Korszerű tanítási módszerek. Korszerű nevelés. Tankönyvkiadó. Bp. 1987.

A programozott oktatás megfelelő szintű technikai eszközök hiányában nem válhatta be a hozzá fűzött reményeket. A ténylegesen megfelelő technikai háttér tulajdonképpen csak napjainkban jött létre a számítógépes rendszer elterjedésével és kiépülésével. A Skinner és Crowder által megformált és kifejlesztett elmélet hathatósan csak napjainkban realizálható a nagyfokú kombinációs lehetőségekre és a kreativitásra ténylegesen építő szoftverek megalkotásával. Bańcerowski professzor úr könyve épp e nem kis jelentőségű, még előttünk álló alkotómunkához szolgálat elméleti alapot, s gyakorlati tapasztalatai is segíthetik majd e fontos tevékenységet. Az elvégzendő munka a legteljesebb komplexitást igényli. El kell fogadnunk Dezső László professzor (1979)⁶ azon megállapítását, miszerint az idegennyelv-oktatás módszertanát mindenképp az eklekticizmus jellemzi. A Bańcerowski-mű szerkezeti koncepciója épp ezen alapelv igényeinek felel meg. Az említett eklekticizmus mellett szembevetendő a szerkezeti váz, a struktúra arányossága és stabilitása. A súlypontosítás, a világos szerkezet legalább olyan erénye e munkának, mint az egyes problémák vizsgálata során a kiindulópontul szolgáló pontosan megfogalmazott kérdésfeltevés és válaszadás.

Egy gazdag életmű minden egyes alkotása egyformán kedves az alkotónak, ami megnehezíti a hasonló értékkel bíró alkotások közötti válogatást. E nem könnyű munkában nyújtott segítséget Nyomárkay István professzor úr, magára vállalva a mű szerkesztőjének feladatkörét. Az írások válogatását és a szerkesztői munkát nagyban elősegítette, hogy e mű szerzőjének tudományos kutatómunkáját több évtizede ismeri, s értékeit világosan látja.

Az említett alapvető didaktikai problémák megoldásán túl az ismertetett mű konkrét segítséget nyújt az egyes elemzett metodikai problémák megoldásához. *A nyelvi kommunikáció és az idegennyelv-oktatás modellje* (362–77), *A nyelvtanulás modelljének néhány kérdése* (378–83), *A kommunikációs kompetencia és összetevői* (342–51), *Az országismeret nyelvi vonatkozásainak egyes elméleti kérdései a lengyel és a magyar nyelv anyaga alapján* (384–8), a *Néhány megjegyzés a beszédmegértés modellállításáról* (84–93), *Az audiovizuális idegennyelv-oktatásról* (369–77) című fejezetek és fejezetrészek önmagukért beszélnek, s biztosan nem kerülnek el a nyelvoktatás iránt érdeklődő szakemberek figyelmét. Hasznosságukról a főiskolai és egyetemi hallgatók is meggyőződhetnek, mivel a nyelvoktatás alapvető kérdéseinek megvilágításával nélkülözhetetlen alapismeretekhez juttatja őket. Az alapvető didaktikai, metodikai ismereteken kívül az adott problémakörhöz szorosan kapcsolódó pszicholingvisztikai és kommunikációelméleti kérdésekkel is megismerkedhet a leendő nyelvtanár *Az emberi és állati kommunikációról* (94–100), *A nem verbális kommunikáció egyes kérdései* (101–8), *A hallgatás mint nyelvészeti kérdés* (109–11), *Az információ és a metainformáció a nyelvi közlés struktúrájában* (112–30), *Nyelvi kommunikációs problémák a világban* (392–6) című fejezetekben.

Mint korábban említettük, a nyelvtudomány, a didaktika, a nyelvpszichológia XX. századi történetét is megismerheti az olvasó e könyv segítségével. A nyelv és kommunikáció kérdéskörének vizsgálata kapcsán kaphatunk képet F. de Saussure, J. Trier, K. Bühler, B. F. Skinner, N. A. Crowder, L. Hjelmlev, N. Chomsky, Ch. J. Fillmore, L. N. Landa, N. I. Zsinkin munkásságáról. Elismerést érdemel, hogy a szerző minden elfoglaltságtól mentesen ismertet meg a művében elemzett tudományterületek keleti és a nyugati képviselői által létrehozott értékekkel. Igen fontos, hogy művében helyet kapnak a lengyel és a magyar tudományos élet e területen elért eredményei, melyek nemzetközi elismertséget is szereztek.

Itt vetődik fel az általunk több éve megfogalmazott igény, miszerint a leendő nyelvtanárok épp a nyelv és a kommunikáció kérdésköréhez kapcsolódó komplex jellegű stúdium keretében ismerkedhessenek meg a nyelvpszichológiai, didaktikai kérdésekkel. Bizonyos ismeretnyújtási lehetőséget a *Bevezetés a nyelvtudományba* című tantárgy is biztosít, melyhez sajnos kevés megfelelő, korszerű jegyzet áll rendelkezésre. E téren végzett oktatói gyakorlatunk alapján egyértelműen

⁶ Dezső László: A nyelvtudomány szerepe az idegennyelv-oktatás komplex megközelítésében. TIT Bp. 1979.

megállapíthatjuk, hogy a Bańcerowski-mű az adott tantárgy tanítását, illetve a komplex megközelítés koncepcióját elősegítő jegyzetként lesz a felsőoktatás idegennyelv-szakos tanárképzésének segítője. Az adott mű azon szerkesztési koncepcióját, mely a vizsgált nyelvészeti probléma teljes körű, átfogó elemzését tűzi ki célul az *Ember, objektív valóság, nyelv* (15–23), *Szignál, jel, nyelvi kód* (24–6), *A nyelvi közlés információstruktúrája* (69–75), *A nyelvi kommunikáció modellje. A nyelv közlési funkciója. Az információ továbbítása és megértése* (76–83), *A jelentés értelmezési módjairól* (217–41) című fejezetek egymáshoz szorosan kapcsolódó kérdései megfelelő módon igazolják.

Az említett széles körű vizsgálati aspektus és a rendkívül összetett kérdéskör elmélyült vizsgálata segítséget nyújt az alapvető kérdésekben már jól tájékozódó nyelvtanárok továbbképzésében is. Egyet kell értenünk Nyomárkay István professzor úrnak az *Előszó*ban írt ajánlásával, miszerint az egyetem doktori iskolájának hallgatói eredményesen használhatják majd e munkát.

Az elemzett mű további értékét, a benne foglalt gondolatok nóvum jellegét erősíti meg az a tény is, hogy a nyelvészeti kutatáshoz is támpontul szolgálhat. E munkában találtam több éve folytatott areális jellegű nyelvészeti kutatásomhoz újabb elemzési szempontokra. Ez azért is figyelemre méltó tény, mivel a kutatott témakör nem csekély szakirodalmát tekintettem át az elmúlt tíz év alatt.

3. Összefoglalásként a fentiekben ismertetett s fontosnak tekintett szempontokat figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a Bańcerowski-mű több vonatkozásban is új ismereteket nyújt mind a nyelvtanárképzés, mind a tanítási gyakorlatot végző szakemberek számára. A műben elemzett kérdések rendszerezve és súlypontozva foglalkoznak a nyelv és a kommunikáció alapproblémájával, s elméletileg lehetővé teszik egy korszerű nyelvoktatási koncepció kialakítását is. A tankönyvek, nyelvi programok készítői is számos hasznos információt szerezhetnek e könyv segítségével a korszerű taneszközök létrehozásához. Az oktatási gyakorlattal közvetlenül kapcsolatban álló szakembereken kívül természetesen az alapkutatást végzők is meríthetnek ezen újonnan megjelent nyelvészeti munkából.

Pacsai Imre

Szikszaíné Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 509 l.

A szaktudomány és az egyetemi oktatás számára egyaránt értékes tankönyv jelent meg a közelmúltban: Szikszaíné Nagy Irma *Leíró magyar szövegtana*. A könyvet lapozva tüzetesebb tanulmányozás nélkül is, a terjedelemből ítélve feltételezzük a téma részletes kifejtését, s a fejezet-címeket olvasva igazolódhatnak feltételezéseink. Behatóbb tanulmányozással megállapíthatjuk, hogy enciklopédikus jellegű munka ez a szövegtan köréből, áttekinthető rendszerezéssel, hitelességre, pontosságra törekvéssel.

Tankönyvjellege az igen részletes tartalomjegyzékből is kitűnik, vagyis a könyv belső didaktikus tagolásából.

Nem könnyű és hálás a feladat, amire a szerző vállalkozott: egy viszonylag fiatal, hazánkban pár évtizede elkülönülő szakterület olyan összegző bemutatása, melynek alakulása számtalan cikkben, tanulmányban nyomon követhető, de csak részleteiben. Ugyanakkor a külföldi igen bőséges szakirodalom eklektikus megállapításait is birkóznia kellett a szerzőnek. A vitatott megállapításokat, a vita tényét is az olvasó elé tárja, tárgyilagosan építkezik az igen nagy adathalmazból.

Az *Előszó* eligazító direktíói mederben tartják az elvárásokat nemcsak terjedelmi okokra hivatkozva, hanem arra is, hogy „a textológia jelenlegi kidolgozatlansága miatt ... csak a leglényegesebb tudnivalókra szorítkozik” (45.) – írja a szerző. Ugyanitt szól a kialakulatlan terminológia rejtette buktatókról s a különböző elméletekre épülő szövegtanokról, azaz szövegtani iskolákról, az

elkötelezettség szándéka nélkül. A szövegtan leíró, mai állapotát, szinkrón metszetét tárja az olvasó elé. A „tárgyilagos feltárássra” szerencsére olyan kutató vállalkozott, akinek sokoldalú, széles spektrumú szakmai alapismeretei vannak, így a szöveg bemutatásának és vizsgálatának bármely aspektusában otthonosan mozog, legyen az szemiotikai, stilisztikai vagy grammatikai megközelítés.

Kulcsfontosságú a mű kiindulópontjának egyértelműsítése: egyenlőségi jelet tesz a szövegtan = textológia = szövegtudomány közé, ennek megfelelően változtatva használja a *textológia* és *szövegtan* terminust. Sürgősen tisztázza a műszó ilyen értelmű használatának tudatosságát és szándékosságát. A szerző által is említett kétségekkel elfogadhatjuk iskolai szinten a szövegtan = textológia szinonimaként való használatát.

Sarkalatos pont a textológia *anyaga, tárgya*: a kettő különbsége bővebb kifejtést érdemelne. A szövegtan ágait rendszerezi, törekvése, hogy egyfajta rendet teremtve általános képet adjon a szövegtan rendszeréről, de előfordul, hogy egymásba csúsznak a különböző értelmezések. (Lásd a fentiekben a szövegtan = textológia megfelelés, illetve a 23. lapon: a „leíró szövegtan” vizsgálati területei ..., majd „textológiává bővített szövegtan”). A különböző értelmezések együvé kapcsolása ilyenkor bővebb magyarázattal segítheti az olvasót, mert itt már a *szövegtan*, *textológia* nem szinonimaként szerepel.

Útvesztő lehet a *koherens* szakszó használata különböző szerzők értelmezésében – Petőfi S. János mint pragmatikai szintű összefüggés a szöveg szintjei szerint (58), Weinreich a szövegösszefüggés erőssége, foka szerint alkalmazza a *koherens* szakszót.

A *szöveg* terminus felszíni szemiotikai szempontú tisztázásánál, majd terminus technicusként történő alkalmazásának különbségét taglalva méltán időzik e témánál hosszabban a szerző. A pontosabb megértést segíti a *szöveg*, *egy szöveg* és *a szöveg* elkülönítése és példákkal illusztrált magyarázata.

A szöveg megítélése a különböző elméleti keretek szemszögéből különböző, a definiálás segítségével lehet a szöveg bővebb értelmezését megadni, tulajdonságait leírni, funkcióját számba venni.

A nézetkülönbségek hordozói is a definíciók, így az egybevetések lényegét feltáró ismérvek hordozói.

A könyv szerzője is a hiányos, nem egyértelmű definíciókat a szöveg pontos leírásával igyekszik pótolni, illetve így ad definíciót.

A szöveg vizsgálatának teljes skáláját (spektrumát) tárja fel ez a tankönyv a történetiségtől a használati értékig. A könyv fejezetcímeinek felsorolása a szövegtan teljes architektonikáját adja a következőképpen:

Szövegtan = textológia = szövegtudomány • A szöveg • Textualitás • A szöveg akusztikuma • A szöveg írott formája • Multimediális szöveg • Szöveggrammatika • Szövegszemantika • Szövegpragmatika • A szöveg szerkezete • Szövegtypológia • A szöveg stílusa • Szövegek közötti összefüggés • Szövegalkotás • Szövegbefogadás • Textológiai szempontú szövegelemzés • Textológiai szempontú szövegelemzési minták • Textológiai fogalomtár • A textológiai szakirodalomból • Jelmagyarázat • Rövidítések feloldása • Név- és tárgymutató

A szöveg az alsóbb nyelvi szintek mindegyikét magába foglalja, csak más aspektusból vizsgálja őket. A leíró hangtántól a leíró mondattanig leltározhatók azok a rendszerek, amelyek a szövegben életre kelve új tulajdonságokkal gyarapodva speciális rendeltetésüknek tesznek eleget. A tankönyvet elemezve: a leíró magyar nyelvtan fejezetein kívül az alkalmazott nyelvészet témaköréi is fellelhetők a szövegtanban: a nyelvhelyesség, a helyesírás, a beszéd technikája, a stilisztika stb. megjelenik a szövegtan szintjén új feldolgozásban, átrendeződésben. A multimediális szöveg (tágabb szövegértelmezés) más dimenzióba vezet. Annak ellenére, hogy tárgyilagos regiszternek minősülő leíró szemléletű ez a tankönyv, a téma (szöveg) természetéből adódik a funkcionalitás, a

pragmatikai szemlélet. Szinte fejezetenként fogalmazódnak meg azok a kérdések, amelyek megválaszolásra várnak, vagy pontosabb kidolgozást igényelnek.

A tankönyv szerzője nyelvész stilisztá; ez kitűnik a tankönyv minden részletéből. Az idézett szépirodalmi szövegek akkor is stilisztikai szemléletet sugallnak, ha más aspektusú az adott szövegrész vizsgálata, például az akusztikai minősítések tárgyalásakor átcsúszik a szépirodalmi szövegek megszólaltatására (90: Móricz hősének nyelvjárási jellegű beszéde).

A szöveg grafikus megjelenítése is elsősorban a szépirodalmi szövegek stílusával összefüggő megállapításokat tartalmaz. Szépirodalmi szöveg stílusmotívumaként hatnak az írásjelek, s az alkalmazásukra vonatkozó értékelő magyarázat is stilisztikai jellegű megállapításokat sorakoztat fel bizonyítékkul.

A multimedialitás elemzése (130) is a szöveg stíluselemzésének szempontrendszerét idézi, nem véletlenül, mert a szöveg vizsgálatával a közlési szándék és a befogadás momentuma kulcspozícióba kerül, s mindkettő hitelesítésében kiemelkedő szerepet kap a szöveg stílusa.

Követhetően pontos a mondat- és szöveggrammatika szétválasztása, elkülönítése: a grammatikai eszközök, melyek a leíró nyelvtanok tanúsága szerint mondat szinten működtek, most – szelektálva – magasabb nyelvi szinten a szöveg szintjére transzformálva kapnak funkciót (névelők, névmások, igeragozás stb.). Különösen jó, áttekinthető azoknak a grammatikai eszközöknek a számbavétele és példázása, melyek a konnexitást képesek megvalósítani.

A szövegpszemantika c. fejezetben a globális és lineáris kohézió meglétét igazoló gondolat-sor és példák levezetése is hiteles, bár elvontabban jelenik meg mint a konkrétabb, tetten érhetőbb grammatikai eszközök.

A szövegtypológiaiáról tett megállapításokat hitelesíti az aprólékos részekre tagolás, azaz egy-egy résztémának elemzése olyan módon, hogy párhuzamosan mutatja be a tipizálás lehetőségeit, s a különböző nézeteket ütközteti; a rendszerezéseket összehasonlítja, lehetőségeket adva ezzel az olvasónak a gondolkodásra, egybevetésre, állásfoglalásra (278).

Dicsérendő az egy-egy témáról való értekezésen belül a részletek pontos feltárása, például a szövegösszefüggés kérdéskörében annak **fogalma**, megvalósulásának **erőssége**, **foka**, de különösen a szövegösszefüggésnek az utalás **kiterjedése** szerinti részletezése az utalás **jellege**, az **utalás mértéke** szerint. Számbaveszi a szövegösszefüggés szövegszintek szerinti eszközeit is (62–9).

E tankönyv erőnye többek között a részletezésben rejlik: az „anyag” – itt a szöveg – részekre bontása, s egy-egy résztémának minden oldalú megközelítése nagyban hozzájárul az elsajátítandó anyag megértéséhez.

Értékét, használhatóságát növeli, hogy didaktikai szempontokat figyelembe véve a fejezetek végére összefoglalás került, továbbá felsorolásszerűen az aktuális alapfogalmak és kifejezések jegyzéke. A szakszavak így kötődnek az adott témakörökhöz, s így megkönnyítik a tanulást.

Összesítve a tankönyv végére (463) kerül egy textológiai fogalomtár – nevezhetnénk textológiai szótárnak is –, melyben a szerző értelmezi a szövegtanban előforduló terminológiát. Ezzel a szaktudományon belül is hiányt pótol, magyar szövegtanhoz még nem készült ilyen átfogó terminológiai szótár. (Vass László Terminológiai szótára a szemiotikai szövegtan tanulmányozásához készített összeállítás nem ilyen általános és teljességre törekvő, inkább speciális célzatú. Vö. in: Petőfi S. János–Békési Imre (szerk.): Szemiotikai szövegtan 1. Szeged, 1990. 85–112.) A tankönyv végére kerül még a név- és tárgymutató, amely nemcsak a könnyebb eligazodást célozza, de azt is meglátatja, mely fogalomkörök szerepelnek a legtöbbször, kapnak fontos pozíciót a tankönyvben. Például *intertextualitás*, *beszédhelyzet*, *deiktikus utalás*, *jókuszmondat*, *kohézió*, *kontextus*, *korreferencia*, *multimediális szöveg* stb. Hasonlóképpen vonatkozik ez a szövegtan kutatóira is, kitűnik, kik a legtöbbször idézett szerzők, például Deme László, Balázs János, Nagy Ferenc, Békési Imre, Kocsány Piroska, Petőfi S. János, Szabó Zoltán, Wacha Imre, Tolcsvai Nagy Gábor, s a külföldiek közül: Schweiger, Paul; Schmidt, Siegfried; van Dijk; Barthes, Roland; Bahtyin, Mihail; Halliday, M. A. K.

Állításait, megállapításait igen nagy mennyiségű és jól megválogatott példaanyaggal illusztrálja, különösen a magyar szerzők magyarul írt műveiből vett idézetei hitelesítenek.

Elismerésre méltó, hogy a szerző folyamatosan és gondosan ügyel rá, hogy minden mástól vett gondolat vagy akár egy gondolatvillanás is megfelelő hivatkozással kerüljön a könyvbe.

A fejezetek végén a vitakérdések újragondoltatják a legproblematisabb megállapításokat, s alkalmasak annak ellenőrzésére is, hogyan tudja a hallgató kreatív módon felhasználni a megszerzett ismereteket. Kassai Ilona Fonetika című egyetemi tankönyvében (Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1998) is találhatók ilyen stílusú vitakérdések, továbbgondolásra készítette az elsajátított ismereteket.

Figyelemre méltó ötlet a Juhász Gyula vers (Anna örök) fejezetenként visszatérő más-más szövegtani aspektusból történő elemzése. Mindig más jelenség kerül fókuszba, így kontrasztosabb a vizsgált jelenség. Mint didaktikai metódus jó, de a versegész érzelmi hatása kevésbé érvényesül. A prózaszöveg-illusztrációk ebből a szempontból szerencsésebbek, igaz, többnyire csak részletek jelenhetnek meg terjedelmi okokból. (Ez a probléma jelentkezik a regény terjedelmű szövegek vizsgálatánál is: nem könnyű olyan nézőpontot választani, amely a mű teljes terjedelmét láttatja, mert legfeljebb egy-egy meghatározott szempontból történő mintaszerű bemutatás tűnik reálisnak.)

A tankönyv tagolása, szerkezete, technikai megvalósítása is gondos munka. A kiemelések, fő- és alfejezetek betűtípusa, elkülönítése, a példák kurzíválása, a bekezdések tagolása stb. könnyen áttekinthetővé teszik a terjedelmes tankönyvet.

Összegezve: a szövegtan tanulásának és tanításának is nyeresége Szikszainé Nagy Irma könyve. A tankönyvvel szemben támasztott követelmény: a kutatási eredmények integrált megjelenítése maximálisan érvényesül benne, s nemegyszer ezen túlmutatva az egyetemi hallgatókon kívül a tárgyat oktató tanárok számára is igen hasznos.

A megfogalmazás módja: tudományos igényű, ugyanakkor a szakterminológia ismeretével közérthető.

Bár folyamatosak a szövegtani kutatások, s új eredmények születnek, e tankönyv használhatóságát alapvető részeinek érvényessége adja, s ez feltételezhetően hosszabb időre is biztosítja aktualitását.

Elismerés és dicséret érte a tankönyv szerzőjének.

Rozgonyiné Molnár Emma

Ruzsiczky Éva: Szinonimaszótár diákoknak. Helikon Kiadó, Bp. 1998. 176 lap

Meggyőződésem, hogy művelődésre, állandó tanulásra, megújulásra képes emberré váló nevelésnek, ezen belül az anyanyelv minél tökéletesebb elsajátításának egyik legfontosabb eszköze a szótár, a lexikon; hatékonyan művelődhetünk, ha szokásunkká válik, hogy azonnal utánanézzünk annak, amit nem tudunk, amiről bizonytalan vagy pontatlan ismereteink vannak. Tapasztalatom szerint még az iskolázott magyar emberek sem mindig teszik meg, hogy gyakorlati vagy szellemi tevékenységük során szótárhoz, lexikonhoz nyúljanak olyankor, amikor valamely felmerülő kérdésről egy könnyű mozdulat árán tájékozódhatnának. A szótárak, kézikönyvek használatát (éppen ezért) nem lehet elég korán elkezdni; fontos, hogy a szótár az iskoláskorúak számára se csak az idegen nyelvek tanulásához elengedhetetlenül szükséges többnyelvű szótárakat és a magyar helyesírás szabályai szótári részét jelentse, hanem ismerjék meg a fiatalok az egynyelvű szótáraknak legfőbb, eltérő funkciójú típusait.

Az általános és középiskolás tanulók számára tehát olyan szótárak szükségesek (készülnek is ilyenek), amelyek bevezetik a diákokat a szótárak használatába; nem lépve túl sem méretükkel, sem tartalmukkal, sem szerkezetükkel, jelzésrendszerükkel a megcélzott használói csoportok szükségletein.

Ruzsiczky Éva, a SzinSz. (1978) szerkesztője és végső formájának kialakítója létrehozta szinonimaszótárát diákok számára is. Önkéntelenül adódik e két szótár vázlatos összevetése, amikor a SzinSzD.-t (1998) forgatjuk. Ez utóbbi (becslésem szerint) mintegy 7500-8000 szócikket tartalmaz, tehát a kéziszótártípustól eltérő, a szócikkek számát tekintve is a diákok számára készülő szótártípusba sorolható. Szakszerű és pontos bevezetése – céljának megfelelően – világos közérthetőséggel tárgyalja a szinonima bonyolult fogalmát, az elméleti és a gyakorlati kérdéseket. Nem hallgatja el a szinonima többféle értelmezhetőségét, az ekörül zajló tudományos vitákra, az eltérő nézetekre utalva. A szűkebb értelemben vett szinonimáknak azonos a denotátumuk, s bár ezek is több típusba sorolhatók eredetük, morfológiai felépítésük, motiváltságuk stb. szerint, a szókészletnek mégis igen kis százaléka tartozik e csoportba, tehát ez a szinonimafogalom nem alkalmas a szótárkészítő (és a szótár használója) számára. Az ilyen – azonos denotátumra vonatkozó, tehát bizonyos nyelvi környezetben egymással felcserélhető, de nem azonos stílusértékű, hangulatú – szinonimákon kívül tehát a „hasznoló denotátum” elemeket is tartalmaznia kell a szótárnak. A szinonimaszótárak – a jelen szótár is – kénytelenek a szinonimák tágabb értelmezését elfogadni, éppen a szótár gyakorlati felhasználhatóságának érdekében. További kíváncsi, hogy a szótár kellő tájékoztatást nyújtson a szócikkekbe sorolt lexémák fogalmi keretbe tartozásáról, használatuk szabályairól. Mindezt sem elméleti, sem gyakorlati szempontból nem könnyű megoldani. A szorosabb értelemben vett, azonos denotátumú szinonimák a szövegalkotás változatosságát, a pszeudoszinonim szókészleti elemek pedig a pontos szövegalkotást szolgálják. (Habár – mint Ruzsiczky Éva rámutat – bizonyos helyzetben ez utóbbiak is felcserélhetők, helyettesíthetők egymással: a *magas, sudár, nyurga, termetes* sorból a *magas* általában jelöli a szóban forgó fogalmat, így mindegyik felsorolt lexéma helyén használható, de már például a *nyurga* és *termetes* nem cserélhető fel vagy helyettesíthető egymással.)

A SzinSzD. didaktikus jellegéhez több tényező hozzájárul: a szerző tanácsolja, hogy használói szükség szerint egészítsék ki a benne található információkat értelmező típusú szótárakban való tájékozódással (az ÉKsz. sok magyar család könyvtárában megtalálható, a Képes diákszótár pedig – címe is elárulja – a SzinSzD.-hoz hasonlóan az iskolás korú népesség számára készült); segíti a jelentéstani kategóriák közötti eligazodásban a fiatalokat a három szemléletes ábra (a rokon értelmű szavak fokozati és stílári különbségeit bemutató, a rokon értelmű és a többjelentésű szavakat összevető ábrák). Alkalmazkodik a használók életkorához a grammatikai fogalmak, a stílusminősítések, a nyelvi rétegbe sorolás szakkifejezéseinek rövidítéseit magyarázó körülírás, világos, könnyen érthető (a mértékkel alkalmazott) jelek magyarázata is: nem terheli a szótár a fiatal használóit a szűkebb szakmában alkalmazott jelekkel, s a grammatikai-stilisztikai minősítések száma is mintegy fele annak, amit a SzinSz. tartalmaz.

A SzinSzD. szóállománya a SzinSz.-hoz viszonyítva új elemeket is magába foglal (*ajzószer, autómentő* stb.), mások elmaradnak, főként a durva szavak, ezért ilyen stílusminősítésre sincs szüksége a szótárnak. Címszóként nem szerepelnek az automatikus képzéssel létrehozható származékszavak (az *alak* szócikk mellett nem szerepel az *alakú* címszóként, a *formás* szócikkben azonban megtalálható, jelezve azt is, hogy kötelező jelzői vonzattal kell állnia: pl. *jó alakú* stb.). Utaló szócikkeket nem tartalmaz – ez a gazdaságos tömörséget szolgálja –, de a szócikkeken belül bőséges utalások hívják fel a figyelmet a további szematikai összefüggésekre. Szókapcsolatok is állnak „címszóként”: *agyondolgozza magát*; ennek szinonimái is visszaható névmást kívánnak meg tárgyi vonzatként. Érdekes, hogy szólásokat a vezérszó szócikkén belül közöl (*apostol, az apostolok lován* → gyalog; *aprít, van mit a tejbe aprítania* → jómódú stb.), holott ezek a címszóknek nem szinonimái, gyakorlati szempontból mégis itt kell lenniük: így találhatók meg.

A SzinSzD nem purista: címszóként is, szócikken belül is közöl idegen és nemzetközi szavakat, mégis fontos magyarító funkciót tölt be stílusminősítéseivel és azzal, hogy címszóként negatív minősítésű idegen szavak nem állnak (*anyacsavar* muter (vulg); *apa* fater (vulg); *aprócsapró* pitiáner (vulg), *pizslicsáré* (biz), *aggály* skrupulus (biz) stb.) Ma, amikor a közszolgálati

rádió hivatásos beszélőinek ajkáról is naponta hallunk a helyzethez és szövegük tartalmához mérve nem adekvát, a bizalmas vagy a vulgáris nyelvi szinthez tartozó szavakat, rendkívül fontos arra törekedni, hogy a diákság elsajátítsa a stiláris biztonságot – éppen e minőségek tudatosítása útján.

A szócikkek természetesen a magyar szinonimákkal kapcsolatban is gazdagon tartalmaznak stílusminőségeket, annál ritkábban találunk azonban – főként csak eltérő szófajú homonimák megkülönböztetésére – szófaji megjelölést (**bár**¹ fn; **bár**² ksz), kiejtési utasítást elsősorban néhány – még nem magyar helyesírással írt – idegen szóra vonatkozólag: **soror** (olv: szoror); **annales** (olv: annálész) stb.

A szótár terjedelmét is pedagógiai szempontok szerint korlátozták, ezért nincs mód az egyes szinonimák fogalmi keretbe tartozásának gazdagabb tájékoztató anyaggal való ellátására, a szinonimák sorrendi elhelyezése azonban jelzi az értelem rokonságának rendjét, fokát: a fogalmilag közel állók kerülnek egymás mellé; az eltérő körbe tartozó szinonimákat pedig arab számok választják el a szócikken belül (asszony 1. **asszonyember** (rég v. nép), asszonyszemély; asszonyka; asszonyság; a ház asszonya: → háziasszony 2. → feleség; asszony, asszonyom: hölgyem (vál) 5. úrasszony (rég) úrnő → nő stb.)

Befejezésül: örülnünk kell annak, hogy ezzel a művével Ruzsiczky Éva csatlakozott legkiválóbb nyelvészeinknek ahhoz a csoportjához, amelynek tagjai elméleti kutató tevékenységükön túl az iskolai oktatás számára kitűnően használható, szakmailag tévedhetetlenül pontos és biztos, a kor követelményeinek is megfelelő anyagot adnak tankönyvek, segédkönyvek, szótárak írásával. Ma, amikor szakmailag ellenőrizetlen vagy a lektorok véleményét figyelembe nem vevő, sokszor súlyosan hibás tankönyvek is használatosak az iskolákban, s az utcán árult igénytelen kalózkiadásban megjelent szótárak, kézikönyvek ámtíják el a tájékozatlan vásárlót, elengedhetetlenül szükséges, hogy az ifjúság alpműveltségének kialakításához a diákok számára hiteles, pontos művek készüljenek, s töltsék be értékteremtő, értékőrző szerepüket.

V. Raisz Rózsa

HIRDETÉS

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara
szeptembertől januárig, illetve februártól júniusig tartó öthónapos
intenzív magyar nyelvtanfolyamokat indít.

Az oktatás szakmai hátterét a ***Magyar Nyelvi Lektorátus*** biztosítja.

Bővebb tájékoztatás (a nyári programokról is):

Balaci Sándor
1052 Budapest, Pesti B. u. 1. I. emelet 8.
Tel./fax: (36-1) 266-3521
e-mail: balaci@ludens.elte.hu

Szemle

Benkő Loránd: Nemzet és anyanyelve (Ismerteti: <i>Fábián Pál</i>)	520
Móser Zoltán: Körülvesznek engem a dalok. A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely (Ismerteti: <i>Szathmári István</i>)	521
Bañcerowski Janusz: A nyelv és a nyelvi kommunikáció alapkérdései (Ismerteti: <i>Paesai László</i>)	523
Szikszaíne Nagy Irma: Leíró magyar szövegtan (Ismerteti: <i>Rozgonyiné Molnár Emma</i>)	526
Ruzsiczky Éva: Szinonimaszótár diákoknak (Ismerteti: <i>Raisz Rózsa</i>)	529

Olvasóinkhoz!

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap-előfizetési és Elektronikus Posta Igazgatóság (HELP). Előfizethető Budapesten a HELP kerületi ügyfélszolgálati irodáinál, a hírlapképzésként, a Hírlap-előfizetési Irodában (HELIR) 1089 Budapest, Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest. Vidéken a postáknál és a kézbesítőknél. Előfizetési díj egy évre 800 Ft.

Külföldön terjeszti a Hess András Kereskedelmi Kft. (H-1139 Budapest, Hajdú utca 42–44. tel.: 349-4152).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Bp. V., Piarista köz 1. III. em. 9.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési és Lapellátási Irodában (Bp. XIII., Lehel út 10/A.), a Kis Magiszter könyvesboltjában (1053 Budapest, Magyar utca 40., tel.: 327-7796), valamint a Magyar Nyelvtudományi Társaságban.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉKSOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Bod-kódex. Sándor-kódex. XVI. század első negyede. 1987. 138,- Ft.
Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 114,- Ft.
Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 170,- Ft.
Domonkos-kódex. 1517. 1990. 286,- Ft.
Virginia-kódex. XVI. század eleje. 1990. 283,- Ft.
Czech-kódex. 1513. 1990. 188,- Ft.
Lázár Zelma-kódex. XVI. század első negyede. 1992. 450,- Ft.
Nádor-kódex. 1508. 1994. 580,- Ft.
Döbrentei-kódex. 1508. 1995. 480,- Ft.
Török Bálint deákjának, Martonfalvy Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 108,- Ft.
Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 258,- Ft.

A TÁRSASÁGNÁL KAPHATÓ EGYÉB KIADVÁNYOK

- A Magyar Nyelv egyes régi példányai (1914-től).
Szent Margit élete. Bp. 1990. 336,- Ft.
Vitkovics-kódex és Miskolci Töredék. 1525. 1991. 280,- Ft.
Horvát-kódex. 1522. 1994. 380,- Ft.
Thewrewk-kódex. 1531. 1995. 450,- Ft.
Emlékkönyv Benkő Loránd hetvenedik születésnapjára. Szerk. Hajdú Mihály és Kiss Jenő. Bp., 1991. 600,- Ft.
Ördög Ferenc: Zala megye népességszűkeirásai és egyházlátogatási jegyzőkönyvei (1745–1771). I. Bp.–Zalaegerszeg, 1991. 600,- Ft. II. 1992. 800,- Ft.
Zsirai Miklós-emlékkönyv születésének 100. évfordulója alkalmából. Szerk. Hajdú Péter. Bp., 1992. 300,- Ft.
Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza és Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Fábián Pál hetvenedik születésnapjára. Szerk. Kozocsa Sándor Géza. Bp., 1992. 400,- Ft.
Emlékkönyv Szathmári István hetvenedik születésnapjára. Szerk. Laczkó Krisztina. Bp., 1992. 500,- Ft.
Kázmér Miklós: Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp., 1993. 1900,- Ft.
Berecki Gábor: A Névától az Urálig. Szombathely, 1994. 400,- Ft.
A romániai magyar nyelvjárások atlasza. I. kötet. Az anyagot gyűjtötte és a kéziratot összeállította: Murádin László. Szerk. Juhász Dezső. Bp., 1995. 2500,- Ft. (Társasági tagoknak 2000,- Ft.)

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.
1052 Bp., Piarista köz 1. III. em. 9.